

E. J. HOBSBAWM

Η ΕΠΟΧΗ
ΤΟΥ
ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1848-1875

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 1994

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ
1848-1875

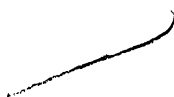
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Πρόεδρος ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΡ. ΜΙΡΚΟΣ, *Άντιπρόεδρος* ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ Ι. ΜΑΝΕΣΗΣ,
Γενικός Γραμματέας Κ. Β. ΚΡΙΜΠΑΣ, *Ταμίας* ΒΙΚΤΩΡ ΜΕΛΑΣ,
Μέλη Δ. Ν. ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ, ΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ,
ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Διευθυντής του Ίδρυματος Ε. Χ. ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ
1848-1875

Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου
The Age of Capital 1848-1875
Weidenfeld and Nicolson
London 1976

ISBN 960-250-088-3

Copyright για την ελληνική γλώσσα:
Μορφωτικό Ίδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1994

Στην Marlene, τόν Andrew και την Julia

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
Είσαγωγή	15

ΜΕΡΟΣ Α' ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟ ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Α' «'Η άνοιξη τῶν λαῶν»	25
-------------------------	----

ΜΕΡΟΣ Β' ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Β' <u>Ἡ μεγάλη αναπτυξιακή ἔκρηξη</u>	53
Γ' <u>Ἡ ἐνοποίηση τοῦ κόσμου</u>	80
Δ' Συγκρούσεις καὶ πόλεμος	110
Ε' <u>Ἡ δημιουργία ἐθνῶν</u>	129
Ζ' <u>Οἱ δυνάμεις τῆς δημοκρατίας</u>	153
Ζ' <u>Οἱ νικημένοι</u>	180
Η' Οἱ νικητές	207
Θ' Ἡ κοινωνία μεταβάλλεται	237

ΜΕΡΟΣ Γ' ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ι' Ἡ γῆ	261
ΙΑ' <u>Ἄνθρωποι σὲ κίνηση</u>	292
ΙΒ' <u>Ἡ πόλη, ἡ βιομηχανία, ἡ ἐργατικὴ τάξη</u>	314
ΙΓ' <u>Ὁ κόσμος τοῦ ἀστού</u>	346
Δ' <u>Ἐπιστήμη, θρησκεία, ἰδεολογία</u>	376
Ε' <u>Οἱ τέχνες</u>	413
Ις' <u>Ἐπίλογος</u>	452
Σημειώσεις	463
Βιβλιογραφία	477
Εὔρετήριο	487

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

"Αν και τὸ βιβλίο αὐτὸ γράφτηκε μὲ τὴν πρόθεση νὰ εἶναι αὐτοτελές, ὅπως οἱ ἄλλοι τόμοι τῆς σειρᾶς 'Ιστορία τοῦ Πολιτισμοῦ, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ μέρος, συμβαίνει ὡστόσο ὁ τόμος πού προηγήθηκε χρονολογικά σ' αὐτὴ τὴ σειρά νὰ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα.* Ἐπομένως, ἐνδέχεται νὰ διαβαστεῖ Ἡ ἐποχὴ τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ μερικούς πού γνωρίζουν τὴν Ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων 1789-1848, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλους πού δὲν τὴν ἔχουν διαβάσει. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ζητῶ συγγνώμη γιατί χρησιμοποίησα, σὲ ὀρισμένα σημεία, ὕλικὸ πού τοὺς εἶναι ἤδη γνωστό, ἔτσι ὥστε νὰ δώσω στοὺς δευτέρους τίς ἀπαραίτητες πληροφορίες γιὰ τὴν κατανόηση αὐτοῦ τοῦ τόμου. Προσπάθησα νὰ περιορίσω αὐτὲς τίς ἐπαναλήψεις στὸ ἐλάχιστο καὶ νὰ τίς κάνω ἀνεκτές, διασκορπίζοντάς τες σὲ ὁλόκληρο τὸ κείμενο. Τὸ βιβλίο μπορεῖ, ἐλπίζω, νὰ διαβαστεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν προηγούμενο τόμο. Θὰ ἔλεγα, μάλιστα, ὅτι δὲν προϋποθέτει παρὰ μιὰ γενικὴ παιδεία, γιατί ἀπευθύνεται σκόπιμα στὸν μὴ εἰδήμονα. "Αν οἱ ἱστορικοὶ θέλουν νὰ δικαιολογήσουν τοὺς πόρους πού διαθέτει ἡ κοινωνία στὸ ἀντικείμενό τους, ὅσο πενιχροὶ καὶ ἂν εἶναι αὐτοί, δὲν πρέπει νὰ γράφουν ἀποκλειστικὰ γιὰ ἄλλους ἱστορικούς. Ὡστόσο, μιὰ στοιχειώδης ἐξοικείωση μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία θὰ ἀποτελοῦσε πλεονέκτημα γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Ὑποθέτω ὅτι, στὴν ἀνάγκη, οἱ ἀναγνώστες θὰ μπορούσαν νὰ παρακολουθήσουν τὸ βιβλίο χωρὶς νὰ ἔχουν προηγούμενες γνώσεις γιὰ τὴν πτώση τῆς Βασιλῆς ἢ γιὰ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους, ἀλλὰ τέτοιες γνώσεις θὰ τοὺς βοηθήσουν.

Ἡ περίοδος τὴν ὁποία πραγματεύεται αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶναι σχετικὰ σύντομη, ἀλλὰ τὸ γεωγραφικὸ εὖρος της μεγάλο. Δὲν εἶναι χιμαιρικό νὰ γράψει κανεὶς γιὰ τὸν κόσμον ἀπὸ τὸ 1789 ὡς τὸ 1848 μὲ

* E. J. Hobsbawm, Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων 1789-1848, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1992.

βλέμμα εὐρωκεντρικό, σχεδὸν μάλιστα περιορισμένο στὴ Βρετανία καὶ τὴ Γαλλία. Ἄλλὰ, ἀφοῦ τὸ κύριο στοιχεῖο τῆς μετὰ τὸ 1848 περιόδου εἶναι ἡ ἐξάπλωση τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας σὲ ὅλοκληρο τὸν κόσμον, καὶ ἐπομένως εἶναι πιά ἀδύνατο νὰ γραφτεῖ μιὰ καθαρά εὐρωπαϊκὴ ἱστορία, θὰ ἦταν ἄτοπο νὰ γράψει κανεὶς τὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης χωρὶς νὰ στρέψει σοβαρὰ τὴν προσοχὴ του καὶ στὶς ἄλλες ἡπείρους. Ἡ μελέτη μου χωρίζεται σὲ τρία μέρη. Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 ἀποτελοῦν τὸ προοίμιο γιὰ τὶς κύριες ἐξελίξεις τῆς περιόδου. Τὶς ἐξελίξεις αὐτές, πού καλύπτουν τὸ δεύτερο μέρος, τὶς ἐξετάζω μᾶλλον ἀπὸ πανευρωπαϊκὴ καὶ, ὅπου εἶναι ἀπαραίτητο, ἀπὸ παγκόσμια σκοπιά, παρὰ ὡς κεφάλαια κάποιας αὐτοτελοῦς «ἐθνικῆς» ἱστορίας. Τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου χωρίζονται πρὸ πολὺ ἀπὸ τὰ θέματά τους παρὰ χρονολογικά, ἂν καὶ οἱ κύριες ὑποπερίοδοι — δηλαδή, χοντρικά, ἡ ἡσυχὴ ἀλλὰ ἐπεκτατικὴ δεκαετία τοῦ 1850, ἡ πρὸ ταραχώδους δεκαετία τοῦ 1860, ἡ οἰκονομικὴ ἐξαρση καὶ κατόπιν ἡ κρίση τῶν πρώτων χρόνων τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 — θὰ πρέπει νὰ εἶναι εὐδιάκριτες. Τὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει μιὰ ἐποπτικὴ εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα.

Δὲν εἶμαι εἰδικὸς παρὰ γιὰ ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος τοῦ ὕλικου πού καλύπτεται ἀπὸ αὐτὸ τὸ βιβλίον καὶ ἀναγκάστηκα νὰ στηριχθῶ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ σὲ πληροφορίες ἀπὸ δεύτερο ἢ ἀκόμα καὶ τρίτο χέρι. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀναπόφευκτο. Ἐχουν ἤδη γραφτεῖ πάμπολλα γιὰ τὸν 19ο αἰώνα καὶ κάθε χρόνος πού περνᾷει προσθέτει ὕψος καὶ ὄγκο στὸ τεράστιο βουνὸ ἐξειδικευμένων δημοσιεύσεων πού σκιαάζει τὸν οὐρανὸ τῆς ἱστοριογραφίας. Καθὼς τὸ φάσμα ἐνδιαφερόντων τῶν ἱστορικῶν διευρύνεται, γιὰ νὰ καλύψει σχεδὸν κάθε πτυχὴ τῆς ζωῆς πού κινεῖ τὸ ἐνδιαφέρον μας σήμερα, στὰ τέλη τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἡ ποσότητα τῶν πληροφοριῶν πού πρέπει νὰ ἀφομοιωθοῦν ξεπερνᾷ τὶς πνευματικὲς δυνάμεις ἀκόμα καὶ τοῦ πρὸ ἐγκυκλοπαιδικοῦ καὶ πολυμαθῆ μελετητῆ. Συχνὰ ὁ τελευταῖος, ὅταν ἐπιχειρεῖ μιὰ πλατύτερη σύνθεση, εἶναι ἀναγκασμένος νὰ περιορίσει τὸ διαθέσιμο ὕλικὸ σὲ μιὰ δυὸ παραγράφους, μιὰ ἀράδα, μιὰ φευγαλέα μνεῖα ἢ καὶ νὰ τὸ παραλείψει μὲ λύπη. Καί, σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, ὑποχρεώνεται θέλοντας καὶ μὴ νὰ στηριχτεῖ στὸ ἔργο ἄλλων.

Δυστυχῶς μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀκολουθήσω τὴν ἀξιοθαύμαστη

σύμβαση πού ύπαγορεύει στους μελετητές νά αναφέρουν μέ σχολαστικότητα καί εύσυνειδησία τίς πηγές τους, καί ιδιαίτερα νά αναγνωρίζουν τήν όφειλή τους σέ άλλους, ώστε κανένας νά μὴν μπορεῖ νά διεκδικήσει τήν πατρότητα τῶν δικῶν τους εὐρημάτων. Πρῶτα πρῶτα, ἀμφιβάλλω ἂν θά μπορούσα νά ἀνιχνεύσω ὡς τήν προέλευσή τους (κάποιο βιβλίο, κάποιο ἄρθρο, κάποια συζήτηση) ὅλες τίς ιδέες πού τόσο ἐλεύθερα δανείστηκα. Τό μόνο πού μπορῶ νά κάνω εἶναι νά παρακαλέσω ἐκείνους τῶν ὁποίων τό ἔργο λαφυραγώγησα, συνειδητά ἢ ὄχι, νά συγχωρέσουν τήν ἀδιακρισία μου. Ἐπειτα, ἀκόμα καί ἡ προσπάθεια νά συμμορφωθῶ μέ αὐτή τή σύμβαση θά παραφόρτωνε τό βιβλίο μέ ἕνα πλῆθος ἀπό δασκαλιστικά στοιχεῖα, κάτι πού δέν ἀνήκει στίς προθέσεις μου. Γιατί ὁ σκοπός μου δέν εἶναι τόσο νά συγκεφαλαιώσω τίς διαθέσιμες πληροφορίες (κάτι πού θά σήμαινε νά ὀδηγήσω τοὺς ἀναγνώστες σέ πιό λεπτομερειακές ἀναλύσεις τῶν διαφόρων ἐπιμέρους θεμάτων), ὅσο τό νά τίς συμπλέξω σέ μιᾶ γενική ἱστορική σύνθεση, νά βγάλω νόημα ἀπό τό τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα καί νά ἀνιχνεύσω τίς ρίζες τοῦ σημερινοῦ κόσμου ὡς ἐκείνη τήν περίοδο, ὅσο αὐτό εἶναι δικαιολογημένο. Ὑπάρχει, ὡστόσο, στό τέλος τοῦ βιβλίου, ἕνας γενικός ὀδηγός γιά ἄλλα συναφῆ συγγράμματα (βλ. σσ. 477-483), πού περιλαμβάνουν μερικά ἀπό τὰ ἔργα πού θεώρησα πιό χρήσιμα καί στά ὁποῖα ἐπιθυμῶ νά ἀναγνωρίσω τίς ὀφειλές μου.

Οἱ παραπομπές περιορίζονται σχεδόν ἀποκλειστικά στίς πηγές τῶν παραθεμάτων, σέ στατιστικούς πίνακες καί σέ ἄλλα ἀριθμητικά στοιχεῖα, καθώς καί σέ μερικές δηλώσεις πού εἶναι ἀμφιλεγόμενες καί ξενίζουν. Τά περισσότερα ἀπό τὰ σκόρπια στατιστικά στοιχεῖα πού εἶναι παρμένα ἀπό κλασικές πηγές ἢ ἀπό ἀνεκτίμητες ἐπιτομές ὅπως τό Dictionary of Statistics τοῦ Mulhall δέν συνοδεύονται ἀπό εἰδικές βιβλιογραφικές παραπομπές. Οἱ παραπομπές σέ λογοτεχνικά ἔργα (π.χ. σέ ρωσικά μυθιστορήματα), πού κυκλοφοροῦν σέ πολλές ἐκδόσεις, περιορίζονται στούς τίτλους: θά ἦταν σκέτη σχολαστικότητα νά κάνω ἀκριβεῖς παραπομπές στήν ἔκδοση πού χρησιμοποίησα ἐγώ, ἀλλά πού ἴσως νά μὴν εἶναι διαθέσιμη στόν ἀναγνώστη. Οἱ παραπομπές στά ἔργα τῶν Μάρξ καί Ἐνγκελς, πού εἶναι δύο ἀπό τοὺς σημαντικότερους σχολιαστὲς αὐτῆς τῆς περιόδου, ἀναφέρουν τόσο τὸν οἰκείο τίτλο τοῦ ἔργου ἢ τήν ἡμερομηνία μιᾶς ἐπιστολῆς ὅσο

και τον τόμο και τη σελίδα στην πρότυπη έκδοση (K. Marx και F. Engels, Werke [Άνατολικό Βερολίνο 1956-71], στο έξῃς «Werke»). Όσο για τὰ τοπωνύμια, όπου χρειάζεται, τὸ σύγχρονο ὄνομά τους προστίθεται σὲ παρένθεση, π.χ. Λάιμπαχ (Λιουμπλιάνα).

Οἱ Sigurd Zienau και Francis Haskell εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσουν τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐπιστῆμες και τὶς τέχνες και νὰ διορθώσουν μερικὰ ἀπὸ τὰ λάθη μου· ὁ Charles Curwen ἀπάντησε στὶς ἐρωτήσεις μου γιὰ τὴν Κίνα. Κανένας δὲν εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὰ λάθη και τὶς παραλείψεις μου ἐκτὸς ἀπὸ ἐμένα τὸν ἴδιο. Οἱ W. R. Rodgers, Carmen Claudin και Maria Moisé μου πρόσφεραν τεράστια βοήθεια στὴ διαδικασία τῆς ἔρευνας σὲ διάφορα χρονικὰ διαστήματα. Ὁ Andrew Hobsbawm και ἡ Julia Hobsbawm με βοήθησαν νὰ ἐπιλέξω τὶς εἰκόνες. Τὸ ἴδιο και ἡ Julia Brown. Ἐκφράζω ἐπίσης τὶς εὐχαριστίες μου στὴν ἐπιμελήτρια τῆς [ἀγγλικῆς] ἔκδοσης Susan Loden.

E. J. H.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 μιὰ καινούρια λέξη προστέθηκε στὸ παγκόσμιο οἰκονομικὸ καὶ πολιτικὸ λεξιλόγιο: «καπιταλισμός».* Ὅπως φαίνεται, λοιπόν, εἶναι σωστὸ νὰ δώσουμε σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίον τὸν τίτλο *Ἡ ἐποχὴ τοῦ κεφαλαίου*: αὐτὸς ὁ τίτλος μᾶς ὑπενθυμίζει, ἐπίσης, ὅτι τὸ κύριο ἔργο τοῦ πιὸ ἀμείλικτου πολέμιου τοῦ καπιταλισμοῦ, τὸ *Κεφάλαιο* τοῦ Κάρλ Μάρξ (1867), ἐκδόθηκε ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Γιατὶ ὁ παγκόσμιος θρίαμβος τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι τὸ ἐπιφανέστερο στοιχεῖο τῆς ἱστορίας στὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολούθησαν τὸ 1848. Ἦταν ὁ θρίαμβος μιᾶς κοινωνίας ποὺ πίστευε ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη βασιζόταν στὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, στὸ νὰ ἀγοράζει κανεὶς τὰ πάντα (ἀκόμα καὶ τὴν ἐργασία) ὅσο τὸ δυνατόν φτηνότερα καὶ νὰ τὰ πουλάει ὅσο τὸ δυνατόν ἀκριβότερα. Σύμφωνα μὲ τὴν πεποίθηση τῶν ὑπέρμαχων αὐτοῦ τοῦ συστήματος, μιὰ τέτοια οἰκονομία, στηριγμένη στὰ γερά θεμέλια μιᾶς ἀστικῆς τάξης, μὲ μέλη της ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἡ ἐνεργητικότητα, ἡ ἰκανότητα καὶ ἡ εὐφυΐα εἶχαν ὑψώσει στὴν τωρινὴ τους θέση καὶ τοὺς κρατοῦσαν ἐκεῖ, θὰ δημιουργοῦσε ἕναν κόσμον ποὺ θὰ τὸν χαρακτήριζε ὄχι μόνον ἡ δίκαιη κατανομὴ τοῦ ὑλικοῦ πλούτου, ἀλλὰ καὶ ἡ διαρκὴς ἐξάπλωση τοῦ διαφωτισμοῦ, ἡ προαγωγή τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὁ ἀπαισιασμὸς τῶν ἀνθρώπινων εὐκαιριῶν, ἡ ἀνθησις τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν, μὲ λίγα λόγια θὰ δημιουργοῦσε ἕναν κόσμον ἀδιάλειπτης καὶ συνεχῶς ἐπιταχυνόμενης ὑλικῆς καὶ ἠθικῆς προόδου. Τὰ λίγα ἐμπόδια ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὸ δρόμον τῆς ἀπρόσκοπτης ἀνάπτυξης τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης θὰ σαρώνονταν καὶ αὐτά. Οἱ θε-

* Οἱ ρίζες αὐτοῦ τοῦ ὄρου μπορεῖ νὰ ἀνάγονται πρὸ τοῦ 1848, ὅπως προτείνω στὴν εἰσαγωγή τῆς *Ἐποχῆς τῶν ἐπαναστάσεων*, ἀλλὰ ἡ ἐπισταμένη ἔρευνα δείχνει ὅτι ἡ λέξη δὲν ἐμφανίζεται σχεδὸν ποθενὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1849 καὶ δὲν γίνεται τρέχουσα πρὶν ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1860.¹

σμοί του κόσμου, ή μάλλον εκείνων των τμημάτων του κόσμου που δεν τα μάζιζε πιά ή παράδοση και ή δεισιδαιμονία ή ή κακοτυχία των κατοίκων τους να μην έχουν λευκό δέρμα (κατά κύριο λόγο, δηλαδή, της κεντρικής και βορειοδυτικής Ευρώπης), θα προσέγγιζαν σταδιακά το διεθνές πρότυπο ενός «έθνικου κράτους» με συγκεκριμένα σύνορα, με ένα σύνταγμα που θα έγχυόταν την ιδιοκτησία και τα πολιτικά δικαιώματα, με εκλεγμένα αντιπροσωπευτικά σώματα και κυβερνήσεις υπόλογες σ' αυτά, και, όπου αυτό ήταν ένδεδειγμένο, με τη συμμετοχή του απλού λαού στην πολιτική μέσα σε όρια που να έγχυώνται τη διατήρηση του άστικου καθεστώτος και να άποσοβοούν τον κίνδυνο της άνατροπής του.

Δέν είναι δουλειά αυτού του βιβλίου να παρακολουθήσει την προγενέστερη εξέλιξη αυτής της κοινωνίας. Άρκει να θυμηθοούμε ότι είχε ήδη σημειώσει τις άποφασιστικότερες νίκες της, τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικοϊδεολογικό μέτωπο, στα έξήντα χρόνια που προηγήθηκαν του 1848. Η περίοδος από το 1789 ως το 1848 (την όποία πραγματεύθηκα στον προηγούμενο τόμο αυτής της σειράς) σφραγίστηκε από μια διττή επανάσταση: τον βιομηχανικό μετασχηματισμό, που έγκαινιάστηκε και ως έναν μεγάλο βαθμό περιορίστηκε στη Βρετανία, και τον πολιτικό μετασχηματισμό, που συνδέθηκε με τη Γαλλία και ως έναν μεγάλο βαθμό περιορίστηκε σ' αυτήν. Και οι δύο αυτές επαναστάσεις σήμαιναν το θρίαμβο μιās καινούριας κοινωνίας, αλλά το άν θα ήταν ή κοινωνία του θριαμβευτή φιλελεύθερου καπιταλισμού, του «άστου κατακτητή» όπως είπε ένας γάλλος ιστορικός, ήταν πιό άδηλο για τους συγχρόνους από όσο για μās σήμερα. Πίσω από τους φορείς της άστικής πολιτικής ιδεολογίας βρίσκονταν οι μάζες, έτοιμες να μετατρέψουν τις μετριοπαθείς φιλελεύθερες επαναστάσεις σε κοινωνικές επαναστάσεις. Κάτω και γύρω από τους καπιταλιστές έπιχειρηματίες κόχλαζαν οι δυσαρεστημένοι και παραγκωνισμένοι «φτωχοί χειρώνακτες». Οι δεκαετίες του 1830 και του 1840 ήταν μια έποχή κρίσης, που την άκριβή έκβασή τους μόνον οι αίσίοδοξοι τολμοΰσαν να προβλέψουν.

Όστόσο, ο διττός χαρακτήρας της επανάστασης από το 1789 ως το 1848 δίνει στην ιστορία αυτής της περιόδου ένότητα και συμμετρία. Άπό μια άποψη, είναι εύκολο να γράψει και να διαβάσει κανείς γι' αυτή την έποχή, γιατί φαίνεται να έχει σαφή φυσιογνωμία, και τα

χρονολογικά της ὄρια εἶναι ὅσο πιὸ ξεκάθαρα μπορεῖ νὰ περιμένει κανεὶς ὅταν πρόκειται γιὰ ἀνθρώπινες ὑποθέσεις. Μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία αὐτοῦ τοῦ τόμου, ἡ προηγούμενη συμμετρία καταστρέφεται, ἡ φυσιογνωμία ἀλλάζει. Ἡ πολιτικὴ ἐπανάσταση ὀπισθοχωρεῖ, ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση προχωρεῖ. Τὸ 1848, ἡ περίφημη «ἀνοιξη τῶν λαῶν», ἦταν ἡ πρώτη καὶ τελευταία εὐρωπαϊκὴ ἐπανάσταση στὴν (σχεδὸν) κυριολεξία, ἡ στιγμιαία πραγματοποίηση τῶν ὀνείρων τῆς Ἀριστερᾶς, τῶν ἐφιαλτῶν τῆς Δεξιᾶς, ἡ οὐσιαστικὰ ταυτόχρονη ἀνατροπὴ τῶν παλαιῶν καθεστώτων στὸν κορμὸ τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης, στὰ δυτικὰ τῆς ρωσικῆς καὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τὴν Κοπεγχάγη ὡς τὸ Παλέρμο, ἀπὸ τὸ Μπρασὸβ ὡς τὴ Βαρκελώνη. Ἦταν μιὰ ἐκρηξη ποὺ ἀναμενόταν καὶ εἶχε προβλεφθεῖ. Ἐδειχνε νὰ εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα καὶ τὸ λογικὸ προῖον τῆς ἐποχῆς τῆς διττῆς ἐπανάστασης.

Ἀπέτυχε παντοῦ, γρήγορα καὶ (πράγμα ποὺ γιὰ ἀρκετὰ χρόνια δὲν μπορούσαν νὰ τὸ συνειδητοποιήσουν οἱ πολιτικοὶ πρόσφυγες) ὀριστικά. Ἀπὸ τότε δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑπάρξει ἄλλη γενικὴ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὅπως τὴν ὀραματίζονταν οἱ ἐπαναστάτες πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 στὶς «προηγμένες» χῶρες τοῦ κόσμου. Τὸ κέντρο βάρους τέτοιων κοινωνικῶν ἐπαναστατικῶν κινήσεων, καὶ ἐπομένως τῶν σοσιαλιστικῶν καὶ κομμουνιστικῶν καθεστώτων τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἔμελλε νὰ μετατοπιστεῖ πρὸς τὶς περιφερειακὲς καὶ καθυστερημένες χῶρες, παρόλο ποὺ στὴν περίοδο μὲ τὴν ὁποία καταγίνεται τὸ βιβλίον τὰ κινήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔμειναν ἀπλὰ ἐπεισόδια, ἔχοντας καὶ αὐτὰ χαρακτήρα ἀρχαϊκὸ καὶ «υἰπανάπτυκτο». Ἡ ξαφνικὴ, κολοσσιαία καὶ φαινομενικὰ ἀπεριόριστη ἐξάπλωση τῆς παγκόσμιας καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ἔδωσε πολιτικὲς ἐναλλακτικὲς λύσεις στὶς «προηγμένες» χῶρες. Ἡ (Ἑβρετανικὴ) βιομηχανικὴ ἐπανάσταση εἶχε καταπιεῖ τὴ (γαλλικὴ) πολιτικὴ ἐπανάσταση.

Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἡ ἱστορία τῆς περιόδου μας εἶναι ἑτεροβαρῆς. Εἶναι, κατὰ κύριο λόγο, ἡ ἱστορία τῆς ραγδαίας προέλασης τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς τάξης πραγμάτων ποὺ ἀντιπροσώπευε, τῶν ιδεῶν καὶ τῶν πεποιθήσεων ποὺ ἔδειχναν νὰ τὸν νομιμοποιοῦν καὶ νὰ τὸν ἐπικυρώνουν: ὀρθολογισμός, ἐπιστήμη, πρόοδος, φιλελευθερισμός. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ θριαμβευτῆ ἀστοῦ, ἃν καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ μπουρζουαζία δίσταζε ἀκόμα νὰ

έπωμιστεῖ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ἐπὸ αὐτὴ —καὶ ἴσως μόνον ἀπὸ αὐτὴ— τὴν ἄποψη, ἡ ἐποχὴ τῆς ἐπανάστασης δὲν εἶχε πεθάνει. Οἱ μεσαῖες τάξεις τῆς Εὐρώπης φοβοῦνταν πάντα τὸ λαό: ἐξακολουθοῦσαν νὰ πιστεύουν ὅτι ἡ «δημοκρατία» ἦταν τὸ βέβαιο καὶ σύντομο προοίμιο τοῦ «σοσιαλισμοῦ». Οἱ ἄνδρες ποὺ κατεύθυναν ἐπίσημα τὶς ὑποθέσεις τῆς νικηφόρας ἀστικῆς τάξης τὴ στιγμὴ τοῦ θριάμβου τῆς ἦταν ἕνας βαθιὰ ἀντιδραστικὸς εὐγενὴς τῆς ὑπαίθρου ἀπὸ τὴν Πρωσία, μιὰ ἀπομίμηση αὐτοκράτορα στὴ Γαλλία καὶ μιὰ ἄλυσίδα ἀπὸ ἀριστοκράτες γαιοκτῆμονες στὴ Βρετανία. Ὁ φόβος τῆς ἐπανάστασης ἦταν πραγματικὸς, ἡ ἀνασφάλεια ποὺ ἔδειχνε αὐτὸς ὁ φόβος ἦταν βαθιὰ ριζωμένη. Στὸ τέλος τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, τὸ μόνον παράδειγμα ἐπανάστασης σὲ προηγμένη χώρα, μιὰ σχεδὸν τοπικὴ καὶ βραχύβια ἐξέγερση στὸ Παρίσι, προκάλεσε μεγαλύτερη αἵματοχυσία ἀπὸ ὅποιαδήποτε φάση τοῦ 1848 καὶ ἕνα χεῖμαρρο ἀπὸ νευρικὲς διπλωματικὲς ἐπαφές. Ὡστόσο, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ ἡγέτες τῶν προηγμένων κρατῶν τῆς Εὐρώπης ἀρχίζαν, μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη ἀπροθυμία, νὰ ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ «δημοκρατία», δηλαδὴ ἕνα κοινοβουλευτικὸ σύστημα βασισμένο στὸ γενικὸ δικαίωμα ψήφου, ἦταν ἀναπόφευκτη, ἀλλὰ καὶ ὅτι, παρόλο ποὺ μᾶλλον θὰ γινόταν ἐνοχλητικὴ, πολιτικὰ θὰ ἦταν ἀκίνδυνη. Αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη τὴν εἶχαν κάνει πολὺν καιρὸ πρὶν οἱ ἡγέτες τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν.

Τὰ χρόνια λοιπὸν ποὺ κύλησαν ἀπὸ τὸ 1848 ὡς τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 δὲν ἦταν μιὰ περίοδος ποὺ θὰ ἐνέπνεε ὄσους ἀναγνώστες ἀπολαμβάνουν τὰ δραματικὰ καὶ ἥρωικὰ θεάματα στὴ συμβατικὴ τους ἔννοια. Οἱ πόλεμοι τῆς —καὶ εἶδε πολὺ περισσότερες πολεμικὲς συρράξεις ἀπὸ ὅσες τὰ προηγούμενα τριάντα ἢ τὰ ἐπόμενα σαράντα χρόνια— ἦταν εἴτε σύντομες ἐπιχειρήσεις ποὺ κριθῆκαν ἀπὸ τὴν τεχνολογικὴ καὶ ὀργανωτικὴ ὑπεροχὴ, ὅπως οἱ περισσότερες ὑπερπόντιες ἐκστρατεῖες τῶν Εὐρωπαίων καὶ οἱ γρήγοροι, ἀποφασιστικοὶ πόλεμοι χάρη στοὺς ὁποίους ἐγκαθιδρύθηκε ἡ γερμανικὴ αὐτοκρατορία μεταξὺ 1864 καὶ 1871, εἴτε ἄτσαλες σφαγές, ποὺ ἀκόμα καὶ ὁ πατριωτισμὸς τῶν ἐμπόλεμων χωρῶν ἀρνήθηκε νὰ τὶς ὑποστηρίξει μὲ εὐχαρίστηση, ὅπως ὁ πόλεμος τῆς Κριμαίας στὰ 1854-56. Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ ὅλους τοὺς πολέμους αὐτῆς τῆς περιόδου, ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος πόλεμος, κερδήθηκε σὲ τελευταία ἀνάλυση χάρη στὸ βᾶρος τῆς οἰκονομικῆς δυνάμεως καὶ τῶν ὑπέρτερων πόρων τοῦ

Βορρά. Ὁ νικημένος Νότος εἶχε καλύτερο στρατὸ καὶ καλύτερους στρατηγούς. Τὰ σποραδικὰ παραδείγματα ρομαντικοῦ, γραφικοῦ ἠρωισμού, ὅπως ὁ Γαριβάλδης μὲ τὰ ἀνεμιστὰ μαλλιά του καὶ τὸ κόκκινο χιτῶνιο, ξεχώριζαν ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν σπάνια. Δραματικότητα δὲν ὑπῆρχε πολλή οὔτε στὴν πολιτική, ὅπου τὰ κριτήρια τῆς ἐπιτυχίας θὰ ὀρίζονταν ἀπὸ τὸν Οὐῶλτερ Μπάτζοτ ὡς κατοχὴ «συνηθισμένων ἀντιλήψεων καὶ ἀσυνήθιστων ἱκανοτήτων». Ὁ Ναπολέων Γ' ἔβρισκε ὀλοφάνερα ἄβολο τὸ μανδύα τοῦ μεγάλου θείου του, τοῦ πρώτου Ναπολέοντα. Ὁ Λίνκολν καὶ ὁ Βίσμαρκ, τῶν ὁποίων τὸ δημόσιο γόητρο ὠφελήθηκε ἀπὸ τὰ ἔντονα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τους καὶ τὴν ὀμορφίαν τοῦ λόγου τους, ἦταν πράγματι μεγάλοι ἄνδρες, ἀλλὰ ὀφείλων τὰ ἐπιτεύγματά τους στὰ προσόντα τους ὡς πολιτικῶν καὶ διπλωματῶν, ὅπως καὶ ὁ Καβούρ στὴν Ἰταλία, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔλειπαν ὀλότελα αὐτὰ ποὺ σήμερα θεωροῦμε χαρίσματά τους.

Τὸ πιὸ πρόδηλο δράμα αὐτῆς τῆς περιόδου εἶχε οἰκονομικὸ καὶ τεχνολογικὸ χαρακτήρα: ἦταν τὸ σίδηρο ποὺ κατέκλυζε κατὰ ἑκατομμύρια τόνους τὸν κόσμον, ἐνῶ οἱ σιδερένιες κορδέλες τῶν σιδηροδρόμων φιδοσέρνονταν στὶς ἠπείρους, ἦταν τὰ ὑποβρύχια καλώδια ποὺ διέσχισαν τὸν Ἀτλαντικόν, ἦταν ἡ κατασκευὴ τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ, ἦταν οἱ μεγαλοπόλεις ὅπως τὸ Σικάγο, ποὺ ξεφύτρωναν ἀπὸ τὸ παρθένο ἔδαφος τῶν μεσοδυτικῶν διαμερισμάτων τῆς Ἀμερικῆς, ἦταν τὰ πελώρια κύματα μεταναστῶν. Ἦταν τὸ δράμα τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ βορειοαμερικανικῆς δυνάμεως, ποὺ εἶχε τὸν κόσμον στὰ πόδια της. Ἀλλὰ αὐτοὶ ποὺ ἐκμεταλλεύονταν τὸν κατακτημένον κόσμον ἦταν, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν περιθωριακὴ καὶ ἀριθμητικὰ ἀσήμαντη κατηγορία τῶν τυχοδιωκτῶν καὶ σκαπανέων, προσγειωμένοι ἄνθρωποι μὲ σοβαρὸ ντύσιμο, ποὺ σκορποῦσαν γύρω τους ἕναν ἀέρα ἀξιοπρέπειας καὶ μιὰ αἴσθησι φυλετικῆς ἀνωτερότητας μαζί μὲ ἐγκαταστάσεις φυσικοῦ ἀερίου, σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καὶ δάνεια.

Ἦταν τὸ δράμα τῆς προόδου: αὐτὴ ἦταν ἡ λέξη-κλειδί τῆς ἐποχῆς· πρόδος ραγδαία, ὀρθολογικὴ, σίγουρη γιὰ τὸν ἑαυτό της, αὐτάρεσκη, ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα ἀναπόφευκτη. Εἶναι ζήτημα ἂν, τουλάχιστον στὸν δυτικὸν κόσμον, ὑπῆρχε ἕστω καὶ ἕνας ἄνθρωπος μὲ ἐξουσία καὶ ἐπιρροή ποὺ νὰ ἔλπιζε νὰ τὴν ἀναχαιτίσει. Μόνον λίγοι στοχαστές, καὶ ἴσως κάπως περισσότεροι ἐκ διαισθήσεως σκεπτικιστές, πρό-

βλεπαν ότι ή αναπόφευκτη πρόοδος θα δημιουργούσε έναν κόσμο πολύ διαφορετικό από εκείνον προς τον όποιον φαινόταν να οδηγεί, ίσως μάλιστα τον ακριβώς αντίθετό του. Κανένας τους —ούτε καν ο Μάρξ, που το 1848 και για μια δεκαετία ακόμα δραματιζόταν την κοινωνική επανάσταση— δέν περίμενε την άμεση αναστροφή αυτής της εξέλιξης. Στη δεκαετία του 1860, ακόμα και οι δικές του προσδοκίες ήταν πιά μακροπρόθεσμες.

Τò «δράμα της προόδου» είναι μεταφορική έκφραση. 'Αλλά για δυο κατηγορίες ανθρώπων είχε κυριολεκτική σημασία. Για τὰ εκατομμύρια τῶν φτωχῶν που μεταφέρθηκαν σε έναν νέο κόσμο, συχνά περνώντας σύνορα και ὠκεανούς, σήμαινε τὴν κοσμογονική ἀλλαγὴ τῆς ζωῆς τους. Για τούς λαούς που βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλὰ τώρα ἀναστατώνονταν και αὐτοὶ ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μαζί του, σήμαινε τὴν ἐπιλογή μεταξύ μιᾶς καταδικασμένης σὲ ἀποτυχία ἀντίστασης, μὲ τὰ μέσα που τούς πρόσφεραν οἱ ἀρχαῖες παραδόσεις και μέθοδοί τους, και μιᾶς τραυματικῆς διαδικασίας ἐξοικείωσης μὲ τὰ ὄπλα τῆς Δύσης ὥστε νὰ τὰ στρέψουν ἐναντίον τῶν κατακτητῶν, μιᾶ διαδικασία δηλαδή που θὰ τούς ἔκανε νὰ κατανοήσουν τὴν «πρόοδο» και νὰ τὴ χειραγωγήσουν. 'Ο κόσμος στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν ἕνας κόσμος νικητῶν και θυματῶν. 'Η δραματικότητά του ἦταν πρόβλημα κυρίως τῶν τελευταίων, ὄχι τῶν πρώτων.

'Ο ἱστορικός δέν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικειμενικός ἀπέναντι στὴν περίοδο που ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενό του. 'Εδῶ διαφέρει (και αὐτὸ ἀποτελεῖ διανοητικὸ πλεονέκτημα γι' αὐτόν) ἀπὸ τούς τυπικότερους ἰδεολόγους ἐκπροσώπους της, που πίστευαν ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνολογίας, τῆς «θετικῆς ἐπιστήμης» και τῆς κοινωνίας τους ἐπέτρεπε νὰ παρατηροῦν τὸ παρόν τους μὲ τὴν ἀναντίρρητη ἀμεροληψία τοῦ φυσικοῦ ἐπιστήμονα, τὶς μεθόδους τοῦ ὁποίου πίστευαν λανθασμένα ὅτι καταλάβαιναν. 'Ο συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ βιβλίου δέν μπορεῖ νὰ κρύψει κάποια ἀπαρέσκεια, ἴσως και κάποια περιφρόνηση, γιὰ τὴν ἐποχὴ μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται, ἂν και αὐτὸ τὸ συναίσθημά του τὸ ἀμβλύνει ὁ θαυμασμός του γιὰ τὶς τιτάνιες ὑλικές ἐπιτεύξεις της, καθὼς και ἡ προσπάθειά του νὰ κατανοήσει ακόμα και αὐτὸ που δέν τοῦ ἀρέσει. Δέν συμμερίζεται τὴ νοσταλγία γιὰ τὴ σιγουριά, τὴν αὐτοπεποίθηση τοῦ ἀστικοῦ κόσμου τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, νο-

σταλγία που κυριεύει πολλούς απ' όσους κοιτάζουν αυτή την περασμένη εποχή από τη σκοπιά του σημερινού, βυθισμένου στην κρίση δυτικού κόσμου. Η συμπάθειά του ανήκει σ' εκείνους που τη φωνή τους λίγοι άφουγκράζονταν πριν από έναν αιώνα. Όπως κι αν έχει το πράγμα, η βεβαιότητα και η αυτοπεποίθηση ήταν άδικαιολόγητες. Ο αστικός θρίαμβος ήταν σύντομος και παροδικός. Τη στιγμή ακριβώς που φαινόταν πλήρης, αποδείχτηκε ότι δεν ήταν άρραγής, αλλά γεμάτος ρωγμές. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 η οικονομική ανάπτυξη και ο φιλελευθερισμός φαινόταν ακαταμάχητα. Στο τέλος της ίδιας δεκαετίας αυτό δεν συνέβαινε πιά.

Αυτή η καμπή σημαδεύει το τέλος της περιόδου με την οποία ασχολείται το βιβλίο. Σε αντίθεση με την επανάσταση του 1848, που αποτελεί την άφετηρία της, το τέλος αυτό δεν αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη και κοινώς αποδεκτή χρονολογία. Αν έπρεπε να διαλέξουμε μια τέτοια χρονολογία, θα ήταν το 1873, το βικτωριανό αντίστοιχο της οικονομικής κρίσης της Ουώλ Στρήτ το 1929. Γιατί τότε άρχισε εκείνο που ένας παρατηρητής της εποχής το όνόμασε «έξαιρετικά παράξενη και από πολλές απόψεις πρωτοφανή διαταραχή και κάμψη των συναλλαγών, του έμπορίου και της βιομηχανίας», εκείνο που οι σύγχρονοι το αποκάλεσαν «η Μεγάλη Ύφεση» και που συνήθως τοποθετείται χρονικά στην περίοδο 1873-1896.

«Η πιο αξιοσημείωτη ιδιομορφία της [έγραφε ο ίδιος παρατηρητής] είναι η παγκοσμιότητά της· έπληξε τόσο τὰ έθνη που ένεπλάκησαν σε πόλεμο όσο και εκείνα που διαφύλαξαν την ειρήνη· εκείνα που έχουν σταθερό νόμισμα... και εκείνα που έχουν ασταθές νόμισμα...· εκείνα που ζούν σ' ένα σύστημα ελεύθερης ανταλλαγής αγαθών και εκείνα των οποίων οι ανταλλαγές είναι λίγο πολύ περιορισμένες. Στάθηκε επώδυνη για παλιές κοινότητες όπως η Αγγλία και η Γερμανία, αλλά και για την Αυστραλία, τη Νότια Αφρική και την Καλιφόρνια, που αντιπροσωπεύουν το καινούριο· υπήρξε συμφορά δυσβάσταχτη τόσο για τους κατοίκους της άγονης Νέας Γής και του Λαμπραντόρ όσο και για τὰ ηλιόλουστα ζαχαροπαραγωγά νησιά των Ανατολικών και Δυτικών Ίνδιων· και δεν πλούτισε εκείνους που βρίσκονται στα κέντρα των διεθνών ανταλλαγών και που τὰ κέρδη τους είναι κατά κανόνα μεγαλύτερα όταν οι δουλειές περνούν από διακυμάνσεις και άβεβαιότητα».²

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Αὐτὰ ἔγραφε ἓνας ἐπιφανὴς Βορειοαμερικανὸς τὴν ἴδια χρονιά πού, μετὰ τὴν ἔμπνευση τοῦ Κάρλ Μάρξ, ἰδρύθηκε ἡ Ἑργατικὴ καὶ Σοσιαλιστικὴ Διεθνὴς. Ἡ Ὑφεση ἐγκαινίασε μιὰ νέα ἐποχὴ, καὶ γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι κλείνει τὴν παλιά.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟ ΠΡΟΟΙΜΙΟ

«Η ΑΝΟΙΞΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ»

Σε παρακαλώ, διάβαζε τις εφημερίδες πολύ προσεχτικά — τώρα αξίζει να τις διαβάξεις... Αύτη ή 'Επανάσταση θ' αλλάξει τή μορφή του κόσμου — και έτσι πρέπει! *Vive la République!*

Ὁ ποιητής GEORG WEERTH στή μητέρα του, 11 Μαρτίου 1848¹

Στ' ἀλήθεια, ἄν ἤμουν νεότερος καί πιό εὐπορος ἀπ' ὅσο δυστυχῶς εἶμαι, θά μετανάστευα σήμερα στήν Ἀμερική. Ὅχι ἀπό δειλία — γιατί οἱ καιροὶ μποροῦν νά με βλάψουν προσωπικά τόσο λίγο ὅσο ἐγώ αὐτούς — ἀλλά ἀπό τήν ἀσυγκράτητη ἀηδία μου γιά τήν ἠθική σήψη πού, γιά νά χρησιμοποιοῦσῶ τὰ λόγια τοῦ Σαίξπηρ, βρομάει ὡς τόν οὐρανό.

Ὁ ποιητής JOSEPH VON EICHENDORFF σέ ἐπιστολή του,
1η Αὐγούστου 1849²

I

Στις ἀρχές τοῦ 1848 ἓνας ἐπιφανῆς γάλλος πολιτικός στοχαστής, ὁ Ἄλεξις ντέ Τοκβίλ, σηκώθηκε στή Βουλὴ γιά νά ἐκφράσει αἰσθήματα πού τὰ συμμερίζονταν οἱ περισσότεροὶ Εὐρωπαῖοι: «Κοιμόμαστε πάνω σ' ἓνα ἠφαίστειο... Μὰ δὲν βλέπετε λοιπὸν ὅτι ἡ γῆ τρέμει πάλι; Πνέει ἄνεμος ἐπανάστασης, ἡ καταιγίδα εἶναι στὸν ὀρίζοντα». Περίπου τὸν ἴδιο καιρὸ δύο γερμανοὶ ἐξόριστοι, ὁ τριαντάχρονος Κάρλ Μάρξ καὶ ὁ εἰκοσιοκτάχρονος Φρήντριχ Ἐνγκελς, διατύπωναν τίς βασικὲς ἀρχές τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης (γιά τὴν ὁποία προειδοποιοῦσε τοὺς συναδέλφους του ὁ ντέ Τοκβίλ) στὸ πρόγραμμα πού λίγες ἐβδομάδες ωρῖτερα εἶχαν ἐπιφορτιστεῖ ἀπὸ τὴ Γερμανικὴ Κομμουνιστικὴ Λίγκα νά καταρτίσουν, καὶ τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε ἀνώνυμα στὸ Λονδίνο γύρω στὶς 24 Φεβρουαρίου 1848 μὲ τὸν (γερμανικὸ) τίτλο *Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος*, «πρὸς δημοσίευση στήν ἀγγλική, γαλλικὴ, γερμανικὴ, ἰταλικὴ, φλαμανδικὴ καὶ

δανική γλώσσα».* Μέσα σε μερικές εβδομάδες, στην περίπτωση μάλιστα του *Μανιφέστου* μέσα σε μερικές ώρες, οι ελπίδες και οι φόβοι των προφητών έδειχναν να βρίσκονται στα πρόθυρα της πραγματοποίησης. Η γαλλική μοναρχία ανατράπηκε με εξέγερση, ανακηρύχθηκε η Δημοκρατία και η ευρωπαϊκή επανάσταση είχε πια αρχίσει.

Υπήρξαν και μεγαλύτερες επαναστάσεις στην ιστορία του σύγχρονου κόσμου, και σίγουρα πολλές ήταν πιο πετυχημένες. Άλλα δέν υπήρξε καμιά που να διαδόθηκε τόσο γρήγορα και πλατιά, διασχίζοντας σαν πυρκαγιά σύνορα, χώρες, ακόμα και ωκεανούς. Στη Γαλλία, το φυσικό κέντρο και πυροδότη των ευρωπαϊκών επαναστάσεων (βλ. *Η εποχή των επαναστάσεων*, κεφ. ζ', σ. 176), η αβασίλευτη δημοκρατία ανακηρύχθηκε στις 24 Φεβρουαρίου. Ός τις 2 Μαρτίου η επανάσταση είχε κυριεύσει τη νοτιοδυτική Γερμανία, ως τις 6 Μαρτίου τη Βαυαρία, ως τις 11 Μαρτίου το Βερολίνο, ως τις 13 Μαρτίου τη Βιέννη και σχεδόν άμέσως την Ούγγαρία, ως τις 18 Μαρτίου το Μιλάνο και κατ' επέκταση την Ίταλία (όπου μια άλλη εξέγερση κυριαρχούσε ήδη στη Σικελία). Εκείνο τον καιρό, η ταχύτερη υπηρεσία πληροφοριών που ήταν διαθέσιμη σε όλους (ή υπηρεσία της τράπεζας Ρότσιλντ) δέν μπορούσε να μεταφέρει τα νέα από το Παρίσι στη Βιέννη σε λιγότερες από πέντε μέρες. Μέσα σε λίγες εβδομάδες δέν είχε απομείνει ορθια καμιά κυβέρνηση σ' έναν γεωγραφικό χώρο που καλύπτεται σήμερα, ολικά η μερικά, από δέκα κράτη,** χωρίς να υπολογίσουμε τον μικρότερο αντίκτυπο σε μερικά άλλα. Εκτός από αυτό, το 1848 ήταν η πρώτη δυνητικά παγκόσμια επανάσταση, αφού η άμεση επίδρασή της μπορεί να άνιχνευτεί στην εξέγερση του 1848 στο Περναμπούκο (Βραζιλία) και λίγα χρόνια αργότερα στη μακρινή Κολομβία. Κατά μια έννοια, ήταν το πρότυπο της «παγκόσμιας επανάστασης» που θα όνειρεύονταν στο έξης οι

* Στην πραγματικότητα μεταφράστηκε επίσης στα πολωνικά και στα σουηδικά την ίδια χρονιά, αν και πρέπει να παραδεχτούμε ότι η πολιτική του άπήχηση έξω από κάποιους μικρούς κύκλους γερμανών επαναστατών υπήρξε άσήμαντη ως την επανέκδοσή του στις άρχές της δεκαετίας του 1870.

** Γαλλία, Δυτική Γερμανία, Ανατολική Γερμανία, Αύστρια, Ίταλία, Τσεχοσλοβακία, Ούγγαρία, μέρος της Πολωνίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας. Οι πολιτικές επιπτώσεις της επανάστασης μπορούν να θεωρηθούν σοβαρές επίσης στο Βέλγιο, την Έλβετία και τη Δανία.

άντιεξουσιαστές και πού σέ σπάνιες στιγμές, όπως π.χ. την έπαύριο μεγάλων πολέμων, πίστευαν ότι μπορούσαν νά διακρίνουν. Πράγματι, τέτοιες ταυτόχρονες έκρηξεις σέ μία ήπειρο ή σέ όλόκληρο τόν κόσμο είναι έξαιρετικά σπάνιες. Στην Εύρώπη ή έκρηξη του 1848 είναι ή μόνη πού άγγιξε τόσο τις «άνεπτυγμένες» όσο και τις καθυστερημένες περιοχές τής ήπειρου. Ήταν μαζί ή πιό πλατιά έξαπλωμένη και ή λιγότερο πετυχημένη από τις έπαναστάσεις αύτου του είδους. Έξι μήνες μετά την έκρηξή της ή ήττα της ήταν σαφώς προβλέψιμη παντού, δεκαοχτώ μήνες μετά την έκρηξή της όλα τά καθεστώτα πού άνέτρεψε, έκτός από ένα, είχαν παλινρθωθεϊ, και ή έξαίρεση (ή γαλλική Δημοκρατία) κρατούσε όσο μπορούσε μεγαλύτερη απόσταση από την έξέγερση στην όποία χρωστούσε την ύπαρξή της.

Έτσι λοιπόν, οι έπαναστάσεις του 1848 έχουν παράξενη σχέση με τό περιεχόμενο αύτου του βιβλίου. "Αν δέν είχαν συμβεϊ, και άν δέν υπήρχε ό φόβος τής επανάληψής τους, ή ιστορία τής Εύρώπης τά έπόμμενα είκοσι πέντε χρόνια θά ήταν πολύ διαφορετική. Τό 1848 άπέιχε πολύ από τό νά είναι («ή στροφή όπου ή Εύρώπη δέν μπόρεσε νά στρίψει»). Αύτό πού δέν μπόρεσε νά κάνει ή Εύρώπη ήταν νά στρίψει με έπαναστατικό τρόπο. Έπειδή δέν έγινε αύτό, ή χρονιά τής επανάστασης στέκει στην ιστορία ξεκομμένη, σαν μιá ούβερτούρα αλλά όχι ή κυρίως όπερα, σαν μιá πύλη πού ό άρχιτεκτονικός ρυθμός της δέν μās έπιτρέπει νά μαντέψουμε τό χαρακτήρα αύτου πού θά βρούμε μόλις τή διαβούμε.

II

Ή επανάσταση θριάμβευσε σέ όλόκληρο τόν μεγάλο κεντρικό όγκο τής εύρωπαϊκής ήπειρου, όχι όμως στην περιφέρειά της. Σ' αύτή την περιφέρεια άνηκαν χώρες ύπερβολικά μακρινές ή ύπερβολικά άπομονωμένες ιστορικά για νά έπηρεαστούν άμεσα ή έμμεσα (π.χ. ή Ίβηρική χερσόνησος, ή Σουηδία και ή Έλλάδα), ύπερβολικά καθυστερημένες για νά διαθέτουν τά πολιτικώς άνήσυχά κοινωνικά στρώματα τής επαναστατημένης ζώνης (π.χ. ή Ρωσία και ή όθωμανική αυτοκρατορία), αλλά έπίσης και οι μόνες ήδη έκβιομηχανισμένες χώρες, όπου τό πολιτικό παιχνίδι παιζόταν ήδη με άρκετά διαφορετικούς κα-

νόνες: ἡ Βρετανία καὶ τὸ Βέλγιο.* Ὡστόσο ἡ ἐπαναστατημένη ζώνη, πού τὴν ἀποτελοῦσαν κυρίως ἡ Γαλλία, ἡ γερμανικὴ συνομοσπονδία, ἡ αὐστριακὴ αὐτοκρατορία, πού ἀπλωνόταν ὡς τὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, καὶ ἡ Ἰταλία, ἦταν ἀρκετὰ ἑτερογενῆς, ἀφοῦ περιλάμβανε περιοχὲς τόσο καθυστερημένες καὶ διαφορετικῆς ὅσο ἡ Καλαβρία καὶ ἡ Τρανσυλβανία, τόσο ἀνεπτυγμένες ὅσο ἡ Ρημανία καὶ ἡ Σαξονία, μὲ τόσο ὑψηλὸ ποσοστὸ ἐγγραμμάτων ὅσο ἡ Πρωσία καὶ τόσο χαμηλὸ ὅσο ἡ Σικελία, τόσο ἀπομακρυσμένες μεταξύ τους ὅσο τὸ Κίελο καὶ τὸ Παλέρμο, τὸ Περπινιὰν καὶ τὸ Βουκουρέστι. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τίς χῶρες κυβερνοῦνταν ἀπὸ ὅ,τι μπορούμε σὲ γενικῆς γραμμῆς νὰ ὀνομάσουμε ἀπόλυτους μονάρχες καὶ πρίγκιπες, ἀλλὰ ἡ Γαλλία ἦταν ἤδη ἓνα συνταγματικὸ καὶ μάλιστα ἀστικὸ βασίλειο, ἐνῶ ἡ μόνη ἀξιόλογη δημοκρατία τῆς ἡπείρου, ἡ ἑλβετικὴ συνομοσπονδία, εἶχε ἐγκαινιάσει τὸ ἔτος τῆς ἐπανάστασης μὲ ἓναν σύντομο ἐμφύλιο πόλεμο στὰ τέλη τοῦ 1847. Τὰ κράτη πού γνώρισαν τὴν ἐπανάσταση κυμαίνονταν ὡς πρὸς τὸν πληθυσμὸ τους ἀπὸ 35 ἑκατομμύρια (ὅπως ἡ Γαλλία) ὡς λίγες χιλιάδες (ὅπως τὰ ὀπερετικὰ πριγκιπάτα τῆς κεντρικῆς Γερμανίας)· ὡς πρὸς τὴν ἰσχύ, ἀπὸ ἀνεξάρτητες μεγάλες δυνάμεις μὲ παγκόσμια ἀκτινοβολία ὡς ξενοκρατούμενες ἐπαρχίαι ἢ δορυφόρους· καὶ ὡς πρὸς τὴ δομὴ, ἀπὸ συγκεντρωτικὰ καὶ ἐνιαῖα κράτη ὡς χαλαρὲς συμπολιτεῖες.

Πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ ἱστορία —δηλαδὴ ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ δομὴ— καὶ ἡ πολιτικὴ χῶριζαν τὴν ἐπαναστατημένη ζώνη σὲ δύο μέρη, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα ἔδειχναν νὰ ἔχουν πολὺ λίγα κοινὰ σημεῖα. Ἡ κοινωνικὴ δομὴ τους διέφερε ριζικά, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ σχεδὸν καθολικὴ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου ἀπέναντι στὸν πληθυσμὸ τῶν πόλεων, τῶν μικρῶν πόλεων ἀπέναντι στίς μεγαλουπόλεις· γεγονός πού συχνὰ παραβλέπεται, γιὰτὶ ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς καὶ ἰδιαίτερα οἱ μεγάλες πόλεις ἔπαιζαν δυσανάλογα μεγάλο ρόλο στὴν πολιτικὴ.** Στὴ δυτικὴ Εὐρώπη οἱ ἀγρότες ἦταν νομικῶς

* Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ περίπτωση τῆς Πολωνίας, πού ἦταν μοιρασμένη ἀπὸ τὸ 1796 ἀνάμεσα στὴ Ρωσία, τὴν Αὐστρία καὶ τὴν Πρωσία, καὶ ἡ ὁποία θὰ συμμετεῖχε σίγουρα στὴν ἐπανάσταση, ἂν οἱ ρῶσοι καὶ οἱ αὐστριακοὶ ἐπικυρίαρχοὶ τῆς δὲν κατόρθωναν νὰ κινητοποιήσουν τὴν ἀγροτιὰ ἐναντίον τῆς (ἐπαναστατικῆς) ἀριστοκρατίας τῆς ὑπαίθρου. Βλ. παρακάτω, σ. 35.

** Ἀπὸ τοὺς ρημανοὺς ἀντιπροσώπους στὸ γερμανικὸ «προκοινοβούλιο», σαράντα

ἐλεύθεροι καὶ τὰ μεγάλα ὑποστατικὰ σχετικὰ ἀσήμαντα· σὲ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης ὑπῆρχαν ἀκόμα δουλοπάροικοι καὶ ἡ ἔγγεια ἰδιοκτησία ἦταν κυρίως συγκεντρωμένη στὰ χέρια τῶν εὐγενῶν γαιοκτημόνων (βλ. Κεφάλαιο Ι'). Στὴ δυτικὴ Εὐρώπη ὁ ὅρος «μεσαία τάξη» δῆλωνε τοὺς ντόπιους τραπεζίτες, ἐμπόρους, καπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες, ὅσους ἀσκοῦσαν τὰ λεγόμενα «ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα» καὶ τοὺς ἀνώτερους κρατικούς λειτουργοὺς (συμπεριλαμβανομένων τῶν καθηγητῶν), ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ἔνιωθαν ὅτι ἀνῆκαν σὲ ἓνα ἀνώτερο στρώμα (τὴ μεγαλοαστικὴ τάξη), πρόθυμο νὰ ἀνταγωνιστεῖ τὴν ἀριστοκρατία τῆς γῆς, τουλάχιστον στὶς δαπάνες. Στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, τὸ ἀντίστοιχο ἀστικὸ στρώμα τὸ ἀποτελοῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐθνικὲς ὁμάδες διαφορετικὲς ἀπὸ τὸν ντόπιο πληθυσμὸ, ὅπως π.χ. Γερμανοὶ καὶ Ἑβραῖοι, καὶ ὅπωςδῆποτε αὐτὸ τὸ στρώμα ἦταν πολὺ μικρότερο. Τὸ πραγματικὸ ἀντίστοιχο τῆς «μεσαίας τάξης» ἦταν ἡ μορφωμένη καί/ῆ ἡ στραμμένη σὲ ἐπιχειρηματικὲς δραστηριότητες μερίδα τῶν μικροεγενῶν τῆς ὑπαίθρου, ἓνα στρώμα ποὺ σὲ μερικὲς περιοχὲς ἦταν ἐκπληκτικὰ μεγάλο (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, σσ. 32, 260-1). Ἡ κεντρικὴ ζώνη, ἀπὸ τὴν Πρωσία ὡς τὴ βόρεια καὶ κεντρικὴ Ἴταλία, δηλαδὴ ἡ ζώνη ποὺ ἀπὸ μιὰ ἄποψη ἀποτελοῦσε τὸν πυρῆνα τῆς ἐπαναστατημένης Εὐρώπης, συνδύαζε μὲ διάφορους τρόπους τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν σχετικὰ «ἀνεπτυγμένων» καὶ τῶν καθυστερημένων περιοχῶν.

Ἄπὸ πολιτικὴ ἄποψη, ἡ ἐπαναστατημένη ζώνη ἦταν ἐξίσου ἑτερογενής. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Γαλλία, τὸ ἐπίμαχο ζήτημα δὲν ἦταν ἀπλῶς τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ περιεχόμενον τῶν κρατῶν, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ μορφή ἢ ἀκόμα καὶ ἡ ὑπαρξή τους. Οἱ Γερμανοὶ ἐπιδίωκαν νὰ δημιουργήσουν μιὰ «Γερμανία» —ἐνιαία τάχα ἢ ὁμοσπονδιακή;— ἀπὸ ἓνα συνονθύλευμα γερμανικῶν πριγκιπάτων μὲ ποικίλο μέγεθος καὶ χαρακτήρα. Οἱ Ἴταλοὶ προσπαθοῦσαν καὶ αὐτοὶ νὰ μετατρέψουν κάτι ποὺ ὁ αὐστριακὸς καγκελάριος Μέττερνιχ εἶχε ἀποκαλέσει, περιφρονητικὰ ἀλλὰ ὄχι ἄστοχα, «ἀπλὴ γεωγραφικὴ ἔκφραση» σὲ μιὰ ἐνωμένη Ἴταλία. Καὶ οἱ δύο, μὲ τὴ συνηθισμένη μεροληψία τῶν ἐθνικιστῶν,

πέντε ἐκπροσωποῦσαν μεγάλες πόλεις, εἴκοσι τέσσερις μικρὲς πόλεις καὶ μόνο δέκα τὴν ὑπαίθρο, ὅπου ζοῦσε ὡστόσο τὸ 73% τοῦ πληθυσμοῦ.³

περιλάμβαναν στὰ σχέδιά τους καὶ λαοὺς ποὺ δὲν ἦταν, καὶ συχνὰ οὔτε ἔνωσαν, Γερμανοὶ ἢ Ἴταλοί, ὅπως γιὰ παράδειγμα τοὺς Τσέχους. Γερμανοὶ, Ἴταλοί καὶ ὅλα τὰ ἔθνικα κινήματα ποὺ μπλέχτηκαν στὴν ἐπανάσταση, μὲ ἐξάιρεση τοὺς Γάλλους, σκόνταφταν στὴ μεγάλη πολυεθνικὴ αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, ποὺ ἀπλωνόταν σὲ τμήματα τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἰταλίας καὶ ἔκλεινε στοὺς κόλπους τῆς τοὺς Τσέχους, τοὺς Οὐγγρους καὶ μιὰ σημαντικὴ μερίδα τῶν Πολωνῶν, τῶν Ρουμάνων, τῶν Γιουγκοσλάβων καὶ ἄλλων σλαβικῶν λαῶν. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ἢ τουλάχιστον οἱ πολιτικοὶ ἐκφραστὲς τους, ἔβλεπαν τὴν αὐτοκρατορία ὡς λιγότερο ἀπωθητικὴ λύση ἀπὸ ὅ,τι τὴν ἀπορρόφησέ τους ἀπὸ τὸν ἐπεκτατικὸ ἔθνικισμό τῶν Γερμανῶν, ἄς ποῦμε, ἢ τῶν Μαγιάρων. «Ἄν ἡ Αὐστρία δὲν ὑπῆρχε ἤδη», λέγεται ὅτι εἶπε ὁ καθηγητὴς Πάλατσκι, τσέχος πολιτικός, «θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἐπινοήσουμε». Ἔτσι, σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπαναστατημένη ζῶνῃ ἢ πολιτικὴ λειτουργοῦσε πρὸς πολλὰς κατευθύνσεις ταυτοχρόνως.

Οἱ ριζοσπάστες εἶχαν, ὁμολογουμένως, μιὰ ἀπλὴ λύση: μιὰ ἐνιαία, συγκεντρωτικὰ ὀργανωμένη, ἀβασίλευτη δημοκρατία τῆς Γερμανίας, τῆς Αὐστρίας, τῆς Οὐγγαρίας ἢ ὅποιασδήποτε ἄλλης χώρας, οἰκοδομημένη σύμφωνα μὲ τὶς δοκιμασμένες ἀρχὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης πάνω στὰ ἐρείπια ὅλων τῶν βασιλείων καὶ τῶν πριγκιπάτων, μιὰ δημοκρατία ποὺ θὰ ὕψωνε τὴ δική της παραλλαγὴ τῆς τρίχρωμης σημαίας, ποὺ, ὡς συνήθως ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ γαλλικὸ πρότυπο, ἦταν ἡ βασικὴ μορφή ἔθνικῆς σημαίας (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, σσ. 188-9). Οἱ μετριοπαθεῖς, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἦταν μπερδεμένοι σ' ἓναν κυκεῶνα ἀπὸ πολὺπλοκοὺς ὑπολογισμούς, βασισιμένους οὐσιαστικὰ στὸ φόβο τῆς δημοκρατίας, γιὰ τὴν ὁποία πίστευαν ὅτι ἰσοδυναμοῦσε μὲ κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ἐκεῖ ὅπου οἱ μάζες δὲν εἶχαν ἤδη σαρώσει τοὺς πρίγκιπες καὶ τοὺς βασιλιάδες, θὰ ἦταν ἀσύνητο νὰ τὶς ἐνθαρρύνει κανεὶς νὰ ὑπονομεύσουν τὸ κοινωνικὸ καθεστῶς, καὶ ὅπου τὸ εἶχαν κάνει θὰ ἦταν ἐπιθυμητὸ νὰ τὶς διώξουν ἀπὸ τοὺς δρόμους καὶ νὰ γκρεμίσουν τὰ ὄδοφράγματα, ποὺ συμβόλιζαν τὸ 1848. Ἔτσι, τὸ ἐρώτημα ἦταν ποιοὶ ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες ποὺ δὲν εἶχαν ἐκθρονιστεῖ ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση μποροῦσαν νὰ πειστοῦν νὰ ὑποστηρίξουν τὸ «σωστό». Πῶς ἀκριβῶς ἔπρεπε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ὁμοσπονδιακὴ καὶ φιλελεύθερη Γερμανία ἢ Ἰταλία, πάνω σὲ ποιά συνταγματικὴ φόρμουλα καὶ κάτω ἀπὸ τίνος τὴν αἰγίδα; Μποροῦσε

ἄραγε νὰ συμπεριλαμβάνει τὸ βασιλιά τῆς Πρωσίας καὶ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας (ὅπως πίστευαν οἱ «ὑπερμεγαλοϊδεάτες» γερμανοὶ μετριοπαθεῖς — νὰ μὴν τοὺς συγχέουμε μὲ τοὺς ριζοσπαστικοὺς γερμανοὺς δημοκράτες, ποὺ ἦταν ἐξ ὀρισμοῦ «μεγαλοϊδεάτες» διαφορετικοῦ εἴδους) ἢ μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι «μικρογερμανική», δηλαδή νὰ μὴν περιλαμβάνει τὴν Αὐστρία; Μὲ παρόμοιο τρόπο, οἱ μετριοπαθεῖς μέσα στὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων σκαρφίζονταν ὁμοσπονδιακὰ καὶ πολυεθνικὰ συντάγματα — ἓνα παιχνίδι ποὺ θὰ τελείωνε μόνο μὲ τὸ θάνατο τῆς αὐτοκρατορίας τὸ 1918. Ὅπου ἐνέσκηπτε ἡ ἐπανάσταση ἢ ὁ πόλεμος, δὲν ὑπῆρχε πολὺς καιρὸς γιὰ τέτοια συνταγματικὰ μαγειρέματα. Ὅπου δὲν συνέβαινε αὐτό, ὅπως στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Γερμανίας, ἦταν ἐντονότατα. Ἀφοῦ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ τῶν μετριοπαθῶν φιλελευθέρων ἀποτελοῦνταν ἀπὸ καθηγητὲς καὶ κρατικούς λειτουργοὺς — τὸ 68% τῶν βουλευτῶν στὴ Συνέλευση τῆς Φραγκφούρτης ἦταν δημόσιοι ὑπάλληλοι, τὸ 12% ἀνῆκε στὰ «ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα» — οἱ συζητήσεις αὐτοῦ τοῦ βραχύβιου κοινοβουλίου ἔγιναν συνώνυμο τῆς πνευματικῆς ματαιοπονίας.

Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848, λοιπόν, ἀπαιτοῦν ἐμπεριστατωμένη μελέτη ἀπὸ κράτος σὲ κράτος, ἀπὸ λαὸ σὲ λαὸ, ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ, πράγμα ποὺ δὲν ἀποτελεῖ τὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Ὡστόσο, εἶχαν πολλὰ κοινὰ σημεῖα, καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι ἔγιναν σχεδὸν ταυτόχρονα, ὅτι οἱ τύχες τους ἦταν ἀλληλένδετες καὶ ὅτι τίς διέκρινε ὅλες μιὰ κοινὴ διάθεση καὶ ἓνα κοινὸ ὕφος, μιὰ παράξενη ρομαντικὴ καὶ οὐτοπικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ μιὰ παρόμοια ρητορικὴ, γιὰ τὴν ὁποία οἱ Γάλλοι ἐπινόησαν τὴ λέξη «*quarante-huitard*». Κάθε ἱστορικὸς ἀναγνωρίζει ἀμέσως αὐτὸ τὸ ὕφος: τὰ γένια, οἱ ἀνεμιστὲς γραβάτες καὶ τὰ πλατύγυρα καπέλα τῶν ριζοσπαστῶν, οἱ τρίχρωμες σημαῖες, τὰ πανταχοῦ παρόντα ὀδοφράγματα, ἡ ἀρχικὴ αἴσθηση ἀπελευθέρωσης μὲ τίς τεράστιες ἐλπίδες καὶ τὴν αἰσιόδοξη σύγχυση. Ἦταν «ἡ ἀνοιξη τῶν λαῶν» — καί, ὅπως ἡ ἀνοιξη, δὲν κράτησε πολὺ. Πρέπει τώρα νὰ ἐξετάσουμε περιληπτικὰ τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν τῶν ἐπαναστάσεων.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὅλες πέτυχαν καὶ ἀπέτυχαν γρήγορα καί, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ὀλοκληρωτικὰ. Στούς πρώτους λίγους μῆνες ὅλες οἱ κυβερνήσεις στὴν ἐπαναστατημένη ζώνη σαρώθηκαν ἢ παρέλυσαν. Ὅλες κατέρρευσαν ἢ παραιτήθηκαν οὐσιαστικὰ χωρὶς ἀν-

τίσταση. Ὡστόσο, μέσα σὲ σχετικά σύντομο χρονικὸ διάστημα ἡ ἐπανάσταση εἶχε χάσει τὴν πρωτοβουλία σχεδὸν παντοῦ: στὴ Γαλλία γύρω στὰ τέλη Ἀπριλίου, στὴν ὑπόλοιπη ἐπαναστατημένη Εὐρώπη τὸ καλοκαίρι, ἂν καὶ τὸ κίνημα διατήρησε κάποια δύναμη γιὰ ἀντεπίθεση στὴ Βιέννη, τὴν Οὐγγαρία καὶ τὴν Ἰταλία. Στὴ Γαλλία, τὸ πρῶτο ὄροσημο τῆς ἀναβίωσης τοῦ συντηρητισμοῦ ἦταν οἱ ἐκλογές τοῦ Ἀπριλίου, ὅπου τὸ σύστημα τῆς γενικῆς ψήφου (παρόλο πὸ ἀνέδειξε τοὺς μοναρχικοὺς σὲ μειοψηφία) ἔστειλε στὸ Παρίσι μιὰ μεγάλη πλειοψηφία συντηρητικῶν, ἐκλεγμένων μὲ τὶς ψήφους μιᾶς ἀγροτικῆς πὸ ἦταν πολιτικὰ ἄπειρη μᾶλλον παρὰ ἀντιδραστικὴ καὶ τὴν ὁποία ἡ Ἀριστερά, μὲ τὴν προσοχὴ τῆς στραμμένη ἀποκλειστικὰ πρὸς τὶς πόλεις, δὲν ἤξερε ἀκόμα πῶς νὰ προσελκύσει. (Πράγματι ὡς τὸ 1849 οἱ ἀντιμοναρχικὲς καὶ ἀριστερὲς περιοχὲς τῆς γαλλικῆς ὑπαίθρου, οἰκειῆς στοὺς μελετητὲς τῆς μεταγενέστερης γαλλικῆς πολιτικῆς, εἶχαν ἤδη κάνει τὴν ἐμφάνισή τους, καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς —π.χ. στὴν Προβηγκία— προβλήθηκε ἡ πιὸ λυσσαλέα ἀντίσταση στὴν κατάργηση τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας τὸ 1851.) Τὸ δεύτερο ὄροσημο ἦταν ἡ ἀπομόνωση καὶ ἡ ἥττα τῶν ἐπαναστατῶν ἐργατῶν στὸ Παρίσι, πὸ νικῆθηκαν στὴν ἐξέγερση τοῦ Ἰουνίου (βλ. παρακάτω, σ. 36).

Στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη ἡ καμπὴ ἤρθε ὅταν δόθηκε στὸν ἀψβουργικὸ στρατό, πὸ ἡ ἐλευθερία κινήσεών του αὐξήθηκε μὲ τὴ φυγὴ τοῦ αὐτοκράτορα τὸν Μάιο, ἡ δυνατότητα νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ, νὰ καταστείλει μιὰ ἐξέγερση τῶν ριζοσπαστῶν στὴν Πράγα τὸν Ἰούνιο —ὄχι χωρὶς τὴν ὑποστήριξη τῆς μετριοπαθοῦς μεσαιᾶς τάξης, τσέχικης καὶ γερμανικῆς— ἀνακτώντας ἔτσι τὴ Βοημία, τὸν οἰκονομικὸ πυρῆνα τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ λίγο ἀργότερα ἐπανέκτησε τὸν ἔλεγχο στὴ βόρεια Ἰταλία. Μιὰ βραχύβια καὶ καθυστερημένη ἐπανάσταση στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατεστάλη μὲ τὴ ρωσικὴ καὶ τουρκικὴ ἐπέμβαση.

Ἀνάμεσα στὸ καλοκαίρι καὶ τὸ τέλος τοῦ χρόνου τὰ παλαιὰ καθεστῶτα ἀνέκτησαν τὴν ἐξουσία στὴ Γερμανία καὶ τὴν Αὐστρία, μολονότι ἡ ὄλο καὶ ἐπαναστατικότερη πόλη τῆς Βιέννης χρειάστηκε νὰ ἀνακαταληφθεῖ μὲ τὴ βία τῶν ὄπλων τὸν Ὀκτώβριο, πράγμα πὸ στοιχίσει τὴ ζωὴ σὲ περισσότερους ἀπὸ τέσσερις χιλιάδες ἀνθρώπους. Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὸ ὁ βασιλιάς τῆς Πρωσίας κατάφερε νὰ ἀποκαταστή-

σει την εξουσία του πάνω στους ξεσηκωμένους Βερολινέζους χωρίς πολλή φασαρία και άκολούθησε η υπόλοιπη Γερμανία (με εξαίρεση κάποια αντίσταση στα νοτιοδυτικά), αφήνοντας το γερμανικό κοινοβούλιο, ή μάλλον τη συντακτική συνέλευση, που είχε εκλεγεί τις έλπιδοφόρες μέρες της άνοιξης, και τη ριζοσπαστικότερη πρωσική και άλλες συνελεύσεις να συζητούν, περιμένοντας τη διάλυσή τους. Το χειμώνα μόνο δύο περιοχές βρίσκονταν ακόμα στα χέρια της επανάστασης: τμήματα της Ίταλίας και η Ούγγαρία. Έπειτα από μια άσθενέστερη αναζωπύρωση της επαναστατικής δράσης την άνοιξη του 1849, και οι δύο αυτές περιοχές είχαν ανακαταληφθεί ως τα μέσα της ίδιας χρονιάς.

Μετά τη συνθηκολόγηση των Ούγγρων και των Βενετών τον Αύγουστο του 1849, η επανάσταση είχε πεθάνει. Με μοναδική εξαίρεση τη Γαλλία, όλοι οι παλιοί ήγεμόνες είχαν επανέλθει στην εξουσία —σε μερικές περιπτώσεις, μάλιστα, όπως στην αυτοκρατορία των Αψβούργων, είχαν μεγαλύτερη εξουσία παρά ποτέ— και οι επαναστάτες είχαν σκορπιστεί στην έξορία. Πάλι με εξαίρεση τη Γαλλία, ουσιαστικά όλες οι θεσμικές αλλαγές, όλα τα πολιτικά και κοινωνικά όνειρα της άνοιξης του 1848, είχαν σβήσει μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, ενώ ακόμα και στη Γαλλία δέν άπόμεναν στην άβασίλευτη δημοκρατία παρά μόνον άλλα δυόμισι χρόνια ζωής. Ύπηρχε μόνο μία και μοναδική άμετάκλητη άλλαγή: η κατάργηση της δουλοπαροικίας στην αυτοκρατορία των Αψβούργων.* Έκτός από αυτό το μοναδικό, αν και όμολογουμένως σημαντικό, έπίτευγμα, το 1848 έμφανίζεται ως η μόνη επανάσταση στη σύγχρονη εύρωπαϊκή ιστορία που συνδυάζει τις μεγαλύτερες ύποσχέσεις, τη μεγαλύτερη έξάπλωση και την άμεσότερη άρχική έπιτυχία με την πιό ολοκληρωτική και γρήγορη άποτυχία. Άπό μια άποψη, μοιάζει με εκείνο το άλλο μαζικό φαινόμενο της δεκαετίας του 1840, το κίνημα των Χαρτιστών στη Βρετανία. Οι ειδικότεροι στόχοι της έπιτεύχθηκαν τελικά —όχι ό-

* Σε γενικές γραμμές, η κατάργηση της δουλοπαροικίας και των φεουδαρχικών δικαιωμάτων πάνω στους άγρότες της υπόλοιπης δυτικής και κεντρικής Ευρώπης (συμπεριλαμβανομένης της Πρωσίας) είχε γίνει στη διάρκεια της Γαλλικής Έπανάστασης και στη ναπολεόντεια περίοδο (1789-1815), αν και μερικά κατάλοιπα της φεουδαρχίας στη Γερμανία καταργήθηκαν μόλις το 1848. Η δουλοπαροικία στη Ρωσία και τη Ρουμανία διάρκεσε ως τη δεκαετία του 1860 (βλ. Κεφάλαιο Ι').

μως με ἐπανάσταση ἢ μέσα στο πλαίσιο ἐπαναστατικῶν διαδικασιῶν. Οἱ πιὸ μακρόπνοες φιλοδοξίες της δὲν χάθηκαν οὔτε αὐτές, ἀλλὰ τὰ κινήματα πού ἐπρόκειτο νὰ τίς κληρονομήσουν καὶ νὰ τίς προωθήσουν θὰ ἦταν ὀλότελα διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ 1848. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀπὸ ὅλα τὰ μνημεῖα ἐκείνης τῆς χρονιάς, ἐκεῖνο πού εἶχε τὸν πιὸ διαχρονικὸ καὶ σημαντικὸ ἀντίκτυπο στὴν παγκόσμια ἱστορία εἶναι τὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο*.

Ἐπιπλέον οἱ ἐπαναστάσεις εἶχαν καὶ ἓνα ἄλλο κοινὸ σημεῖο, πού σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξηγεῖ τὴν ἀποτυχία τους. Ἦταν, πραγματικὰ ἢ ἐν σπέρματι, κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις τῶν φτωχῶν ἐργαζομένων. Γι' αὐτὸ τρόμαξαν τοὺς μετριοπαθεῖς φιλελευθέρους τοὺς ὁποίους ὀδήγησαν στὴν ἐξουσία — ἀκόμα καὶ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ ριζοσπαστικοὺς πολιτικοὺς — τουλάχιστον ὅσο καὶ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῶν παλαιῶν καθεστώτων. Ὁ κόμης Καβούρ τοῦ Πεδεμοντίου, ὁ μελλοντικὸς ἀρχιτέκτονας τῆς ἐνωμένης Ἰταλίας, εἶχε ἐντοπίσει αὐτὴ τὴν ἀδυναμία μερικὰ χρόνια νωρίτερα (1846):

«Ἄν ἡ κοινωνικὴ εὐταξία ἐπρόκειτο νὰ ἀπειληθεῖ πραγματικά, ἂν οἱ σπουδαῖες ἀρχὲς στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἐπρόκειτο νὰ κινδυνέψουν σοβαρά, τότε εἴμαστε πεπεισμένοι ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀποφασισμένους ἐκπροσώπους τῆς ἀντιπολίτευσης, τοὺς πιὸ ἐνθουσιώδεις δημοκρατικούς, θὰ προσχωροῦσαν πρῶτοι στὶς γραμμὲς τοῦ συντηρητικοῦ κόμματος».⁴

Αὐτοὶ πού ἔκαναν τώρα τὴν ἐπανάσταση ἦταν, ἀναμφισβήτητα, οἱ φτωχοὶ ἐργαζόμενοι. Αὐτοὶ πέθαιναν στὰ ὀδοφράγματα τῶν πόλεων: στὸ Βερολίνο ὑπῆρχαν μόνο γύρω στὰ δεκαπέντε μέλη τῶν μορφωμένων τάξεων καὶ περίπου τριάντα ἀρχιτεχνίτες ἀνάμεσα στὰ τριακόσια θύματα τῶν ὀδομαχιῶν τοῦ Μαρτίου· στὸ Μιλάνο μόνο δώδεκα φοιτητές, ὑπάλληλοι ἢ ἰδιοκτῆτες ἀκινήτων ἀνάμεσα στοὺς τριακόσιους πενήντα νεκροὺς τῆς ἐξέγερσης.⁵ Ἡ πείνα τῶν φτωχῶν ἐργαζομένων ἔτρεφε τίς διαδηλώσεις πού γύρισαν σὲ ἐπαναστάσεις. Ἡ ὑπαιθρος τῶν δυτικῶν περιοχῶν ἔμεινε σχετικὰ ἡσυχῆ, ἂν καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ Γερμανία γνώρισε πολὺ περισσότερες ἀγροτικὲς κινητοποιήσεις ἀπ' ὅσο πιστεύεται γενικά. Ἄλλοῦ ὅμως ὁ φόβος τῆς ἀγροτικῆς ἐξέγερσης ἦταν τόσο ἐντονος ὥστε προκάλεσε τὰ ἴδια ἀποτελέσματα μὲ μιὰ πραγματικὴ ἐξέγερση, μολονότι δὲν χρειαζόταν νὰ εἶναι κανεὶς ἰδιαίτερα εὐφάνταστος σὲ περιοχὲς ὅπως ἡ νότια Ἰταλία, ὅπου οἱ ἀ-

γρότες έξορμοῦσαν παντοῦ μὲ σημαῖες καὶ τύμπανα γιὰ νὰ μοιράσουν τὰ μεγάλα ἀγροκτῆματα. Ἄλλὰ ἔστω καὶ μόνον ὁ φόβος στάθηκε ἀρκετὸς γιὰ νὰ συνετίσει τοὺς γαιοκτῆμονες. Τρομοκρατημένη ἀπὸ ἀνυπόστατες φῆμες γιὰ μιὰ τεράστια ἐξέγερση τῶν δουλοπαροικῶν ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ ποιητῆ Σ. Πέτεφι (1823-1849), ἡ οὐγγρική Δίαιτα — ἓνα σῶμα ὅπου ἐπικρατοῦσαν συντριπτικὰ οἱ γαιοκτῆμονες — ψήφισε τὴν ἄμεση κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας ἤδη στὶς 15 Μαρτίου, ἀλλὰ μόλις λίγες μέρες πρὶν ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση, ἐπιζητώντας νὰ ἀπομονώσει τοὺς ἐπαναστάτες ἀπὸ τὶς ἀγροτικὲς μάζες, ἀποφασίζει τὴν ἄμεση κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας στὴ Γαλικία, τὴν κατάργηση τῆς ἐξαναγκαστικῆς ἐργασίας καὶ ἄλλων φεουδαρχικῶν ὑποχρεώσεων στὴν Τσεχία. Δὲν ὑπῆρχε ἀμφιβολία ὅτι ἡ «κοινωνικὴ εὐταξία» κινδύνευε.

Αὐτὸς ὁ κίνδυνος δὲν ἦταν τόσο ἄμεσος παντοῦ. Οἱ ἀγρότες μποροῦσαν νὰ ἐξαγοραστοῦν (καὶ πράγματι ἐξαγοράστηκαν) ἀπὸ τὶς συντηρητικὲς κυβερνήσεις, ἰδιαίτερα ἐκεῖ ὅπου οἱ γαιοκτῆμονες ἢ οἱ ἔμποροι καὶ δανειστὲς πού τοὺς ἐκμεταλλεύονταν ἀνῆκαν σὲ ἄλλη, μερικὲς φορές «ἐπαναστατικὴ», ἐθνότητα, τὴν πολωνική, τὴν οὐγγρική ἢ τὴ γερμανική. Εἶναι ἀπίθανο οἱ γερμανικὲς μεσαῖες τάξεις, στὶς ὁποῖες ἀνῆκαν καὶ οἱ σταθερὰ ἀνερχόμενοι ἐπιχειρηματίες τῆς Ρηνανίας, νὰ ἀνησυχοῦσαν σοβαρὰ γιὰ τὴν ἄμεση προοπτικὴ προλεταριακοῦ κομμουνισμοῦ ἢ ἔστω προλεταριακῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία δὲν εἶχε σοβαρὲς συνέπειες, μὲ ἐξαίρεση τὴν Κολωνία (ὅπου ὁ Μάρξ ἐγκατέστησε τὸ στρατηγεῖο του) καὶ τὸ Βερολίνο, ὅπου ἓνας κομμουνιστὴς τυπογράφος, ὁ Στέφαν Μπόρν, ὄργάνωσε ἓνα ἀρκετὰ σημαντικὸ ἐργατικὸ κίνημα. Ὡστόσο, ὅπως ἀκριβῶς οἱ εὐρωπαϊκὲς μεσαῖες τάξεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 πίστευαν ὅτι ἀναγνώριζαν τὴ μορφή τῶν μελλοντικῶν κοινωνικῶν προβλημάτων τους στὴ βροχή καὶ τὴν καπνιά τοῦ Λάνκασάιρ, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πίστευαν ὅτι ἔβλεπαν μιὰ ἄλλη μορφή τοῦ μέλλοντος πίσω ἀπὸ τὰ ὀδοφράγματα τοῦ Παρισιοῦ, αὐτοῦ τοῦ μεγάλου προάγγελου καὶ ἐξαγωγέα ἐπαναστάσεων. Καὶ ἡ ἐπανάσταση τοῦ Φεβρουαρίου ὄχι μόνον ἐγίνε ἀπὸ «τὸ προλεταριάτο», ἀλλὰ καὶ ἦταν μιὰ συνειδητὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ὁ σκοπὸς τῆς δὲν ἦταν ἀπλῶς ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας, ἀλλὰ ἡ «δημοκρατικὴ καὶ κοινωνικὴ πολιτεία». Οἱ ἡγέτες τῆς ἦταν σοσιαλιστὲς καὶ κομμουνιστὲς. Ἡ προσωρινὴ κυβέρνησή τῆς συμπε-

ριλάμβανε έναν γνήσιο εργάτη, έναν μηχανικό γνωστό με το όνομα 'Αλμπέρ. Για μερικές μέρες ήταν άβέβαιο αν η σημαία της θα ήταν ή τριχρωμή ή το κόκκινο λάβαρο της κοινωνικής εξέγερσης.

Έκτος από τις περιπτώσεις όπου έμεναν έκκρεμη ζητήματα εθνικής αυτονομίας ή ανεξαρτησίας, ή μετριοπαθής αντιπολίτευση στη δεκαετία του 1840 ούτε ήθελε την επανάσταση ούτε εργαζόταν σοβαρά γι' αυτήν, ενώ ακόμα και στο εθνικό ζήτημα οι μετριοπαθείς προτιμούσαν τις διαπραγματεύσεις και τους διπλωματικούς χειρισμούς από τη σύγκρουση. Σίγουρα θα προτιμούσαν να έχουν περισσότερα κέρδη, αλλά ήταν προθυμότετοι να δεχτούν παραχωρήσεις πού, όπως θα μπορούσαμε εύλογα να παρατηρήσουμε, όλα τα απόλυταρχικά καθεστώτα, εκτός από τα πιο άνοητα και αυτάρεσκα (όπως του τσάρου), θα αναγκάζονταν, αργά ή γρήγορα, να κάνουν, ή να ικανοποιηθούν με διεθνείς αλλαγές πού, αργά ή γρήγορα, μάλλον θα γίνονταν αποδεκτές από την ολιγαρχία των «μεγάλων δυνάμεων» που αποφάσιζαν για τέτοια ζητήματα. Συρμένοι στην επανάσταση από τις δυνάμεις των φτωχών και/ή από το παράδειγμα του Παρισιού, προσπαθούσαν, όπως ήταν φυσικό, να επωφεληθούν όσο μπορούσαν περισσότερο από μια αναπάντεχα ευνοϊκή περίσταση. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι σε τελική ανάλυση, και συχνά μάλιστα ευθύς εξαρχής, ανησυχούσαν πολύ περισσότερο για τον «έξ άριστων» κίνδυνο παρά για τον κίνδυνο που αντιπροσώπευαν τα παλαιά καθεστώτα. Από τη στιγμή που υψώθηκαν όδοφράγματα στο Παρίσι, όλοι οι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι (και, όπως παρατήρησε ο Καβούρ, ένα σημαντικό ποσοστό ριζοσπαστών) ήταν δυνάμει συντηρητικοί. Καθώς οι μετριοπαθείς, περισσότερο ή λιγότερο γρήγορα, άλλαξαν παράταξη ή αποτραβήχτηκαν από την επανάσταση, οι εργάτες, οι πιο αδιάλλακτοι ανάμεσα στους δημοκρατικούς ριζοσπάστες, έμειναν απομονωμένοι ή, πράγμα ακόμα πιο μοιραίο, βρέθηκαν αντιμέτωποι με έναν συνασπισμό των συντηρητικών και πρώην μετριοπαθών δυνάμεων με τα παλαιά καθεστώτα: με ένα «κόμμα της τάξης», όπως το όνόμασαν οι Γάλλοι. Το 1848 απέτυχε επειδή αποδείχτηκε ότι η άποφασιστική αναμέτρηση δεν ήταν ανάμεσα στα παλαιά καθεστώτα και τις ενωμένες «δυνάμεις της προόδου», αλλά ανάμεσα στην «τάξη» και την «κοινωνική επανάσταση». Η κρίσιμη αναμέτρηση δεν ήταν αυτή που έγινε στο Παρίσι τον Φεβρουάριο, αλλά αυτή που έγινε στο Παρίσι

τὸν Ἰούνιο, ὅταν οἱ ἐργάτες, σπρωγμένοι ἔντεχνα σὲ μιὰ ἀπομονωμένη ἐξέγερση, νικήθηκαν καὶ σφαγιάστηκαν. Πολέμησαν καὶ πέθαναν ἄγρια. Κάπου 1.500 ἔπεσαν στὶς ὁδομαχίες —περίπου τὰ δύο τρίτα ἀπὸ αὐτοὺς μὲ τὴν κυβερνητικὴ παράταξη. Εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ θηριωδία καὶ τὸ μῖσος τῶν πλουσίων γιὰ τοὺς φτωχοὺς ὅτι κάπου τρεῖς χιλιάδες σφάχτηκαν μετὰ τὴν ἤττα, ἐνῶ ἄλλες δώδεκα χιλιάδες συνελήφθησαν, γιὰ νὰ μεταφερθοῦν οἱ περισσότεροι σὲ στρατόπεδα ἐργασίας στὴν Ἀλγερία.^{6*}

Ἡ ἐπανάσταση, λοιπόν, διατήρησε τὴν ὁρμὴ της μόνον ἐκεῖ ὅπου οἱ ριζοσπάστες ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυροὶ καὶ ἀρκετὰ δεμένοι μὲ τὸ λαϊκὸ κίνημα ὥστε νὰ σπρώξουν τοὺς μετριοπαθεῖς πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἢ νὰ κάνουν καὶ χωρὶς αὐτοὺς. Αὐτὸ εἶχε περισσότερες πιθανότητες νὰ συμβεῖ σὲ χῶρες ὅπου τὸ κρίσιμο ζήτημα ἦταν ἡ ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση, ἕνας σκοπὸς ποὺ ἀπαιτοῦσε τὴ συνεχῆ κινητοποίηση τῶν μαζῶν. Νὰ γιὰτὶ ἡ ἐπανάσταση διάρκεσε περισσότερο στὴν Ἰταλία καί, πᾶνω ἀπ' ὅλα, στὴν Οὐγγαρία.**

Στὴν Ἰταλία οἱ μετριοπαθεῖς, συσπειρωμένοι γύρω ἀπὸ τὸν ἀντιαυστριακὸ βασιλιὰ τοῦ Πεδεμοντίου καὶ ἐνισχυμένοι, μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ Μιλάνου, ἀπὸ τὰ μικρότερα πριγκιπάτα (ὄχι ὅμως χωρὶς σημαντικὲς ἐπιφυλάξεις), ἀνέλαβαν τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ καταπιεστῆ, λοξοκοιτώντας συνεχῶς πρὸς τοὺς ἀντιμοναρχικοὺς καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Χάρη στὴ στρατιωτικὴ ἀδυναμία τῶν ἰταλικῶν κρατῶν, τοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ Πεδεμοντίου καί, ἴσως πᾶνω ἀπ' ὅλα, τὴν ἄρνησή τους νὰ καλέσουν σὲ βοήθεια τοὺς Γάλλους (πού, ὅπως πίστευαν, θὰ ἐνίσχυναν τοὺς ἀντιμοναρχικοὺς), κατατροπώθη-

* Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Φεβρουαρίου στὸ Παρίσι εἶχε στοιχίσει περίπου 370 ζωές.

** Στὴ Γαλλία τὸ ἐπίμαχο ζήτημα δὲν ἦταν ἡ ἐθνικὴ ἐνότητα καὶ ἀνεξαρτησία. Ὁ γερμανικὸς ἐθνικισμὸς ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴν ἐνοποίηση πολυάριθμων ξεχωριστῶν κρατῶν, ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἐμπόδιζε τὴν ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ δὲν ἦταν ἡ ξενὴ κυριαρχία, ἀλλὰ —ἐκτὸς ἀπὸ κάποια αὐτονομιστικὰ συμφέροντα— ἡ στάση δύο μεγάλων δυνάμεων ποὺ θεωροῦνταν ἐπίσης γερμανικὲς: τῆς Πρωσίας καὶ τῆς Αὐστρίας. Οἱ σλαβικὲς ἐθνικὲς φιλοδοξίες συγκρούονταν ἀρχικὰ μ' ἐκεῖνες τῶν «ἐπαναστατικῶν» ἐθνῶν, ὅπως ἦταν οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Μαγιάροι, καὶ γι' αὐτὸ οἱ Σλάβοι ἔμειναν ἄπρακτοι, ἂν δὲν ὑποστήριξαν κιόλας τὴν ἀντεπανάσταση. Ἀκόμα καὶ ἡ τσέχικη ἀριστερὰ θεωροῦσε τὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων ἐχέγγυο ἐναντίον τῆς ἀπορρόφησης ἀπὸ μιὰ πανεθνικὴ Γερμανία. Οἱ Πολωνοὶ δὲν ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο σ' αὐτὴ τὴν ἐπανάσταση.

καν τὸν Ἰούλιο ἀπὸ τὸν ἀνασυγκροτημένο αὐστριακὸ στρατὸ στὴν Κουστόττζα. (Ἐς σημειώσουμε ἐδῶ, μὲ τὴν εὐκαιρία, ὅτι ὁ μέγας ἀντιμοναρχικὸς Ι. Ματσίνι [1805-1872], μὲ τὸ ἀλάνθαστο ἔνστικτό του γιὰ τὴν πολιτικὴν ματαιοπονίαν, ἀντιτάχθηκε στὴν ἔκκληση πρὸς τοὺς Γάλλους.) Ἡ ἤττα ἔριξε τοὺς μετριοπαθεῖς σὲ ἀνυποληψία καὶ ἔδωσε τὴν ἡγεσία τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση στοὺς ριζοσπάστες, πού στὴ διάρκεια τοῦ φθινοπώρου ἐνίσχυσαν τὴ θέση τους σὲ διάφορα ἰταλικά κράτη καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 1849 ἱδρυσαν στὴ Ρώμη μιὰ ἀβασίλευτη δημοκρατία, πράγμα πού ἔδωσε στὸν Ματσίνι ἄφθονες εὐκαιρίες γιὰ ρητορικὲς ἐξάρσεις. (Ἡ Βενετία, ὑπὸ τὴν ἡγεσία ἐνὸς συνετοῦ δικηγόρου, τοῦ Ντανιэле Μανίν [1804-1857], εἶχε ἤδη ἀνακηρυχθεῖ ἀνεξάρτητη δημοκρατία καὶ ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὸν γενικὸ ἀναβρασμό, ὥσπου ὑποτάχθηκε ἀναπόφευκτα — ἀλλά, ὁμολογουμένως, ἀργότερα ἀπ' ὅσο ἀκόμα καὶ οἱ Οὐγγροὶ— ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς στὰ τέλη Αὐγούστου τοῦ 1849.) Οἱ ριζοσπάστες δὲν μποροῦσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα μὲ τὴν Αὐστρία· ὅταν ἔκαναν τὸ Πεδεμόντιο νὰ κηρύξει πάλι πόλεμο τὸ 1849, οἱ Αὐστριακοὶ νίκησαν εὐκολὰ στὴ Νοβάρρα, τὸν Μάρτιο. Ἄλλωστε, ἂν καὶ ἦταν πιὸ ἀποφασισμένοι νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Αὐστριακοὺς καὶ νὰ ἐνοποιήσουν τὴν Ἰταλία, συμμερίζονταν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ φόβο τῶν μετριοπαθῶν γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ἀκόμα καὶ ὁ Ματσίνι, μὲ ὅλο τὸ ζῆλο του γιὰ τὸν ἀπλὸ λαό, τὸν προτιμοῦσε νὰ περιορίζει τὰ ἐνδιαφέροντά του σὲ θρησκευτικὰ ζητήματα, ἀπεχθανόταν τὸν σοσιαλισμὸ καὶ ἐναντιωνόταν σὲ κάθε μέτρο πού στρεφόταν κατὰ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἔτσι, μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἀποτυχία τῆς ἡ ἰταλικῆς ἐπανάσταση ζοῦσε «ὑπὸ προθεσμία». Ἡ εἰρωνεία εἶναι ὅτι μεταξὺ αὐτῶν πού τὴν κατέστειλαν βρίσκονταν τὰ στρατεύματα μιᾶς μὴ ἐπαναστατημένης πλέον Γαλλίας, πού ἀνακυρίευσαν τὴ Ρώμη στὶς ἀρχές Ἰουνίου. Ἡ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Ρώμης ἦταν μιὰ προσπάθεια τῶν Γάλλων νὰ ἐπαναβεβαιώσουν τὴ διπλωματικὴ ἐπιρροή τους στὴ χερσόνησο τῶν Ἀπεννίνων ἐναντίον τῆς Αὐστρίας. Εἶχε ἐπίσης τὸ συμπτωματικὸ πλεονέκτημα νὰ εἶναι δημοφιλὴς στοὺς καθολικοὺς, στὴν ὑποστήριξη τῶν ὁποίων ὑπολόγιζε τὸ μετεπαναστατικὸ καθεστῶς.

Ἀντίθετα μὲ τὴν Ἰταλία, ἡ Οὐγγαρία ἦταν μιὰ λίγο πολὺ ἐνιαία πολιτικὴ ὄντοτητα («τὰ ἐδάφη τοῦ στέμματος τοῦ Ἁγίου Στεφάνου»), μὲ ἓνα ἐνεργὸ σύνταγμα, ἓναν ὄχι ἀσήμαντο βαθμὸ αὐτονομίας

και μάλιστα με τα περισσότερα στοιχεία ενός κυρίαρχου κράτους, εκτός από την ανεξαρτησία. Το αδύνατο σημείο της ήταν ότι η μαγιάριχη αριστοκρατία που κυβερνούσε αυτή την άχανη και σε συντριπτικό ποσοστό αγροτική έκταση δεν έξουσίαζε μόνο τη μαγιάριχη αγροτιά της μεγάλης πεδιάδας, αλλά έναν πληθυσμό που ίσως κατά 60% τον αποτελούσαν Κροάτες, Σέρβοι, Σλοβάκοι, Ρουμάνοι και Ουκρανοί, για να μην αναφέρουμε τη σημαντική γερμανική μειονότητα. Αυτοί οι αγροτικοί λαοί δεν έτρεφαν έχθρικά αισθήματα για μια επανάσταση που απελευθέρωνε τους δουλοπαροίκους, αλλά αυτή την, καταρχήν, εύμενη διάθεση την ανταγωνιζόταν η άρνηση ακόμα και των περισσότερων ριζοσπαστών της Βουδαπέστης να κάνουν οποιοσδήποτε παραχωρήσεις στις εθνικές διαφορές των άλλων λαών από τους Μαγιάρους, καθώς οι πολιτικοί έκφραστες αυτών των λαών προσέκρουαν σε μια ώμη πολιτική έκμαγισμο και την ένσωμάτωση μεθοριακών εδαφών, που ως εκείνη τη στιγμή απολάμβαναν κάποια αυτονομία, σε ένα συγκεντρωτικό και ενιαίο μαγιάρικο κράτος. Η βιεννέζικη Αυλή, ακολουθώντας τη συνηθισμένη ιμπεριαλιστική μέθοδο του «διαίρει και βασιλεύει», τους πρόσφερε υποστήριξη. Η έφοδος εναντίον της επαναστατημένης Βιέννης και της επαναστατημένης Ούγγαρίας έμελλε να γίνει από έναν κροατικό στρατό, που είχε αρχηγό του τον βαρόνο Γέλατσιτς, φίλο του Γκάι, του προδρόμου του γιουγκοσλαβικού εθνικισμού.

Όστόσο, σε μια έκταση που συμπίπτει χοντρικά με τη σημερινή Ούγγαρία, η επανάσταση διατήρησε τη μαζική υποστήριξη του (μαγιάρικού) λαού, για λόγους τόσο εθνικούς όσο και κοινωνικούς. Οι αγρότες θεωρούσαν ότι η ελευθερία τους δεν τους είχε δοθεί από τον αυτοκράτορα, αλλά από την επαναστατική ουγγρική Δίαιτα. Αυτό ήταν το μόνο μέρος της Ευρώπης όπου την ήττα της επανάστασης την ακολούθησε κάτι σαν αγροτικό αντίρτιχο, το οποίο ο φημισμένος ληστής Σάντορ Ρόσα κράτησε ζωντανό για αρκετά χρόνια. Όταν ξέσπασε η επανάσταση, η Δίαιτα, που την αποτελούσαν μια Άνω Βουλή με συμβιβαστικούς ή μετριοπαθείς προύχοντες και μια Κάτω Βουλή όπου επικρατούσαν ριζοσπαστικοί γαιοκτήμονες και δικηγόροι, δεν είχε παρά να περάσει από τις διαμαρτυρίες στη δράση. Το έκανε αυτό πρόθυμα, κάτω από την αρχηγία ενός ικανού δικηγόρου, δημοσιογράφου και ρήτορα, του Λάγιος Κόσσουτ (1802-1894), που θα

γινόταν ή γνωστότερη διεθνῶς ἐπαναστατική φυσιογνωμία τοῦ 1848. Για πρακτικούς λόγους ή Οὐγγαρία, με μιὰ κυβέρνηση συνασπισμοῦ μετριοπαθῶν και ριζοσπαστῶν ποὺ ἀναγνωρίστηκε ἀπρόθυμα ἀπὸ τὴ Βιέννη, ἦταν ἓνα αὐτόνομο μεταρρυθμισμένο κράτος, τουλάχιστον ὥσπου νὰ μπορέσουν οἱ Ἀψβούργοι νὰ τὴν ἀνακτήσουν. Μετὰ τὴ μάχη τῆς Κουστότσα πίστεψαν ὅτι εἶχε ἔρθει αὐτὴ ή στιγμή. Ἀκυρώνοντας τοὺς οὐγγρικούς μεταρρυθμιστικούς νόμους τοῦ Μαρτίου και εἰσβάλλοντας στὴ χώρα, ἔβαλαν τοὺς Οὐγγρους μπροστὰ στὸ δίλημμα νὰ συνθηκολογήσουν ἢ νὰ γίνουν ριζοσπάστες. Ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Κόσσουτ, ή Οὐγγαρία ἔκοψε τὶς γέφυρες μετὰ τὴν Αὐστρία, ἐκθρονίζοντας τὸν αὐτοκράτορα (ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀνακηρυχτεῖ τυπικὰ σὲ ἀβασίλευτη δημοκρατία) τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1849. Ἡ λαϊκὴ ὑποστήριξη και οἱ ικανότητες τοῦ στρατηγοῦ Γκαίργκεϊ ἐπέτρεψαν στοὺς Οὐγγρους νὰ πετύχουν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἀντισταθοῦν ἡρωικὰ στὸν αὐστριακὸ στρατό. Νικήθηκαν μόνον ὅταν ή Βιέννη, μέσα στὴν ἀπόγνωσή της, ἐπιστράτευσε τὸ ἔσχατο ὄπλο τῆς ἀντίδρασης, τὶς ρωσικὲς δυνάμεις. Αὐτὸ εἶχε καθοριστικὲς συνέπειες. Στις 13 Αὐγούστου τὰ ὑπολείμματα τοῦ οὐγγρικοῦ στρατοῦ παραδόθηκαν ὄχι στὸν αὐστριακὸ, ἀλλὰ στὸν ρῶσο ἀρχιστράτηγο. Μόνη ἀνάμεσα στὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 1848, ή οὐγγρικὴ δὲν κατέρρευσε οὔτε ἔδειχνε σημάδια κατάρρευσης ἐξαιτίας ἐσωτερικῶν ἀδυναμιῶν και ἀντιθέσεων, ἀλλὰ ἐξαιτίας τῆς στρατιωτικῆς ὑπεροχῆς τῶν εἰσβολέων. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι οἱ πιθανότητές της νὰ ἀποφύγει τὴν ἥττα μετὰ τὴν κατάρρευση ὄλων τῶν ἄλλων ἐπαναστάσεων ἦταν μηδενικὲς.

Ἦταν ἄραγε δυνατόν νὰ ὑπάρξει κάποια ἄλλη ἐκβασὴ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενικὴ πανωλεθρία; Σχεδὸν σίγουρα ὄχι. Ἀπὸ τὶς κύριες κοινωνικὲς ομάδες ποὺ μπλέχτηκαν στὴν ἐπανάσταση, ή ἀστική τάξη ἀνακάλυψε, ὅπως εἶδαμε, ὅτι προτιμοῦσε τὴν «εὐταξία» ἀπὸ τὴν εὐκαιρία νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ πλῆρες πρόγραμμά της, ὅταν εἶδε νὰ ἀπειλεῖται ή ἰδιοκτησία. Ἀντιμετωπίζοντας τὴν «κόκκινη» ἐπανάσταση, οἱ μετριοπαθεῖς φιλελεύθεροι και οἱ συντηρητικοὶ συνασπίστηκαν. Οἱ «notables» τῆς Γαλλίας, δηλαδὴ οἱ εὐυπόληπτες, πλούσιες και ἰσχυρὲς σὲ ἐπιρροὴ οἰκογένειες ποὺ διαχειρίζονταν τὶς πολιτικὲς ὑποθέσεις τῆς χώρας, σταμάτησαν τὶς ἐριδες ἀνάμεσα στοὺς ὑποστηρικτὲς τῶν Βουρβόνων, τῶν Ὁρλεανιστῶν, ἀκόμα και τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας, και ἀπέκτησαν μιὰ ἐθνικὴ ταξικὴ συνείδηση,

μέσα από ένα νεότευκτο «κόμμα τῆς τάξης». Οἱ σπουδαιότερες μορφές στὴν παλινορθωμένη μοναρχία τῶν Ἀψβούργων ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ὁ ὑπουργὸς ἐσωτερικῶν Ἀλεξάντερ Μπάχ (1806-1867), πρῶην φιλελεύθερος μετριοπαθῆς ἐκπρόσωπος τῆς ἀντιπολίτευσης, καὶ ὁ ἐφοπλιστὴς καὶ μεγαλέμπορος Κ. φὸν Μπρούκ (1798-1860), καίρια φυσιογνωμία στὸ ἀνθηρὸ λιμάνι τῆς Τεργέστης. Οἱ τραπεζῖτες καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες τῆς Ρηγανίας, ποὺ ἦταν ὑπὲρ τοῦ πρωσικοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ, θὰ προτιμοῦσαν μιὰ περιορισμένη συνταγματικὴ μοναρχία, ἀλλὰ βολεύτηκαν μιὰ χαρὰ στὴν καινούρια τάξη πραγμάτων καὶ ἔγιναν οἱ στυλοβάτες τῆς παλινορθωμένης Πρωσίας, ποὺ ἀπόφυγε πάντως τὴν καθιέρωση τοῦ γενικοῦ δικαιώματος ψήφου. Σὲ ἀντάλλαγμα, τὰ παλινορθωμένα συντηρητικὰ καθεστῶτα ἦταν πρόθυμα νὰ κάνουν παραχωρήσεις στὸν οἰκονομικὸ, νομικὸ, ἀκόμα καὶ πολιτιστικὸ φιλελευθερισμὸ τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ὅσο αὐτὸ δὲν σήμαινε πολιτικὴ ὑποχώρηση. Ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ ἀντιδραστικὴ δεκαετία τοῦ 1850 ἐμελλε νὰ εἶναι, ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιά, μιὰ περίοδος συστηματικῆς φιλελευθεροποίησης. Ἔτσι, οἱ μετριοπαθεῖς φιλελεύθεροι ἔκαναν τὸ 1848-49 δύο σημαντικὲς ἀνακαλύψεις στὴ δυτικὴ Εὐρώπη: ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἦταν ἐπικίνδυνη καὶ ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ οὐσιαστικότερα αἰτήματά τους (ἰδιαιτέρως στὸν οἰκονομικὸ τομέα) μποροῦσαν νὰ ικανοποιηθοῦν καὶ χωρὶς αὐτήν. Ἡ ἀστικὴ τάξη ἔπαψε νὰ εἶναι ἐπαναστατικὴ δύναμη.

Ὁ μέγας ὄγκος τῶν ριζοσπαστικῶν μικρομεσαίων στρωμάτων —δυσανεστημένοι τεχνίτες, μικροκαταστηματάρχες κ.λπ., ἀκόμα καὶ ἀγρότες, τῶν ὁποίων οἱ ἐκφραστὲς καὶ ἡγέτες ἦταν διανοούμενοι, ἰδιαιτέρως νέοι καὶ περιθωριακοὶ— ἀποτελοῦσε σημαντικὴ ἐπαναστατικὴ δύναμη, ἀλλὰ μόνο σπάνια πρόσφερε μιὰ πολιτικὴ ἐναλλακτικὴ λύση. Σὲ γενικὲς γραμμὲς αὐτὰ τὰ στρώματα ἀνῆκαν στὴ δημοκρατικὴ ἀριστερά. Ἡ γερμανικὴ ἀριστερὰ ἀπαιτοῦσε νέες ἐκλογές, γιὰτὶ σὲ πολλὲς περιοχὲς ἔκανε θεαματικὴ ἐπίδειξη ριζοσπαστισμοῦ στὰ τέλη τοῦ 1848 καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1849, ἂν καὶ τῆς ἔλειπε πιά τὸ ἔρεισμα τῶν μεγάλων πόλεων, ποὺ εἶχαν ἀνακαταληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀντίδραση. Στὴ Γαλλία οἱ ριζοσπαστικοὶ δημοκράτες συγκέντρωσαν τὸ 1849 δύο ἑκατομμύρια ψήφους, ἔναντι τριῶν ἑκατομμυρίων τῶν μοναρχικῶν καὶ ὀκτακοσίων χιλιάδων τῶν μετριοπαθῶν. Οἱ διανοούμενοι τοὺς τροφοδοτοῦσαν μὲ ἀκτιβιστὲς, παρόλο ποὺ ἴσως μόνο στὴ

Βιέννη ή «'Ακαδημαϊκή Λεγεώνα» τῶν φοιτητῶν ἀποτελοῦσε μιὰ πραγματικά μάχιμη ὁμάδα κρούσης. Θὰ ἦταν παραπλανητικό νὰ ἀποκαλέσουμε τὸ 1848 «ἐπανάσταση τῶν διανοουμένων». Οἱ διανοούμενοι δὲν ἔπαιξαν σ' αὐτὴ σημαντικότερο ρόλο ἀπ' ὅσο στις περισσότερες ἐπαναστάσεις ποῦ διαδραματίζονται, ὅπως συνέβη σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ μὲ αὐτὴ, σὲ σχετικὰ καθυστερημένες χῶρες, ὅπου τὰ μεσαῖα στρώματα ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ ἀνθρώπους ποῦ τοὺς χαρακτηρίζει ἡ μόρφωση καὶ ἡ γνώση τοῦ γραπτοῦ λόγου: πτυχιούχους ὄλων τῶν εἰδῶν, δημοσιογράφους, δασκάλους, κρατικούς λειτουργούς. Ἀλλὰ δὲν χωράει ἀμφιβολία ὅτι οἱ διανοούμενοι εἶχαν περίοπτη θέση στὴν ἐπανάσταση: ποιητές, ὅπως ὁ Πέτεφι στὴν Οὐγγαρία, ὁ Χέρβεγκ καὶ ὁ Φράιλιγκρατ στὴ Γερμανία (ἦταν μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς στὴν ἐφημερίδα τοῦ Μάρξ *Neue Rheinische Zeitung*), ὁ Βίκτωρ Οὐγκὸ καὶ ὁ συνεπὴς μετριοπαθῆς Λαμαρτίνος στὴ Γαλλία· πολυάριθμοι πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι (κυρίως μετριοπαθεῖς) στὴ Γερμανία*· γιατροὶ ὅπως ὁ Κ. Γ. Γιακόμπι (1804-1851) στὴν Πρωσία, ὁ Ἀδόλφος Φίσχοφ (1816-1893) στὴν Αὐστρία· ἐπιστήμονες ὅπως ὁ Φ. Β. Ρασπαίγ (1794-1878) στὴ Γαλλία· καὶ ἓνα τεράστιο πλῆθος ἀπὸ δημοσιογράφους καὶ πολιτικούς ἀρθρογράφους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Κόσσοτ ἦταν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ὁ πιὸ διάσημος καὶ ὁ Μάρξ ἔμελλε νὰ ἀποδειχτεῖ ὁ πιὸ ρωμαλέος.

Ὡς ἄτομα, αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι μποροῦσαν νὰ παίξουν ἀποφασιστικὸ ρόλο· ἀλλὰ ὡς μέλη ἑνὸς ἰδιαίτερου κοινωνικοῦ στρώματος ἢ ὡς ἐκφραστὲς τῆς ριζοσπαστικῆς μικροαστικῆς τάξης δὲν μποροῦσαν. Ὁ ριζοσπαστισμὸς τῶν «λαϊκῶν ἀνθρώπων», ποῦ ἐκφραζόταν μὲ τὸ αἷτημα γιὰ «ἓνα δημοκρατικὸ σύνταγμα, εἴτε ὑπὸ βασιλικὸ εἴτε ὑπὸ ἀβασίλευτο πολίτευμα, ποῦ θὰ ἔδινε τὴν πλειοψηφία σ' αὐτοὺς καὶ στοὺς συμμάχους τους, τοὺς ἀγρότες, καθὼς καὶ μιὰ δημοκρατικὴ τοπικὴ διοίκηση, ποῦ θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐλέγχουν τὴ δημοτικὴ περιουσία καὶ μιὰ σειρά λειτουργίες ποῦ τώρα τίς ἐπιτελοῦσαν γραφειοκράτες»,⁷ ἦταν ἀρκετὰ γνήσιος, μολονότι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ μιὰ συγχυριακὴ κρίση, ποῦ ἀπειλοῦσε τὸν παραδοσιακὸ τρόπο ζωῆς τῶν

* Οἱ γάλλοι δάσκαλοι, παρόλο ποῦ θεωροῦνταν ὑποπτοὶ ἀπὸ τίς κυβερνήσεις, εἶχαν μείνει ἡσυχοὶ στὴ διάρκεια τῆς ἰουλιανῆς μοναρχίας καὶ τὸ 1848 ἔδειξαν νὰ συμμαχοῦν μὲ τίς δυνάμεις τῆς «τάξης».

ἀρχιτεχνιτῶν καὶ τῶν ὁμοίων τους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἢ προσωρινὴ οἰκονομικὴ ὕφεση τοῦ ἔδιναν μιὰ ξεχωριστὴ αἰχμηρότητα. Ὁ ριζοσπαστισμὸς τῶν διανοουμένων εἶχε λιγότερο βαθιὲς ρίζες. Ὁφειλόταν κυρίως στὴν (παροδική, ὅπως ἀποδείχτηκε) ἀνικανότητα τῆς νέας ἀστικῆς κοινωνίας πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 νὰ ἐξασφαλίσει ἀρκετὲς θέσεις ἀνάλογης περιωπῆς στοὺς μορφωμένους ποὺ παρῆγε σὲ πρωτοφανεῖς ἀριθμούς καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀνταμοιβὴ ἦταν πολὺ κατώτερη ἀπὸ τὶς φιλοδοξίες τους. Τί ἔγιναν ὅλοι αὐτοὶ οἱ ριζοσπαστικοὶ φοιτητὲς τοῦ 1848 στὴν περίοδο εὐημερίας 1850-1860; Δημιούργησαν τὸ οἰκεῖο, καὶ μάλιστα παραδεκτὸ στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη βιογραφικὸ πρότυπο τῶν νεαρῶν ἀστῶν ποὺ ἐπιδίδονται σὲ πολιτικὲς καὶ σεξουαλικὲς τρέλες στὰ νιάτα τους, πρὶν «νοικοκυρευτοῦν». Καὶ τοὺς δίνονταν ἄφθονες δυνατότητες νὰ «νοικοκυρευτοῦν», ἰδιαιτέρα καθὼς ἡ ἀπόσυρση τῆς παλιᾶς ἀριστοκρατίας καὶ ἡ στροφὴ τῆς ἐπιχειρηματικῆς ἀστικῆς τάξης πρὸς τὸν πλουτισμὸ ἄφηναν ὄλο καὶ περισσότερο χῶρο σ' ἐκείνους ποὺ διέθεταν προπαντὸς ἀκαδημαϊκὰ προσόντα. Τὸ 1842 τὸ 10% τῶν γάλλων καθηγητῶν γυμνασίου προερχόταν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς «notables», ἀλλὰ τὸ 1877 οὔτε ἓνας πιά. Τὸ 1868 ἡ Γαλλία ἔβγαζε ἐλάχιστα περισσότερους ἀποφοίτους Λυκείου («bacheliers») ἀπ' ὅσο στὴ δεκαετία τοῦ 1830, ἀλλὰ πολὺ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς μπορούσαν πιά νὰ περάσουν στὸν τραπεζικὸ κλάδο, στὸ ἐμπόριο, νὰ γίνουν πετυχημένοι δημοσιογράφοι καί, μετὰ τὸ 1870, ἐπαγγελματίες πολιτικοί.⁸

Ἐξἄλλου, ὅταν βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μὲ τὴν κόκκινη ἐπανάσταση, ἀκόμα καὶ οἱ μᾶλλον δημοκρατικοὶ ριζοσπάστες ἐκδήλωσαν τὴν τάση νὰ καταφύγουν σὲ ρητορεῖες, διχασμένοι ἀνάμεσα στὴ γνήσια συμπάθειά τους γιὰ «τὸ λαὸ» καὶ τὸ αἶσθημα τῆς ἰδιοκτησίας ἢ τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ χρῆμα. Ἀντίθετα μὲ τὴ φιλελεύθερη ἀστικὴ τάξη, δὲν ἄλλαξαν παράταξη. Ἀπλῶς ἀμφιταλαντεύονταν, χωρὶς ποτὲ νὰ βρεθοῦν πολὺ δεξιά.

Ὅσο γιὰ τοὺς φτωχοὺς ἐργαζομένους, τοὺς ἔλειπε ἡ ὀργάνωση, ἡ ὀριμότητα, ἡ ἠγεσία, ἴσως ὁμως πάνω ἀπ' ὅλα ἡ εὐνοϊκὴ ἱστορικὴ συγκυρία, γιὰ νὰ προβάλουν μιὰ πολιτικὴ ἐναλλακτικὴ λύση. Ἦταν ἀρκετὰ δυνατοὶ ὥστε νὰ κάνουν τὴν προοπτικὴ τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης νὰ φαίνεται χειροπιαστὴ καὶ ἀπειλητικὴ, ἀλλὰ ὑπερβολικὰ ἀδύναμοι γιὰ νὰ πετύχουν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ τρομάξουν

τοὺς ἐχθροὺς τους. Οἱ δυνάμεις τους ἦταν δυσανάλογα ἐντυπωσιακές, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ πεινασμένες μάζες τους ἦταν συγκεντρωμένες στὰ πολιτικὰ πιὸ εὐαίσθητα σημεῖα, δηλαδὴ στὶς μεγάλες πόλεις καὶ ἰδιαιτέρα στὶς πρωτεύουσες. Αὐτὸ συγκάλυπτε κάποιες βασικὲς ἀδυναμίες: πρῶτα πρῶτα, τὸ ὅτι ὑστεροῦσαν ἀριθμητικὰ —δὲν ἀποτελοῦσαν πάντα τὴν πλειονότητα στὶς πόλεις, πού καὶ αὐτὲς δὲν κάλυπταν παρὰ ἓνα μικρὸ ποσοστὸ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ— καὶ ἔπειτα τὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ἀνωριμότητά τους. Τό, ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη, πιὸ συνειδητὸ καὶ δραστήριο στρῶμα ἀνάμεσά τους τὸ ἀποτελοῦσαν οἱ προβιομηχανικοὶ τεχνίτες (χρησιμοποιοῦμε αὐτὸν τὸν ὄρο μὲ τὴ σημασία πού εἶχε τότε στὴ Βρετανία, ὅπου ἀναφερόταν στοὺς μεροκαματιάρηδες ἐργάτες, τοὺς βιοτέχνες, τοὺς εἰδικευμένους χειρῶνακτες ἐργάτες, στὰ μὴ ἐκμηχανισμένα ἐργαστήρια κτλ.). Ἐνῶ στὴ Γαλλία τῶν Ἰακωβίνων καὶ τῶν Σανκιλὸτ εἶχαν παρασυρθεῖ σὲ κοινωνιοεπαναστατικὲς, ἀκόμα καὶ σοσιαλιστικὲς ἢ κομμουνιστικὲς ἰδεολογίες, στὴ Γερμανία οἱ βλέψεις τους ἦταν σαφῶς πιὸ ταπεινές, ὅπως διαπίστωση ὁ κομμουνιστὴς τυπογράφος Στέφαν Μπόρν στὸ Βερολίνο. Οἱ φτωχοὶ καὶ ἀνείδικετοὶ τῶν πόλεων καί, μὲ ἐξαιρέση τὴ Βρετανία, τὸ βιομηχανικὸ καὶ ἐξορυκτικὸ προλεταριάτο, ὡς σύνολο, δὲν διέθεταν ἀκόμα ἀνεπτυγμένη πολιτικὴ ἰδεολογία. Στὴ βιομηχανικὴ ζώνη τῆς βόρειας Γαλλίας, ἀκόμα καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας δὲν σημείωσε σχεδὸν καμιά πρόοδο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Δεύτερης Δημοκρατίας. Τὸ 1848 εἶδε τὴ Λίλλη καὶ τὸ Ρουμπαὶ ἀποκλειστικὰ ἀπασχολημένες μὲ τὰ οἰκονομικά τους προβλήματα, καὶ οἱ ἐξεγέρσεις τους στρέφονταν ὄχι ἐναντίον βασιλιάδων ἢ ἀστῶν, ἀλλὰ ἐναντίον τῶν ἀκόμα πιὸ ἐξαθλιωμένων μεταναστῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὸ Βέλγιο.

Ὅπου οἱ πληβεῖοι τῶν πόλεων ἢ, σπανιότερα, οἱ καινούριοι προλετάριοι βρέθηκαν μέσα στὴν ἀκτίνα ἐπιρροῆς τῆς ἰακωβίνικης, τῆς σοσιαλιστικῆς, τῆς ἀντιμοναρχικῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας ἢ —ὅπως συνέβη στὴ Βιέννη— τῶν ριζοσπαστικῶν φοιτητῶν, ἀποτελέσαν ἀξιόλογη πολιτικὴ δύναμη, τουλάχιστον ὡς διαδηλωτὲς καὶ μαχητές. (Ἡ συμμετοχὴ τους στὶς ἐκλογές ἦταν ὡς τότε μικρὴ καὶ ἀπρόβλεπτη, ἀντίθετα μὲ τοὺς ἐξαθλιωμένους ἀγροτικούς ἐργάτες, πού, ὅπως στὴ Σαξονία ἢ στὴ Βρετανία, εἶχαν γίνει ἄκρως ριζοσπαστικοί.) Περιέργως, αὐτὸ ἦταν σπάνιο στὴ Γαλλία τῶν Ἰακωβίνων (ἔξω ἀπὸ τὸ Παρίσι), ἐνῶ στὴ Γερμανία ἡ Κομμουνιστικὴ Λίγκα τοῦ Μάρξ δη-

μιούργησε τὰ πρῶτα στοιχεῖα μιᾶς ἔθνικῆς δικτύωσης τῆς ἄκρας Ἀριστερᾶς. Ἐξω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀκτίνα ἐπιρροῆς, οἱ φτωχοὶ ἐργαζόμενοι ἦταν πολιτικὰ ἀσήμαντοι.

Βέβαια δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμήσουμε τὸ δυναμικὸ μιᾶς ἔστω τόσο νεαρῆς καὶ ἀνώριμης κοινωνικῆς δύναμης ὅπως τὸ «προλεταριάτο» τοῦ 1848, ποῦ ὡς τότε εἶχε ἐλάχιστη ταξικὴ αὐτοσυνείδηση. Ἀπὸ μιὰ ἄποψη, μάλιστα, τὸ ἐπαναστατικὸ δυναμικὸ του ἦταν μεγαλύτερο ἀπ' ὅσο στὴ συνέχεια. Ἡ σιδερένια γενιὰ τῆς φτώχειας καὶ τῆς κρίσης πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 δὲν εἶχε ἐνθαρρύνει παρὰ ἐλάχιστους νὰ πιστέψουν ὅτι ὁ καπιταλισμὸς μπορούσε, καὶ πολὺ λιγότερο ὅτι ἤθελε, νὰ τοὺς ἐξασφαλίσει ἀξιοπρεπεῖς συνθήκες ζωῆς, ἢ ἀκόμα καὶ ὅτι θὰ ἐπιβίωνε μακροπρόθεσμα. Ἡ ἴδια ἢ νεαρὴ ἡλικία καὶ ἀδυναμία τῆς ἐργατικῆς τάξης, ποῦ ἀκόμη ἀναδυόταν ἀπὸ τὴ μάζα τῶν φτωχῶν ἐργαζομένων, τῶν ἀνεξάρτητων μαστόρων καὶ τῶν μικροκαταστηματαρχῶν, ἐμπόδιζαν τὴν ἐπικέντρωση τοῦ ἀγῶνα τῆς σὲ ἀποκλειστικῶς οἰκονομικὰ αἰτήματα, ἂν ἐξαιρέσουμε τοὺς πιὸ ἀδαεῖς καὶ ἀπομονωμένους ἐκπροσώπους τῆς. Τὰ πολιτικὰ αἰτήματα, χωρὶς τὰ ὁποῖα δὲν γίνεται καμιὰ ἐπανάσταση, ἦταν ὀργανικὰ δεμένα μὲ τὴν κατάστασή τους. Ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ λαοῦ τὸ 1848, ἡ «δημοκρατικὴ καὶ κοινωνικὴ πολιτεία», εἶχε τόσο κοινωνικὸ ὅσο καὶ πολιτικὸ χαρακτήρα. Οἱ ἐμπειρίες τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐνοφθάλμισαν στὴν ἐπανάσταση, τουλάχιστον στὴ Γαλλία, καινοφανῆ θεσμικὰ στοιχεῖα, βασισμένα στὴ συνδικαλιστικὴ πρακτικὴ καὶ τὴ συλλογικὴ δράση, παρόλο ποῦ δὲν εἰσήγαγαν τόσο πρωτότυπα καὶ δυναμικὰ στοιχεῖα ὅπως τὰ σοβιέτ στὴ Ρωσία τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, ἡ ὀργάνωση, ἡ ἰδεολογία καὶ ἡ ἡγεσία βρίσκονταν σὲ θλιβερὰ χαμηλὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης. Ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ στοιχειώδης μορφή ὀργάνωσης, τὸ συνδικάτο, περιοριζόταν σὲ σωματεῖα μὲ λίγες ἑκατοντάδες, στὴν καλύτερη περίπτωσι λίγες χιλιάδες μέλη. Ἀρκετὰ συχνά, ἀκόμα καὶ οἱ ὀργανώσεις τῶν εἰδικευμένων πρωτοπόρων τοῦ συνδικαλισμοῦ ἔκαναν τὴν πρώτη τους ἐμφάνισι στὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης —οἱ τυπογράφοι στὴ Γερμανία, οἱ πιλοποιοὶ στὴ Γαλλία. Οἱ ὀργανωμένοι σοσιαλιστὲς καὶ κομμουνιστὲς ἦταν ἀκόμα πιὸ ὀλιγάριθμοι: λίγες δεκάδες, τὸ πολὺ λίγες ἑκατοντάδες. Ὡστόσο, τὸ 1848 ἦταν ἡ πρώτη ἐπανάσταση ὅπου οἱ σοσιαλιστὲς, ἢ μᾶλλον οἱ κομμουνιστὲς —γιατὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 ὁ σοσιαλι-

σμός ήταν σε μεγάλο βαθμό ένα άπολιτικό κίνημα, που περιοριζόταν στην οικοδόμηση συλλογικών ούτοπιων—εμφανίστηκαν από την αρχή στο προσκήνιο. Δεν ήταν μόνον η χρονιά του Κόσσοιτ, του Α. Λεντρύ-Ρολλέν (1807-1874) και του Ι. Ματσίνι, αλλά και του Κάρλ Μάρξ (1818-1883), του Λουί Μπλάν (1811-1882) και του Λ. Α. Μπλανκί (1805-1881) (του αδάμαστου επαναστάτη, που πέρασε σχεδόν ολόκληρη τη ζωή του στη φυλακή και τόν απέλευθέρωναν μόνο για σύντομα χρονικά διαστήματα οι επαναστάσεις), του Μπακούνιν, ακόμα και του Προυντόν. Άλλα τί άλλο σήμαινε ο σοσιαλισμός για τους πιστούς του εκτός από ένα όνομα για μια αυτόσυνείδητη εργατική τάξη, που θα είχε δικές της φιλοδοξίες και θα εργαζόταν για την άνατροπή του καπιταλισμού και την οικοδόμηση μιās διαφορετικής κοινωνίας; Άκόμα και ο έχθρός του δεν είχε σαφές περιγράμμα. Γίνονταν ένα σωρό συζητήσεις για την «εργατική τάξη» ή και για τὸ «προλεταριάτο», αλλά, ακόμα και στη διάρκεια τῆς επανάστασης, καμιά για τὸν «καπιταλισμό».

Πράγματι, ποιές ήταν οι πολιτικές προοπτικές μιās ἔστω σοσιαλιστικής εργατικής τάξης; Ὁ ἴδιος ὁ Κάρλ Μάρξ δὲν πίστευε ὅτι ἡ προλεταριακή επανάσταση ήταν κάτι που θα γινόταν στο ἄμεσο μέλλον. Άκόμα και στη Γαλλία «τὸ προλεταριάτο τοῦ Παρισιῦ ήταν ακόμα ἀνίκανο νὰ ξεπεράσει τὴν ἀστική δημοκρατία παρὰ στο χῶρο τῶν ιδεῶν, τῆς φαντασίας». «Οἱ ἄμεσες, δηλωμένες ἀνάγκες του δὲν τὸ ἔσπρωχναν νὰ θέλει νὰ ἀνατρέψει βίαια τὴν ἀστική τάξη, οὔτε ήταν σὲ θέση νὰ ἀνταποκριθεῖ σ' αὐτὸ τὸ καθῆκον.» Τὸ περισσότερο που μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ ήταν μιὰ ἀστική ἀβασίλευτη δημοκρατία, που θα ἀποκάλυπτε τὴν πραγματική φύση τῆς μελλοντικής πάλης—ἀνάμεσα στὴν ἀστική τάξη και τὸ προλεταριάτο— και θα ἔβωνε τὰ ὑπολείμματα τῶν μεσαίων στρωμάτων με τοὺς ἐργάτες, «καθὼς ἡ θέση τους γινόταν ὄλο και πιὸ ἀνυπόφορη και ὁ ἀνταγωνισμός τους με τὴν ἀστική τάξη ὄλο και ἐντονότερος».⁹ Θὰ ὑπῆρχε στὴν πρώτη φάση μιὰ ἀστική ἀβασίλευτη δημοκρατία, στὴ δεύτερη ἢ μετάβαση ἀπὸ μιὰ ἀνολοκλήρωτη ἀστική σὲ μιὰ προλεταριακή-λαϊκή επανάσταση και, τέλος, μιὰ προλεταριακή δικτατορία ἢ, σύμφωνα με τὴν ἔκφραση που ὁ Μάρξ μπορεί νὰ δανείστηκε ἀπὸ τὸν Μπλανκί, και ἡ ὁποία ἀντανακλοῦσε τὴν πρόσκαιρη προσέγγιση τῶν δύο μεγάλων επαναστατῶν τὴν ἐπαύριο τοῦ 1848, «ἡ διαρκῆς επανά-

σταση». Ἄλλά, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Λένιν τὸ 1917, ὁ Μάρξ δὲν σκέφτηκε τὴν ὑποκατάσταση τῆς ἀστικῆς ἀπὸ τὴν προλεταριακὴ ἐπανάσταση παρὰ μόνο μετὰ τὴν ἤττα τοῦ 1848· καί, ἂν συνέλαβε ἀργότερα μιὰ προοπτικὴ ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τοῦ Λένιν (ἐδῶ ἐντάσσεται καὶ ἡ θέση τοῦ Ἐνγκελς «νὰ στηριχθεῖ ἡ ἐπανάσταση μὲ μιὰ καινούρια ἔκδοση τοῦ πολέμου τῶν χωρικῶν»), δὲν ἀκολούθησε γιὰ πολὺ αὐτὴ τὴν ιδέα. Δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑπάρξει δεύτερη ἔκδοση τοῦ 1848 στὴ δυτικὴ καὶ τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη. Ἡ ἐργατικὴ τάξη, ὅπως συνειδητοποίησε γρήγορα ὁ Μάρξ, ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει διαφορετικὸ δρόμο.

Ἔτσι λοιπόν, οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 ἦταν σὰν ἓνα μεγάλο κύμα ποὺ σηκώθηκε καὶ ἔσπασε, χωρὶς νὰ ἀφήσει πίσω του πολλὰ πράγματα ἔξω ἀπὸ μύθους καὶ ὑποσχέσεις. «Θὰ ἔπρεπε» νὰ εἶναι ἀστικές ἐπαναστάσεις, ἀλλὰ ἡ ἀστικὴ τάξη ἀποτραβήχτηκε ἀπ' αὐτές. Θὰ μπορούσαν νὰ ἐνισχύσουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Γαλλίας, ἐμποδίζοντας ἢ ἀναβάλλοντες τὴν παλινόρθωση τῶν παλιῶν ἡγεμόνων καὶ ἀπομονώνοντας τὸν τσάρο τῆς Ρωσίας. Ἄλλὰ ἡ γαλλικὴ μπουρζουαζία προτίμησε τὴν κοινωνικὴ σταθερότητα στὸν τόπο τῆς ἀπὸ τις ἀνταμοιβές καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ θὰ συνόδευαν τὴν προσπάθειά της νὰ ξανακάνει τὴ Γαλλία «la grande nation», καί, γιὰ ἀνάλογους λόγους, οἱ μετριοπαθεῖς ἡγέτες τῆς ἐπανάστασης δίσταζαν νὰ ζητήσουν τὴ γαλλικὴ ἐπέμβαση. Καμιὰ ἄλλη κοινωνικὴ δύναμη δὲν ἦταν ἀρκετὰ δυνατὴ γιὰ νὰ δώσει στὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 συνοχὴ καὶ ὀρμὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τις εἰδικὲς περιπτώσεις ὅπου ὑπῆρχε σὲ ἐξέλιξη ἀγώνας γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία ἐναντίον μιᾶς πολιτικᾶ κυρίαρχης δυνάμεως, ἀλλὰ καὶ τότε ἀκόμα ἡ ἔκβαση ἦταν ἀρνητικὴ, γιὰτι οἱ ἐθνικοὶ ἀγῶνες ἦταν ἀπομονωμένοι καὶ πάντως ὑπερβολικὰ ἀδύναμοι γιὰ νὰ ἀντισταθοῦν στὴ στρατιωτικὴ ἰσχὺ τῶν παλιῶν δυνάμεων. Οἱ μεγάλες καὶ χαρακτηριστικὲς μορφές τοῦ 1848 ἔπαιξαν τοὺς ἥρωικούς ρόλους τους στὴν εὐρωπαϊκὴ σκηνὴ γιὰ λίγους μῆνες, γιὰ νὰ ἐξαφανιστοῦν ἔπειτα μιὰ γιὰ πάντα — μὲ ἐξαιρέση τὸν Γαριβάλδη, ποὺ ἔμελλε νὰ γνωρίσει μιὰ ἀκόμα ἐνδοξότερη στιγμή δώδεκα χρόνια ἀργότερα. Ὁ Κόσσοιτ καὶ ὁ Ματσίνι τέλειωσαν τὴ μακρόχρονη ζωὴ τους στὴν ἐξορία, μὲ μικρὴ ἄμεση συμβολὴ στὴν κατάκτηση τῆς αὐτονομίας ἢ στὴν ἐνοποίηση τῶν χωρῶν τους, ἂν καὶ γιὰ ἀνταμοιβὴ τους ἐξασφάλισαν σίγουρη θέση στὸ ἐθνικὸ πάνθεο τῆς πα-

τρίδας τους. Ὁ Λεντρύ-Ρολλέν καὶ ὁ Ρασπάιγ δὲν γνώρισαν ποτὲ πιά ἄλλη τέτοια στιγμή αἴγλης ὅπως ἡ Δεύτερη Δημοκρατία, καὶ οἱ εὐφραδεῖς καθηγητὲς τοῦ κοινοβουλίου τῆς Φραγκφούρτης ἀποσύρθηκαν στὰ σπουδαστήρια καὶ στὶς αἴθουσες διαλέξεων. Ἀπὸ τοὺς παθιασμένους ἐξόριστους τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, ποὺ ἔκαναν μεγαλεπήβολα σχέδια καὶ ἀντικυβερνήσεις μὲς στὴν ὀμίχλη τοῦ Λονδίνου, δὲν ἀπόμεινε τίποτα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν περισσότερο ἀπομονωμένων καὶ λιγότερο τυπικῶν: τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἑνγκελς.

Καὶ ὁμως, τὸ 1848 δὲν ἦταν ἀπλῶς ἓνα σύντομο ἱστορικὸ ἐπεισόδιο χωρὶς συνέπειες. Μπορεῖ οἱ ἀλλαγές ποὺ πέτυχε νὰ μὴν ἦταν αὐτὲς ποὺ ἐπιδίδωκαν οἱ ἐπαναστάτες καὶ νὰ μὴ μεταφράζονταν εὐκολὰ σὲ πολιτικὰ καθεστῶτα, νόμους καὶ θεσμούς, ὥστόσο ἦταν βαθιές. Τὸ 1848 σημάδεψε τὸ τέλος (τουλάχιστον στὴ δυτικὴ Εὐρώπη) τῆς παραδοσιακῆς πολιτικῆς, τῶν μοναρχιῶν ποὺ πίστευαν ὅτι οἱ λαοὶ τοὺς δέχονταν, καὶ μάλιστα μὲ χαρὰ (ἐκτὸς ἀπὸ κάποιους δύστροπους ἐκπροσώπους τῶν μεσαίων τάξεων), τὴν «ἐλέω Θεοῦ» ἐξουσία βασιλικῶν δυναστειῶν οἱ ὁποῖες διαφέντευαν ἱεραρχικὰ διαστρωματωμένες κοινωνίες, καθοσιωμένες ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία: σημάδεψε τὸ τέλος τῆς πίστης στὰ πατριαρχικὰ δικαιώματα καὶ καθήκοντα τῶν κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἀνώτερων. Ὅπως ἔγραφε εἰρωνικὰ ὁ ποιητὴς Γκριλπάρτσερ (ποὺ ὁ ἴδιος δὲν ἦταν καθόλου ἐπαναστάτης), ἀναφερόμενος μᾶλλον στὸν Μέττερνιχ:

Ἐνθάδε κεῖται, μ' ὄλο τὸ κλέος του λησμονημένο,
ὁ ξακουστὸς Δὸν Κιχώτης τῆς Νομιμότητας,
πού, διαστρέφοντας τὴν ἀλήθεια καὶ τὰ γεγονότα,
φανταζόταν πὼς ἦταν σοφὸς
κι ἔφτασε νὰ πιστεύει τὰ ἴδια του τὰ ψέματα:
ἓνας ξεμωραμένος, ποὺ ἦταν κατεργάρης στὰ νιάτα του:
δὲν μπορούσε πιά ν' ἀναγνωρίσει τὴν ἀλήθεια.¹⁰

Στὸ ἐξῆς οἱ δυνάμεις τοῦ συντηρητισμοῦ, τῶν προνομίων καὶ τοῦ πλοῦτου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀμυνθοῦν μὲ καινούριους τρόπους. Ἀκόμα καὶ οἱ ἄραχλοι καὶ ἀμαθεῖς ἀγρότες τῆς νότιας Ἰταλίας ἔπαψαν, τὴ μεγάλη ἀνοιξή τοῦ 1848, νὰ ὑποστηρίζουν τὴν ἀπολυταρχία, ὅπως εἶχαν κάνει πενήντα χρόνια νωρίτερα. Ὄταν ξεκινοῦσαν γιὰ νὰ καταλάβουν τὴ γῆ, σπάνια ἐξέφραζαν ἐχθρότητα πρὸς «τὸ σύνταγμα».

Οί υπέρμαχοι τῆς κοινωνικῆς εὐταξίας ἔπρεπε νὰ μάθουν πῶς νὰ πολιτεύονται στὸ ὄνομα τοῦ λαοῦ. Αὐτὴ ἦταν ἡ σημαντικότερη καινοτομία πού ἔφεραν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848. Ἀκόμα καὶ οἱ ἀντιδραστικότεροι πρῶσοι ἀριστοκράτες ἀνακάλυψαν ἐκείνη τὴ χρονιά ὅτι χρειάζονταν μιὰ ἐφημερίδα ἰκανὴ νὰ ἐπηρεάζει τὴν «κοινὴ γνώμη» —μιὰ ἔννοια συνυφασμένη μὲ τὸν φιλελευθερισμὸ καὶ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἱεραρχία. Ὁ εὐφυέστερος ἀπὸ τοὺς πρῶσους ἀρχιαντιδραστικούς τοῦ 1848, ὁ Ὄττο φὸν Βίσμαρκ (1815-1898), θὰ ἔδειχνε ἀργότερα πόσο λαμπρὰ κατανοοῦσε τὴ φύση τῆς πολιτικῆς στὴν ἀστικὴ κοινωνία καὶ πόσο τέλεια κατεῖχε τὶς τεχνικὲς της. Ὡστόσο, οἱ σημαντικότερες πολιτικὲς καινοτομίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔγιναν στὴ Γαλλία.

Ἐκεῖ, ἡ ἦττα τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν ἐξέγερση τοῦ Ἰουνίου εἶχε ἀφήσει πίσω της ἕνα ἰσχυρὸ «κόμμα τῆς τάξης», ἰκανὸ νὰ νικήσει τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ἀλλὰ ὄχι νὰ ἀποκτήσει μαζικὴ ὑποστήριξη ἀπὸ τὸ λαὸ ἢ ἔστω καὶ ἀπὸ τοὺς συντηρητικούς, οἱ ὁποῖοι υπεράσπιζαν μὲν τὴν «τάξη», ἀλλὰ δὲν ἤθελαν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὸν συγκεκριμένο τύπο μετριοπαθοῦς ἀντιμοναρχισμοῦ πού ἐπικρατοῦσε ἐκείνη τὴ στιγμή. Ὁ λαὸς ἦταν ἀκόμα σὲ μεγάλη κινητοποίηση, καὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνεи σκέψη γιὰ περιορισμὸ τοῦ δικαιώματος ψήφου: μόλις τὸ 1850, μιὰ σημαντικὴ μερίδα τοῦ «χύδην ὄχλου» —περίπου τὸ ἕνα τρίτο στὴ Γαλλία, περίπου τὰ δύο τρίτα στὸ ριζοσπαστικὸ Παρίσι— ἀποκλείστηκε ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὶς ἐκλογές. Μπορεῖ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1848 οἱ Γάλλοι νὰ μὴν ἐξέλεξαν ἕναν μετριοπαθὴ ὡς νέο πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, δὲν ἐξέλεξαν ὁμως οὔτε καὶ ριζοσπάστη. (Δὲν ὑπῆρχε μοναρχικὸς ὑποψήφιος.) Νικητῆς, μὲ μεγάλη πλειοψηφία (5,5 ἀπὸ τὰ 7,4 ἑκατομμύρια ψήφους), ἦταν ὁ Λουδοβίκος Ναπολέων, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορα. Παρόλο πού ἀποδείχτηκε ὀξυδερκὴς πολιτικός, ὅταν μπῆκε στὴ Γαλλία, στὰ τέλη Σεπτεμβρίου, δὲν φαινόταν νὰ διαθέτει ἄλλα ἐφόδια ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα διάσημο ὄνομα καὶ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη μιᾶς ἀφοσιωμένης ἀγγλίδας ἐρωμένης. Προφανῶς δὲν ἦταν κοινωνικὸς ἐπαναστάτης, ἀλλὰ δὲν ἦταν οὔτε συντηρητικός· οἱ ὑποστηρικτές του, μάλιστα, ὑπολόγιζαν κάπως στὸ νεανικὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν σαιμιονισμό (βλ. σ. 92) καὶ τὶς ὑποτιθέμενες συμπάθειές του γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Βασικὰ, ὁμως, νίκησε ἐπειδὴ τὸν ψήφισαν μαζικὰ οἱ ἀγρό-

τες, με τὸ σύνθημα: «Ὅχι ἄλλοι φόροι, κάτω οἱ πλούσιοι, κάτω ἡ Δημοκρατία, ζήτω ὁ Αὐτοκράτορας». Μὲ ἄλλα λόγια, ὅπως παρατήρησε ὁ Μάρξ, ἀπορρίπτοντας τὴ δημοκρατία τῶν πλουσίων, οἱ ἐργάτες τὸν ψήφισαν ἐπειδὴ στὰ μάτια τους σήμαινε «τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Καβαινιαῦ [πού εἶχε καταστείλει τὴν ἐξέγερση τοῦ Ἰουνίου], τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸν ἀστικό ἀντιμοναρχισμό, τὴν ἀκύρωση τῆς νίκης τοῦ Ἰουνίου».¹¹ οἱ μικροαστοί, ἐπειδὴ δὲν ἔδειχνε νὰ ὑποστηρίζει τοὺς μεγαλοαστοὺς.

Ἡ ἐκλογή τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα σήμαινε ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ γενικὴ ψήφος, αὐτὸς ὁ θεσμὸς πού ταυτιζόταν με τὴν ἐπανάσταση, μποροῦσε νὰ συμβιβαστεῖ με τὴ διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Ἀκόμα καὶ οἱ μάζες τῶν κοινωνικὰ δυσσαρεστημένων δὲν ἦταν δεδομένο ὅτι θὰ ἐξέλεγαν πάντα ἡγέτες ἀφοσιωμένους στὴν «ἀνατροπὴ τῆς κοινωνίας». Τὰ γενικότερα διδάγματα αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας δὲν ἀφομοιώθηκαν ἀμέσως, γιατί σύντομα ὁ ἴδιος ὁ Λουδοβίκος Ναπολέον κατάργησε τὴ Δημοκρατία καὶ στέφθηκε αὐτοκράτορας, ἂν καὶ ποτὲ δὲν ξέχασε τὰ πολιτικὰ πλεονεκτήματα τῆς ἐλεγχόμενης γενικῆς ψήφου, τὴν ὁποία ἐπανακαθιέρωσε. Ἐμελλε νὰ εἶναι ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς νεότερους ἀρχηγούς κρατῶν πού δὲν κυβερνοῦσε μόνο με τὴ βία τῶν ὄπλων, ἀλλὰ με τὸ εἶδος ἐκεῖνο δημαγωγίας καὶ δημοσίων σχέσεων πού μπορεῖ κανεὶς νὰ καλλιεργήσει πολὺ εὐκολότερα ὅταν εἶναι στὴν κορυφὴ τοῦ κράτους παρὰ ὅπουδήποτε ἄλλοῦ. Τὸ πείραμά του ἔδειξε ὅχι μόνον ὅτι ἡ «κοινωνικὴ εὐταξία» μποροῦσε νὰ μεταμφιεστεῖ σὲ μιὰ δύναμη ἐλκυστικὴ γιὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς «τῆς ἀριστερᾶς», ἀλλὰ ἐπίσης ὅτι, σὲ μιὰ χώρα ἢ μιὰ ἐποχὴ ὅπου οἱ πολῖτες εἶχαν κινητοποιηθεῖ γιὰ νὰ συμμετάσχουν στὴν πολιτικὴ, κατὰ τέτοιο ἔπρεπε νὰ συμβεῖ. Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 φανέρωσαν καθαρὰ ὅτι οἱ μεσαῖες τάξεις, ὁ φιλελευθερισμὸς, ἡ πολιτικὴ δημοκρατία, ὁ ἐθνικισμὸς, ἀκόμα καὶ οἱ ἐργατικὲς τάξεις, ἀποτελοῦσαν πιά μόνιμα στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ σκηникаῦ. Ἡ ἦττα τῶν ἐπαναστάσεων μπορεῖ νὰ τὰ ἔκανε προσωρινὰ ἀφανή, ἀλλὰ ὅταν ξαναπρόβαλλαν θὰ καθόριζαν τὴ δρᾶση ἀκόμα καὶ ἐκείνων τῶν πολιτικῶν πού ἔτρεφαν τὶς λιγότερες συμπάθειες γι' αὐτά.

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Η ΜΕΓΑΛΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΕΚΡΗΞΗ

'Εδῶ ὅποιος εἶναι δυνατὸς στὰ ὄπλα τῆς εἰρήνης, σὲ κεφάλαιο καὶ μηχανήματα, τὰ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ δίνει ἀνακούφιση καὶ χαρὰ στὸ κοινό, τοῦ ὁποῖου εἶναι ὑπέρτης, καὶ ἔτσι γίνεται πλούσιος πλουτίζοντας τοὺς ἄλλους μὲ τὰ προϊόντα του.

WILLIAM WHEWELL, 1852¹

'Ενας λαὸς μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει ὑλικὴ εὐημερία χωρὶς ἀνατρεπτικὴ τακτικὴ, ἂν εἶναι εὐάγωγος, ἐργάζεται σκληρὰ καὶ προσπαθεῖ συνεχῶς νὰ βελτιωθεῖ.

*'Απὸ τὸ καταστατικὸ τῆς Société contre l'Ignorance
τοῦ Κλερμόν-Φερράν, 1869²*

'Η κατοικημένη περιοχή τοῦ κόσμου ἀπλώνεται γοργά. Νέες κοινότητες, δηλαδή νέες ἀγορές, ξεφυτρώνουν καθημερινὰ στὶς ἄλλοτε ἔρημες ἐκτάσεις τοῦ Νέου Κόσμου στὴ Δύση καὶ στὰ ἀνέκαθεν εὐφορα νησιά τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου στὴν Ἀνατολή.

«Philoropos», 1850³

I

Λίγοι παρατηρητὲς θὰ προφήτευαν, τὸ 1849, ὅτι τὸ 1848 ἔμελλε νὰ εἶναι ἡ τελευταία γενικὴ ἐπανάσταση στὴ Δύση. Τὰ πολιτικὰ αἰτήματα τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τοῦ δημοκρατικοῦ ριζοσπαστισμοῦ καὶ τοῦ ἐθνικισμοῦ (ὄχι ὁμῶς καὶ τῆς «κοινωνικῆς δημοκρατίας») ἔμελλε νὰ πραγματοποιηθοῦν βαθμιαῖα, τὰ ἐπόμενα ἐβδομήντα χρόνια, στὶς περισσότερες ἀνεπτυγμένες χῶρες χωρὶς μεγάλες ἐσωτερικὲς ἀναστατώσεις, καὶ ἡ κοινωνικὴ δομὴ τοῦ ἀνεπτυγμένου τμήματος τῆς Εὐρώπης θὰ ἀποδεικνυόταν ικανὴ νὰ ἀντέξει στὰ καταστροφικὰ πλήγματα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τουλάχιστον ὡς σήμερα (1974). Ἡ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου βρίσκεται κυρίως στὶς ἐκπληκτικὲς διαστάσεις πὺ πῆραν ὁ οἰκονομικὸς μετασχηματισμὸς καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ τὶς ἀρ-

χές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἐξέλιξη πού ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Ἦταν ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ὁ κόσμος ἔγινε καπιταλιστικός καὶ μιὰ σημαντική μείωση φιά «ἀνεπτυγμένων» χωρῶν ἔγιναν βιομηχανικὲς οἰκονομίες.

Ἡ ἐποχὴ τῆς πρωτοφανοῦς οἰκονομικῆς ἀνόδου ἄρχισε μὲ μιὰ ἀναπτυξιακὴ ἔκρηξη πού γίνεται θεαματικότερη ἂν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι τὴν ἀνέστειλαν προσωρινὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1848. Οἱ ἐπαναστάσεις εἶχαν ἐπισπευθεῖ ἐξαιτίας τῆς τελευταίας, καὶ ἴσως μεγαλύτερης, ἀπὸ τίς παλαιοῦ τύπου οἰκονομικὲς κρίσεις, αὐτὲς πού ἀνῆκαν σὲ ἕναν κόσμο ἐξαρτημένο ἀπὸ τίς ἀπρόβλεπτες διακυμάνσεις τῆς σοδειᾶς καὶ τίς ἀστάθμητες καιρικὲς μεταβολές. Ὁ καινούριος κόσμος τοῦ «ἐμπορικοῦ κύκλου», τὸν ὁποῖο μόνον οἱ σοσιαλιστὲς ὡς ἐκείνη τὴ στιγμή ἀναγνώριζαν ὡς βασικὸ ρυθμὸ καὶ τρόπο λειτουργίας τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, εἶχε τίς δικές του οἰκονομικὲς διακυμάνσεις καὶ τίς δικές του συγκυριακὲς δυσκολίες. Ὡστόσο, στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 ἡ σκοτεινὴ καὶ ἀβέβαιη ἐποχὴ τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης ἔδειχνε νὰ πλησιάζει πρὸς τὸ τέλος της, ἄρχιζε τὸ μεγάλο ἄλμα πρὸς τὰ ἔμπρός. Τὸ 1847-48 εἶδε μιὰ σοβαρὴ κάμψη τοῦ ἐμπορικοῦ κύκλου, πού πιθανότατα τὴν ἔκανε χειρότερη τὸ γεγονός ὅτι συνέπεσε μὲ παλαιοῦ τύπου δυσχέρειες. Ἀλλὰ ἀπὸ καθαρὰ καπιταλιστικὴ σκοπιὰ, δὲν ἦταν παρὰ μιὰ κάπως ἀπότομη πτώση στὴν ἀνοδικὴ γενικὰ καμπύλη τῶν ἐπιχειρηματικῶν μεγεθῶν. Ὁ Τζέιμς ντὲ Ρότσιλδ, πού ἐκτίμησε τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση στὶς ἀρχὲς τοῦ 1848 μὲ ἀξιοσημείωτη αὐταρέσκεια, ἦταν συνετὸς ἐπιχειρηματίας, ἂν καὶ μᾶλλον κακὸς πολιτικὸς προφήτης. Ἡ χειρότερη φάση τοῦ «πανικοῦ» ἔδειχνε νὰ ἔχει ξεπεραστεῖ καὶ οἱ μακροπρόθεσμες προοπτικὲς ἦταν ρόδινες. Καὶ ὅμως, παρόλο πού ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ ἀνέρρωσε ἀρκετὰ γρήγορα, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν παράλυση πού προκάλεσαν τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα, ἡ γενικὴ ἀτμόσφαιρα ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀβέβαιη. Δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἀρχὴ τῆς παγκόσμιας ἀναπτυξιακῆς ἔκρηξης πρὶν ἀπὸ τὸ 1850.

Ὅ,τι ἀκολούθησε ἦταν τόσο ἐκπληκτικό, ὥστε οἱ ἄνθρωποι δὲν μπορούσαν νὰ θυμηθοῦν κανένα προηγούμενο. Ποτέ, γιὰ παράδειγμα, οἱ βρετανικὲς ἐξαγωγὲς δὲν αὐξήθηκαν γρηγορότερα ἀπὸ ὅσο στὴν περίοδο 1850-57. Τὰ βρετανικὰ βαμβακερά, πού γιὰ περισσότερο

ἀπὸ μισὸν αἰῶνα ἦταν ὁ προπομπὸς τῆς εἰσβολῆς τῆς βρετανικῆς βιομηχανίας στὴν παγκόσμια ἀγορά, γνώρισαν ἐπιτάχυνση τοῦ ρυθμοῦ αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς τους σὲ σχέση μετὰ τὴν προηγούμενη δεκαετία. Μεταξὺ 1850 καὶ 1860 ἡ παραγωγή τους περίπου διπλασιάστηκε. Σὲ ἀπόλυτους ἀριθμούς ἡ ἐπίδοση αὐτοῦ τοῦ κλάδου εἶναι ἀκόμα ἐντυπωσιακότερη: ἀνάμεσα στὸ 1820 καὶ τὸ 1850 οἱ ἐξαγωγὲς βαμβακερῶν εἶχαν αὐξηθεῖ κατὰ 1.100 ἑκατομμύρια γιάρδες περίπου, ἀλλὰ μέσα στὴ δεκαετία 1850-60 αὐξήθηκαν κατὰ πολὺ περισσότερα ἀπὸ 1.300 ἑκατομμύρια γιάρδες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν βαμβακουργῶν εἶχε αὐξηθεῖ κατὰ 100.000 περίπου ἀνάμεσα στὰ 1819-21 καὶ στὰ 1844-46, ἀλλὰ στὴ δεκαετία τοῦ 1850 ἡ αὐξηση ἦταν διπλάσια.⁴ Καὶ μιλάμε ἐδῶ γιὰ μιὰ μεγάλη, παραδοσιακὴ βιομηχανία, ἡ ὁποία μάλιστα ἔχασε ἔδαφος στὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορὲς ἐκείνη τὴ δεκαετία, ἐξαιτίας τῆς γοργῆς ἀνάπτυξης τῶν τοπικῶν βιομηχανιῶν. Ὅπου καὶ ἂν κοιτάξουμε, θὰ βροῦμε ἀνάλογα πειστήρια ἀναπτυξιακῆς ἔκρηξης. Ἡ ἐξαγωγή σιδήρου ἀπὸ τὸ Βέλγιο ὑπερδιπλασιάστηκε ἀνάμεσα στὸ 1851 καὶ τὸ 1857. Στὴν Πρωσία, στὸ διάστημα 1825-1850, εἶχαν ἰδρυθεῖ 67 μετοχικὲς ἐταιρεῖες μετὰ συνολικὸ κεφάλαιο 45 ἑκατομμύρια τάλιρα, ἀλλὰ στὸ διάστημα 1851-57 ἰδρύθηκαν 115 τέτοιες ἐταιρεῖες —χωρὶς νὰ συνυπολογίσουμε τὶς σιδηροδρομικὲς ἐταιρεῖες— μετὰ συνολικὸ κεφάλαιο 114,5 ἑκατομμύρια τάλιρα· σχεδὸν ὅλες γεννήθηκαν στὴν τετραετία 1853-57, ποῦ ἦταν περίοδος οἰκονομικῆς εὐφορίας.⁵ Δὲν χρειάζεται νὰ συνεχίσουμε τὴν ἀπαρίθμηση τέτοιων στατιστικῶν στοιχείων, παρόλο ποῦ οἱ ἐπιχειρηματίες τῆς ἐποχῆς, προπαντὸς οἱ ἰδρυτὲς ἐταιρειῶν, τὰ διάβαζαν καὶ τὰ διέδιδαν κατὰ κόρον.

Αὐτὸ ποῦ ἔκανε τὴν ἀναπτυξιακὴ ἔκρηξη τόσο ἱκανοποιητικὴ γιὰ τοὺς διψασμένους γιὰ κέρδη ἐπιχειρηματίες ἦταν ὁ συνδυασμὸς φτηνοῦ κεφαλαίου καὶ γρήγορης ἀνόδου τῶν τιμῶν. Ἡ νέου τύπου οἰκονομικὴ ὕφεση (ποῦ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν διακυμάνσεις τοῦ ἐμπορικοῦ κύκλου) σήμαινε πάντα χαμηλὲς τιμές, τουλάχιστον κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ἡ ἀναπτυξιακὴ ἔκρηξη δημιουργοῦσε πληθωριστικὲς τάσεις. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μετὰ αὐτὰ τὰ δεδομένα, ἡ αὐξηση τοῦ βρετανικοῦ τιμάρθιμου κατὰ τὸ 1/3 περίπου ἀνάμεσα στὰ 1848-50 καὶ τὸ 1857 ἦταν ἀσυνήθιστα μεγάλη. Ἔτσι, τὰ κέρδη ποῦ, ὅπως φαινόταν, περίμεναν τοὺς παραγωγούς, τοὺς ἐμπόρους καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα τοὺς ἰδρυ-

τές εταιρειῶν, ἀσκοῦσαν σχεδὸν ἀκατανίκητη ἔλξη. Κάποια στιγμή, τὸ ποσοστὸ κέρδους σὲ ἐξοφλημένο κεφάλαιο τοῦ παρισινοῦ *Crédit Mobilier* —τοῦ χρηματοπιστωτικοῦ ὀργανισμοῦ ποῦ ἀποτελοῦσε σύμβολο τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης ἐκείνη τὴν περίοδο (βλ. Κεφάλαιο IB')— ἄγγιξε τὸ 50%.⁶ Καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες δὲν ἦταν οἱ μόνοι ποῦ ὠφελήθηκαν. Ὅπως εἶπαμε, ἡ ἀπασχόληση αὐξήθηκε ραγδαῖα, τόσο στὴν Εὐρώπη ὅσο καὶ στὶς ὑπερπόντιες χῶρες, ὅπου ἄντρες καὶ γυναῖκες μετανάστευαν τώρα σὲ τεράστιους ἀριθμούς (βλ. Κεφάλαιο IA'). Δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτα γιὰ τὴν πραγματικὴ ἀνεργία, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὴν Εὐρώπη ὑπάρχει μιὰ ἔνδειξη μὲ ἀποφασιστικὴ σημασία. Ἡ ἀλματώδης ἀνοδος τοῦ κόστους τῶν δημητριακῶν (δηλαδὴ τοῦ κύριου παράγοντα ποῦ καθόριζε τὸ κόστος τῆς ζωῆς) ἀνάμεσα στὸ 1853 καὶ τὸ 1855 δὲν προκάλεσε, ὅπως ἄλλοτε, ἐξεγέρσεις πεινασμένων παρὰ μόνο σὲ μερικὲς πολὺ καθυστερημένες περιοχές, ὅπως ἡ βόρεια Ἰταλία (Πεδεμόντιο) καὶ ἡ Ἰσπανία, ὅπου εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι συντέλεσε στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1854. Ὁ ὑψηλὸς δείκτης ἀπασχόλησης καὶ ἡ προθυμία τῶν ἐπιχειρηματιῶν νὰ παραχωρήσουν προσωρινὲς αὐξήσεις τῶν ἀμοιβῶν, ὅταν καὶ ὅπου αὐτὸ ἦταν ἀναγκαῖο, ἄμβλυαν τὴ λαϊκὴ δυσἀρέσκεια. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς καπιταλιστές, τὰ ἄφθονα ἐργατικὰ χέρια ποῦ εἰσέρρεαν τώρα στὴν ἀγορὰ ἐργασίας ἦταν σχετικὰ φτηνά.

Οἱ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ἀναπτυξιακῆς ἔκρηξης ἦταν βαρυσήμαντες. Οἱ κυβερνήσεις ποῦ εἶχαν κλονιστεῖ ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση κέρδισαν μιὰ ἀνάπαυλα καί, ἀντίθετα, οἱ ἐλπίδες τῶν ἐπαναστατῶν ἐξανεμίστηκαν. Μὲ μιὰ λέξη, ἡ πολιτικὴ ἔπεσε σὲ χειμερία νάρκη. Στὴ Βρετανία ὁ Χαρτισμὸς πέθανε, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπιθανάτια ἀγωνία του ἦταν πιὸ παρατεταμένη ἀπὸ ὅσο ὑπέθεταν παλαιότερα οἱ ἱστορικοὶ δὲν τὴν ἔκανε λιγότερο ἀμετάκλητη. Ἀκόμα καὶ ὁ Ἔρνεστ Τζόουνς (1819-1869), ὁ πιὸ πεισματικὸς ἡγέτης του, ἐγκατέλειψε στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 τὴν προσπάθεια νὰ ἀναστήσει ἕνα ἀνεξάρτητο ἐργατικὸ κίνημα καί, ὅπως οἱ περισσότεροι Χαρτιστές τῆς παλιᾶς φρουρᾶς, συντάχθηκε μὲ ἐκείνους ποῦ ἤθελαν νὰ ὀργανώσουν τοὺς ἐργάτες ὡς ὁμάδα πίεσης στὴ ριζοσπαστικὴ Ἀριστερὰ τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἡ κοινοβουλευτικὴ μεταρρύθμιση ἔπαψε νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς βρετανοὺς πολιτικοὺς γιὰ ἕνα διάστημα, ἀφήνοντάς τους ἐλεύθερους νὰ χορεύουν τὰ πολὺπλοκα κοινοβουλευτικὰ

μπαλέτα τους. 'Ακόμα και οι μικροαστοί ριζοσπάστες, ο Κόμπντεν και ο Μπράιτ, άφοϋ πέτυχαν τήν κατάργηση τών Νόμων περι Σιτηρών τó 1846, άποτελοϋσαν τώρα μιá άπομονωμένη, περιθωριακή ομάδα στην πολιτική.

Γιά τις παλινορθωμένες μοναρχίες τής ήπειρωτικῆς Εϋρώπης και τó άθέλητο παιδι τής Γαλλικῆς 'Επανάστασης, τή Δεϋτερη Αϋτοκρατορία τοϋ Ναπολέοντα Γ', ή ανάπαυλα ήταν άκόμα ζωτικότερη. Στόν Ναπολέοντα χάρισε εκείνες τις σχετικá γνήσιες και έντυπωσιακές έκλογικές πλειοψηφίες που έκαναν άληθοφανή τόν ισχυρισμό του ότι ήταν «δημοκρατικός» αϋτοκράτορας. Στις παλιές μοναρχίες και ήγεμονίες έδωσε χρόνο νά συνέλθουν πολιτικá και νομιμοποίησε τή σταθερότητα και τήν εϋημερία, που πολιτικá είχε τώρα μεγαλύτερη σημασία άπό όσο ή νομιμότητα τών δυναστειών τους. Τους έδωσε έπίσης πόρους, χωρίς νά τους άναγκάσει νά συμβουλευονται άντιπροσωπευτικá σώματα και άλλες ένοχλητικές ομάδες συμφερόντων, και άφησε τους πολιτικούς τους πρόσφυγες νά τρώνε άνήμποροι τά νύχια τους στην έξορία και νά άλληλοσπαράσσονται. Γιά τήν ώρα, τις άφησε άδύναμες ως πρós τις διεθνείς ύποθέσεις, αλλά δυνατές έσωτερικά. 'Ακόμα και ή αϋτοκρατορία τών 'Αψβούργων, που μόνον ή επέμβαση τοϋ ρωσικοϋ στρατοϋ τήν είχε σώσει τó 1849, ήταν τώρα σέ θέση, για πρώτη και τελευταία φορά στην ιστορία της, νά διοικεί όλα τά έδάφη της —άκόμα και τους άτίθασους Οϋγγρους— ως ενιαία, συγκεντρωτική, γραφειοκρατική άπολυταρχία.

Αϋτή ή περίοδος νηνεμίας τελείωσε με τήν ύφεση τοϋ 1857. 'Από οικονομική άποψη, αϋτή ή ύφεση δέν ήταν παρά ένα διάλειμμα στη χρυσή έποχή τής καπιταλιστικῆς άνάπτυξης, ή όποία συνεχίστηκε σέ άκόμα μεγαλύτερη κλίμακα τή δεκαετία τοϋ 1860 και έφτασε στο άποκορύφωμά της με τήν αναπτυξιακή έκρηξη τοϋ 1871-73. 'Από πολιτική άποψη, άλλαξε τήν κατάσταση. Είμαι γεγονός ότι διέψευσε τις έλπίδες τών έπαναστατών, που περίμεναν ένα νέο 1848, άν και παραδέχονταν ότι «οί μάζες θά έχουν πέσει σέ λήθαργο έξαιτίας αϋτῆς τῆς παρατεταμένης εϋημερίας».7 'Αλλά ή πολιτική αναζωπυρώθηκε. Μέσα σέ μικρό χρονικό διάστημα όλα τά παλιά αίτήματα τής φιλελεύθερης πολιτικῆς ξαναμπήκαν στην ήμερησία διάταξη —ή έθνική ένοποίηση τής 'Ιταλίας και τής Γερμανίας, ή συνταγματική μεταρρύθμιση, οί πολιτικές έλευθερίες κτλ. 'Ενῶ ή οικονομική άνάπτυξη

τῆς περιόδου 1851-57 εἶχε γίνει μέσα σὲ πολιτικὸ κενό, παρατείνοντας τὴν ἤττα καὶ τὴν ἐξάντληση τοῦ 1848-49, μετὰ τὸ 1859 συνέπεσε μὲ μιὰ ὄλο καὶ ἐντονότερη πολιτικὴ δραστηριότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, παρὰ τὶς διακοπὲς ποὺ προκάλεσαν διάφοροι ἐξωγενεῖς παράγοντες, ὅπως ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος πόλεμος τοῦ 1861-65, ἡ δεκαετία τοῦ 1860 ἦταν σχετικὰ σταθερὴ ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιὰ. Ἡ ἐπόμενη ὕφεση τοῦ ἐμπορικῶν κύκλου (ποὺ τοποθετεῖται, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ κάθε ἱστορικῶν καὶ τὴν περιοχὴ, ἀνάμεσα στὸ 1866 καὶ τὸ 1868) δὲν ἦταν τόσο γενικὴ οὔτε τόσο δραματικὴ ὅσο ἐκείνη τοῦ 1857-58. Μὲ λίγα λόγια, ἡ πολιτικὴ ἀναβίωση μὲν σὲ μιὰ περίοδο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ἀλλὰ δὲν ἦταν πιά ἡ πολιτικὴ τῆς ἐπανάστασης.

II

Ἄν ἡ Εὐρώπη ζοῦσε ἀκόμα στὴν ἐποχὴ τῶν ἡγεμόνων τοῦ μπαρόκ, θὰ γέμιζε ἀπὸ φανταχτερὲς μάσκες, πομπὲς καὶ ὄπερες ποὺ θὰ ἀναπαριστοῦσαν ἀλληγορικὰ, μπροστὰ στοὺς κυβερνητὲς τῆς, τὸν οἰκονομικὸ θρίαμβο καὶ τὴ βιομηχανικὴ πρόοδο. Πραγματικὰ, ὁ κόσμος τοῦ θριαμβευτῆ καπιταλισμοῦ εἶχε κάτι ἀντίστοιχο. Ἡ ἐποχὴ τῆς κατὰ κράτος νίκης του ἐγκαινιάστηκε καὶ λαμπρύνθηκε ἀπὸ καινούριες, κολοσσιαῖες τελετουργίες μὲ θριαμβολογικὸ χαρακτήρα: τὶς Μεγάλες Διεθνεῖς Ἐκθέσεις, ποὺ καθιεμιά τους στεγαζόταν σὲ ἓνα μεγαλεπήβολο μνημεῖο τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς τεχνικῆς προόδου — τὸ Κρύσταλ Πάλας στὸ Λονδίνο (1851), τὴ Ροτούντα («μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὴ Ρώμη») στὴ Βιέννη — καθιεμιά τους ἐπιδείκνυε τὸ ὄλο καὶ μεγαλύτερο πλῆθος καὶ τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτερη ποικιλία τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων, καθιεμιά τους προσέλκυε ἀστρονομικοὺς ἀριθμοὺς ντόπιων καὶ ξένων ἐπισκεπτῶν. Δεκατέσσερις χιλιάδες ἐταιρεῖες ἐξέθεσαν τὰ προϊόντα τους στὸ Λονδίνο τὸ 1851 — ἡ μόδα ἐγκαινιάστηκε, ποῦ ἄλλοῦ, στὸ λίκνο τοῦ καπιταλισμοῦ — 24.000 στὸ Παρίσι τὸ 1855, 29.000 στὸ Λονδίνο τὸ 1862, 50.000 στὸ Παρίσι τὸ 1867. Πιστὴ στίς φιλοδοξίες τῆς, ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλες ἦταν ἡ πανηγυρικὴ ἐκθεση ποὺ ἔγινε τὸ 1876 στὴ Φιλὰδέλφεια μὲ ἀφορμὴ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ἡ ἑναρξὴ τῆς κηρύχθηκε ἀπὸ τὸν πρόεδρο τῆς χώρας

παρουσία του αυτοκρατορικού ζεύγους της Βραζιλίας —οι έστεμμέ-
νοι ύποκλίνονταν πλέον συχνά μπροστά στα προϊόντα της βιομηχα-
νίας— και εκατόν τριάντα χιλιάδων ένθουσιωδών πολιτών. Ήταν οι
πρώτοι από δέκα εκατομμύρια ανθρώπους που έπωφελήθηκαν από
αυτή την εύκαιρία για να άποτίσουν φόρο τιμής στην «Πρόοδο της
'Εποχής».

Ποιοι ήταν οι λόγοι αυτής της προόδου; Γιατί η οικονομική ανά-
πτυξη έπιταχύνθηκε τόσο θεαματικά σ' αυτή την περίοδο; Στην πραγ-
ματικότητα τó έρώτημα θά έπρεπε να άντιστραφεί. Αυτό που μās
κάνει τή μεγαλύτερη έντύπωση, άναδρομικά, για τó πρώτο μισό του
19ου αιώνα, είναι η άντίθεση ανάμεσα στο τεράστιο και ραγδαία αύ-
ξανόμενο παραγωγικό δυναμικό της καπιταλιστικής έκβιομηχάνισης
και τήν άνικανότητά του, θά λέγαμε, να διευρύνει τή βάση του, να
σπάσει τὰ δεσμά που τó κρατούσαν αίχμάλωτο. Μπορεί να αύξανό-
ταν θεαματικά, αλλά έδειχνε άνήμπορο να έπεκτείνει τή άγορά για
τὰ προϊόντα του, τις προσοδοφόρες επενδύσεις για τó κεφάλαιο που
συσσωρευόταν, χωρίς να μιλήσουμε για τήν ικανότητά του να δη-
μιουργεί άπασχόληση σε άνάλογα ύψηλά ποσοστά η με άντίστοιχα
ικανοποιητικούς μισθούς. Είναι διδακτικό να θυμηθούμε ότι άκόμα
και στα τέλη της δεκαετίας του 1840 εύφυσίς και καλά πληροφορημέ-
νοι παρατηρητές στη Γερμανία —τις παραμονές της βιομηχανικής
έκρηξης στη χώρα αυτή— θεωρούσαν, όπως κάνουν σήμερα στις ύπα-
νάπτυκτες χώρες, ότι καμιά έκβιομηχάνιση δέν θά μπορούσε να έξα-
σφαλίσει άπασχόληση στον τεράστιο και όλοένα αύξανόμενο «πλεονά-
ζοντα πληθυσμό» τών φτωχών. Γι' αυτόν τó λόγο οι δεκαετίες του
1830 και του 1840 ήταν περίοδοι κρίσης. Οι έπαναστάτες είχαν έλ-
πίσει ότι αυτή η κρίση θά ήταν η τελική, αλλά άκόμα και οι έπιχει-
ρηματίες είχαν φοβηθεί ότι θά στραγγάλιζε τó βιομηχανικό τους σύ-
στημα. (Βλ. 'Η έποχή τών έπαναστάσεων, κεφ. ΙΣ'.)

Οι έλπίδες και οι φόβοι αυτοί άποδείχτηκαν άνεδαφικοί για δύο
λόγους. 'Ο πρώτος είναι ότι η πρώτη βιομηχανική εύφορία έφηυρε
—ως ένα μεγάλο βαθμό χάρη στην πίεση της ίδιας της τής συσσώ-
ρευσης κεφαλαίου, που ζητούσε έπικερδή άξιοποίηση— αυτό που ό
Μάρξ άποκάλεσε «κορυφαίο έπίτευγμά» της: τó σιδηρόδρομο. 'Ο
δεύτερος λόγος είναι ότι, έν μέρει χάρη στο σιδηρόδρομο, τó άτμό-
πλοιο και τόν τηλέγραφο, «που τελικά άντιπροσώπευαν τὰ πιό κα-

τάλληλα για τὸν σύγχρονο τρόπο παραγωγῆς μέσα ἐπικοινωνίας»,⁸ ἡ γεωγραφικὴ ἔκταση τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας μπόρεσε ξαφνικὰ νὰ πολλαπλασιαστεῖ, καθὼς ἐντεινόταν οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές της. Ὁλόκληρη ἡ ὑφήλιος ἔγινε τμῆμα αὐτῆς τῆς οἰκονομίας. Ἡ δημιουργία ἑνὸς ἐνιαίου, ἀπέραντου κόσμου εἶναι, πιθανότατα, ἡ σημαντικότερη ἐξέλιξη τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε (βλ. Κεφάλαιο Γ'). Κοιτάζοντας πρὸς τὰ πίσω ἀπὸ ἀπόσταση σχεδὸν μισοῦ αἰῶνα ὁ Χ. Μ. Χάιντμαν, βικτωριανὸς ἐπιχειρηματίας καὶ ταυτόχρονα μαρξιστῆς (ἂν καὶ δὲν ἦταν τυπικὸς ἐκφραστῆς οὔτε τῆς μιᾶς οὔτε τῆς ἄλλης ιδιότητος), σύγκρινε ἀπόλυτα εὐστοχα τὴ δεκαετία 1847-1857 μὲ τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων γεωγραφικῶν ἀνακαλύψεων καὶ κατακτήσεων ἀπὸ τὸν Κολόμβο, τὸν Βάσκο ντὰ Γκάμα, τὸν Κορτές καὶ τὸν Πιθάρρο. Παρόλο ποὺ δὲν ἔγιναν ἐντυπωσιακὲς νέες ἀνακαλύψεις καὶ (μὲ σχετικὰ ἐπουσιώδεις ἐξαιρέσεις) λίγες χῶρες κατακτήθηκαν ἐπίσημα ἀπὸ νέους στρατιωτικὸς «κονκισταδόρες», πρακτικὰ ἕνας ὁλόκληρος καινούριος οἰκονομικὸς κόσμος προστέθηκε καὶ ἐνσωματώθηκε στὸν παλιό.

Αὐτὸ εἶχε καίρια σημασία γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, γιατί ἔβαλε τὰ θεμέλια γιὰ τὴν κολοσσιαία ἔκρηξη τῶν ἐξαγωγῶν —σὲ ἐμπορεύματα, κεφάλαιο καὶ ἀνθρώπους— ποὺ ἔπαιξε τόσο μεγάλο ρόλο, τουλάχιστον στὴ σπουδαιότερη ἐκεῖνο τὸν καιρὸ καπιταλιστικὴ χώρα, τὴ Βρετανία. Ἡ οἰκονομία τῆς μαζικῆς κατανάλωσης δὲν εἶχε κάνει ἀκόμα τὴν ἐμφάνισή της, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Ἡ ἐγχώρια ἀγορὰ τῶν φτωχῶν, στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ ἀνάγκες της δὲν ἱκανοποιοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς μικροτεχνίτες, δὲν θεωροῦνταν ἀκόμα σημαντικὸ ὑπόστρωμα γιὰ πραγματικὰ θεαματικὴ οἰκονομικὴ πρόοδο.* Φυσικά, δὲν ἦταν καθόλου ἀμελητέα σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ πληθυσμὸς τοῦ ἀνεπτυγμένου κόσμου αὐξανόταν γοργὰ καί, πιθανότατα, βελτίωνε τὸ μέσο βιοτικὸ του ἐπίπεδο (βλ. Κεφάλαιο ΙΒ'). Ὡστόσο, ἡ τεράστια ἐξωστρεφῆς διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς τόσο γιὰ τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ ὅσο καί, ἴσως πάνω ἀπὸ ὅλα, τὰ ἀγαθὰ ποὺ χρειάζονταν γιὰ νὰ κατασκευαστοῦν οἱ καινούριες βιομη-

* Ἐνῶ οἱ ἐξαγωγὲς βρετανικῶν βαμβακερῶν τριπλασιάστηκαν σὲ ποσότητα ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1875, ἡ κατανάλωση βαμβακερῶν στὴν ἐγχώρια βρετανικὴ ἀγορὰ ἀπλῶς αὐξήθηκε κατὰ τὰ δύο τρίτα.⁹

χανικές έγκαταστάσεις, να εξοπλιστούν οι έταιρειες μεταφορών, να αποδώσουν οι έπιχειρήσεις κοινής ώφέλειας, να χτιστούν οι καινούριες πόλεις, ήταν άπαραίτητη. 'Ο καπιταλισμός είχε τώρα στη διάθεσή του όλόκληρο τόν κόσμο, και ή επέκταση τόσο του διεθνούς έμπορίου όσο και τών διεθνών έπενδύσεων δίνει τó μέτρο του ζήλου με τόν όποιον βάλθηκε να τόν κατακτήσει. 'Ανάμεσα στο 1800 και τó 1840 ó δγκος τών διεθνών έμπορικών συναλλαγών δέν είχε καν διπλασιαστεί. 'Ανάμεσα στο 1850 και τó 1870 αύξήθηκε κατά 260%. 'Ο,τι μπορούσε να πουληθεί πουλιόταν, ακόμα και προϊόντα που συναντούσαν έντονη αντίσταση στις χώρες-άποδέκτες, όπως τó όπιο, του όποιου οι έξαγωγές από τή βρετανική 'Ινδία στην Κίνα υπερδιπλασιάστηκαν σε ποσότητα και σχεδόν τριπλασιάστηκαν σε αξία.* 'Ως τó 1875 ή Βρετανία είχε έπενδύσει στο έξωτερικό ένα δισεκατομμύριο λίρες στερλίνες —τά 3/4 αυτού του ποσού μετά τó 1850— ένω οι γαλλικές έπενδύσεις σε ξένες χώρες υπερδεκαπλασιάστηκαν ανάμεσα στο 1850 και τó 1880.

Οι παρατηρητές εκείνης τής έποχής, με τó βλέμμα τους προσηλωμένο σε λιγότερο ουσιώδεις πλευρές τής οικονομίας, θα ύπογράμμιζαν σχεδόν σίγουρα έναν τρίτο παράγοντα: τις ανακαλύψεις μεγάλων κοιτασμάτων χρυσού στην Καλιφόρνια, τήν Αύστραλία και άλλα μέρη μετά τó 1848 (βλ. Κεφάλαιο Γ'). Αυτές οι ανακαλύψεις πολλαπλασίασαν τά μέσα πληρωμής που διέθετε ή παγκόσμια οικονομία και τερμάτισαν τήν παραλυτική ταμειακή στενότητα, για τήν όποία παραπονιούνταν πολλοί έπιχειρηματίες, μείωσαν τά έπιτόκια και ένθάρρυναν τήν εξάπλωση τών πιστώσεων. Μέσα σε έπτά χρόνια, τά παγκόσμια αποθέματα χρυσού έγιναν έξι ως έπτά φορές μεγαλύτερα, ένω ή ποσότητα χρυσού που έκοβαν σε νομίσματα ή Βρετανία, ή Γαλλία και οι 'Ηνωμένες Πολιτείες αύξήθηκε από έναν έτησιο μέσο όρο 4,9 εκατομμυρίων λιρών στερλινών τó 1848-49 σε 28,1 εκατομμύρια λίρες στερλίνες έτησίως ανάμεσα στο 1850 και τó 1856. 'Ο ρόλος που παίζουν οι ράβδοι χρυσού στην παγκόσμια οικονομία έξακολουθεί ακόμα και σήμερα να αποτελεί άντικείμενο άρκετά ζωηρής διαμάχης, μιās διαμάχης όμως που δέν χρειάζεται να μās άπασχολή-

* 'Ο μέσος αριθμός κιβωτίων με όπιο τής Βεγγάλης και τής Μάλουας που εξέγονταν έτησίως στα 1844-49 ήταν 43.000· στα 1869-74 ήταν 87.000.¹⁰

σει. Είναι πολύ πιθανό ότι η απουσία τους δεν ήταν τόσο σοβαρό εμπόδιο για το εμπόριο όσο πιστευόταν τότε, αφού άλλα μέσα πληρωμής, όπως οι έπιταγές (μια σχετικά καινούρια μέθοδος), οι συναλλαγματικές κτλ., μπορούσαν εύκολα να διαδοθούν και πραγματικά διαδίδονταν με σημαντική ταχύτητα. Ωστόσο, τρία αποτελέσματα που είχαν τα καινούρια αποθέματα χρυσού είναι σχεδόν αναμφισβήτητα.

1. Πρώτον, συντέλεσαν, αποφασιστικά ίσως, στη διαμόρφωση εκείνης της σχετικά σπάνιας συγκυρίας που υπήρχε ανάμεσα στο 1810 περίπου και το τέλος του 19ου αιώνα, εποχή ανόδου των τιμών ή μέτριου, αν και αυξομειούμενου, πληθωρισμού. Κατά βάση, αυτός ο αιώνας ήταν στο μεγαλύτερο μέρος του αντιπληθωριστικός, πράγμα που σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στη διαρκή τάση της τεχνολογίας να μειώνει τις τιμές στα βιομηχανικά προϊόντα και των νέων πηγών διατροφής και πρώτων υλών να μειώνουν τις τιμές (αν και με περισσότερα διαλείμματα) στα βασικά προϊόντα. Ο μακροπρόθεσμος αντιπληθωρισμός — δηλαδή η συμπίεση των περιθωρίων κέρδους — δεν έβλαψε πολύ τους επιχειρηματίες, γιατί παρήγαν και πουλούσαν πολύ μεγαλύτερες ποσότητες. Ωστόσο, ως τη λήξη της περιόδου που εξετάζουμε και ακόμα αργότερα, δεν ωφέλησε πολύ τους εργάτες, είτε γιατί το κόστος ζωής τους δεν έπεσε στον ίδιο βαθμό είτε γιατί το εισόδημά τους ήταν τόσο πενιχρό ώστε δεν επέτρεπε να επωφεληθούν αρκετά. Από την άλλη μεριά, ο πληθωρισμός μεγάλωνε αναμφίβολα τα περιθώρια κέρδους και έτσι ενθάρρυνε τους επιχειρηματίες. Η περίοδος που μας απασχολεί ήταν, σε γενικές γραμμές, ένα πληθωριστικό διάλειμμα σε έναν αντιπληθωριστικό αιώνα.

2. Δεύτερον, η ύπαρξη μεγάλων αποθεμάτων χρυσού συντέλεσε στην καθιέρωση του σταθερού και φερέγγυου νομισματικού συστήματος που βασιζόταν στη λίρα στερλίνα (με όρισμένη ισοτιμία σε χρυσό), χωρίς το οποίο, όπως δείχνει η εμπειρία της δεκαετίας του 1930 και αυτής του 1970, το διεθνές εμπόριο γίνεται πιά δύσκολο, πολύπλοκο και απρόβλεπτο. Τρίτον, οι ίδιοι οι χρυσοθήρες απέδωσαν νέες περιοχές, ιδιαίτερα γύρω από τον Ειρηνικό ωκεανό, στην έντονη οικονομική δραστηριότητα. Έτσι «δημιούργησαν αγορές από το τίποτα», όπως έγραφε μελαγχολικά ο Ένγκελς στον Μάρξ. Και γύρω στο 1875, ούτε η Καλιφόρνια ούτε η Αυστραλία και οι άλλοι τομείς της καινούριας «μεθορίου των όρυκτων» ήταν οικονομικά άμελητέοι. Στα

εδάφη τους ζούσαν περισσότεροι από τρία εκατομμύρια άνθρωποι, που διέθεταν πολύ περισσότερο ρευστό από όσο άλλοι πληθυσμοί με ανάλογο μέγεθος.

Οι άνθρωποι εκείνου του καιρού θα υπογράμιζαν σίγουρα και τη συμβολή ενός τρίτου παράγοντα: τής απελευθέρωσης τής ιδιωτικής επιχείρησης, που ήταν, όπως συμφωνούσαν όλοι, ο κινητήριος μοχλός τής βιομηχανικής προόδου. Ποτέ δὲν υπῆρξε τέτοια καθολική ομοφωνία ανάμεσα στους οικονομολόγους, ακόμα μάλιστα και ανάμεσα στους εύφεις πολιτικούς και τεχνοκράτες, γύρω από τή σωστή συνταγή για τήν οικονομική ανάπτυξη: οικονομικός φιλελευθερισμός. Τα τελευταία θεσμικά εμπόδια για τήν ἐλεύθερη κίνηση τῶν παραγόντων τής παραγωγῆς, για τήν ἐλεύθερη ἐπιχείρηση και ὀτιδήποτε θὰ μπορούσε νὰ παρακωλύσει τήν ἐπικερδῆ λειτουργία της, κατέρρευσαν ἔπειτα ἀπὸ μιὰ καθολική ἐπίθεση. Αὐτὴ τὴ γενική ἄρση τῶν φραγμῶν τὴν κάνει ἀξιοσημείωτη τὸ γεγονός ὅτι δὲν περιορίστηκε στὰ κράτη ὅπου ὁ πολιτικός φιλελευθερισμός εἶχε θριαμβεύσει ἢ ἔστω εἶχε ἐπιρροή. Μποροῦμε μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι ἦταν πιὸ σαρωτική στὶς παλινορθωμένες ἀπόλυτες μοναρχίες και ἡγεμονίες τῆς Εὐρώπης παρά στὴν Ἀγγλία, τὴ Γαλλία και τὶς Κάτω Χῶρες, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἐκεῖ τὰ εμπόδια ποὺ ἔπρεπε νὰ παραμεριστοῦν ἦταν πολὺ περισσότερα. Ὁ ἔλεγχος τῶν συντεχνιῶν και τῶν σωματείων στὴ βιοτεχνική παραγωγή, ποὺ εἶχε παραμείνει ἰσχυρὸς στὴ Γερμανία, ἔδωσε τὴ θέση του στὴν «Gewerbefreiheit» — τὴν ἐλευθερία νὰ μετέρχεται κανεὶς ὅποιοδήποτε ἐπιτήδευμα ἤθελε. Στὴν Αὐστρία αὐτὸ ἔγινε τὸ 1859, στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Γερμανίας κατὰ τὴν πενταετία 1860-65. Τελικὰ ἡ Gewerbefreiheit ἀναγνωρίστηκε πλήρως στὴ βορειογερμανική ὁμοσπονδία (1869) και στὴ γερμανική αὐτοκρατορία· με ἀποτέλεσμα νὰ δυσανεστηθοῦν οἱ πολυάριθμοι τεχνίτες, ποὺ στὴ συνέχεια θὰ τηροῦσαν ὅλο και ἐθρικότερη στάση ἀπέναντι στὸ φιλελευθερισμό, γιὰ νὰ ἀποτελέσουν, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1870 και ἔπειτα, τὴν πολιτική βάση τῶν δεξιῶν κινήματων. Ἡ Σουηδία, ποὺ εἶχε καταργήσει τὶς συντεχνίες τὸ 1846, καθιέρωσε τὴν πλήρη ἐλευθερία ἐπιτηδεύματος τὸ 1864· ἡ Δανία κατάργησε τὴν παλιὰ νομοθεσία γιὰ τὶς συντεχνίες τὸ 1849 και τὸ 1857· ἡ Ρωσία, ποὺ στὸ μεγαλύτερο μέρος της δὲν εἶχε γνωρίσει ποτὲ τὸ συντεχνιακὸ σύστημα, ἐξάλειψε τὰ τελευταία ἴχνη του στὶς (γερμανικὲς) πόλεις τῶν βαλτικῶν ἐπαρχιῶν της τὸ

1866, ἄν καί, γιά πολιτικούς λόγους, ἐξακολούθησε νὰ περιορίζει σέ μιὰ εἰδική ζώνη τὸ δικαίωμα τῶν Ἑβραίων νὰ ἐπιδίδονται στὸ ἐμπόριο καὶ στὶς ἐπιχειρήσεις.

Αὐτὸς ὁ νομικὸς ἐνταφιασμὸς τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ μερκαντιστικοῦ πνεύματος δὲν περιορίστηκε στὴ νομοθεσία γιά τὰ ἐπιτηδεύματα. Οἱ νόμοι κατὰ τῆς τοκογλυφίας, ποὺ ἀπὸ καιρὸ ἦταν νεκρὸ γράμμα, καταργήθηκαν στὴ Βρετανία, τὴν Ὀλλανδία, τὸ Βέλγιο καὶ τὴ βόρεια Γερμανία μεταξὺ 1854 καὶ 1867. Ὁ αὐστηρὸς ἔλεγχος ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ κυβερνήσεις στὸν ἐξορυκτικὸ τομέα —ἀκόμα καὶ στὴν πραγματικὴ λειτουργία τῶν ὀρυχείων— ἄρθηκε οὐσιαστικά, π.χ. στὴν Πρωσία ἀνάμεσα στὸ 1851 καὶ τὸ 1865, ἔτσι ὥστε ὁποιοσδήποτε ἐπιχειρηματίας (μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι εἶχε τὴν ἄδεια τῆς κυβέρνησης) μποροῦσε νὰ διεκδικήσει τὸ δικαίωμα νὰ ἐκμεταλλεῖται ὅποιαδήποτε ὀρυκτὰ κοιτάσματα ἀνακάλυπτε, καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἔκρινε καταλλήλοτερο. Ἡ ἴδρυση ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν (ἰδιαίτερα ἐταιρειῶν περιορισμένης εὐθύνης ἢ τῶν ἀντιστοίχων τους) ἔγινε τώρα σημαντικὰ εὐκολότερη καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν γραφειοκρατικὸ ἔλεγχο. Ἡ Βρετανία καὶ ἡ Γαλλία ἔδωσαν τὸ σύνθημα. Ἡ Γερμανία δὲν καθιέρωσε τὴν αὐτόματη ἀναγνώριση τῶν ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν παρὰ μόνον τὸ 1870. Τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο προσαρμόστηκε στὴν κυρίαρχη ἀτμόσφαιρα ζωηρῆς ἐξάπλωσης τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἀλλὰ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις ἢ ἐντυπωσιακότερη τάση ἦταν τὸ κίνημα πρὸς τὴν πλήρη ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου. Ἕἵναι γεγονός ὅτι μόνον ἡ Βρετανία (μετὰ τὸ 1846) ἐγκατέλειψε ὀλοτέλα τὸν προστατευτισμὸ, διατηρώντας τοὺς δασμοὺς —θεωρητικὰ τουλάχιστον— μόνον γιά δημοσιονομικοὺς σκοποὺς. Ὡστόσο, ξέχωρα ἀπὸ τὴν ἄρση ἢ τὴ μείωση τῶν περιορισμῶν κτλ. στὶς διεθνεῖς ὑδάτινες ἀρτηρίες, ὅπως ὁ Δούναβης (1857) καὶ ὁ πορθμὸς ἀνάμεσα στὴ Δανία καὶ τὴ Σουηδία, καὶ τὴν ἀπλούστευση τοῦ διεθνοῦς νομισματικοῦ συστήματος μὲ τὴ δημιουργία εὐρύτερων νομισματικῶν ζωνῶν (π.χ. τὴ Λατινικὴ Νομισματικὴ Ἐνωση ἀνάμεσα στὴ Γαλλία, τὸ Βέλγιο, τὴν Ἑλβετία καὶ τὴν Ἰταλία τὸ 1865), μιὰ σειρὰ ἀπὸ «συνθηκὲς ἐλεύθερου ἐμπορίου» ἐλάττωσε σημαντικὰ, στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, τοὺς τελωνειακοὺς φραγμοὺς ἀνάμεσα στὰ κορυφαῖα βιομηχανικὰ ἔθνη. Ἀκόμα καὶ ἡ Ρωσία (τὸ 1863) καὶ ἡ Ἰσπανία (τὸ 1868) προχώρησαν, ὡς ἓνα βαθμὸ, σ' αὐτὸ τὸ κίνημα. Μόνον οἱ Ἑνωμένες

Πολιτείες, που ή βιομηχανία τους βασιζόταν πολύ σέ μιὰ προστατευμένη ἐγχώρια ἀγορά και ὄχι τόσο στις ἐξαγωγές, παρέμειναν προπύργιο τοῦ προστατευτισμοῦ. Ἄλλὰ ἀκόμα και ἐκεῖ σημειώθηκε κάποια μικρὴ βελτίωση στις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870.

Μποροῦμε μάλιστα νὰ προχωρήσουμε ἕνα βῆμα πιὸ πέρα. Ὡς ἐκείνη τῆ στιγμή, ἀκόμα και οἱ πιὸ τολμηρὲς και ἀμείλικτες καπιταλιστικὲς οἰκονομίες δίσταζαν νὰ βασιστοῦν ὀλοκληρωτικὰ στὴν ἐλεύθερη ἀγορά, τὴν ὁποία δέχονταν θεωρητικὰ, ἰδιαίτερα σέ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴ σχέση μεταξύ ἐργοδοτῶν και ἐργατῶν. Ἄλλὰ ἀκόμα και σ' αὐτὸ τὸν εὐαίσθητο τομέα ὁ ἐξωοικονομικὸς καταναγκασμὸς ὑποχώρησε. Στὴ Βρετανία ὁ νόμος «περὶ προϊσταμένων και ὑφισταμένων» τροποποιήθηκε, καθιερώνοντας τὴν ἴση ἀντιμετώπιση τῶν δύο μερῶν σέ περιπτώσεις παραβάσεων συμβολαίου· ἡ «ἐτήσια δέσμευση» τῶν ἀνθρακωρύχων τῆς βόρειας Ἀγγλίας καταργήθηκε και τὸ μισθωτῆριο συμβόλαιο ἔτεινε ὄλο και περισσότερο (γιὰ τοὺς ἐργάτες) νὰ ἀκυρώνεται βραχυπρόθεσμα. Ἐκεῖνο πού προκαλεῖ, μὲ τὴν πρώτη ματιά, περισσότερη ἐκπληξη εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στὸ 1867 και τὸ 1875 ὄλα τὰ σημαντικὰ νομικὰ ἐμπόδια γιὰ τὴ δημιουργία συνδικαλιστικῶν ὀργανώσεων και τὸ δικαίωμα ἀπεργίας καταργήθηκαν μὲ ἀξιοσημεῖωτα λιγοστὴ ἀντίσταση (βλ. Κεφάλαιο 5'). Πολλὲς ἄλλες χῶρες δίσταζαν νὰ δώσουν τέτοιες ἐλευθερίες στὰ ἐργατικὰ συνδικάτα, ἂν και ὁ Ναπολέον Γ' χαλάρωσε σέ σημαντικό βαθμὸ τὴ νομικὴ ἀπαγόρευση τῶν συνδικαλιστικῶν ἐνώσεων. Ὡστόσο, ἡ γενικὴ κατάσταση στις ἀνεπτυγμένες χῶρες ἔτεινε νὰ γίνεῖ ὅπως τὴν περιέγραφε ἡ γερμανικὴ «Gewerbeordnung» τοῦ 1869: «Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἐλεύθερους ἐπαγγελματίες ἢ ἐπιχειρηματίες και τοὺς ἐργάτες, βοηθοὺς και μαθητευομένους τους, προσδιορίζονται ἀπὸ ἐλεύθερο συμβόλαιο». Μόνον ἡ ἀγορά θὰ ρύθμιζε τὴν ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὅπως και ὁποιοδῆποτε ἄλλου πράγματος.

Ἀναμφισβήτητα, αὐτὴ ἡ κολοσσιαία διαδικασία φιλελευθεροποίησης ἐνθάρρυνε τὴν ἰδιωτικὴ ἐπιχείρηση και ἡ φιλελευθεροποίηση τοῦ ἐμπορίου συντέλεσε στὴν οἰκονομικὴ ἐξάπλωση, ἂν και δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ τυπικὴ φιλελευθεροποίηση ἦταν σέ μεγάλο βαθμὸ περιττή. Ὅρισμένες μορφὲς ἐλεύθερης διακρατικῆς μετακίνησης πού σήμερα ἐλέγχονται, ἰδιαίτερα ἡ μετανάστευση κεφαλαίου και ἐργασίας, θεωροῦνταν ἤδη τὸ 1848 τόσο αὐτονόητες στὸν ἀνεπτυγμένο κόσμο,

ὥστε σχεδὸν δὲν ἀποτελοῦσαν κὰν ἀντικείμενο συζητήσεων (βλ. Κεφάλαιο ΙΑ'). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ ζήτημα τί ρόλο παίζουν οἱ θεσμικὲς ἢ οἱ νομικὲς ἀλλαγές στὴν ἐνθάρρυνση ἢ τὴν παρακώλυση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης εἶναι πολὺ πιὸ σύνθετο ἀπὸ ὅσο ὑποδηλώνει ἡ ἀπλὴ φόρμουλα πὺ κυριαρχοῦσε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα: «ἡ φιλελευθεροποίηση παράγει οἰκονομικὴ πρόοδο». Ἡ ἐποχὴ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀκόμα ἀνακληθοῦν στὴ Βρετανία, τὸ 1846, οἱ «νόμοι περὶ σιτηρῶν». Δὲν χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἡ φιλελευθεροποίηση παρήγαγε κάθε λογῆς ἐπιμέρους θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἔτσι, ἡ Κοπεγχάγη ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται γρηγορότερα ὡς πόλη μετὰ τὴν κατάργηση τῶν «διαπορθμευτικῶν τελῶν», πὺ ἀποθάρρυναν τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα νὰ μπαίνουν στὴ Βαλτικὴ (1857). Ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο τὸ παγκόσμιο κίνημα πρὸς τὴ φιλελευθεροποίηση ἦταν αἰτία, παρακολούθημα ἢ συνέπεια τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης πρέπει νὰ μείνει ἀνοιχτό. Τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι, ὅταν ἔλειπαν ἄλλες βάσεις γιὰ τὴν καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη, ἡ φιλελευθεροποίηση ἀπὸ μόνη τῆς δὲν κατάφερνε πολλὰ πράγματα. Καμιὰ ἄλλη χώρα δὲν προχώρησε σὲ ριζικότερη φιλελευθεροποίηση ἀπὸ ὅσο ἡ Δημοκρατία τῆς Νέας Γρανάδας (Κολομβία) στὸ διάστημα 1848-1854, ἀλλὰ ποιὸς θὰ ἰσχυριζόταν ὅτι οἱ μεγάλες ἐλπίδες τῶν πολιτικῶν ἰθύνοντων τῆς γιὰ εὐημερία ἐκπληρώθηκαν;

Ἦστώσο, στὴν Εὐρώπη αὐτὲς οἱ ἀλλαγές μαρτυροῦσαν βαθιὰ καὶ ἐντυπωσιακὴ ἐμπιστοσύνη στὸν οἰκονομικὸ φιλελευθερισμό, ἐμπιστοσύνη πὺ φαινόταν δικαιολογημένη, τουλάχιστον γιὰ μιὰ γενιά. Μέσα στὰ ὅρια τῆς κάθε χώρας αὐτὸ τὸ φαινόμενο δὲν ἦταν καὶ τόσο ἐκπληκτικὸ, ἀφοῦ ἡ ἐλεύθερη καπιταλιστικὴ ἐπιχείρηση γνῶριζε μεγάλη ἀκμή. Στὸ κάτω κάτω τῆς γραφῆς, ἀκόμα καὶ ἡ συμβασιακὴ ἐλευθερία τῶν ἐργατῶν, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀνοχῆς πρὸς τὶς συνδικαλιστικὲς ἐνώσεις πὺ ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὲς ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἐπιβληθοῦν χάρη στὴ διαπραγματευτικὴ δύναμη τῶν μελῶν τους, δὲν ἔδειχνε νὰ πολυαπειλεῖ τὰ κέρδη, ἀφοῦ οἱ «ἐργατικὲς ἐφεδρεῖες» (ὅπως τὶς ἀποκάλεσε ὁ Μάρξ), ἀποτελούμενες κυρίως ἀπὸ μάζες ἐπαρχιωτῶν, πρῶν τεχνιτῶν καὶ ἄλλων πὺ συνέρρεαν στὶς μεγάλες πόλεις καὶ στὶς βιομηχανικὲς ζῶνες, φαίνονταν νὰ κρατοῦν τὶς ἀμοιβές σὲ ἱκανοποιητικὰ χαμηλὸ ἐπίπεδο (βλ. Κεφάλαια ΙΑ' καὶ ΙΒ'). Ὁ ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὸ ἐλεύθερο διεθνὲς ἐμπόριο προκαλεῖ, μὲ

τὴν πρώτη ματιά, μεγαλύτερη ἔκπληξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τῶν Βρετανῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους αὐτὸ τὸ ἐμπορικὸ καθεστῶς σήμαινε, πρῶτον, ὅτι μποροῦσαν ἐλεύθερα νὰ πουλοῦν φτηνότερα ἀπὸ ὁποιοδήποτε σὲ ὅλες τὶς ἀγορὰς τοῦ κόσμου, καὶ δεύτερον ὅτι ἐνθάρρουναν τὶς ὑπανάπτυκτες χῶρες νὰ τοὺς πουλοῦν τὰ προϊόντα τους —κυρίως εἶδη διατροφῆς καὶ πρῶτες ὕλες— φτηνὰ καὶ σὲ μεγάλες ποσότητες, ὥστε νὰ προσπορίζονται τὸ εἰσόδημα ποῦ θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἀγοράσουν βρετανικὰ βιομηχανικὰ προϊόντα.

Ἄλλὰ γιὰτί δέχτηκαν οἱ ἀνταγωνιστὲς τῆς Βρετανίας (μὲ ἐξαίρεσιν τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες) αὐτὸ τὸν φαινομενικὰ δυσμενῆ διακανονισμό; (Γιὰ τὶς ὑπανάπτυκτες χῶρες ποῦ δὲν ἐπιδίωκαν καθόλου νὰ ἀνταγωνιστοῦν βιομηχανικὰ τὴ Βρετανία, ἦταν φυσικὰ ἐλκυστικὸς: οἱ νότιες πολιτεῖες τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, γιὰ παράδειγμα, ἦταν ἀπόλυτα εὐχαριστημένες νὰ ἔχουν μιὰ ἀπεριόριστη ἀγορὰ γιὰ τὸ βαμβάκι τους στὴ Βρετανία καὶ γι' αὐτὸ ἔμειναν σταθερὰ προσηλωμένες στὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, ὥσπου κατακτῆθηκαν ἀπὸ τὸ Βορρά.) Εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἐλεύθερο διεθνὲς ἐμπόριο προόδευσε ἐπειδὴ, ἐκείνη τὴ σύντομη στιγμή, ἡ φιλελεύθερη οὐτοπία παρέσυρε πραγματικὰ ἀκόμα καὶ τὶς κυβερνήσεις —ἔστω καὶ μόνον ἐπειδὴ πίστευαν ὅτι ἦταν ἱστορικὰ ἀναπόδραστη· ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐπηρεάστηκαν βαθιὰ ἀπὸ οἰκονομικὰ ἐπιχειρήματα ποῦ φαίνονταν νὰ ἔχουν σχεδὸν τὴ δύναμιν φυσικῶν νόμων. Ὡστόσο, οἱ θεωρητικὲς πεποιθήσεις σπάνια ἔχουν μεγαλύτερη δύναμιν ἀπὸ τὸ συμφέρον. Ἄλλὰ τὸ γεγονός εἶναι ὅτι οἱ περισσότερες ἐκβιομηχανιζόμενες οἰκονομίες μποροῦσαν, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, νὰ δοῦν δύο πλεονεκτήματα στὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο. Κατὰ πρῶτο λόγον, ἡ γενικὴ ἐξάπλωσιν τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου, ποῦ ἦταν πραγματικὰ θεαματικώτατη σὲ σύγκρισιν μὲ τὴν περίοδον πρὶν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1840, τὶς ὠφέλησε ὅλες, ἔστω καὶ ἂν ὠφέλησε σὲ δυσανάλογον βαθμὸν τὴ βρετανικὴ ἐξάπλωσιν. Τόσο τὸ ἐντατικὸν καὶ ἀνεμπόδιστον ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον ὅσο καὶ ὁ ἐντατικὸς καὶ ἀνεμπόδιστος ἐφοδιασμὸς μὲ τροφίμα καὶ πρῶτες ὕλες, μὲ εἰσαγωγὰς ὅπου ἦταν ἀναγκαῖες, ἦταν προφανῶς ἐπιθυμητὰ. Ἄν ὑπῆρχαν εἰδικὰ συμφέροντα ποῦ μποροῦσαν νὰ ζημιωθοῦν, ὑπῆρχαν ἄλλα ποῦ εὐνοοῦνταν ἀπὸ τὴν φιλελευθεροποίησιν. Κατὰ δεύτερον λόγον, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν μελλοντικὸν ἀνταγωνισμόν ἀνάμεσα στὶς καπιταλιστικὰς οἰκονομίας, σ' αὐτὴν τὴ φάσιν τῆς ἐκβιομηχανίσεως ἡ

δυνατότητά τους να επωφεληθούν από τόν μηχανικό έξοπλισμό, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τήν τεχνογνωσία τής Βρετανίας τις έξυπηρετούσε πολύ. Για να περιοριστούμε σε ένα παράδειγμα, πού έξεικονίζεται από τόν ακόλουθο πίνακα, τὸ σιδηροδρομικὸ ὕλικὸ καὶ ὁ σιδηροδρομικὸς μηχανικὸς έξοπλισμὸς, τῶν ὁποίων οἱ έξαγωγές ἀπὸ τὴ Βρετανία ἀνέβηκαν στὰ ὕψη, δὲν ἐμπόδισε τὴν ἐκβιομηχάνιση ἄλλων χωρῶν, ἀλλὰ ἀντίθετα τὴ διευκόλυνε.

ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΥ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ
(ΣΙΔΗΡΟΥ ΚΑΙ ΧΑΛΥΒΑ) ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ
(ἄθροισμα γιὰ κάθε πενταετία: σὲ χιλιάδες τόνους)¹¹

	σίδηρος καὶ χάλυβας	μηχανήματα	
1845-49	1.291	4,9	(1846-50)
1850-54	2.846	8,6	
1856-60	2.333	17,7	
1861-65	2.067	22,7	
1866-70	3.809	24,9	
1870-75	4.040	44,1	

III

Ἔτσι, ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία δέχτηκε ταυτόχρονα (πού δὲν σημαίνει τυχαῖα) μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἰσχυρότατα ἐρεθίσματα. Ποιὸ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα; Ὁ πιὸ πρόσφορος τρόπος νὰ μετρηθεῖ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη εἶναι ἡ στατιστικὴ, καὶ τὰ χαρακτηριστικότερα μέτρα τῆς τὸν 19ο αἰῶνα εἶναι ἡ ἀτμοδύναμη (ἀφοῦ ἡ ἀτμομηχανὴ ἦταν ἡ τυπικότερη μορφή παραγωγῆς ἐνέργειας) καὶ τὰ συναφῆ προϊόντα τοῦ ἄνθρακα καὶ τοῦ σιδήρου. Τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν ἡ κατεξοχὴν ἐποχὴ τοῦ καπνοῦ καὶ τοῦ ἀτμοῦ. Τὴν παραγωγή κάρβουνου τὴ μετροῦσαν ἀπὸ καιρὸ σὲ ἑκατομμύρια τόνους, ἀλλὰ τώρα πιά κατέληξαν νὰ τὴ μετροῦν σὲ δεκάδες ἑκατομμύρια γιὰ τις ἐπιμέρους χῶρες καὶ σὲ ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια γιὰ ὁλόκληρον τὸν κόσμον. Τὸ μισὸ περίπου αὐτῆς τῆς ποσότητος — μᾶλλον περισσότερο στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου μας — προερχόταν ἀπὸ τὸν μεγαλύτερον (μὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς ἄλλους) παραγωγὸ, τὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ. Στὴ δεκαετία τοῦ

1830 η παραγωγή σιδήρου ήταν τής τάξης τῶν ἑκατομμυρίων (περίπου 2,5 ἑκατομμύρια τόνοι τὸ 1850) στὴ Βρετανία, ἀλλὰ πουθενά ἄλλοῦ. Τὸ 1870, ὁμοῦς, ἡ Γαλλία, ἡ Γερμανία καὶ οἱ Ἕνωμένες Πολιτεῖες παρήγαγαν καθεμιά ἓνα ὡς δύο ἑκατομμύρια τόνους, παρόλο πὺ ἡ Βρετανία, πὺ ἦταν ἀκόμα τὸ «ἐργαστήρι τοῦ κόσμου», ἐξακολουθοῦσε νὰ προηγεῖται μὲ σημαντικὴ διαφορά, παράγοντας σχεδὸν ἕξι ἑκατομμύρια τόνους, δηλαδὴ περίπου τὸ μισὸ τῆς παγκόσμιας παραγωγῆς. Σ' αὐτὰ τὰ εἴκοσι χρόνια ἡ παγκόσμια παραγωγὴ κάρβουνοῦ αὐξήθηκε δύομισι φορές, ἡ παγκόσμια παραγωγὴ σιδήρου τετραπλασιάστηκε. Ἡ συνολικὴ ἀτμοδύναμη, ὡστόσο, αὐξήθηκε τεσσαρῆμισι φορές, φτάνοντας ἀπὸ περίπου 4 ἑκατομμύρια ἵππους τὸ 1850 σὲ 18,5 ἑκατομμύρια τὸ 1870.

Τέτοια πρόχειρα στοιχεῖα δὲν δείχνουν πολλὰ πράγματα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἐκβιομηχάνιση προχωροῦσε. Τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι τώρα ἡ πρόοδος τῆς ἦταν γεωγραφικὰ εὐρύτερη, ἢν καί, ἐπίσης, ἐξαιρετικὰ ἄνιση. Ἡ διάδοση τῶν σιδηροδρόμων καί, σὲ μικρότερο βαθμὸ, τῶν ἀτμοπλοίων εἰσήγαγε τὴ μηχανικὴ ἐνέργεια σὲ ὅλες τῖς ἠπείρους καὶ σὲ χῶρες πὺ κατὰ τὰ ἄλλα δὲν ἦταν ἐκβιομηχανισμένες. Ὁ ἐρχομὸς τοῦ σιδηροδρόμου (βλ. Κεφάλαιο Γ') ἦταν ἓνα καθαυτὸ ἐπαναστατικὸ σύμβολο καὶ ἐπίτευγμα, γιὰ τὴ ἔνοπιση τῆς ὑδρογείου σὲ μιὰ ἐνιαία οἰκονομία ἦταν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἡ πιὸ βαρυσήμαντη καὶ ὡπωσδήποτε ἡ θεαματικότερη πλευρὰ τῆς ἐκβιομηχάνισης. Ἄλλὰ καὶ ἡ «ἀκίνητη ἀτμομηχανή», στὸ ἐργοστάσιο, στὸ ὄρυχεῖο, στὸ σιδηρουργεῖο, σημείωνε ραγδαία πρόοδο. Στὴν Ἑλβετία δὲν ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπὸ τριάντα τέσσερις τέτοιες μηχανές τὸ 1850, ἀλλὰ ὡς τὸ 1870 εἶχαν πλησιάσει τῖς χίλιες· στὴν Αὐστρία ὁ ἀντίστοιχος ἀριθμὸς ἀνέβηκε ἀπὸ 671 (τὸ 1852) σὲ 9.160 (τὸ 1875), ἐνῶ ἡ ἵπποδύναμη ὑπερδεκαπενταπλασιάστηκε. (Γιὰ νὰ δώσουμε ἓνα μέτρο σύγκρισης, μιὰ πραγματικὰ καθυστερημένη εὐρωπαϊκὴ χώρα ὅπως ἡ Πορτογαλία ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει τὸ 1873 μόνον 70 ἀτμομηχανές μὲ συνολικὴ ἵπποδύναμη 1.200 HP.) Ἡ συνολικὴ ἀτμοδύναμη τῆς Ὀλλανδίας δεκατριπλασιάστηκε.

Ἦπῃρχαν καὶ ἐλάσσονες βιομηχανικὲς ζῶνες, καὶ μερικὲς εὐρωπαϊκὲς βιομηχανικὲς οἰκονομίες ὅπως τῆς Σουηδίας δὲν εἶχαν ἀρχίσει ἀκόμα νὰ ἐκβιομηχανίζονται σὲ μεγάλη κλίμακα. Ἄλλὰ τὸ σημαντικότερο ἦταν ἡ ἄνιση ἀνάπτυξη τῶν μεγάλων κέντρων. Στὴν ἀρχὴ

τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε, ἡ Βρετανία καί τὸ Βέλγιο ἦταν οἱ μό-
νες χῶρες ὅπου ἡ βιομηχανία εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἐντατικά καί ἐξακολού-
θησαν καί οἱ δύο νὰ εἶναι οἱ πιὸ ἐκβιομηχανισμένες κατὰ κεφαλὴν. Ἡ
κατανάλωσή τους σὲ σιδήρου ἀνὰ κάτοικο ἦταν τὸ 1850 170 καί 90
λίβρες ἀντίστοιχα, ἐνῶ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἦταν 56, στὴ
Γαλλία 37 καί στὴ Γερμανία 27 λίβρες. Τὸ Βέλγιο εἶχε μικρὴ, ἀλλὰ
σχετικὰ σημαντικὴ οἰκονομία: τὸ 1873 ἐξακολουθοῦσε νὰ παράγει
περίπου τὴ μισὴ ποσότητα σιδήρου πού παρήγε ἡ πολὺ μεγαλύτερη
γειτονικὴ του Γαλλία. Ἡ Βρετανία, φυσικά, ἦταν ἡ κατεξοχὴν βιο-
μηχανικὴ χώρα καί, ὅπως εἶδαμε, κατόρθωσε νὰ διατηρήσει τὴ σχε-
τικὴ θέση της, παρόλο πού ἡ παραγωγικὴ ἀτμοδύναμη της εἶχε ἀρ-
χίσει νὰ καθυστερεῖ σοβαρά. Τὸ 1850 παρήγε πολὺ περισσότερο ἀπὸ
τὸ ἓνα τρίτο τῆς παγκόσμιας ἀτμοδύναμης (τῶν «ἀκίνητων ἀτμομη-
χανῶν»), ἐνῶ τὸ 1870 παρήγε λιγότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τέταρτο:
900.000 ἵππους σὲ σύνολο 4,1 ἑκατομμυρίων. Σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς
οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες ὑπερεῖχαν ἤδη ἐλαφρὰ τὸ 1850 καί ξεπερνοῦ-
σαν κατὰ πολὺ τὴ Βρετανία τὸ 1870, μὲ ἀτμοδύναμη ὑπερδιπλάσια
ἀπὸ ἐκείνη τῆς παλιᾶς μητρόπολης. Ἀλλὰ ἡ ἀμερικανικὴ βιομηχανι-
κὴ ἀνάπτυξη, ὅσο ραγδαία καί ἂν ἦταν, φαινόταν λιγότερο ἐντυπω-
σιακὴ ἀπὸ ἐκείνη τῆς Γερμανίας. Ἡ ἐνέργεια πού παρήγγαν οἱ ἀκίνη-
τες ἀτμομηχανὲς αὐτῆς τῆς χώρας τὸ 1850 ἦταν ἐξαιρετικὰ χαμηλὴ
—ἴσως 40.000 ἵπποι συνολικά, πολὺ λιγότερο ἀπὸ τὸ 10% τῆς βρε-
τανικῆς. Ἀλλὰ τὸ 1870 εἶχε φτάσει τοὺς 900.000 ἵππους, περίπου
ὅσο ἡ βρετανικὴ, ξεπερνώντας κατὰ πολὺ τὴ Γαλλία, πού εἶχε σημαν-
τικὰ μεγαλύτερη παραγωγή τὸ 1850 (67.000 ἵππους), ἀλλὰ δὲν κα-
τάφερε νὰ παραγάγει περισσότερους ἀπὸ 341.000 ἵππους τὸ 1870
—οὔτε τοὺς διπλάσιους ἀπὸ ὅσους τὸ μικρὸ Βέλγιο.

Ἡ ἐκβιομηχάνιση τῆς Γερμανίας ἦταν ἓνα μεῖζον ἱστορικὸ γεγονός.
Ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ σημασία της, οἱ πολιτικὲς
ἐπιπτώσεις της ἦταν βαρυσήμαντες. Τὸ 1850 ἡ γερμανικὴ ὁμοσπον-
δία εἶχε περίπου ἴσο πληθυσμὸ μὲ τὴ Γαλλία, ἀλλὰ ἀσύγκριτα μικρό-
τερο βιομηχανικὸ δυναμικό. Τὸ 1871 ἡ ἐνωμένη γερμανικὴ αὐτοκρα-
τορία εἶχε κάπως περισσότερους κατοίκους ἀπὸ ὅσους ἡ Γαλλία, ἀλ-
λὰ ἦταν πολὺ ἰσχυρότερη βιομηχανικά. Καί, ἀφοῦ ἡ πολιτικὴ καί
στρατιωτικὴ ἰσχὺς βασιζόταν ὅλο καί περισσότερο στὸ βιομηχανικὸ
δυναμικό, τὴν τεχνολογία καί τὴν τεχνογνωσία, οἱ πολιτικὲς συνέ-

πειες τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης ἦταν σοβαρότερες ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά. Αὐτὸ τὸ ἔδειξαν καθαρὰ οἱ πόλεμοι τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 (βλ. Κεφάλαιο Δ'). Ἀπὸ τότε, κανένα κράτος δὲν μποροῦσε νὰ διατηρήσει τὴ θέση του στὴ χορεία τῶν «μεγάλων δυνάμεων» χωρὶς αὐτή.

Τὰ χαρακτηριστικὰ προϊόντα τῆς ἐποχῆς ἦταν ὁ σίδηρος καὶ ὁ ἄνθρακας. Τὸ θεαματικότερο σύμβολό της, ὁ σιδηρόδρομος, τὰ συνδύαζε καὶ τὰ δυό. Τὰ ὑφάσματα, τὸ τυπικότερο προϊόν τῆς πρώτης φάσης τῆς ἐκβιομηχάνισης, γνώρισαν σχετικὰ μικρότερη ἀνάπτυξη. Στὴ δεκαετία τοῦ 1850 ἡ κατανάλωση βαμβακιοῦ ἦταν περίπου 60% μεγαλύτερη ἀπὸ ὅσο στὴ δεκαετία τοῦ 1840, ἔμεινε μᾶλλον στάσιμη στὴ δεκαετία τοῦ 1860 (γιατὶ ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος διατάραξε τὴ βαμβακοφυτεία) καὶ αὐξήθηκε περίπου κατὰ 50% στὴ δεκαετία τοῦ 1870. Ἡ παραγωγή μαλλιοῦ στὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἦταν περίπου διπλάσια σὲ σύγκριση μὲ ἐκείνη τῆς δεκαετίας τοῦ 1840. Ἀλλὰ ἡ παραγωγή σιδήρου καὶ χυτοσιδήρου πενταπλασιάστηκε, ἐνῶ γιὰ πρώτη φορά ἔγινε ἐφικτὴ ἡ μαζικὴ παραγωγή χάλυβα. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου οἱ τεχνολογικὲς καινοτομίες ποὺ ἔγιναν στὴ βιομηχανία σιδήρου καὶ χάλυβα ἔπαιζαν ρόλο ἀνάλογο μὲ τὶς καινοτομίες στὴν ὑφαντουργία κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο. Στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη (μὲ ἐξαιρέση τὸ Βέλγιο, ὅπου εἶχε ἐπικρατήσει ἀπὸ καιρὸ) ὁ γαιάνθρακας ἀντικατέστησε, στὴ δεκαετία τοῦ 1850, τὸν ξυλάνθρακα ὡς κύριο καύσιμο στὴ διαδικασία τῆς ἐκκαμίνευσης. Παντοῦ νέες μέθοδοι —ὁ μετατροπέας Μπέσσεμερ (1856), ἡ κάμιнос ἀνοιχτῆς ἐστίας Ζῆμμενς-Μάρτιν (1864)— ἐπέτρεπαν τῶρα τὴν παραγωγή φτηνοῦ χάλυβα, ποὺ τελικὰ ἐπρόκειτο νὰ ἀντικαταστήσει τὸν σφυρήλατο σίδηρο. Ὡστόσο, ἡ σημασία του ἀνῆκε στὸ μέλλον. Τὸ 1870 μόνο 15% τοῦ καθαροῦ σιδήρου ποὺ παραγόταν στὴ Γερμανία, λιγότερο ἀπὸ τὸ 10% τῆς βρετανικῆς παραγωγῆς, κατέληγε σὲ χάλυβα. Ἡ περίοδος στὴν ὁποία ἀναφερόμαστε δὲν ἦταν ἀκόμα ἐποχὴ τοῦ χάλυβα, οὔτε καν στὸ χῶρο τῶν ἐξοπλισμῶν, ποὺ ἔδωσαν σημαντικὴ ὠθηση στὸ νέο ὑλικό. Ἦταν ἐποχὴ τοῦ σιδήρου.

Ὡστόσο, ἡ νέα «βαριὰ βιομηχανία», ἂν καὶ ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ τεχνολογία τοῦ μέλλοντος, δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ἐπαναστατικὴ, ἐκτὸς ἴσως ποσοτικά. Σὲ γενικότερη θεώρηση, ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ἐξακολούθησε, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, νὰ κι-

νεΐται με τὴν ὥθηση ποὺ τῆς ἔδωσαν οἱ τεχνολογικὲς καινοτομίες τῆς περιόδου 1760-1840. Ἄλλὰ εἶναι γεγονός ὅτι γύρω στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἀναπτύχθηκαν δύο βιομηχανικοὶ κλάδοι ποὺ βασιζόνταν σὲ μιὰ πολὺ ἐπαναστατικότερη τεχνολογία: ἡ χημικὴ καὶ (στὸ βαθμὸ ποὺ ἀφοροῦσε τὶς ἐπικοινωνίες) ἡ ἠλεκτρικὴ βιομηχανία.

Μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, οἱ κυριότερες τεχνικὲς ἐφευρέσεις τῆς πρώτης βιομηχανικῆς φάσης δὲν ἀπαιτοῦσαν πολὺ προχωρημένες ἐπιστημονικὲς γνώσεις. Καὶ μάλιστα (εὐτυχῶς γιὰ τὴ Βρετανία) βρίσκονταν μέσα στὶς δυνατότητες πρακτικῶν ἀνθρώπων μὲ πείρα καὶ κοινὸ νοῦ, ὅπως ἦταν ὁ Τζῶρτζ Στήβενσον, ὁ ἐφευρέτης τοῦ σιδηροδρόμου. Ἄλλὰ στὰ μέσα τοῦ αἰώνα αὐτῆ ἡ κατάσταση ἄρχισε νὰ ἀλλάζει. Ἡ τηλεγραφία συνδεόταν στενὰ μὲ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἐπιστημονικὴ παιδεία, μέσω ἀνθρώπων ὅπως ὁ Κ. Οὐίτστον (1802-1875) ἀπὸ τὸ Λονδίνο καὶ ὁ Οὐίλλιαμ Τόμσον (Λόρδος Κέλβιν) (1824-1907) ἀπὸ τὴ Γλασκόβη. Ἡ βιομηχανία τεχνητῶν χρωστικῶν οὐσιῶν, ἓνας θρίαμβος τῆς μαζικῆς χημικῆς σύνθεσης, παρόλο ποὺ τὸ πρῶτο της προῖον (ἡ μοβεΐνη) δὲν ἦταν αἰσθητικὰ ἀποδεκτὸ ἀπὸ ὅλους, πέρασε ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο στὸ ἐργοστάσιο. Τὸ ἴδιο συνέβη μὲ τὶς ἐκρηκτικὲς ὕλες καὶ τὴ φωτογραφία. Μία τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ζωτικὲς καινοτομίες ποὺ ἔγιναν στὴν παραγωγή χάλυβα, ἡ «βασικὴ» μέθοδος Γκίλκριστ-Τόμας, ἦταν προῖον ἀνώτερης ἐκπαίδευσης. Ὅπως μαρτυροῦν τὰ μυθιστορήματα τοῦ Ἰουλίου Βερν (1828-1905), ὁ καθηγητὴς ἔγινε μιὰ πολὺ σημαντικότερη γιὰ τὴ βιομηχανία μορφή ἀπὸ ὅσο ἦταν στὸ παρελθόν: μήπως οἱ οἰνοπαραγωγοὶ τῆς Γαλλίας δὲν ἀπευθύνθηκαν στὸν μεγάλο Λ. Παστέρ (1822-1895) γιὰ νὰ τοὺς λύσει ἓνα δύσκολο πρόβλημα; (βλ. σ. 386) Ἐξἄλλου, τὸ ἐρευνητικὸ ἐργαστήριο ἔγινε ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης. Στὴν Εὐρώπη ἔμεινε παράρτημα τῶν πανεπιστημίων ἢ τῶν παραπλήσιων ἰδρυμάτων —τὸ ἐργαστήριο τοῦ Ἐρνέστου Ἄμπε στὴν Ἰένα ἐξελίχθηκε στὰ περίφημα ἐργοστάσια Zeiss— ἀλλὰ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες εἶχε ἤδη κάνει τὴν ἐμφάνισή του τὸ καθαρὰ ἐμπορικὸ ἐργαστήριο, ὡς ἐπακόλουθο τῆς ἀνάπτυξης τῶν τηλεγραφικῶν ἐταιρειῶν. Σύντομα ἐπρόκειτο νὰ τὸ λαμπρύνει ἓνας Τόμας Ἄλβα Ἐντισον (1847-1931).

Μιὰ σημαντικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς διεΐσδυσης τῆς ἐπιστήμης στὴ βιομηχανία ἦταν ὅτι ἀπὸ τότε τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα γινόταν ὄλο

και ζωτικότερο για τη βιομηχανική ανάπτυξη. Οι πρωτοπόροι της πρώτης βιομηχανικής φάσης, ή Βρετανία και το Βέλγιο, δεν ανήκαν στις χώρες με το υψηλότερο ποσοστό έγγραμμάτων, και τα συστήματα τεχνικής και ανώτερης εκπαίδευσής τους δεν ήταν καθόλου αξιολόγητα (αν εξαιρέσουμε το σκοτσέζικο). Από τώρα και στο εξής θα ήταν σχεδόν αδύνατο για μια χώρα που δεν διέθετε μαζική εκπαίδευση και κατάλληλα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα να γίνει «σύγχρονη» οικονομία· και, αντίστροφα, οι φτωχές και καθυστερημένες χώρες που είχαν καλό εκπαιδευτικό σύστημα έπαιρναν εύκολοτερα το δρόμο της ανάπτυξης, όπως π.χ. η Σουηδία.*

Η πρακτική αξία μιᾶς καλῆς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τις επιστημονικές τεχνολογίες, τόσο στον οικονομικό όσο και στον στρατιωτικό τομέα, είναι πρόδηλη. Ένας όχι εύκαταφρόνητος λόγος για την ευκολία με την οποία οι Πρώσοι νίκησαν τους Γάλλους το 1870-71 ήταν το ασύγκριτα μεγαλύτερο ποσοστό των έγγραμμάτων στρατιωτῶν τους. Από την ἄλλη μεριά, αὐτὸ πὸν χρειαζόταν ἡ οικονομικὴ ἀνάπτυξη σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο δὲν ἦταν τόσο ἡ επιστημονικὴ πρωτοτυπία καὶ λεπταισθησία —αὐτὲς μπορούσαν νὰ τὶς δανειστοῦν— ὅσο ἡ ικανότητα κατανόησης καὶ ἐφαρμογῆς τῆς ἐπιστήμης: ὄχι τόσο ἡ ἔρευνα ὅσο ἡ «ἀνάπτυξη». Τὰ ἀμερικανικὰ πανεπιστήμια καὶ οἱ τεχνικὲς ἀκαδημίες, πὸν μὲ τὰ κριτήρια π.χ. τοῦ Καίμπριτζ καὶ τῆς École Polytechnique ἦταν μέτρια, ὑπερτεροῦσαν οικονομικὰ τῶν ἀντίστοιχων βρετανικῶν, γιατί παρῆχαν συστηματικὴ ἐκπαίδευση γιὰ μηχανικοὺς, τέτοια πὸν δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα στὴ Βρετανία.** Ὑπερεῖχαν τῶν ἀντίστοιχων γαλλικῶν, γιατί παρῆχαν μαζικὰ μηχανικοὺς μὲ ικανοποιητικὸ ἐπίπεδο γνώσεων, ἀντὶ νὰ παράγουν λίγους μὲ σπάνια

* Ἀναλφαβητισμὸς σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς χώρες (ἄρρενες)¹²

Ἀγγλία	(1875)*	17%	Σουηδία	(1875)+	1%
Γαλλία	(1875)+	18%	Δανία	(1859-60)+	3%
Βέλγιο	(1875)+	23%	Ἰταλία	(1875)+	52%
Σκοτία	(1875)*	9%	Αὐστρία	(1875)+	42%
Ἑλβετία	(1879)+	6%	Ρωσία	(1875)+	79%
Γερμανία	(1875)+	2%	Ἰσπανία	(1877)+	63%

* Ἀναλφάβητοι παντρεμένοι + Ἀναλφάβητοι κληρωτοί

** Ὡς τὸ 1898 ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ γίνει κανεὶς ἐπαγγελματίας μηχανικὸς στὴ Βρετανία ἦταν νὰ περάσει ἀπὸ τὸ στάδιο τοῦ μαθητευόμενου.

εύφαιτα και κατάρτιση. 'Από αυτή την άποψη, οι Γερμανοί βασιζόμενα περισσότερο στην έξαιρετη δευτεροβάθμια εκπαίδευσή τους παρά στα πανεπιστήμιά τους, και στη δεκαετία του 1850 καθιέρωσαν πρώτοι τη Realschule, ένα πρακτικό γυμνάσιο με τεχνικό προσανατολισμό. "Όταν το 1867 ζητήθηκε από τους περιβόητους για την «παιδεία» τους βιομήχανους της Ρηνανίας να συνεισφέρουν στον έορτασμό της πεντηκοστής έπετειού της ίδρυσης του Πανεπιστημίου της Βόννης, οι δεκατρείς από τις δεκατέσσερις βιομηχανικές πόλεις που βολιδοσκοπήθηκαν αρνήθηκαν, με το αιτιολογικό ότι «οι εξέχοντες τοπικοί βιομήχανοι δεν γνώρισαν ανώτερη ακαδημαϊκή [wissenschaftlich] εκπαίδευση σε πανεπιστήμια, ούτε την έχουν παράσχει ως τώρα στους γιούς τους».¹³

Η τεχνολογία, ωστόσο, βασιζόταν στην έπιστήμη, και είναι άξιοσημείωτο το πόσο εύρέως διαδίδονταν οι ανακαλύψεις σχετικά λίγων πρωτοπόρων έπιστημόνων, με την προϋπόθεση ότι μπορούσαν εύκολα να μεταφραστούν σε μηχανικές κατασκευές. Γι' αυτόν το λόγο καινούριες πρώτες ύλες, που συχνά υπήρχαν μόνον έξω από την Ευρώπη, απέκτησαν μιá σημασία που θα γινόταν όλοφάνερη στην κατοπινή περίοδο του ιμπεριαλισμού.* Έτσι, το πετρέλαιο είχε ήδη τραβήξει την προσοχή μερικών πολυμήχανων Γιάνκηδων, που το χρησιμοποιούσαν ως καύσιμο για τις λάμπες, αλλά γρήγορα γνώρισε νέες χρήσεις με τη χημική κατεργασία. Το 1859 παρήχθησαν μόνο δύο χιλιάδες βαρέλια, αλλά το 1874 τὰ σχεδόν 11 εκατομμύρια βαρέλια που άντλήθηκαν από τη γη (κυρίως στην Πενσυλβανία και τη Νέα Υόρκη) έδιναν ήδη τη δυνατότητα στον Τζών Δ. Ροκφέλλερ (1839-1937) να δημιουργήσει έναν ασφυκτικό κλοιό γύρω από τη νέα βιομηχανία, έλέγχοντας τις μεταφορές της χάρη στην εταιρεία του, τη «Standard Oil Company».

Ωστόσο, αυτές οι καινοτομίες φαίνονται σημαντικότερες αναδρομικά από όσο στον καιρό τους. Στο κάτω κάτω, στα τέλη της δεκαετίας του 1860 ένας έμπειρογνώμονας έξακολουθούσε να πιστεύει ότι

* Τα ευρωπαϊκά κοιτάσματα χημικών πρώτων ύλων γνώρισαν και αυτά απότομη έξαρση της εκμετάλλευσής τους. Τα γερμανικά κοιτάσματα ποτάσας παρήγαγαν 58.000 τόνους το διάστημα 1861-65, 455.000 τόνους το 1871-75 και πάνω από ένα εκατομμύριο τόνους το 1881-85.

τά μόνα μέταλλα που είχαν σοβαρό οικονομικό μέλλον ήταν τα γνωστά από την αρχαιότητα: ο σίδηρος, ο χαλκός, ο κασίτερος, ο μόλυβδος, ο υδράργυρος, ο χρυσός και ο άργυρος. Όπως υποστήριζε, το μαγγάνιο, το νικέλιο, το κοβάλτιο και το άλουμίνιο «δεν φαίνονται προορισμένα να παίξουν τόσο σημαντικό ρόλο όσο τα πρεσβύτερα ξαδέλφια τους».¹⁴ Η αύξηση των εισαγωγών καουτσούκ στη Βρετανία από 7.600 άγγλικούς στατῆρες το 1850 σε 159.000 το 1876 ήταν, πράγματι, αξιόλογη, αλλά οι ποσότητες ήταν άμελητές, ακόμα και αν συγκριθούν με εκείνες που εισάγονταν είκοσι χρόνια αργότερα. Οι κύριες χρήσεις αυτού του υλικού — που στη συντριπτικά μεγαλύτερη ποσότητά του εξακολουθούσε να συλλέγεται σε φυσική κατάσταση στη Νότια Αμερική — ήταν ακόμα η κατασκευή αδιάβροχου ύματισμού και ελαστικών. Το 1876 λειτουργούσαν στην Ευρώπη ακριβώς 200 τηλεφώνια και στις Ηνωμένες Πολιτείες 380, ενώ στη Διεθνή Έκθεση της Βιέννης η λειτουργία μιᾶς ἀντλίας με ἠλεκτρισμό ήταν μιᾶ καινοτομία που προκάλεσε μεγάλη αἴσθηση. Ἐκ τῶν ὑστέρων μπορούμε νὰ δοῦμε ὅτι ἡ μεγάλη καμπὴ ἦταν πολὺ κοντά: ὁ κόσμος βρισκόταν στὸ κατώφλι τῆς ἐποχῆς τοῦ ἠλεκτρικοῦ φωτὸς καὶ τῆς ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας, τοῦ χάλυβα καὶ τῶν κραμάτων του ὅπως ὁ ταχυχάλυβας, τοῦ τηλεφώνου καὶ τοῦ φωνογράφου, τῆς τουρμπίνας καὶ τῆς μηχανῆς ἐσωτερικῆς καύσης. Ὡστόσο, στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 δὲν εἶχε μπεῖ ἀκόμα σ' αὐτὴ τὴν ἐποχῆ.

Ἡ μεγαλύτερη βιομηχανικὴ καινοτομία, πέρα ἀπὸ τοὺς ἐξαρτημένους ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμη τομεῖς που ἀναφέραμε, ἦταν πιθανότατα ἡ μαζικὴ παραγωγὴ μηχανημάτων που πρωτίτερα κατασκευάζονταν οὐσιαστικὰ μὲ χειροτεχνικὲς μεθόδους, ὅπως συνέβαινε ἀκόμα μὲ τὶς σιδηροδρομικὲς ἀτμομηχανὲς καὶ τὰ πλοῖα. Οἱ περισσότερες πρόοδοι που σημειώνονταν στὴ μαζικὴ παραγωγὴ μηχανημάτων προέρχονταν ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτείες, ὅπου γεννήθηκε τὸ περίστροφο Κόλτ, τὸ τουφέκι Γουίντσεστερ, τὸ ρολοὶ μαζικῆς παραγωγῆς, ἡ ραπτομηχανὴ καὶ (μέσω τῶν σφαγείων τοῦ Σινισινάτι καὶ τοῦ Σικάγου στὴ δεκαετία τοῦ 1860) ὁ σύγχρονος ταινιόδρομος συναρμολόγησης, δηλαδή ἡ μηχανικὴ μεταφορὰ τοῦ παραγόμενου ἀντικειμένου ἀπὸ τὸν ἓνα χειρισμὸ στὸν ἄλλο. Ἡ οὐσία τῆς μηχανοποίητης μηχανῆς (πὺ προϋπέθετε τὴ δημιουργία τῶν σύγχρονων αὐτόματων ἢ ἡμιαυτόματων ἐργαλείων) ἦταν ὅτι τὴ ζητοῦσαν τυποποιημένη σὲ πολὺ μεγάλυ-

τερες ποσότητες από όσο οποιαδήποτε άλλη μηχανή, γιατί οι αγοραστές της ήταν άτομα και όχι έμπορικοί οίκοι ή ιδρύματα. Το 1875 υπήρχαν σε όλόκληρο τόν κόσμο ίσως και 62.000 σιδηροδρομικές ατμομηχανές, αλλά τί ήταν αυτή η ζήτηση σε σύγκριση με τα 400.000 ρολόγια που παρήχθησαν στις Ήνωμένες Πολιτείες μέσα σε μία μόνο χρονιά (1855) και τα τουφέκια που χρειάστηκαν τα τρία εκατομμύρια όμοσπονδιακοί και συνομοσπονδιακοί στρατιώτες στον αμερικανικό εμφύλιο του 1861-65; Έτσι, τα προϊόντα που προσφέρονταν περισσότερο για μαζική παραγωγή ήταν εκείνα που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από πολύ μεγάλα πλήθη μικροπαραγωγών, όπως οι αγρότες και οι μοδίστρες (ραπτομηχανή), σε γραφεία (γραφομηχανή), καταναλωτικά αγαθά όπως ρολόγια χειρός, αλλά πάνω από όλα τα φορητά όπλα και τα πολεμοφόδια. Τέτοια προϊόντα ήταν ακόμα κάπως εξειδικευμένα και όχι τυπικά. Άνησυχούσαν τους εύφυεις Ευρωπαίους, που ήδη τη δεκαετία του 1860 παρατηρούσαν την τεχνολογική υπεροχή των Ήνωμένων Πολιτειών στη μαζική παραγωγή, όχι όμως και τους «πρακτικούς ανθρώπους», που σκέφτονταν απλώς ότι οι Άμερικανοί δεν θα έμπαιναν στον κόπο να εφεύρουν μηχανές για να παράγουν κατώτερα είδη, αν είχαν στη διάθεσή τους τόσους εμπειρους και επιδέξιους τεχνίτες όσους οι Ευρωπαίοι. Στο κάτω κάτω, ακόμα και στις αρχές του 20ού αιώνα ένας γάλλος επίσημος δεν υποστήριζε τάχα ότι, ενώ η Γαλλία ίσως δεν ήταν σε θέση να παρακολουθήσει άλλες χώρες στη βιομηχανία της μαζικής παραγωγής, μπορούσε με το παραπάνω να τα βγάλει πέρα στη βιομηχανία εκείνη όπου η εφευρετικότητα και η επιδεξιότητα εξακολουθούσαν να παίζουν αποφασιστικό ρόλο: στη βιομηχανία αυτοκινήτων;

IV

Έτσι λοιπόν ο επιχειρηματίας, κοιτάζοντας τόν κόσμο γύρω του στις αρχές της δεκαετίας του 1870, μπορούσε να νιώσει μεγάλη αυτοπεποίθηση, για να μην πούμε μακαριότητα. Ήταν όμως δικαιολογημένο αυτό το αίσθημα; Παρόλο που η γιγάντια εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας, που τώρα βασιζόταν σταθερά στην έκβιομηχάνιση αρκετών χωρών και στην πυκνή και πραγματικά οικουμενική ροή εμπορευμάτων, κεφαλαίου και ανθρώπων, συνεχίστηκε και μάλιστα έ-

πιταχύνθηκε, τὸ ἀποτέλεσμα τῶν εἰδικῶν ἐνέσεων ἐνέργειας ποὺ τῆς ἔγιναν στὴ δεκαετία τοῦ 1840 δὲν εἶχε διάρκεια. Ὁ καινούριος κόσμος ποὺ ἀνοίχτηκε στὴν καπιταλιστικὴ ἐπιχείρηση θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ μεγαλώνει — ἀλλὰ δὲν θὰ ἦταν πιά ἐντελῶς καινούριος. (Πράγματι, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ προϊόντα ὅπως τὰ δημητριακὰ τῶν λιβαδιῶν τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, τῆς πάμπας τῆς Νότιας Ἀμερικῆς καὶ τῶν στεπῶν τῆς Ρωσίας ἄρχισαν νὰ κατακλύζουν τὸν παλαιὸ κόσμο, ὅπως ἔγινε στὶς δεκαετίες τοῦ 1870 καὶ τοῦ 1880, ἔμελλε νὰ ἀναστατώσουν τὴ γεωργία τόσο τῶν παλιῶν ὅσο καὶ τῶν καινούριων χωρῶν.) Ἐπὶ μία γενεά, ἡ δημιουργία σιδηροδρόμων συνεχίστηκε σὲ ὅλο τὸν κόσμο. Ἀλλὰ τί θὰ συνέβαινε ὅταν αὐτὴ ἡ δραστηριότητα θὰ περιοριζόταν σὲ λιγότερες χῶρες, ἐπειδὴ οἱ περισσότερες σιδηροδρομικὲς γραμμὲς θὰ εἶχαν ἤδη ὀλοκληρωθεῖ; Τὸ τεχνολογικὸ δυναμικὸ τῆς πρώτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, τὸ βρετανικὸ δυναμικὸ σὲ βαμβάκι, κάρβουνο, σίδηρο καὶ ἀτμομηχανές, φαινόταν τεράστιο. Ἄλλωστε, πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 ἐλάχιστα εἶχε ἀξιοποιηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴ Βρετανία καὶ ἀτελῶς στὴν ἴδια τὴ Βρετανία. Ἡ γενιὰ ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκμεταλλεύεται αὐτὸ τὸ δυναμικὸ ἀποτελεσματικότερα μποροῦσε νὰ συγχωρεθεῖ γιὰ τὴν πίστη τῆς ὅτι ἦταν ἀνεξάντλητο. Ἀλλὰ δὲν ἦταν, καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 1870 τὰ ὄρια αὐτοῦ τοῦ εἴδους τεχνολογίας ἦταν ἤδη ὀρατά. Τί θὰ συνέβαινε ἂν ἔφτανε στὴν ἐξάντλησή της;

Καθὼς ὁ κόσμος ἔμπαινε στὴ δεκαετία τοῦ 1870, τέτοιες ζοφερὲς σκέψεις φαίνονταν παράλογες. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ὅπως ἀνακάλυπταν τώρα ὅλοι, ἡ διαδικασία τῆς ἐξάπλωσης εἶχε, περιέργως, καταστροφικὰ ἀποτελέσματα. Ὁξεῖες, μερικὲς φορές δραματικὲς καὶ ὅλο καὶ οἰκουμενικότερες κρίσεις διαδέχονταν τὶς φάσεις πρωτοφανοῦς οικονομικῆς ἀκμῆς, ὥσπου οἱ τιμὲς νὰ πέσουν ἄρκετὰ ὥστε νὰ ἐκτονώσουν τὶς ὑπερκορεσμένες ἀγορὲς καὶ νὰ ξεκαθαρίσουν τὸ ἔδαφος ἀπὸ τὶς χρεωκοπημένους ἐπιχειρήσεις, ὥσπου οἱ ἐπιχειρηματίες νὰ ξαναρχίσουν νὰ ἐπενδύουν καὶ νὰ ἐπεκτείνονται, γιὰ νὰ ἀνανεωθεῖ ἔτσι ὁ κύκλος. Τὸ 1860, ἔπειτα ἀπὸ τὴν πρώτη τέτοια ἀληθινὰ παγκόσμια οικονομικὴ κρίση (βλ. σ. 108), ἡ ἀκαδημαϊκὴ οικονομολογία, στὸ πρόσωπο τοῦ λαμπροῦ γάλλου οικονομολόγου Κλεμάν Ζυγκλάρ (1819-1905), ἀναγνώρισε καὶ μέτρησε τὴν περιοδικότητα αὐτοῦ τοῦ «ἐμπορικοῦ κύκλου», γιὰ τὸν ὁποῖο ὡς τότε μιλοῦσαν κυρίως οἱ σοσιαλιστές καὶ ἄλλα ἑτερόδοξα στοιχεῖα. Ὡστόσο, ὅσο δραματικὲς καὶ ἂν

ήταν αυτές οι διακοπές της ανάπτυξης, ήταν προσωρινές. 'Η οικονομική ευφορία δεν ήταν ποτέ μεγαλύτερη στους κύκλους των επιχειρηματιών από όσο στις αρχές της δεκαετίας του 1870, στα περίφημα «Gründerjahre» (τα χρόνια της ίδρυσης έμπορικῶν εταιρειῶν) στη Γερμανία, την εποχή ὅπου οι πιὸ ἐξωφρενικὲς καὶ ἐξόφθαλμα ἀπατεωνίστικες ἐπαγγελίες ὑποπτῶν εταιρειῶν προσέλκυαν κατὰ συρροή τὰ χρήματα τῶν κορόιδων. Ἦταν οἱ μέρες πού, ὅπως εἶπε ἕνας βιεννέζος δημοσιογράφος, «ιδρύνονταν εταιρεῖες γιὰ νὰ μεταφέρουν μὲ ἀγωγούς τὸ βόρειο σέλας στὴν πλατεία τοῦ Ἀγίου Στεφάνου καὶ γιὰ νὰ πουλήσουν βερνίκι παπουτσιῶν στοὺς ἰθαγενεῖς τῶν νησιῶν τοῦ Εἰρηνικοῦ».¹⁵

Καὶ ἔπειτα ἦρθε ἡ ἀνώμαλη προσγείωση. Ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ αἰσθητήριο μιᾶς ἐποχῆς πού τῆς ἄρεσε νὰ περιγράφει τὴν οικονομικὴ ἀκμή της μὲ ὑψηπετὴ λόγια καὶ ζωνρὰ χρώματα, ἦταν ἀρκετὰ δραματικὴ: 21.000 μίλια ἀμερικανικῶν σιδηροδρόμων χρεωκόπησαν, ἡ ἀξία τῶν γερμανικῶν μετοχῶν ἔπεσε περίπου κατὰ 60% ἀνάμεσα στὴν αἰχμὴ τῆς οικονομικῆς ἔκρηξης καὶ τὸ 1877, καὶ (πιὸ οὐσιῶδες αὐτὸ) σχεδὸν οἱ μισὲς ὑψικάμιοι τῶν κυριότερων σιδηροπαραγωγῶν χωρῶν τοῦ κόσμου σταμάτησαν νὰ λειτουργοῦν. Ἡ πλημμύρα τῶν μεταναστῶν πού ἔφταναν στὸν Νέο Κόσμο ἔγινε ποταμάκι. Ἀνάμεσα στὸ 1865 καὶ τὸ 1873, πάνω ἀπὸ 200.000 μετανάστες ἔφταναν κάθε χρόνο στὸ λιμάνι τῆς Νέας Ὑόρκης, ἀλλὰ τὸ 1877 ἦταν μόνο 63.000. Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ παλιότερες κρίσεις πού διέκοπταν τὴ μεγάλη ἀναπτυξιακὴ ἔκρηξη, αὐτὴ δὲν ἔδειχνε νὰ τελειώνει. Ἀκόμα καὶ τὸ 1889 μιὰ γερμανικὴ μελέτη πού αὐτοπροσδιοριζόταν ὡς «εἰσαγωγὴ σὲ οικονομικὲς μελέτες γιὰ κρατικὸς λειτουργοὺς καὶ ἐπιχειρηματίες» παρατηροῦσε ὅτι «ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ χρηματιστηρίου τὸ 1873... ἡ λέξη "κρίση" εἶναι συνεχῶς στὸ μυαλὸ ὄλων, μὲ σύντομα μόνο διαλείμματα».¹⁶ Καὶ αὐτὸ στὴ Γερμανία, τὴ χώρα πού ἡ οικονομικὴ της ἀνάπτυξη σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι θεαματικώτατη. Οἱ ἱστορικοὶ ἀμφισβήτησαν τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ πού ἀποκλήθηκε «ἡ Μεγάλὴ Ὑφεση» τοῦ 1873-1896, καὶ φυσικὰ δὲν ἦταν οὔτε κατὰ διάνοια τόσο δραματικὴ ὅσο ἡ ὑφεση τοῦ 1929-1934, ὅταν ἡ παγκόσμια καπιταλιστικὴ οικονομία σχεδὸν παρέλυσε. Ὡστόσο, οἱ σύγχρονοι δὲν ἀμφέβαλλαν ὅτι μιὰ μεγάλη ὑφεση εἶχε διαδεχτεῖ τὴ μεγάλη ἀναπτυξιακὴ ἔκρηξη.

Με την ύφεση τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ἀρχίζει μιὰ καινούρια ἐποχή στὴν ἱστορία, τόσο ἀπὸ πολιτικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη. Μιὰ ἐποχὴ ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἂν καὶ μποροῦμε νὰ σημειώσουμε ἐπιτροχάδην ὅτι ὑπονόμευσε ἢ κατέστρεψε τὰ θεμέλια τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, ποὺ φαίνονταν τόσο ἀκλόνητα. Ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ περίοδος ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 ὡς τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 δὲν ἦταν, ὅπως ἀποφαινόταν ἡ συμβατικὴ σοφία τῆς ἐποχῆς, τὸ πρότυπο τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ἀνάπτυξης, τῆς πνευματικῆς προόδου καὶ τῶν πολιτιστικῶν ἐπιτευγμάτων, ποὺ θὰ κυριαρχοῦσε ἐπάπειρον, μὲ ὀρισμένες βελτιώσεις βέβαια, ἀλλὰ μᾶλλον ἓνα διάλειμμα μὲ ἰδιόμορφο χαρακτήρα. Οἱ ἐπιτεύξεις τῆς, ὡστόσο, ἦταν ἐντυπωσιακότατες. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ καπιταλισμὸς ἔγινε μιὰ γνήσια παγκόσμια οἰκονομία, καὶ ἔτσι ἡ ὑδρόγειος μετατράπηκε ἀπὸ γεωγραφικὴ ἔκφραση σὲ διαρκὴ λειτουργικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἱστορία ἔγινε πιά παγκόσμια ἱστορία.

»

Η ΕΝΟΠΙΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ἡ ἀστική τάξη, χάρη στή γρήγορη βελτίωση ὄλων τῶν παραγωγικῶν μέσων, χάρη στήν τεράστια ἀνάπτυξη τῶν συγκοινωνιῶν, παρασύρει στὸν πολιτισμὸ τοὺς πάντες, ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ βάρβαρα ἔθνη... Μὲ μιὰ λέξη, δημιουργεῖ ἕναν κόσμον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσή της.

Κ. ΜΑΡΞ καὶ Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ, 1848¹

Καθὼς τὸ ἐμπόριο, ἡ παιδεία καὶ ἡ γρήγορη μεταβίβαση τῆς σκέψης καὶ τῆς ὕλης, χάρη στὸν τηλεγράφο καὶ τὸν ἀτμό, ἔχουν ἀλλάξει τὰ πάντα, πιστεύω ὅτι μᾶλλον ὁ μέγας Δημιουργὸς προετοιμάζει τὸν κόσμον γιὰ νὰ γίνεи ἕνα ἔθνος, ποὺ θὰ μιλάει μία γλῶσσα, καὶ αὐτὴ ἡ κατακλιδα θὰ κάνει περιττοὺς τοὺς στρατοὺς καὶ τοὺς πολεμικοὺς στόλους.

Πρόεδρος ΟΔΥΣΣΕΑΣ Σ. ΓΚΡΑΝΤ, 1873²

«Θὰ ἔπρεπε ν' ἀκούσεις τί ἔλεγε — νὰ ζήσω κάπου σ' ἕνα βουνό, νὰ πάω στὴν Αἴγυπτο ἢ στὴν Ἀμερική».

«Ἐ, καὶ τί μ' αὐτό;» παρατήρησε ὁ Στόλτς παγερά. «Σὲ δυὸ βδομάδες μπορεῖς νὰ βρεθεῖς στὴν Αἴγυπτο καὶ σὲ τρεῖς στὴν Ἀμερική».

«Ποιὸς πάει στὴν Ἀμερική ἢ στὴν Αἴγυπτο; Οἱ Ἀγγλοὶ πᾶνε, ἀλλὰ ἔτσι τοὺς ἔφτιαξε ὁ Κύριος, καὶ ἔπειτα στὴν πατρίδα τους δὲν ἔχουν χωρὸ νὰ ζήσουν. Ἀλλὰ ποιὸς ἀπὸ μᾶς θὰ ὄνειρευόταν νὰ πάει; Ἴσως κανένας ἀπελπισμένος, ποὺ δὲν ξέρει τί νὰ κάνει τῆ ζωῆ του».

Ι. ΓΚΟΝΤΣΑΡΟΦ, 1859³

I

Ὅταν γράφουμε τὴν «παγκόσμια ἱστορία» προγενέστερων περιόδων, στὴν πραγματικότητα ἀθροίζουμε τὶς ἱστορίες τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς ὕφης, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι, ἀκόμη καὶ ὅταν ἤξεραν κάτι γιὰ τὸ τί γινόταν σὲ μιὰ ἄλλη γωνιὰ τῆς γῆς, εἶχαν μόνον ἐπουσιώδεις καὶ ἐπιφανειακὲς ἐπαφὲς μαζί της, ἐκτὸς ἂν τὴν εἶχαν κατακτήσει ἢ ἀποικίσει, ὅπως ἔκαναν οἱ Δυτικοευρωπαῖοι μὲ τὴν Ἀμερική. Μποροῦμε κάλλιστα νὰ γράψουμε τὴν παλιότερη ἱστορία τῆς Ἀφρι-

κῆς κάνοντας μόνο μιὰ πρόχειρη ἀναφορὰ στὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, λίγες ἀναφορὲς στὴν Εὐρώπη (μὲ ἐξαίρεση τὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὸ Ἀκρωτήριο τῆς Καλλῆς Ἑλπίδας) καὶ περισσότερες ἀναφορὲς στὸν ἰσλαμικὸ κόσμο. Ὡς τὸν 18ο αἰώνα, τὸ τί συνέβαινε στὴν Κίνα δὲν ἀφοροῦσε καθόλου τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης (ἂν ἐξαίρεσουμε τοὺς Ρώσους) παρὰ μόνο μερικὲς εἰδικὲς κατηγορίες ἐμπόρων· τὸ τί συνέβαινε στὴν Ἰαπωνία ἦταν ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἄμεσης γνώσης ὄλων, ἂν ἐξαίρεσουμε μιὰ χούφτα ὀλλανδοὺς ἐμπόρους, στοὺς ὁποίους ἐπιτράπηκε νὰ διατηρήσουν ἐκεῖ μιὰ βάση ἀνάμεσα στὸν 16ο καὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀντίστοιχα, γιὰ τὴν Οὐράνια Αὐτοκρατορία ἢ Εὐρώπη δὲν ἦταν παρὰ μιὰ χώρα βαρβάρων, πού εὐτυχῶς ζοῦσαν ἀρκετὰ μακριὰ ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἐπιτακτικὰ ἀναγκαῖος ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀναμφίβολης ὑποτέλειάς τους στὸν Αὐτοκράτορα, ἂν καὶ προκαλοῦσαν κάποια δευτερεύοντα διοικητικὰ προβλήματα στοὺς ἀξιωματούχους πού ἦταν ἀρμόδιοι γιὰ μερικὰ λιμάνια. Ἀκόμα καὶ προκειμένου γιὰ περιοχὲς μὲ τίς ὁποῖες ὑπῆρχαν σημαντικὲς σχέσεις, ὁ Εὐρωπαῖος μποροῦσε νὰ ἀγνοεῖ πολλὰ στοιχεῖα τους χωρὶς αὐτὸ νὰ ἔχει σοβαρὲς συνέπειες. Γιὰ ποιούς στὴ δυτικὴ Εὐρώπη —ἐμπόρους ἢ πολιτικούς— εἶχε ἐπίπτωση τὸ τί γινόταν στὰ βουνὰ καὶ τίς κοιλάδες τῆς Μακεδονίας; Ἄν ἓνας κατακλυσμὸς κατάπινε ὁλόκληρη τὴ Λιβύη, πόση ἀληθινὴ σημασία θὰ εἶχε αὐτὸ γιὰ τὸν ὁποιοδήποτε, ἀκόμα καὶ μέσα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, στὴν ὁποία ἀνήκε τυπικὰ ἢ Λιβύη, ἢ ἀνάμεσα στοὺς διαφόρους ἐμπόρους πού εἶχαν δοσοληψίες μὲ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο;

Ἡ ἀπουσία ἀλληλεξάρτησης ἀνάμεσα στὰ διάφορα τμήματα τῆς ὕδρογειοῦ δὲν ἦταν ἀπλῶς ζήτημα ἄγνοιας, ἂν καὶ φυσικά, ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα πολλῶν χωρῶν καὶ συχνὰ μέσα σ' αὐτά, ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει μεγάλη ἄγνοια γιὰ τὴν «ἐνδοχώρα». Ἀκόμα καὶ τὸ 1848 μεγάλες ἐκτάσεις τῶν διαφόρων ἡπειρῶν ἔμεναν λευκὲς στοὺς καλύτερους εὐρωπαϊκοὺς χάρτες —σημαντικὰ τμήματα τῆς Ἀφρικῆς, τῆς κεντρικῆς Ἀσίας, τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, ὀρισμένες περιοχὲς τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς καὶ τῆς Αὐστραλίας, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τίς σχεδὸν ὁλότελα ἀνεξερεύνητες Ἀρκτικὴ καὶ Ἀνταρκτικὴ. Οἱ χάρτες πού θὰ σχεδίαζαν ἄλλοι χαρτογράφοι θὰ ἔδειχναν ὀπωσδήποτε ἀκόμα μεγαλύτερες ἄγνωστες ἐκτάσεις· γιὰτί ἂν οἱ

κρατικοί λειτουργοί τῆς Κίνας ἢ οἱ ἀγράμματοι σκαπανεῖς, ἔμποροι καὶ κυνηγοὶ τῆς κάθε ἡπειρωτικῆς περιοχῆς ἤξεραν πολὺ περισσότερα γιὰ μερικοὺς τόπους, μεγάλους ἢ μικροὺς, ἀπὸ ὅσα οἱ Εὐρωπαῖοι, τὸ συνολικὸ ἄθροισμα τῶν γεωγραφικῶν γνώσεών τους ἦταν πολὺ πεινχρότερο. Ὅπως καὶ ἂν εἶχε τὸ πράγμα, ἡ ἀπλή πρόσθεση τῶν ὄσων ἤξεραν οἱ ἐπιμέρους εἰδικοί γιὰ τὸν κόσμον θὰ ἦταν μιὰ σκέτη ἀκαδημαϊκὴ ἄσκηση. Ἐπρόκειτο γιὰ πληροφορίες πού δὲν ἦταν γενικά διαθέσιμες: στὴν πραγματικότητά, ἀκόμα καὶ ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη, δὲν ὑπῆρχε ἓνας κόσμος.

Ἡ ἄγνοια ἦταν μᾶλλον σύμπτωμα παρὰ αἰτία τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ κόσμος δὲν ἦταν ἐνιαῖος. Ἀντανακλοῦσε ὄχι μόνον τὴν ἀπουσία διπλωματικῶν, πολιτικῶν καὶ διοικητικῶν σχέσεων, πού πραγματικὰ ἦταν ὑποτυπώδεις,* ἀλλὰ καὶ τὴ χαλαρότητα τῶν οἰκονομικῶν δεσμῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ «παγκόσμια ἀγορά», αὐτὴ ἡ ζωτικὴ προϋπόθεση καὶ καίριο γνώρισμα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ καιρὸ νὰ ἀναπτύσσεται. Οἱ διεθνεῖς ἐμπορικὲς συναλλαγές** εἶχαν ὑπερδιπλασιαστῆ σὲ ἀξία ἀνάμεσα στὸ 1720 καὶ τὸ 1780. Στὴν περίοδο τῆς Διιτῆς Ἐπανάστασης (1780-1840) εἶχαν ὑπερτριπλασιαστῆ —ἀλλὰ ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ σημαντικὴ αὐξηση ἦταν μικρὴ σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε. Ὡς τὸ 1870 ἡ ἀξία τῶν διεθνῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν ἦταν γιὰ κάθε πολίτη τοῦ Ἠνωμένου Βασιλείου, τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Σκανδιναβίας τέσσερις ὡς πέντε φορές μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι τὸ 1830, γιὰ κάθε Ὀλλανδὸ καὶ Βέλγο περίπου τρεῖς φορές μεγαλύτερη, ἐνῶ ἀκόμα καὶ γιὰ κάθε πολίτη τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν —μιᾶς χώρας γιὰ τὴν ὁποία τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο εἶχε δευτερεύουσα σημασία— εἶχε ὑπερδιπλασιαστῆ. Στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, τὰ ἐμπορεύματα πού ἀνταλλάσσονταν κάθε χρόνο διὰ

* Τὸ *Almanach de Gotha*, πού στὴν Εὐρώπη ἦταν κάτι σὰν βιβλὸς διπλωματικῶν, γενεαλογικῶν καὶ πολιτικῶν πληροφοριῶν, κατέγραφε ἐπιμελῶς τὰ λίγα πού ἦταν γνωστὰ γιὰ τίς πρώην ἀποικίες πού ἀποτελοῦσαν πιά πολιτείες τῶν ΗΠΑ, ἀλλὰ δὲν συμπεριέλαβε τὴν Περσία πρὶν ἀπὸ τὸ 1859, τὴν Κίνα πρὶν ἀπὸ τὸ 1861, τὴν Ἰαπωνία πρὶν ἀπὸ τὸ 1863, τὴ Λιβερία πρὶν ἀπὸ τὸ 1868 καὶ τὸ Μαρόκο πρὶν ἀπὸ τὸ 1871. Τὸ Σιάμ καταχωρίστηκε μόνον τὸ 1880.

** Δηλαδή τὸ σύνολο τῶν ἐξαγωγῶν καὶ εἰσαγωγῶν ὄλων τῶν χωρῶν πού καταγράφονταν στὶς εὐρωπαϊκὲς οἰκονομικὲς στατιστικὲς αὐτῆς τῆς περιόδου.

θαλάσσης ανάμεσα στα σπουδαιότερα ἔθνη εἶχαν βάρος περίπου 88 ἑκατομμύρια τόνους, σὲ σύγκριση μὲ 20 ἑκατομμύρια τὸ 1840. Τριάντα ἕνα ἑκατομμύρια τόνοι κάρβουνο διέσχιζαν τὶς θάλασσες, σὲ σύγκριση μὲ 1,4 ἑκατομμύρια· 11,2 ἑκατομμύρια τόνοι δημητριακά, σὲ σύγκριση μὲ λιγότερο ἀπὸ 2 ἑκατομμύρια· 6 ἑκατομμύρια τόνοι σιδήρος, σὲ σύγκριση μὲ 1 ἑκατομμύριο· μεταφέρονταν μάλιστα —σὰν προμήνυμα τοῦ 20οῦ αἰώνα— 1,4 ἑκατομμύρια τόνοι πετρέλαιο, ποὺ ἦταν ἄγνωστο στὸ ὑπερπόντιο ἐμπόριο τὸ 1840.

Ἐὰς μετρήσουμε μὲ περισσότερη ἀκρίβεια τὴν πύκνωση τῶν οἰκονομικῶν ἀνταλλαγῶν ἀνάμεσα σὲ μέρη τοῦ κόσμου ποὺ ἀπείχαν πολὺ μεταξύ τους. Οἱ βρετανικὲς ἐξαγωγὲς πρὸς τὴν Τουρκία καὶ τὴ Μέση Ἀνατολή αὐξήθηκαν ἀπὸ 3,5 ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες τὸ 1848 σὲ σχεδὸν 16 ἑκατομμύρια τὸ 1870· πρὸς τὴν Ἀσία, ἀπὸ 7 ἑκατομμύρια σὲ 41 ἑκατομμύρια (1875)· πρὸς τὴν κεντρικὴ καὶ νότια Ἀμερικὴ, ἀπὸ 6 ἑκατομμύρια σὲ 25 ἑκατομμύρια (1872)· πρὸς τὴν Ἰνδία, ἀπὸ περίπου 5 ἑκατομμύρια σὲ 24 ἑκατομμύρια (1875)· πρὸς τὴν Αὐστραλασία, ἀπὸ 1,5 ἑκατομμύριο σὲ σχεδὸν 20 ἑκατομμύρια (1875). Μὲ ἄλλα λόγια, μέσα σὲ τριάντα πέντε χρόνια ἡ ἀξία τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν ἀνάμεσα στὴν πιὸ ἐκβιομηχανισμένη χώρα καὶ τὶς πιὸ μακρινὲς ἢ καθυστερημένες περιοχὲς τοῦ κόσμου αὐξήθηκε περίπου στὸ ἐξαπλάσιο. Βέβαια, ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ αὐξηση δὲν εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακὴ μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, ἀλλὰ ἀπὸ ἀποψη ὄγκου ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ κάθε προηγούμενο. Τὸ δίκτυο ποὺ συνέδεε τὶς διάφορες περιοχὲς τοῦ κόσμου πύκνωνε αἰσθητά.

Τὸ πῶς ἀκριβῶς συνδεόταν ἡ διαδικασία τῶν συνεχιζόμενων ἐξερευνήσεων, ποὺ γέμιζαν βαθμιαία τὰ κενὰ στοὺς χάρτες, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, εἶναι ἕνα πολὺπλοκο ἐρώτημα. Μερικὲς ἐξερευνήσεις ἦταν παραπροϊόντα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς διαφορῶν κρατῶν, ἄλλες ἀποτέλεσμα ἱεραποστολικοῦ ζήλου, ἄλλες ὀφείλονταν σὲ ἐπιστημονικὴ περιέργεια καί, πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε, μερικὲς προέρχονταν ἀπὸ δημοσιογραφικὲς καὶ ἐκδοτικὲς πρωτοβουλίες. Ὡστόσο, οὔτε οἱ I. Ρίτσαρντσον (1806-1851), Ε. Μπάρτ (1821-1865) καὶ Α. Ὀβερбек (1822-1852), ποὺ τὸ 1849 στάλθηκαν ἀπὸ τὸ βρετανικὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν νὰ ἐξερευνήσουν τὴν κεντρικὴ Ἀφρικὴ, οὔτε ὁ πολὺς Δαβὶδ Λίβινγκστον (1813-1873), ποὺ ἀπὸ τὸ 1840 ὡς τὸ 1873 ὄργωνε τὴν καρδιά τῆς

Μαύρης 'Ηπείρου στο όνομα του καλβινισμού, ούτε (κατά μείζονα λόγο!) ο Χένρυ Μόρτον Στάνλεϋ (1841-1904), ο δημοσιογράφος της *New York Herald*, που ξεκίνησε για να βρεί τα ίχνη του προηγούμενου, ούτε οι Σ. Μπίκερ (1821-1892) και Ι. Σπήκ (1827-1864), που ενδιαφέρονταν περισσότερο για τη γεωγραφία ή για την περιπέτεια, αγνοούσαν ή μπορούσαν να αγνοήσουν την οικονομική διάσταση των ταξιδιών τους. Όπως τὸ ἔθεσε ἕνας γάλλος ιερωμένος με ἱεραποστολικά ενδιαφέροντα: «Ὁ Πανάγαθος δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανέναν, καὶ ἡ διάδοση τοῦ Εὐαγγελίου προχωρεῖ χωρὶς ἀνθρώπινη βοήθεια· ὥστόσο, θὰ ἦταν πρὸς δόξα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου, ἂν συνέβαλλε στὸ γκρέμισμα τῶν φραγμῶν ποὺ παρεμποδίζουν τὸν ἐκχριστιανισμό...».⁴ Οἱ ἐξερευνηθεὶς δὲν σήμαιναν μόνο περισσότερες γνώσεις, ἀλλὰ καὶ «ἐκπολιτισμό», πρόοδο τῶν ἄγνωστων καὶ ἐπομένως ἐξ ὀρισμοῦ καθυστερημένων καὶ βάρβαρων λαῶν· σήμαιναν νὰ ντυθεῖ ἡ αἰσχύρτητα τῆς γύμνιας τῶν ἀγρίων μὲ πουκάμισα καὶ παντελόνια, ποὺ μιὰ ἀγαθοεργὴ πρόνοια κατασκευάζε στὸ Μπόλτον καὶ στὸ Ρουμπαί, νὰ μεταφερθοῦν στοὺς πρωτόγονους τὰ ἀγαθὰ τοῦ Μπίρμιγχαμ, ποὺ ἀναπόφευκτα ἔσερναν ξοπίσω τους τὸν πολιτισμό.

Στὴν πραγματικότητα, οἱ «ἐξερευνηθεὶς» στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα δὲν ἦταν παρὰ μιὰ πολυδιαφημισμένη, ἀλλὰ ἀριθμητικὰ ὄχι πολὺ σημαντικὴ ὑποομάδα σὲ ἕνα πολὺ μεγάλο σύνολο ἀνθρώπων ποὺ παραβίαζαν τὶς πύλες τοῦ ἄγνωστου ὡς τότε κόσμου. Ἦταν αὐτοὶ ποὺ ταξίδευαν σὲ περιοχὲς ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη δὲν ἦταν ἀκόμα ἀρκετὰ ζωηρὴ οὔτε τὸ κέρδος ἀρκετὰ δελεαστικὸ ὥστε νὰ ἀντικατασταθεῖ ὁ «ἐξερευνηθεὶς» ἀπὸ τὸν (εὐρωπαϊὸ) ἔμπορο, τὸν μεταλλοδίφη, τὸν τοπογράφο, τὸν κατασκευαστὴ σιδηροδρομικῶν καὶ τηλεγραφικῶν γραμμῶν, καὶ τέλος, ἂν τὸ κλίμα ἦταν κατάλληλο, τὸν λευκὸ ἄποικο. Οἱ «ἐξερευνηθεὶς» πρωτοστάτησαν στὴ χαρτογράφηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἀφρικῆς, ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ ἡπειρος δὲν φαινόταν νὰ παρουσιάζει ἰδιαίτερο οἰκονομικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Δύση στὴν περίοδο ἀνάμεσα στὴν κατάργηση τοῦ ἀτλαντικοῦ δουλεμπορίου καὶ τὴν ἀνακάλυψη ἀφενὸς πολύτιμων λίθων καὶ μετάλλων (στὰ νότια) καὶ ἀφετέρου τῆς οἰκονομικῆς ἀξίας ὀρισμένων βασικῶν προϊόντων, ποὺ μπορούσαν νὰ καλλιεργηθοῦν ἢ νὰ συλλεγοῦν μόνο σὲ τροπικὰ κλίματα καὶ ἀπεῖχαν ἀκόμα πολὺ ἀπὸ τὴ συνθετικὴ παραγωγή τους. Ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἡ Ἀφρικὴ δὲν εἶχε μεγάλη σημασία γιὰ τοὺς

Ευρωπαίους, οὔτε κὰν τοὺς ἔδινε ἐλπίδες, ἂν καὶ φαινόταν ἀπίστευτο πῶς ἦταν δυνατὸν μιὰ τόσο μεγάλη καὶ ἀναξιοποίητη ἥπειρος νὰ μὴ ἀποδειχτεῖ κάποτε, καὶ ὄχι στὸ ἀπώτερο μέλλον, πηγὴ πλούτου καὶ κέρδους. (Στὸ κάτω κάτω, οἱ βρετανικὲς ἐξαγωγὲς πρὸς τὴ νοτιῶς τῆς Σαχάρας Ἀφρικὴ εἶχαν αὐξηθεῖ ἀπὸ περίπου ἐνάμισι ἑκατομμύριο λίρες στερλίνες λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1850 σὲ περίπου 5 ἑκατομμύρια τὸ 1871 —μέσα στὴ δεκαετία τοῦ 1870 διπλασιάστηκαν, γιὰ νὰ φτάσουν γύρω στὰ 10 ἑκατομμύρια στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1880— πράγμα κάθε ἄλλο παρά ἀποθαρρυντικό.) Οἱ «ἐξερευνητές» πρωτοστάτησαν ἐπίσης στὸ ἄνοιγμα τῆς Αὐστραλίας, ἐπειδὴ ἡ ἔρημος τῆς ἐνδοχώρας ἦταν ἀχανὴς, ἄδεια καί, ὡς τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, χωρὶς φανερὲς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ὠκεανοὶ ἔπαψαν νὰ ἀπασχολοῦν τοὺς «ἐξερευνητές», μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Ἀρκτικοῦ ἢ Βόρειου Παγωμένου ὠκεανοῦ (ὁ Ἀνταρκτικὸς ὠκεανὸς δὲν πολυενδιέφερε τοὺς Εὐρωπαίους ἐκείνη τὴν ἐποχὴ).*

Ἄλλὰ ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα ἡ τοποθέτηση τῶν μεγάλων ὑποβρύχιων καλωδίων προϋπέθεταν ἕνα σωρὸ ἐγχειρήματα πὺ μποροῦν ἀνεπιφύλακτα νὰ θεωρηθοῦν ἐξερευνήσεις.

Ἔτσι, τὸ 1875 ἡ γνώση τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τὸν κόσμον ἦταν εὐρύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά. Ἀκόμα καὶ σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο ὑπῆρχαν πιά σὲ πολλὲς ἀνεπτυγμένες χῶρες λεπτομερεῖς χάρτες (τις περισσότερες φορές σχεδιασμένοι γιὰ στρατιωτικὸς σκοποὺς): ἡ δημοσίευση τῆς πρώτης ἐργασίας σ' αὐτὸ τὸν τομέα, τῶν ἐπιτελικῶν χαρτῶν τῆς Ἀγγλίας —ὄχι ὅμως τῆς Σκοτίας καὶ τῆς Ἴρλανδίας— ὀλοκληρώθηκε τὸ 1862. Ἄλλὰ πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὴν αὐξηση τῶν γνώσεων ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα τμήματα τοῦ κόσμου ἄρχιζαν πιά νὰ συνδέονται μεταξύ τους χάρη σὲ μέσα συγκοινωνίας καὶ ἐπικοινωνίας πὺ δὲν εἶχαν προηγούμενο σὲ τακτικότητα, ἰκανότητα μεταφορᾶς τεράστιων ποσοτήτων ἐμπορευμάτων καὶ πλήθους ἀνθρώπων, καί, πάνω ἀπὸ ὅλα, σὲ ταχύτητα: τὸ σιδηρόδρομο, τὸ ἀτμόπλοιο, τὸν τηλεγράφο.

* Ἐδῶ τὸ κίνητρο ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ οἰκονομικὸ: ἡ ἀναζήτηση βορειοδυτικοῦ καὶ βορειοανατολικοῦ διαύλου, πὺ θὰ ἐπέτρεπε στὰ πλοῖα νὰ περνοῦν ἀπὸ τὸν Ἀτλαντικὸ στὸν Εἰρηνικὸ: αὐτὸ θὰ ἐξοικονομοῦσε πολὺ χρόνον καὶ ἐπομένως χρῆμα, ὅπως οἱ ὑπερπολικὲς πτήσεις στὶς μέρες μας. Ἐκείνη τὴν περίοδο, ἡ ἀναζήτηση τοῦ Βορείου Πόλου αὐτοῦ καθαυτοῦ δὲν ἀπασχολοῦσε πολὺ τοὺς «ἐξερευνητές».

Ὡς τὸ 1872 τὰ μέσα αὐτὰ εἶχαν ἤδη πραγματοποιήσει τὸ θρίαμβο πού ἐξιστόρησε ὁ Ἰούλιος Βέρν: τὴ δυνατότητα νὰ κάνει κανεὶς τὸ γύρο τοῦ κόσμου σὲ ὀγδόντα μέρες, ἀκόμα καὶ μὲ τὶς διάφορες ἀναποδιές πού παραμόνευαν τὸν ἀδάμαστο Φιλέα Φόγκ. Ἐὰς θυμηθοῦμε τὴ διαδρομὴ αὐτοῦ τοῦ φλεγματικῆς ταξιδιώτη. Διέσχισε μὲ σιδηρόδρομο καὶ πορθμεῖο τὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὸ Λονδίνο ὡς τὸ Μπρίντιζι, κι ἐκεῖ πῆρε τὸ πλοῖο καὶ πέρασε τὴ διώρυγα τοῦ Σουέζ, πού εἶχε ἐγκαινιαστῆ πρόσφατα (ὅλα αὐτὰ μέσα σὲ ἑπτὰ μέρες). Τὸ ταξίδι ἀπὸ τὸ Σουέζ στὴ Βομβάη μὲ τὸ πλοῖο ἐπρόκειτο νὰ διαρκέσει δεκατρεῖς μέρες. Τὸ σιδηροδρομικὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Βομβάη στὴν Καλκούτα θὰ τοῦ ἔπαιρνε τρεῖς μέρες, ἂν δὲν εἶχε μείνει ἡμιτελὲς ἓνα μέρος τῆς διαδρομῆς. Τὸ θαλάσσιο ταξίδι στὸ Χόνγκ Κόνγκ, τὴ Γιόκοχάμα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Σάν Φρανσίσκο, διαπλέοντας τὸν Εἰρηνικόν, ἐπρόκειτο νὰ διαρκέσει συνολικῶς σαράντα μία μέρες. Ἄλλὰ, καθὼς ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ πού διέσχιζε τὴν ἀμερικανικὴ ἥπειρο εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὸ 1869, μόνον οἱ ἀπρόβλεπτοι κίνδυνοι τῆς ἄγριας Δύσης — ἀγέλες βισῶνων, Ἰνδιάνοι κτλ. — ἐμπόδισαν τὸν ταξιδιώτη νὰ καλύψει ὁμαλὰ τὴν ἀπόσταση ὡς τὴ Νέα Ὦρκη μέσα σὲ ἑπτὰ μέρες. Τὸ ὑπόλοιπο ταξίδι — μὲ τὸ πλοῖο ὡς τὸ Λίβερπουλ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ τὸ σιδηρόδρομο ὡς τὸ Λονδίνο — δὲν θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα, ἂν δὲν τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀνάγκες τοῦ μυθιστορήματος νὰ κρατήσῃ σὲ ἀγωνία τὸν ἀναγνώστη. Πράγματι, λίγον καιρὸ ἀργότερα ἓνας ἀμερικανὸς ταξιδιωτικὸς πράκτορας μὲ ἐπιχειρηματικὸ δαιμόνιο πρόσφερε ἓναν παρόμοιο γύρο τοῦ κόσμου.

Πόσον καιρὸ θὰ ἤθελε ὁ Φιλέας Φόγκ γιὰ ἓνα τέτοιο ταξίδι τὸ 1848; Θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ σχεδὸν ὀλόκληρο διὰ θαλάσσης, ἀφοῦ ἡ ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη δὲν διασχιζόταν ἀκόμα ἀπὸ σιδηροδρομικὲς γραμμές, πού οὐσιαστικῶς δὲν ὑπῆρχαν πουθενὰ ἄλλοῦ στὸν κόσμον ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, χωρὶς, ἀκόμα καὶ ἐκεῖ, νὰ προχωροῦν στὴν ἐνδοχώρα περισσότερο ἀπὸ διακόσια μίλια. Τὰ ταχύτερα ἰστιοφόρα, οἱ περίφημοι «δρόμωνες τοῦ τσαγιοῦ» (tea clippers), θὰ χρειάζονταν κατὰ μέσον ὄρο 110 μέρες γιὰ νὰ φτάσουν στὴν Καντόνα γύρω στὸ 1870, ὅταν βρισκόνταν στὸ ἀπόγειο τῆς τεχνικῆς τελειότητάς τους: δὲν θὰ τὸ κατόρθωναν σὲ λιγότερες ἀπὸ 90 μέρες, καὶ μερικὲς φορές χρειάζονταν 150 μέρες. Μὲ τὶς εὐνοϊκότερες συνθήκες, ὁ περίπλους τῆς ὑδρογείου τὸ 1848 δὲν θὰ ἀπαιτοῦσε πολὺ λιγότερο

ἀπὸ ἔντεκα μῆνες, δηλαδή κάπου τέσσερις φορές περισσότερο ἀπὸ ὅσο χρειάστηκε ὁ Φιλίας Φόγκ, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τὶς σταθμεύσεις στὰ λιμάνια.

Αὐτὴ ἡ μείωση τοῦ χρόνου ποὺ χρειαζόταν γιὰ ἓνα ταξίδι μεγάλων ἀποστάσεων ἦταν σχετικὰ μέτρια, πράγμα ποὺ ὀφειλόταν ἀποκλειστικὰ στὴν πολὺ ἀργὴ βελτίωση τῆς ταχύτητας τῶν πλοίων. Ἐνα ἀτμόπλοιο, γιὰ νὰ ταξιδέψει ἀπὸ τὸ Λίβερπουλ στὴ Νέα Ὑόρκη τὸ 1851, ἤθελε κατὰ μέσον ὄρο ἀπὸ ἔντεκα ὡς δωδεκάμισι μέρες· οὐσιαστικὰ ὁ χρόνος ἦταν ὁ ἴδιος τὸ 1873, ἂν καὶ οἱ ἀκτοπλοϊκὲς γραμμὲς «White Star» περηφανεύονταν ὅτι τὸν μείωναν στὶς δέκα μέρες.⁵ Ἄν ἐξαιρέσουμε τὰ τμήματα ὅπου ἡ ἴδια ἡ θαλάσσια διαδρομὴ εἶχε γίνεи μικρότερη, π.χ. χάρη στὴ διώρυγα τοῦ Σουέζ, ὁ Φιλίας Φόγκ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ ταξίδευε πολὺ γρηγορότερα ἀπὸ ὅ,τι ἓνας ταξιδιώτης τὸ 1848. Ἡ πραγματικὴ ἀλλαγὴ ἐγίνεи στὴν ξηρὰ —χάρη στὸ σιδηρόδρομο, καὶ πάλι ὄχι τόσο χάρη στὴν αὔξηση τῆς ταχύτητας ποὺ μποροῦσαν τεχνικὰ νὰ πετύχουν οἱ ἀτμομηχανές, ὅσο χάρη στὴν ἐκπληκτικὴ ἐπέκταση τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου. Σὲ γενικὲς γραμμές, οἱ σιδηρόδρομοι τοῦ 1848 ταξίδευαν πράγματι πιὸ ἀργὰ ἀπὸ τοὺς σιδηροδρόμους τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἂν καὶ κάλυπταν ἤδη τὴν ἀπόσταση Λονδίνο - Χόλυχεντ μέσα σὲ ὀκτώμισι ὥρες, δηλαδή τρεισήμισι ὥρες περισσότερο ἀπὸ ὅσο τὸ 1974. (Ὡστόσο, τὸ 1865 ὁ σὲρ Οὐίλλιαμ Οὐάιλντ, πατέρας τοῦ Ὁσκαρ καὶ διακεκριμένος ψαράς, πρότεινε στοὺς λονδρέζους ἀναγνώστες του νὰ πᾶνε τὸ Σάββατο γιὰ ψάρεμα στὴν Κοννεμάρα καὶ νὰ ἐπιστρέψουν τὴν Κυριακὴ, κάτι ποὺ σήμερα θὰ ἦταν ἀδύνατο μέσα σὲ τόσο λίγο χρόνο μὲ τὸ τρένο καὶ τὸ πλοῖο καὶ καθόλου εὐκολο χωρὶς νὰ καταφύγει κανεὶς στὸ ἀεροπλάνο.) Ἡ ἀτμομηχανὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1830 ἦταν, ὡστόσο, σὲ ἀξιοσημεῖωτο βαθμὸ ἀποτελεσματικὴ. Ἄλλὰ ἐκεῖνο ποὺ δὲν ὑπῆρχε τὸ 1848 πουθενὰ ἄλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀγγλία ἦταν ἓνα σιδηροδρομικὸ δίκτυο.

II

Ἡ περίοδος μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶδε νὰ κατασκευάζονται ἐκτεταμένα σιδηροδρομικὰ δίκτυα παντοῦ στὴν Εὐρώπη, στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἀκόμα καὶ σὲ λίγες ἄλλες περιοχές

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

τοῦ κόσμου. Οἱ ἀκόλουθοι πίνακες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος δίνει μιὰ γενικὴ εἰκόνα καὶ ὁ δεῦτερος κάπως περισσότερες λεπτομέρειες, εἶναι εὐγλωττοι. Τὸ 1845, ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Εὐρώπης, ἡ μόνη «ὕπανάπτυκτη» χώρα πού εἶχε ἔστω ἓνα μίλι σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἦταν ἡ Κούβα. Τὸ 1855 ὑπῆρχαν σιδηροδρομικὲς γραμμὲς καὶ στὶς πέντε ἠπείρους, ἂν καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι στὴ Νότια Ἀμερικῆ (Βραζιλία, Χιλὴ, Περού) καὶ στὴν Αὐστραλία μόλις πὺ ἔκαναν αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους. Τὸ 1865 ἡ Νέα Ζηλανδία, ἡ Ἀλγερία, τὸ Μεξικὸ καὶ ἡ Νότια Ἀφρικὴ εἶχαν ἤδη ἀποκτήσει τοὺς πρώτους σιδηροδρόμους τους, καὶ τὸ 1875, ἐνῶ ἡ Βραζιλία, ἡ Ἀργεντινὴ, τὸ Περού καὶ ἡ Αἴγυπτος εἶχαν ἓνα σιδηροδρομικὸ δίκτυο μὲ μῆκος γύρω στὰ χίλια μίλια ἢ περισσότερα, ἡ Κεϋλάνη, ἡ Ἰάβα, ἡ Ἰαπωνία, ἀκόμα καὶ ἡ μακρινὴ Ταϊτὴ διέθεταν ἤδη σιδηροδρομικὲς γραμμὲς. Στὸ μεταξύ, τὸ 1875 ὑπῆρχαν σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμον 62.000 ἀτμομηχανές, 112.000 ἐπιβατικὰ ὀχήματα καὶ σχεδὸν μισὸ ἑκατομμύριο φορτηγὰ ὀχήματα, πὺ μετέφεραν, ὅπως ὑπολογίστηκε, 1.371.000 ἐπιβάτες καὶ 715 ἑκατομμύρια τόνους ἐμπορεύματα, δηλαδὴ περίπου ἐννιά φορές περισσότερους ἀπὸ ὅσους μεταφέρονταν διὰ θαλάσσης κάθε χρόνο (κατὰ μέσον ὄρον) ἐκεῖνη τὴ δεκαετία. Τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν, ἀπὸ ποσοτικὴ ἄποψη, ἡ πρώτη πραγματικὴ ἐποχὴ τοῦ σιδηροδρόμου.

ΜΗΚΟΣ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΟῦ ΔΙΚΤΥΟΥ (σὲ χιλιάδες μίλια)⁶

	1840	1850	1860	1870	1880
Εὐρώπη	1,7	14,5	31,9	63,3	101,7
Βόρεια Ἀμερικὴ	2,8	9,1	32,7	56,0	100,6
Ἰνδία	—	—	0,8	4,8	9,3
Ἰνδία	—	—	—	—	*
Ἰνδία	—	—	*	1,2	5,4
Ἰνδία	—	—	*	2,2	6,3
Ἰνδία	—	—	*	0,6	2,9
Σύνολο	4,5	23,6	66,3	128,2	228,4

* Λιγότερα ἀπὸ 500 μίλια.

Η ΠΡΟΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΩΝ

	1845	1855	1865	1875
Ἀριθμὸς χωρῶν στὴν Εὐρώπη μὲ σιδηρόδρομο	9	14	16	18
μὲ περισσότερα ἀπὸ 1.000 χλμ. σιδηροδρομικῆς γραμμῆς	3	6	10	15
μὲ περισσότερα ἀπὸ 10.000 χλμ. σιδηροδρομικῆς γραμμῆς	—	3	3	5
Ἀριθμὸς χωρῶν στὴ Β. καὶ Ν. Ἀμερικὴ μὲ σιδηρόδρομο	3	6	11	15
μὲ περισσότερα ἀπὸ 1.000 χλμ. σιδηροδρομικῆς γραμμῆς	1	2	2	6
μὲ περισσότερα ἀπὸ 10.000 χλμ. σιδηροδρομικῆς γραμμῆς	—	1	1	2
Ἀριθμὸς χωρῶν στὴν Ἀσία μὲ σιδηρόδρομο	—	1	2	5
μὲ περισσότερα ἀπὸ 1.000 χλμ. σιδηροδρομικῆς γραμμῆς	—	—	1	1
μὲ περισσότερα ἀπὸ 10.000 χλμ. σιδηροδρομικῆς γραμμῆς	—	—	—	1
Ἀριθμὸς χωρῶν στὴν Ἀφρικὴ μὲ σιδηρόδρομο	—	1	3	4
μὲ περισσότερα ἀπὸ 1.000 χλμ. σιδηροδρομικῆς γραμμῆς	—	—	—	1
μὲ περισσότερα ἀπὸ 10.000 χλμ. σιδηροδρομικῆς γραμμῆς	—	—	—	—

Ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ κατασκευὴ τῶν μεγάλων σιδηροδρομικῶν ἀρτηριῶν ἀπολάμβανε τὴ μεγαλύτερη δημοσιότητα. Καὶ πράγματι, ἂν τὴ δοῦμε ὡς σύνολο, ἦταν τὸ μεγαλύτερο πρόγραμμα δημοσίων ἔργων καὶ σχεδὸν τὸ καταπληκτικότερο μηχανικὸ ἐπίτευγμα ποῦ εἶχε γνωρίσει ὡς τότε ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία. Ὅταν οἱ σιδηρόδρομοι διαδόθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, μὲ τὴν ὁμαλὴ τοπογραφία της, τὰ τεχνικὰ ἐπιτεύγματά τους ἔγιναν ἀκόμα πιὸ ἀξιοσημεῖωτα. Ὁ Νότιος Σιδηρόδρομος ἀπὸ τὴ Βιέννη στὴν Τεργέστη περνοῦσε ἤδη ἀπὸ τὴ διάβαση τοῦ Ζέμμερινγκ τὸ 1854, σὲ ὑψόμετρο περίπου 900 μέτρα·

τὸ 1871 οἱ σιδηρόδρομοι διέσχιζαν τὶς Ἄλπεις σὲ ὕψη ποῦ ἔφταναν τὰ 1.370 μέτρα· τὸ 1869 ὁ σιδηρόδρομος τῆς «Union Pacific» σκαρφάλωνε σὲ ὕψος 2.600 μέτρα, διαβαίνοντας τὰ Βραχῶδη Ὅρη· καὶ τὸ 1874 ὁ Κεντρικὸς Σιδηρόδρομος τοῦ Περού, αὐτὸς ὁ θρίαμβος τοῦ τυχοδιώκτη Χένρυ Μέγκς (1811-1877), ἀργοσερνόταν σὲ ὑψόμετρο ποῦ ἔφτανε τὰ 4.830 μέτρα. Οἱ συρμοὶ αἰωροῦνταν ἀνάμεσα στὶς κορφές καὶ βυθίζονταν στὰ ἔγκατα τῶν βουνῶν, ἐπισκιαζοντας τὶς ἐπιτυχίες τῶν πρώτων ἀγγλικῶν σιδηροδρόμων. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀλπικὲς σήραγγες, ἡ σήραγγα τοῦ Σενίς, ἄρχισε νὰ κατασκευάζεται τὸ 1857, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ 1870, καὶ τὰ ἐπτάμισι μίλια τῆς διαδρομῆς τῆς διανύονταν ἀπὸ τὴν πρώτη ταχυδρομικὴ ἀμαξοστοιχία, συντομεύοντας ἔτσι κατὰ ἓνα εἰκοσιτετράωρο τὸ ταξίδι γιὰ τὸ Μπρίντιζι (πράγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπωφελήθηκε ὁ Φιλέας Φόγκ, ὅπως θυμόμαστε).

Εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ συμμεριστοῦμε τὴ συγκίνηση, τὴν αὐτοπεποίθηση, τὴν περηφάνεια ποῦ πλημμύριζαν ὅσους ἔζησαν αὐτὴ τὴν ἡρωικὴ ἐποχὴ τῶν μηχανικῶν, ὅταν ὁ σιδηρόδρομος ἔνωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴ Μάγχη μὲ τὴ Μεσόγειο, ὅταν κατορθώθηκε νὰ ταξιδεύει κανεὶς μὲ τὸ τρένο στὴ Σεβίλλη, τὴ Μόσχα, τὸ Μπρίντιζι, ὅταν οἱ ράγες ἀνοίγαν δρόμο πρὸς τὰ δυτικά, διασχίζοντας τὰ λιβάδια καὶ τὰ βουνὰ τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς καὶ τὴν ἰνδικὴ χερσόνησο στὴ δεκαετία τοῦ 1860, ὅταν ἀνέβαιναν τὴν κοιλάδα τοῦ Νείλου καὶ διεῖσδουαν στὴν ἐνδοχώρα τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς στὴ δεκαετία τοῦ 1870.

Πῶς μπορούμε νὰ ἀρνηθοῦμε τὸ θαυμασμό μας γι' αὐτὲς τὶς «δυνάμεις κρούσης» τῆς ἐκβιομηχάνισης, τοὺς ἀνθρώπους ποῦ ἔφτιαξαν τὶς πρώτες σιδηροδρομικὲς γραμμές; Γιὰ τὶς στρατιές τῶν χωρικῶν, ποῦ, συχνὰ ὀργανωμένοι σὲ συνεργεῖα, μετακινουῦσαν μὲ τὴν ἀξίνα καὶ τὸ φτυάρι ἀφάνταστες ποσότητες χώματος καὶ βράχων; Γιὰ τοὺς ἄγγλους καὶ ἱρλανδοὺς σκαφτιάδες καὶ ἐργοδηγούς, ποῦ ἔφτιαχναν σιδηροδρομικὲς γραμμὲς μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα τους; Γιὰ τοὺς μηχανοδηγούς καὶ τοὺς μηχανικοὺς ἀπὸ τὸ Νιούκασλ ἢ τὸ Μπόλτον, ποῦ ξενιτεύονταν γιὰ νὰ χειριστοῦν τοὺς νεότευκτους σιδηροδρόμους τῆς Ἀργεντινῆς ἢ τῆς Νέας Νότιας Οὐαλίας;* Ἀκόμα καὶ σήμερα

* Βρίσκουμε τὰ ἔχνη τους ἀνάμεσα στοὺς πετυχημένους ἐπιχειρηματίες, ὅπως ὁ μηχανικὸς Οὐίλλιαμ Πάττισον ἀπὸ τὸ Νιούκασλ, ποῦ ξενιτεύθηκε γιὰ νὰ γίνεῖ ἐπι-

ή ώραία ταινία *Pather Panchali* τού Σατιατζιτ Ράι (βασισμένη σέ ένα βεγγαλέζικο μυθιστόρημα τού 19ου αιώνα) μᾶς ἐπιτρέπει νά συλλάβουμε ἀναδρομικά τὸ θαῦμα τῆς πρώτης ἀμαξοστοιχίας πού ἀντίκρισαν οἱ ντόπιοι, ἐνός θεόρατου σιδερένιου δράκου, ἐνσάρκωσης τῆς ἀκαταμάχητης καὶ δημιουργικῆς δύναμης τού βιομηχανικοῦ κόσμου, ἐνός θηρίου πού ἀνοίγε δρόμο ἐκεῖ ὅπου πρὶν μόνο βοϊδάμαξες καὶ μουλάρια περνοῦσαν.

Καὶ δὲν μπορούμε νά μὴ συγκινηθοῦμε ἀπὸ τούς σκληροτράχηλους ἄντρες μὲ τὰ καπέλα («κλάκι»), πού ὀργάνωναν καὶ ἐπέβλεπαν αὐτές τες κολοσσιαῖες μεταμορφώσεις τού ἀνθρώπινου τοπίου — ὑλικές καὶ πνευματικές. Ὁ Τόμας Μπράσσεϋ (1805-1870), πού κάποια στιγμή ἔφτασε νά ἀπασχολεῖ ὀγδόντα χιλιάδες ἀνθρώπους στὶς πέντε ἡπείρους, δὲν ἦταν παρὰ ὁ πιὸ ξακουστός ἀπὸ αὐτούς τούς ἐργολάβους· ὁ κατάλογος τῶν ἔργων πού ἀνέλαβε στὸ ἐξωτερικὸ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὰ παράσημα πού κέρδισαν στὸ πεδίο τῆς μάχης οἱ στρατηγοὶ λιγότερο φωτισμένων ἐποχῶν: ἡ γραμμὴ Πράτο - Πιστόια, ἡ γραμμὴ Λυὸν - Ἀβινιόν, ὁ νορβηγικὸς σιδηρόδρομος, ὁ σιδηρόδρομος τῆς Γιουτλάνδης, τὸ σιδηροδρομικὸ δίκτυο τού Καναδά, ἡ γραμμὴ Μπιλμπάο - Μιράντα, ὁ σιδηρόδρομος τῆς ἀνατολικῆς Βεγγάλης, τῆς νήσου τού Μαυρικίου, τῆς Κουησλανδίας, τῆς κεντρικῆς Ἀργεντινῆς, ἡ γραμμὴ Λεμβέργη - Τσέρνοβιτς, ὁ σιδηρόδρομος τού Δελχί, ἡ γραμμὴ Μπόκα - Μπαρράκας, ἡ γραμμὴ Βαρσοβία - Τσερεσπόλ, ὁ σιδηρόδρομος τού Καγιάο.

Ἡ «ἐποποιία τῆς βιομηχανίας», μιὰ φράση τὴν ὁποία γενιές ὀλόκληρες δημαγωγῶν καὶ αὐτάρεσκων ἐμπόρων ἔμελλε νά ἀποστραγίσουν ἀπὸ τὸ πρωταρχικὸ τῆς νόημα, ἀλλὰ καὶ ὁποιοδήποτε νόημα, εἶχε γιὰ ἡρώες τῆς ἀκόμα καὶ τούς τραπεζίτες, τούς χρηματιστές, τούς χρηματομεσίτες, πού ἀπλῶς ἔβρισκαν τὰ χρήματα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν. Κομῆτες στὸ οἰκονομικὸ στερεῶμα, πιὸ πολὺ θύματα τῆς παραζάλης τους παρὰ ἀπατεῶνες, ἄνθρωποι ὅπως ὁ Τζῶρτζ Χάντσον (1800-1871) ἢ ὁ Μπάρθελ Στράουσμπεργκ (1823-1884) χρεωκόπησαν τὸ ἴδιο ἀπότομα ὅσο πλούτισαν

σκευαστῆς-ἐργοδηγὸς σέ ἓνα γαλλικὸ σιδηρόδρομο καὶ τὸ 1852 συνέβαλε στὴ δημιουργία μιᾶς ἐταιρείας κατασκευῶν πού σύντομα ἔγινε ἡ δευτέρη μεγαλύτερη τού εἴδους τῆς στῆν Ἰταλία.⁸

και απέκτησαν κοινωνική αναγνώριση. Ἡ κατάρρευσή τους ἀποτελοῦσε κάθε φορά καὶ ἓνα ὀρόσημο στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία. (Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο γιὰ τοὺς γνήσιους «ληστοβαρόνους» ἀνάμεσα στοὺς ἀμερικανοὺς ἐπιχειρηματίες ποὺ ἐπένδυσαν κεφάλαια στοὺς σιδηροδρόμους: ἄνθρωποι ὅπως ὁ Τζιμ Φίσκ [1834-1872], ὁ Τζέι Γκούλντ [1836-1892], ὁ ἀρχιπλοίαρχος Βάντερμπιλτ [1794-1877] κ.λπ. ἀπλῶς ἀγόραζαν καὶ ἐκμεταλλεύονταν σιδηροδρόμους ποὺ ὑπῆρχαν ἤδη, ὅπως ἔκαναν μὲ καθετὶ ποὺ μποροῦσαν νὰ βάλουν στὸ χέρι.) Εἶναι δύσκολο νὰ ἀρνηθοῦμε ἓναν ἔστω ἀπρόθυμο θαυμασμό ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς πιὸ ἀδίστακτους ἀγύρτες ποὺ συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν μεγάλων σκαπανέων τῶν σιδηροδρομικῶν συγκοινωνιῶν. Ὁ Χένρυ Μέγκς ἦταν, μὲ ὅποιαδήποτε κριτήρια καὶ ἂν τὸν κρίνουμε, ἓνας ἀνέντιμος τυχοδιώκτης, ποὺ ἄφηνε πίσω του οὐρὰ ἀπὸ ἀπλήρωτους λογαριασμούς, δωροδοκίες καὶ ἀναμνήσεις μιᾶς ζωῆς γεμάτης χλιδῆ σὲ ὀλόκληρη τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῶν δύο ἀμερικανικῶν ἡπείρων, ἓνα ὑποκείμενο ποὺ ἦταν στὸ στοιχεῖο του πιὸ πολὺ στὰ μεγάλα κέντρα τῆς ἀχρειότητος καὶ τῆς ἐκμετάλλευσης, ὅπως στὸ Σὰν Φρανσίσκο καὶ στὸν Παναμά, παρὰ στοὺς κύκλους τῶν εὐυπόληπτων ἐπιχειρηματιῶν. Ἄλλὰ πῶς μπορεῖ ὅποιος ἔχει δεῖ ποτὲ τὸν Κεντρικὸ Σιδηρόδρομο τοῦ Περού νὰ ἀρνηθεῖ τὸ μεγαλεῖο τῆς σύλληψης καὶ τῆς ἐκτέλεσης αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ποὺ γέννησε ἡ ρομαντικὴ, ἂν καὶ φαύλη, φαντασία τοῦ Μέγκς;

Ἴσως ἡ ἐντυπωσιακότερη ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ κράματος ἀπὸ ρομαντισμό, ἐπιχειρηματικὸ δαιμόνιο καὶ χρηματικούς πόρους ἦταν ἡ ἀλλόκοτη γαλλικὴ αἵρεση τῶν Σαινσιμονιστῶν. Αὐτοὶ οἱ ἀπόστολοι τῆς ἐκβιομηχάνισης ἐγκατέλειψαν, ἰδιαιτέρα μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848, μιὰ σειρὰ ιδέες ποὺ τοὺς ἔκαναν νὰ περάσουν στὴν ἱστορία ὡς «οὐτοπικοὶ σοσιαλιστές», γιὰ νὰ γίνουν δυναμικοὶ καὶ τολμηροὶ βιομήχανοι, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ἐργολάβοι στὸν τομέα τῶν συγκοινωνιῶν. Δὲν ἦταν οἱ μόνοι ποὺ ὀνειρεύτηκαν ἓναν κόσμον ἐνωμένο χάρις στὸ ἐμπόριο καὶ τὴν τεχνολογία. Ἀκόμα καὶ ἡ αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, οὐσιαστικὰ ἡπειρωτικὸ κράτος, δημιούργησε στὴν Τεργέστη τὸ «Αὐστριακὸ Λόντ», τοῦ ὁποίου τὰ πλοῖα ὀνομάστηκαν *Βομβάη* καὶ *Καλκούτα*, θαρρεῖς γιὰ νὰ προαναγγείλουν τὴ διώρυγα τοῦ Σουέζ, ποὺ τότε δὲν εἶχε ἀνοιχτεῖ ἀκόμα. Ὡστόσο, ὁ Φ. Μ. ντὲ Λεσσέφ (1805-1894), αὐτὸς ποὺ κατασκεύασε τελικὰ τὴ

διώρυγα τοῦ Σουέζ καὶ σχεδίασε τὴ διώρυγα τοῦ Παναμᾶ, γιὰ νὰ βρεῖ ἀργότερα τὸν μπелά του, ἦταν Σαϊνσιμονιστής.

Οἱ ἀδελφοὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἐμιλ Περέρ ἐπρόκειτο νὰ ἀποκτήσουν φήμη κυρίως ὡς ριφοκίνδουνοι χρηματιστές, πού ἀναδείχτηκαν στὴν Αὐτοκρατορία τοῦ Ναπολέοντα Γ΄. Ἄλλὰ ὁ Ἐμιλ εἶχε ἐπιβλέψει ὁ ἴδιος τὴν κατασκευὴ τῆς πρώτης γαλλικῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς τὸ 1837, μένοντας σὲ ἓνα διαμέρισμα πάνω ἀπὸ τὰ συνεργεῖα καὶ στοιχηματίζοντας γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ νέου μεταφορικοῦ μέσου. Στὰ χρόνια τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας οἱ ἀδελφοὶ Περέρ ἐπρόκειτο νὰ κατασκευάσουν σιδηροδρομικὲς γραμμὲς σὲ ὁλόκληρη τὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη, μονομαχώντας τιτάνια μὲ τοὺς πιὸ συντηρητικὸς Ρότσιλδ, οἱ ὁποῖοι τοὺς κατέστρεψαν τελικὰ (1869). Ἐνας ἄλλος Σαϊνσιμονιστής, ὁ Π. Φ. Ταλαμπὸ (1789-1885), κατασκεύασε μεταξὺ ἄλλων τὶς σιδηροδρομικὲς γραμμὲς τῆς νοτιοανατολικῆς Γαλλίας, τὶς ἀποβάθρες τῆς Μασσαλίας, τὸ σιδηροδρομικὸ δίκτυο τῆς Οὐγγαρίας, καὶ ἀγόρασε τὶς μαοῦνες πού εἶχαν ἀχρηστευτεῖ μετὰ τὴ χρεωκοπία τῆς ποταμοπλοίας στὸν Ροδανό, ἐλπίζοντας νὰ τὶς χρησιμοποιήσει γιὰ ἓναν ἐμπορικὸ στόλο πού θὰ διέπλεε τὸν Δούναβη ὡς τὴ Μαύρη Θάλασσα —σχέδιο πού ματαιώθηκε ἀπὸ τὸ βέτο τῆς Αὐστρίας. Τέτοιοι ἄνθρωποι σκέφτονταν σὲ κλίμακα ἡπείρων καὶ ὠκεανῶν. Γι' αὐτοὺς ὁ κόσμος ἦταν ἐνιαῖος, σφιχτοδεμένος μὲ σιδερένιες ράγες, αὐλακωμένος ἀπὸ ἀτμομηχανές, γιὰ τὴν οἱ ὀρίζοντες τῶν ἐπιχειρηματικῶν πρωτοβουλιῶν τοὺς ἦταν παγκόσμιοι, ὅπως τὰ ὄνειρά τους. Γιὰ τέτοιους ἀνθρώπους τὸ ἀνθρώπινο πεπρωμένο, ἡ ἱστορία καὶ τὸ κέρδος ἦταν ἓνα καὶ τὸ αὐτό.

Σὲ οἰκουμενικὴ κλίμακα, τὸ σιδηροδρομικὸ δίκτυο παρέμεινε συμπλήρωμα τῆς διεθνοῦς ναυτιλίας. Ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιά, ὁ σιδηρόδρομος ἦταν κατὰ κύριο λόγο μιὰ ἐφεύρεση ἱκανὴ νὰ συνδέει μιὰ περιοχὴ πού παρῆγε ὀγκώδεις καὶ βαριὲς πρῶτες ὕλες μὲ ἓνα λιμάνι, ὅπου αὐτὰ τὰ προϊόντα φορτώνονταν σὲ πλοῖα γιὰ νὰ μεταφερθοῦν στὰ βιομηχανικὰ καὶ ἀστικὰ κέντρα τοῦ κόσμου. Ὅπως εἶπαμε, τὰ θαλάσσια ταξίδια δὲν ἔγιναν πολὺ ταχύτερα στὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε. Ἡ σχετικὴ τεχνολογικὴ καθυστέρηση τῆς ναυσιπλοίας φαίνεται ἀπὸ τὸ πασίγνωστο πιὰ γεγονός ὅτι τὸ ἱστιοφόρο ἄντεξε ἀπροσδόκητα καλὰ στὸν ἀνταγωνισμό τοῦ ἀτμόπλοιου, χάρη στὶς βελτιώσεις τῆς ἀποδοτικότητάς του, πού τεχνολογικὰ ἦταν λιγότερο δρα-

ματικές, αλλά πάντως ουσιαστικές. Ἡ ἀτμοπλοῖα εἶχε πράγματι διαδοθεῖ πλατιά: ἐνῶ τὸ 1840 τὰ ἀτμόπλοια μετέφεραν μόνο γύρω στὸ 14% τοῦ συνόλου τῶν ἐμπορευμάτων ποῦ διακινουῦνταν διεθνῶς, τὸ 1870 τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἔφτασε τὸ 49%· ἀλλὰ τὰ ἱστιοφόρα ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἔχουν ἓνα ἐλαφρὸ προβάδισμα. Μόνο στὴ δεκαετία τοῦ 1870 καὶ ἰδιαίτερα στὴ δεκαετία τοῦ 1880 ὑποσκελίστηκαν ὀριστικά. (Γύρω στὸ 1890 μετέφεραν πιά μόνο τὸ 25% τῶν ἐμπορευμάτων ποῦ ταξίδευαν στὶς θάλασσες τοῦ κόσμου.) Ὁ θρίαμβος τοῦ ἀτμόπλοιου ἦταν οὐσιαστικὰ ὁ θρίαμβος τοῦ βρετανικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, ἢ μᾶλλον τῆς βρετανικῆς οἰκονομίας. Τὸ 1840 καὶ τὸ 1850 τὰ βρετανικὰ σκάφη ἀποτελοῦσαν περίπου τὸ ἓνα τέταρτο τῆς ὀνομαστικῆς χωρητικότητος ὅλων μαζὶ τῶν ἀτμοπλοίων τοῦ κόσμου, τὸ 1870 κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο, τὸ 1880 πάνω ἀπὸ τὸ μισό. Ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1880 ἡ χωρητικότητα τῶν βρετανικῶν ἀτμοπλοίων αὐξήθηκε κατὰ 1.600%, ἐνῶ ἡ χωρητικότητα ὅλων τῶν ἄλλων ἀτμοπλοίων περίπου κατὰ 440%. Αὐτὸ ἦταν φυσικὸ. Ὁ πιθανότερος προορισμὸς ἐνὸς φορτίου ποῦ φορτωνόταν στὸ Καγιαό, τὴ Σαγκάη ἢ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἦταν ἡ Βρετανία. Καὶ φορτώνονταν πάμπολλα πλοῖα. Ἐνα ἑκατομμῦριο διακόσιες πενήντα χιλιάδες τόνοι ἐμπορευμάτων (οἱ 900.000 μὲ προορισμὸ τὴ Βρετανία) πέρασαν τὸ 1874 ἀπὸ τὴ διώρυγα τοῦ Σουέζ, ἐνῶ τὸν πρῶτο χρόνον τῆς λειτουργίας τῆς ἡ ἀντίστοιχη ποσότητα ἦταν μικρότερη ἀπὸ μισὸ ἑκατομμῦριο τόνους. Ἡ κίνηση στὸν βόρειο Ἀτλαντικὸ ἦταν ἀκόμα ζωηρότερη: τὸ 1875, 5,8 ἑκατομμῦρια τόνοι ἐμπορευμάτων μπῆκαν στὰ τρία κύρια λιμάνια τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν.

Οἱ σιδηρόδρομοι καὶ τὰ πλοῖα μετέφεραν ἀγαθὰ καὶ ἀνθρώπους. Ὡστόσο, ἀπὸ μιὰ ἄποψη ὁ ἐκπληκτικότερος νεωτερισμὸς στὴν τεχνολογία τῆς περιόδου ποῦ ἐξετάζουμε ἔγινε στὴ διαβίβαση μηνυμάτων μὲ τὸν ἠλεκτρικὸ τηλέγραφο. Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ ἐφεύρεση βρισκόταν ἤδη στὰ πρόθυρα τῆς πραγματοποίησής της γύρω στὸ 1835, μὲ αὐτὸν τὸν μυστηριώδη τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τέτοια προβλήματα πλησιάζουν ξαφνικὰ στὴ λύση τους. Στὰ 1836-37 ὁ τηλέγραφος ἐφευρέθηκε σχεδὸν ταυτόχρονα ἀπὸ διάφορους ἐρευνητές, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ Κούκ καὶ Οὐίτστον σημείωσαν τὴν πιὸ ἄμεση ἐπιτυχία. Μέσα σὲ λίγα χρόνια ἐφαρμόστηκε στοὺς σιδηροδρόμους καί, πράγμα πιὸ σημαντικὸ, τὸ 1840 ἄρχισαν νὰ γίνονται σχέδια γιὰ

υποβρύχια σύρματα, αν και τὰ σχέδια αὐτὰ δὲν πραγματοποιήθηκαν παρὰ μετὰ τὸ 1847, ὅταν ὁ μέγας Φαρανταίη πρότεινε νὰ μονωθοῦν τὰ καλώδια μὲ γουταπέρκα. Τὸ 1853 ἓνας Αὐστριακός, ὁ Γκίντλ, καὶ δυὸ χρόνια ἀργότερα ἓνας ἄλλος, ὁ Στάρκ, ἔδειξαν ὅτι δύο μηνύματα μποροῦσαν νὰ διαβιβαστοῦν ἀπὸ τὸ ἴδιο σύρμα καὶ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις· στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ἡ Ἀμερικανικὴ Τηλεγραφικὴ Ἐταιρεία ἐγκαινίασε ἓνα σύστημα γιὰ τὴ μεταβίβαση δύο χιλιάδων λέξεων τὴν ὥρα· τὸ 1860 ὁ Οὐίτστον ἐξασφάλισε τὴν εὐρεσιτεχνία γιὰ ἓναν τηλεγράφο αὐτόματης ἐκτύπωσης, πρόδρομο τοῦ τηλέτυπου.

Ἡ Βρετανία καὶ οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἐφάρμοζαν ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1840 αὐτὴ τὴ νέα ἐφεύρεση, ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα παραδείγματα τεχνολογικῶν νεωτερισμῶν ποὺ ἔγινε ἀπὸ ἐπιστήμονες καὶ ποὺ θὰ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς μιὰ ἐκλεπτυσμένη ἐπιστημονικὴ θεωρία. Οἱ ἀνεπτυγμένες χῶρες τῆς Εὐρώπης τὴν υιοθέτησαν γοργὰ μετὰ τὸ 1848: ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Πρωσία τὸ 1849, τὸ Βέλγιο τὸ 1850, ἡ Γαλλία τὸ 1851, ἡ Ὁλλανδία καὶ ἡ Ἑλβετία τὸ 1852, ἡ Σουηδία τὸ 1853, ἡ Δανία τὸ 1854. Ἡ Νορβηγία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Πορτογαλία, ἡ Ρωσία καὶ ἡ Ἑλλάδα τὴν εἰσήγαγαν στὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, ἡ Ἰταλία, ἡ Ρουμανία καὶ ἡ Τουρκία στὴ δεκαετία τοῦ 1860. Τὰ τηλεγραφικὰ σύρματα καὶ οἱ τηλεγραφικοὶ στύλοι, τόσο οἰκειο θέαμα σήμερα, πολλαπλασιάζονταν: 2.000 μίλια τὸ 1849 στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, 15.000 τὸ 1854, 42.000 τὸ 1859, 80.000 τὸ 1864, 111.000 τὸ 1869. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τὰ μηνύματα. Τὸ 1852, λιγότερα ἀπὸ 250.000 τηλεγραφήματα διαβιβάστηκαν στὶς ἕξι χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης ποὺ εἶχαν ἤδη εἰσαγάγει τὴν τηλεγραφία. Τὸ 1869 ἡ Γαλλία καὶ ἡ Γερμανία ἔστειλαν πάνω ἀπὸ 6 ἑκατομμύρια τηλεγραφήματα καθεμιά, ἡ Αὐστρία πάνω ἀπὸ 4 ἑκατομμύρια, τὸ Βέλγιο, ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Ρωσία πάνω ἀπὸ 2 ἑκατομμύρια, ἀκόμα καὶ ἡ Τουρκία καὶ ἡ Ρουμανία ἔστειλαν 600.000-700.000 καθεμιά.⁹

Ὅστόσο, ἡ σημαντικότερη ἐξέλιξη ἦταν ἡ ἐγκατάσταση ὑποβρύχιων καλωδίων. Τὰ πρῶτα τοποθετήθηκαν στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 καὶ συνέδεσαν τὶς δύο πλευρὲς τῆς Μάγχης (Ντόβερ - Καλαί 1851, Ράμσγκεϊτ - Ὄσάνδη 1853), ἀλλὰ στὴ συνέχεια οἱ ἀποστάσεις ποὺ γεφυρώνονταν γίνονταν ὅλο καὶ μεγαλύτερες. Γύρω

στο 1845 προτάθηκε ἡ ἐγκατάσταση ἑνὸς καλωδίου στὸν βόρειο Ἀτλαντικὸ καὶ τὸ σχέδιο ὑλοποιήθηκε πράγματι στὰ 1857-8, ἀλλὰ τὸ καλώδιο χάλασε ἐξαιτίας τῆς κακῆς μόνωσης. Ἡ δευτέρα ἀπόπειρα, μὲ τὸν περίφημο Μεγάλο Ἀνατολικὸ (Great Eastern) —τὸ μεγαλύτερο πλοῖο τοῦ κόσμου— πέτυχε τὸ 1865. Ἀκολούθησε ἕνα κύμα ἀπὸ ἐγκαταστάσεις καλωδίων, πὺ μέσα σὲ πέντε ἢ ἕξι χρόνια ἔζωσαν οὐσιαστικὰ ὁλόκληρη τὴν ὑδρόγειο. Μόνο τὸ 1870 γίνονταν ἔργα γιὰ τὴν τοποθέτηση καλωδίων ἀπὸ τὴ Σιγκαπούρη ὡς τὴ Βαταβία, ἀπὸ τὸ Μαδράς ὡς τὸ Πενάνγκ, ἀπὸ τὸ Πενάνγκ ὡς τὴ Σιγκαπούρη, ἀπὸ τὸ Σουέζ ὡς τὸ Ἄντεν, ἀπὸ τὸ Ἄντεν ὡς τὴ Βομβάη, ἀπὸ τὴν Πενζάνς ὡς τὴ Λισαβόνα, ἀπὸ τὴ Λισαβόνα ὡς τὸ Γιβραλτάρ, ἀπὸ τὸ Γιβραλτάρ ὡς τὴ Μάλτα, ἀπὸ τὴ Μάλτα ὡς τὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀπὸ τὴ Μασσαλία ὡς τὴν Μπόν, ἀπὸ τὸ Ἐμντεν ὡς τὴν Τεχεράνη (διὰ ξηρᾶς), ἀπὸ τὴν Μπόν ὡς τὴ Μάλτα, ἀπὸ τὸ Σαλκόμπ ὡς τὴ Βρέστη, ἀπὸ τὸ Μπῆτσου Χέντ ὡς τὴ Χάβρη, ἀπὸ τὸ Σαντιάγο τῆς Κούβας ὡς τὴν Τζαμαίικα, ἀπὸ τὸ Μαίεν τῆς Δανίας ὡς τὸ Λιμπάου τῆς Λεττονίας μέσω τοῦ νησιοῦ Μπορνχόλμ, ἐνῶ παράλληλα γινόταν ἡ ἐγκατάσταση δύο ἄλλων γραμμῶν στὴ Βόρεια Θάλασσα. Τὸ 1872 ἦταν δυνατὸν νὰ τηλεγραφήσει κανεὶς ἀπὸ τὸ Λονδίνο στὸ Τόκιο καὶ στὴν Ἀδελαΐδα. Τὸ 1871 τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἱπποδρομίας τοῦ Ντέρμπυ τηλεγραφήθηκε ἀπὸ τὸ Λονδίνο στὴν Καλκούτα μέσα σὲ πέντε μόλις λεπτά, ἐπίτευγμα πολὺ συναρπαστικότερο ἀπὸ τὴν εἶδηση. Τί ἦταν οἱ ὀγδόντα μέρες τοῦ Φιλέα Φόγκ σὲ σύγκριση μὲ αὐτὸ τὸ κατόρθωμα; Τέτοια ταχύτητα στὶς ἐπικοινωνίες ὄχι μόνο δὲν εἶχε προηγούμενο οὔτε μποροῦσε νὰ συγκριθεῖ μὲ ὅτιδήποτε, ἀλλὰ ἦταν καὶ ἀδιανόητη γιὰ τοὺς περισσότερους ἀνθρώπους τὸ 1848.

Ἡ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ παγκόσμιου τηλεγραφικοῦ συστήματος συνδύαζε πολιτικὰ καὶ ἐμπορικὰ στοιχεῖα: μὲ μία μόνο σημαντικὴ ἐξαίρεση (τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες), ἡ χερσαία τηλεγραφία ἦταν ἡ ἔγινε σχεδὸν ἐξολοκλήρου κρατικὴ: ἀκόμα καὶ ἡ Βρετανία τὴν ἐθνικοποίησε τὸ 1869 καὶ τὴν ὑπῆγαγε στὴν ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ ὑποβρύχια καλώδια ἔμειναν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὰ χέρια τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης πὺ τὰ εἶχε κατασκευάσει, ἂν καὶ μιὰ ματιὰ στὸ χάρτη φανερώνει ὅτι εἶχαν οὐσιαστικὴ στρατηγικὴ σημασία, τουλάχιστον γιὰ τὴ βρετανικὴ αὐτοκρατορία.

Πράγματι, ένδιεφεραν ζωτικά τις κυβερνήσεις, όχι μόνο για στρατιωτικούς και αστυνομευτικούς, αλλά και για διοικητικούς σκοπούς —όπως μαρτυρεί τὸ ἀπροσδόκητα μεγάλο πλήθος τηλεγραφημάτων σὲ χῶρες ὅπως ἡ Ρωσία, ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Τουρκία, δηλαδή χῶρες πού οὔτε ἡ ἐμπορική οὔτε ἡ ἰδιωτική τους κίνηση δικαιολογοῦσε τόσα τηλεγραφήματα. (Ἡ κίνηση στὴν Αὐστρία ἦταν σταθερὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τῆς βόρειας Γερμανίας ὡς τις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1860.) Ὅσο μεγαλύτερη ἦταν ἡ ἐπικράτεια, τόσο πιὸ χρήσιμο ἦταν γιὰ τὴν κεντρική διοίκηση νὰ διαθέτει ἓνα γρήγορο μέσο ἐπικοινωνίας μὲ τις ἐσχατιές τοῦ κράτους.

Προφανῶς οἱ ἐπιχειρηματίες καὶ οἱ ἔμποροι ἔκαναν ἐκτεταμένη χρήση τοῦ τηλέγραφου, ἀλλὰ σύντομα τὸν ἀνακάλυψαν καὶ οἱ ἰδιῶτες —κυρίως γιὰ ἐπείγουσες καὶ συνήθως δραματικές ἐπαφές μὲ τοὺς συγγενεῖς τους. Τὸ 1869 τὸ 60% περίπου τῶν τηλεγραφημάτων στὸ Βέλγιο ἦταν ἰδιωτικά. Ἄλλὰ ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ἐφεύρεσης δὲν μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ ἀπλῶς μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μηνυμάτων πού διαβιβάζονταν. Ἡ τηλεγραφία σήμαινε ἐπανάσταση στὴν εἰδησεογραφία, ὅπως προεῖδε ὁ Ἰούλιος Ρούτερ (1816-1899), ὅταν ἴδρυσε τὸ τηλεγραφικὸ πρακτορεῖο του στὸ Αἰξ-λὰ-Σαπέλ (Ἄαχεν) τὸ 1851. (Εἰσέβαλε στὴ βρετανική ἀγορά, μὲ τὴν ὁποία θὰ συνδεόταν στὸ ἐξῆς τὸ γνωστὸ πρακτορεῖο «Ρούτερ», τὸ 1858.) Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς δημοσιογραφίας, ὁ Μεσαίωνας τελείωσε στὴ δεκαετία τοῦ 1860, ὅταν οἱ διεθνεῖς εἰδήσεις μποροῦσαν νὰ τηλεγραφηθοῦν εὐκολὰ ἀπὸ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς ὑψηλίου ὥστε νὰ προφτάσουν τὸν ἀναγνώστη τὴν ἄλλη μέρα τὸ πρωί, τὴν ὥρα πού ἔπαιρνε τὸ πρωινό του. Ἡ ἐπικαιρότητα δὲν μετριόταν πιά σὲ μέρες ἢ, ἂν ἀφοροῦσε μακρινὰ μέρη, σὲ βδομάδες ἢ μῆνες, ἀλλὰ σὲ ὥρες ἢ καὶ λεπτά.

Ὅστόσο, αὐτὴ ἡ ἐκπληκτικὴ αὐξηση στὴν ταχύτητα τῆς ἐπικοινωνίας εἶχε ἓνα παράδοξο ἀποτέλεσμα. Μεγαλώνοντας τὸ χάσμα ἀνάμεσα στοὺς τόπους πού ἦταν προσιτοὶ στὴ νέα τεχνολογία καὶ τοὺς ὑπόλοιπους, ἔκανε ἐντονότερη τὴ σχετικὴ καθυστέρηση τῶν περιοχῶν τοῦ κόσμου ὅπου ἡ ταχύτητα ἐπικοινωνίας ἐξακολουθοῦσε νὰ καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἄλογο, τὸ βόδι, τὸ μουλάρι, τὰ ἀνθρώπινα πόδια ἢ τὸ πλοῖο. Σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἡ Νέα Ὑόρκη μποροῦσε νὰ τηλεγραφήσει στὸ Τόκιο μέσα σὲ λίγα λεπτά ἢ ὥρες, ξένιζε ἀκόμα περισσότερο τὸ γεγονός ὅτι ὅλα τὰ μέσα πού διέθετε ἡ ἐφημερίδα *New York Herald*

δὲν ἔφταναν γιὰ νὰ διαβιβαστεῖ ἓνα γράμμα τοῦ Δαβίδ Λίβινγκστον ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἀφρικὴ στὴν ἐφημερίδα μέσα σὲ λιγότερο ἀπὸ ὀκτῶ ἢ ἑννιά μῆνες (1871-72)· κατὰ μείζονα λόγο ἀφοῦ οἱ *Times* τοῦ Λονδίνου μποροῦσαν νὰ ἀναδημοσιεύσουν τὸ ἴδιο γράμμα μιὰ μέρα μετὰ τὴ δημοσίευσή του στὴ Νέα Ὑόρκη. Ἡ «ἀγριότητα» τῆς «Ἄγριας Δύσης», ἡ «μαυρίλα» τῆς «μαύρης ἡπείρου» ἦταν ἐν μέρει ἀποτελεσμα τέτοιων ἀντιθέσεων.

Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ μεγάλο πάθος τοῦ κοινοῦ γιὰ τὸν ἐξερευνητὴ καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο πού ἔτεινε ὄλο καὶ περισσότερο νὰ ἀποκαλεῖται, ἀπλούστατα, «ταξιδευτὴς» — δηλαδὴ τὸ ἄτομο πού ταξίδευε στὰ σύνορα ἢ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς τεχνολογίας, ἔξω ἀπὸ τὴ ζώνη ὅπου ἡ πολυτελὴς καμπίνα τοῦ ἀτμόπλοιου, ἡ κλινάμαξα (καὶ τὰ δύο καινοτομίες τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε), τὸ ξενοδοχεῖο καὶ ἡ πανσιὸν φρόντιζαν γιὰ τὴν καλοπέραση τοῦ τουρίστα. Ὁ Φιλέας Φόγκ ταξίδεψε ἀκροβατώντας πάνω σ' αὐτὰ τὰ σύνορα. Τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσίαζε τὸ ἐγγχείρημά του ἦταν διττό: ἔδειξε ὅτι ἀφενὸς ὁ σιδηρόδρομος, τὸ ἀτμόπλοιο καὶ ὁ τηλεγράφος ἀγκάλιαζαν πιά σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν ὑφήλιο, ἀφετέρου ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν ἀβεβαιότητες καὶ κάποια κατάλοιπα ἀπὸ λευκὲς περιοχὲς στὸ χάρτη, πράγμα πού ἐμπόδιζε ἀκόμα τὸ γύρο τοῦ κόσμου νὰ γίνεῖ ἓνα ταξίδι ρουτίνας.

Ὡστόσο οἱ «ταξιδευτὲς», τῶν ὁποίων οἱ διηγήσεις διαβάζονταν μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀπληστία, ἦταν ἐκεῖνοι πού ἀντιμετώπιζαν τοὺς κινδύνους τοῦ ἀγνώστου χωρὶς νὰ χρησιμοποιοῦν περισσότερα ἐφόδια τῆς σύγχρονης τεχνολογίας ἀπὸ ὅσα μποροῦσαν νὰ κουβαλήσουν στὴν πλάτη τους οἱ γεροδεμένοι καὶ πολυάριθμοι ἰθαγενεῖς βαστάζοι. Ἦταν οἱ ἐξερευνητὲς καὶ οἱ ἱεραπόστολοι, ἰδιαίτερα ἐκεῖνοι πού εἰσέδυσαν στὰ βάθη τῆς Ἀφρικῆς, οἱ ἐραστὲς τῆς περιπέτειας, ἰδιαίτερα ἐκεῖνοι πού ριψοκινδύνευαν στὰ ἐπισφαλῆ ἐδάφη τοῦ Ἰσλάμ, οἱ φυσιοδίφες πού κυνηγοῦσαν πεταλοῦδες καὶ πουλιὰ στὶς ζοῦγκλες τῆς Νότιας Ἀμερικῆς ἢ στὰ νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ. Τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν, ὅπως ἀνακάλυψαν γρήγορα οἱ ἐκδότες, ἡ χαραυγὴ μιᾶς χρυσῆς ἐποχῆς γιὰ μιὰ καινούρια φύτρα «ταξιδευτῶν τοῦ γλυκοῦ νεροῦ», πού ἀκολουθοῦσαν τὸν Μπάρτον καὶ τὸν Σπήκ, τὸν Στάνλεϋ καὶ τὸν Λίβινγκστον στὶς σαβάνες καὶ στὰ παρθένα τροπικὰ δάση.

III

Πάντως, τὸ ὄλο καὶ σφιχτότερο δίχτυ τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας παρέσυρε ἀκόμα καὶ τὶς πολὺ ἀπόμακρες περιοχὲς τοῦ πλανήτη σὲ ἄμεσες καὶ ὄχι ἀπλῶς φιλολογικὲς σχέσεις μὲ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο. Αὐτὸ πού εἶχε σημασία δὲν ἦταν μόνον ἡ ταχύτητα — μολονότι ἡ ὄλο καὶ ἐντονότερη κυκλοφορία ἀγαθῶν καὶ πληροφοριῶν ἔκανε τὴν ταχύτητα ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη— ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμβέλεια πού εἶχε ὁ ἀπόηχος τῶν γεγονότων. Ἐνα εὐγλωττο παράδειγμα εἶναι καὶ τὸ οἰκονομικὸ συμβάν πού ἐγκαινίασε τὴν περίοδο 1848-1875 καί, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, καθόρισε σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ τὴ φυσιογνωμία της: ἡ ἀνακάλυψη χρυσοῦ στὴν Καλιφόρνια (καί, λίγον καιρὸ ἀργότερα, στὴν Αὐστραλία).

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1848 κάποιος πού λεγόταν Τζέιμς Μάρσαλ ἀνακάλυψε τεράστιες, ὅπως ἔδειχναν τὰ πράγματα, ποσότητες χρυσοῦ στὸ Σάττερς Μιλ κοντὰ στὸ Σακραμέντο τῆς Καλιφόρνιας, μιὰ βόρεια προέκταση τοῦ Μεξικοῦ πού μόλις εἶχε προσαρτηθεῖ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ἡ περιοχή αὐτὴ δὲν παρουσίαζε σημαντικὸ οἰκονομικὸ ἐνδιαφέρον παρὰ μόνον γιὰ λίγους μεξικανοαμερικανοὺς μεγαλογαιοκτῆμονες καὶ κτηματίες, τοὺς ψαράδες καὶ τοὺς φαλινοθηρες πού χρησιμοποιοῦσαν τὸ λιμάνι τοῦ ὄρμου τοῦ Σὰν Φρανσίσκο, στὸ στόμιο τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ἓνα χωριὸ μὲ 812 λευκοὺς κατοίκους. Ἐπειδὴ ἡ περιοχή ἔβλεπε πρὸς τὸν Εἰρηνικὸ καὶ τὴ χῶριζαν ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες Ἡνωμένες Πολιτεῖες μεγάλες ὄροσειρές, ἔρημοι καὶ πεδιάδες, ὁ ἔκδηλος φυσικὸς πλοῦτος της καὶ τὰ θέληγτρά της δὲν προσφέρονταν ἄμεσα γιὰ καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση, παρόλο πού ἡ ἀξία τους εἶχε ἀναγνωριστεῖ. Ἡ χρυσοθηρία ἄλλαξε ἄρδην τὴν κατάσταση. Ὡς τὸν Αὐγούστο καὶ τὸν Σεπτέμβριο ἐκείνης τῆς χρονιάς, ἀποσπασματικὲς εἰδήσεις αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἔφτασαν βαθμιαῖα στὶς ὑπόλοιπες γωνιὲς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἀλλὰ δὲν κίνησαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ὥσπου ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τὸν Πρόεδρο Πόλκ στὸ προεδρικὸ μῆνυμά του τοῦ Δεκεμβρίου. Γι' αὐτὸ ὁ πυρετὸς τῆς χρυσοθηρίας συμπίπτει μὲ τὴν ἐπόμενη χρονιά. Ὡς τὸ τέλος τοῦ 1849 ὁ πληθυσμὸς τῆς Καλιφόρνιας εἶχε ἀυξηθεῖ ἀπὸ 14.000 σὲ κάτι λιγότερο ἀπὸ 100.000, ἐνῶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1852 εἶχε φτάσει τὶς 250.000· τὸ Σὰν Φρανσίσκο ἦταν ἤδη μιὰ πόλη μὲ σχεδὸν 35.000 κατοίκους.

Στὸ τελευταῖο ἐννεάμηνο τοῦ 1849 ναυλογοῦσαν στὸ λιμάνι του γύρω στὰ 540 πλοῖα, περίπου τὰ μισὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀμερικανικὰ καὶ τὰ ἄλλα μισὰ εὐρωπαϊκὰ, ἐνῶ τὸ 1850 ἐλλιμενίζονταν ἐκεῖ 1.150 πλοῖα μὲ συνολικὸ φορτίο σχεδὸν μισὸ ἑκατομμῦριο τόνους.

Οἱ οἰκονομικὲς ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ραγδαίας ἐξέλιξης στὴν Καλιφόρνια, καὶ ἀπὸ τὸ 1851 στὴν Αὐστραλία, ἔχουν προκαλέσει πολλές συζητήσεις, ἀλλὰ οἱ σύγχρονοι δὲν εἶχαν καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴ σημασία της. Τὸ 1852 ὁ Ἐνγκελς ἐπισήμανε μὲ πικρία στὸν Μάρξ: «Ἡ Καλιφόρνια καὶ ἡ Αὐστραλία εἶναι δύο περιπτώσεις ποὺ δὲν προβλέψαμε στὸ [Κομμουνιστικὸ] Μανιφέστο: ἡ δημιουργία νέων μεγάλων ἀγορῶν ἀπὸ τὸ μηδέν. Αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ λάβουμε ὑπόψη μας». ¹⁰ Δὲν χρειάζεται νὰ ἀποφανθοῦμε ἐδῶ κατὰ πόσο αὐτὸ τὸ φαινόμενο εὐθυνόταν γιὰ τὴ γενικὴ ἔκρηξη στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, γιὰ τὴν παγκόσμια οἰκονομικὴ ἄνοδο (βλ. Κεφάλαιο Β΄) ἢ γιὰ τὸ ξαφνικὸ μεταναστευτικὸ κύμα (βλ. κεφάλαιο ΙΑ΄). Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι φανερό, ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, εἶναι ὅτι τοπικὲς ἐξελίξεις ποὺ διαδραματίζονταν χιλιάδες μίλια μακριὰ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη εἶχαν, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη ἔγκυρων παρατηρητῶν, σχεδὸν ἄμεσο καὶ καταλυτικὸ ἀντίκτυπο σ' αὐτὴ τὴν ἥπειρο. Δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε χαρακτηριστικότερο παράδειγμα γιὰ τὴν ἀλληλεξάρτηση τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας.

Δὲν μᾶς ἐκπλήσσει βέβαια τὸ γεγονός ὅτι οἱ χρυσοθῆρες ἐπηρέασαν τὶς μητροπόλεις τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν ἀνατολικῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, τοὺς φιλόδοξους ἐμπόρους, τοὺς χρηματιστὲς καὶ τοὺς ναυλωτὲς πλοίων ποὺ ἔδρευαν ἐκεῖ. Πιὸ ἀναπάντεχη ἦταν ἡ ἄμεση ἀπήχησή τους σὲ ἄλλα, ἀπομακρυσμένα μέρη τοῦ κόσμου, ἂν καὶ τὴν ὑποβοηθοῦσε τὸ γεγονός ὅτι οὐσιαστικὰ ἡ Καλιφόρνια ἦταν προσπελάσιμη μόνον ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὅπου ἡ ἀπόσταση δὲν ἀποτελεῖ σοβαρὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἐπικοινωνία. Ὁ πυρετὸς τοῦ χρυσοῦ διαδόθηκε γοργὰ πέρα ἀπὸ τοὺς ὠκεανούς. Οἱ ναυτικοὶ τῶν σκαφῶν ποὺ ταξίδευαν στὸν Εἰρηνικὸ λιποτακτοῦσαν γιὰ νὰ δοκιμάσουν τὴν τύχη τους στὶς χρυσοφόρες περιοχές, ὅπως ἔκαναν οἱ περισσότεροι κάτοικοι τοῦ Σάν Φρανσίσκο μόλις ἄκουσαν τὰ νέα. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1849 διακόσια σκάφη, ἐγκαταλελειμμένα ἀπὸ τὰ πληρώματά τους, ἔφραξαν τὴν παραλία, καὶ ἡ ξυλεῖα τους χρησιμοποιήθηκε τελικὰ γιὰ νὰ χτιστοῦν οἰκοδομές. Στὰ νησιὰ Σάντουιτς (Χαβάη), στὴν Κίνα καὶ στὴ Χιλή

οί ναῦτες μάθαιναν τὰ συνταρακτικὰ νέα, οἱ φρόνιμοι καπετάνιοι —ὅπως οἱ Ἄγγλοι πού ἐμπορεύονταν στή δυτική ἀκτὴ τῆς Νότιας Ἀμερικής— ἀντιστέκονταν στὸν πειρασμὸ νὰ βάλουν πλώρη γιὰ τὰ βόρεια, οἱ ναῦλοι καὶ οἱ μισθοὶ τῶν ναυτῶν τινάχτηκαν στὰ ὕψη, μαζὶ μὲ τὴν τιμὴ ὁποιουδήποτε πράγματος μποροῦσε νὰ ἐξαχθεῖ στὴν Καλιφόρνια· καὶ δὲν ὑπῆρχε τίποτα πού νὰ μὴν μποροῦσε νὰ ἐξαχθεῖ. Στὰ τέλη τοῦ 1849 τὸ Κογκρέσο τῆς Χιλῆς, διαπιστώνοντας ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐμπορικοῦ στόλου τῆς χώρας εἶχε πλεύσει στὴν Καλιφόρνια, ὅπου ἀκινητοποιήθηκε ἐξαιτίας τῆς λιποταξίας τῶν πληρωμάτων, ἐξουσιοδότησε ξένα σκάφη νὰ διεξάγουν προσωρινὰ τὸ παράκτιο ἐμπόριο. Ἡ Καλιφόρνια δημιούργησε γιὰ πρώτη φορὰ ἕνα γνήσιο ἐμπορικὸ δίκτυο πού ἔνωσε τὶς ἀκτὲς τοῦ Εἰρηνικοῦ, καὶ χάρις σ' αὐτὸ τὸ δίκτυο μεταφέρονταν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες δημητριακὰ ἀπὸ τὴ Χιλή, καφὲς καὶ κακάο ἀπὸ τὸ Μεξικὸ, πατάτες καὶ ἄλλα τρόφιμα ἀπὸ τὴν Αὐστραλία, ζάχαρη καὶ ρύζι ἀπὸ τὴν Κίνα, μετὰ τὸ 1854 μάλιστα ἀκόμα καὶ μερικὰ προϊόντα ἀπὸ τὴν Ἰαπωνία. (Τὸ περιοδικὸ τῆς Βοστόνης *Bankers Magazine* δὲν εἶχε προβλέψει χωρὶς λόγους τὸ 1850 ὅτι «δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ προσδοκοῦμε τὴ μερικὴ ἐπέκταση τῆς [ἐπιχειρηματικῆς καὶ ἐμπορικῆς] ἐπιρροῆς ἀκόμα καὶ στὴν Ἰαπωνία».)¹¹

Ἀπὸ τὴ δική μας σκοπιὰ, ἀκόμα σημαντικότερη ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ ἦταν ἡ δημογραφικὴ κίνηση. Ἡ μετανάστευση Χιλιανῶν, Περουβιανῶν καὶ «κοπριτῶν ἀπὸ τὰ διάφορα νησιά» (τοῦ Εἰρηνικοῦ),¹² ἂν καὶ προκάλεσε προσοχὴ στὶς πρώτες φάσεις, δὲν ἦταν σημαντικὴ ἀριθμητικὰ. (Τὸ 1860 ζοῦσαν στὴν Καλιφόρνια μόνο γύρω στοὺς 2.400 Λατινοαμερικανοί, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Μεξικανούς, καὶ λιγότεροι ἀπὸ 350 νησιῶτες ἀπὸ τὸν Εἰρηνικό.) Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, «ἕνα ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακότερα ἀποτελέσματα τῆς ἐξαιτίας ἀνακάλυψης εἶναι ἡ ὠθηση πού ἔδωσε στὴν ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῆς Οὐράνιας Αὐτοκρατορίας. Οἱ Κινέζοι, ὡς πρὶν ἀπὸ λίγους καιροὺς τὰ πιὸ ράθυμα καὶ φιλέστια πλάσματα τοῦ κόσμου, ἄλλαξαν ζωὴ μαθαίνοντας γιὰ τὰ χρυσορυχεῖα καὶ ἄρχισαν νὰ συρρέουν στὴν Καλιφόρνια κατὰ χιλιάδες».¹³ Τὸ 1849 ὑπῆρχαν στὴν Καλιφόρνια ἑβδομήντα ἑξὶ Κινέζοι, στὰ τέλη τοῦ 1850 4.000, τὸ 1852 ἔφτασαν τουλάχιστον 20.000, ὥσπου τὸ 1876 ἦταν κάπου 111.000, δηλαδή τὸ 25% ὅλων τῶν ἐτεροχθόνων κατοίκων τῆς Καλιφόρνιας. Ἐφεραν μαζὶ τους τὴ δεξιοτε-

χία, τὴν εὐφυΐα καὶ τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα τους, ἐνῶ ἓνα παρεπό-
μενο τῆς ἐγκατάστασής τους στὴν καινούρια πατρίδα τους ἦταν ὅτι
εἰσήγαγαν στὸν δυτικὸ πολιτισμὸ τὸ δημοφιλέστερο πολιτιστικὸ
προϊὸν τῆς Ἀνατολῆς: τὸ κινέζικο ἐστιατόριο, πού ἄκμαζε ἤδη τὸ
1850. Ἐκτεθειμένοι στὴν καταπίεση, τὸ μίσος, τοὺς ἐξευτελισμοὺς
καὶ πότε πότε στὸ λιντσάρισμα — ὀγδόντα ὀκτῶ δολοφονήθηκαν στὴ
διάρκεια τῆς κρίσης τοῦ 1862— ἔδειξαν τὴ συνηθισμένη ἱκανότητα
αὐτοῦ τοῦ μεγάλου λαοῦ νὰ ἐπιβιώνει καὶ νὰ προκόβει, ὥσπου τὸ
1882 ἡ Πράξις γιὰ τὸν Περιορισμὸ τῆς Μετανάστευσης ἀπὸ τὴν Κί-
να, ἀποκορύφωμα μιᾶς μακροχρόνιας φυλετικῆς ἀναταραχῆς, ἔβαλε
τέρμα σὲ ἓνα φαινόμενο πού ἦταν ἴσως τὸ πρῶτο στὴν ἱστορία παρά-
δειγμα ἐθελοντικῆς μαζικῆς μετανάστευσης, μὲ οἰκονομικὰ κίνητρα,
ἀπὸ μιὰ ἀνατολικὴ σὲ μιὰ δυτικὴ κοινωνία.

Κατὰ τὰ ἄλλα, τὸ ἐρέθισμα τῆς χρυσοθηρίας ἀπλῶς μετακίνησε
στὴ δυτικὴ ἄκτὴ τοὺς παραδοσιακοὺς μετανάστες (ἀνάμεσα στοὺς
ὁποίους οἱ Βρετανοί, οἱ Ἴρλανδοὶ καὶ οἱ Γερμανοὶ ἀποτελοῦσαν τὴ
μεγάλη πλειονότητα) καὶ τοὺς Μεξικανούς.

Στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τους οἱ ἐπίδοξοι χρυσοθητῆρες κατέ-
φθαναν ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς Βορειοαμερικανούς
(προπαντὸς ἀπὸ τὸ Τέξας, τὸ Ἄρκανσω καὶ τὸ Μιζούρι, ἀλλὰ καὶ
ἀπὸ τὸ Οὐίσκόνσιν καὶ τὴν Ἄιοβα —πολιτεῖες μὲ δυσανάλογα ἔντο-
νο μεταναστευτικὸ ρεῦμα πρὸς τὴν Καλιφόρνια) πού μᾶλλον ἔρχονταν
διὰ ξηρᾶς, κάνοντας ἓνα κοπιαστικὸ ταξίδι τριῶν ἢ τεσσάρων μηνῶν
ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκτὴ στὴν ἄλλη. Ἡ κύρια διαδρομὴ πού ἀκολουθοῦσε ὁ
ἀπόηχος τῆς «χρυσομανίας» ὄδηγοῦσε πρὸς τὰ ἀνατολικά, καλύπτον-
τας τὰ δεκάξι ὡς δεκαεπτὰ χιλιάδες μίλια θάλασσας πού συνέδεαν
ἀφενὸς τὴν Εὐρώπη καὶ ἀφετέρου τὴν ἀνατολικὴ ἄκτὴ τῶν Ἠνω-
μένων Πολιτειῶν μὲ τὸ Σὰν Φρανσίσκο, μέσω τοῦ Ἀκρωτηρίου
Χόρν. Τὸ Λονδίνο, τὸ Λίβερπουλ, τὸ Ἀμβουῆργο, ἡ Βρέμη, ἡ Χάβρη
καὶ τὸ Μπορντῶ εἶχαν ἤδη ἄμεση σύνδεση μὲ τὴν Καλιφόρνια στὴ
δεκαετία τοῦ 1850. Τὸ κίνητρο γιὰ νὰ συντομευτεῖ αὐτὸ τὸ ταξίδι
τῶν τεσσάρων ἢ πέντε μηνῶν, καθὼς καὶ γιὰ νὰ γίνει ἀσφαλέστερο,
ἦταν ἰσχυρότατο. Τὰ μεγάλα καὶ ταχύπλοα ἰστιοφόρα πού ναυπηγοῦν-
ταν στὴ Βοστόνη καὶ τὴ Νέα Ὑόρκη καὶ ἐξυπηρετοῦσαν τὸ ἐμπόριο
τσαγιοῦ ἀνάμεσα στὴν Καντόνα καὶ τὸ Λονδίνο μποροῦσαν τώρα νὰ
μεταφέρουν ἐξωτερικὸ φορτίο. Πρὶν ξεσπάσει ἡ μανία τῆς χρυσοθη-

ρίας, μόνο δύο είχαν παραπλεύσει τὸ Ἀκρωτήριο Χόρν, ἀλλὰ στὸ δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1851 ἔφτασαν στὸ Σάν Φρανσίσκο εἴκοσι τέσσερα (μὲ συνολικὸ φορτίο 34.000 τόνους), μειώνοντας τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ ἀπὸ τὴ Βοστώνη ὡς τὴ δυτικὴ ἀκτὴ σὲ λιγότερες ἀπὸ ἑκατὸ μέρες (ἓνα μάλιστα κάλυψε τὴν ἀπόσταση σὲ ὀγδόντα μέρες). Φυσικὰ οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἤθελαν νὰ συντομεύσουν τὸ ταξίδι ἀκόμα περισσότερο. Ὁ ἰσθμὸς τοῦ Παναμᾶ ξανάγινε αὐτὸ πού ἦταν στὶς μέρες τῆς ἰσπανικῆς ἀποικιοκρατίας: τὸ κύριο σημεῖο μεταφόρτωσης, τουλάχιστον ὥσπου νὰ κατασκευαστεῖ μιὰ διώρυγα. Τὸ ἔργο αὐτὸ προγραμματίστηκε ἀμέσως, μὲ τὴν ἀγγλοαμερικανικὴ συνθήκη Μπούλγουερ-Κλαίητον τοῦ 1850, καὶ ἄρχισε νὰ πραγματοποιεῖται —παρὰ τὴν ἀμερικανικὴ ἀντίθεση— στὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἀπὸ τὸν ἰδιόρρυθμο γάλλο Σαινσιμονιστὴ Λεσσέψ, πού εἶχε νωπὲς ἀκόμα τὶς δάφνες τοῦ θριάμβου του στὸ Σουέζ. Ἡ κυβέρνησις τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν φρόντισε γιὰ τὴν ἴδρυσι μιάς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας μέσω τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ Παναμᾶ, δημιουργώντας ἔτσι τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ καθιερωθεῖ ἓνα τακτικὸ μηνιαῖο ἀτμοπλοικὸ δρομολόγιο ἀπὸ τὴ Νέα Ὑόρκη στὴν Καραϊβικὴ καὶ ἀπὸ τὸν Παναμᾶ στὸ Σάν Φρανσίσκο καὶ τὸ Ὀρεγκον. Τὸ σχέδιο, πού οὐσιαστικὰ ἄρχισε τὸ 1848 γιὰ πολιτικούς καὶ ἡγεμονιστικούς σκοπούς, ἔγινε περισσότερο ἀπὸ βιώσιμο ἐμπορικὰ χάρις στὸν πυρετὸ τῆς χρυσοθηρίας. Ὁ Παναμὰς ἔγινε αὐτὸ πού εἶναι ὡς σήμερα, μιὰ ἀνθηρὴ ἀμερικανοκρατούμενη πόλη, ὅπου ἐκκολάπτονταν μελλοντικοὶ («ληστοβαρόνοι»), ὅπως ὁ ἀρχιπλοίαρχος Βάντερμπιλτ καὶ ὁ Ο. Ράλστον (1828-1889), ἰδρυτὴς τῆς Τράπεζας τῆς Καλιφόρνιας. Ἡ ἐξοικονόμησις χρόνου ἦταν τόσο τεράστια, ὥστε ὁ ἰσθμὸς δὲν ἄργησε νὰ γίνῃ τὸ σταυροδρόμι τῆς διεθνoῦς ναυτιλίας: χάρις σ' αὐτόν, τὸ Σαουθάμπτον μποροῦσε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ Σίδνεϋ μέσα σὲ πενήντα ὀκτῶ μέρες, καὶ ὁ χρυσὸς πού ἀνακαλύφθηκε τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 στὸ ἄλλο μεγάλο κέντρο ἐξόρυξης, τὴν Αὐστραλία, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὰ παλιότερα πολυτίμα μέταλλα τοῦ Μεξικοῦ καὶ τοῦ Περού, περνοῦσε ἀπὸ ἐκεῖ πηγαίνοντας στὴν Εὐρώπη καὶ στὶς ἀνατολικὰς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Μαζὶ μὲ τὸ καλιφορνέζικο χρυσάφι, εἶναι πιθανὸ ὅτι μεταφέρονταν 60 ἑκατομμύρια δολάρια ἑτησίως μέσω τοῦ Παναμᾶ. Δὲν εἶναι λοιπὸν νὰ ἀπορεῖ κανεὶς πού ἤδη τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1855 διέσχισε τὸν ἰσθμὸ ὁ πρῶτος σιδηρόδρομος. Τὸ ἔργο εἶχε σχεδιαστεῖ ἀπὸ μιὰ γαλ-

λική εταιρεία, αλλά, πράγμα χαρακτηριστικό, πραγματοποιήθηκε από μια άμερικανική.

Τέτοια ήταν τὰ ὁρατὰ καὶ σχεδὸν ἄμεσα ἀποτελέσματα γεγονότων ποὺ συνέβαιναν σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ μακρινές γωνιές τῆς γῆς. Ἐπόμενο ἦταν νὰ βλέπουν οἱ παρατηρητὲς τὸν κόσμον ὄχι ἀπλῶς ὡς ἐνιαῖο σύνολο, ἀλλὰ ὡς ὀργανικὴ ἐνότητα, ποὺ κάθε μέρος τῆς ἦταν εὐαίσθητο στὸ τί συνέβαινε ἀλλοῦ, ὡς ἓνα σῶμα μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο χρήματα, ἀγαθὰ καὶ ἄνθρωποι μετακινουῦνταν ὁμαλὰ καὶ μὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ταχύτητα, σύμφωνα μὲ τὰ ἀκαταμάχητα κίνητρα τῆς ζήτησης καὶ τῆς προσφορᾶς, τοῦ κέρδους καὶ τῆς ζημίας, μὲ τὴ βοήθεια τῆς σύγχρονης τεχνολογίας. Ἄν ὡς καὶ οἱ πιὸ νωθοὶ (δηλαδὴ οἱ πιὸ ἀδιάφοροὶ ἀπέναντι στὰ οἰκονομικὰ ἐρεθίσματα) ἄνθρωποι ἀνταποκρίνονταν τώρα μαζικὰ σὲ τέτοια ἐρεθίσματα — ἢ μετανάστευση Βρετανῶν στὴν Αὐστραλία αὐξήθηκε ἀπὸ εἴκοσι χιλιάδες σὲ ἐνενηντα χιλιάδες σχεδὸν μέσα σὲ ἓνα χρόνο μετὰ τὴν ἀνακάλυψη χρυσοῦ ἐκεῖ — τότε τίποτα καὶ κανένας δὲν μπορούσε νὰ τοὺς ἀντισταθεῖ. Naί, ὑπῆρχαν ἀκόμα πολλὰ μέρη στὸν κόσμον, ἀκόμα καὶ στὴν Εὐρώπη, ποὺ ἦταν λίγο πολὺ ξεκομμένα ἀπὸ αὐτὸ τὸ κίνημα. Ἄλλὰ ἔμενε τάχα καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ παρασύρονταν ἀπὸ αὐτό;

IV

Σήμερα εἴμαστε περισσότερο ἐξοικειωμένοι ἀπὸ ὅσο οἱ ἄνθρωποι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ αὐτὴ τὴ σύζευξη ὄλων τῶν τμημάτων τῆς ὑψηλῆς σὲ ἓναν ἐνιαῖο κόσμον. Ὑπάρχει, ὠστόσο, μιὰ οὐσιώδης διαφορά ἀνάμεσα στὸν τρόπο ποὺ βιώνουμε σήμερα αὐτὴ τὴ διαδικασία καὶ τὸν τρόπο ποὺ τὴ βίωναν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Τὸ ἐντυπωσιακότερο γνῶρισμά της στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα εἶναι μιὰ διεθνὴς τυποποίηση, ποὺ δὲν περιορίζεται στὴν οἰκονομία καὶ τὴν τεχνολογία. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὁ κόσμος μας εἶναι πολὺ πιὸ τυποποιημένος ἀπὸ ὅσο ἦταν ὁ κόσμος τοῦ Φιλέα Φόγκ, ἀλλὰ ὁ μόνος λόγος εἶναι ὅτι σήμερα ὑπάρχουν περισσότερες μηχανές, παραγωγικὲς ἐγκαταστάσεις καὶ ἐπιχειρηματικὲς μονάδες. Οἱ σιδηρόδρομοι, οἱ τηλεγράφοι καὶ τὰ πλοῖα τοῦ 1870 δὲν ἀναγνωρίζονταν λιγότερο ὡς διεθνή «πρότυπα», ὅπου ὑπῆρχαν, ἀπὸ ὅσο τὰ αὐτοκίνη-

τα και τὰ αεροδρόμια τοῦ 1970. Αὐτὸ πού ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτο τότε ἦταν ἡ διεθνὴς καὶ διαγλωσσικὴ τυποποίηση τῆς κουλτούρας, πού σήμερα διαχέει, τὸ πολὺ πολὺ μὲ κάποια μικρὴ καθυστέρηση, σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο τὶς ἴδιες κινηματογραφικὲς ταινίες, τὴν ἴδια μουσικὴ, τὰ ἴδια τηλεοπτικὰ προγράμματα, ἀκόμα καὶ τὸν ἴδιο τρόπο ζωῆς. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μιὰ ἀνάλογη τυποποίηση ἐπηρέαζε τότε, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὴν εὐάριθμη μεσαία τάξη καὶ μερικοὺς εὐποροὺς, τουλάχιστον ὅσο δὲν τὴν ἀναχαίτιζαν οἱ γλωσσικοὶ φραγμοί. Τὰ «πρότυπα» τοῦ ἀνεπτυγμένου κόσμου ἀντιγράφονταν ἀπὸ τὶς περισσότερες καθυστερημένες χώρες καὶ ἔτσι διαδίδονταν λίγες κυρίαρχες ἐκδοχές: ἡ ἀγγλικὴ σὲ ὁλόκληρη τὴ βρετανικὴ αὐτοκρατορία, στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες καί, σὲ πολὺ μικρότερο βαθμὸ, στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, ἡ γαλλικὴ στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ, στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ σὲ ὀρισμένα μέρη τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ἡ γερμανοαυστριακὴ σὲ ὁλόκληρη τὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Εὐρώπη, στὴ Σκανδιναβία καὶ ἐπίσης, ὡς ἓνα βαθμὸ, στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Μποροῦσε κανεὶς νὰ διακρίνει ἓνα ὀρισμένο κοινὸ ὀπτικὸ στίλ, τὸ παραφορτωμένο ἐσωτερικὸ τοῦ ἀστικοῦ σπιτιοῦ, τὸν μπαρόκ ρυθμὸ ἑνὸς θεάτρου ἢ μιᾶς ὄπερας, ἂν καὶ στὴν πράξη αὐτὴ ἡ εἰκόνα παρουσιαζόταν μόνον ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ Εὐρωπαῖοι ἢ ἄποικοι πού κατάγονταν ἀπὸ Εὐρωπαίους (βλ. Κεφάλαιο ΙΓ'). Ὡστόσο, ἂν ἐξαίρεσουμε τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες (καὶ τὴν Αὐστραλία), ὅπου οἱ ὑψηλοὶ μισθοὶ κατέστησαν δημοκρατικότερη τὴν ἀγορὰ καὶ κατὰ συνέπεια τὸν τρόπο ζωῆς τῶν οἰκονομικὰ ἀσθενέστερων τάξεων, αὐτὸ τὸ φαινόμενο περιοριζόταν σὲ σχετικὰ στενοὺς κύκλους.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἄστοι προφῆτες τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα προσέβλεπαν σὲ ἓναν ἐνιαῖο, λίγο πολὺ τυποποιημένο κόσμο, ὅπου ὅλες οἱ κυβερνήσεις θὰ ἀναγνώριζαν τὶς ἀλήθειες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀλήθειες οἱ ὁποῖες θὰ μεταλαμπαδεύονταν παντοῦ ἀπὸ ἀπρόσωπους ἱεραποστόλους, ἰσχυρότερους ἀπὸ ἐκείνους πού ὑπηρετήσαν τὸν χριστιανισμό ἢ τὸ Ἰσλάμ· ἓναν κόσμο ἀναπλασμένο κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῆς ἀστικῆς τάξης, ἴσως μάλιστα ἓναν κόσμο ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ ἐξαφανίζονταν, τελικὰ, οἱ ἐθνικὲς διαφορές. Ἦδη ἡ ἀνάπτυξη τῶν συγκοινωνιῶν καὶ ἐπικοινωνιῶν ἀπαιτοῦσε νέες μορφὲς διεθνῶν ὀργανισμῶν γιὰ τὸ συντονισμό καὶ τὴν τυποποίηση, ὅπως ἡ «Διεθνὴς Τηλεγραφικὴ Ἐνωση»

του 1865, η «Παγκόσμια Ταχυδρομική Ένωση» του 1875, ο «Διεθνής Μετεωρολογικός Όργανισμός» του 1878, που υπάρχουν ως σήμερα. Ήδη είχε θέσει —και σε περιορισμένο βαθμό είχε λύσει, χάρη στον «Διεθνή Κώδικα Σημάτων» του 1871— το πρόβλημα της διεθνούς «γλώσσας». Μέσα σε λίγα χρόνια οι προσπάθειες να έπινοηθεί μια τεχνητή κοσμοπολιτική γλώσσα επρόκειτο να γίνουν της μόδας· η αρχή έγινε με τη γλώσσα που σκάρωσε το 1880 ένας Γερμανός, η οποία άκουγε στο παράξενο όνομα «Volapük». (Καμιά από αυτές τις γλώσσες δεν επιβλήθηκε, ούτε καν η πιο έλπιδοφόρα από αυτές, η Έσπεράντο, ένα άλλο προϊόν της δεκαετίας του 1880.) Ήδη το εργατικό κίνημα έτοιμαζόταν να δημιουργήσει μια παγκόσμια οργάνωση, που θα έβγαζε πολιτικά συμπεράσματα από την προϊούσα ενοποίηση του κόσμου: τη «Διεθνή» (βλ. Κεφάλαιο 5').*

Όστόσο, η διεθνής τυποποίηση και ενοποίηση με αυτή την έννοια παρέμεινε διστακτική και μερική. Ός ένα βαθμό, μάλιστα, η ανάδυση νέων εθνών, που το καθένα είχε δική του κουλτούρα και χρησιμοποιούσε ξεχωριστή γλώσσα αντί για το διεθνές ιδίωμα κάποιας καλλιεργημένης μειονότητας, τη δυσχέραινε ή σωστότερα την παρέλκυε. Οί συγγραφείς μπορούσαν να αποκτήσουν ευρωπαϊκή ή παγκόσμια φήμη μόνο χάρη σε μεταφράσεις. Είναι βέβαια σημαντικό ότι το 1875 όσοι μιλούσαν γερμανικά, γαλλικά, σουηδικά, ολλανδικά, ισπανικά, δανικά, ιταλικά, πορτογαλικά, τσεχικά και ούγγρικά μπορούσαν να απολαύσουν μερικά ή όλα τα έργα του Ντίκενς (όπως θα συνέβαινε πριν τελειώσει ο αιώνας και με όσους μιλούσαν βουλγαρικά, ρωσικά, φιλανδικά, σερβοκροατικά, αρμενικά και γίντις)· αλλά έξιςου σημαντικό είναι ότι αυτή η διαδικασία προϋπέθετε έναν ολο και μεγαλύτερο γλωσσικό κατακερματισμό. Όποιες και αν ήταν οι μακροπρόθεσμες προοπτικές, οι σύγχρονοι φιλελεύθεροι παρατηρητές δέχονταν ότι, βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα, η ανάπτυξη προχωρούσε με το σχηματισμό ξεχωριστών και ανταγωνιστικών εθνών (βλ. Κεφάλαιο 5'). Το περισσότερο που μπορούσε κανείς να ελπίζει ήταν ότι αυτά τα έθνη θα υιοθετούσαν τον ίδιο τύπο θεσμών, οικονομίας και

* Το αν ο Διεθνής Έρυθρός Σταυρός (1860), επίσης παιδί της περιόδου που εξετάζουμε, ανήκει σ' αυτή την κατηγορία είναι περισσότερο αμφισβητήσιμο, αφού όφείλει τη γέννησή του στην πιο άκραία μορφή της απουσίας διεθνισμού: τους διακρατικούς πολέμους.

ιδεῶν. Ἡ ἐνότητα τοῦ κόσμου προϋπέθετε τὴ διαίρεση. Τὸ παγκόσμιο σύστημα τοῦ καπιταλισμοῦ ἦταν ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ ἀνταγωνιστικὲς «ἐθνικὲς οἰκονομίες». Ὁ παγκόσμιος θρίαμβος τοῦ φιλελευθερισμοῦ στηριζόταν στὸν προσηλυτισμὸ ὅλων τῶν λαῶν, τουλάχιστον αὐτῶν ποὺ θεωροῦνταν «πολιτισμένοι». Ἀναμφισβήτητα, οἱ ὑπέρμαχοι τῆς προόδου στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα εἶχαν ἀρκετὴ σιγουριά ὅτι αὐτὸ θὰ συνέβαινε ἀργὰ ἢ γρήγορα. Ἀλλὰ ἡ σιγουριά τους βασιζόταν σὲ ἀσταθὴ θεμέλια.

Μιλοῦσαν βέβαια ρεαλιστικὰ καὶ πειστικὰ, ὅταν ἐπισήμαιναν τὴ σύσφιγξη τοῦ παγκοσμίου δικτύου συγκοινωνιῶν, ποὺ τὸ πιὸ ἀπτό ἀποτελέσματά της ἦταν ἡ κολοσσιαία αὔξηση τῆς ροῆς στὶς διεθνεῖς ἀνταλλαγὲς ἐμπορευμάτων καὶ ἀνθρώπων, δηλαδὴ στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ μετανάστευση, μὲ τὴν ὁποία θὰ ἀσχοληθοῦμε χωριστὰ (βλ. Κεφάλαιο ΙΑ'). Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ στὸν πιὸ διεθνοποιημένο τομέα, τὸν τομέα τῆς ἐπιχείρησης, ἡ ἐνοποίηση τοῦ κόσμου δὲν ἀποτελοῦσε ἀπὸ κάθε ἄποψη πλεονέκτημα. Γιατὶ, ἂν δημιουργοῦσε μιὰ παγκόσμια οἰκονομία, ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ οἰκονομία ὅπου ὅλα τὰ μέρη ἐξαρτῶνταν σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὥστε τὸ τράβηγμα μιᾶς κλωστής θὰ μετακινοῦσε ἀναπόφευκτα ὅλες τὶς ἄλλες. Ἡ χαρακτηριστικότερη ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἀλληλεξάρτησης ἦταν ἡ διεθνὴς οἰκονομικὴ ὕφεση.

• Ὅπως εἶπαμε, στὴ δεκαετία τοῦ 1840 ὑπῆρχαν κυρίως δύο εἶδη οἰκονομικῶν διακυμάνσεων ποὺ ἐπηρέαζαν τὶς τύχες τοῦ κόσμου: ὁ παλιὸς ἀγροτικὸς κύκλος, βασισμένος στὴν ἀπόδοση τῆς σοδειᾶς καὶ τῶν κτηνῶν, καὶ ὁ καινοφανὴς «ἐμπορικὸς κύκλος», οὐσιῶδες στοιχεῖο τοῦ μηχανισμοῦ τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Στὴ δεκαετία τοῦ 1840 ὁ πρῶτος κύκλος ἐξακολουθοῦσε νὰ δεσπόζει στὸν κόσμον, ἂν καὶ οἱ ἐπιπτώσεις του ἔτειναν νὰ εἶναι μᾶλλον τοπικὲς παρὰ οἰκουμενικὲς, ἀφοῦ ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ πάνδημα φυσικὰ φαινόμενα — ὁ καιρὸς, οἱ ἐπιδημίες ποῦ μάστιζαν φυτὰ, ζῶα καὶ ἀνθρώπους — σχεδὸν ποτὲ δὲν ἐκδηλώνονταν ταυτόχρονα σὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου. Στὶς ἐκβιομηχανισμένες οἰκονομίες κυριαρχοῦσε ἤδη ὁ ἐπιχειρηματικὸς κύκλος, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ τέλος τῶν Ναπολεοντείων Πολέμων, ἀλλὰ πρακτικὰ ἐπηρέαζε μόνο τὴ Βρετανία, ἴσως ἀκόμα τὸ Βέλγιο καὶ τοὺς μικροὺς τομεῖς ἄλλων οἰκονομιῶν ποὺ ἦταν ἐνσωματωμένοι στὸ διεθνὲς σύστημα. Οἱ κρίσεις ποὺ δὲν συνδέονταν μὲ ταυ-

τόχρονες διαταραχές τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, π.χ. ἡ κρίση τοῦ 1826, τοῦ 1837 ἢ τοῦ 1839-42, κλόνιζαν τὴν Ἀγγλία καὶ τοὺς ἐπιχειρηματικοὺς κύκλους στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἢ στὸ Ἀμβουῦργο, ἀλλὰ ἄφηναν οὐσιαστικὰ ἀνεπηρέαστο τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀκόμα καὶ τῆς ἴδιας τῆς Εὐρώπης.

Δύο ἐξελίξεις ἄλλαξαν αὐτὴ τὴν κατάσταση μετὰ τὸ 1848. Πρῶτον, ἡ κρίση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κύκλου ἔγινε πραγματικὰ παγκόσμια. Ἡ κρίση τοῦ 1857, ποὺ ἄρχισε μὲ τὴν κατάρρευση μιᾶς τράπεζας στὴ Νέα Ὑόρκη, ἦταν πιθανῶς ἡ πρώτη παγκόσμια οἰκονομικὴ ὕφεση τοῦ σημερινοῦ τύπου. (Ἴσως αὐτὸ δὲν ἦταν τυχαῖο: ὁ Κάρλ Μάρξ παρατήρησε ὅτι οἱ συγκοινωνίες εἶχαν φέρει τίς δύο κύριες πηγές ἐπιχειρηματικῶν διαταραχῶν, τὴν Ἰνδία καὶ τὴν Ἀμερική, πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν Εὐρώπη.) Ἀπὸ τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἡ κρίση πέρασε στὴ Βρετανία, ἀπὸ ἐκεῖ στὴ βόρεια Γερμανία, ἀπὸ ἐκεῖ στὴ Σκανδιναβία, γιὰ νὰ ἐπιστρέψει στὸ Ἀμβουῦργο, ἀφήνοντας πίσω τῆς ἓνα κύμα χρεωκοπιῶν καὶ ἀνεργίας, ποὺ στὸ μεταξὺ αὐλάκωνε τοὺς ὠκεανοὺς τραβώντας πρὸς τὴ Νότια Ἀμερική. Ἡ ὕφεση τοῦ 1873, ποὺ ἄρχισε στὴ Βιέννη, ἐξαπλώθηκε κατὰ τὴν ἀντίθετη φορὰ καὶ ἀκόμα πλατύτερα. Οἱ μακροπρόθεσμες συνέπειές τῆς ἦταν βαθύτερες, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ ὅπως ἄλλωστε ἦταν ἐπόμενο. Ἡ δεύτερη ἐξέλιξη ἦταν ὅτι, τουλάχιστον στίς ἐκβιομηχανιζόμενες χῶρες, οἱ παραδοσιακὲς διακυμάνσεις τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἔχασαν πολλὴ ἀπὸ τὴν ἐκρηκτικότητά τους, ἀφενὸς ἐπειδὴ ἡ μαζικὴ μεταφορὰ εἰδῶν διατροφῆς μείωνε τίς τοπικὲς ἐλλείψεις καὶ ἔτεινε νὰ ἐξισῶνει τίς τιμές, ἀφετέρου ἐπειδὴ οἱ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τέτοιων ἐλλείψεων ἀντισταθμίζονταν τώρα ἀπὸ τὸν ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἀπασχόλησης στὸν βιομηχανικὸ τομέα. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ κακὲς συγκομιδὲς θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐπηρεάζει τὴ γεωργία, ἀλλὰ ὄχι ἀπαραίτητα τὴν ὑπόλοιπὴ χώρα. Ἐξάλλου, καθὼς ἡ παγκόσμια οἰκονομία ἐσφιγγε τὴ λαβὴ τῆς, ἀκόμα καὶ ἡ τύχη τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἔμελλε νὰ ἐξαρτᾶται πολὺ λιγότερο ἀπὸ τίς ἰδιοτροπίες τῆς φύσης παρὰ ἀπὸ τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν στὴν παγκόσμια ἀγορὰ —ὅπως θὰ ἔδειχναν οἱ μεγάλες γεωργικὲς κρίσεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ τοῦ 1880.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξελίξεις ἐπηρέαζαν μόνο τὸ τμῆμα τοῦ κόσμου ποὺ εἶχε ἤδη ἐνσωματωθεῖ στὴν παγκόσμια οἰκονομία. Ἀλλὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν τεράστιες ἐκτάσεις καὶ πληθυσμοὶ —οὐσιαστικὰ

ολόκληρη ή 'Ασία και 'Αφρική, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Λατινικῆς 'Αμερικῆς καὶ ὄχι ἀμελητέα τμήματα τῆς ἴδιας τῆς Εὐρώπης— πού δὲν ἐντάσσονταν σὲ καμιὰ ἄλλη οἰκονομία ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τῶν καθαρὰ τοπικῶν ἀνταλλαγῶν καὶ δὲν γνώριζαν οὔτε λιμάνια, οὔτε σιδηροδρόμους, οὔτε τὸν τηλέγραφο. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ὑπερβάλουμε τὸ βαθμὸ ἐνοποίησης τοῦ κόσμου πού ἐπιτεύχθηκε ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ τὸ 1875. Στὸ κάτω κάτω, ὅπως ἐπισήμανε ἕνας ἐπιφανὴς χρονικογράφος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, « Ἡ παγκόσμια οἰκονομία βρίσκεται μόνο στὶς ἀπαρχές της»· ἀλλὰ, ὅπως πρόσθεσε ὁ ἴδιος σωστά, «ἀκόμα καὶ αὐτὲς οἱ ἀπαρχές μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μαντέψουμε τὴ μελλοντικὴ σημασίᾳ της, καθὼς ἡ τωρινὴ φάση ἀντιπροσωπεύει ἤδη μιὰ ἀληθινὰ ἐκπληκτικὴ μεταμόρφωση στὴν παραγωγικότητα τῆς ἀνθρωπότητας». ¹⁴ Ἄν ἐστιᾶσουμε τὸ βλέμμα μας σὲ μιὰ περιοχὴ τόσο κοντινὴ στὴν Εὐρώπη ὅσο, ἄς ποῦμε, ἡ νότια ἀκτὴ τῆς Μεσογείου καὶ ἡ βόρεια 'Αφρική, τὸ 1870 λίγα ἀπὸ τὰ ὅσα εἶπαμε πρὶν πάντως θὰ ἴσχυαν ὅπουδῆποτε ἄλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὰ μᾶλλον μικρὰ τμήματα τῆς 'Αλγερίας ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ γάλλοι ἄποικοι. Τὸ Μαρόκο ἀπλῶς παραχώρησε στοὺς ξένους, τὸ 1862, τὸ δικαίωμα νὰ ἐμπορεύονται σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτειά του· ἡ Τυνησία δὲν ἐφάρμοσε τὴν ἰδέα (πού ἔμελλε νὰ ἀποδειχτεῖ σχεδὸν ἐξίσου ὀλέθρια ὅσο στὴν Αἴγυπτο) νὰ ἐπιταχύνει τὴν ἀργὴ πρόοδό της μὲ τὴ βοήθεια δανείων παρὰ μόνο μετὰ τὸ 1865. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ παρατηρήθηκε κάτι πού ἦταν ἀπότοκο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ διεθνoῦς ἐμπορίου: γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρθηκε ἡ κατανάλωση τσαγιοῦ στὰ νότια τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Ἄτλαντα, στὴν Οὐάργλα, στὸ Τιμπουκτοῦ καὶ στὸ Ταφιλέλτ, ὡς εἶδους πολυτελείας ὅμως, ἀφοῦ ἡ τιμὴ μιᾶς λίβρας ἦταν ἰσοδύναμη μὲ τὸν μηνιαῖο μισθὸ ἑνὸς μαροκινοῦ στρατιώτη. Ὡς τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα δὲν ὑπῆρχε στὶς ἰσλαμικὲς χῶρες κανένα σημάδι τῆς χαρακτηριστικῆς σήμερα δημογραφικῆς ἔκρηξης. Ἀντίθετα, σὲ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Σαχάρας, καθὼς καὶ στὴν Ἰσπανία, ὁ παραδοσιακὸς συνδυασμὸς λιμοῦ καὶ ἐπιδημίας, ὅπως ἐκδηλώθηκε στὰ 1867-69 (καὶ ἐρήμωσε ἕνα τόσο μεγάλο μέρος τῆς Ἰνδίας τὴν ἴδια περίοδο), ἔχει πολὺ μεγαλύτερη οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία ἀπὸ ὅσο ὅποιαδῆποτε ἐξέλιξη σχετικὴ μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ, ἂν καὶ ἴσως (ὅπως συνέβη στὴν 'Αλγερία) οἱ ἐπιπτώσεις του ἐντάθηκαν ἐξαιτίας της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ

Και ἡ ἀγγλικὴ ἱστορία μιλάει μεγαλόφωνα στοὺς βασιλιάδες καὶ τοὺς λέει:

“Ἄν βαδίσετε ἐπικεφαλῆς τῶν ἰδεῶν τοῦ αἵωνα σας, αὐτὲς οἱ ιδέες θὰ σᾶς ἀκολουθήσουν καὶ θὰ σᾶς ὑποστηρίξουν.

“Ἄν βαδίσετε ξοπίσω τους, θὰ σᾶς παρασύρουν μαζί τους.

“Ἄν βαδίσετε ἐναντίον τους, θὰ σᾶς ἀνατρέψουν!

ΝΑΠΟΛΕΩΝ Γ.¹

Ἡ ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία ἀναπτύχθηκε τὸ στρατιωτικὸ ἔνστικτο σ’ αὐτὸ τὸ ἔθνος τῶν ἐφοπλιστῶν, τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν καταστηματαρχῶν... εἶναι γνωστὴ. [Ἡ Πυροβολικὴ Λέσχη τῆς Βαλτιμόρης] ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ ἓνα πράγμα: τὴν καταστροφή τῆς ἀνθρωπότητας γιὰ φιλανθρωπικούς σκοποὺς καὶ τὴν τελειοποίηση τῶν ὄπλων, πού τὰ θεωροῦσε ἐργαλεῖα τοῦ πολιτισμοῦ.

ΙΟΥΛΙΟΣ ΒΕΡΝ, 1865²

I

Γιὰ τὸν ἱστορικό, ἡ μεγάλη ἀναπτυξιακὴ ἔκρηξη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 σημαίνει τὶς ἀπαρχές μιᾶς οἰκουμενικῆς βιομηχανικῆς οικονομίας καὶ μιᾶς ἐνιαίας παγκόσμιας ἱστορίας. Γιὰ τοὺς ἡγέτες τῆς Εὐρώπης ἐκεῖνη ἡ ἐποχὴ ἦταν, ὅπως εἶδαμε, μιὰ ἀνάπαυλα, πού τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ πάρουν μιὰ ἀνάσα καὶ νὰ ξεχάσουν ἢ τουλάχιστον νὰ ἀμβλύνουν, μὲ τὴν εὐημερία καὶ τὴ συνετὴ διοίκηση, τὰ προβλήματα πού δὲν εἶχαν λύσει οὔτε οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 οὔτε ἡ καταστολὴ τους. Καὶ πράγματι, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων φαινόταν τώρα πολὺ πιὸ εὐκόλη, χάρις στὴ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐπέκταση, τὴν καθιέρωση θεσμῶν καὶ πολιτικῶν κανόνων εὐνοϊκῶν γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη, καὶ τὸ ἄνοιγμα δικλείδων ἀσφαλείας —ὅπως ἡ ἱκανοποιητικὴ ἀπασχόληση καὶ ἡ μετανάστευση— ἱκανῶν νὰ ἐλαττώσουν τὴν πίεση τῆς μαζικῆς δυσφορίας. Ἀλλὰ τὰ πολιτικὰ προβλήματα παρέμειναν, καὶ στὸ τέ-

λος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ἦταν φανερό ὅτι δὲν μπορούσαν πιά νὰ παρακαμφθοῦν. Γιὰ κάθε κυβέρνηση, ἐπρόκειτο οὐσιαστικά γιὰ προβλήματα ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, ἀλλά, λόγω τῆς ἰδιομορφίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συστήματος κρατῶν πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ Ρήνου, οἱ ἐσωτερικὲς καὶ οἱ διεθνεῖς ὑποθέσεις ἦταν στενά ἀλληλένδετες. Στὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία, στὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, ἀκόμα καὶ στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ στὶς παρυφῆς τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας, ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ ἡ ριζοσπαστικὴ δημοκρατία, ἢ τουλάχιστον τὸ αἶτημα γιὰ δικαιώματα καὶ ἀντιπροσώπευση, δὲν μπορούσε νὰ διαχωρισθεῖ ἀπὸ τὰ αἰτήματα γιὰ ἐθνικὴ αὐτονομία, ἀνεξαρτησία ἢ ἐνοποίηση. Καὶ αὐτό, μὲ τὴ σειρά του, μπορούσε νὰ πυροδοτήσῃ διεθνεῖς συγκρούσεις· στὴν περίπτωση μάλιστα τῆς Γερμανίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων ἓνα τέτοιο ἀποτέλεσμα ἦταν ἀναπόφευκτο.

Γιατί, ξέχωρα ἀπὸ τὸ συμφέρον ἄλλων δυνάμεων νὰ ὑπάρξουν οὐσιώδεις ἀλλαγές στὰ σύνορα τῆς Εὐρώπης, ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἰταλίας σήμαινε τὴν ἀναδίπλωση τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, στὴν ὁποία ἀνῆκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βόρειας Ἰταλίας. Ἡ ἐνοποίηση τῆς Γερμανίας ἔθετε τρία ζητήματα: Ποιὰ ἀκριβῶς ἐδάφη θὰ ἀποτελοῦσαν τὴν ἐνωμένη Γερμανία,* πῶς θὰ ἐντάσσονταν σ' αὐτὴν (ἂν ἐντάσσονταν) οἱ δύο μεγάλες δυνάμεις-μέλη τῆς γερμανικῆς συνομοσπονδίας, ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία, καὶ τί θὰ συνέβαινε μὲ τις πολυάριθμες ἄλλες ἡγεμονίες, πού ποίκιλλαν ἀπὸ βασιλεία μεσαίου μεγέθους ὡς λιλιπούτεια πριγκιπάτα μὲ ὀπερητικὸ χαρακτήρα. Καί, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἐνοποίηση τόσο τῆς Ἰταλίας ὅσο καὶ τῆς Γερμανίας ἀφοροῦσε ἄμεσα τὴ φύση καὶ τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας

* Ἡ Γερμανικὴ Συνομοσπονδία περιλάμβανε τὸ μικρότερο μέρος τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Πρωσίας, καθὼς καὶ τὸ Χόλσταϊν-Λάουενμπουργκ, πού ἀνῆκε ἐπίσης στὴ Δανία καὶ τὸ Λουξεμβούργο, τὰ ὁποία εἶχαν δεσμούς καὶ μὲ μὴ γερμανικὰ κράτη. Δὲν συμπεριλάμβανε τὸ (τότε δανικὸ) Σλέσβιχ. Ἐξάλλου, ἡ Γερμανικὴ Τελωνειακὴ Ἐνωσις (Zollverein), πού ἰδρύθηκε τὸ 1834, περιλάμβανε στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ὀλόκληρὴ τὴν Πρωσία, ἀλλὰ κανένα τμήμα τῆς Αὐστρίας. Ἐπίσης ἄφηνε ἔξω τὸ Ἀμβούργο, τὴ Βρέμη καὶ ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο μέρος τῆς βόρειας Γερμανίας (τὸ Μεκλεμβούργο, τὸ Χόλσταϊν-Λάουενμπουργκ, καθὼς καὶ τὸ Σλέσβιχ). Μπορεῖ κανεὶς νὰ φανταστεῖ τις περιπλοκὲς πού δημιουργοῦσε αὐτὴ ἡ κατάσταση.

τῶν Ἀψβούργων. Πρακτικά, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις σήμαινε πόλεμο.

Εὐτυχῶς γιὰ τοὺς ἡγέτες τῆς Εὐρώπης, αὐτὸ τὸ μεικτὸ φορτίο ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν προβλημάτων εἶχε πάψει πιά νὰ εἶναι ἐκρηκτικὸ· ἢ μᾶλλον ἢ ἥττα τῆς ἐπανάστασης καὶ ἡ ἐπακόλουθη ἐξαρση τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος τὸ εἶχαν ἐξουδετερώσει. Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 οἱ περισσότερες κυβερνήσεις ἄρχισαν πάλι νὰ ἀντιμετωπίζουν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ ἀναταραχὴ, πού φορεῖς τῆς ἦταν ἡ μετριοπαθῆς φιλελεύθερη μεσαία τάξη καὶ οἱ περισσότερο ριζοσπαστικοὶ δημοκράτες, μερικὲς φορές μάλιστα καὶ τὸ ἀναδυόμενον ἐργατικὸ κίνημα. Μερικὲς κυβερνήσεις ἀποδείχθηκαν περισσότερο εὐάλωτες ἀπὸ ὅ,τι παλιότερα ἀπέναντι στὴν ἐσωτερικὴ δυσἀρέσκεια—ἰδιαιτέρα ὅταν εἶχαν νικηθεῖ σὲ μιὰ διεθνή σύρραξη, ὅπως ἡ Ρωσία στὸν Κριμαϊκὸ Πόλεμο (1854-56) καὶ ἡ αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων στὸν Ἰταλικὸ Πόλεμο τοῦ 1859-60. Ὡστόσο, αὐτὲς οἱ νέες ἀναταραχὲς δὲν ἦταν ἐπαναστατικές, ἐκτὸς σὲ μιὰ ἢ δύο ἐστίες, ὅπου ἀπομονώθηκαν καὶ ἐξουδετερώθηκαν. Τὸ χαρακτηριστικότερο ἐπεισόδιο ἐκείνων τῶν χρόνων ἦταν ἡ σύγκρουση τοῦ ἔντονα φιλελεύθερου πρωσικοῦ κοινοβουλίου, πού εἶχε ἐκλεγῆ τὸ 1861, μὲ τὸ βασιλιά καὶ τὴν ἀριστοκρατία τῆς Πρωσίας, πού δὲν εἶχαν τὴν παραμικρὴ διάθεση νὰ ἐνδώσουν στὶς ἀξιώσεις του. Ἡ πρωσικὴ κυβέρνησις, ξέροντας πολὺ καλὰ ὅτι ἡ φιλελεύθερη ἀπειλὴ δὲν εἶχε παρὰ ρητορικὸ χαρακτήρα, προκάλεσε τὴ σύγκρουση καὶ ἀναγόρευσε σὲ πρωθυπουργὸ τὸν πιὸ ἀδίστακτο συντηρητικὸ πού μπόρεσε νὰ βρεῖ—τὸν Ὄττο φὸν Βίσμαρκ— γιὰ νὰ κυβερνήσει περιφρονώντας τὸ κοινοβούλιο καὶ ἀγνοώντας τὴν ἄρνησή του νὰ ψηφίσει φόρους. Πράγμα πού ἐκεῖνος ἔκανε χωρὶς δυσκολία.

Ὡστόσο, τὸ σημαντικότερο στὴ δεκαετία τοῦ 1860 δὲν εἶναι ὅτι οἱ κυβερνήσεις διατηροῦσαν σχεδὸν πάντα τὴν πρωτοβουλία καὶ σχεδὸν ποτὲ δὲν ἔχαναν τὸν ἔλεγχο τῆς κατάστασης γιὰ περισσότερο ἀπὸ μιὰ στιγμή, ἀλλὰ ὅτι ἱκανοποιοῦσαν πάντα μερικὰ ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῆς λαϊκῆς ἀντιπολίτευσης, τουλάχιστον δυτικὰ ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ δεκαετία μεταρρυθμίσεων, πολιτικῆς φιλελευθεροποίησης, ἀκόμα καὶ κάποιων παραχωρήσεων στὶς λεγόμενες «δυνάμεις τῆς δημοκρατίας». Στὴ Βρετανία, τὴ Σκανδιναβία καὶ τὶς Κάτω Χῶρες, ὅπου ὑπῆρχαν ἤδη κοινοβουλευτικὰ συντάγματα, τὸ ἐκλογικὸ

σῶμα διευρύνθηκε, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε μιὰ σειρὰ ἀπὸ συναφεῖς μεταρρυθμίσεις. Θεωρήθηκε μάλιστα ὅτι ἡ βρετανικὴ Μεταρρυθμιστικὴ Πράξις τοῦ 1867 ἐναπόθετε τὴν ἐκλογικὴ δύναμη στὰ χέρια τῶν ἐργατῶν ψηφοφόρων. Στὴ Γαλλία, ὅπου ἡ κυβέρνησις τοῦ Ναπολέοντα Γ' εἶχε πιά χάσει ὀλοφάνερα τὶς ψήφους τῶν πόλεων τὸ 1863 —δὲν μπόρεσε νὰ ἐκλέξει παρὰ μόνον ἕναν ἀπὸ τοὺς δεκαπέντε βουλευτὲς τοῦ Παρισιοῦ— γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ ἐκτεταμέναι προσπάθειαι νὰ «φιλελευθεροποιηθῆι» τὸ αὐτοκρατορικὸ καθεστῶς. Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ τῆς διάθεσις ἦταν ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακὴ στὶς μὴ κοινοβουλευτικὰς μοναρχίας.

Μετὰ τὸ 1860 ἡ μοναρχία τῶν Ἀψβούργων ἐγκατέλειψε τὴν προσπάθεια νὰ βασιλεύει σὰν νὰ μὴν εἶχαν οἱ ὑπῆκοοὶ τῆς πολιτικὴ γνώμη. Ἄρχισε νὰ συγκεντρῶνει τὴν προσοχὴ τῆς στὴ δημιουργία ἑνὸς συνασπισμοῦ δυνάμεων ἐπιλεγμένων ἀνάμεσα στὶς πολυάριθμους καὶ δύστροπες ἐθνότητές τῆς· ὁ συνασπισμὸς αὐτὸς ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὸς ὥστε νὰ ἀδρανοποιήσῃ πολιτικὰ τὶς ὑπόλοιπες ἐθνότητες, στὶς ὁποῖες ὡστόσο ἔπρεπε πιά νὰ γίνουσι ὀρισμέναι ἐκπαιδευτικὰ καὶ γλωσσικὰ παραχωρήσεις (βλ. σ. 150-2). Ὡς τὸ 1879, οἱ Ἀψβούργοι στήριζαν συνήθως αὐτὸ τὸ συνασπισμὸν στοὺς μεσοαστοὺς φιλελευθέρους τοῦ γερμανόφωνου στοιχείου. Τὸ καθεστῶς δὲν μποροῦσε νὰ ἐλέγξῃ ἀποτελεσματικὰ τοὺς Μαγιάρους, ποὺ κέρδιζαν κάτι σχεδὸν ἰσοδύναμο μὲ τὴν ἀνεξαρτησία χάρις στὸ «Συμβιβασμὸν» τοῦ 1867, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ αὐτοκρατορία μετατράπηκε στὴν δυαδικὴν μοναρχίαν τῆς Αὐστροουγγαρίας. Ἀκόμα πιὸ θεαματικὸ, ὅμως, ἦταν αὐτὸ ποὺ συνέβη στὴ Γερμανία. Τὸ 1862 ὁ Βίσμαρκ ἔγινε πρωθυπουργὸς τῆς Πρωσίας, μὲ πρόγραμμα ποὺ ἀπέβλεπε στὴν περιφρούρησιν τῆς παραδοσιακῆς πρωσικῆς μοναρχίας καὶ τῆς πρωσικῆς ἀριστοκρατίας ἐναντίον τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικισμοῦ. Τὸ 1871 ὁ ἴδιος πολιτικὸς χρίσθηκε καγκελάριος μιᾶς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας ποὺ εἶχε ἐνωθεῖ χάρις στὶς δικὰς του προσπάθειαι, ποὺ εἶχε ἕνα κοινοβούλιον (χωρὶς ἰδιαίτερη σημασίαν, εἶναι ἀλήθεια) ἐκλεγμένον μὲ καθολικὴν ψηφοφορίαν ἀνάμεσα στὸν ἄρρενα πληθυσμὸν, καὶ ἀπολάμβανε τὴν ἐνθουσιώδη ὑποστήριξιν τῶν (μετριοπαθῶν) γερμανῶν φιλελευθέρων. Ὁ Βίσμαρκ δὲν ἦταν μὲ κανέναν τρόπο οὔτε φιλελεύθερος οὔτε ἐθνικιστὴς μὲ τὴν πολιτικὴν ἔννοιαν τοῦ ὄρου (βλ. Κεφάλαιον Ε'). Ἀπλῶς ἦταν ἀρκετὰ εὐφυῆς ὥστε

νά ἀντιληφθεῖ ὅτι στοὶ ἐξῆς ὁ μόνος τρόπος νά περισωθεῖ ὁ κόσμος τῶν πρώσων Γιουῶνκερ δὲν ἦταν ἡ μετωπικὴ σύγκρουση μὲ τὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὸν ἔθνικισμὸ, ἀλλὰ ὁ εὐνοϊκὸς ἀναπροσανατολισμὸς καὶ τῶν δύο. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι ἔπρεπε νά κάνει κάτι ποὺ ὁ βρετανὸς συντηρητικὸς ἡγέτης Βενιαμὶν Ντισραέλι (1804-1881) περιέγραψε, ὅταν εἰσηγήθηκε τὴ Μεταρρυθμιστικὴ Πράξη τοῦ 1867, μὲ τὰ λόγια «νά αἰφνιδιάσουμε τοὺς Οὐίγους τὴν ὥρα ποὺ κάνουν μπάνιο καὶ νά τὸ σκάσουμε παίρνοντας τὰ ροῦχα τους».

Ἔτσι, τρεῖς διαπιστώσεις διαμόρφωσαν τὴν πολιτικὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἡγετῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1860. Πρῶτον, ἀντιμετώπιζαν μιὰ κατὰσταση οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἀλλαγῶν ποὺ δὲν μποροῦσαν νά τις ἐλέγξουν, ἀλλὰ στὶς ὁποῖες ἔπρεπε νά προσαρμοστοῦν. Τὸ πραγματικὸ δῖλημμα —καὶ οἱ πολιτικοὶ τὸ συνειδητοποίησαν σαφῶς— ἦταν ἂν ἔπρεπε νά ἀρμενίσουν μὲ πρῦμα τὸν ἄνεμο ἢ νά ἐπιστρατεύσουν τὴ ναυτικὴ τους ἰκανότητα γιὰ νά ὀδηγήσουν τὰ πλοῖα τους σὲ ἄλλη κατεύθυνση. Ὁ ἴδιος ὁ ἄνεμος ὁμως ἦταν ἓνα φυσικὸ δεδομένο. Δεύτερον, ἔπρεπε νά κρίνουν ποιὲς παραχωρήσεις στὶς νέες δυνάμεις μποροῦσαν νά γίνουν χωρὶς νά ἀπειλήσουν τὸ κοινωνικὸ καθεστῶς ἢ, σὲ εἰδικές περιπτώσεις, τίς κατεστημένες πολιτικὲς δομές, καὶ νά προσδιορίσουν τὸ σημεῖο πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦσαν νά προχωρήσουν χωρὶς νά ριψοκινδυνεύσουν. Ἀλλὰ τρίτον, εὐτυχῶς γι' αὐτοὺς μποροῦσαν νά πάρουν καὶ τίς δύο ἀποφάσεις ὑπὸ συνθήκης ποὺ τοὺς ἐπέτρεπαν νά ἀναλάβουν σημαντικὲς πρωτοβουλίες, τοὺς ἄφηναν ἀξιόλογα περιθώρια χειρισμῶν καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις μάλιστα τοὺς ἔδιναν, οὐσιαστικά, τὴ δυνατότητα νά ἐλέγξουν τὴν πορεία τῶν γεγονότων.

Οἱ πολιτικοὶ ποὺ κατέχουν τὴν πιὸ ἐξέχουσα θέση στὰ παραδοσιακὰ συγγράμματα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης ἐκείνη τὴν περίοδο ἦταν, ἐπομένως, ὅσοι συνδύαζαν συστηματικὰ τὴν πολιτικὴ δεξιότητα μὲ τὴ διπλωματία καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ κυβερνητικοῦ μηχανισμοῦ, ὅπως ὁ Βίσμαρκ στὴν Πρωσία, ὁ κόμης Καμίλλο Καβούρ (1810-1861) στοὶ Πεδεμόντιο καὶ ὁ Ναπολέων Γ' στὴ Γαλλία, ἢ ὅσοι ἔδειξαν τὴ μεγαλύτερη ἰκανότητα στοὶ νά διεκπεραιώσουν τὴ δύσκολη διαδικασία τῆς ἐλεγχόμενης διεύρυνσης τοῦ ταξικοῦ συστήματος ἐξουσίας, π.χ. ὁ φιλελεύθερος Γλάδστων (1809-1898) καὶ ὁ συντηρητικὸς Ντισραέλι στὴ Βρετανία. Καὶ οἱ πιὸ ἐπιτυχημένοι ἦταν ἐκεῖνοι

πού ἤξεραν πῶς νὰ χρησιμοποιοῦσαν πρὸς ὄφελός τους παλιές καὶ νέες ἀνεπίσημες πολιτικές δυνάμεις, εἴτε τὶς ἐπιδοκίμαζαν εἴτε ὄχι. Ὁ Ναπολέων Γ' ἀνατράπηκε τὸ 1870, ἐπειδὴ τελικὰ δὲν τὸ κατόρθωσε αὐτό. Δύο ὁμως πολιτικοὶ ἀποδείχτηκαν δεινοὶ σ' αὐτὸ τὸ δύσκολο ἐγχείρημα: ὁ μετριοπαθὴς φιλελεύθερος Καβούρ καὶ ὁ συντηρητικὸς Βίσμαρκ.

Καὶ οἱ δύο ἄνδρες ἦταν πολιτικοὶ μὲ σπάνια ἐχεφροσύνη, πού καθρεφτίζεται στὴ λιτὴ σαφήνεια τοῦ ὕφους τοῦ Καβούρ καὶ στὸν ἐξαίρετο χειρισμὸ τοῦ λόγου ἀπὸ τὸν Βίσμαρκ, μιὰ μεγαλύτερη καὶ πιὸ σύνθετη φυσιογνωμία. Καὶ οἱ δύο ἦταν βαθιὰ ἀντεπαναστάτες καὶ δὲν ἔτρεφαν καμιὰ συμπάθεια γιὰ τὶς πολιτικές δυνάμεις τῶν ὁποίων τὸ πρόγραμμα ἀναδέχθηκαν καὶ πραγματοποιοῦσαν στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γερμανία, ἐξαιρώντας τὶς δημοκρατικές καὶ ἐπαναστατικές πλευρές του. Καὶ οἱ δύο φρόντισαν νὰ διαχωρίσουν τὴν ἐθνικὴ ἐνότητα ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἐπιρροή: ὁ Καβούρ ἐπιμένοντας νὰ μετατρέψει τὸ νέο βασιλεῖο τῆς Ἰταλίας σὲ προέκταση τοῦ Πεδεμοντίου, φτάνοντας ὡς τὸ σημεῖο νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τίτλου τοῦ βασιλιᾶ του ἀπὸ Βίκτωρ Ἐμμανουήλ Β' (τῆς Σαβοΐας) σὲ Βίκτωρ Ἐμμανουήλ Α' (τῆς Ἰταλίας), ὁ δὲ Βίσμαρκ κατοχυρώνοντας τὴν πρωσικὴ πρωτοκαθεδρία στὴ νεοσύστατη γερμανικὴ αὐτοκρατορία. Καὶ οἱ δύο ἦταν ἀρκετὰ εὐέλικοι ὥστε νὰ ἐνσωματώσουν στὸ σύστημά τους τὴν ἀντιπολίτευση, ἀλλὰ ἀφαιρώντας τῆς τὶς προϋποθέσεις νὰ ἀποκτήσει τὸν ἔλεγχο.

Καὶ οἱ δύο ἀντιμετώπιζαν ἐξαιρετικὰ περίπλοκα προβλήματα διεθνούς τακτικῆς καὶ (στὴν περίπτωση τοῦ Καβούρ) ἐθνικῆς πολιτικῆς. Ὁ Βίσμαρκ, πού δὲν χρειαζόταν ἐξωτερικὴ βοήθεια καὶ δὲν εἶχε λόγο νὰ ἀνησυχεῖ γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις, μποροῦσε νὰ δεχτεῖ μιὰ ἐνωμένη Γερμανία μόνον ἂν δὲν ἦταν οὔτε δημοκρατικὴ οὔτε τόσο μεγάλη ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ δεσπόζει σ' αὐτὴν ἡ Πρωσία. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποκλείσει τὴν Αὐστρία (τὸ πέτυχε χάρις σὲ δύο σύντομους πολέμους, τοῦ 1864 καὶ τοῦ 1866, τοὺς ὁποίους διεξήγαγε μὲ ἔξοχο τρόπο), νὰ ἐξουδετερώσει τὴν ἐπιρροή της στὴ γερμανικὴ πολιτικὴ (τὸ πέτυχε ἐξασφαλίζοντας τὴν αὐτονομία τῆς Οὐγγαρίας μέσα στοὺς κόλπους τῆς μοναρχίας τῶν Ἀψβούργων, τὸ 1867) καὶ ταυτόχρονα νὰ διαφυλάξει τὴν ὑπόστασή της (ἔργο στὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε, στὴ συνέχεια, τὶς ἀξιοσημειώτες διπλωματικὲς ικανότη-

τές του). * Επίσης σήμαινε ότι έπρεπε να κάνει την πρωσική πρωτοκαθεδρία περισσότερο εύπρόσδεκτη από την αυστριακή στα μικρότερα γερμανικά κράτη, που είχαν μάλλον αντιπρωσικές διαθέσεις: αυτό το πέτυχε χάρη σε έναν πόλεμο έναντιον της Γαλλίας (1870-71), τον οποίο προκάλεσε και διεξήγαγε εξίσου λαμπρά όσο τους δύο πολέμους έναντιον της Δανίας και της Αυστρίας. Ο Καβούρ, εξάλλου, έπρεπε αφενός να κινητοποιήσει ένα σύμμαχο (τη Γαλλία) για να εκδιώξει την Αυστρία από την Ίταλία, και αφετέρου να τον ακινητοποιήσει έπειτα, όταν ή διαδικασία της ένοποιήσης της Ίταλίας προχώρησε πολύ πιό πέρα από ό,τι είχε προβλέψει ο Ναπολέων Γ'. Αλλά το σοβαρότερο ήταν ότι είχε να κάνει με μια Ίταλία που κατά το ήμισυ είχε ένωθει χάρη σε έλεγχομένους χειρισμούς εκ των άνω και κατά το ήμισυ χάρη σε έπαναστατικό πόλεμο εκ των κάτω, όπου πρωτοστατούσαν οί δυνάμεις της δημοκρατικής-ρεπουμπλικανικής αντιπολίτευσης υπό τη στρατιωτική ήγηση του Ίωσήφ Γαριβάλδη (1807-1882), αυτού του άνολοκλήρωτου Φιντέλ Κάστρο των μέσων του 19ου αιώνα, άρχηγού των έρυθροχιτώνων άνταρτών. Χρειάστηκαν γοργή σκέψη, γρήγορα λόγια και όρισμένοι έξοχοι έλιγμοί για να πειστεί ό Γαριβάλδης να παραδώσει την έξουσία στον βασιλιά, το 1860.

Οί χειρισμοί αυτών των πολιτικών έξακολουθούν να επιβάλλουν το θαυμασμό για την τεχνική λεπτότητά τους. Ωστόσο, αυτό που τους έκανε έκθαμβωτικούς δεν ήταν μόνο το προσωπικό τάλαντο των πολιτικών, αλλά και ή σπάνια έλευθερία κινήσεων που τους έδινε ή άπουσία σοβαρού έπαναστατικού κινδύνου και άνεξέλεγκτων διεθνών άνταγωνισμών. Η δράση των λαών ή των άνεπίσημων κινημάτων, που εκείνη την περίοδο δεν μπορούσαν ακόμα να κατορθώσουν κάτι σημαντικό με τις δικές τους δυνάμεις, απέτυχε ή έγινε επικουρικό στήριγμα της άλλαγής που όργανωνόταν εκ των άνω. Οί γερμανοί φιλελεύθεροι, δημοκρατικοί ριζοσπάστες και κοινωνικοί έπαναστάτες δεν συνέβαλαν παρά έλάχιστα στη διαδικασία της γερμανικής ένοποιή-

* Γιατί, αν ή μοναρχία των Άψβούργων διαλυόταν στις έθνότητες που τη συναπάρτιζαν, θα ήταν άδύνατο να έμποδίσει κανείς τους Γερμανούς της Αυστρίας να ένωθούν με τη Γερμανία, και έτσι θα κλονιζόταν ή πρωσική πρωτοκαθεδρία. Αυτό συνέβη πράγματι μετά το 1918, και το διαρκέστερο άποτέλεσμα που είχε ή «μείζων Γερμανία» του Χίτλερ (1938-1945) ήταν ή όλοκληρωτική έξαφάνιση της Πρωσίας. Σήμερα δεν μένει ούτε το όνομά της, εκτός μόνο σε ιστορικά βιβλία.

σης· ἀπλῶς ζητωκραύγαζαν ἢ δυσανασχετοῦσαν, παρακολουθώντας τὰ γεγονότα. Ἡ ἰταλικὴ Ἀριστερὰ ἔπαιξε, ὅπως εἶδαμε, μεγαλύτερο ρόλο. Ἡ σικελικὴ ἐκστρατεία τοῦ Γαριβάλδη, ποὺ κατέκτησε γρήγορα τὴ νότια Ἰταλία, ἐσπρωξε τὸν Καβούρ νὰ ἀναλάβει δράση, ἀλλὰ, ἂν καὶ ἦταν σημαντικό ἐπίτευγμα, ἡ αἴσια ἔκβασή της θὰ ἦταν ἀκατόρθωτη χωρὶς τὴν κατάσταση ποὺ δημιουργήσαν ὁ Καβούρ καὶ ὁ Ναπολέων Γ'. Ὅπωςδήποτε, πάντως, ἡ Ἀριστερὰ ἀπέτυχε νὰ ἐγκαθιδρύσει στὴν Ἰταλία τὴν ἀβασίλευτη δημοκρατία, τὴν ὁποία θεωροῦσε τὸ οὐσιῶδες συμπλήρωμα τῆς ἐνότητος. Ἡ μετριοπαθὴς μικρὴ ἀριστοκρατία τῆς Οὐγγαρίας πέτυχε τὴν αὐτονομία τῆς χώρας της, ἔχοντας τὴν κάλυψη τοῦ Βίスマρκ, ἀλλὰ οἱ ριζοσπάστες ἀπογοητεύτηκαν. Ὁ Κόσσοτ ἔμεινε στὴν ἐξορία, ὅπου καὶ πέθανε. Οἱ ἐξεγέρσεις τῶν βαλκανικῶν λαῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1870 θὰ κατέληγαν σὲ ἓνα εἶδος ἀνεξαρτησίας τῆς Βουλγαρίας (1878), ἀλλὰ μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ αὐτὸ ἐξυπηρετοῦσε τὰ συμφέροντα τῶν μεγάλων δυνάμεων: οἱ Βόσνιοι, ποὺ ἄρχισαν αὐτὲς τὶς ἐξεγέρσεις στὰ 1875-76, ἀπλῶς ἀντάλλαξαν τὴν τουρκικὴ κυριαρχία μὲ τὴν πιθανῶς καλύτερη διακυβέρνηση ἀπὸ τοὺς Ἀψβούργους. Ἀντίθετα, ὅπως θὰ δοῦμε, οἱ ἀνεξάρτητες ἐπαναστάσεις εἶχαν ἀρνητικὴ ἔκβαση (βλ. Κεφάλαιο Θ'). Ἀκόμα καὶ ἡ ἰσπανικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1868, ποὺ κατόρθωσε νὰ δημιουργήσει μιὰ βραχύβια ριζοσπαστικὴ δημοκρατία τὸ 1873, τελείωσε μὲ τὴ γρήγορη ἐπάνοδο τῆς μοναρχίας.

Δὲν μειώνουμε τὴν ἀξία τῶν μεγάλων πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἐπισημαίνοντας ὅτι τὸ ἔργο τους εἶχε γίνῃ πολὺ εὐκολότερο, ἐπειδὴ μπορούσαν νὰ εἰσηγηθοῦν σημαντικὲς μεταρρυθμίσεις χωρὶς σοβαρὲς πολιτικὲς συνέπειες, καί, πράγμα ἀκόμα χαρακτηριστικότερο γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἐπειδὴ μπορούσαν νὰ ξεκινοῦν καὶ νὰ σταματοῦν τοὺς πολέμους σχεδὸν ὅποτε ἤθελαν. Ἐκείνη τὴν περίοδο, τόσο ἡ ἐσωτερικὴ ὅσο καὶ ἡ διεθνὴς τάξη πραγμάτων μπορούσαν νὰ τροποποιηθοῦν σὲ ἀξιοσημείωτο βαθμὸ μὲ σχετικὰ μικροὺς πολιτικούς κινδύνους.

II

Νὰ γιατί ἡ τριακονταετία μετὰ τὸ 1848 ἦταν περίοδος ἀκόμα θεαματικότερων ἀλλαγῶν στὸ πλέγμα τῶν διεθνῶν σχέσεων παρὰ στὸ

χωρο τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Στὴν ἐποχὴ τῆς ἐπανάστασης, ἢ τουλάχιστον μετὰ τὴν ἤττα τοῦ Ναπολέοντα (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο Ε'), οἱ κυβερνήσεις τῶν μεγάλων δυνάμεων πρόσεχαν πολὺ νὰ ἀποφεύγουν τὶς μείζονες συγκρούσεις μεταξύ τους, γιατί ἡ πείρα φαινόταν νὰ δείχνει ὅτι οἱ μεγάλοι πόλεμοι συμβάδιζαν μὲ μεγάλες ἐπαναστάσεις. Τώρα πού οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 εἶχαν ἔλθει καὶ παρέλθει, αὐτὸ τὸ κίνητρο γιὰ διπλωματικὴ αὐτοσυγκράτηση ἦταν πολὺ ἀσθενέστερο. Οἱ πρῶτες δύο τρεῖς δεκαετίες μετὰ τὸ 1848 ἦταν ἐποχὴ ὄχι ἐπαναστάσεων, ἀλλὰ πολέμων. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν πράγματι προϊόντα διεθνῶν ἐντάσεων καὶ ἀποτελοῦσαν ἐπαναστατικὰ ἢ ἡμιεπαναστατικὰ φαινόμενα. Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι πόλεμοι —οἱ μεγάλοι ἐμφύλιοι πόλεμοι τῆς Κίνας (1851-64) καὶ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν (1861-65)— δὲν ἀνήκουν μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια στὸ θέμα τοῦ βιβλίου μας, παρὰ μόνο στὸ βαθμὸ πού πρέπει νὰ ἀσχοληθοῦμε ἐπίσης μὲ τὶς τεχνικὲς καὶ διπλωματικὲς πτυχὲς τοῦ πολέμου ἐκείνη τὴν περίοδο. Θὰ τοὺς ἐξετάσουμε χωριστὰ (βλ. Κεφάλαια Ζ' καὶ Η'). Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν κατὰ κύριο λόγο οἱ ἐντάσεις καὶ οἱ μετατοπίσεις πού σημειώθηκαν στὸ σύστημα τῶν διεθνῶν σχέσεων καὶ θὰ ἀσχοληθοῦμε μαζί τους ἔχοντας κατὰ νοῦ τὴν παράξενη ἀλληλοδιαπλοκὴ τῆς διεθνούς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς.

Ἄν ρωτούσαμε ἕναν ἐπιζῶντα πολιτικὸ τῆς πρὸ τοῦ 1848 περιόδου —ἄς ποῦμε τὸν ὑποκόμη Πάλμερστον, πού διετέλεσε ὑπουργὸς ἐξωτερικῶν τῆς Βρετανίας πολὺ πρὶν ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις καί, μὲ ὀρισμένα διαλείμματα, ἐξακολούθησε νὰ χειρίζεται τὶς ἐξωτερικὲς ὑποθέσεις ὡς τὸ θάνατό του, τὸ 1865— ποῖα ἦταν τὰ προβλήματα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, θὰ τὰ ἐξηγοῦσε πάνω κάτω ὡς ἐξῆς: Οἱ μόνες διεθνεῖς ὑποθέσεις πού εἶχαν πραγματικὴ βαρύτητα ἦταν οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὶς πέντε εὐρωπαϊκὲς «μεγάλες δυνάμεις», τῶν ὁποίων οἱ συγκρούσεις μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μείζονα ἀνάφλεξη: τὴ Βρετανία, τὴ Ρωσία, τὴ Γαλλία, τὴν Αὐστρία καὶ τὴν Πρωσία (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο Ε'). Τὸ μόνον ἄλλο κράτος πού εἶχε ἀρκετὲς φιλοδοξίες καὶ ἀρκετὴ δύναμη ὥστε νὰ ἀποτελεῖ ὑπολογισμὸ παράγοντα στὴ διεθνή σκηνὴ ἦταν οἱ Ἑνωμέναι Πολιτεῖες, ἀλλὰ αὐτὲς δὲν ἔπαιζαν σπουδαῖο ρόλο στὴν Εὐρώπη, γιατί περιορίζαν τὰ ἐνδιαφέροντά τους σὲ ἄλλες ἡπείρους, καὶ καμιὰ εὐρωπαϊκὴ

δύναμη δὲν εἶχε ἄλλες σοβαρὲς φιλοδοξίες στὴ Βόρεια ἢ στὴ Νότια Ἀμερικὴ ἔξω ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς, ποὺ ἀφοροῦσαν τοὺς ἰδιῶτες ἐπιχειρηματίες καὶ ὄχι τὶς κυβερνήσεις. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι τὸ 1867 ἡ Ρωσία πούλησε τὴν Ἀλάσκα στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες γιὰ 7 ἑκατομμύρια δολάρια περίπου, σὺν τὰ «δῶρα» ποὺ δόθηκαν γιὰ νὰ πεισθεῖ τὸ ἀμερικανικὸ Κογκρέσο νὰ δεχθεῖ μιὰ χώρα ποὺ ὅλοι τὴ θεωροῦσαν ἓνα συνονθύλευμα ἀπὸ βράχια, παγετῶνες καὶ ἀρκτική τούντρα. Οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, τουλάχιστον αὐτὲς ποὺ ἦταν πραγματικὰ ὑπολογίσιμες διεθνῶς — ἡ Βρετανία λόγῳ τοῦ πλοῦτου καὶ τοῦ ναυτικοῦ της, ἡ Ρωσία λόγῳ τῆς ἔκτασης καὶ τοῦ στρατοῦ της, ἡ Γαλλία λόγῳ τῆς ἔκτασης, τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἐκπληκτικῶν στρατιωτικῶν ἐπιδόσεών της — εἶχαν φιλοδοξίες καὶ λόγους νὰ δυσπιστοῦν ἢ μιὰ ἀπέναντι στὴν ἄλλη, ἀλλὰ ὄχι σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ προχωρήσουν πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ διπλωματικοῦ συμβιβασμοῦ. Γιὰ περισσότερα ἀπὸ τριάντα χρόνια μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Ναπολέοντα τὸ 1815, καμιὰ μεγάλη δύναμη δὲν ἔστρεψε τὰ ὄπλα της ἐναντίον ἄλλης· οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τοὺς περιορίζονταν στὴν καταστολὴ τῆς ἐσωτερικῆς ἢ διεθνοῦς ἀνατρεπτικῆς δράσης, σὲ διάφορες τοπικὲς ἐστῖες ἀναταραχῆς καὶ στὴν ἐπέκταση στὸν καθυστερημένο κόσμον.

Στὴν πραγματικότητα ὑπῆρχε μιὰ σχεδὸν μόνιμη πηγὴ προστριβῶν, ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τὴν ἀργὴ ἀποσύνθεση τῆς ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας (μὲ τὰ διάφορα μὴ τουρκικὰ στοιχεῖα νὰ θέλουν νὰ ἀποσπασθοῦν) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀλληλοσυγκρουόμενες φιλοδοξίες τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Βρετανίας στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, τὴ σημερινὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὰ ἀνατολικά σύνορα τῆς Ρωσίας καὶ τὰ δυτικὰ σύνορα τῆς βρετανικῆς Ἰνδίας. Ὅσο οἱ ὑπουργοὶ ἐξωτερικῶν δὲν ἀνησυχοῦσαν μπροστὰ στὸν κίνδυνον γενικῆς κατάρρευσης τοῦ διεθνοῦς συστήματος λόγῳ ἐπανάστασης, τοὺς ἀπασχολοῦσε σχεδὸν μόνιμα τὸ λεγόμενον «Ἀνατολικὸ Ζήτημα». Ὡστόσο, ἡ ἐξέλιξη δὲν εἶχε ξεφύγει ἀπὸ τὰ χέρια τους. Αὐτὸ τὸ ἀπέδειξαν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848, γιὰτὶ, παρόλο ποὺ συγκλόνισαν σχεδὸν ταυτόχρονα τρεῖς ἀπὸ τὶς πέντε μεγάλες δυνάμεις, τὸ διεθνὲς σύστημα δυνάμεων βγῆκε οὐσιαστικὰ ἀναλλοίωτο ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ λαίλαπα. Μὲ τὴ μερικὴ ἐξαίρεση τῆς Γαλλίας, μάλιστα, τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ πολιτικὸ σύστημα ὅλων αὐτῶν τῶν κρατῶν.

Οι επόμενες δεκαετίες έμελλε να είναι σε έντυπωσιακό βαθμό διαφορετικές. Πρώτα πρώτα, η δύναμη την οποία οι άλλοι (ή τουλάχιστον οι Βρετανοί) θεωρούσαν δυνητικά την πιο διαλυτική, η Γαλλία, αναδύθηκε από την επανάσταση με τη μορφή μιᾶς λαϊκιστικής αυτοκρατορίας υπό έναν άλλο Ναπολέοντα, και, πράγμα σημαντικότερο, δὲν τὴ συγκρατοῦσε πιά ὁ φόβος τῆς ἐπιστροφῆς στὸν ἰακωβινισμό τοῦ 1793. Ὁ Ναπολέων, παρὰ τὶς σποραδικὲς διακηρύξεις του ὅτι «Αὐτοκρατορία σημαίνει Εἰρήνη», εἰδικεύτηκε στὶς διεθνεῖς ἐπεμβάσεις: στρατιωτικὲς ἐκστρατεῖες στὴ Συρία (1860), μαζί με τὴ Βρετανία στὴν Κίνα (1860), κατάκτηση τοῦ νότιου τμήματος τῆς Ἰνδοκίνας (1858-65), ἀκόμα καὶ —ἐνῶ οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἦταν ἀπασχολημένες με τὸν ἐμφύλιό τους— μιὰ περιπέτεια στὸ Μεξικὸ (1863-67), ὅπου ὁ δορυφόρος τῶν Γάλλων Μαξιμιλιανὸς (1864-67) δὲν ἔζησε γιὰ πολὺ μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου. Δὲν ὑπῆρχε τίποτα τὸ εἰδικὰ γαλλικὸ σ' αὐτὲς τὶς ληστρικές ἐνέργειες, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Ναπολέοντα νὰ ἐκμεταλλεύεται τὸ αὐτοκρατορικὸ μεγαλεῖο τῆς Γαλλίας γιὰ ψηφοθηρικούς σκοπούς. Ἀπλῶς, ἡ Γαλλία ἦταν ἀρκετὰ δυνατὴ ὥστε νὰ συμμετέχει στὴ γενικὴ λεηλάτηση τοῦ μὴ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου· κάτι ποὺ δὲν συνέβαινε π.χ. με τὴν Ἰσπανία, παρὰ τὶς μεγαλεπήβολες φιλοδοξίες της νὰ ἀνακτήσει ἓνα μέρος τῆς χαμένης ἐπιρροῆς της στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου. Ὅσο ἡ Γαλλία ἐπιδίωκε τοὺς φιλόδοξους σκοπούς της ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, δὲν ἔθιγε οὐσιαστικὰ τὸ εὐρωπαϊκὸ σύστημα δυνάμεων· ἀλλὰ ὅταν ἐπιδίωκε νὰ τοὺς πραγματοποιήσει σὲ περιοχὲς ὅπου ἀνταγωνίζονταν οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, διετάρασσε τὴ μᾶλλον λεπτὴ ἰσορροπία ποὺ ὑπῆρχε.

Τὸ πρῶτο βαρυσήμαντο ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς διατάραξης ἦταν ὁ Κριμαϊκὸς Πόλεμος (1854-56). Ἀπὸ ὅλες τὶς συρράξεις ποὺ ἔγιναν μεταξύ 1815 καὶ 1914 ἦταν ἐκείνη ποὺ ἔμοιαζε περισσότερο μετὰ πανευρωπαϊκὸ πόλεμο. Δὲν ὑπῆρχε τίποτα τὸ καινούριο ἢ ἀπροσδόκητο στὴν κατάσταση ποὺ ἐξελίχθηκε σὲ μιὰ μεγάλη, διαβόητα ἄσκοπη διεθνὴ σφαγὴ ἀνάμεσα στὴ Ρωσία ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ, τὴ Βρετανία, τὴ Γαλλία καὶ τὴν Τουρκία ἀπὸ τὴν ἄλλη· ὑπολογίζεται ὅτι χάθηκαν πάνω ἀπὸ 600.000 ψυχές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σχεδὸν μισὸ ἑκατομμύριο θερίστηκαν ἀπὸ ἐπιδημίες: τὸ 22% τῶν βρετανικῶν δυνάμεων, τὸ

30% τῶν γαλλικῶν καὶ περίπου τὸ 50% τῶν ρωσικῶν. Οὔτε πρὶν οὔτε μετὰ ἀπὸ αὐτῆ τῆ σύρραξη ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ, ποὺ ἐπιδίωκε νὰ διαμελίσει τὴν Τουρκία ἢ νὰ τὴ μετατρέψει σὲ δορυφόρο (στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ πρῶτο), προέβλεπε ἢ ἔκανε ἀναγκαῖο ἕναν πόλεμο ἀνάμεσα στὶς μεγάλες δυνάμεις, καὶ πράγματι δὲν ὑπῆρξε ἄλλη πολεμικὴ σύγκρουση. Ἄλλὰ τόσο πρὶν ὅσο καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπόμενης φάσης τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, ἡ ἀναμέτρηση τῶν μεγάλων δυνάμεων εἶχε οὐσιαστικὰ τὴ μορφή ἐνὸς παιχνιδιοῦ ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντιπάλους, τὴ Ρωσία καὶ τὴ Βρετανία, ἐνῶ οἱ ἄλλες δυνάμεις ἦταν ἀπρόθυμες ἢ ἀνίκανες νὰ παρέμβουν περισσότερο ἀπὸ συμβολικά. Ἄλλὰ στὴ δεκαετία τοῦ 1850 ὑπῆρχε ἕνας τρίτος παίκτης, ἡ Γαλλία, τῆς ὁποίας τὸ στίλ καὶ ἡ στρατηγικὴ ἦταν, ἐπιπλέον, ἀστάθμητα. Δὲν ὑπάρχουν παρὰ ἐλάχιστες ἀμφιβολίες ὅτι κανένας δὲν ἤθελε ἕναν τέτοιο πόλεμο, καὶ τελικὰ ἡ σύρραξη σταμάτησε μόλις οἱ δυνάμεις μπόρεσαν νὰ ἀπεμπλακοῦν, χωρὶς νὰ ὑπάρξει καμιὰ αἰσθητὴ καὶ μόνιμη ἀλλαγὴ στὸ «Ἀνατολικὸ Ζήτημα». Ἡ οὐσία ἦταν ὅτι ὁ μηχανισμὸς τῆς διπλωματίας τοῦ «Ἀνατολικοῦ Ζητήματος», σχεδιασμένος γιὰ ἀπλούστερες ἀντιπαραθέσεις, ἔπαθε προσωρινὴ ἐμπλοκὴ —πράγμα ποὺ κόστισε κάμποσες ἑκατοντάδες χιλιάδες ζωές.

Τὰ ἄμεσα διπλωματικὰ ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου ἦταν προσωρινὰ ἢ ἀσήμαντα, ἂν καὶ ἡ Ρουμανία (σχηματισμένη ἀπὸ τὴν ἔνωση δύο παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, ποὺ τυπικὰ ἔμειναν ὑπὸ τὴν τουρκικὴ ἐπικυριαρχία ὡς τὸ 1878) ἔγινε *de facto* ἀνεξάρτητη. Τὰ γενικότερα πολιτικὰ ἀποτελέσματα ἦταν σοβαρότερα. Στὴ Ρωσία ὁ ἄκαμπος φλοιὸς τῆς ἀπολυταρχίας τοῦ τσάρου Νικολάου Α' (1825-55), ποὺ ἤδη δεχόταν ὄλο καὶ μεγαλύτερες πιέσεις, ράγιζε. Ἄρχισε μιὰ περίοδος κρίσεων, μεταρρυθμίσεων καὶ ἀλλαγῶν, ποὺ κορυφώθηκε μὲ τὴ χειραφέτηση τῶν δουλοπάροικων (1861) καὶ τὴν ἐμφάνιση ἐνὸς ρωσικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860. Ὁ πολιτικὸς χάρτης τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης ἐπρόκειτο ἐπίσης νὰ ἀλλάξει σὲ λίγο· οἱ διεθνεῖς ἀνακατατάξεις, ποὺ ἐπιστεῦσθησαν μὲ τὸ ἐπεισόδιο στὴν Κριμαία, διευκόλυναν αὐτὴ τὴ διαδικασία, ἂν δὲν ἀποτέλεσαν κιόλας προϋπόθεσή της. Ὅπως σημειώσαμε, στὸ διάστημα 1858-70 σχηματίστηκε τὸ ἐνωμένο βασίλειο τῆς Ἰταλίας, στὸ διάστημα 1862-71 ἡ ἐνωμένη Γερμανία, μὲ ἐπακόλουθα τὴν κατάρ-

ρευση τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ναπολέοντα καὶ τὴν παρισινὴ Κομὸύνα (1870-71), ἐνῶ ἡ Αὐστρία ἀποκλείστηκε ἀπὸ τὴν ἐνωμένη Γερμανία καὶ ἀναδιάρθρωθῆκε βαθιά. Μὲ λίγα λόγια, ὄλες οἱ εὐρωπαϊκὲς «δυνάμεις», μὲ ἐξαιρέση τῆ Βρετανία, γνώρισαν οὐσιώδεις ἀλλαγές —στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἀκόμα καὶ ἐδαφικὲς— ἀνάμεσα στὸ 1856 καὶ τὸ 1871, καὶ δημιουργήθηκε ἕνα νέο μεγάλο κράτος, ποὺ σύντομα θὰ συγκαταλεγόταν ἀνάμεσά τους: ἡ Ἰταλία.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀλλαγές προέκυψαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐνοποίηση τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἰταλίας. Ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἀρχικὰ ἡ κινητήρια δύναμη αὐτῶν τῶν ἐνωτικῶν κινήματων, ἡ διαδικασία τῆς ἐνοποίησης πραγματοποιήθηκε ἀπὸ κυβερνήσεις, δηλαδή, ὑπὸ τὶς δεδομένες συνθήκες, μὲ στρατιωτικὴ βία. Σύμφωνα μὲ τὴν περίφημη φράση τοῦ Βίσμαρκ, τὸ ζήτημα λύθηκε «μὲ αἷμα καὶ σίδηρο». Μέσα σὲ δώδεκα χρόνια ἡ Εὐρώπη γνώρισε τέσσερις μείζονες πολέμους: Γαλλία, Σαβοΐα καὶ Ἰταλοὶ ἐναντίον Αὐστρίας (1858-59), Πρωσία καὶ Αὐστρία ἐναντίον Δανίας (1864), Πρωσία καὶ Ἰταλία ἐναντίον Αὐστρίας (1866), Πρωσία καὶ γερμανικὰ κράτη ἐναντίον Γαλλίας (1870-71). Ἦταν σχετικὰ σύντομοι καί, σὲ σύγκριση μὲ τὶς μεγάλες σφαγὲς στὴν Κριμαία καὶ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ὄχι πολὺ δαπανηροὶ σὲ φόρο αἵματος, ἂν καὶ στὸν Γαλλοπρωσικὸ Πόλεμο σκοτώθηκαν κάπου 160.000 ἄνδρες, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πλευρά. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ πόλεμοι βοήθησαν νὰ γίνῃ ἡ περίοδος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται αὐτὸς ὁ τόμος ἕνα μᾶλλον πολεμικὸ διάλειμμα στὴν κατὰ τὰ ἄλλα εἰρηνικὴ ἑκατονταετία 1815-1914. Ὡστόσο, παρόλο ποὺ οἱ πόλεμοι ἦταν ἀρκετὰ συχνοὶ ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ τὸ 1871, ὁ φόβος ἐνὸς γενικοῦ πολέμου, φόβος μὲ τὸν ὁποῖο ζεῖ οὐσιαστικὰ χωρὶς διακοπὴ ὁ κόσμος μας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, δὲν κατέτρυχε ἀκόμα τοὺς πολίτες τοῦ ἀστικοῦ κόσμου. Ἀρχισε νὰ τοὺς κατατρώχει σιγὰ σιγὰ μόνο μετὰ τὸ 1871. Οἱ κυβερνήσεις εἶχαν ἀκόμα τὴ δυνατότητα νὰ ἀρχίσουν καὶ νὰ σταματήσουν κατὰ βούληση ἕναν διακρατικὸ πόλεμο, καὶ ὁ Βίσμαρκ ἐκμεταλλεύτηκε ἐξοχα αὐτὴ τὴ δυνατότητα. Μόνον οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ οἱ σχετικὰ λίγες διενέξεις ποὺ ἐξελίχθηκαν σὲ γνήσιους λαϊκοὺς πολέμους, ὅπως ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στὴν Παραγουάη καὶ τοὺς γείτονές της (1864-70), κατέληξαν σὲ ἐκείνες τὶς ἀνεξέλεγκτες σφαγὲς καὶ καταστροφὲς ποὺ εἶναι τόσο οἰκτεῖς

στον αιώνα μας. Κανένας δὲν γνωρίζει τὸ μέγεθος τῶν ἀπωλειῶν στοὺς πολέμους τῶν Ταϊπίνγκ, ἀλλὰ ὑποστηρίζεται ὅτι μερικές κινεζικές ἐπαρχίες δὲν ἔχουν ἀνακτήσει ὡς σήμερα τὸν ἀλλοτινὸ πληθυσμὸ τους. Ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος στοίχισε τὴ ζωὴ σὲ περισσότερους ἀπὸ 630.000 στρατιῶτες καὶ οἱ ἀπώλειες σὲ νεκροὺς καὶ τραυματίες ἦταν ἀπὸ 33% ὡς 40% τῶν ἐνωτικῶν καὶ ὁμοσπονδιακῶν δυνάμεων. Ὁ Πόλεμος τῆς Παραγουάης σκότωσε 330.000 ἀνθρώπους (ἂν θεωρηθοῦν ἀξιόπιστες οἱ λατινοαμερικάνικες στατιστικές), μειώνοντας τὸν πληθυσμὸ τοῦ κύριου θύματός του σὲ 200.000 περίπου, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἴσως μόνο 30.000 ἦταν ἄντρες. Μὲ ὅποια κριτήρια καὶ ἂν κριθεῖ, ἡ δεκαετία τοῦ 1860 ἦταν μιὰ αἱματηρὴ δεκαετία.

Τί ἔκανε αὐτὴ τὴν περίοδο τόσο φονική; Πρῶτα ἀπὸ ὅλα, ἦταν ἡ ἴδια ἡ διαδικασία τῆς παγκόσμιας καπιταλιστικῆς ἐπέκτασης, πὺ πολλαπλασίαζε τὴν ἔνταση στὸν ἐξωευρωπαϊκὸ χῶρο, οἱ φιλοδοξίες τοῦ βιομηχανικοῦ κόσμου καὶ οἱ ἄμεσες ἢ ἔμμεσες διενέξεις πὺ προέκυπταν ἀπὸ αὐτές. Ἔτσι, ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος, ὅποια καὶ ἂν ὑπῆρξε ἡ πολιτικὴ ἀφετηρία του, ἦταν ὁ θρίαμβος τοῦ ἐκβιομηχανισμένου Βορρᾶ ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ Νότου· θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ πούμε ὅτι ἦταν σχεδὸν ἡ μεταφορὰ τοῦ Νότου ἀπὸ τὴν ἄτυπη σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς Βρετανίας (ἀποτελοῦσε οἰκονομικὸ ἐξάρτημα τῆς βρετανικῆς βαμβαουργίας) στὴ νεότευκτη μεγάλη βιομηχανικὴ οἰκονομία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἕνα πρῶιμο, ἀλλὰ τεράστιο βῆμα στὸ δρόμο πύ, τὸν 20ὸ αἰῶνα, θὰ μετέτρεπε τίς Ἀμερικές ἀπὸ βρετανικές σὲ ἀμερικανικές οἰκονομικές κτήσεις. Ὁ Πόλεμος τῆς Παραγουάης θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μέρος τῆς ἐνσωμάτωσης τῆς λεκάνης τοῦ Ρίο ντέ λὰ Πλάτα στὴν παγκόσμια οἰκονομία τῆς Βρετανίας: ἡ Ἀργεντινὴ, ἡ Οὐρουγουάη καὶ ἡ Βραζιλία, πὺ τὸ πρόσωπο καὶ ἡ οἰκονομία τους ἦταν στραμμένα πρὸς τὸν Ἀτλαντικὸ, ἐξανάγκασαν τὴν Παραγουάη —τὴ μόνη χώρα τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ὅπου οἱ Ἰνδιάνοι ἀντιστέκονταν ἀποτελεσματικὰ στοὺς λευκοὺς ἀποίκους— νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν αὐτάρκεια πὺ εἶχε διατηρήσει γιὰ τόσο πολὺν καιρὸ, ἴσως χάρη στὴν ἀρχικὴ διακυβέρνησή της ἀπὸ τοὺς Ἰησουίτες (βλ. Κεφάλαιο Ζ').* Ἡ ἐξέγερση

* Τὰ ὑπολείμματα τῶν Ἰνδιάνων πὺ ἀντιστέκονταν στὴ λευκὴ κατάκτηση ἀπωθήθηκαν ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ ἀποικισμού. Μόνον στὴν ἄνω λεκάνη τοῦ Ρίο ντέ

τῶν Ταϊπίνγκ καὶ ἡ καταστολὴ τῆς συνδέονται ἀναπόσπαστα μὲ τὴ γοργὴ διείσδυση δυτικῶν ὄπλων καὶ κεφαλαίου στὴν Οὐράνια Αὐτοκρατορία μετὰ τὸν πρῶτο Πόλεμο τοῦ Ὀπίου (1839-42) (βλ. σ. 198-199).

Κατὰ δεύτερο λόγο, ὁ αἰματηρὸς χαρακτήρας αὐτῆς τῆς περιόδου ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι, ὅπως εἶδαμε, ὀρισμένες κυβερνήσεις —εἰδικὰ στὴν Εὐρώπη— ἄρχισαν πάλι νὰ θεωροῦν τὸν πόλεμο κανονικὸ ἐργαλεῖο τῆς πολιτικῆς, ἔχοντας πάψει νὰ πιστεύουν ὅτι ἔπρεπε νὰ τὸν ἀποφεύγουν ἀπὸ φόβο μήπως ὀδηγήσει σὲ ἐπανάσταση καὶ ἔχοντας καταλήξει στὴ (σωστὴ) πεποίθησι ὅτι ὁ μηχανισμὸς τῆς ἐξουσίας ἦταν ἱκανὸς νὰ τὴ κρατήσει μέσα σὲ ὀρισμένα ὄρια. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ἐπέκτασις, στὴν ὁποία φαινόταν ὅτι ὑπῆρχε χῶρος γιὰ ὅλους, ὁ οἰκονομικὸς ἀνταγωνισμὸς δὲν ὀδηγοῦσε σχεδὸν ποτὲ σὲ κάτι περισσότερο ἀπὸ τοπικὲς προστριβές. Ἐξάλλου, σ' αὐτὴ τὴν κλασικὴ περίοδο τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὁ ἐπιχειρηματικὸς ἀνταγωνισμὸς ἦταν περισσότερο ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ ὑποστήριξη παρά ποτὲ ἄλλοτε πρὶν ἢ μετὰ. Κανένας —οὔτε καν ὁ Μάρξ, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν κοινὴ ἐντύπωσι— δὲν πίστευε ὅτι οἱ εὐρωπαϊκοὶ πόλεμοι εἶχαν πρωταρχικὰ οἰκονομικὰς αἰτίαις ἐκείνη τὴν περίοδο.

Τρίτον, οἱ πόλεμοι μποροῦσαν τώρα νὰ διεξαχθοῦν μὲ τὴ νέα τεχνολογία τοῦ καπιταλισμοῦ. (Καθὼς αὐτὴ ἡ τεχνολογία, χάρις στὴ φωτογραφία καὶ τὸν τηλέγραφο, ἄλλαξε καὶ τὸ χαρακτήρα τῶν πολεμικῶν ἀνταποκρίσεων στὸν Τύπο, ἔκανε τὴν πραγματικότητα τοῦ πολέμου ἀμεσότερη γιὰ τὸ ἐγγράμματο κοινὸ, αὐτὸ ὅμως δὲν εἶχε κανένα ἐντυπωσιακὸ ἀποτέλεσμα, μὲ ἐξαιρέσει τὴν ἴδρυσή τοῦ Διεθνοῦς Ἐρυθροῦ Σταυροῦ τὸ 1860 καὶ τὴ Σύμβασή τῆς Γενεύης, ποὺ τὸν ἀναγνώρισε τὸ 1864. Ἀκόμα καὶ ὁ δικὸς μας αἰώνας δὲν ἔχει καταφέρει νὰ ἐλέγχει ἀποτελεσματικότερα τὴς φοβερότερες ἀπὸ τὴς αἱματοχυσίαις του.) Οἱ πόλεμοι στὴν Ἀσία καὶ στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ ἔμειναν οὐσιαστικὰ προτεχνολογικοί, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴς μικροεπεμβάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Στὸν χαρακτηριστικὰ ἄσκοπο

λὰ Πλάτα οἱ Ἰνδιάνοι παρέμειναν ἕνας συμπαγὴς πληθυσμὸς καὶ ἡ γλῶσσα ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στοὺς ἰθαγενεῖς καὶ τοὺς ἀποίκους ἐξακολούθησε νὰ εἶναι *de facto* ἡ γκουαρανί, καὶ ὄχι τὰ ἰσπανικὰ ἢ τὰ πορτογαλικὰ.

καί πρόχειρα ὀργανωμένο Κριμαϊκὸ Πόλεμο οἱ ἀντιμαχόμενοι δὲν κατόρθωσαν νὰ ἀξιοποιήσουν κατάλληλα τὴν τεχνολογία πού εἶχαν στὴ διάθεσή τους. Ἄλλὰ στοὺς πολέμους τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 οἱ ἐμπόλεμοι χρησιμοποιοῦσαν τὸ σιδηρόδρομο γιὰ τὴν ἐπιστράτευση καὶ τὴ μεταφορὰ στρατιωτῶν καὶ πολεμικοῦ ὕλικου, διέθεταν τὸν τηλεγράφο γιὰ τὴ γρήγορη ἐπικοινωνία, δημιούργησαν τὸ θωρηκτὸ πολεμικὸ πλοῖο καὶ τὸ «ἀντίδοτὸ» του, τὸ βαρὺ πυροβολικὸ, πού διαπερνοῦσε τὸ θώρακα τοῦ σκάφους, μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦν πυροβόλα ὄπλα μαζικῆς παραγωγῆς, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα τὸ πολυβόλο Γκάτλινγκ (1861) καὶ σύγχρονα ἐκρηκτικὰ (ὁ δυναμίτης ἐφευρέθηκε τὸ 1866), μὲ σημαντικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς οἰκονομίας κάθε ἐμπόλεμου κράτους. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους οἱ πόλεμοι τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἔμοιαζαν περισσότερο μὲ τοὺς σημερινούς ἀπὸ ὅσο ὁποιαδήποτε προγενέστερη σύρραξη. Ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος κινητοποίησε 2,5 ἑκατομμύρια ἄνδρες σὲ ἓνα συνολικὸ πληθυσμὸ περίπου 33 ἑκατομμυρίων. Οἱ ὑπόλοιποι πόλεμοι τοῦ βιομηχανικοῦ κόσμου ἦταν μικρότεροι, γιατί ἀκόμα καὶ οἱ 1.700.000 ἄνδρες πού κινητοποιήθηκαν στὸν Γαλλογερμανικὸ Πόλεμο τοῦ 1870-71 ἀποτελοῦσαν λιγότερο ἀπὸ τὸ 2,5% τῶν 77 περίπου ἑκατομμυρίων κατοίκων τῶν δύο χωρῶν, ἢ γύρω στὸ 8% τῶν 22 ἑκατομμυρίων ἱκανῶν νὰ φέρουν ὄπλα. Ἀξίζει ὁμως νὰ σημειώσουμε ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 οἱ κολοσσιαῖες μάχες, στίς ὁποῖες ἔπαιρναν μέρος πάνω ἀπὸ 300.000 ἄνδρες, ἔπαψαν νὰ εἶναι ἀσυνήθιστες (Σάντοβα [1866], Γκραβελότ, Σεντὰν [1870]). Σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο τῶν Ναπολεοντείων Πολέμων εἶχε γίνεи μόνο μία τέτοια μάχη (τῆς Λιψίας, τὸ 1813). Ἀκόμα καὶ ἡ μάχη τοῦ Σολφερίνο στὸν Ἰταλικὸ Πόλεμο τοῦ 1859 ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλες τίς ἄλλες μάχες τοῦ Ναπολέοντα.

Ἐπισημάνουμε ἤδη τὰ ἐνδοκρατικὰ παραπροϊόντα αὐτῶν τῶν κυβερνητικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ πολέμων. Ἄλλὰ οἱ μακροπρόθεσμες διεθνεῖς συνέπειές τους ἐπρόκειτο νὰ ἀποδειχτοῦν ἀκόμα δραματικότερες. Γιατὶ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ διεθνὲς σύστημα ἄλλαξε ριζικὰ —πολὺ βαθύτερα ἀπὸ ὅσο θεωροῦσαν οἱ σύγχρονοι παρατηρητές. Μόνο μία πλευρὰ του ἔμεινε ἀπαράλλακτη: ἡ συντριπτικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἀνεπτυγμένου κόσμου πάνω στὸν ὑπανάπτυκτο, ὑπεροχὴ ἢ ὁποῖα στὴν πραγματικότητα ὑπογραμμίστηκε (βλ. Κεφά-

λαιο Η') από τη σταδιοδρομία της μόνης μη λευκής χώρας που κατόρθωσε εκείνη την περίοδο να μιμηθεί τη Δύση: της 'Ιαπωνίας. 'Η σύγχρονη τεχνολογία έκανε κάθε κυβέρνηση που δεν την είχε να είναι στο έλεος κάθε κυβέρνησης που την είχε.

'Από την άλλη μεριά, οι σχέσεις ανάμεσα στις δυνάμεις τροποποιήθηκαν. Για μισόν αιώνα μετά την ήττα του Ναπολέοντα υπήρχε μόνο μία δύναμη που ήταν πραγματικά βιομηχανική και καπιταλιστική, μόνο μία που ασκούσε γνήσια παγκόσμια πολιτική, γιατί ο στόλος της έπλεε σε όλες τις θάλασσες: η Βρετανία. Στην Εύρώπη υπήρχαν δύο δυνάμεις που η ισχύς τους δεν βασιζόταν ουσιαστικά στην καπιταλιστική οικονομία, αλλά στη δυνητική υπεροχή των στρατευμάτων τους: η ισχύς της Ρωσίας έδραζόταν στον τεράστιο και σκληροτράχηλο πληθυσμό της, η ισχύς της Γαλλίας πήγαζε από τη δυνατότητα και την παράδοση επαναστατικής κινητοποίησης των μαζών. 'Η Αυστρία και η Πρωσία είχαν πολύ μικρότερη πολιτικοστρατιωτική σημασία. Στην 'Αμερική υπήρχε μία μόνο ασυναγώνιστη δύναμη, οι 'Ηνωμένες Πολιτείες, που, όπως είδαμε, δεν ριψοκινδύνευαν στο πεδίο του ανταγωνισμού των δυνάμεων. (Πρίν από τη δεκαετία του 1850 αυτό το πεδίο δεν συμπεριλάμβανε την 'Απω 'Ανατολή.) 'Αλλά ανάμεσα στο 1848 και το 1871, η ακριβέστερα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1860, συνέβησαν τρία πράγματα. Πρώτον, η εξάπλωση της έκβιομηχάνισης δημιούργησε και άλλες πραγματικά βιομηχανικές-καπιταλιστικές δυνάμεις πλάι στη Βρετανία: τις 'Ηνωμένες Πολιτείες, την Πρωσία (Γερμανία) και, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από πρίν, τη Γαλλία, ενώ αργότερα πρόκειτο να προστεθεί και η 'Ιαπωνία. Δεύτερον, με την πρόοδο της έκβιομηχάνισης ο πλούτος και η βιομηχανική ισχύς γίνονταν όλο και περισσότερο οι καθοριστικοί παράγοντες για την υπεροχή μιᾶς χώρας στο διεθνές σύστημα δυνάμεων· έτσι, η θέση της Ρωσίας και της Γαλλίας υποβαθμίστηκε, ενώ αναβαθμίστηκε σημαντικά η θέση της Πρωσίας (Γερμανίας). Τρίτον, η προσθήκη στη χορεία των μεγάλων δυνάμεων δύο έξωευρωπαϊκών κρατών, των 'Ηνωμένων Πολιτειῶν (που ενώθηκαν υπό την ηγεσία του Βορρά στον εμφύλιο πόλεμο) και της 'Ιαπωνίας (που άρχισε να «έκσυγχρονίζεται» συστηματικά μετά την επικράτηση του Μείτζι το 1868), δημιούργησε για πρώτη φορά τη δυνατότητα παγκόσμιας σύγκρουσης. 'Η όλο και μεγαλύτερη τάση των Ευρωπαίων

ἐπιχειρηματιῶν καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων νὰ ἐπεκτείνουν τὶς δραστηριότητές τους ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς Εὐρώπης καὶ νὰ παρενοχλοῦν ἄλλες δυνάμεις σὲ περιοχὲς ὅπως ἡ Ἄπω Ἀνατολὴ καὶ ἡ Μέση Ἀνατολὴ (Αἴγυπτος) ἐνίσχυσε αὐτὴ τὴ δυνατότητα.

Στὶς ἄλλες ἠπείρους αὐτὲς οἱ μεταβολὲς στὸ σύστημα δυνάμεων δὲν εἶχαν ἀκόμα σοβαρὲς ἐπιπτώσεις. Ἄλλὰ στὴν Εὐρώπη ἔγιναν ἀμέσως αἰσθητές. Ἡ Ρωσία, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Κριμαϊκὸς Πόλεμος, εἶχε χάσει τὴ δυνατότητα νὰ εἶναι ὁ καθοριστικὸς παράγοντας στὴν εὐρωπαϊκὴ ἠπειρο. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Γαλλία, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Γαλλο-πρωσικὸς Πόλεμος. Ἀντίθετα ἡ Γερμανία, μιὰ νέα δύναμη, πού συνδύαζε ἀξιόλογη βιομηχανικὴ καὶ τεχνολογικὴ εὐρωστία μὲ πληθυσμὸ πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο εὐρωπαϊκὸ κράτος ἐκτός ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἔγινε ὁ νέος ἀποφασιστικὸς παράγοντας σ' αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ κόσμου, καὶ θὰ παρέμενε ὡς τὸ 1945. Ἡ Αὐστρία, στὴν καινοφανῆ ἐκδοχὴ τῆς αὐστροουγγρικῆς δυαδικῆς μοναρχίας (1867), παρέμεινε αὐτὸ πού ἦταν ἀπὸ παλιά, μιὰ «μεγάλῃ δύναμη», ἀπλῶς χάρη στὸ μέγεθός της καὶ τὰ διεθνῆ συμφέροντα, ἃν καὶ ἦταν ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴν πρόσφατα ἐνωμένη Ἰταλία, πού ὁ μεγάλος πληθυσμὸς καὶ οἱ διπλωματικὲς φιλοδοξίες της τῆς ἐπέτρεπαν νὰ συμμετέχει καὶ αὐτὴ στὸ παιχνίδι τῶν μεγάλων δυνάμεων.

Ὅλο καὶ περισσότερο, λοιπόν, ἡ τυπικὴ δομὴ τοῦ διεθνοῦς συστήματος δυνάμεων ἀπέκλινε ἀπὸ τὴν πραγματικὴ. Ἡ διεθνὴς πολιτικὴ ἔγινε παγκόσμια πολιτικὴ, μὲ τουλάχιστον δύο μὴ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις νὰ παίζουσαν ζωτικὸ ρόλο σ' αὐτήν, ἃν καὶ χρειάστηκε νὰ ἔρθει ὁ 20ὸς αἰώνας γιὰ νὰ γίνῃ φανερὴ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη. Ἐπιπρόσθετα, ἡ παγκόσμια πολιτικὴ ἔγινε ἓνα εἶδος ὀλιγοπωλίου τῶν καπιταλιστικῶν-βιομηχανικῶν δυνάμεων, πού μονοπωλοῦσαν συλλογικὰ τὸν κόσμον, ἀλλὰ ἀνταγωνίζονταν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη· αὐτὸ ὅμως δὲν ἔγινε φανερό παρά στὴν ἐποχὴ τοῦ «ἰμπεριαλισμοῦ», μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε. Γύρω στὸ 1875 ὅλες αὐτὲς οἱ ἀλλαγὲς ἦταν ἀκόμα σχεδὸν ἀφανεῖς. Ἄλλὰ τὰ θεμέλια τοῦ νέου συστήματος δυνάμεων μπῆκαν στὴ δεκαετία τοῦ 1860, καὶ ἓνα στοιχεῖο τῆς νέας κατάστασης ἦταν ὁ φόβος ἐνὸς πανευρωπαϊκοῦ πολέμου, πού ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἄρχισε νὰ κατατρέπει τοὺς παρατηρητὲς τῆς διεθνοῦς σκηνῆς. Στὴν πραγματικότητα, δὲν ἔμελλε νὰ ὑπάρξει τέτοιος πόλεμος γιὰ ἄλλα σαράντα χρόνια. Ἄλλὰ ἀκόμα καὶ ἡ δικὴ μας γε-

νιά, πού τή στιγμή πού γράφονται αὐτές οἱ γραμμές ἔχει πίσω τῆς σχεδὸν τριάντα χρόνια χωρὶς πόλεμο ἀνάμεσα στίς μεγάλες ἢ ἀκόμα καὶ τὶς μεσαῖες δυνάμεις,* ξέρεи καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ὅτι ἡ ἀπουσία πολέμου μπορεῖ κάλλιστα νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὸν μόνιμο φόβο τοῦ πολέμου. Παρὰ τοὺς ἀνταγωνισμοὺς καὶ τὶς συγκρούσεις, ἡ ἐποχὴ τοῦ θριάμβου τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὑπῆρξε σταθερή. Μετὰ τὸ 1875 θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι.

* Μὲ ἐξάιρεση τῆ σύγκρουση ἀνάμεσα στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὴν Κίνα στὴν Κορέα τὸ 1950-53, μιὰ περίοδο ὅπου ἡ Κίνα δὲν θεωροῦνταν ἀκόμα μείζων δύναμη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΘΝΩΝ

‘Αλλά τί... είναι έθνος; Γιατί άραγε ή ‘Ολλανδία είναι έθνος, ενώ τό ‘Αννόβερο και τό Μεγάλο Δουκάτο τής Πάρμας δέν είναι;

ΕΡΝΕΣΤΟΣ ΡΕΝΑΝ, 1882¹

Τί είναι έθνικό; ‘Όταν κανένας δέν καταλαβαίνει λέξη από τή γλώσσα πού μιλάς.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΕΣΤΡΟΥ, 1862²

‘Αν ένας μεγάλος λαός δέν πιστεύει πώς ή αλήθεια βρίσκεται μόνο σ’ αυτόν... αν δέν πιστεύει πώς μόνον αυτός είναι ικανός και προορισμένος νά έξυψώσει και νά σώσει όλους τούς άλλους χάρη στην αλήθεια του, θά καταντήσει σκέτο έθνογραφικό ύλικό και θά πάψει νά είναι μεγάλος λαός... Ένα έθνος πού χάνει αυτή τήν πίστη παύει νά είναι έθνος.

Φ. ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ, 1871-72³

ΕΘΝΗ. Νά συνενώσουμε έδω όλους τούς λαούς (;)

ΓΟΥΣΤΑΥΟΣ ΦΛΩΜΠΕΡ, γύρω στό 1852⁴

I

‘Αν ή έξωτερική και ή έσωτερική πολιτική ήταν στενά αλληλένδετες στην περίοδο πού έξετάζουμε, ό πιό πρόδηλος δεσμός τους ήταν αυτό πού ονομάζουμε «έθνικισμός», αλλά οι άνθρωποι τών μέσων του 19ου αιώνα έξακολουθούσαν νά τό χαρακτηρίζουν μέ τόν όρο «άρχη τής έθνότητας». Γύρω από τί περιστρεφόταν ή διεθνής πολιτική από τό 1848 ώς τή δεκαετία του 1870; ‘Η παραδοσιακή δυτική ιστοριογραφία ελάχιστα άμφέβαλλε: γύρω από τή δημιουργία μιās Εύρώπης πού θά τήν άποτελοΰσαν έθνικά κράτη. Μπορεί νά ύπήρχε αρκετή άβεβαιότητα για τή σχέση ανάμεσα σ’ αυτό τό φαινόμενο και άλλα, πού συνδέονταν φανερά μαζί του, όπως π.χ. ή οικονομική πρόοδος, ό φιλελευθερισμός, ίσως ακόμα και ή δημοκρατία. ‘Αλλά για τόν κεντρικό ρόλο του έθνους δέν ύπήρχε ή παραμικρή άβεβαιότητα.

Και πώς θα μπορούσε να υπάρχει; 'Οτιδήποτε άλλο και αν σήμαινε το 1848, ή «άνοιξη των λαών», όλοι έβλεπαν ότι σήμαινε επίσης (σε διεθνή μάλιστα κλίμακα κατά κύριο λόγο) την άφύπνιση του έθνικού αίσθήματος ή μάλλον του ανταγωνισμού των έθνοτήτων. Γερμανοί, 'Ιταλοί, Ούγγροι, Πολωνοί, Ρουμάνοι κ.λπ. διεκδίκησαν το δικαίωμά τους να είναι ανεξάρτητα και ένιαια κράτη, που θα άγκάλιαζαν όλους τους όμοιοθνήεις τους, λυτρώνοντάς τους από καταπιεστικές κυβερνήσεις. Το ίδιο έκαναν και οι Τσέχοι, οι Κροάτες, οι Δανοί και άλλοι, αν και με αύξανόμενες άνησυχίες για τις επαναστατικές βλέψεις μεγαλύτερων έθνών, που φαίνονταν υπερβολικά πρόθυμα να θυσιάσουν το δικό τους έθνος. 'Η Γαλλία ήταν ήδη ανεξάρτητο έθνικό κράτος, αλλά όχι λιγότερο έθνικιστικό από τα άλλα.

Οι επαναστάσεις απέτυχαν, αλλά ή εύρωπαϊκή πολιτική στά επόμενα είκοσι πέντε χρόνια κυριαρχήθηκε από το ίδιο όραμα. Όπως είδαμε, το όραμα αυτό πραγματοποιήθηκε, με τη μια ή την άλλη μορφή, αλλά με μη επαναστατικά μέσα ή με μέσα όπου το στοιχείο της επανάστασης έπαιζε περιθωριακό ρόλο. 'Η Γαλλία έγινε γελοιογραφία του «μεγάλου έθνους», με επικεφαλής μια γελοιογραφία του Μεγάλου Ναπολέοντα, ή 'Ιταλία και ή Γερμανία ένοποιήθηκαν υπό το σκήπτρο των βασιλέων της Σαβοΐας και της Πρωσίας αντίστοιχα, ή Ούγγαρία πέτυχε ουσιαστικά την έσωτερική αυτονομία της χάρη στον Συμβιβασμό του 1867, ή Ρουμανία έγινε κράτος χάρη στη συγχώνευση των δύο «παραδουνάβιων ήγεμονιών». Μόνον ή Πολωνία, που δέν είχε παίξει αξιόλογο ρόλο στην επανάσταση του 1848, δέν κατάφερε να κερδίσει την ανεξαρτησία ή την αυτονομία της με την εξέγερση του 1863.

Στη δυτική έσχατιά της Ευρώπης, όπως και στη νοτιοανατολική, το «έθνικό πρόβλημα» ήταν έντονο. Στην 'Ιρλανδία, το κίνημα των Φενίων έθεσε αυτό το πρόβλημα με τη μορφή μιας δυναμικής εξέγερσης, υποστηριγμένης από τα εκατομμύρια 'Ιρλανδών που ή πείνα και το μίσος για τη Βρετανία είχαν αναγκάσει να μεταναστεύσουν στις 'Ηνωμένες Πολιτείες. 'Η ένδημική κρίση της πολυεθνικής όθωμανικής αυτοκρατορίας ξέσπασε με εξέγέρσεις των διαφόρων χριστιανικών λαών των Βαλκανίων, που έδω και τόσο καιρό ήταν υπόδουλοι της. 'Η 'Ελλάδα και ή Σερβία ήταν ήδη ανεξάρτητες, αν και πολύ μικρότερες ακόμα από όσο πίστευαν ότι έπρεπε να είναι. 'Η

Ρουμανία απέκτησε κάποια μορφή ανεξαρτησίας στα τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850. Οἱ λαϊκοὶ ξεσηκωμοὶ στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ἐπέσπευσαν ἄλλη μία ἐσωτερικὴ καὶ διεθνή κρίση τῆς Τουρκίας, ποὺ πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας ἐπρόκειτο νὰ κάνει ανεξάρτητὴ τὴ Βουλγαρία καὶ νὰ ἐπιταχύνει τὸν «ἐκβαλκανισμό» τῶν Βαλκανίων. Τὸ λεγόμενον «Ἀνατολικὸ Ζήτημα», αὐτὸς ὁ μόνιμος πονοκέφαλος τῶν ὑπουργῶν ἐξωτερικῶν, πρόβαλε τώρα κυρίως μετὰ τὴ μορφή τοῦ προβλήματος πῶς νὰ ἀναχαραχθοῦν τὰ σύνορα τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ἀνάμεσα σὲ ἓναν ἀκαθόριστο ἀριθμὸ νέων κρατῶν μετὰ ἀκαθόριστὴ ἔκταση, ποὺ διακήρυσσαν ὅτι ἀντιπροσώπευαν «ἔθνη» καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα ἐπικρατοῦσε ὄντως αὐτὴ ἡ ἐντύπωση. Καὶ λίγο βορειότερα, τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων ἦταν, πράγμα ἀκόμα πιὸ φανερό, τὰ προβλήματα τῶν ἐθνοτήτων της, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες (καὶ δυνητικὰ ὅλες) διατύπωναν αἰτήματα ποὺ ἔφταναν ἀπὸ τὴν πολιτισμικὴ αὐτονομία ὡς τὴν ἀπόσχιση.

Ἀκόμα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Εὐρώπης ἡ δημιουργία ἐθνῶν ἦταν ὀφθαλμοφανὴς καὶ συχνὰ ἔπαιρνε δραματικὸ χαρακτήρα. Τί ἄλλο ἦταν ὁ ἀμερικανικὸς ἐμφύλιος πόλεμος, ἂν ὄχι ἡ προσπάθεια νὰ διαφυλαχθεῖ ἡ ἐνότητα τοῦ ἀμερικανικοῦ ἔθνους καὶ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ διάσπασή του; Τί ἄλλο ἦταν ἡ ἐπικράτηση τοῦ Μειτζί, ἂν ὄχι ἡ ἐμφάνιση ἐνὸς νέου καὶ περήφανου «ἔθνους» στὴν Ἰαπωνία; Φαινόταν ἀδύνατο νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ «ἐθνογένεση», ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ Οὐῶλτερ Μπάτζοτ (1826-1877), διαδραματιζόταν σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμον καὶ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κυρίαρχα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς.

Ἐνα χαρακτηριστικὸ τόσο προφανές, ὥστε ἡ φύση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου δὲν ἐρευνήθηκε σχεδὸν καθόλου. «Τὸ ἔθνος» ἦταν κάτι ποὺ σχεδὸν ὅλοι θεωροῦσαν αὐτονόητο. Ὅπως εἶπε ὁ Μπάτζοτ: «Δὲν μπορούμε νὰ φανταστοῦμε ποιοὶ δυσκολεύονται νὰ τὸ καταλάβουν: "Ξέρουμε τί εἶναι ὅταν δὲν μᾶς ρωτᾶτε", ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ τὸ ἐξηγήσουμε ἢ νὰ τὸ ὀρίσουμε ἐν συντομίᾳ»,⁵ καὶ πράγματι λίγοι θεωροῦσαν ὅτι χρειαζόταν ἐξήγηση. Ἦταν ἄραγε βέβαιο ὅτι ὁ Ἀγγλος ἤξερε τί σημαίνει νὰ εἶσαι Ἀγγλος, ὅτι ὁ Γάλλος, ὁ Γερμανός, ὁ Ἰταλὸς ἢ ὁ Ρῶσος δὲν ἀμφέβαλλαν γιὰ τὴ συλλογικὴ τους ταυτότητα; Ἴσως ὄχι, ἀλλὰ στὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας τῶν ἐθνῶν ἐπικρατοῦσε ἡ πεποίθησις ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπίγνωση εἶχε ὡς λογικὸ, ἀναγκαῖο καὶ ἐπιθυμητὸ ἐπακόλουθο τὸ μετασχηματισμὸ τῶν «ἐθνῶν» σὲ κυ-

ρίαρχα ἔθνικα κράτη, με συμπαγή ἐπικράτεια, καθορισμένη ἀπὸ τὸ χῶρο ποῦ εἶχε ἀποικισθεῖ ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ «ἔθνους», τὸ ὁποῖο ὀριζόταν με τὴ σειρά του ἀπὸ τὴν ἱστορία του, τὸν κοινὸ πολιτισμὸ, τὴν ἔθνικὴ του σύνθεση καί, σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, τὴ γλῶσσα του. Δὲν ὑπάρχει ὁμως τίποτα τὸ λογικὸ σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Ἄν ἡ ὑπαρξὴ διαφορετικῶν κοινοτήτων, ποῦ διακρίνονται ἀπὸ ἄλλες κοινότητες με βάση ποικίλα κριτήρια, εἶναι ἀναμφισβήτητη καὶ ἐξίσου παλιὰ ὅσο ἡ ἱστορία, τὸ γεγονὸς ὅτι συνεπάγεται αὐτὸ ποῦ ὁ 19ος αἰῶνας ἀποκαλοῦσε «ἔθνισμὸ» δὲν εἶναι τόσο ἀναμφισβήτητο. Ἀκόμα λιγότερο ἀναγκαῖα, ἀπὸ λογικὴ ἄποψη, εἶναι ἡ ὀργάνωση αὐτῶν τῶν κοινοτήτων σὲ κράτη τοῦ τύπου ποῦ ἐπικρατοῦσε τὸν 19ο αἰῶνα, γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε γιὰ κράτη ποῦ συνέπιπταν με «ἔθνη». Αὐτὰ τὰ φαινόμενα ἦταν σχετικὰ πρόσφατα στὴν ἱστορία, ἂν καὶ μερικὰ παλιότερα κράτη — ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Πορτογαλία, ἴσως ἀκόμα καὶ ἡ Ρωσία — θὰ μπορούσαν νὰ ὀριστοῦν ὡς «ἔθνικα κράτη» χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἐξόφθαλμα ἄτοπο. Ἀκόμα καὶ ὡς γενικὸ πρόγραμμα, ἡ φιλοδοξία τοῦ σχηματισμοῦ ἔθνικῶν κρατῶν στὴ θέση τῶν μὴ ἔθνικῶν ἦταν προῖον τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Πρέπει λοιπὸν νὰ κάνουμε σαφὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ σχηματισμὸ ἔθνων καὶ τὸν «ἔθνισμὸ» ἀφενὸς (ὅπως ἐκδηλώθηκαν αὐτὰ τὰ φαινόμενα στὴν περίοδο 1848-75) καὶ τὴ δημιουργία ἔθνικῶν κρατῶν ἀφετέρου.

Τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ἀπλῶς ἀναλυτικὸ, ἀλλὰ προπαντὸς πρακτικὸ. Γιὰ τὴν Εὐρώπη (καὶ πολὺ περισσότερο ὁ ὑπόλοιπος κόσμος) ἦταν χωρισμένη σὲ δύο κατηγορίες «ἔθνων»: τὰ ἔθνη γιὰ τῶν ὁποίων τὰ κράτη ἢ τίς φιλοδοξίες νὰ σχηματίσουν κράτη δὲν ὑπῆρχαν παρὰ ἐλάχιστες ἀμφιβολίες (δίκαια ἢ ἄδικα), καὶ ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπῆρχε ἀρκετὴ ἀβεβαιότητα. Τὸ ἀσφαλέστερο κριτήριον γιὰ τὰ πρῶτα ἦταν ἡ πολιτικὴ ὄντοτητα, ἡ θεσμικὴ ἱστορία ἢ ἡ πολιτισμικὴ ἱστορία τῶν ἐγγράμματος στρωμάτων. Ἡ Γαλλία, ἡ Ἀγγλία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Ρωσία ἦταν ἀναμφισβήτητα «ἔθνη», ἐπειδὴ εἶχαν κράτη ποῦ ταυτίζονταν με τοὺς Γάλλους, τοὺς Ἀγγλοὺς κ.λπ. Ἡ Οὐγγαρία καὶ ἡ Πολωνία ἦταν ἔθνη, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἓνα οὐγγρικὸ βασίλειον, ὡς ξεχωριστὴ ὄντοτητα, ἔστω καὶ μέσα στοὺς κόλπους τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, καὶ ἐπειδὴ γιὰ μεγάλο διάστημα εἶχε ὑπάρξει ἓνα πολωνικὸ κράτος, πρὶν καταλυθεῖ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἡ

Γερμανία ήταν έθνος, άφενός έπειδή οι πολυάριθμες ήγεμονίες της, άν και δέν ένώθηκαν ποτέ σέ ένιαίο κράτος, συναποτελοΰσαν για πολλούς αιώνες τή λεγόμενη «'Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους» και έξακολουθοΰσαν νά συναπαρτίζουσαν τή γερμανική όμοσπονδία, και άφετέρου έπειδή όλοι οι μορφωμένοι Γερμανοί είχαν τήν ίδια γραπτή γλώσσα και γραμματεία. 'Η 'Ιταλία, άν και ποτέ ώς τότε δέν είχε πολιτική όντότητα ώς ένιαίο κράτος, είχε ίσως τήν παλιότερη κοινή λογοτεχνική παράδοση μεταξΰ τών μορφωμένων στρωμάτων της.* Και πάει λέγοντας.

Έτσι, τó «ϊστορικό» κριτήριο του έθνισμού προϋπέθετε τήν καθοριστική σημασία τών θεσμών και τής κουλτούρας τών κυρίαρχων τάξεων ή τών μορφωμένων στρωμάτων, που υποτίθεται ότι ταυτιζόταν ή τουλάχιστον δέν ήταν κατάφωρα άσύμβατη με τις παραδόσεις του άπλου λαού. 'Αλλά τó ιδεολογικό έπιχείρημα υπέρ του έθνικισμού ήταν πολύ διαφορετικό και πολύ πιό ριζοσπαστικό, δημοκρατικό και έπαναστατικό. Βασιζόταν στο γεγονός ότι, ανεξάρτητα από τó τί μαρτυρούσε ή ιστορία ή ή πνευματική παράδοση, οι 'Ιρλανδοί ήταν 'Ιρλανδοί και όχι 'Αγγλοι, οι Τσέχοι ήταν Τσέχοι και όχι Γερμανοί, οι Φιλανδοί δέν ήταν Ρώσοι, και κανένας λαός δέν έπρεπε νά είναι άντικείμενο έκμετάλλευσης και υποδούλωσης από έναν άλλον. Μπορούσαν νά βρεθούν ή νά έπινοηθούν ιστορικά έπιχειρήματα για νά στηρίξουσαν αυτό τó αίτημα —πάντα μπορούν νά ανακαλυφθούν— αλλά στήν ουσία τó τσέχικο κίνημα δέν βασιζόταν στο αίτημα νά παλινορθωθεί τó Στέμμα του 'Αγίου Βεγκεσλάου, ούτε τó ίρλανδικό κίνημα στήν 'Ανάκληση τής Ένωσης του 1801. 'Η αίσθηση τής ιδιαιτερότητας δέν είχε άναγκαία «έθνική» βάση, με τήν έννοια ευδιάκριτων διαφορών στή φυσική εμφάνιση, ή έστω γλωσσική βάση. Στή διάρκεια τής περιόδου που έξετάζουμε, τά κινήματα τών 'Ιρλανδών (που οι περισσότεροί τους μιλούσαν ήδη άγγλικά), τών Νορβηγών (που ή λόγια γλώσσα τους δέν διέφερε πολύ από τά δανέζικα) ή τών Φιλανδών (που οι έθνικιστές τους ήταν δίγλωσσοι: σουηδόφωνοι και

* Κανένας σύγχρονος 'Αγγλος, Γερμανός ή Γάλλος δέν μπορεί νά διαβάσει τή λογοτεχνία του 14ου αιώνα που γράφτηκε στή χώρα του, χωρίς νά μάθει μιá γλώσσα που στήν πραγματικότητα του είναι ξένη. 'Αλλά όλοι οι μορφωμένοι 'Ιταλοί μπορούν σήμερα νά διαβάσουν Δάντη με λιγότερη δυσκολία από όση αντιμετωπίζουν οι σημερινοί άγγλόφωνοι όταν διαβάζουσαν Σαίξπηρ.

φιλανδρόφωνοι) δὲν ἔδιναν ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸ στοιχεῖο τῆς γλώσσας. Ἄν ἡ ἰδιαιτερότητα εἶχε πολιτισμικὸ χαρακτήρα, δὲν βασιζόταν στὸν «ἀνώτερο πολιτισμό», τὸν ὁποῖο ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λαοὺς δὲν εἶχαν ἀκόμη ἀναπτύξει, ἀλλὰ μᾶλλον στὴν προφορικὴ παράδοση —τραγούδια, μπαλάντες, ἔπη, ἤθη καὶ ἔθιμα «τοῦ λαοῦ»— τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, οὐσιαστικὰ δηλαδὴ τῆς ἀγροτιᾶς. Τὸ πρῶτο στάδιο τῆς «ἐθνικῆς ἀφύπνισης» ἦταν πάντα ἡ συλλογὴ, διάσωση καὶ καλλιέργεια περηφάνιας γι' αὐτὴ τὴ λαϊκὴ κληρονομιά (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο ΙΔ'). Αὐτὸ τὸ κίνημα ὁμῶς δὲν εἶχε καθαρὰ πολιτικὸ χαρακτήρα. Οἱ πρωτεργάτες του ἦταν, συχνά, μορφωμένα μέλη τῆς ξένης ἄρχουσας τάξης ἢ ἐλίτ, ὅπως οἱ γερμανοὶ λουθηρανοὶ πάστορες ἢ καλλιεργημένοι εὐπατρίδες τῆς Βαλτικῆς, οἱ ὁποῖοι συνέλεξαν τὶς λαϊκὰς καὶ ἀρχαῖες παραδόσεις τῆς λεττονικῆς καὶ τῆς ἐσθονικῆς ἀγροτιᾶς. Οἱ Ἴρλανδοὶ δὲν ἦταν ἐθνικιστὲς ἐπειδὴ πίστευαν στὰ ξωτικὰ τῆς λαϊκῆς τους παράδοσης.

Τὸ γιατί καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ ἦταν ἐθνικιστὲς θὰ τὸ ἐξετάσουμε παρακάτω. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία ἐδῶ εἶναι ὅτι τὸ τυπικὸ «μὴ ἱστορικὸ» ἢ «ἡμιστορικὸ» ἔθνος ἦταν ἐπίσης ἓνα μικρὸ ἔθνος, καὶ αὐτὸ ἔφερε τοὺς ἐθνικιστὲς τοῦ 19ου αἰῶνα ἀντιμέτωπους μὲ ἓνα δίλημμα πού πολὺ λίγοι συνειδητοποίησαν. Γιατὶ οἱ ὑπέρμαχοι τοῦ «ἐθνικοῦ κράτους» δέχονταν ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι ὄχι μόνον ἐθνικὸ, ἀλλὰ καὶ «προοδευτικὸ», δηλαδὴ ἱκανὸ νὰ ἀναπτύξει βιώσιμη οικονομία, τεχνολογία, κρατικὴ ὀργάνωση καὶ στρατιωτικὴ δύναμη, μὲ ἄλλα λόγια ὅτι ἔπρεπε νὰ ἔχει τουλάχιστον μεσαῖο μέγεθος. Στὴν πραγματικότητα τὸ κράτος αὐτὸ προοριζόταν νὰ γίνῃ ἡ «φυσικὴ» μονάδα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης, φιλελεύθερης, προοδευτικῆς καὶ de facto ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ «ἐνοποίηση» ἦταν ἐξίσου θεμελιώδης προϋπόθεσή του ὅσο ἡ «ἀνεξαρτησία», καὶ ὅταν δὲν ὑπῆρχαν ἱστορικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἐνοποίηση —ὅπως ὑπῆρχαν π.χ. γιὰ τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γερμανία— ὁ σκοπὸς αὐτὸς διατυπωνόταν, ὅπου ἦταν ἐφικτό, ὡς πρόγραμμα. Δὲν ὑπάρχει καμία ἔνδειξη ὅτι οἱ Σλάβοι τῶν Βαλκανίων θεώρησαν ποτὲ ὅτι ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἔθνος, ἀλλὰ οἱ ἐθνικιστὲς ἰδεολόγοι πού ἐμφανίστηκαν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα ὀραματίζονταν μιὰ «Ἰλλυρία» σχεδὸν ἐξίσου ἀνυπόστατη ὅσο αὐτὴ τοῦ Σαίξπηρ, ἓνα «γιουγκοσλαβικὸ» κράτος πού θὰ ἔνωε Σέρβους, Κροάτες, Σλοβένους, Βοσνίους, Μακεδόνες καὶ ἄλλους λαοὺς,

οί όποιοι ώς και σήμερα αποδεικνύουν ότι ό γιουγκοσλαβικός έθνικισμός τους συγκρούεται (για να χρησιμοποιήσουμε μια έπεικλή έκφραση) με τὰ αισθήματά τους ώς Κροατών, Σλοβένων κ.λπ.

Ό πιό ευγλωττος και τυπικός υπέρμαχος τής «Ευρώπης τών έθνοτήτων», ό Ίωσήφ Ματσίνι (1805-1872), πρότεινε τό 1857 ένα χάρτη τής ιδανικής, γι' αυτόν, Ευρώπης:⁶ τόν αποτελοῦσαν μόνον έντεκα ένότητες αυτού του είδους. Είναι φανερό ότι ή ιδέα του για τὰ «έθνικά κράτη» διέφερε πολύ από εκείνη του Γούντρω Ούίλσον, που στά 1919-20 πρωτοστάτησε, στις Βερσαλλίες, στή μοναδική συστηματική αναχάραξη του χάρτη τής Ευρώπης σύμφωνα με έθνικά κριτήρια. Τή δική του Ευρώπη τήν αποτελοῦσαν είκοσι έξι ή (μαζί με τήν Ίρλανδία) είκοσι έφτά κυρίαρχα κράτη και, σύμφωνα με τὰ κριτήριά του, θά μπορούσαν να προστεθοῦν σ' αυτά λίγα ακόμα. Τί έπρεπε να συμβεί με τὰ μικρά έθνη; Έπρεπε σαφώς να ένσωματωθοῦν, με όμοσπονδιακή ή άλλη μορφή, με ή χωρίς κάποια ακαθόριστη ακόμα αυτονομία, στα βιώσιμα έθνικά κράτη, αν και ό Ματσίνι δέν φαινόταν να συνειδητοποιεί ότι ένας άνθρωπος που πρότεινε να ένωθεί ή Έλβετία με τή Σαβοΐα, τό γερμανικό Τυρόλο, τήν Καρινθία και τή Σλοβενία δέν δικαιούνταν να κατηγορεί π.χ. τήν αυτοκρατορία τών Αψβούργων ότι καταπατά τὰ έθνικά δικαιώματα.

Τό απλούστερο έπιχείρημα όσων ταύτιζαν τὰ έθνικά κράτη με τήν πρόοδο ήταν ότι οί μικροί και καθυστερημένοι λαοί δέν ήταν «πραγματικά» έθνη, ή ότι ή πρόοδος θά τους μετέτρεπε σε ιδιόμορφα παρακλάδια τών «πραγματικών» έθνών, ή ακόμα και ότι θά όδηγοῦσε στήν ουσιαστική έξαφάνισή τους, με τήν άφομοίωσή τους από κάποιον «Kulturvolk». Αυτή ή προοπτική δέν φαινόταν έξωπραγματική. Στο κάτω κάτω, τό γεγονός ότι οί κάτοικοι του Μεκλεμβούργου ανήκαν στή Γερμανία δέν τους έμπόδιζε να μιλοῦν μια διάλεκτο που έμοιαζε περισσότερο με τὰ όλλανδικά παρά με τὰ έπίσημα γερμανικά και που κανένας Βαυαρός δέν μπορούσε να καταλάβει, ένω οί Σλάβοι τής Λουσατίας δέχονταν (και έξακολουθοῦν να δέχονται) να είναι υπήκοοι ένός γερμανικού κράτους. Η ιδιαιτερότητα τών Βρετόνων, τών Βάσκων, τών Καταλανών και τών Φλαμανδών τής Γαλλίας, για να μην αναφέρουμε όσους μιλοῦσαν προβηγκιανά και όξιτανικά, δέν φαινόταν καθόλου ασύμβατη με τό γαλλικό έθνος, στο όποιο ανήκαν, ένω οί Άλσατοι αποτελοῦσαν πρόβλημα μόνον έπειδή ένα άλλο μεγάλο έ-

θνικό κράτος —ή Γερμανία— άμφισβητοῦσε τὴν ἐθνικότητά τους. Ἐξάλλου, ὑπῆρχαν παραδείγματα μικρῶν γλωσσικῶν κοινοτήτων τῶν ὁποίων ἡ μορφωμένη ἔλιτ προσέβλεπε χωρὶς θλίψη στὴν ἐξαφάνιση τῆς γλώσσας τους. Ἐνα σωρὸ Οὐαλοὶ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχαν πάψει νὰ ἀντιστέκονται σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, καὶ μερικοὶ μάλιστα τὴ χαιρέτιζαν, θεωρώντας ὅτι θὰ διευκόλυνε τὴ διείδυση τῆς προόδου σὲ μιὰ καθυστερημένη περιοχὴ.

Ἰπῆρχε σὲ τέτοια ἐπιχειρήματα ἓνα ἔντονο στοιχεῖο ἀνισωτισμοῦ καὶ ἴσως ἓνα ἀκόμα ἐντονότερο στοιχεῖο δικολαβισμοῦ. Μερικὰ ἔθνη —τὰ μεγάλα, τὰ «προηγμένα», τὰ καθιερωμένα, στὰ ὁποῖα κάθε ἰδεολόγος κατέτασσε φυσικὰ καὶ τὸ δικό του— προορίζονταν ἀπὸ τὴν Ἱστορία νὰ ἐπικρατήσουν ἢ (ἂν ὁ ἰδεολόγος προτιμοῦσε τὴ δαρβινικὴ φρασεολογία) νὰ νικήσουν στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξή· ἄλλα, ὄχι. Αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ ἀπλῶς ὡς συνωμοσία μερικῶν ἐθνῶν γιὰ νὰ καταπιέσουν τὰ ἄλλα, ἂν καὶ κανένας δὲν θὰ μπορούσε νὰ κατηγορήσει τοὺς ἐκπροσώπους τῶν μὴ ἀναγνωρισμένων ἐθνῶν ἐπειδὴ ἔδιναν αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία. Γιατὶ τὸ σχετικὸ ἐπιχειρήμα δὲν στρεφόταν μόνον ἐναντίον τῶν ἄλλοεθνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῶν τοπικῶν ἰδιωμάτων καὶ τῶν τοπικῶν παραδόσεων τοῦ ἴδιου ἔθνους, καὶ δὲν ἀποσκοποῦσε ἀναγκαῖα στὴν ἐξαφάνισή τους, ἀλλὰ στὴν ὑποβάθμισή τους ἀπὸ «γλώσσες» σὲ «διαλέκτους». Ὁ Καβούρ δὲν ἀρνιόταν τὸ δικαίωμα τῶν κατοίκων τῆς Σαβοΐας νὰ μιλοῦν τὴ γλώσσα τους (ποὺ συγγένευε περισσότερο μὲ τὰ γαλλικὰ παρά μὲ τὰ ἰταλικά) σὲ μιὰ ἐνωμένη Ἱταλία: τὴ μιλοῦσε ὁ ἴδιος τὶς περισσότερες φορές ποὺ εἶχε νὰ κάνει μὲ ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις. Ἀπλῶς ἐπέμενε, αὐτὸς καὶ ἄλλοι ἰταλοὶ ἐθνικιστές, ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει μόνον *μία* ἐπίσημη γλώσσα καὶ μέσο διδασκαλίας, τὰ ἰταλικά, ἐνῶ οἱ ἄλλες ἔπρεπε νὰ βουλιάξουν ἢ νὰ ἐπιπλεύσουν ὅπως μπορούσαν. Σ' ἐκεῖνο τὸ στάδιο, οὔτε οἱ Σικελοὶ οὔτε οἱ Σάρδοι ἐπέμεναν ὅτι ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὲς ἐθνότητες· ἔτσι, τὸ πρόβλημά τους μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ τὸ πολὺ πολὺ «τοπικισμός». Ἐνα τέτοιο πρόβλημα ἀποκτοῦσε πολιτικὴ βαρῦτητα μόνον ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἓνας μικρὸς λαὸς διεκδικοῦσε τὸν ἐθνισμό του, ὅπως ἔκαναν οἱ Τσέχοι τὸ 1848, ὅταν οἱ ἐκπρόσωποί τους ἀπέρριψαν τὴν πρόσκληση τῶν γερμανῶν φιλελευθέρων νὰ συμμετάσχουν στὸ κοινοβούλιο τῆς Φραγκφούρτης. Οἱ Γερμανοὶ δὲν ἀρνοῦνταν ὅτι ὑπῆρχαν Τσέχοι. Δέχονταν ἀπλῶς, καὶ πολὺ σωστά, ὅτι

όλοι οι μορφωμένοι Τσέχοι διάβαζαν και έγραφαν γερμανικά και μοιράζονταν την ανώτερη γερμανική κουλτούρα· αλλά από αυτό τὸ γεγονός έβγαζαν τὸ λανθασμένο συμπέρασμα ὅτι οἱ Τσέχοι ἦταν Γερμανοί. Τὸ ὅτι ἡ τσέχικη ἔλιτ μιλοῦσε ἐπίσης τσέχικα και μοιραζόταν τὴν κουλτούρα τῶν ντόπιων λαϊκῶν στρωμάτων τοὺς φαινόταν πολιτικά ἀσήμαντο, ὅπως ἡ στάση τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ γενικά και τῆς ἀγροτικῆς τάξης εἰδικότερα.

Ἐντιμετωπίζοντας, λοιπόν, τὶς ἐθνικὲς φιλοδοξίες τῶν μικρῶν λαῶν, οἱ ἰδεολόγοι τῆς «ἐθνικῆς Εὐρώπης» εἶχαν τρεῖς ἐπιλογές: μποροῦσαν νὰ ἀρνηθοῦν ὀλωσδιόλου τὴ νομιμότητά τους ἢ και τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν λαῶν, νὰ τὶς ὑποβαθμίσουν σὲ κινήματα γιὰ τοπικὴ αὐτονομία και, τέλος, νὰ τὶς δεχθοῦν ὡς ἀναντίρρητα, ἀλλὰ ἄλυτα προβλήματα. Οἱ Γερμανοὶ ἔτειναν πρὸς τὴν πρώτη ἐπιλογὴ προκειμένου γιὰ λαοὺς ὅπως οἱ Σλοβένοι· τὸ ἴδιο ἔκαναν και οἱ Οὐγγροὶ γιὰ τοὺς Σλοβάκους.* Ὁ Καβούρ και ὁ Ματσίνι τηροῦσαν τὴ δεύτερη στάση ἀπέναντι στοῦ ἱρλανδικοῦ κινήματος. Τίποτα δὲν εἶναι περισσότερο παράδοξο ἀπὸ ὅσο ἡ ἀδυναμία τους νὰ ἐντάξουν στοῦ ἐθνικιστικὸ σχῆμα τους τὸ μόνο ἐθνικὸ κίνημα γιὰ τὸν μαζικὸ χαρακτήρα τοῦ ὁποίου δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρξει καμιὰ ἀμφιβολία. Οἱ πολιτικοὶ ὄλων τῶν ἀποχρώσεων ἀναγκάστηκαν νὰ δεχτοῦν τὴν τρίτη ἀποψη προκειμένου γιὰ τοὺς Τσέχους, τῶν ὁποίων τὸ ἐθνικὸ κίνημα, ἂν και ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν ἀπέβλεπε στὴν πλήρη ἀνεξαρτησία, δὲν μποροῦσε πιά νὰ ἀγνοηθεῖ μετὰ τὸ 1848. Φυσικά, ὅποτε ἦταν δυνατὸ, δὲν ἔδιναν καμιὰ σημασία σὲ τέτοια κινήματα. Σχεδὸν κανένας ξένος δὲν ἔμπαινε στὸν κόπο νὰ ἐπισημάνει ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ και καθιερωμένα «ἐθνικὰ» κράτη ἦταν στὴν πραγματικότητα πολυεθνικὰ (π.χ. ἡ Βρετανία, ἡ Γαλλία, ἡ Ἰσπανία), γιὰ τὴν οἱ Οὐαλοὶ, οἱ Σκοτσέζοι,

* Αὐτὴ ἡ στάση πρέπει νὰ ἀντιδιασταλεῖ ἀπὸ τὴ στάση τῶν κοινωνικῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ —τουλάχιστον στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε— δὲν ἀπέδιδαν ἰδιαίτερη σημασία στὸν ἐθνικισμὸ και γι' αὐτὸ τὸν ἀντιμετώπιζαν ἐντελῶς πραγματιστικά. Γιὰ τὸν Μάρξ, ὁ οὐγγρικός και ὁ πολωνικός ἐθνικισμὸς τὸ 1848 ἦταν καλοὶ, γιὰ τὴν συμπαράτασσονταν μετὰ τὴν ἐπανάσταση, ἐνῶ ὁ τσέχικος και ὁ κροατικός ἐθνικισμὸς ἦταν κακοὶ, γιὰ τὴν ἀντικειμενικά ἦταν μετὰ τὴν πλευρὰ τῆς ἀντεπανάστασης. Ἄλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι τέτοιες ἀπόψεις εἶχαν «μεγαλοεθνικιστικὴ» χροιά, πράγμα προφανὲς στὴν περίπτωση τῶν ἐξαιρετικὰ σοβινιστῶν γάλλων ἐπαναστατῶν (ἰδιαίτερα τῶν μπλανκιστῶν) και ἀρκετὰ αἰσθητὸ ἀκόμα και στὸν Ἐνγκελς.

οί Βρετόνοι, οί Καταλανοί κ.λπ. δὲν ἔθεταν διεθνὲς πρόβλημα καὶ (μὲ τὴν ἐνδεχόμενη ἐξαίρεση τῶν Καταλανῶν) δὲν ἀποτελοῦσαν σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῶν χωρῶν τους.

II

Ἰπῆρχε λοιπὸν μιὰ θεμελιώδης διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ κίνημα γιὰ τὸ σχηματισμὸ ἐθνικῶν κρατῶν καὶ τὸν «ἐθνικισμὸ». Τὸ πρῶτο ἦταν ἓνα πρόγραμμα πὸ ἀπέβλεπε σὲ ἓνα πολιτικὸ κατασκευάσμα βασισμένο, ὑποτίθεται, στὸν δεύτερο. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πολλοὶ ἀπὸ ὅσους θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τους «Γερμανοὺς» σὲ ὀρισμένα ζητήματα δὲν πίστευαν ὅτι αὐτὸ συνεπαγόταν ἓνα καὶ μοναδικὸ γερμανικὸ κράτος, ἓνα γερμανικὸ κράτος εἰδικοῦ τύπου, πὸ νὰ ἀγκαλιάζει μάλιστα ὅλους τοὺς Γερμανοὺς ἀπὸ τὸν ποταμὸ Μάας στὰ δυτικὰ ὡς τὸν Μέμελ (Νιέμεν) στὰ ἀνατολικά, ἀπὸ τοὺς πορθμοὺς τῆς Δανίας (τὸν Βέλτη) στὰ βόρεια ὡς τὸν ποταμὸ Ἄδιγη στὰ νότια, ὅπως ἔλεγε ὁ ἐθνικὸς ὕμνος. Ὁ Βίσμαρκ θὰ ἀρنيόταν ὅτι ἡ διαφωνία του μὲ αὐτὸ τὸ «μεγαλογερμανικὸ» πρόγραμμα ἔδειχνε ὅτι δὲν ἦταν Γερμανός, παρὰ ἀπλῶς πρῶσος Γιουῦνκερ καὶ ὑπῆρέτης τοῦ κράτους. Ἦταν Γερμανός, ἀλλὰ ὄχι γερμανὸς ἐθνικιστῆς, πιθανότατα μάλιστα δὲν πίστευε ἀρχικὰ οὔτε κἀν σὲ ἓνα μικρότερο ἐνιαῖο γερμανικὸ κράτος, καὶ ἄς ἦταν ἐκεῖνος πὸ ἔνωσε τὴ χώρα (ἀποκλείοντας τὰ ἐδάφη τῆς Αὐστρίας, πὸ ἀνῆκαν κάποτε στὴν Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἀλλὰ συμπεριλαμβάνοντας τὰ ἐδάφη πὸ εἶχε ἀφαιρέσει ἡ Πρωσία ἀπὸ τὴν Πολωνία καὶ πὸ ποτὲ δὲν ἀπέτέλεσαν τμῆμα ἐκείνου τοῦ Ράιχ). Μιὰ ἀκραία περίπτωση ἀπόκλισης ἀνάμεσα στὸν ἐθνικισμὸ καὶ τὸ ἐθνικὸ κράτος ἦταν ἡ Ἰταλία, πὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐνώθηκε ὑπὸ τὸν βασιλιά τῆς Σαβοΐας στὰ 1859-60, 1866 καὶ 1870. Μετὰ τὴ δύση τῆς ἀρχαίας Ρώμης, ἡ περιοχὴ ἀπὸ τὶς Ἄλπεις ὡς τὴ Σικελία δὲν εἶχε ποτὲ ἐνιαῖα διοίκηση· ὁ Μέττερνιχ τὴν εἶχε χαρακτηρίσει, πολὺ σωστά, «ἀπλὴ γεωγραφικὴ ἔκφραση». Ἰπολογίζεται ὅτι τὴ στιγμὴ τῆς ἐνοποίησης, τὸ 1860, μόνο 2,5% τῶν κατοίκων τῆς μιλοῦσαν πραγματικὰ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα στὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι μιλοῦσαν ἰδιώματα τόσο διαφορετικὰ μεταξὺ τους, ὥστε οἱ Σικελοὶ νόμιζαν ὅτι οἱ δάσκαλοι πὸ ἔστειλε στὰ μέρη τους τὸ ἰταλικὸ κράτος στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἦταν Ἄγγλοι.⁷ Ὅσοι ἐκεῖ-

νη τὴν ἐποχὴ θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς πάνω ἀπὸ ὅλα Ἴταλοὺς ἀντιπροσώπευαν πιθανότατα ἓνα πολὺ μεγαλύτερο ποσοστό, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι μιὰ σχετικὰ μικρὴ μειοψηφία. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξο πὺ ὁ Μάσιμο ντ' Ἀζέλιο (1792-1866) ἀναφώνησε τὸ 1860: «Φτιάξαμε τὴν Ἴταλία· τώρα πρέπει νὰ φτιάξουμε καὶ τοὺς Ἴταλοὺς».

Ὡστόσο, τὰ κινήματα πὺ ἐξέφραζαν τὴν «ἐθνικὴ ἰδέα» αὐξάνονταν καὶ πολλαπλασιάζονταν, ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἡ φύση καὶ τὸ πρόγραμμα τους. Συχνά, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε κατὰ κανόνα, δὲν προπαγάνδιζαν αὐτὸ πὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα εἶχε γίνεῖ ἡ τυπικὴ (καὶ ἀκραία) ἐκδοχὴ τοῦ ἐθνικοῦ προγράμματος, δηλαδὴ τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχει κάθε «λαὸς» ἓνα ἐντελῶς ἀνεξάρτητο, ἐδαφικὰ καὶ γλωσσικὰ ὁμοιογενές, ἐκκοσμικευμένο —καὶ πιθανῶς ἀβασίλευτο/κοινοβουλευτικὸ— κράτος.* Ὅλα τοὺς ὁμοῦς ἐπιδίωκαν ὀρισμένες λίγο πολὺ φιλόδοξες πολιτικὲς ἀλλαγές, καὶ αὐτὸ ἦταν πὺ τὰ ἔκανε «ἐθνικιστικά». Ἄς προσπαθήσουμε τώρα νὰ δοῦμε ποιὲς ἦταν αὐτὲς οἱ ἀλλαγές, ἀποφεύγοντας τὶς εὐκολὲς ἀναδρομικὲς κρίσεις, ἀλλὰ καὶ τὸν πειρασμὸ νὰ μπερδέψουμε τὶς ἰδέες τῶν πιὸ θορυβωδῶν ἐθνικιστῶν ἡγετῶν μὲ ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες πρέσβευαν στὴν πραγματικότητά οἱ ὀπαδοὶ τους.

Ἐπίσης, δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε τὴν οὐσιώδη διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν παλιὸ καὶ τὸν νέο ἐθνικισμὸ. Ὁ πρῶτος δὲν ἀφοροῦσε μόνον τὰ «ἱστορικὰ» ἔθνη πὺ δὲν εἶχαν ἀκόμα δικὸ τους κράτος, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα πὺ εἶχαν ἀπὸ καιρὸ. Πόσο Βρετανοὶ αἰσθάνονταν οἱ Βρετανοὶ; Ὅχι πολὺ, παρόλο πὺ σ' ἐκεῖνο τὸ στάδιο δὲν ὑπῆρχε, οὐσιαστικὰ, κανένα κίνημα γιὰ τὴν αὐτονομία τῆς Οὐαλίας καὶ τῆς Σκοτίας. Ὑπῆρχε ἀγγλικὸς ἐθνικισμὸς, ἀλλὰ δὲν τὸν συμμαρτίζονταν τὰ μικρότερα ἔθνη τοῦ νησιοῦ. Οἱ ἄγγλοι μετανάστες στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἦταν περήφανοι γιὰ τὴν ἐθνικότητά τους καὶ γι' αὐτὸ ἀπρόθυμοι νὰ γίνουν ἀμερικανοὶ πολῖτες, ἐνῶ οἱ οὐαλοὶ καὶ οἱ σκοτσέζοι μετανάστες δὲν εἶχαν τέτοια φρονήματα. Εἴτε εἶχαν τὴ βρετανικὴ εἰ-

* Ὁ σιωνισμὸς, μὲ τὶς ἀκραῖες διεκδικήσεις του, τὸ δείχνει αὐτὸ καθαρά, γιὰτὶ ἐπιδίωκε νὰ καταλάβει μιὰ ἐδαφικὴ περιοχὴ, νὰ ἐπινοήσῃ μιὰ γλώσσα καὶ νὰ ἐκκοσμικεύσῃ τὶς πολιτικὲς δομὲς ἑνὸς λαοῦ τοῦ ὁποῖοῦ ἡ ἱστορικὴ ἐνότητα συνίστατο ἀποκλειστικὰ σὲ μιὰ κοινὴ θρησκεία.

τε τὴν ἀμερικανικὴ ὑπερηκόνητα, μποροῦσαν νὰ παραμείνουν ἐξίσου περήφανοι πού ἦταν Οὐαλοὶ ἢ Σκοτσέζοι, καὶ γι' αὐτὸ ἐγκλιματίζονταν εὐκολα στὴ νέα τους πατρίδα. Πόσο Γάλλοι αἰσθάνονταν ἀκόμα καὶ οἱ πολίτες τοῦ «grande nation»; Δὲν τὸ ξέρουμε, ἀλλὰ οἱ στατιστικὲς γιὰ τοὺς ἀνυπότακτους στρατεύσιμους στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ὑπαινίσσονται ὅτι ὀρισμένες περιοχὲς τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νότιας Γαλλίας (γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὴν εἰδικὴ περίπτωσι τῶν Κορσικανῶν) θεωροῦσαν τὴν ὑποχρεωτικὴ στρατιωτικὴ θητεία μᾶλλον δυσάρεστη ἀγγαρεία παρὰ ἔθνικὸ καθῆκον τοῦ γάλλου πολίτη. Οἱ Γερμανοί, ὅπως ξέρουμε, εἶχαν διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὸ μέγεθος, τὸ χαρακτηριστὴρ καὶ τὴ δομὴ τοῦ μελλοντικοῦ ἐνιαίου γερμανικοῦ κράτους, ἀλλὰ πόσοι ἀπὸ αὐτοὺς νοιάζονταν καθόλου γιὰ τὴν ἐνοποίηση τῆς Γερμανίας; Ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι οἱ γερμανοὶ ἀγρότες δὲν νοιάζονταν, ἀκόμα καὶ στὴν ἐπανάστασι τοῦ 1848, ὅταν τὸ ἔθνικὸ ζήτημα δέσποζε στὴν πολιτικὴ. Σ' αὐτὲς τὶς χῶρες ἢ ὑπαρξὴ ἐνὸς μαζικοῦ ἔθνικισμοῦ καὶ πατριωτισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ, καὶ τὸ παράδειγμά τους φανερώνει πόσο ἀπερίσκεπτο εἶναι νὰ θεωροῦμε δεδομένη τὴν καθολικότητα καὶ ὁμοιογένεια τοῦ ἔθνικιστικοῦ κινήματος.

Στὰ περισσότερα ἄλλα ἔθνη, ἰδιαιτέρα στὰ ἀναδυόμενα, μόνον ὁ μῦθος καὶ ἡ προπαγάνδα θὰ θεωροῦσαν αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δεδομένα στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Τότε τὸ «ἔθνικὸ» κίνημα ἔτεινε νὰ γίνεαι πολιτικὸ, μετὰ τὴ συναισθηματικὴ καὶ λαογραφικὴ φάσι του, μὲ τὴν ἐμφάνισι πολυμελῶν ὁμάδων πού εἶχαν στελέχη ἀφοσιωμένα στὴν «ἔθνικὴ ἰδέα», ἐξέδιδαν ἔθνικὰ περιοδικὰ καὶ βιβλία, ἴδρυσαν ἔθνικὲς ἑταιρεῖες, προσπαθοῦσαν νὰ καθιερώσουν ἐκπαιδευτικούς καὶ μορφωτικούς θεσμούς, ἐπιδίδονταν σὲ διάφορες πιὸ ἄμεσα πολιτικὲς δραστηριότητες. Ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ κίνημα, σ' ἐκεῖνο τὸ στάδιο, δὲν εἶχε ἀκόμα σοβαρὴ ὑποστήριξι ἀπὸ τὴ μεγάλη μάζα τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ ἀπήχησή του περιοριζόταν κυρίως στὰ στρώματα πού κατεῖχαν ἐνδιάμεση θέσι ἀνάμεσα στὴν πλατιά μάζα καὶ τὴν τοπικὴ μεγαλοαστικὴ τάξι ἢ ἀριστοκρατία (ἂν ὑπῆρχε), ἰδιαιτέρα στοὺς μορφωμένους: δασκάλους, κατώτερους κληρικούς, μερικούς καταστηματαρχὲς καὶ τεχνίτες τῶν πόλεων, καθὼς καὶ ὅσους εἶχαν ταπεινὴ ἀγροτικὴ καταγωγὴ, ἀλλὰ εἶχαν κατορθώσει, ὅσο ἦταν δυνατὸ σὲ μιὰ ἱεραρχικὴ κοινωνία, νὰ ἀποκτήσουν κάποια περιωπή. Τέλος οἱ φοιτητὲς, σπουδαστὲς καὶ μαθητὲς —κάποιων ἔθνοκεντρικῶν πανε-

πιστημίων, ιεροδιδασκαλείων και γυμνασίων— στελέχωναν αυτές τις ομάδες με μαχητικά μέλη. Φυσικά, στα «ιστορικά» έθνη, που σχεδόν δεν χρειάζονταν παρά την άρση της ξένης κυριαρχίας για να γίνουν κράτη, ή τοπική έλιτ —ή μικρή άριστοκρατία στην Ούγγαρία και την Πολωνία, οι μεσοαστοί γραφειοκράτες στη Νορβηγία— έδιναν στον έθνικισμό ένα άμεσότερο πολιτικό πλαίσιο και μερικές φορές μια ευρύτερη βάση (βλ. *‘Η έποχή τών έπαναστάσεων, Κεφάλαιο Ζ’*). Σε γενικές γραμμές, αυτή η φάση του έθνικισμού τελειώνει στη βόρεια, τη δυτική και την κεντρική Ευρώπη ανάμεσα στο 1848 και τη δεκαετία του 1860, αν και πολλοί από τους μικρότερους λαούς της Βαλτικής και του σλαβικού χώρου μόλις άρχιζαν να μπαίνουν σ’ αυτήν.

Για προφανείς λόγους, τα πιο παραδοσιακά, καθυστερημένα ή φτωχά στρώματα ενός λαού ήταν τα τελευταία που συμμετείχαν σε τέτοια κινήματα: εργάτες, ύπηρέτες και αγρότες άκολουθούσαν τα ίχνη της «μορφωμένης» έλιτ. Η φάση του μαζικού έθνικισμού, που έπομένως έπηρεαζόταν κατά κανόνα από τις οργανώσεις τών έθνικιστικών, φιλελεύθερων και δημοκρατικών μεσαίων τάξεων (έκτός από τις περιπτώσεις όπου υπήρχε ή αντίρροπη απήχηση εργατικών και σοσιαλιστικών κομμάτων), συμβάδιζε ως ένα βαθμό με την οικονομική και πολιτική εξέλιξη. Στα έδάφη τών Τσέχων άρχισε με την έπανάσταση του 1848, κάμφθηκε στο άπολυταρχικό κλίμα της δεκαετίας του 1850, αλλά αναζωπυρώθηκε θεαματικά με τη ραγδαία οικονομική πρόοδο της δεκαετίας του 1860, όταν και οι πολιτικές συνθήκες ήταν ευνοϊκότερες. Η τσέχικη άστική τάξη είχε πια συσσωρεύσει άρκετον πλούτο ώστε να μπορεί να ιδρύσει μια άποδοτική τσέχικη τράπεζα και τελικά να χρηματοδοτήσει δαπανηρά έργα, όπως το Έθνικό Θέατρο της Πράγας (που εγκαινιάστηκε το 1862). Πιο σημαντικό για το θέμα μας είναι το γεγονός ότι μαζικές πολιτιστικές οργανώσεις, όπως οι γυμναστικοί σύλλογοι Sokol (1862), κάλυπταν τώρα την ύπαιθρο, και οι πολιτικές έκδηλώσεις μετά τη ρύθμιση του 1867, από την οποία γεννήθηκε η Αύστροουγγαρία, έπαιρναν τη μορφή τεράστιων συλλαλητηρίων: στην περίοδο 1868-71 έγιναν περίπου 140 και υπολογίζεται ότι πήραν μέρος σ’ αυτά 1,5 εκατομμύριο άνθρωποι.⁸ Ας σημειώσουμε, με την ευκαιρία, ότι αυτά τα συλλαλητήρια φανερώνουν τόσο την πρωτοτυπία όσο και τον πολιτισμικό «διεθνισμό» τών μαζικών έθνικών κινήματων. Γιατί οι Τσέχοι,

καθώς δὲν εἶχαν δική τους λέξη γιὰ τέτοιες ἐκδηλώσεις, δανείστηκαν ἀρχικὰ τὸν ὄρο «meeting» ἀπὸ τὸ ἱρλανδικὸ κίνημα, τὸ ὁποῖο προσπαθοῦσαν νὰ ἀντιγράψουν.* Πρὶν περάσει πολὺς καιρὸς ἐπινόησαν μιὰ ταιριαστὴ παραδοσιακὴ λέξη, ἀνατρέχοντας στοὺς Οὐσσίτες τοῦ 15ου αἰῶνα (πὺ ἀποτελοῦσαν φυσικὸ παράδειγμα γιὰ τὸν μαχητικὸ ἔθνικισμὸ τῶν Τσέχων): τὴ λέξη «tabog» τὴν ὁποία ἔμελλε νὰ υἱοθετήσουν, μὲ τὴ σειρά τους, οἱ Κροάτες ἔθνικιστὲς γιὰ τὰ δικά τους συλλαλητήρια, παρόλο πὺ οἱ Οὐσσίτες δὲν εἶχαν καμιὰ ἱστορικὴ σχέση μὲ τὴν Κροατία.

Αὐτὸ τὸ εἶδος μαζικοῦ ἔθνικισμοῦ ἦταν νεοπαγὲς καὶ ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν ἔθνικισμὸ τοῦ ἰταλικοῦ καὶ τοῦ γερμανικοῦ κινήματος, πὺ εἶχε τὴ σφραγίδα τῆς ἐλίτ ἢ τῶν μεσαίων στρωμάτων. Ὑπῆρχε ὅμως ἀπὸ παλιὰ μιὰ ἄλλη μορφή μαζικοῦ ἔθνικισμοῦ: πιὸ παραδοσιακὴ, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἐπαναστατικὴ καὶ πιὸ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν τοπικὴ μεσαία τάξη, ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὸ λόγὸ ὅτι ἡ τελευταία δὲν εἶχε μεγάλη οικονομικὴ καὶ πολιτικὴ βαρύτητα. Ἀλλὰ μπορούμε ἄραγε νὰ ἀποκαλέσουμε «ἔθνικιστικὲς» τὶς ἐξεγέρσεις τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν ὀρεσίβιων ἐναντίον τῆς ξένης κυριαρχίας, ὅταν τὰ μόνα συνδετικὰ στοιχεῖα τους ἦταν ἡ ἐπίγνωση τῆς καταπίεσης, ἡ ξενοφοβία καὶ ἡ προσήλωση στὴν ἀρχαία παράδοση, τὴ γνήσια πίστη καὶ σὲ μιὰ ἀόριστη αἴσθηση ἔθνικῆς ταυτότητας; Μόνον ὅταν τύχαινε νὰ συνδέονται, γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγὸ, μὲ σύγχρονα ἔθνικὰ κινήματα. Ἐπιδέχεται ἀρκετὴ συζήτηση τὸ ἂν αὐτὴ ἡ προϋπόθεση ἴσχυε στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, ὅπου τέτοιες ἐξεγέρσεις ἀποσύνθεσαν ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἰδιαίτερα στὴ δεκαετία τοῦ 1870 (Βοσνία, Βουλγαρία)· εἶναι ἀναμφισβήτητο, πάντως, ὅτι δημιούργησαν ἀνεξάρτητα κράτη (Ρουμανία, Βουλγαρία) πὺ ἰσχυρίζονταν ὅτι ἦταν ἔθνικὰ. Στὴν καλύτερη περίπτωση μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ «πρωτοεθνικισμὸ», ὅπως προκειμένου γιὰ τοὺς Ρουμάνους, πὺ εἶχαν συνείδηση τῆς γλωσσικῆς διαφορᾶς τους ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς Σλάβους, Οὐγγρους καὶ Γερμανοὺς, ἢ γιὰ τοὺς Σλάβους, πὺ εἶχαν μιὰ ὀρισμένη «σλαβικὴ» συνείδηση, τὴν ὁποία οἱ δια-

* Τὴ λέξη «meeting» τὴ δανείστηκαν ἐπίσης οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἴσπανοὶ γιὰ τὰ μαζικὰ ἐργατικὰ συλλαλητήρια, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἐπηρεάστηκαν μᾶλλον ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ παράδειγμα.

νοούμενοι και οι πολιτικοί προσπαθοῦσαν, στην περίοδό μας, νὰ μετεξελίξουν στην ιδεολογία τοῦ πανσλαβισμού.* Ἀκόμα και στὴ δική τους περίπτωση, ὡστόσο, εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ δύναμη ποὺ ἔδινε τότε ὑπόσταση σ' αὐτὴ τὴν ιδεολογία ἦταν τὸ αἶσθημα ἀλληλεγγύης τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν μὲ τὴ μεγάλη ὀρθόδοξη αὐτοκρατορία τῆς Ρωσίας.

Ἐπομένως, ὑπῆρχε ἓνα κίνημα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ποὺ ἦταν ἀναντίρρητα ἐθνικὸ: τὸ ἱρλανδικό. Ἡ Ἰρλανδικὴ Δημοκρατικὴ Ἀδελφότητα (οἱ Φένιοι) μὲ τὸ στρατιωτικὸ σκέλος της, τὸν Ἰρλανδικὸ Δημοκρατικὸ Στρατό, ποὺ δρᾷ ὡς σήμερα, ἦταν κατευθειάν ἀπόγονος τῶν μυστικῶν ἐπαναστατικῶν ἀδελφοτήτων τῆς πρὸ τοῦ 1848 περιόδου καὶ ἡ μακροβιότερη ὀργάνωση τοῦ εἴδους της. Ἡ μαζικὴ ἀγροτικὴ ὑποστήριξη πρὸς τοὺς ἐθνικιστὲς πολιτικοὺς δὲν ἦταν καθαυτὴ καινούριο φαινόμενο, γιὰ τὴν Ἰρλανδία ὁ συνδυασμὸς ξενικῆς κατοχῆς, φτώχειας, καταπίεσης καὶ μιᾶς κατὰ τὸ πλεῖστο ἀγγλικῆς/προτεσταντικῆς τάξης γαιοκτημόνων ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὴν ἱρλανδικὴ/καθολικὴ ἀγροτικὴ κινητοποιοῦσε ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ ἀπολιτικὰ ἄτομα. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα οἱ ἡγέτες αὐτῶν τῶν μαζικῶν κινήσεων ἀνῆκαν στὴν (εὐάριθμη) ἱρλανδικὴ μεσαία τάξη, καὶ ἡ ἐπιδίωξή τους — ποὺ τὴν ὑπέθαλπε ἡ μόνη ἀποτελεσματικὴ ἐθνικὴ ὀργάνωση, ἡ Ἐκκλησία— ἦταν ἓνας μετριοπαθὲς συμβιβασμὸς μὲ τοὺς Ἄγγλους. Ἡ καινοτομία τῶν Φενίων, ποὺ πρωτοεμφανίστηκαν μὲ αὐτὴ τὴ μορφή στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, ἦταν ὅτι δὲν εἶχαν καμιὰ ἐξάρτηση ἀπὸ τοὺς μετριοπαθεῖς τῆς μεσαίας τάξης, ὅτι ἡ δύναμή τους προερχόταν ἐξολοκλήρου ἀπὸ τὴ λαϊκὴ μάζη — ἀκόμα καὶ ἀπὸ τμήματα τῆς ἀγροτικῆς, παρὰ τὴν ἀπροκάλυπτη ἐχθρότητα τῆς Ἐκκλησίας — καὶ ὅτι ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ πρόβαλαν ἓνα πρόγραμμα πλή-

* Ὁ πανσλαβισμὸς εἶχε ἀπήχηση τόσο στοὺς συντηρητικοὺς πολιτικοὺς τῆς τσαρικής Ρωσίας, στοὺς ὁποίους ὑποσχόταν ἐπέκταση τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς, ὅσο καὶ στοὺς πολιτικοὺς τῶν μικρότερων σλαβικῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, στοὺς ὁποίους προσέφερε ἓναν ἰσχυρὸ σύμμαχο καὶ ἴσως ἐπίσης, πιὸ ἀόριστα, τὴν ἐλπίδα νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα μεγάλο βιώσιμο ἔθνος, ἀντὶ γιὰ ἓνα σύμφυρμα ἀπὸ πολλὰ καί, ὅπως ἔδειχναν τὰ πράγματα, θνησιγενῆ ἔθνη. (Τὸν ἐπαναστατικὸ καὶ δημοκρατικὸ πανσλαβισμὸ τοῦ ἀναρχικοῦ Μπακούινι μποροῦμε νὰ τὸν παραλείψουμε ὡς οὐτοπικό.) Γι' αὐτὸ ἀντιμετωπίστηκε πολὺ ἐχθρικά ἀπὸ τὴν Ἀριστερά, ποὺ ἔβλεπε στὴ Ρωσία τὸ κύριο προτύργιο τῆς διεθνούς ἀντίδρασης.

ρους ανεξαρτησίας από την 'Αγγλία, διακηρύσσοντας μάλιστα ότι αυτή η ανεξαρτησία έπρεπε να έπιτευχθεί με ένοπλη εξέγερση. Παρά την όνομασία τους, που ανάγótαν στην ήρωική μυθολογία τής αρχαίας 'Ιρλανδίας, η ιδεολογία τους δέν ήταν καθόλου παραδοσιακή, αν και ό άθρησκος, αν όχι άντικληρικός, έθνικισμός τους δέν μπορεί να κρύψει τό γεγονός ότι για τή μεγάλη μάζα τών 'Ιρλανδών που τούς ύποστήριζαν τό κριτήριο τής έθνικότητας ήταν (και έξακολουθει να είναι) η καθολική πίστη. 'Η όλόψυχη άφοσίωσή τους στη δημιουργία μιάς 'Ιρλανδικής Δημοκρατίας με μέσο τήν ένοπλη πάλη άντικαθιστοϋσε ένα κοινωνικό και οικονομικό πρόγραμμα, άκόμα και ένα πρόγραμμα έσωτερικής πολιτικής, και ό ήρωικός θρύλος τών αδάμαστων όπλοφόρων και μαρτύρων ήταν και έξακολουθει να είναι τόσο έντονος, ώστε είχε άνασταλτική επίδραση σε όσους ήθελαν να διατυπώσουν ένα τέτοιο πρόγραμμα. Αυτή είναι η «ρεπουμπλικανική παράδοση», που έπιζει στη δεκαετία του 1970 και άναζωπυρώθηκε με τόν έμφύλιο πόλεμο στο "Άλστερ με τόν «Προσωρινό» IRA. 'Η προθυμία τών Φενίων να συμμαχήσουν με τούς σοσιαλιστές έπαναστάτες, και τών τελευταίων να άναγνωρίσουν τόν έπαναστατικό χαρακτήρα του φενισμού δέν πρέπει να μās παρασύρει σε ψευδαισθήσεις σχετικά με αυτή τήν έλλειψη προγράμματος.*

'Από τήν άλλη μεριά, όμως, δέν πρέπει να ύποτιμήσουμε τήν καινοτομία και τήν ιστορική σημασία ενός κινήματος του όποιου η χρηματική ύποστήριξη προερχόταν από τις μάζες τών 'Ιρλανδών μεταναστών έργατών, ξενιτεμένων στις 'Ηνωμένες Πολιτείες έξαιτίας τής πείνας και του μίσους τους για τήν 'Αγγλία· ενός κινήματος που στρατολογοϋσε 'Ιρλανδούς προλετάριους στην 'Αμερική και τήν 'Αγγλία —στο χώρο που άποτελεϊ σήμερα τήν 'Ιρλανδική Δημοκρατία δέν ύπήρχαν σχεδόν καθόλου βιομηχανικοί εργάτες— και νεαρούς άγρότες η εργάτες γής στα πατροπαράδοτα προπύργια τής 'Ιρλανδικής «άγροτικής τρομοκρατίας»· ενός κινήματος, τέλος, του όποιου τα στελέχη προέρχονταν από τέτοια στρώματα η ήταν κατώτεροι «χαρτογιακάδες» τών πόλεων, και του όποιου οι ήγέτες άφιέρωναν τή ζωή τους στην έπανάσταση. Τό κίνημα τών Φενίων προαναγγέλλει τα έπαναστατικά έθνικά κινήματα τών ύπανάπτυκτων χωρών στον

* 'Ο Μάρξ τούς ύποστήριζε έντονα και άλληλογραφοϋσε με ήγέτες του κινήματος.

20^ο αιώνα. Τοῦ ἔλειπε ὁ πυρήνας μιᾶς σοσιαλιστικῆς ἐργατικῆς ὀργάνωσης ἢ ἴσως ἡ ἔμπνευση μιᾶς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας, πού στὸν αἰώνα μας ἔμελλε νὰ κάνει τὸ συνδυασμὸ ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης καὶ κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ τρομακτικὴ δύναμη. Στὴν Ἰρλανδία δὲν ὑπῆρχε σοσιαλισμός, καὶ πολὺ περισσότερο σοσιαλιστικὴ ὀργάνωση, καὶ ὅσοι Φένιοι ἦταν ἐπίσης κοινωνικοὶ ἐπαναστάτες, μὲ ἐπιφανέστερο παράδειγμα τὸν Μάικλ Ντάβιτ (1846-1906), κατόρθωσαν ἀπλῶς νὰ καταδείξουν, μὲ τὸν Ἀγροτικὸ Σύνδεσμο (*Land League*), τὴ σχέση πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὸν μαζικὸ ἐθνικισμό καὶ τὴ μαζικὴ δυσρέσκεια τῶν ἀγροτικῶν στρωμάτων ἀλλὰ ἀκόμα καὶ αὐτὸ συνέβη μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε, στὴ διάρκεια τῆς μεγάλης Ἀγροτικῆς Ὑφησης πού ἐκδηλώθηκε στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 1880. Ὁ φενισμὸς ἦταν μαζικός ἐθνικισμὸς στὴν ἐποχὴ τοῦ θριάμβου τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Δὲν μποροῦσε νὰ κάνει πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὸ νὰ ἀπορρίψει τὴν Ἀγγλία καὶ νὰ διεκδικήσει μὲ ἐπαναστατικὰ μέσα τὴν πλήρη ἀνεξαρτησία ἐνὸς καταπιεσμένου λαοῦ, ἐλπίζοντας ὅτι ἔτσι θὰ λύνονταν κατὰ κάποιον τρόπο ὅλα τὰ προβλήματα τῆς φτώχειας καὶ τῆς ἐκμετάλλευσης. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὴν ἐπιδίωξη αὐτοῦ τοῦ περιορισμένου στόχου δὲν εἶχε μεγάλη ἀποτελεσματικότητα, γιατί, παρὰ τὴν αὐτὰρνηση καὶ τὸν ἥρωισμό τῶν Φενίων, οἱ σκόρπιες ἐξεγέρσεις τους (1867) καὶ ἐπιδρομὲς (π.χ. στὸν Καναδὰ ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες) χαρακτηρίζονταν ἀπὸ προχειρότητα, καὶ οἱ αἰφνιδιαστικὲς ἐνέργειές τους μπορεῖ νὰ ἦταν ἐντυπωσιακές, ἀλλὰ, ὅπως συμβαίνει συνήθως μὲ τέτοια ἐγχειρήματα, ἀποκοτοῦσαν μόνον προσωρινὴ δημοσιότητα· μερικὲς φορὲς μάλιστα αὐτὴ ἡ δημοσιότητα μᾶλλον τοὺς ἔβλαπτε παρὰ τοὺς ὠφελοῦσε. Δημιούργησαν τὴ δύναμη πού ἔμελλε νὰ χαρίσει τὴν ἀνεξαρτησία στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς καθολικῆς Ἰρλανδίας, ἀλλὰ, καθὼς δὲν δημιούργησαν τίποτα ἄλλο, ἄφησαν τὸ μέλλον αὐτῆς τῆς Ἰρλανδίας στοὺς μετριοπαθεῖς τῆς μεσαίας τάξης, στοὺς πλούσιους ἀγρότες καὶ στοὺς ἐμπόρους τῶν μικρῶν πόλεων, πού ἐπρόκειτο νὰ τοὺς κληρονομήσουν σὲ μιὰ μικρὴ ἀγροτικὴ χώρα.

Ἄν καὶ ἡ περίπτωσις τῆς Ἰρλανδίας ἦταν μοναδική, δὲν μπορούμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι στὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε ὁ ἐθνικισμὸς γινόταν ὄλο καὶ μαζικότερη δύναμη, τουλάχιστον στὶς χώρες πού εἶχαν λευκὸ πληθυσμὸ. Μολονότι τὸ Κομμουνιστικὸ μανιφέστο δὲν ἀεροβατοῦσε

τόσο όσο υποθέτουν πολλοί, όταν διακήρυξε ότι «οί εργάτες δεν έχουν πατρίδα», ο έθνικισμός διαδιδόταν στην εργατική τάξη παράλληλα με την πολιτική συνείδηση, αν όχι για άλλο λόγο, τουλάχιστον επειδή η ίδια η παράδοση της επανάστασης ήταν έθνικη (όπως στη Γαλλία) και επειδή οι ηγέτες και οι ιδεολόγοι των νεότευκτων εργατικών κινημάτων είχαν άναμειχθεί βαθιά στο έθνικ ζήτημα (όπως συνέβη σχεδόν παντού το 1848). Στην πράξη, η εναλλακτική πρόταση στην «έθνικη» πολιτική συνείδηση δεν ήταν ο «εργατικός διεθνισμός», αλλά μια ύποτυπώδης πολιτική συνείδηση, που εξακολουθούσε να λειτουργεί σε κλίμακα πολύ μικρότερη από εκείνη του έθνικου κράτους ή άσχετη με αυτήν. Οι άριστεροι που έκαναν σαφή επιλογή ανάμεσα σε έθνικα και υπερεθνικά ιδεώδη, όπως η υπόθεση του διεθνούς προλεταριάτου, ήταν λίγοι. Ο «διεθνισμός» της Άριστερας σήμαινε στην πράξη άλληλεγγύη και υποστήριξη σ' εκείνους που αγωνίζονταν για το ίδιο ιδανικό σε άλλα έθνη και, στην περίπτωση των πολιτικών προσφύγων, την προθυμία τους να συμμετάσχουν στον αγώνα όπου και αν βρίσκονταν. Άλλά, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα του Γαριβάλδη, του Κλουζερέ της παρισινής Κομόνας (ο οποίος βοήθησε τους Φένιους στην Άμερική) και πολλών πολωνών αγωνιστών, αυτό δεν ήταν ασυμβίβαστο με έναν ένθερμο έθνικισμό.

Ο «διεθνισμός» μπορούσε επίσης να σημαίνει την άρνηση του «έθνικου συμφέροντος», όπως το όριζαν οι κυβερνήσεις και διάφοροι άλλοι. Ωστόσο, οι γερμανοί και οι γάλλοι σοσιαλιστές που το 1870 διαμαρτυρήθηκαν από κοινού για τον «άδελφοκτόνο» Γαλλοπρωσικό Πόλεμο δεν άδιαφορούσαν για τον έθνικισμό, όπως τον έβλεπαν εκείνοι. Η παρισινή Κομόνα άντλοῦσε δύναμη τόσο από τον ιακωβίνικο πατριωτισμό των Παριζιάνων όσο και από τα συνθήματα για κοινωνική χειραφέτηση, ενώ οι Γερμανοί μαρξιστές σοσιαλδημοκράτες του Λίμπκνεχτ και του Μπέμπελ άντλοῦσαν ένα μεγάλο μέρος της δικής τους δύναμης από το γεγονός ότι έκαναν έκκληση στον ριζοσπαστικό δημοκρατικό έθνικισμό του 1848, αποκρούοντας την πρωσική έκδοχή του έθνικου προγράμματος. Εκείνο που αντιπαθούσαν οι γερμανοί εργάτες ήταν η αντίδραση και όχι ο γερμανικός πατριωτισμός και μια από τις πιο απaráδεκτες ενέργειες της αντίδρασης ήταν ότι αποκαλοῦσε τους σοσιαλδημοκράτες «vaterlandlose Gesellen» (απάτριδες, άρνησιπάτριδες), δηλαδή τους άρνιόταν το δικαίωμα να είναι,

έκτος από εργάτες, και καλοί Γερμανοί. Και, φυσικά, ήταν σχεδόν αδύνατο να μην έχει η πολιτική συνείδηση εθνικιστική χροιά. Το προλεταριάτο, όπως και η άστική τάξη, υπήρχε μόνο θεωρητικά ως διεθνής οντότητα. Στην πραγματικότητα ήταν ένα ἄθροισμα από ομάδες που ορίζονταν από το έθνικό κράτος τους ή από την εθνική/γλωσσική ιδιαιτερότητά τους: Βρετανοί, Γάλλοι ή, στα πολυεθνικά κράτη, Γερμανοί, Ούγγροι, Σλάβοι. Και, αφού η ιδεολογία εκείνων που θέσπιζαν τους θεσμούς και κρατούσαν τὰ ἡνία στην κοινωνία τῶν πολιτῶν θεωροῦσε ὅτι «κράτος» και «ἔθνος» ταυτίζονταν, η κρατική πολιτική συνεπαγόταν εθνική πολιτική.

III

Ὡστόσο, ὅσο ἔντονα και ἂν ἦταν τὰ εθνικά αἰσθήματα και (καθώς τὰ ἔθνη γίνονταν κράτη ἢ ἀντίστροφα) φρονήματα, τὸ «ἔθνος» δὲν δημιουργήθηκε αὐτόματα, ἀλλὰ ἦταν ἕνα τεχνητὸ κατασκευάσμα. Δὲν ἀποτελοῦσε ἀπλῶς ἱστορική καινοτομία, μολοντί ἐνσάρκωνε τὰ γνωρίσματα που εἶχαν ἢ νόμιζαν ὅτι εἶχαν κοινὰ τὰ μέλη μερικῶν παμπάλαιων ἀνθρώπινων κοινοτήτων ἔναντι τῶν «ξένων». Στην πραγματικότητα ἔπρεπε νὰ κατασκευαστεῖ. Ἐκ τῆς ἐδῶ ἀπορρέει ἡ κρίσιμη σημασία τῶν θεσμῶν που μπορούσαν νὰ ἐπιβάλουν τὴν εθνική ὁμοιομορφία, δηλαδή κυρίως τοῦ θεσμοῦ τοῦ κράτους και εἰδικότερα τῆς κρατικῆς ἐκπαίδευσης, τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης στὸν κρατικὸ μηχανισμό και (στὶς χῶρες που καθιέρωσαν τὴν ὑποχρεωτική στρατεύση) τῆς στρατιωτικῆς θητείας.* Τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν γνώρισε μεγάλη διάδοση αὐτὴ τὴν περίοδο, και μάλιστα σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν φοιτητῶν πανεπιστημίου ἔμεινε πολὺ μικρὸς, με τὰ σημερινὰ κριτήρια. Ἐὰν παραλείψουμε τοὺς φοιτητὲς που σπούδαζαν θεολογία, ἡ Γερμανία εἶχε τὸ προβάδισμα στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, με σχεδὸν δεκαεπτὰ χιλιάδες φοιτητὲς. Ἀκολουθοῦσαν με μεγάλη ἀπόσταση ἡ Ἰταλία και ἡ Γαλλία, με ἑννέα ὡς δέκα χιλιάδες καθεμιά, και ἡ Αὐστρία με ὀκτῶ χιλιάδες περίπου.⁹ Τὸ ποσοστὸ τῆς φοίτησης σὲ πανεπιστήμια

* Ἡ ὑποχρεωτικὴ θητεία ἴσχυε στὴ Γαλλία, τὴ Γερμανία, τὴν Ἰταλία, τὸ Βέλγιο και τὴν Αὐστροουγγαρία.

γνώρισε αξιόλογη αύξηση μόνον εκεί όπου ασκήθηκε πίεση από τὸν ἐθνικισμό, ἀλλὰ καὶ στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, ὅπου οἱ θεσμοὶ τῆς ἀνώτερης παιδείας πολλαπλασιάζονταν.* Ἡ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση ἀναπτύχθηκε παράλληλα μὲ τὶς μεσαῖες τάξεις, ἂν καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς ἐξακολούθησαν νὰ ἀντανακλοῦν τὸ πνεῦμα μιᾶς ἐλίτ (ἄλλωστε προορίζονταν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὴ μεγαλοαστικὴ τάξη)· ἐξαίρεση ἀποτελοῦσαν καὶ πάλι οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες, ὅπου ἄρχιζε τὴ θριαμβευτικὴ σταδιοδρομία του τὸ δημόσιο («high school»), ἕνας θεσμὸς μὲ δημοκρατικὸ χαρακτήρα. (Τὸ 1850 ὑπῆρχαν μόνον ἑκατὸ τέτοια ἰδρύματα σὲ ὁλόκληρο τὸ ἔθνος.) Στὴ Γαλλία, ἡ ἀναλογία φοίτησης στὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση αὐξήθηκε ἀπὸ 1 πρὸς 35 (τὸ 1842) σὲ 1 πρὸς 20 (τὸ 1864): ἀλλὰ οἱ ἀπόφοιτοι —στὴν περίοδο 1860-65 ἦταν περίπου πεντέμισι χιλιάδες τὸ χρόνο, κατὰ μέσον ὄρο— ἀποτελοῦσαν μόνον τὸ 1 πρὸς 55 ἢ τὸ 1 πρὸς 60 τῆς ἀντίστοιχης κλάσης στρατευσίμων, ἂν καὶ αὐτὴ ἡ ἀναλογία σήμαινε βελτίωση σὲ σύγκριση μὲ τὴ δεκαετία τοῦ 1840, ὅταν ἦταν μόνον 1 πρὸς 93.¹⁰ Οἱ περισσότερες χῶρες βρισκόνταν κάπου ἀνάμεσα στὶς ἐντελῶς «προεκπαιδευτικὲς» ἢ τὶς ἐντελῶς περιοριστικὲς χῶρες, ὅπως ἡ Βρετανία, ὅπου 25.000 ἀγόρια φοιτοῦσαν σὲ 225 καθαρὰ ἰδιωτικὰ ἰδρύματα, πὺ καταχρηστικὰ ὀνομάζονταν «δημόσια σχολεῖα», καὶ τοὺς διψασμένους γιὰ μάθηση Γερμανούς, στὰ «Γυμνάσια» τῶν ὁποίων φοιτοῦσαν τὴ δεκαετία τοῦ 1880 γύρω στοὺς 250.000 μαθητές.

Ἄλλὰ ἡ μεγαλύτερη πρόοδος σημειώθηκε στὴν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση, τῆς ὁποίας ὁ σκοπός, ὅπως παραδέχονταν ὅλοι, δὲν ἦταν μόνον νὰ διδάσκει γραφὴ καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἀριθμητικῆς, ἀλλὰ, ἴσως ἀκόμα περισσότερο, νὰ ἐπιβάλλει στοὺς μαθητὲς τὶς ἀξίες τῆς κοινωνίας (ἠθικὴ, πατριωτισμὸς κτλ.). Αὐτὸς ὁ τομέας τῆς ἐκπαίδευσης εἶχε παραμεληθεῖ ὡς τότε ἀπὸ τὸ κοσμικὸ κράτος, καὶ ἡ ἀνάπτυξή του συνδεόταν στενὰ μὲ τὴν εἴσοδο τῶν μαζῶν στὴν πολιτικὴ, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ καθιέρωση τῆς κρατικῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης στὴ Βρετανία τρία χρόνια μετὰ τὴ Μεταρρυθμιστικὴ Πρά-

* Ἀπὸ τὰ δεκαοκτῶ νέα πανεπιστήμια πὺ ἰδρύθηκαν μεταξύ 1849 καὶ 1875, τὰ ἐννέα βρισκόνταν στὸν ἐξευρωπαϊκὸ χῶρο (πέντε στὶς ΗΠΑ, δύο στὴν Αὐστραλία, ἀπὸ ἕνα στὸ Ἀλγέρι καὶ στὸ Τόκιο), πέντε στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη (Ἰάσιο, Βουκουρέστι, Ὁδησσός, Ζάγκρεμπ καὶ Τσέρνοβιτς). Δύο πολὺ ταπεινὰ ἰδρύματα ἄνοιξαν στὴ Βρετανία.

ξη τοῦ 1867 καὶ ἡ τεράστια ἐξάπλωση τοῦ συστήματος τὴν πρώτην δεκαετία τῆς Τρίτης Δημοκρατίας στὴ Γαλλία. Ἡ πρόοδος ἦταν πράγματι θεαματικὴ: ἀνάμεσα στὸ 1840 καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1880 ὁ πληθυσμὸς τῆς Γαλλίας αὐξήθηκε κατὰ 33%, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν νεαρῶν Γάλλων ποὺ φοιτοῦσαν στὸ σχολεῖο κατὰ 145%. Ἀκόμα καὶ στὴν Πρωσία, ποὺ εἶχε καλὸ δίκτυο σχολείων, ὁ ἀριθμὸς τῶν δημοτικῶν σχολείων αὐξήθηκε κατὰ περισσότερο ἀπὸ 50% ἀνάμεσα στὸ 1843 καὶ τὸ 1871. Ἀλλὰ ἡ ἐντυπωσιακότερη αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε παρατηρήθηκε στὴν Ἰταλία: 460%, πράγμα ποὺ δὲν ὀφειλόταν ἀπλῶς στὴν ἐκπαιδευτικὴ καθυστέρηση αὐτῆς τῆς χώρας. Στὰ δεκαπέντε πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ἐνοποίηση ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τοῦ δημοτικοῦ διπλασιάστηκε.

Πράγματι, γιὰ τὰ νεότευκτα ἐθνικὰ κράτη αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ εἶχαν ζωτικὴ σημασία, γιὰτὶ μόνον μὲ τὴ βοήθειά τους ἡ «ἐθνικὴ γλῶσσα» (ποὺ κατὰ κανόνα εἶχε διαμορφωθεῖ νωρίτερα χάρις σὲ ἰδιωτικὲς προσπάθειες) μπορούσε νὰ γίνῃ ἡ γραπτὴ καὶ καθομιλουμένη γλῶσσα τοῦ λαοῦ, τουλάχιστον σὲ ὀρισμένους τομεῖς.* Ἀπὸ ἐδῶ ἀπορρέει, ἐπίσης, ἡ ζωτικὴ σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὰ μαχόμενα ἐθνικὰ κινήματα ὁ ἀγώνας τους νὰ κατακτήσουν τὴν «πολιτισμικὴ αὐτονομία», δηλαδή νὰ ἐλέγξουν τοὺς σχετικoὺς κρατικoὺς θεσμοὺς, π.χ. νὰ κατοχυρῶσουν τὴ διδασκαλία τῆς γλώσσας τους στὸ σχολεῖο καὶ τὴ χρῆση τῆς στὴ διοίκηση. Τὸ ζήτημα δὲν ἀφοροῦσε τοὺς ἀγράμματους, ποὺ ἔτσι κι ἄλλιῶς μάθαιναν τὴ διάλεκτό τους ἀπὸ τὶς μητέρες τους, οὔτε τὶς μειονότητες ποὺ ἀφομοιώνονταν μαζικὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη γλῶσσα τῆς ἀρχουσας τάξης. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Εὐρώπης ἀρκοῦνταν νὰ κρατήσουν τὶς τοπικὲς γλῶσσες τους —τὰ γίντις, ποὺ εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ γερμανικά, καὶ τὰ λαντίνο, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ ἰσπανικά— ὡς «Mame-Loschen» (μητρικὴ γλῶσσα) γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν μετὰξὺ τους, ἐνῶ μὲ τοὺς ἀλλόθρησκoὺς ἐπικοινωνοῦσαν στὸ ἰδίωμα ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ περίσταση καί, ἂν γίνονταν ἀστοί, ἐγκατέλειπαν τὴν παλιὰ γλῶσσα τους γιὰ χάρις τῆς γλώσσας ποὺ μιλοῦσε ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ μεσαία τάξη: ἀγγλικά, γαλλικά,

* Τὰ «μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης» —δηλαδή, σ' ἐκεῖνο τὸ στάδιο, ὁ Τύπος— μπορούσαν νὰ ἀποκτήσουν αὐτὸ τὸν χαρακτήρα μόνον ἂν ὑπῆρχε ἓνα μαζικὸ ἐγγράμματο κοινό, ποὺ διάβαζε τὴν πρότυπη γλῶσσα.

πολωνικά, ρωσικά, ουγγρικά, προπαντός όμως γερμανικά.* 'Αλλά σ' εκείνη τή φάση οί 'Εβραῖοι δὲν ἦταν ἐθνικιστὲς καὶ ἡ ἀδυναμία τους νὰ δώσουν σημασία σὲ μιὰ «ἐθνική» γλῶσσα, καθὼς καὶ ἡ ἀδυναμία τους νὰ ἀποκτήσουν ἐθνική ἐπικράτεια, ἔκαναν πολλοὺς νὰ ἀμφιβάλλουν ἂν μποροῦσαν νὰ γίνουν «ἔθνος». 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁμως, τὸ ζήτημα εἶχε καίρια σημασία γιὰ τὴ μεσαία τάξη καὶ τίς μορφωμένες ἐλίτ πού ἀναδύονταν ἀπὸ καθυστερημένους ἢ ὑποπρονομιούχους λαοὺς. Αὐτὰ εἰδικὰ τὰ στρώματα δυσφοροῦσαν γιὰ τὴν προνομιακὴ πρόσβαση πού εἶχαν σὲ θέσεις ζωτικῆς σημασίας καὶ κοινωνικῆς περιωπῆς ὅσοι μιλοῦσαν τὴν «ἐπίσημη» γλῶσσα· ἔστω καὶ ἂν (ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς Τσέχους) ἡ ἀναγκαστικὴ διγλωσσία τους ἀποτελοῦσε πλεονέκτημα γιὰ τὴ σταδιοδρομία τους, ἀπέναντι στοὺς μονόγλωσσους Γερμανοὺς τῆς Βοημίας. Γιατί τάχα ἔπρεπε ἓνας Κροάτης νὰ μάθει ἰταλικά, τὴ γλῶσσα μιᾶς μικρῆς μειοψηφίας, ἂν ἤθελε νὰ γίνεи ἀξιωματικὸς στὸ αὐστριακὸ ναυτικὸ;

'Ὅστόσο, καθὼς σχηματίζονταν ἐθνικὰ κράτη, καθὼς πολλαπλασιάζονταν οἱ θέσεις στὸ δημόσιο καὶ τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ «προοδευτικοῦ πολιτισμοῦ», καθὼς ἡ σχολικὴ ἐκπαίδευση γενικευόταν, προπαντός ὁμως καθὼς ἡ ἀστυφιλία ἐξάστιζε ἀγροτικούς λαοὺς, αὐτὴ ἡ δυσφορία ἔβρισκε ὅλο καὶ πλατύτερη ἀπῆχηση. Γιατί τὰ σχολεῖα καὶ οἱ ἄλλοι ἐκπαιδευτικοὶ θεσμοί, ἐπιβάλλοντας μιὰ ὀρισμένη γλῶσσα στὴν ἐκπαίδευση, ἐπέβαλλαν ἐπίσης μιὰ ὀρισμένη κουλτούρα, μιὰ ὀρισμένη ἐθνικότητα. Σὲ περιοχὲς μὲ ὁμοιογενὴ πληθυσμὸ αὐτὸ δὲν εἶχε σημασία: τὸ αὐστριακὸ σύνταγμα τοῦ 1867 ἐπέτρεπε νὰ γίνεи ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση στὴ «γλῶσσα τῆς χώρας». 'Αλλὰ γιατί ἄραγε οἱ Σλοβένοι ἢ οἱ Τσέχοι, ὅταν ἔρχονταν νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ πόλεις πού ὡς τότε ἦταν γερμανικὲς, ἔπρεπε νὰ γίνουν Γερμανοὶ γιὰ νὰ μάθουν γράμματα; Διεκδικοῦσαν λοιπὸν τὸ δικαίωμα νὰ ἔχουν δικά τους σχολεῖα, ἔστω καὶ ἂν ἀποτελοῦσαν μειοψηφία. Καὶ γιατί ἄραγε οἱ Τσέχοι καὶ οἱ Σλοβένοι τῆς Πράγας ἢ τῆς Λιουμπλιάνας (Λάιμπαχ), ἐνῶ εἶχαν περιορίσει τοὺς Γερμανοὺς ἀπὸ πλειοψηφία σὲ μειοψηφία, νὰ ἀντικρίζουν ὀνόματα δρόμων καὶ δημοτικὲς διατάξεις

* Στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται μιὰ κίνηση γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν γίντις, ἀργότερα καὶ τῶν λαντίνο, σὲ τυποποιημένες γραπτὲς γλῶσσες. Αὐτὴ τὴν κίνηση θὰ τὴν ὑποστήριζαν ἀργότερα τὰ ἑβραϊκὰ ἐπαναστατικὰ (μαρξιστικὰ) κινήματα, ὄχι ὁμως ὁ ἑβραϊκὸς ἐθνικισμὸς (σιωνισμὸς).

σὲ μιὰ ξένη γλώσσα; Ἡ πολιτικὴ τοῦ αὐστριακοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων ἦταν τόσο περίπλοκη, ὥστε ἡ κυβερνησιὴ ἦταν ἀναγκασμένη νὰ σκέφτεται πολυεθνικά. Ἀλλὰ τί θὰ συνέβαινε ἂν ἄλλες κυβερνήσεις χρησιμοποιοῦσαν τὴ σχολικὴ παιδεία, δηλαδή τὸ ἰσχυρότερο ὄπλο γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ἐθνῶν, στὰ ὁποῖα ἰσχυρίζονταν ὅτι βασιζόνταν, γιὰ νὰ ἐκμαγαριίσουν, νὰ ἐκγερμανίσουν ἢ νὰ ἐξιταλίσουν συστηματικὰ τὸν πληθυσμὸ; Τὸ παράδοξο τοῦ ἐθνικισμοῦ ἦταν ὅτι, σχηματίζοντας τὸ ἔθνος, δημιουργοῦσε αὐτόματα τὸν ἀντίρροπο ἐθνικισμὸ ἐκείνων τοὺς ὁποῖους ἐξανάγκαζε νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὴν ἀφομοίωση καὶ τὴν κατωτερότητα.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ δὲν συνέλαβε αὐτὸ τὸ παράδοξο στοιχεῖο. Δὲν καταλάβαινε μάλιστα οὔτε τὴν ἴδια τὴν «ἀρχὴ τῆς ἐθνότητος», τὴν ὁποῖα ἐπιδοκίμαζε, θεωροῦσε ὅτι ἐνσάρκωνε, καὶ σὲ ὀρισμένες εὐνοϊκὲς περιπτώσεις ὑποστήριζε ἐνεργά. Ἀναμφισβήτητα οἱ παρατηρητὲς ἐκείνων τῶν χρόνων εἶχαν δίκιο νὰ ὑποθέτουν ἢ νὰ προϋποθέτουν ὅτι τὰ ἔθνη καὶ ὁ ἐθνικισμὸς ἦταν ἀκόμα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀδιαμόρφωτα καὶ εὐπλαστα. Τὸ ἀμερικανικὸ ἔθνος, γιὰ παράδειγμα, βασιζόταν στὴν παραδοχὴ ὅτι πολλὰ ἑκατομμύρια Εὐρωπαίων, μεταναστεύοντας πέρα ἀπὸ τὸν Ἀτλαντικὸ, θὰ ἔκοβαν εὐκολὰ καὶ γρήγορα τοὺς πολιτικὸς δεσμοὺς μὲ τὴν πατρίδα τους καὶ δὲν θὰ ἀξίωσαν τὴν ἐπίσημη ἀναγνώριση τῆς γλώσσας καὶ τῆς κουλτούρας τους στὴ νέα ἐστία τους. Οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες (ἢ ἡ Βραζιλία ἢ ἡ Ἀργεντινὴ) δὲν θὰ γίνονταν πολυεθνικὲς, ἀλλὰ θὰ ἀφομοίωσαν τοὺς μετανάστες. Καὶ αὐτὸ πράγματι συνέβαινε στὴν περίοδο πὺ ἐξετάζουμε, ἂν καὶ οἱ κοινότητες τῶν μεταναστῶν δὲν ἔχασαν τὴν ταυτότητά τους στὸ «χωνευτήρι» τοῦ νέου κόσμου, ἀλλὰ ἔμειναν ἰρλανδικές, γερμανικές, σουηδικές, ἰταλικές κτλ., καὶ μερικὲς φορές μάλιστα ἦταν περήφανες γιὰ τὴν καταγωγὴ τους. Οἱ κοινότητες τῶν μεταναστῶν μπορεῖ νὰ ἐπαιζαν σημαντικὸ ἐθνικὸ ρόλο στὶς χώρες προέλευσῆς τους, ὅπως οἱ Ἰρλανδοαμερικανοὶ στὴν πολιτικὴ τῆς Ἰρλανδίας· ἀλλὰ στὶς ἴδιες τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες αὐτὲς οἱ κοινότητες εἶχαν σημασία κυρίως γιὰ τοὺς ὑποψήφιους στὶς δημοτικὲς ἐκλογές. Οἱ Γερμανοὶ τῆς Πράγας δημιουργοῦσαν, μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξή τους, τὰ σοβαρότερα πολιτικὰ προβλήματα γιὰ τὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων· ἀλλὰ οἱ Γερμανοὶ τοῦ Σινσινάτι ἢ τοῦ Μιλγουόκη δὲν ἀποτελοῦσαν πρόβλημα γιὰ τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες.

Φαινομενικά, επομένως, ο έθνικισμός ήταν ένας παράγοντας που μπορούσε εύκολα να ένταχθῆ στο πλαίσιο τοῦ αστικοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ δὲν ἦταν ἀσυμβίβαστος μὲ αὐτόν. Σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ πεποίθηση, ὁ κόσμος τῶν ἐθνῶν θὰ ἦταν ἓνας φιλελεύθερος κόσμος, καὶ ἓναν φιλελεύθερο κόσμο θὰ τὸν ἀποτελοῦσαν ἔθνη. Τὸ μέλλον ἐπρόκειτο νὰ δείξει ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἐθνικισμό καὶ τὸν φιλελευθερισμὸ δὲν ἦταν τόσο ἀπλή.

ΟΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἡ ἀστική τάξη πρέπει νὰ ξέρει ὅτι στὴ διάρκεια τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας οἱ δυνάμεις τῆς δημοκρατίας ἀναπτύχθηκαν παράλληλα μὲ τὴν ἴδια. Θὰ βρεῖ αὐτὲς τὶς δυνάμεις ... τόσο ἐδραιωμένες, ὥστε θὰ ἦταν ἀφροσύνη νὰ ἐξαπολύσει νέον πόλεμο ἐναντίον τους.

HENRI ALLAIN TARGÉ, 1868¹

Ἀλλά, καθὼς ἡ πρόοδος τῆς δημοκρατίας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς γενικῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης, μιὰ προηγμένη κοινωνία, ἐνῶ θὰ ἐπιβάλλει μεγαλύτερη συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ ἐξουσία, θὰ προστατεύει ταυτόχρονα τὸ Κράτος ἀπὸ τὶς δημοκρατικὰς ὑπερβολὰς. Ἄν οἱ τελευταῖες ὑπερισχύσουν κάπου, γιὰ ἓνα διάστημα, θὰ κατασταλοῦν στὴ στιγμή.

Sir T. ERSKINE MAY, 1877²

I

Ἄν ὁ ἐθνικισμὸς ἦταν ἡ μία ἱστορικὴ δύναμη ποὺ ἀναγνώριζαν οἱ κυβερνήσεις, ἡ «δημοκρατία», δηλαδή ὁ αὐξανόμενος ρόλος τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου στὶς κρατικὰς ὑποθέσεις, ἦταν ἡ ἄλλη. Οἱ δύο αὐτὲς δυνάμεις συνέπιπταν, στὸ βαθμὸ ποὺ τὰ ἐθνικιστικὰ κινήματα ἐκείνης τῆς περιόδου γίνονταν μαζικὰ κινήματα, καὶ ὅπωςδήποτε σ' ἐκείνη τὴ φάση σχεδὸν ὅλοι οἱ ριζοσπάστες ἐθνικιστὲς ἠγέτες τὶς θεωροῦσαν ταυτόσημες. Ὡστόσο, ὅπως εἶδαμε, στὴν πραγματικότητα μεγάλα τμήματα τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, ὅπως π.χ. οἱ ἀγρότες, ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἀνεπηρέαστα ἀπὸ τὸν ἐθνικισμὸ, ἀκόμα καὶ στὶς χῶρες ὅπου ἡ συμμετοχὴ τους στὴν πολιτικὴ ἦταν ἀντικείμενο σοβαρῶν συζητήσεων, ἐνῶ ἄλλα τμήματα, καὶ συγκεκριμένα οἱ νέες ἐργαζόμενες τάξεις, παροτρύνονταν νὰ ἀκολουθήσουν κινήματα ποὺ, τουλάχιστον θεωρητικὰ, τοποθετοῦσαν τὸ κοινὸ διεθνὲς ταξικὸ συμφέρον πάνω ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ αἰσθήματα. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἄρχουσας τάξης τὸ σημαντικότερο δὲν ἦταν τί πίστευαν «οἱ μάζες», ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸ ποὺ πίστευαν εἶχε τώρα βαρῦτητα

στην πολιτική. Ήταν έξ ὀρισμοῦ πολυπληθεῖς, ἀμαθεῖς καὶ ἐπικίνδυνες· ἰδιαιτέρα ἐπικίνδυνες ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς τάσης αὐτῶν τῶν ἀνίδεων νὰ πιστεύουν στὰ μάτια τους, πού τοὺς ἔλεγαν ὅτι οἱ διαφεντευτές τους δὲν πολυσκοτίζονταν γιὰ τὰ δικά τους βάσανα, καὶ στὴν ἀπλή λογικὴ, πού τοὺς ὑπαγόρευε τὴ σκέψη ὅτι, ἀφοῦ ἀποτελοῦσαν τὸν κύριο ὄγκο τοῦ λαοῦ, ἡ κυβέρνηση θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπηρετεῖ κατὰ κύριο λόγο τὰ δικά τους συμφέροντα.

Ἄλλὰ γινόταν ὄλο καὶ φανερότερο στὶς ἀνεπτυγμένες καὶ ἐκβιομηχανισμένες χῶρες τῆς Δύσης ὅτι, ἀργὰ ἢ γρήγορα, τὰ πολιτικὰ συστήματα θὰ ἔπρεπε νὰ κάνουν χῶρο γιὰ τὶς μάζες. Γινόταν ἐπίσης φανερό ὅτι ὁ φιλελευθερισμός, πού ἀποτελοῦσε τὴ βασικὴ ἰδεολογία τοῦ ἀστικοῦ κόσμου, δὲν διέθετε κανένα θεωρητικὸ ἀμυντικὸ ὄπλο ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἐνδεχομένου. Ἡ χαρακτηριστικὴ μορφή πολιτικῆς ὀργάνωσης πού προέβλεπε ὁ φιλελευθερισμός ἦταν ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ διακυβέρνηση μέσω ἐκλεγμένων σωμάτων, πού δὲν ἀντιπροσώπευαν (ὅπως στὰ φεουδαρχικὰ κράτη) κοινωνικὰ συμφέροντα ἢ ὁμοιογενῆ σύνολα, ἀλλὰ ἀθροίσματα ἀτόμων μὲ ἴσο νομικὸ καθεστῶς. Ἡ ἰδιοτέλεια, ἡ ἐπιφυλακτικότητα ἢ ἀκόμα καὶ ὁ κοινὸς νοῦς μπορεῖ νὰ ὑποδεικνύει στους ἰθύνοντες ὅτι δὲν ἦταν ὄλοι οἱ ἄνθρωποι ἐξίσου ἱκανοὶ νὰ ἀποφασίζουν γιὰ τὰ μεγάλα ζητήματα διακυβέρνησης· οἱ ἀγράμματοι ἦταν λιγότερο ἱκανοὶ ἀπὸ τοὺς πτυχιούχους πανεπιστημίου, οἱ δεισιδαίμονες λιγότερο ἀπὸ τοὺς πεφωτισμένους, οἱ ἀχαϊρευτοὶ φτωχοὶ λιγότερο ἀπὸ ἐκείνους πού, μὲ τὸ νὰ κάνουν περιουσία, εἶχαν ἀποδείξει ὅτι ἤξεραν νὰ φέρονται ὀρθολογικά. Ὡστόσο, ξέχωρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τέτοια ἐπιχειρήματα δὲν ἔπειθαν παρὰ μόνο τοὺς συντηρητικότερους ἀπὸ τοὺς «παρακατιανούς», εἶχαν δύο σοβαρὲς ἀδυναμίες. Ἡ νομικὴ ἰσότητα δὲν μποροῦσε νὰ θεμελιώσῃ θεωρητικὰ τέτοιες διακρίσεις. Ἄλλὰ καὶ στὴν πράξη, πράγμα πολὺ σημαντικότερο, ἦταν ὄλο καὶ πιὸ δύσκολο νὰ γίνουν, καθὼς ἡ κοινωνικὴ κινητικότητα καὶ ἡ πρόοδος τῆς ἐκπαίδευσης —στοιχεῖα οὐσιώδη γιὰ τὴν ἀστικὴ κοινωνία— ἔκαναν ἀσαφῆ τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὰ μεσαῖα καὶ τὰ κατώτερα στρώματα. Σὲ ποιά περιοχὴ τοῦ φάσματος τῆς μεγάλης καὶ διαρκῶς διογκούμενης μάζας τῶν «εὐυπόληπτων» ἐργατῶν καὶ τῶν μικρομεσαίων τάξεων, πού ἐνστερνίζονταν ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς ἀξίες καί, ὅσο τὸ ἐπέτρεπαν τὰ μέσα τους, τὴ συμπεριφορὰ τῆς ἀστικῆς τάξης, ἔπρεπε νὰ χαραχτεῖ ἢ διαχωριστικὴ γραμμὴ; Ὁ-

που και αν χαραζόταν, ήταν πιθανό ότι, αν τὰ ὄρια περιέκλειαν σχετικὰ πολυπληθεῖς ομάδες ἀπὸ αὐτὰ τὰ στρώματα, θὰ συμπεριλάμβαναν ἕναν ὄχι εὐκαταφρόνητο ἀριθμὸ πολιτῶν οἱ ὅποιοι δὲν ὑποστήριζαν ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἰδέες πού ὁ ἀστικὸς φιλελευθερισμὸς θεωροῦσε βασικὲς γιὰ τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας, καὶ μάλιστα μπορεῖ νὰ τὶς ἀντιμάχονταν φανατικὰ. Ἐξάλλου, πράγμα πού εἶχε καίρια σημασία, οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 εἶχαν δείξει ὅτι οἱ μάζες μποροῦσαν νὰ εἰσβάλουν στὸν κλειστὸ κύκλο τῶν ἐξουσιαστῶν τους, καὶ ἡ ἴδια ἡ πρόοδος τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ἔκανε τὴν πίεσή τους διαρκῶς μεγαλύτερη, ἀκόμα καὶ σὲ μὴ ἐπαναστατικὲς περιόδους.

Ἡ δεκαετία τοῦ 1850 ἐπέτρεψε στοὺς περισσότερους κυρίαρχους νὰ πάρουν μιὰ ἀνάσα. Γιὰ περισσότερα ἀπὸ δέκα χρόνια δὲν εἶχαν λόγο νὰ ἀνησυχοῦν σοβαρὰ γιὰ τέτοια προβλήματα στὴν Εὐρώπη. Ὑπῆρχε ὡστόσο μιὰ χώρα στὴν ὁποία ὁ τροχὸς τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν δὲν μποροῦσε νὰ γυρίσει πίσω. Στὴ Γαλλία, πού εἶχε ἤδη πίσω της τρεῖς ἐπαναστάσεις, ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν μαζῶν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ φαινόταν οὐτοπία: στὸ ἐξῆς οἱ μάζες ἔπρεπε νὰ χειραγωγοῦνται. Ἡ λεγόμενη Δεύτερη Αὐτοκρατορία τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα (Ναπολέοντα Γ') ἔγινε κάτι σὰν ἐργαστήρι γιὰ ἕνα πιὸ σύγχρονο εἶδος πολιτικῆς, ἀν καὶ μερικὲς φορές οἱ ἰδιομορφίες τοῦ χαρακτήρα της ἀπέκρυπταν τὸ γεγονός ὅτι, σὲ πολλὰ σημεῖα, προανάγγελλε μεταγενέστερες μορφὲς πολιτικῆς χειραγωγῆσης. Ἐνας τέτοιος πειραματισμὸς ταίριαζε στὸ γοῦστο, ἀν καὶ ἴσως λιγότερο στὰ χαρίσματα, τῆς αἰνιγματικῆς προσωπικότητάς πού στάθηκε πρωτεργάτης της.

Ὁ Ναπολέων Γ' δὲν εὐτύχησε στὶς δημόσιες σχέσεις του. Εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ ἐνώσει ἐναντίον του τοὺς δεινότερους στὴν πολεμικὴ ἀνθρώπους τοῦ καιροῦ του, καὶ οἱ συνδυασμένες λαιδορίες τοῦ Κάρλ Μάρξ καὶ τοῦ Βίκτωρα Οὐγκὸ ἀρκοῦν ἀπὸ μόνες τους γιὰ νὰ θάψουν τὴ μνήμη του, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε ἄλλα ὑποδεέστερα δημοσιογραφικὰ ταλέντα, πού ὅμως ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχαν ἐξίσου μεγάλη ἀπήχηση. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, τὰ πολιτικὰ ἐγχειρήματά του στὸν διεθνή χῶρο, ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴ Γαλλία, κατέληγαν σὲ παταγῶδεις ἀποτυχίες. Ἐνας Χίτλερ μπορεῖ νὰ ἐπιβιώσει ἱστορικά, παρὰ τὴν ὀμόθυμη κατακραυγὴ τῆς παγκόσμιας κοινῆς γνώμης, γιὰτὶ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι αὐτὸς ὁ μοχθηρὸς καὶ φρικώδης ψυχοπα-

θής πέτυχε ἐξαιρετικά πράγματα βαδίζοντας πρὸς τὴ μᾶλλον ἀναπόφευκτη καταστροφή· τὸ λιγότερο εὐκαταφρόνητο ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ὅτι διατήρησε τὴ συμπαγὴ ὑποστήριξη τοῦ λαοῦ του ὡς τὸ τέλος. Ὁ Ναπολέων Γ' σαφῶς δὲν ἦταν τόσο ἐξαιρετικὸς ἢ ἔστω τρελός. Ὁ ἄνθρωπος τὸν ὁποῖο ὁ Καβούρ καὶ ὁ Βίσμαρκ ταπεινώσαν μὲ τοὺς ἐλιγμούς τους, ὁ ἄνθρωπος τοῦ ὁποίου ἡ πολιτικὴ δύναμη εἶχε συρρικνωθεῖ ἐπικίνδυνα πρὶν ἀκόμα ἡ αὐτοκρατορία του διαλυθεῖ ἔπειτα ἀπὸ λίγες ἐβδομάδες πολέμου, ὁ ἄνθρωπος ποὺ μετέτρεψε τὸν «βοναπαρτισμὸν» ἀπὸ μείζονα πολιτικὸ παράγοντα στὴ Γαλλία σὲ ἱστορικὸ ἀνέκδοτο, θὰ περάσει μοιραῖα στὴν ἱστορία ὡς «Ναπολέων ὁ Μικρός». Οὔτε κὰν τὸ ρόλο ποὺ διάλεξε ὁ ἴδιος δὲν ἔπαιξε καλὰ. Αὐτὸς ὁ κρυφίνους, σκυθρωπός, ἀλλὰ συχνὰ γοητευτικὸς ἄντρας μὲ τὰ μακριὰ κερωμένα μουστάκια, ὄλο καὶ πιὸ ταλαιπωρημένος ἀπὸ τὴν κακὴ ὑγεία του, τρομοκρατημένος ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς μάχες ποὺ ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἐδραίωναν τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἴδιου καὶ τῆς Γαλλίας, φαινόταν αὐτοκρατορικὸς μόνον *ex officio*.

Ἦταν στὴν οὐσία πολιτικὸς, ἓνας πολιτικὸς δολοπλόκος, ἀλλά, ὅπως ἀποδείχτηκε, ἀποτυχημένος. Ὡστόσο, ἡ μοίρα καὶ ἡ προσωπικὴ προῖστορία του τὸν προόριζαν γιὰ ἓναν ἐντελῶς καινούριο ρόλο. Ὡς διεκδικητὴς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 — ἂν καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς του ὅτι ἦταν Βοναπάρτης προκαλοῦσε ἀμφισβητήσεις— ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ σκέφτεται μὲ μὴ παραδοσιακὸ τρόπο. Μεγάλωσε στὸν κόσμον τῶν ἐθνικιστῶν ἐπαναστατῶν (προσχώρησε ὁ ἴδιος στοὺς Καρμπονάρους) καὶ τῶν Σαινσιμονιστῶν. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία του ἄντλησε μιὰ ἰσχυρὴ, ἴσως ὑπερβολικὴ, πίστη στὸ ἀναπότρεπτο ἱστορικῶν δυνάμεων ὅπως ὁ ἐθνικισμὸς καὶ ἡ δημοκρατία, καθὼς καὶ κάποια ἀνορθόδοξη ἀντίληψη (ποὺ ἔμελλε ἀργότερα νὰ ἀποδειχτεῖ πολὺτιμη γι' αὐτὸν) γιὰ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα καὶ τὶς πολιτικὲς μεθόδους. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία τῆς ζωῆς του, ἐκλέγοντας τὸ ὄνομα Βοναπάρτης στὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου μὲ συντριπτικὴ πλειοψηφία, ἀλλὰ γιὰ ποικίλα κίνητρα. Δὲν χρειαζόταν τὶς ψήφους τοῦ λαοῦ γιὰ νὰ διατηρηθεῖ στὴν ἐξουσία καί, μετὰ τὸ πραξικόπημα τοῦ 1851, νὰ αὐτοανακηρυχθεῖ αὐτοκράτορας, ἀλλὰ ἂν δὲν εἶχε πρῶτα ἐκλεγεί δὲν θὰ κατόρθωνε, παρ' ὅλη τὴν ἱκανότητά του στὶς μηχανορραφίες, νὰ πείσει τοὺς στρατηγούς ἢ ὀπιονδήποτε ἄλλον μὲ δύναμη καὶ φιλοδοξίες νὰ τὸν ὑποστηρίξει. Ἐ-

τσι, ήταν ο πρώτος ηγέτης μεγάλου κράτους έξω από τις 'Ηνωμένες Πολιτείες που ανέβηκε στην εξουσία χάρη στη γενική ψηφοφορία (του ἄρρενος πληθυσμοῦ), και δὲν τὸ ξέχασε αὐτὸ ποτέ. Ἐξακολούθησε νὰ μετέρχεται τὸ ἴδιο μέσο, στὴν ἀρχὴ σὰν λαοπρόβλητος καίσαρας, περίπου ὅπως ὁ στρατηγὸς Ντὲ Γκῶλ (ἡ ἐκλεγμένη ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεῖα ἦταν ἐντελῶς ἀσήμαντη), μετὰ τὸ 1860 σὲ ὄλο και μεγαλύτερο βαθμὸ μὲ τὴ συνεπικουρία τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Καθὼς πίστευε στὶς κοινὰ παραδεκτὲς ἱστορικὲς ἀλήθειες τοῦ καιροῦ του, μᾶλλον δὲν θεωροῦσε ὅτι μπορούσε νὰ ἀντισταθεῖ σ' αὐτὴ τὴ «δύναμη τῆς ἱστορίας».

Ἡ στάση τοῦ Ναπολέοντα Γ' ἀπέναντι στοῦ θεσμοῦ τῶν ἐκλογῶν ἦταν ἐπαμφοτερίζουσα, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὴν κάνει ἐνδιαφέρουσα. Ὡς «κοινοβουλευτικὸς» ἔπαιζε τὸ συνηθισμένο τότε πολιτικὸ παιχνίδι: φρόντιζε νὰ συγκεντρῶνει μιὰ ἱκανὴ πλειοψηφία στὴν ἐκλεγμένη ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεῖα, ποὺ ἦταν χωρισμένη σὲ χαλαρὲς καὶ εὐμετάβλητες συμμαχίες μὲ ἀόριστες ἰδεολογικὲς ἐτικέτες (δὲν πρέπει νὰ συγχέουμε αὐτὲς τὶς συμμαχίες μὲ τὰ σημερινὰ πολιτικὰ κόμματα). Ἔτσι, πολιτικοὶ ποὺ εἶχαν ἐπιβιώσει ἀπὸ τὴν Ἰουλιανὴ Μοναρχία τοῦ 1830-48, ὅπως ὁ Ἀδόλφος Θιέρσο (1797-1877), ἀλλὰ καὶ μελλοντικὲς διασημότητες τῆς Τρίτης Δημοκρατίας, ὅπως ὁ Ἰούλιος Φάβρ (1809-1880), ὁ Ἰούλιος Φερρὺ (1832-1893) καὶ ὁ Γαμβέττας (1838-1882), ἀποκατέστησαν ἢ δημιούργησαν τὴ φήμη τους στὴ δεκαετία τοῦ 1860. Ὁ Ναπολέων δὲν σημείωσε ἰδιαίτερη ἐπιτυχία σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι, προπαντὸς ὅταν ἀποφάσισε νὰ χαλαρώσει τὸν αὐστηρὸ γραφειοκρατικὸ ἔλεγχο τῶν ἐκλογῶν καὶ τοῦ Τύπου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὡς ἐκλογικὸς ὑποψήφιος ὁ ἴδιος, κρατοῦσε σὲ ἐφεδρεία (πάλι ὅπως ὁ στρατηγὸς Ντὲ Γκῶλ, μόνον ἴσως μὲ μεγαλύτερη ἐπιτυχία) τὸ ὄπλο τοῦ δημοψηφίσματος. Τὸ 1852 εἶχε ἐπικυρώσει τὸ θρίαμβό του μὲ μιὰ συντριπτικὴ καί, παρὰ τὸ «ἐκλογομαγείρεμα», μᾶλλον γνήσια νίκη: 7,8 ἑκατομμύρια ψῆφοι ὑπέρ, 240.000 κατὰ, καὶ 2 ἑκατομμύρια ἀποχές. Ἀκόμα καὶ τὸ 1870, τὴν παραμονὴ τῆς κατάρρευσής του, τὸ δημοψήφισμα τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀναστρέψει μιὰ ὄλο καὶ δυσμενέστερη γι' αὐτὸν κοινοβουλευτικὴ κατάσταση, δίνοντάς του μιὰ πλειοψηφία 7,4 ἑκατομμυρίων ψήφων ὑπέρ, ἔναντι 1,6 ἑκατομμυρίου κατὰ.

Αὐτὴ ἡ λαϊκὴ ὑποστήριξη ἦταν πολιτικὰ ἀνοργάνωτη (ἂν ἐξαιρέ-

σουμε, φυσικά, τις γραφειοκρατικές πιέσεις). 'Αντίθετα με τούς σημερινούς λαϊκούς ηγέτες, ὁ Ναπολέων Γ' δὲν διέθετε κανένα «κίνημα», ἀλλὰ βέβαια οὔτε τὸ πολυχρειαζόταν, ἀφοῦ ἦταν ἀρχηγὸς τοῦ κράτους. 'Εξάλλου, ἡ λαϊκὴ βάση του δὲν ἦταν καθόλου ὁμοιογενής. Προσωπικὰ θὰ ἤθελε νὰ ἔχει τὴν ὑποστήριξη τῶν «προοδευτικῶν» —τῆς ἰακωβίνικης-δημοκρατικῆς ψήφου, πού ποτὲ δὲν τὸν εἶδε με συμπάθεια, τουλάχιστον στὶς μεγάλες πόλεις— καὶ τῶν ἐργαζόμενων τάξεων, τῶν ὁποίων τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία ἐκτιμοῦσε περισσότερο ἀπὸ ὅσο οἱ ὀρθόδοξοι Φιλελεύθεροι. 'Ωστόσο, παρόλου πὺ μερικὲς φορές εἶχε τὴν ὑποστήριξη σημαντικῶν ἐκπροσώπων αὐτοῦ τοῦ χώρου, ὅπως ὁ ἀναρχικὸς Πέτρος-Ιωσήφ Προυντόν (1809-1865), καὶ ἔκανε σοβαρὲς προσπάθειες νὰ προσεταιριστεῖ καὶ νὰ δαμάσει τὸ ἀνερχόμενο ἐργατικὸ κίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 (νομιμοποίησε τὶς ἀπεργίες τὸ 1864), δὲν κατόρθωσε νὰ σπάσει τοὺς παραδοσιακοὺς, ἀλλὰ καὶ λογικοὺς δεσμούς του με τὴν Ἀριστερά. Στὴν πράξη, λοιπόν, στηριζόταν στὸ συντηρητικὸ στοιχεῖο καὶ προπαντὸς στὴν ἀγροτικὴ τάξη, κυρίως τῶν δυτικῶν διαμερισμάτων, πὺ ἀποτελοῦσαν τὰ δύο τρίτα τῆς χώρας. Γι' αὐτὸν τὸν κόσμον ἦταν ἕνας Ναπολέων, ἐπικεφαλῆς μιᾶς σταθερῆς καὶ ἀντεπαναστατικῆς κυβέρνησης, πὺ ἀντιμετώπιζε σθεναρὰ τὶς ἀπειλὲς κατὰ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ (ἂν ἐπρόκειτο γιὰ καθολικοὺς) ἦταν ὁ προστάτης τοῦ Πάπα, ῥόλος τὸν ὁποῖο ὁ Ναπολέων θὰ προτιμοῦσε νὰ ἀποποιηθεῖ γιὰ διπλωματικούς λόγους, ἀλλὰ δὲν μποροῦσε, γιὰ λόγους ἐσωτερικῆς πολιτικῆς.

'Αλλὰ ἡ ἡγεμονία του ἦταν ἀκόμα σημαντικότερη. 'Ο Κάρλ Μάρξ διέκρινε, με τὴ συνηθισμένη ὀξυδέρκειά του, τὴ φύση τῆς σχέσης του με τὴ γαλλικὴ ἀγροτιά, πὺ ἦταν «ἀνίκηαν νὰ ἐπιβάλλει τὸ ταξικὸ συμφέρον τῆς μόνῃ τῆς, εἴτε μέσω ἐνὸς κοινοβουλίου εἴτε μέσω μιᾶς συμβατικῆς συνέλευσης. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύσει τὸν ἑαυτὸ τῆς, πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύεται. 'Ο ἀντιπρόσωπὸς τῆς πρέπει νὰ ἐμφανίζεται ταυτόχρονα ὡς ἀφέντης τῆς, ὡς ἀνώτερη ἀρχή, ὡς ἀπεριόριστη κυβερνητικὴ ἐξουσία πὺ τὴν προστατεύει ἀπὸ ἄλλες τάξεις καὶ τῆς στέλνει ἀπὸ ψηλὰ τὴ βροχὴ καὶ τὴ λιακάδα. 'Η πολιτικὴ ἐπιρροὴ τῶν μικροαγροτῶν, ἐπομένως, βρῖσκει τὴν τελικὴ ἔκφρασή τῆς στὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία πὺ ὑποτάσσει τὴν κοινωνία στὸν ἑαυτὸ τῆς».³ 'Ο Ναπολέων ἦταν αὐτὴ ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Πολλοὶ πολιτικοὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα —ἐθνικιστές, λαϊκιστές καί, στὴν πιὸ ἐπι-

κίνδυνη μορφή, φασίστες— ἐπρόκειτο νὰ ἐπανανακαλύψουν τὴ σχέση πού ἐγκαινίασε ὁ Ναπολέων Γ' με μάζες ἀνίκανες νὰ «ἐπιβάλουν / τὸ ταξικὸ συμφέρον τους μόνες τους». Ἐπίσης ἐπρόκειτο νὰ ἀνακαλύψουν ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ παρόμοια, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, μὲ τὴ γαλλικὴ ἀγροτιὰ τῆς μετεπαναστατικῆς περιόδου.

Μὲ ἐξαίρεση τὴν Ἑλβετία, τῆς ὁποίας τὸ ἐπαναστατικὸ σύνταγμα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἰσχύει, κανένα ἄλλο εὐρωπαϊκὸ κράτος στὴ δεκαετία τοῦ 1850 δὲν λειτουργοῦσε μὲ βάση τὴ γενικὴ ψηφοφορία (τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ).* (Πρέπει ἴσως νὰ σημειώσουμε ὅτι ἀκόμα καὶ στίς κατ' ὄνομα δημοκρατικὲς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς στίς ἐκλογές ἦταν πολὺ χαμηλότερο ἀπὸ ὅσο στὴ Γαλλία: τὸ 1860 ὁ Λίνκολν ἐκλέχτηκε πρόεδρος χωρὶς νὰ τὸν ψηφίσουν οὔτε οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς 4,7 ἑκατομμύρια ψηφοφόρους, σὲ ἕναν πληθυσμὸ χονδρικὰ ἴσο μὲ ἐκεῖνον τῆς Γαλλίας.) Οἱ ἀντιπροσωπευτικὲς συνελεύσεις, πού κατὰ κανόνα δὲν εἶχαν σοβαρὴ ἐξουσία ἢ ἐπιρροὴ ἔξω ἀπὸ τὴ Βρετανία, τὶς σκανδιναβικὲς χῶρες, τὴν Ὀλλανδία, τὸ Βέλγιο, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴ Σαβοῖα, ἦταν ἀρκετὰ συνηθισμένος θεσμός, ἀλλὰ ἢ ἐκλέγονταν μὲ πολὺ ἔμμεσο τρόπο ἢ ἔμοιαζαν μὲ τὶς παλιὲς συνελεύσεις τῶν «τάξεων» ἢ ἴσχυαν λίγο πολὺ αὐστηροὶ περιορισμοὶ ἡλικίας καὶ περιουσίας, τόσο γιὰ τοὺς ἐκλογεῖς ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ὑποψήφιους. Σχεδὸν πάντα οἱ ἐκλεγμένες ἀντιπροσωπεῖες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὑπερφαλαγγίζονταν ἀπὸ ἀνώτερα, περισσότερο συντηρητικὰ σώματα, πού συνήθως διορίζονταν ἢ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ κληρονομικὰ ἢ ex officio μέλη. Τὸ Ἠνωμένο Βασίλειο, μὲ περίπου 1 ἑκατομμύριο ἐκλογεῖς σὲ συνολικὸ πληθυσμὸ 27,5 ἑκατομμυρίων κατοίκων, ἐπέβαλλε ὀπωσδήποτε λιγότερους περιορισμοὺς ἀπὸ ὅσο π.χ. τὸ Βέλγιο, ὅπου σὲ πληθυσμὸ 4,7 ἑκατομμυρίων ὑπῆρχαν μόνο γύρω στοὺς 60.000 ψηφοφόρους, ἀλλὰ καμιὰ ἀπὸ τὶς δύο χῶρες δὲν ἦταν οὔτε ἤθελε νὰ εἶναι δημοκρατικὴ.

Ἡ ἐπανεκδήλωση τῆς λαϊκῆς πίεσης τὴ δεκαετία τοῦ 1860 δὲν ἄφηνε περιθώρια νὰ διατηρηθεῖ ἡ πολιτικὴ στεγανὴ ὡς πρὸς τὰ λαϊκὰ

* Τὸ ἐλβετικὸ Nationalrat ἐκλεγόταν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄρρενες ἡλικίας εἴκοσι ἐτῶν καὶ πάνω, χωρὶς περιουσιακοὺς περιορισμοὺς, ἀλλὰ τὸ δεύτερο νομοθετικὸ σῶμα ἐκλεγόταν ἀπὸ τὰ καντόνια.

στρώματα. Στὸ τέλος τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε, μόνον ἡ τσαρική Ρωσία καὶ ἡ Τουρκία τῶν σουλτάνων ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἔχουν τυπικά ἀπολυταρχικά καθεστῶτα, ἐνῶ ἀντίστροφα ἡ γενική ψηφοφορία δὲν ἦταν πιά ἀποκλειστικὸ προνόμιο καθεστῶτων πού προέκυψαν ἀπὸ ἐπανάσταση. Ἡ νεοσύστατη γερμανικὴ αὐτοκρατορία χρησιμοποιοῦσε αὐτὸν τὸ θεσμὸ γιὰ νὰ ἐκλέγει τὸ Reichstag τῆς, ἂν καὶ γιὰ σκοποὺς κυρίως διακοσμητικούς. Πολὺ λίγα κράτη σ' αὐτὴ τὴ δεκαετία ἀπέφυγαν τὴν ἐπέκταση τοῦ δικαιώματος ψήφου, καὶ ἔτσι τὰ προβλήματα πού ἀπασχολοῦσαν ὡς τότε μόνο τὶς λίγες χῶρες ὅπου οἱ ἐκλογές εἶχαν ἀληθινὴ σημασία — ἡ ἐπιλογή ἀνάμεσα στὴ λίστα ἢ τὸ σταυρό, ἡ «ἐκλογικὴ γεωμετρία» ἢ ἡ ὑστερόβουλη ἀνακατανομὴ τῶν ἐκλογικῶν περιφερειῶν, τὰ ἐμπόδια πού τὸ ἀνώτερο νομοθετικὸ σῶμα (ἡ Ἄνω Βουλὴ ἢ ἡ γερουσία) μποροῦσε νὰ θέσει στὸ κατώτερο, τὰ δικαιώματα πού ἐπιφυλάσσονταν στὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία κτλ. — ἦταν τώρα πονοκέφαλος γιὰ τὶς περισσότερες κυβερνήσεις. Ἄλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι αὐτὰ τὰ προβλήματα εἶχαν ἤδη ἀποκτήσει ὀξύτητα. Ἡ Δεύτερη Μεταρρυθμιστικὴ Πράξι στὴ Βρετανία, ἐνῶ διπλασίασε τὸν ἀριθμὸ τῶν ψηφοφόρων, δὲν τοὺς ἄφησε νὰ ξεπεράσουν τὸ 8% τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ στὸ ἀρτισύστατο βασίλειο τῆς Ἰταλίας οἱ ἐκλογεῖς ἀποτελοῦσαν μόνον τὸ 1% τοῦ πληθυσμοῦ. (Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ἡ γενικὴ ψηφοφορία τοῦ ἄρρενος πληθυσμοῦ θὰ σήμαινε πρακτικὰ τὴν παραχώρηση δικαιώματος ψήφου στὸ 20 μὲ 25% τοῦ πληθυσμοῦ, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς γαλλικές, τὶς γερμανικὲς καὶ τὶς ἀμερικανικὲς ἐκλογές τῶν μέσων τῆς δεκαετίας τοῦ 1870.) Ὡστόσο, εἶχαν γίνεи ἀλλαγές καὶ ἦταν ζήτημα χρόνου νὰ γίνουσι καὶ ἄλλες.

Αὐτὰ τὰ βήματα πρὸς τὴν ἀντιπροσωπευτικὴν κυβέρνησιν δημιουργοῦσαν δύο ἐντελῶς ξεχωριστὰ προβλήματα: τὸ πρόβλημα τῶν «τάξεων» καὶ τὸ πρόβλημα τῶν «μαζῶν», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ βρετανικὴ ὀρολογία τῆς ἐποχῆς. «Τάξεις» ἀποκαλοῦνταν οἱ ἐλίτ τῆς ἀνώτερης καὶ τῆς μεσαίας τάξης καὶ «μάζες» οἱ φτωχοί, πού σὲ μεγάλο βαθμὸ ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὶς ἐπίσημες πολιτικὲς διεργασίες. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δύο μεγάλες κατηγορίες ἦταν τὰ ἐνδιάμεσα στρώματα — μικροκαταστηματάρχες, τεχνίτες καὶ ἄλλοι «μικροαστοί», ἀγρότες μὲ ἔγγεια ἰδιοκτησία κ.λπ. — πού, ὡς κάτοχοι περιουσίας, ἔπαιζαν ἤδη ρόλο στὴν ἀντιπροσωπευτικὴν πολιτικὴν (ὄση ὑπῆρ-

χε). Ούτε ἡ παλιὰ γαιοκτητικὴ καὶ κληρονομικὴ ἀριστοκρατία οὔτε ἡ νεοπαγῆς ἀστικὴ τάξη εἶχαν ἀριθμητικὴ δύναμη, ἀλλὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀριστοκρατία ἡ ἀστικὴ τάξη τὴ χρειαζόταν. Γιατὶ, ἐνῶ καὶ οἱ δύο διέθεταν πλοῦτο (τουλάχιστον στὰ ἀνώτερα κλιμάκιά τους), καθὼς καὶ τὴν προσωπικὴ ἐξουσία καὶ τοπικὴ ἐπιρροή πού αὐτόματα ἔκαναν τὰ μέλη τους, τουλάχιστον δυνάμει, «προκρίτους», δηλαδὴ πρόσωπα μὲ πολιτικὴ βαρῦτητα, ὡστόσο μόνον ἡ ἀριστοκρατία ἦταν θεσμικὰ κατοχυρωμένη: ἄλλοτε χάρη σὲ θεσμοὺς πού τὴν ἐξασφάλιζαν ἀπὸ ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα — ὅπως ἡ Βουλὴ τῶν Λόρδων στὴ Βρετανία ἢ ἀνάλογα σώματα σὲ ἄλλες χῶρες — καὶ ἄλλοτε χάρη στὴ σκανδαλώδη ὑπεραντιπροσώπευση, ὅπως στὴν «ταξικὴ ψηφοφορία» τῆς πρωσικῆς καὶ τῆς αὐστριακῆς Δίαιτας ἢ στὶς συνελεύσεις τῶν παλαιῶν τάξεων (πού ὑπῆρχαν ἀκόμα σὲ ὀρισμένες χῶρες, ἀλλὰ ἐξαφανίζονταν μὲ γοργὸ ρυθμὸ). Ἐξάλλου, στὰ μοναρχικὰ καθεστῶτα, πού ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη μορφή διακυβέρνησης στὴν Εὐρώπη, ἡ ἀριστοκρατία ἔβρισκε κατὰ κανόνα συστηματικὴ πολιτικὴ ὑποστήριξη ὡς τάξη.

Ἡ ἀστικὴ τάξη, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, βασιζόταν στὸν πλοῦτο της, στὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν ἀναντικατάστατη καὶ στὸ ἱστορικὸ πεπρωμένο πού τὴν ἔκανε, αὐτὴ καὶ τὶς ιδέες της, θεμέλιο τῶν «σύγχρονων» κρατῶν ἐκείνης τῆς περιόδου. Ὡστόσο, ἐκεῖνο πού τὴν ἔκανε πραγματικὴ δύναμη μέσα στὰ πλαίσια τῶν πολιτικῶν συστημάτων ἦταν ἡ ἰκανότητά της νὰ κινητοποιεῖ ὑπὲρ τῆς ἴδιας τὰ μὴ ἀστικά στρώματα, πού εἶχαν ἀριθμητικὴ καὶ ἐπομένως ἐκλογικὴ δύναμη. Ὅποτε ἔχανε αὐτὴ τὴν ὑποστήριξη, ὅπως συνέβη στὴ Σουηδία πρὸς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ ἔμελλε νὰ συμβεῖ καὶ ἀλλοῦ μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς γνήσιας μαζικῆς πολιτικῆς, συρρικνωνόταν σὲ μιὰ ἐκλογικὰ ἀνίσχυρη μειοψηφία, τουλάχιστον στὴ σφαῖρα τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς. (Στὸ ἐπίπεδο τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων ἐπρόκειτο νὰ τὰ καταφέρει καλύτερα.) Ἔτσι, εἶχε ζωτικὴ σημασία γιὰ τὴν ἀστικὴ τάξη νὰ διατηρεῖ τὴν ὑποστήριξη ἢ τουλάχιστο νὰ ἡγεμονεύει τὴ μικροαστικὴ, τὴν ἐργατικὴ καί, σπανιότερα, τὴν ἀγροτικὴ τάξη. Σὲ γενικὲς γραμμὲς σημείωσε ἐπιτυχία τὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Στὰ ἀντιπροσωπευτικὰ πολιτικὰ συστήματα οἱ Φιλελεύθεροι (πού κατὰ κανόνα ἦταν τὸ κλασικὸ κόμμα τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς πόλης καὶ τῆς βιομηχανίας) ἦταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν ἐξουσία, τυπικὰ ἢ

ἄτυπα, μὲ σποραδικὰ διαλείμματα. Στὴ Βρετανία αὐτὸ συνέβαινε ἀπὸ τὸ 1846 ὡς τὸ 1874, στὴν Ὀλλανδία γιὰ εἴκοσι τουλάχιστον χρόνια μετὰ τὸ 1848, στὸ Βέλγιο ἀπὸ τὸ 1857 ὡς τὸ 1870, στὴ Δανία λίγο πολὺ ὡς τὸ σὸκ τῆς ἤττας τοῦ 1864. Στὴν Αὐστρία καὶ τὴ Γερμανία οἱ Φιλελεύθεροι ἀποτελοῦσαν τὸ σημαντικότερο τυπικὸ ἔρεισμα τῶν κυβερνήσεων ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ὡς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1870.

Ὡστόσο, καθὼς αὐξανόταν ἡ πίεση ἀπὸ κάτω, μιὰ πιὸ δημοκρατικὴ καὶ ριζοσπαστικὴ (προοδευτικὴ, ἀντιμοναρχικὴ) πτέρυγα ἔτεινε νὰ ἀποσχιστεῖ ἀπὸ τοὺς Φιλελεύθερους, ὅπου δὲν ἦταν ἤδη λίγο πολὺ ἀνεξάρτητὴ δύναμη. Στὶς σκανδιναβικὲς χῶρες τὰ ἀγροτικὰ κόμματα αὐτονομήθηκαν εἴτε ὡς «Ἀριστερά» (Venstre), ὅπως ἔγινε στὴ Δανία τὸ 1848 καὶ στὴ Νορβηγία τὴ δεκαετία τοῦ 1860, εἴτε ὡς ὁμάδα πίεσης ποὺ στρεφόταν ἐναντίον τῶν πόλεων, ὅπως ἔγινε στὴ Σουηδία τὸ 1867. Στὴν Πρωσία (Γερμανία) τὰ ὑπολείμματα τῶν δημοκρατικῶν ριζοσπαστῶν, ποὺ εἶχαν τὴ βάση τους στὰ μὴ ἐκβιομηχανισμένα νοτιοδυτικὰ διαμερίσματα τῆς χώρας, ἀρνήθηκαν νὰ ἀκολουθήσουν τοὺς ἀστοὺς ἐθνικοφιλελεύθερους στὴ συμμαχία τους μὲ τὸν Βίσμαρκ μετὰ τὸ 1866, ἐνῶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔτειναν νὰ προσχωρήσουν στοὺς μαρξιστὲς Σοσιαλδημοκράτες, ποὺ διαπνέονταν ἀπὸ ἀντιπρωσικὰ αἰσθήματα. Στὴν Ἰταλία οἱ Ρεπουμπλικάνοι ἔμειναν στὴν ἀντιπολίτευση, ἐνῶ οἱ μετριοπαθεῖς ἔγιναν ὁ στυλοβάτης τοῦ νεοσύστατου ἐνωμένου βασιλείου. Στὴ Γαλλία ἡ ἀστικὴ τάξη εἶχε χάσει ἀπὸ καιρὸ τὴν ἰκανότητα νὰ συσπειρώσει τὸ λαὸ γύρω ἀπὸ τὴ δικὴ της ἢ ἔστω τὴ φιλελεύθερη σημαία, καὶ οἱ ὑποψήφιοί της ἐπιζητοῦσαν τὴ λαϊκὴ ὑποστήριξη χρησιμοποιοῦντας ὄλο καὶ ἐμπρηστικότερες ταμπέλες. Οἱ ἐτικέτες «μεταρρύθμιση» καὶ «προοδευτικὸς» ἐπρόκειτο νὰ παραχωρήσουν τὴ θέση τους στὴν ἐτικέτα «ἀντιμοναρχικὸς», αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της στὸ «ριζοσπάστης» καί, ἀκόμα καὶ στὴν Τρίτη Δημοκρατία, «ριζοσπάστης-σοσιαλιστής». Καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τίς ἐτικέτες ἔκρυβε μιὰ νέα φουρνιά ἀπὸ σχεδὸν πανομοιότυπους γενειοφόρους, τυλιγμένους σὲ ρεντιγκότα, χρυσορρήμονες καὶ συχνὰ χρυσολάτρες Σόλωνες, ποὺ μετὰ τοὺς ἐκλογικοὺς θριάμβους τους μὲ τίς ψήφους τῶν ἀριστερῶν μεταστρέφονταν γρήγορα σὲ μετριοπαθεῖς. Μόνο στὴ Βρετανία οἱ ριζοσπάστες παρέμειναν μιὰ μόνιμη πτέρυγα τοῦ Φιλελεύθερου Κόμματος· πιθανῶς ἐπειδὴ ἐκεῖ ἡ ἀγροτικὴ καὶ ἡ μι-

κροαστική τάξη, πού τούς επέτρεπαν νά ἐδραιώσουν τήν πολιτική ἀνεξαρτησία τους σέ ἄλλες χῶρες, ἦταν σχεδόν ἀνύπαρκτες.

Γιά πρακτικούς σκοπούς, ὅμως, ὁ φιλελευθερισμός παρέμενε στήν ἐξουσία, γιατί ἀντιπροσώπευε τή μόνη οἰκονομική πολιτική πού, σύμφωνα μέ τή γενική ἀντίληψη, συνῆδε μέ τήν ἀνάπτυξη (τόν «μαντσεστερισμό», ὅπως τήν ἀποκαλοῦσαν οἱ Γερμανοί), καί ἐπίσης γιατί ἀντιπροσώπευε τίς δυνάμεις πού ἐνσάρκωναν τήν ἐπιστήμη, τόν ὀρθό λόγο, τήν ἱστορία καί τήν πρόοδο, ὅπως πίστευαν σχεδόν ὅλοι ὅσοι εἶχαν κάποια ἰδέα ἀπό τέτοια πράγματα. Ἄπό αὐτή τήν ἄποψη, σχεδόν κάθε πολιτικός καί κάθε κρατικός λειτουργός στή δεκαετία τοῦ 1850 καί τοῦ 1860 ἦταν φιλελεύθερος, ἄσχετα ἀπό τὸ ἰδεολογικό στίγμα του, ὅπως ἀκριβῶς σήμερα δέν εἶναι πιά κανεῖς. Οἱ Ριζοσπάστες δέν εἶχαν καμιὰ βιώσιμη ἀντιπρόταση. Γι' αὐτούς ἦταν ἂν ὄχι ἀδύνατο, πάντως πολιτικά σχεδόν ἀδιανόητο νά συμπαραταχθοῦν μέ τή γνήσια ἀντιπολίτευση ἐναντίον τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Καί οἱ δύο ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς «Ἀριστερᾶς».

Ἡ γνήσια ἀντιπολίτευση (ἡ «Δεξιά») ἐρχόταν ἀπό ἐκείνους πού ἀντιστέκονταν στίς «δυνάμεις τῆς ἱστορίας», ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐπιχειρηματολογία τους. Στήν Εὐρώπη, λίγοι ἔλπιζαν πραγματικά ὅτι θά ὑπῆρχε ἐπιστροφή στοῦ παρελθόν, ὅπως συνέβαινε στίς μέρες τῶν ρομαντικῶν ἀντιδραστικῶν μετὰ τὸ 1815. Ἡ μόνη φιλοδοξία τους ἦταν νά ἀναχαιτίσουν ἢ ἔστω νά ἐπιβραδύνουν τήν ἀπειλητική ἐπέλαση τοῦ παρόντος, ἕνας ἀντικειμενικός σκοπός πού οἱ ὅποιοι διανοούμενοί τους ἐκλογίκευαν, διακηρύσσοντας ὅτι ὑπῆρχε ἀνάγκη τόσο γιά κόμματα «κίνησης» ὅσο καί γιά κόμματα «σταθερότητας», κόμματα «τάξης» καί κόμματα «προόδου». Ἔτσι, ὁ συντηρητισμός εἶχε τίς προϋποθέσεις νά προσελκύει ἀπό καιρὸ σέ καιρὸ τὰ μέλη καί τίς ὁμάδες τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης πού αἰσθάνονταν ὅτι ἡ παραπέρα πρόοδος θά ξανάφερνε τήν ἐπανάσταση ἀπειλητικά κοντά. Ὅπως ἦταν φυσικό, τέτοια συντηρητικά κόμματα ἔβρισκαν τήν ὑποστήριξη ἐπιμέρους ὁμάδων, τῶν ὁποίων τὰ ἄμεσα συμφέροντα συνέβαινε νά συγκρούονται μέ τήν κυρίαρχη φιλελεύθερη πολιτική (π.χ. ἀγροτικῶν στρωμάτων καί ὁπαδῶν τοῦ προστατευτισμοῦ) ἢ ὁμάδων πού ἀντιμάχονταν τοὺς Φιλελευθέρους γιά λόγους ἄσχετους μέ τόν φιλελευθερισμό τους, ὅπως π.χ. οἱ Φλαμανδοὶ τοῦ Βελγίου, πού ἐχθρεύονταν τήν κατὰ τὸ πλεῖστον βαλλοδική ἀστική τάξη τῆς χώρας

και την πολιτιστική έπικυριαρχία της. Χωρίς άμφιβολία, επίσης, οι οικογενειακές ή τοπικές αντίζηλιες, ιδιαίτερα στην άγροτική κοινω- νία, ήταν επόμενο να υπεισέρχονται σε μιá ιδεολογική πόλωση που δέν είχε σχεδόν καμιá σχέση μαζί τους. Στο μυθιστόρημα του Γκαρ- σία Μάρκες 'Εκατό χρόνια μοναξιά, ό συνταγματάρχης 'Αουρελιάνο Μπουεντία όργάνωσε την πρώτη από τις τριάντα δύο φιλελεύθερες έξεγέρσεις του στην ένδοχώρα της Κολομβίας όχι επειδή ήταν φιλε- λεύθερος ή έστω ήξερε τί σήμαινε αύτή ή λέξη, αλλά επειδή τόν έθιξε ένας τοπικός άξιωματούχος, που έτυχε να εκπροσωπεί μιá συν- τηρητική κυβέρνηση. Ίσως υπάρχει μιá λογική ή ιστορική εξήγηση γιατί οι άγγλοι χασάπηδες της μεσοβικτωριανής περιόδου ήταν κατά τó πλείστον συντηρητικοί (δεσμοί με τή γεωργία;) και οι άγγλοι μπακάληδες της ίδιας περιόδου στη συντριπτική πλειοψηφία τους φι- λελεύθεροι (δεσμοί με τó υπερέπóντιο έμπόριο;), αλλά καμιá τέτοια εξήγηση δέν έγινε γενικά άποδεκτή, και ίσως εκείνο που πρέπει να εξηγηθεί δέν είναι τούτο, αλλά γιατί αύτοι οι δύο πάγκοινοι τύποι καταστηματαρχών δέν μοιράζονταν τις ίδιες ιδέες, όποιες και άν ήταν.

Στήν ούσία όμως, ό συντηρητισμός βασιζόταν σ' εκείνους που υπε- ραμύνονταν της παράδοσης, της παλιás και τακτοποιημένης κοινω- νίας, του έθιμου και όχι της άλλαγής, σ' εκείνους που ήταν αντίθετοι προς καθετί τó νέο. Κατά συνέπεια, είχαν ζωτική σημασία για τόν συντηρητισμό οι έπίσημες έκκλησίες, όργανώσεις που άπειλούνταν από ό,τι συμβόλιζε ό φιλελευθερισμός, αλλά από τήν άλλη μεριά εί- χαν πάντα τήν ικανότητα να κινητοποιούν έναντίον του τεράστιες δυ- νάμεις, για να μη μιλήσουμε για τή δυνατότητά τους να παρεμβάλ- λουν μιá πέμπτη φάλαγγα στο ίδιο τó κέντρο της άστικής έξουσίας, χάρη στη σαφώς μεγαλύτερη θρησκευτικότητα και παραδοσιοπληξία των γυναικών ως συζύγων και θυγατέρων, χάρη στον έλεγχο που άσκούσε ό Κλήρος στις τελετές της βάπτισης, του γάμου, του θανά- του και σε έναν μεγάλο τομέα της εκπαίδευσης. Ό έλεγχος αύτων των έκδηλώσεων ήταν αντικείμενο έντονης διαπάλης και άποτελοΰσε τó κύριο περιεχόμενο του πολιτικού άνταγωνισμού Συντηρητικών και Φιλελευθέρων σε διάφορες χώρες.

"Όλες οι έπίσημες έκκλησίες ήταν φύσει συντηρητικές, άν και μόνον ή μεγαλύτερη από αυτές, ή Ρωμαιοκαθολική, διατύπωσε ρητά και άπερίφραστα τήν έχθρότητά της προς τήν πλημμυρίδα του φιλελευθε-

ρισμοῦ. Τὸ 1864 ὁ πάπας Πίος Θ' προσδιόρισε τὶς ἀπόψεις του μὲ τὸν *Σύλλαβο Πλανῶν*. Ἐκεῖ καταδίκασε, μὲ τὴν ἴδια δριμύτητα, ὀγδόντα πλάνες, ἀνάμεσά τους τὴ «φυσιοκρατία» (ἡ ὁποία ἀρνιόταν τὴν ἐπενέργεια τοῦ Θεοῦ στοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸν κόσμον), τὸν «ὀρθολογισμό» (τὴ χρήση τῆς λογικῆς χωρὶς ἀναφορὰ στὸ Θεό), τὸν «μετριοπαθὴ ὀρθολογισμό» (τὴν ἄρνηση τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας νὰ δεχτοῦν τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐποπτεία), τὸν «ἀδιαφορισμό» (τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογή ὁποιασδήποτε ἢ καμιᾶς θρησκείας), τὴν κοσμικὴ ἐκπαίδευση, τὸ διαχωρισμὸ ἐκκλησίας καὶ κράτους καὶ γενικὰ (Πλάνη ὑπ' ἀριθμὸν 80) τὴν ἄποψη ὅτι «ὁ ρωμαῖος ποντίφηκας μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ συμφιλιωθεῖ καὶ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν πρόοδο, τὸν φιλελευθερισμὸ καὶ τὸν σύγχρονο πολιτισμό». Ἀναπόφευκτα, ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴ Δεξιὰ καὶ τὴν Ἀριστερὰ ἔγινε, σὲ μεγάλο βαθμὸ, διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα σὲ κληρικόφρονες καὶ ἀντικληρικόφρονες· οἱ τελευταῖοι ἦταν κυρίως ἄθρησκοι στὶς καθολικὲς χῶρες, ἀλλὰ ἐπίσης —προπαντὸς στὴ Βρετανία— ὀπαδοὶ μειοψηφικῶν ἢ ἀνεξάρτητων θρησκειῶν, ἔξω ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς κρατικῆς ἐκκλησίας* (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ').

Τὸ καινούριο στοιχεῖο στὴν πολιτικὴ τῶν «τάξεων» ἐκείνης τῆς περιόδου ἦταν κατὰ κύριο λόγο ἡ ἐμφάνιση τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης ὡς δύναμης μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς λίγο πολὺ συνταγματικῆς πολιτικῆς, μὲ τὴν παρακμὴ τῆς ἀπολυταρχίας, προπαντὸς στὴ Γερμανία, τὴν Αὐστροουγγαρία καὶ τὴν Ἰταλία, δηλαδὴ σὲ μιὰ ζώνη ποὺ κάλυπτε περίπου τὸ ἓνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρώπης. (Κάτι λιγότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης ἐξακολουθοῦσε νὰ ζεῖ ὑπὸ καθεστῶτα ὅπου ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν ἔπαιζε τέτοιο ρόλο.) Ἡ πρόοδος τοῦ περιοδικοῦ τύπου —πού, ἔξω ἀπὸ τὴ Βρετανία καὶ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀπευθύνεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ ἀστοὺς ἀναγνώστες— δείχνει καθαρὰ τὴν ἀλλαγὴ: ἀνάμεσα στὸ 1862 καὶ τὸ 1873 ὁ ἀριθμὸς τῶν περιοδι-

* Ἡ θέση τῶν κρατικῶν ἐκκλησιῶν, ὅπου συνέβαινε νὰ εἶναι θρησκείες μιᾶς μειοψηφίας, ἦταν ρευστή. Οἱ ὀλλανδοὶ καθολικοὶ μπορεῖ νὰ ἔπαιρναν τὸ μέρος τῶν Φιλελευθέρων ἐναντίον τῶν κυρίαρχων καλβινιστῶν, ἐνῶ οἱ γερμανοὶ καθολικοὶ, ἀνίκανοι νὰ συμμαχήσουν μὲ τὴν προτεσταντικὴ Δεξιὰ ἢ μὲ τὴ φιλελεύθερη Ἀριστερὰ τῆς βισμαρκικῆς αὐτοκρατορίας, σχημάτισαν στὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἓνα ξεχωριστὸ «Κόμμα τοῦ Κέντρου».

κῶν στὴν Αὐστρία (χωρὶς τὴν Οὐγγαρία) αὐξήθηκε ἀπὸ 345 σὲ 866. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ δὲν εἰσήγαγε πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα ἦταν ἤδη οἰκεία στὶς κατ' ὄνομα ἢ γνήσια ἐκλεκτορικὲς συνελύσεις τῆς πρὸ τοῦ 1848 περιόδου.

Τὸ δικαίωμα ψήφου παρέμενε, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, τόσο περιορισμένο, ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ λόγος γιὰ σύγχρονη ἢ ὀποιουδήποτε ἄλλου εἶδους μαζικὴ πολιτικὴ. Πράγματι, συχνὰ ὁ πλασματικὸς ἐκλογικὸς ὄγκος τῆς μεσαιῆς τάξης μποροῦσε σχεδὸν νὰ πάρει τὴ θέση τοῦ πραγματικοῦ «λαοῦ», τὸν ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι ἀντιπροσώπευε. Λίγες περιπτώσεις ἦταν τόσο ἀκραῖες ὅσο ἐκεῖνες τῆς Νεάπολης καὶ τοῦ Παλέρμο στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870: 37,5% καὶ 44% ἀντίστοιχα τῶν ἐκλογέων τοὺς ἦταν γραμμένοι στοὺς ἐκλογικοὺς καταλόγους, χάρις στὸ γεγονός ὅτι διέθεταν κάποιου εἶδους πτυχίο. Ἄλλὰ ἀκόμα καὶ στὴν Πρωσία ὁ θρίαμβος τῶν Φιλελευθέρων τὸ 1863 θὰ μᾶς φανεῖ λιγότερο ἐντυπωσιακός, ἂν θυμηθοῦμε ὅτι τὸ 67% τῶν ψήφων τῶν πόλεων, πού πῆρε αὐτὴ ἡ παράταξη, ἀντιπροσώπευε στὴν πραγματικότητα μόνο γύρω στὸ 25% τῶν ψηφοφόρων τῶν ἀστικῶν κέντρων, ἀφοῦ σχεδὸν τὰ δύο τρίτα τοῦ, ἔτσι καὶ ἀλλιῶς περιορισμένου, ἐκλογικοῦ σώματος τῶν πόλεων δὲν ἔκαναν τὸν κόπο νὰ πᾶνε μέχρι τὶς κάλπες.⁴ Οἱ λαμπροὶ ἐκλογικοὶ θρίαμβοι τοῦ φιλελευθερισμοῦ στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἀντιπροσώπευαν ἄραγε, σὲ χῶρες μὲ περιορισμένο δικαίωμα ψήφου καὶ λαϊκὴ ἀπάθεια, τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐτυμηγορία μιᾶς μειοψηφίας εὐπόληπτων πολιτῶν πού ζοῦσαν στὰ ἀστικὰ κέντρα;

✓ Στὴν Πρωσία, ὁ Βίσμαρκ τουλάχιστον θὰ ἀπαντοῦσε ἀρνητικά, καὶ γι' αὐτό, ὅταν τὸ 1862 κάποια σχέδια γιὰ μεταρρύθμιση τοῦ στρατοῦ προκάλεσαν συνταγματικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴ φιλελευθέρη Δίαιτα καὶ τὴ μοναρχία, ἔλυσε τὸ πρόβλημα κυβερνώντας χωρὶς νὰ λογοδοτεῖ στὸ κοινοβούλιο. Ὅσο οἱ Φιλελευθέροι δὲν εἶχαν κανέναν ἄλλο ὑποστηρικτὴ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη ἦταν ἀνίκανη ἢ ἀπρόθυμη νὰ κινητοποιήσει ὅποιαδήποτε γνήσια δύναμη, στρατιωτικὴ ἢ πολιτικὴ, ὅλες οἱ κουβέντες γιὰ τὸ Μακρὸ Κοινοβούλιο τοῦ 1640 ἢ γιὰ τὶς Γενικὲς Τάξεις τοῦ 1789 ἦταν ἀερολογίες.* Ὁ Βίσμαρκ συνειδητοποίησε ὅτι ἦταν κυριολεκτικὰ ἀδύνατο

* Ἀντίθετα, ἐκεῖνο πού ἔδινε στοὺς Φιλελευθέρους ἀληθινὴ δύναμη σὲ μερικὲς

νά γίνει μιὰ «ἀστική ἐπανάσταση», γιατί θὰ ἦταν πραγματική ἐπανάσταση μόνον ἂν ξεσηκώνονταν καὶ ἄλλοι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀστική τάξη, καὶ ὅπωςδὴποτε οἱ ἐπιχειρηματίες καὶ οἱ καθηγητὲς σπάνια ἦταν διατεθειμένοι νὰ σκαρφαλώσουν οἱ ἴδιοι στὰ ὁδοφράγματα. Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ ἐφαρμόσει τὸ οἰκονομικὸ, νομοθετικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πρόγραμμα τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης, στὸ βαθμὸ πὺ μποροῦσε νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν κυριαρχία τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας σὲ μιὰ προτεσταντικὴ πρωσικὴ μοναρχία. Δὲν ἤθελε νὰ ἐξωθήσει τοὺς Φιλελευθέρους σὲ μιὰ ἀπελπισμένη συμμαχία μὲ τὶς μάζες, καὶ ὅπωςδὴποτε δικὸν τοὺς ἦταν τὸ πρόγραμμα γιὰ ἓνα σύγχρονο εὐρωπαϊκὸ κράτος, ἢ τουλάχιστον ἡ ὑλοποίηση τοῦ δικοῦ τους προγράμματος φαινόταν ἀναπόφευκτη. Ὅπως ξέρουμε, ὁ Βίσμαρκ τὰ κατάφερε θαυμάσια. Ὁ κύριος ὄγκος τῶν Φιλελευθέρων δέχτηκε (δὲν εἶχε καὶ ἄλλη ἐπιλογή) τὴν προσφορά του νὰ ἐφαρμόσει τὸ πρόγραμμά τους μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, καὶ τὸ 1866 αὐτομετασχηματίσθηκε στὸ Ἐθνικοφιλελεύθερο Κόμμα, πὺ ἀποτέλεσε τὸ ἔρεισμα τῶν ἐσωτερικῶν πολιτικῶν ἐλιγμῶν τοῦ Βίσμαρκ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο διάστημα τῆς περιόδου μας.

Ὁ Βίσμαρκ καὶ ἄλλοι συντηρητικοὶ ἤξεραν ὅτι οἱ μάζες δὲν ἦταν φιλελεύθερες μὲ τὴν ἴδια ἔννοια πὺ ἦταν οἱ ἐπιχειρηματίες τῶν ἀστικῶν κέντρων. Μερικὲς φορές, λοιπόν, θεωροῦσαν ὅτι μποροῦσαν νὰ ἀπειλήσουν τοὺς Φιλελευθέρους μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ δικαιώματος ψήφου. Μπορεῖ μάλιστα καὶ νὰ πραγματοποιοῦσαν αὐτὴ τὴν ἀπειλή, ὅπως ἔκανε ὁ Βενιαμὶν Ντισραέλι τὸ 1867 καί, πιὸ συγκρατημένα, οἱ βέλγοι καθολικοὶ τὸ 1870. Τὸ σφάλμα τους ἦταν ὅτι ὑπέθεταν πὺ οἱ μάζες ἦταν συντηρητικὲς μὲ τὴ δική τους ἔννοια. Χωρὶς ἀμφιβολία, στὰ περισσότερα μέρη τῆς Εὐρώπης ἡ πλειονότητα τῶν ἀγροτῶν ἦταν προσηλωμένη στὴν παράδοση, ἔτοιμη νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἐκκλησία, τὸ βασιλιά ἢ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τοὺς ἱεραρχικὰ ἀνώτερους της, προπαντὸς ἐναντίον τῶν δόλιων σχεδίων πὺ προπαρσασεύαζαν οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων. Ἀκόμα καὶ στὴ Γαλλία, μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ στὰ δυτικὰ καὶ νότια διαμερίσματα ἐξα-

καθυστερημένες χῶρες, παρόλο πὺ ἀποτελοῦσαν μειοψηφία, ἦταν ἡ ὑπαρξη φιλελευθέρων γαιοκτημόνων, τῶν ὁποίων ἡ τοπικὴ ἐξουσία ξέφευγε οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ ἐπιρροή, ἢ ἀξιοματικῶν πρόθυμων νὰ στασιάσουν γιὰ τὸ συμφέρον τῶν Φιλελευθέρων. Αὐτὸ συνέβαινε σὲ ἰβηρικὲς χῶρες.

κολουθοῦσαν, στην Τρίτη Δημοκρατία, να ψηφίζουν τους υποστηρικτές τῆς δυναστείας τῶν Βουρβόνων. Χωρίς ἀμφιβολία, ἐπίσης, ὅπως ἐπισήμανε ὁ Οὐώλτερ Μπάτζοτ, ὁ θεωρητικὸς τῆς ἀνώδυνης δημοκρατίας, μετὰ τῆ Μεταρρυθμιστικῆ Πράξε τῶ 1867, ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ πολλῶν λαϊκῶν ἀνθρώπων, ἀκόμα καὶ ἐργατῶν, σφραγιζόταν ἀπὸ σέβας γιὰ «τοὺς καλῦτεροὺς τους». Ἄλλὰ ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού οἱ μάζες εἰσέβαλαν στὴν πολιτικὴ σκηνή, ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ ὑποδυθοῦν ἀργὰ ἢ γρήγορα καίριους ρόλους καὶ νὰ μὴ μείνουν ἀπλοὶ κομπάρσοι σὲ μιὰ καλοσκηνοθετημένη σκηνὴ πλήθους. Καί, ἐνῶ σὲ πολλὰ μέρη οἱ καθυστερημένοι ἀγρότες ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι «φερέγγυοι» γιὰ τὴν ἐξουσία, τὰ ὄλο καὶ πολυπληθέστερα λαϊκὰ στρώματα τῶν ἀστικῶν κέντρων δὲν ἦταν. Αὐτὸ πού ἤθελαν δὲν ἦταν ὁ κλασικὸς φιλελευθερισμὸς, ἀλλὰ οὔτε ἦταν ἀπαραίτητα κάτι εὐπρόσδεκτο γιὰ τοὺς συντηρητικὸς ἰθύνοντες, ἰδιαίτερα ἐκείνους τοὺς ὄλο καὶ πιὸ πολυἀριθμοὺς πού ἦταν ἀφοσιωμένοι σὲ μιὰ οὐσιαστικὰ φιλελεύθερη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ. Αὐτὸ θὰ φαινόταν καθαρὰ στὴν περίοδο τῆς οἰκονομικῆς ὑφεσης καὶ ἀβεβαιότητος πού ἀκολούθησε τὴν κατάρρευση τῆς φιλελεύθερης ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τὸ 1873. ✓

Ἰνδουιστὸς - Ἑργατικὸ Ἴνδιαν (Καμῆ)

Ἡ πρώτη καὶ πιὸ ἐπικίνδυνη ὁμάδα πού ἐδραίωσε τὴν ξεχωριστὴ ταυτότητα καὶ τὸ ρόλο τῆς στὴν πολιτικὴ ἦταν τὸ νεαρὸ προλεταριάτο, πού εἶχε διογκωθεῖ ἀριθμητικὰ ἔπειτα ἀπὸ εἴκοσι χρόνια ἐκβιομηχάνισης.

Τὸ ἐργατικὸ κίνημα δὲν εἶχε τόσο ἀποσυντεθεῖ ὅσο εἶχε μείνει ἀκέφαλο μετὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1848 καὶ τὴν ἐπακόλουθη δεκαετία οἰκονομικῆς ἐπέκτασης. Οἱ διάφοροι θεωρητικοὶ ἑνὸς κοινωνικὰ διαφορετικοῦ μέλλοντος, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεταστοιχειώσει τὸν ἀναβρασμὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1848 στὸ «φάσμα τοῦ κομμουνισμοῦ» καὶ εἶχαν δώσει στὸ προλεταριάτο μιὰ πολιτικὴ προοπτικὴ διάφορη ἀπὸ τὴ συντηρητικὴ καὶ τὴ φιλελεύθερη ἢ ριζοσπαστικὴ, ἦταν φυλακισμένοι, ὅπως ὁ Αὐγουστος Μπλανκί, ἐξόριστοι, ὅπως ὁ Κάρλ Μάρξ καὶ ὁ Λουὶ Μπλάν, ξεχασμένοι, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Πεκέρ (1801-1887), ἢ καὶ τὰ τρία, ὅπως ὁ Ἐτιέν Καμπέ

(1788-1857). Μερικοί μάλιστα είχαν συνθηκολογήσει με τὸ νέο καθεστῶς, ὅπως ἔκανε ὁ Προυντόν με τὸν Ναπολέοντα Γ'. Ἡ ἐποχὴ δὲν ἦταν εὐνοϊκὴ γιὰ ὄσους πίστευαν στὸν ἐπικείμενο θάνατο τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς, πού γιὰ ἓνα δυὸ χρόνια μετὰ τὸ 1849 διατηροῦσαν κάποιες ἐλπίδες γιὰ ἀναζωπύρωση τῆς ἐπανάστασης καὶ ἔπειτα ἐναπόθεσαν τίς προσδοκίαις τους στὴν ἐπόμενη μεγάλη οἰκονομικὴ κρίση (ἐκείνη τοῦ 1857), στὴ συνέχεια ἀναγκάστηκαν νὰ προετοιμαστοῦν γιὰ μιὰ βραδύτερη ἐξέλιξη. Ἴσως εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς ἔσβησε ὀλοκληρωτικὰ, ἀκόμα καὶ στὴ Βρετανία, ὅπου οἱ ἐγγῶριοι σοσιαλιστὲς στὴ δεκαετία τοῦ 1860 καὶ τοῦ 1870 θὰ χωροῦσαν ἄνετα σὲ μιὰ σχετικὰ μικρὴ αἴθουσα· ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ 1860 δὲν ὑπῆρχε σχεδὸν κανένας σοσιαλιστὴς πού νὰ μὴν ἦταν σοσιαλιστὴς καὶ τὸ 1848. Ἐμεῖς μπορεῖ νὰ εἴμαστε εὐγνώμονες γι' αὐτὸ τὸ διάλειμμα ἀναγκαστικῆς ἀπομόνωσης, πού ἔδωσε στὸν Κάρλ Μάρξ τὴν εὐκαιρία νὰ ὠριμάσει θεωρητικὰ καὶ νὰ βάλει τὰ θεμέλια τοῦ *Κεφαλαίου*, ἀλλὰ ὁ ἴδιος δὲν αἰσθάνοταν ἔτσι. Στὸ μεταξύ, οἱ πολιτικὲς ὀργανώσεις (ὅσες εἶχαν ἐπιβιώσει) τῆς ἐργατικῆς τάξης διαλύθηκαν, ὅπως ἡ Κομμουνιστικὴ Λίγκα τὸ 1852, ἢ ἔγιναν βαθμιαία ἀσήμαντες, ὅπως ὁ βρετανικὸς Χαρτισμὸς.

Ὡστόσο, στὸ ἔστω κατώτερο ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς πάλης καὶ τῆς αὐτοάμυνας, ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης συνεχίστηκε καὶ δὲν ἦταν δυνατὸ παρὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ. Καὶ αὐτὸ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, μετὰ τὴ σημαντικὴ, ἂν καὶ μερικὴ ἐξαίρεση τῆς Βρετανίας, οἱ συνδικαλιστικὲς ἐνώσεις καὶ οἱ ἀπεργίαις ἀπαγορεύονταν διὰ νόμου σχεδὸν παντοῦ στὴν Εὐρώπη, μολονότι οἱ Φιλικὲς Ἐταιρεῖες (Ἐταιρεῖες Ἀμοιβαίας Βοήθειας) καὶ οἱ συνεργατικὲς —πού στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη εἶχαν παραγωγικὸ προσανατολισμὸ, ἐνῶ στὴ Βρετανία ἀφοροῦσαν, σὲ γενικὲς γραμμὲς, καταστάματα— ἦταν ἀνεκτές. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι ἄκμαζαν: Στὴν Ἰταλία τοῦ 1862, ὁ μέσος ἀριθμὸς μελῶν τέτοιων Ἐταιρειῶν Ἀμοιβαίας Βοήθειας στὸ Πεδεμόντιο, ὅπου καὶ ἦταν ἰσχυρότερες, ὑπολειπόταν ἐλαφρὰ τοῦ πενήντα.⁵ Μόνο στὴ Βρετανία, τὴν Αὐστραλία καὶ —περιέργως— τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες οἱ συνδικαλιστικὲς ὀργανώσεις τῶν ἐργατῶν εἶχαν πραγματικὴ σημασίαν· στίς δύο τελευταῖες περιπτώσεις, τίς ἔφεραν μέσα στίς ἀποσκευές τους οἱ συνειδητοποιημένοι καὶ ὀργανωμένοι βρετανοὶ μετανάστες.

Στή Βρετανία, όχι μόνον οί ειδικευμένοι ἐργάτες τῶν μηχανουργικῶν βιομηχανιῶν καί οί τεχνίτες πού ἀσκοῦσαν παραδοσιακότερα ἐπαγγέλματα ἀλλά, χάρη στήν ὑπαρξη ἑνὸς πυρήνα ἀπὸ ἐξαιρετικὰ ειδικευμένους κλῶστες, καί οί βαμβακουργοί διατηροῦσαν ἰσχυρὰ τοπικὰ συνδικάτα, πού συνδέονταν μεταξύ τους περισσότερο ἢ λιγότερο ἀποτελεσματικὰ σὲ πανεθνικὴ κλίμακα· σὲ μιὰ ἢ δύο περιπτώσεις, καί συγκεκριμένα στήν περίπτωση τῆς Ἐνιαίας Ἐταιρείας Μηχανικῶν (1852) καί τῆς Ἐνιαίας Ἐταιρείας Ξυλουργῶν καί Ἐπιπλοποιῶν (1860), ὑπῆρχαν πανεθνικὲς ἐνώσεις, πού συντονίζονταν οἰκονομικά, ἂν ὄχι στρατηγικά. Ἀποτελοῦσαν βέβαια μειοψηφία, ἀλλὰ ὄχι ἀμελητέα μειοψηφία, καί ἀνάμεσα στοὺς ειδικευμένους ἐργάτες μάλιστα ἀντιπροσώπευαν σὲ μερικὲς περιπτώσεις τὴν πλειοψηφία. Ἐπιπρόσθετα, ἦταν ἓνα ὀρηγτήριο γιὰ τὴν εὐκολότερη διάδοση τοῦ συνδικαλισμοῦ. Στις Ἠνωμένες Πολιτεῖες τὰ συνδικάτα ἦταν ἴσως ἀκόμα ἰσχυρότερα, ἂν καί ἔμελλε νὰ ἀποδειχτοῦν ἀνίκανα νὰ ἀντέξουν στὶς ἐπιπτώσεις τῆς πραγματικὰ ραγδαίας ἐκβιομηχάνισης πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα. Ἦταν ὅμως λιγότερο ἰσχυρὰ ἀπὸ ὅσο στὸν παράδεισο τῆς ὀργανωμένης ἐργασίας, τὴν Αὐστραλία, ὅπου οἱ οἰκοδόμοι κατέκτησαν τὸ ὀκτάωρο ἤδη τὸ 1856, γιὰ νὰ τοὺς ἀκολουθήσουν σύντομα καί ἄλλοι κλάδοι. Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι πουθενὰ ἡ διαπραγματευτικὴ θέση τοῦ ἐργάτη δὲν ἦταν ἰσχυρότερη ἀπὸ ὅσο σ' αὐτὴ τὴν ἀραιοκατοικημένη χώρα μὲ τὴ δυναμικὴ οἰκονομία, ὅπου ὁ πυρετὸς τῆς χρυσοθηρίας τῆ δεκαετία τοῦ 1850 ἔκανε χιλιάδες νὰ φύγουν γιὰ ἄλλοῦ, αὐξάνοντας τὶς ἀμοιβὲς τῶν λιγότερο ριψοκίνδυνων πού ἔμειναν.

Οἱ διορατικοὶ παρατηρητὲς δὲν περίμεναν ὅτι αὐτὴ ἡ σχετικὴ ἀσημαντότητα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος θὰ συνεχιζόταν. Πράγματι, γύρω στὸ 1860 ἄρχισε νὰ φαίνεται ὅλο καί καθαρότερα ὅτι τὸ προλεταριάτο ἐπανερχόταν στὸ προσκῆνιο, μαζί μὲ τὰ ἄλλα *dramatis personae* τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, ἔστω καί μὲ λιγότερο ἀνατρεπτικὲς διαθέσεις. Ἀναδύθηκε μὲ ἀπροσδόκητη ταχύτητα, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει σύντομα ἡ ἰδεολογία πού στὸ ἐξῆς θὰ ταυτιζόταν μὲ τὰ κινήματά τους: ὁ σοσιαλισμός. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ἦταν ἓνα παράξενο ἀμάλγαμα πολιτικῆς καί βιομηχανικῆς δραστηριότητος, διαφόρων τύπων ριζοσπαστισμοῦ, ἀπὸ τὸν δημοκρατικὸ ὡς τὸν ἀναρχικὸ, ταξικῶν ἀγῶνων, ταξικῶν συμμαχιῶν καί παραχωρήσεων ἀπὸ τὶς κυβερ-

νήσεις ἢ τοὺς καπιταλιστές. Ἄλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ἦταν ἓνα φαινόμενο διεθνές, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἐκτυλισσόταν ταυτόχρονα σὲ διάφορες χώρες, ὅπως ἡ ἀναβίωση τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἦταν ἄρρηκτα συνδεδεμένο μὲ τὴ διεθνή ἀλληλεγγύη τῆς ἐργατικῆς τάξης ἢ τὴ διεθνή ἀλληλεγγύη τῆς ριζοσπαστικῆς Ἀριστερᾶς (κληροδότημα τῆς περιόδου πρὶν ἀπὸ τὸ 1848). Τὸ προλεταριάτο βρῆκε τὴν ὀργανωτικὴ του ἔκφραση στὴ Διεθνή Ἐνωση Ἐργατῶν, τὴν Πρώτη Διεθνή τοῦ Κάρλ Μάρξ (1864-72). Τὸ ἂν ἀλήθευε ἡ θέση ὅτι «οἱ ἐργάτες δὲν ἔχουν πατρίδα», ὅπως διατυπωνόταν στὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο, χωράει πολλὴ συζήτηση: Σίγουρα οἱ ὀργανωμένοι καὶ ριζοσπάστες ἐργάτες τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας ἦταν πατριῶτες μὲ τὸν δικό τους τρόπο —εἶναι πασίγνωστο ὅτι ἡ γαλλικὴ ἐπαναστατικὴ παράδοση ἦταν ἐθνικιστικὴ (βλ. Κεφάλαιο Ε'). Ἄλλὰ σὲ μιὰ οἰκονομία ὅπου οἱ παράγοντες τῆς παραγωγῆς κινουῦνταν ἐλεύθερα, ἀκόμα καὶ τὰ βρετανικὰ συνδικάτα, ποὺ δὲν εἶχαν ἰδεολογικὴ χροιά, μποροῦσαν νὰ ἐκτιμῆσουν πόσο ἀναγκαῖο ἦταν νὰ ἐμποδίσουν τοὺς ἐργοδότες νὰ φέρνουν ἀπεργοσπάστες ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν. Ὅλοι οἱ ριζοσπάστες ἐξακολουθοῦσαν νὰ πιστεύουν ὅτι οἱ θρίαμβοι καὶ οἱ ἤττες τῆς Ἀριστερᾶς, ὅπουδήποτε στὸν κόσμον, εἶχαν ἄμεσο ἀντίκτυπο στὸν δικό τους ἀγώνα. Στὴ Βρετανία, ἡ Διεθνὴς προέκυψε ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῆς ἀναζωπυρωμένης προπαγάνδας ὑπὲρ τῆς ἐκλογικῆς μεταρρύθμισης καὶ μιᾶς σειρᾶς ἐκκλήσεων γιὰ διεθνή ἀλληλεγγύη —μὲ τὸν Γαριβάλδη καὶ τὴν ἰταλικὴ Ἀριστερὰ τὸ 1864, μὲ τὸν Ἀβραὰμ Λίνκολν καὶ τοὺς Βορείους στὸν ἀμερικανικὸ ἐμφύλιον πόλεμον τοῦ 1861-65, μὲ τοὺς δύστηνους Πολωνοὺς τὸ 1863. Οἱ διεθνιστὲς πίστευαν, καὶ πολὺ σωστά, ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ κινητοποιήσεις ἐνίσχυναν τὸ ἐργατικὸ κίνημα στὴ λιγότερο πολιτικὴ, καθαρὰ συνδικαλιστικὴ μορφή του. Ἀκόμα καὶ ἡ ὀργανωμένη ἐπαφὴ ἀνάμεσα σὲ ἐργάτες τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης χώρας δὲν ἦταν δυνατὸν παρὰ νὰ ἔχει ἀντίκτυπο στὰ ἀντίστοιχα κινήματά τους, ὅπως διαπίστωσε ὁ Ναπολέων Γ', ὅταν ἐπέτρεψε στοὺς γάλλους ἐργάτες νὰ στείλουν μιὰ πολυμελὴ ἀντιπροσωπεῖα στὸ Λονδίνο, μὲ ἀφορμὴ μιὰ διεθνή ἔκθεση τὸ 1862.

Ἡ Διεθνὴς, ποὺ ἰδρύθηκε στὸ Λονδίνο καὶ γρήγορα περιῆλθε στὰ ἱκανὰ χέρια τοῦ Κάρλ Μάρξ, ἦταν ἀρχικὰ ἓνα ἀλλόκοτον συνονθύλευμα ἀπὸ τοπικιστὲς καὶ φιλελεύθερους-ριζοσπαστικοὺς βρετανοὺς ἀρ-

χισυνδικαλιστές, γάλλους αγωνιστές του συνδικαλιστικού χώρου ιδεολογικά ετερόκλητους, αλλά μάλλον άριστερότερους, και ένα σκιώδες γενικό έπιτελείο, που τὸ ἀποτελοῦσαν παλιοὶ ἐπαναστάτες ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, μὲ ὄλο καὶ πιὸ ἀνομοιογενεῖς καὶ ἀσυμβίβαστες ιδέες. Οἱ ιδεολογικὲς διαμάχες τους ἐπρόκειτο νὰ τὴ διαλύσουν τελικὰ. Ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ θέμα τείνει νὰ προσελκύει τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πολλῶν ἄλλων ἱστορικῶν, δὲν χρειάζεται νὰ μᾶς ἀπασχολήσει πολὺ ἐδῶ. Χοντρικά, ἡ πρώτη μεγάλῃ μάχῃ, ἀνάμεσα στοὺς «ἀμιγεῖς» (δηλαδὴ στὴν πραγματικὴ φιλελεύθερος ἢ φιλελεύθερους-ριζοσπαστικούς) συνδικαλιστές καὶ ἐκείνους που ἐμπνέονταν ἀπὸ πιὸ φιλόδοξα ὀράματα γιὰ κοινωνικὸ μετασχηματισμὸ, κερδήθηκε ἀπὸ τοὺς σοσιαλιστές (ἂν καὶ ὁ Μάρξ φρόντισε νὰ κρατήσει τοὺς Βρετανούς, τοὺς κύριους ὑποστηρικτές του, ἔξω ἀπὸ τὶς διαμάχες τῶν ἄλλων Εὐρωπαϊῶν). Στὴ συνέχεια ὁ Μάρξ καὶ οἱ ὀπαδοὶ του ἀντιμετώπισαν (καὶ νίκησαν) τοὺς γάλλους ὀπαδοὺς τοῦ Προυτόν, συνειδητοποιημένους καὶ μαχητικὸς τεχνίτες μὲ ἀντιπάθεια γιὰ τοὺς διανοούμενους, καὶ κατόπιν τὴν πρόκληση τῆς ἀναρχικῆς συμμαχίας τοῦ Μιχαὴλ Μπακούνιν (1814-1876), που τὴν ἔκανε φοβερότερη τὸ γεγονός ὅτι λειτουργοῦσε μὲ κάθε ἄλλο παρά ἀναρχικὲς μεθόδους, ὅπως πειθαρχημένες μυστικὲς ὀργανώσεις, ὀμάδες κρούσης, κτλ. (βλ. Κεφάλαιο Θ'). Ἀνίκανος νὰ διατηρήσει τὸν ἔλεγχο τῆς Διεθνοῦς, ὁ Μάρξ τὴν ξέγραψε σιωπηρὰ τὸ 1872, μεταφέροντας τὸ στρατηγεῖο τῆς στὴ Νέα Ὑόρκη. Ὡστόσο, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἡ ραχοκοκαλιὰ τοῦ μεγάλου ἐργατικῶ κινήματος, τοῦ ὁποῖου ἡ Διεθνὴς ἦταν μέρος καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ συντονιστής, εἶχε σπάσει ἔτσι κι ἄλλιῶς. Ἄλλὰ, ὅπως ἀποδείχτηκε, οἱ ιδέες τοῦ Μάρξ εἶχαν θριαμβεῦσει.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 δὲν ἦταν τόσο εὐκολο νὰ τὸ προβλέψει κανεὶς αὐτό. Ὑπῆρχε μόνον ἓνα μαρξιστικὸ, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε μόνον ἓνα σοσιαλιστικὸ, μαζικὸ ἐργατικὸ κίνημα: ἐκεῖνο που ἀναπτύχθηκε στὴ Γερμανία μετὰ τὸ 1863. (Ἄν μάλιστα ἐξαιρέσουμε τὸ θησιγενὲς Ἐθνικὸ Ἐργατικὸ Μεταρρυθμιστικὸ Κόμμα τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν [1872] —πολιτικὴ παραφυάδα τῆς φιλόδοξης Ἐθνικῆς Ἐργατικῆς Ἐνωσης [1866-72], που συνεργαζόταν μὲ τὴ Διεθνή— ἦταν τὸ μόνον πολιτικὸ ἐργατικὸ κίνημα που λειτουργοῦσε σὲ πανεθνικὴ κλίμακα καὶ ἦταν ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ «ἀστικά» ἢ «μικροαστικά» κόμματα.) Αὐτὸ ἦταν τὸ ἐπίτευγμα τοῦ Φερδινάνδου Λασσάλ

(1825-1864), ενός έξοχου ύποκινήτη, πού έπεσε θύμα τής αρκετά έντονης ιδιωτικής ζωής του (πέθανε από τὰ τραύματα πού δέχθηκε σέ μιὰ μονομαχία γιά μιὰ γυναίκα) καί πού θεωρούσε τόν έαυτό του όπαδό του Μάρξ, στο βάθμο πού μπορούσε νά είναι όπαδός όποιουδήποτε. 'Η Γενική Γερμανική Ένωση Έργατών (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein, 1863) του Λασσάλ ήταν, έπίσημα, πιό πολύ ριζοσπαστική-δημοκρατική παρά σοσιαλιστική. Τό άμεσο σύνθημά της ήταν τό δικαίωμα γενικής ψήφου. 'Αλλά τή διέκριναν ή έντονη ταξική συνείδηση καί ό αντίστικός προσανατολισμός της, καί —παρόλο πού άρχικά δέν είχε πολλά μέλη— ήταν όργανωμένη σαν σημερινό μαζικό κόμμα. Δέν ήταν ιδιαίτερα εύπρόσδεκτη γιά τόν Μάρξ, πού ύποστήριξε μιάν ανταγωνιστική όργάνωση ύπό τήν ήγεσία δύο πιό άφοσιωμένων (ή τουλάχιστον πιό άποδεκτών) όπαδών του: του δημοσιογράφου Γουλιέλμου Λίμπκνεχτ καί του προικισμένου νεαρού τερναδόρου Αύγουστου Μπέμπελ. Αύτή ή όργάνωση, πού είχε έπιρροή κυρίως στην κεντρική Γερμανία, έφάρμοζε παραδόξως, άν και έπίσημα ήταν πιό σοσιαλιστική, μιάν λιγότερο άδιάλλακτη πολιτική συμμαχίας μέ τήν (άντιπρωσική) δημοκρατική 'Αριστερά των παλιών έπαναστατών του 1848. Οι Λασσαλικοί, πού ήταν ένα σχεδόν έξολοκλήρου πρωσικό κίνημα, πίστευαν ούσιαστικά ότι τό γερμανικό πρόβλημα θα τό έλυne ή Πρωσία. Καθώς αύτή ήταν πράγματι ή λύση πού άρχισε νά διαγράφεται καθαρά μετά τό 1866, οι διαφορές των δύο όργανώσεων, πού όξυναν τις σχέσεις τους στη δεκαετία τής γερμανικής ένοποίησης, έπαψαν νά έχουν σημασία. Οι Μαρξιστές (μαζί μέ μιάν ομάδα πού είχε άποσχισθεί από τους Λασσαλικούς καί έπέμενε στον καθαρά προλεταριακό χαρακτήρα του κινήματος) ίδρυσαν τό 1869 τό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα καί τελικά (τό 1875) συγχωνεύθηκαν μέ τους Λασσαλικούς (ούσιαστικά ύποσκελίζοντάς τους, όπως άποδείχτηκε) στο ισχυρό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα τής Γερμανίας (SPD).

Τό σημαντικό είναι ότι καί τὰ δύο κινήματα συνδέονταν, κατά τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, μέ τόν Μάρξ, τόν όποιο θεωρούσαν (ιδιαίτερα μετά τό θάνατο του Λασσάλ) θεωρητικό έμπνευστή καί δάσκαλό τους. Καί τὰ δύο χειραφετήθηκαν από τή ριζοσπαστική-φιλελεύθερη δημοκρατία καί λειτουργούσαν ως ανεξάρτητα έργατικά κινήματα. Καί τὰ δύο απέκτησαν (χάρη στο δικαίωμα γενικής ψήφου, πού πα-

ραχώρησε ο Βίσμαρκ στη βόρεια Γερμανία το 1866 και σε ολόκληρη τη Γερμανία το 1871) άμεση μαζική υποστήριξη. Οι ηγέτες και των δύο ἐκλέχτηκαν στο κοινοβούλιο. Στο Μπάρμεν, τη γενέτειρα του Φρήντριχ Ένγκελς, οι σοσιαλιστές συγκέντρωσαν το 1867 το 34% των ψήφων και το 1871 το 51%.

Αλλά, αν η Διεθνής δεν ἐνέπνεε ακόμα ἐργατικά κόμματα που να έχουν βαρύτητα στις χώρες τους (ἐπίσημα, τὰ δύο γερμανικά κόμματα δεν συνεργάζονταν καν μαζί της), συνδεόταν ὡστόσο με τὸ μαζικό βιομηχανικό και συνδικαλιστικό κίνημα σε διάφορες χώρες, ἐνθαρρύνοντάς το συστηματικά, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1866 και ἔπειτα. Δὲν εἶναι σαφές πόσο ἀποτελεσματική ἦταν αὐτή η ἐνθάρρυνση. (Ἡ Διεθνής συνέβη να συμπέσει με τὴν πρώτη διεθνή ἔξαρση τῶν ἐργατικῶν ἀγώνων, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους, ὅπως ἐκείνοι τῶν ἐριουργῶν τοῦ Πεδεμοντιῦ στὰ 1866-67, σίγουρα δὲν εἶχαν καμιά σχέση μαζί της.) Ὡστόσο, προπαντὸς ἀπὸ τὸ 1868 και ἔπειτα, τέτοιοι ἀγῶνες συνέκλιναν με τὴ γραμμὴ της, γιατί οἱ ἡγέτες αὐτῶν τῶν κινήματων ἐλκύνονταν ὅλο και περισσότερο ἀπὸ τὴ Διεθνή ἢ και ἀποτελοῦσαν ἤδη μαχητικά στελέχη της. Αὐτὸ τὸ κύμα ἐργατικῆς ἀναταραχῆς και ἀπεργιῶν σάρωσε τὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, φτάνοντας ὡς τὴν Ἰσπανία, ακόμα μάλιστα και ὡς τὴ Ρωσία: τὸ 1870 ἔγιναν ἀπεργίες στὴν Ἀγία Πετροῦπολη. Συγκλόνησε τὴ Γερμανία και τὴ Γαλλία τὸ 1868, τὸ Βέλγιο τὸ 1869 (διατηρώντας τὴ δύναμή του γιὰ μερικὰ χρόνια), τὴν Αὐстроουγγαρία λίγο ἀργότερα, γιὰ νὰ φτάσει τελικὰ τὸ 1871 στὴν Ἰταλία (ὅπου κορυφώθηκε στὰ 1872-74) και τὴν ἴδια χρονιά στὴν Ἰσπανία. Στὸ μεταξύ, στὴ Βρετανία τὸ ἀπεργιακὸ κύμα ἦταν ἐπίσης στὸ ζενίθ του τὴν περίοδο 1871-73.

Δημιουργήθηκαν νέα συνδικάτα. Αὐτὰ ἔδωσαν στὴ Διεθνή τὶς μάζες τῶν ὀπαδῶν της. Γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὸ παράδειγμα τῆς Αὐστρίας, ἀνάμεσα στὸ 1869 και τὸ 1872 οἱ καταγεγραμμένοι ὑποστηρικτές της αὐξήθηκαν στὴ Βιέννη ἀπὸ 10.000 σε 35.000, στὴν Τσεχία ἀπὸ 5.000 σε σχεδὸν 17.000, και ἀπὸ 2.000 στὴ Στυρία και τὴν Καρινθία σε σχεδὸν 10.000 μόνο στὴ Στυρία.⁶ Αὐτὴ ἡ αὐξηση δὲν φαίνεται ἐντυπωσιακὴ με τὰ μεταγενέστερα κριτήρια, ἀλλὰ σήμαινε πολὺ μεγαλύτερη δύναμη κινήτοποίησης —στὴ Γερμανία τὰ συνδικάτα ἔμαθαν νὰ παίρνουν ἀπεργιακὲς ἀποφάσεις μόνο σε μαζικὲς συγκεντρώσεις, πὸ ἀντιπροσώπευαν και τοὺς ἀνοργάνωτους— και ὀ-

πωσδήποτε τρόμαξε τις κυβερνήσεις, ιδιαίτερα τὸ 1871, ὅταν τὸ ἀποκορύφωμα τῆς λαϊκῆς ἀπήχησης τῆς Διεθνoῦς συνέπεσε μὲ τὴν παρισινὴ Κομόνα (βλ. Κεφάλαιο Θ').

Πολλὲς κυβερνήσεις καὶ τουλάχιστον τμήματα τῆς ἀστικῆς τάξης εἶχαν προσέξει τὴν ἄνοδο τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἀπὸ τὰ πρῶτα κίολας χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 1860. Ὁ φιλελευθερισμὸς ἦταν τόσο προσκολλημένος στὴν ὀρθόδοξη ἀντίληψη τοῦ οἰκονομικοῦ laissez-faire, ὥστε δὲν μπορούσε νὰ ἐξετάσει σοβαρὰ τὸ ἐνδεχόμενο κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων, μολονότι μερικοὶ δημοκρατικοὶ ριζοσπάστες, συνειδητοποιώντας τὸν κίνδυνο νὰ χάσουν τὴν ὑποστήριξη τοῦ προλεταριάτου, ἦταν ἔτοιμοι νὰ κάνουν ἀκόμα καὶ αὐτὴ τὴ θυσία, ἐνῶ, σὲ χῶρες ὅπου ὁ «μαντσεστερισμὸς» δὲν νίκησε ποτὲ κατὰ κράτος, ἡ ἀναγκαιότητα τέτοιων μεταρρυθμίσεων ἀπασχολοῦσε ὅλο καὶ περισσότερο τοὺς ἰθύνοντες καὶ τοὺς διανοουμένους. Ἐτσι, στὴ Γερμανία, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀνερχόμενου σοσιαλιστικοῦ κινήματος, μιὰ μᾶλλον δυσώνυμη ὁμάδα «σοσιαλιστῶν προφεςόρων» (Kathedersozialisten) ἱδρυσε τὸ 1872 μιὰ ὀργάνωση μὲ μεγάλη ἐπιρροή, τὴν Ἐταιρεία Κοινωνικῆς Πολιτικῆς (Verein für Sozialpolitik), ποὺ συνιστοῦσε τὴν κοινωνικὴ μεταρρύθμιση ὡς ἐναλλακτικὴ λύση ἢ μᾶλλον ὡς ἀντίδοτο στὴ μαρξιστικὴ ταξικὴ πάλη.*

Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦσαν ὅποιαδήποτε δημόσια παρέμβαση στὸ μηχανισμό τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς σίγουρη συνταγὴ γιὰ τὴν καταστροφὴ ἦταν τώρα πεπεισμένοι ὅτι ἡ ὀργάνωση καὶ οἱ δραστηριότητες τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἔπρεπε νὰ ἀναγνωριστοῦν, προκειμένου νὰ δαμαστοῦν. Ὅπως εἶδαμε, μερικοὶ πολιτικοὶ μὲ δημογωγικὲς τάσεις, ἀνάμεσά τους ὁ Ναπολέων Γ' καὶ ὁ Βενιαμὴν Ντισραέλι, εἶχαν πλήρη ἐπίγνωση τοῦ ἐκλογικοῦ δυναμικοῦ τῆς ἐργατικῆς τάξης. Στὴ δεκαετία τοῦ 1860, ἡ νομοθεσία τροποποιήθηκε σὲ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη, ἔτσι ὥστε νὰ ἐπιτρέψει τουλάχιστον κάποια στοιχειώδη μορφή ἐργατικῆς ὀργάνωσης καὶ ἀπεργιῶν ἢ μᾶλλον, γιὰ νὰ ἀκριβολογήσουμε, τροποποιήθηκε ἔτσι ὥστε ἡ θεωρία τῆς

* Ὁ ὅρος «σοσιαλιστής», ἀντίθετα ἀπὸ τὸν περισσότερο ἐμπρηστικὸ ὄρο «κομμουνιστής», μπορούσε ἀκόμα νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀόριστα γιὰ ὅποιοιδήποτε συνιστοῦσε κρατικὴ ἐπέμβαση στὴν οἰκονομία καὶ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἦταν πολὺ διαδομένος, ὡς τὴ γενικὴ ἄνοδο τῶν σοσιαλιστικῶν ἐργατικῶν κινήματων στὴ δεκαετία τοῦ 1880.

ἐλεύθερης ἀγορᾶς νὰ χωρέσει καὶ τὶς ἐλεύθερες συλλογικὲς διαπραγματεύσεις τῶν ἐργατῶν μὲ τοὺς ἐργοδότες. Ἄλλὰ τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν ἐργατικῶν ἐνώσεων παρέμεινε ἐξαιρετικὰ ἀβέβαιο. Μόνο στὴ Βρετανία τὸ πολιτικὸ βᾶρος τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῶν κινήματων τῆς ἦταν ἀρκετὰ μεγάλο —κατὰ γενικὴ ὁμολογία οἱ ἐργάτες ἀποτελοῦσαν τὴν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ— ὥστε νὰ παραγάγει, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ μεταβατικὴ περίοδο μερικῶν χρόνων (1867-75), ἕνα οὐσιαστικὰ πλήρες σύστημα νομικῆς ἀναγνώρισης, τόσο εὐνοϊκὸ γιὰ τὸ συνδικαλισμὸ, ὥστε ἀπὸ τότε γίνονται κατὰ περιόδους ἀπόπειρες νὰ περισταλεῖ ἡ ἐλευθερία ποὺ τοῦ παραχωρήθηκε.

Ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς αὐτῶν τῶν μεταρρυθμίσεων ἦταν σαφῶς νὰ ἐμποδίσουν τὸ ἐργατικὸ κίνημα νὰ γίνῃ μιὰ ἀνεξάρτητη πολιτικὴ καί, πολὺ περισσότερο, ἐπαναστατικὴ δύναμη. Ὁ σκοπὸς ἐπιτεύχθηκε σὲ χῶρες ὅπου εἶχαν ἤδη διαμορφωθεῖ ἀπολιτικά ἢ φιλελεύθερα-ριζοσπαστικὰ ἐργατικὰ κινήματα. Ὅπου ἡ δύναμη τῆς ὀργανωμένης ἐργασίας ἦταν ἤδη μεγάλη, ὅπως στὴ Βρετανία καὶ τὴν Αὐστραλία, δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἐμφανιστοῦν ἀνεξάρτητα ἐργατικὰ κόμματα παρὰ πολὺ ἀργότερα, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τότε δὲν ἔμελλε νὰ ἔχουν πραγματικὰ σοσιαλιστικὸ χαρακτήρα. Ὡστόσο, ὅπως εἶδαμε, στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Εὐρώπης τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ἀναδύθηκε τὴν περίοδο τῆς Διεθνοῦς, σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῶν σοσιαλιστῶν, καὶ τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἐπρόκειτο νὰ ταυτιστεῖ πολιτικὰ μὲ τὸ σοσιαλισμὸ, εἰδικὰ μὲ τὸ μαρξισμὸ. Ἔτσι, στὴ Δανία, ὅπου ἰδρύθηκε τὸ 1871 ἡ Διεθνὴς Ἐνωσὴ Ἐργατῶν μὲ σκοπὸ τὴν ὀργάνωση ἀπεργιῶν καὶ συνεταιρισμῶν ἀνάμεσα στοὺς παραγωγούς, οἱ ἐπιμέρους τομεῖς αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης, μετὰ τὴ διάλυση τῆς Διεθνοῦς ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τὸ 1873, σχημάτισαν ἀνεξάρτητες ἐνώσεις, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπανενώθηκαν ἀργότερα μὲ τὴν ἐπωνυμία «Σοσιαλδημοκρατικὸς Σύνδεσμος». Αὐτὸ ἦταν τὸ σημαντικότερο ἐπίτευγμα τῆς Διεθνοῦς. Εἶχε κάνει τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἀνεξάρτητο καὶ σοσιαλιστικὸ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, δὲν τὸ ἔκανε ἐπαναστατικὸ. Παρὰ τὸν τρόπο ποὺ ἐνέσπειρε στὶς κυβερνήσεις, ἡ Διεθνὴς δὲν σχεδίαζε τὴν ἄμεση ἐπανάσταση. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, ἂν καὶ δὲν ἦταν λιγότερο ἐπαναστάτης ἀπὸ ὅσο πρὶν, δὲν θεωροῦσε σοβαρὸ ἕνα τέτοιο σχέδιο. Ἡ στάση του μάλιστα ἀπέναντι στὴ μόνη ἀπόπειρα προλεταριακῆς ἐπα-

νάστασης, την παρισινή Κομόνα, ήταν αξιοσημείωτα έπιφυλακτική. Δέν πίστευε ότι είχε την παραμικρή πιθανότητα έπιτυχίας. Τό καλύτερο πού θά μπορούσε νά πετύχει ήταν νά έρθει σέ συμφωνία μέ την κυβέρνηση τών Βερσαλλιών. Μετά τό άναπόφευκτο τέλος της, έγραψε μιá συγκινητικότατη νεκρολογία της, αλλά ό άντικειμενικός σκοπός αύτου τοῦ θαυμάσιου κειμένου (*‘Ο έμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*) ήταν νά διδάξει τούς μελλοντικούς έπαναστάτες, και σ’ αυτό πέτυχε. ‘Ωστόσο, ή Διεθνής, δηλαδή ό Μάρξ, τήρησε σιωπή όσο υπήρχε ή Κομόνα. Στη δεκαετία τοῦ 1860 ό Μάρξ έργαζόταν για μακροπρόθεσμες προοπτικές και αντιμετώπιζε έφεκτικά τίς βραχυπρόθεσμες. Θά ήταν εύχαριστημένος μέ την έδραίωση, τουλάχιστον στίς μεγάλες βιομηχανικές χώρες, άνεξάρτητων και πολιτικοποιημένων έργατικών κινήματων, οργανωμένων (όπου αυτό ήταν νομικά έφικτό) σέ μαζική κλίμακα και μέ σκοπό την κατάκτηση τής πολιτικής έξουσίας, χειραφετημένων από την πνευματική έπιρροή τοῦ φιλελεύθερου ριζοσπαστισμοῦ (συμπεριλαμβανομένου τοῦ άπλοῦ «ρεπουμπλικανισμοῦ» και τοῦ έθνικισμοῦ), καθώς και από όρισμένους τύπους άριστερης ιδεολογίας (άναρχισμό, προυντονισμό κτλ.), τούς όποιους θεωρούσε, όχι έντελῶς άδικαιολόγητα, κατάλοιπα μιás παλιότερης έποχης. Δέν ζητούσε καν νά είναι αυτά τά κινήματα «μαρξιστικά» στίς συγκεκριμένες συνθήκες, μάλιστα, αυτό θά ήταν ούτοπικό, άφοῦ ούσιαστικά ό Μάρξ δέν είχε όπαδούς παρά μόνο στη Γερμανία και άνάμεσα σέ λίγους έξόριστους προχωρημένης ήλικίας. Δέν περίμενε νά καταρρεύσει ό καπιταλισμός ούτε πίστευε ότι κινδύνευε άμεσα νά άνατραπεί. ‘Απλῶς έλπιζε νά γίνουν τά πρώτα βήματα για την όργάνωση τών στρατευμάτων πού θά άποδύονταν στη μακρόπνοη έκστρατεία έναντίον τοῦ καλά όχυρωμένου έχθροῦ.

Στίς άρχές τής δεκαετίας τοῦ 1870 τά πράγματα έδειχναν ότι τό κίνημα δέν είχε κατορθώσει νά πετύχει ούτε αύτούς τούς μετριοπαθεῖς στόχους. Τό βρετανικό έργατικό κίνημα έξακολουθοῦσε νά έλέγχεται σταθερά από τούς φιλελεύθερους· οί ήγέτες του ήταν τόσο διστακτικοί και διεφθαρμένοι, ὥστε δέν μπορούσαν ούτε καν νά μεταφράσουν την άποφασιστική πιά έκλογική τους δύναμη σέ σημαντική κοινοβουλευτική παρουσία. Τό γαλλικό κίνημα ήταν ένας έρειπιώνας μετά την ήττα τής Κομόνας, και άνάμεσα σ’ αυτά τά έρείπια δέν μπορούσε κανείς νά διακρίνει σημάδια για κάτι καλύτερο από τόν

παρωχημένο Μπλανκισμό, τὸν Σανκίλοτισμὸ καὶ τὸν Προυντονισμό. Τὸ μεγάλο κύμα ἐργατικῆς ἀναταραχῆς ξεθύμανε στὰ 1873-75, ἀφήνοντας πίσω του συνδικάτα πού δὲν ἦταν παρὰ ἐλάχιστα ἰσχυρότερα, καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις μάλιστα ἦταν ἀσθενέστερα, ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς περιόδου 1866-68. Ἡ ἴδια ἡ Διεθνὴς διαλύθηκε, ἀφοῦ στάθηκε ἀνίκανη νὰ ἐξαλείψει τὴν ἐπιρροὴ τῆς ἀναχρονιστικῆς Ἀριστερᾶς, τῆς ὁποίας ἡ ἀποτυχία ἦταν ἐξόφθαλμη. Ἡ Κομόουνα ἦταν νεκρή, καὶ ἡ μόνη ἄλλη εὐρωπαϊκὴ ἐπανάσταση, ἡ ἰσπανικὴ, πλησίαζε γοργὰ πρὸς τὸ τέλος της: τὸ 1874 οἱ Βουρβόνοι εἶχαν ἤδη ἐπανελθεῖ στὴν Ἰσπανία, ἀναβάλλοντας τὴν ἐπόμενη Ἰσπανικὴ Δημοκρατία γιὰ σχεδὸν ἐξήντα χρόνια. Ὁμολογουμένως διαφαινόταν μιὰ νέα, ἀμυδρὴ ἀκόμα, προοπτικὴ ἐπανάστασης στὶς ὑπανάπτυκτες χῶρες, καὶ ἀπὸ τὸ 1870 ὁ Μάρξ ἄρχισε νὰ ἐναποθέτει κάποιες ἐλπίδες στὴ Ρωσία. Ὡστόσο, τὸ κίνημα πού προκαλοῦσε τὸ πιὸ ἄμεσο ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ ἦταν ἐκεῖνο πού εἶχε τὶς περισσότερες πιθανότητες νὰ κλονίσει τὴ Βρετανία, τὸ προπύργιο τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ, εἶχε καταρρεύσει ἐπίσης. Τὸ κίνημα τῶν Φενίων στὴν Ἰρλανδία ἔδειχνε καὶ αὐτὸ νὰ ἔχει συντριβεῖ (βλ. Κεφάλαιο Ε').

Μιὰ διάθεση ἀναδίπλωσης καὶ ἀπογοήτευσης χαρακτηρίζει τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Μάρξ. Ἐγραψε σχετικὰ λίγα* καὶ ἦταν λίγο πολὺ ἀδρανῆς πολιτικά. Ὡστόσο, μποροῦμε σήμερα νὰ δοῦμε ὅτι δύο ἐπιτεύγματα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἦταν μόνιμα. Στὸ ἐξῆς ἐπρόκειτο νὰ ὑπάρχουν ὀργανωμένα, ἀνεξάρτητα, πολιτικοποιημένα, σοσιαλιστικὰ καὶ μαζικὰ ἐργατικὰ κινήματα. Ἡ ἐπιρροὴ τῆς προμαρξιστικῆς σοσιαλιστικῆς Ἀριστερᾶς εἶχε καταλυθεῖ σὲ μεγάλο βαθμό. Καί, κατὰ συνέπεια, ἡ δομὴ τῆς πολιτικῆς ἐπρόκειτο νὰ ἀλλάξει ὀριστικά.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀλλαγὲς δὲν ἔγιναν φανερὲς παρὰ γύρω στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1880, ὅταν ἀναβίωσε ἡ Διεθνὴς, αὐτὴ τὴ φορά ὡς κοινὸ μέτωπο μαζικῶν κομμάτων πού ἦταν κατὰ τὸ

* Τὸ περισσότερο ἀπὸ τὸ ὕλικό πού ὁ Ἐνγκελς, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μάρξ, τακτοποίησε καὶ δημοσίευσε ὡς 2ο καὶ 3ο τόμο τοῦ *Κεφαλαίου*, καθὼς καὶ τὸ «Θεωρίες γιὰ τὴν ὑπεραξία», εἶχε γραφεῖ στὴν πραγματικότητα πρὶν δημοσιευτεῖ ὁ 1ος τόμος τὸ 1867. Ἀπὸ τὰ κύρια γραπτὰ τοῦ Μάρξ, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἐπιστολές, μόνο τὸ *Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Gotha* (1875) γράφτηκε μετὰ τὴν πτώση τῆς Κομόυνας.

πλεϊστον μαρξιστικά. Ἄλλα ἀκόμα καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 1870, τουλάχιστον ἓνα κράτος ἦταν ἀναγκασμένο νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ νέο πρόβλημα: ἡ Γερμανία. Ἐκεῖ οἱ ψῆφοι τῶν σοσιαλιστῶν (102.000 τὸ 1871) ἄρχισαν πάλι νὰ αὐξάνονται μὲ φαινομενικὰ ἀσυγκράτητη δύναμη, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ σύντομη ὑποχώρηση: 340.000 τὸ 1874, 500.000 τὸ 1877. Κανένας δὲν ἤξερε πῶς νὰ τὰ βγάλει πέρα μὲ αὐτὸ τὸ φαινόμενο. Οἱ μάζες ποὺ δὲν τηροῦσαν παθητικὴ στάση οὔτε ἦταν πρόθυμες νὰ ὑπακούσουν στὰ κελεύσματα τῶν παραδοσιακῶν «ἀνωτέρων» τοὺς ἢ τῆς ἀστικῆς τάξης, καὶ τῶν ὁποίων οἱ ἡγέτες δὲν μποροῦσαν νὰ ἀφομοιωθοῦν, δὲν ταίριαζαν στὸ σχῆμα τῆς ἐπίσημης πολιτικῆς. Ὁ Βίσμαρκ, ποὺ μποροῦσε νὰ παίξει τὸ παιχνίδι τοῦ φιλελεύθερου κοινοβουλευτισμοῦ γιὰ τοὺς δικούς του σκοποὺς καλύτερα ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον, δὲν μπόρεσε νὰ σκεφτεῖ καλύτερη λύση καὶ ἀπαγόρευσε διὰ νόμου τὴ σοσιαλιστικὴ δράση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ'

ΟΙ ΝΙΚΗΜΕΝΟΙ

Παρατηρείται τελευταία μιὰ μίμηση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἠθῶν, ἀκόμα καὶ τῆς ἐπικίνδυνης τέχνης τοῦ δανεισμοῦ: ἀλλὰ, στὰ χέρια ἀνατολικῶν ἡγεμόνων, ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς εἶναι στεῖρος· καὶ ἀντὶ νὰ ἀναστυλώσει ἓνα ἐτοιμόρροπο κράτος, φαίνεται νὰ τὸ ἀπειλεῖ μὲ ταχύτερη κατάρρευση.

Sir T. ERSKINE MAY, 1877¹

Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ δὲν δίνει κύρος στὴ σύγχρονη τρυφερότητα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ... Σὲ ὅλες τὶς ἀνατολικὰς χῶρες, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐμπνέει ἡ Κυβέρνηση φόβο καὶ δέος. Τότε, καὶ μόνο τότε, θὰ ἐκτιμηθοῦν τὰ ὠφελήματά της.

J. W. KAYE, 1870²

I

Σ' αὐτὸν τὸν «ἀγῶνα γιὰ τὴν ὕπαρξην» — μιὰ μεταφορικὴ ἔκφραση ποὺ ἀποδίδει τὸν πυρήνα τῆς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ βιολογικῆς σκέψης τοῦ ἀστικοῦ κόσμου— μόνον οἱ «ικανότεροι» θὰ ἐπιβίωσαν, καὶ τὴν ικανότητά τους θὰ τὴν πιστοποιοῦσε ὄχι ἀπλῶς ἡ ἐπιβίωση, ἀλλὰ ἡ κυριαρχία τους. Ἔτσι, τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑψηλίου ἔπεσε θύμα ἐκείνων τῶν ὁποίων ἡ ὑπεροχὴ —οἰκονομική, τεχνολογική καί, κατὰ συνέπεια, στρατιωτικὴ— ἦταν ἀναμφισβήτητη καὶ φαινόταν ἀκαταμάχητη: τῶν οἰκονομιῶν καὶ κρατῶν τῆς βορειοδυτικῆς καὶ κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ τῶν χωρῶν ποὺ εἶχαν ἐποικιστεῖ ἀπὸ Εὐρωπαίους, κατὰ κύριο λόγο τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Μὲ τρεῖς σημαντικὰς ἐξαιρέσεις, τὴν Ἰνδία, τὴν Ἰνδουνησία καὶ τμῆματα τῆς βόρειας Ἀφρικῆς, λίγες ἀπὸ αὐτὲς τὶς χῶρες ἔγιναν ἢ ἦταν ἤδη τυπικὰ ἀποικίες στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα. (Μποροῦμε νὰ παραλείψουμε τὰ ἐδάφη ποὺ ἐποικίστηκαν ἀπὸ Ἀγγλοσάξονες, ὅπως ἡ Αὐστραλία, ἡ Νέα Ζηλανδία καὶ ὁ Καναδὰς, γιὰτὶ, ἂν καὶ τυπικὰ δὲν ἦταν ἀκόμα ἀνεξάρτητα κράτη,

άντιμετωπίζονταν σαφῶς διαφορετικὰ ἀπὸ τὶς περιοχὲς ποὺ κατοικοῦνταν ἀπὸ «ἰθαγενεῖς» — ὄρος οὐδέτερος καθαυτὸν, ποὺ ὁμως ἀπέκτησε ἔντονα ἀρνητικὴ χροιά.) Εἶναι γεγονός ὅτι αὐτὲς οἱ ἐξαιρέσεις δὲν ἦταν ἀμελητέες: μόνη τῆς ἡ Ἰνδία εἶχε, τὸ 1871, τὸ 14% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς. Ὡστόσο, ἡ πολιτικὴ ἀνεξαρτησία τῶν ὑπόλοιπων χωρῶν δὲν εἶχε μεγάλη σημασία. Οἰκονομικά, ἦταν στὸ ἔλεος τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὸ χέρι του μποροῦσε νὰ τὶς ἀγγίξει. Ἀπὸ στρατιωτικὴ σκοπιὰ, ἡ κατωτερότητά τους ἦταν ὀφθαλμοφανής. Ἡ κανονιοφόρος καὶ τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα φαίνονταν παντοδύναμα.

Στὴν πραγματικότητα δὲν ἦταν τόσο ἀκατανίκητα ὅσο ἔδειχναν ὅταν οἱ Εὐρωπαῖοι ἐκβίαζαν ἀδύναμες ἢ ὀπισθοδρομικὲς κυβερνήσεις. Ὑπῆρχαν ἕνα σωρὸ λαοὶ τοὺς ὁποίους οἱ βρετανοὶ κρατικοὶ λειτουργοὶ ἀρέσκονταν νὰ ἀποκαλοῦν, ὄχι χωρὶς θαυμασμό, «πολεμικὲς φυλές», λαοὶ ἀπόλυτα ἱκανοὶ νὰ νικήσουν τοὺς Εὐρωπαίους σὲ μάχες ἐκ παρατάξεως στὴν ξηρὰ (ποτὲ στὴ θάλασσα). Οἱ Τοῦρκοι ἀπολάμβαναν ἐπάξια τὴ φήμη καλῶν πολεμιστῶν, καὶ πράγματι ἡ ἰκανότητά τους ὄχι μόνον νὰ κατανικοῦν καὶ νὰ σφαγιάζουν τοὺς στασιαστὲς ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀντιστέκονται στὸν πιὸ ἐπικίνδυνον ἀντίπαλό τους, τὸν ρωσικὸ στρατό, συντέλεσε στὴ διατήρηση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἐξίσου ὅσο καὶ οἱ ἀνταγωνισμοὶ ἀνάμεσα στὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, ἢ τουλάχιστον ἐπιβράδυνε τὴν ἀποσύνθεσή της. Οἱ βρετανοὶ στρατιῶτες ἀντιμετώπιζαν μὲ σεβασμὸ τοὺς Σιχ καὶ τοὺς Παθάνους στὴν Ἰνδία ἢ τοὺς Ζουλοῦ στὴν Ἀφρική, οἱ Γάλλοι τοὺς Βερβέρους τῆς βόρειας Ἀφρικῆς. Ἡ πείρα ἔδειχνε καὶ πάλι ὅτι τὰ ἐκστρατευτικὰ σώματα δυσκολεύονταν πολὺ ἀπὸ τὸν συστηματικὸ κλεφτοπόλεμο, ἰδιαίτερα στὶς σχετικὰ ἀπόμακρες, ὄρεινὲς περιοχὲς, ὅπου οἱ ξένοι δὲν εἶχαν τοπικὴ ὑποστήριξη. Οἱ Ρῶσοι ἀγωνίζονταν ὀλόκληρες δεκαετίες γιὰ νὰ κάμψουν αὐτὴ τὴν ἀντίσταση στὸν Καύκασο, ἐνῶ οἱ Βρετανοὶ ἐγκατέλειψαν τὴν προσπάθεια νὰ ἐλέγξουν ἄμεσα τὸ Ἀφγανιστάν καὶ σχεδὸν περιορίστηκαν στὴν ἐπιτήρηση τῶν βορειοδυτικῶν συνόρων τῆς Ἰνδίας. Τέλος, ἡ μόνιμη κατοχὴ ἀχανῶν χωρῶν ἀπὸ μικρὲς μειοψηφίες ξένων κατακτητῶν ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολη καὶ δαπανηρὴ, καί, καθὼς οἱ ἀνεπτυγμένες χῶρες εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιβάλλουν σ' αὐτὲς τὶς χῶρες τὴ θέληση καὶ τὰ συμφέροντά τους μὲ ἄλλο τρόπο, ἢ προσπά-

θεια φαινόταν σχεδόν περιττή. Ὡστόσο, σχεδόν κανένας δὲν ἀμφέβαλλε ὅτι, στὴν ἀνάγκη,μποροῦσε νὰ γίνεи καὶ νὰ στεφθεῖ ἀπὸ ἐπιτυχία.

Ἔτσι, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κόσμου δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ὀρίσει τὴν τύχη του. Στὴν καλύτερη περίπτωση μποροῦσε νὰ ἀντιδράσει στὶς ἐξωτερικὲς δυνάμεις, πού ἀσκοῦσαν ὄλο καὶ μεγαλύτερες πιέσεις. Σὲ γενικὲς γραμμές, αὐτὸς ὁ κόσμος τῶν θυμάτων χωριζόταν σὲ τέσσερις μεγάλες κατηγορίες. Πρῶτον, ὑπῆρχαν οἱ ἐπιζῶσες ἐξευρωπαϊκὲς αὐτοκρατορίες ἢ ἀνεξάρτητα μεγάλα βασίλεια τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἀσίας: ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἡ Περσία, ἡ Κίνα, ἡ Ἰαπωνία καὶ μερικὰ μικρότερα κράτη, ὅπως τὸ Μαρόκο, ἡ Βιρμανία, τὸ Σιάμ καὶ τὸ Βιετνάμ. Τὰ μεγαλύτερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κράτη ἐπιβίωσαν, ἂν καὶ —μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς Ἰαπωνίας, πού θὰ τὴν ἐξετάσουμε χωριστὰ (βλ. Κεφάλαιο Η΄)— διαβρώνονταν ὄλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τίς νέες δυνάμεις τοῦ καπιταλισμοῦ· τὰ μικρότερα κατακτῆθηκαν τελικὰ μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας, μὲ ἐξαίρεση τὸ Σιάμ, πού ἐπέζησε ὡς οὐδέτερη ζώνη ἀνάμεσα στὴ βρετανικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ σφαίρα ἐπιρροῆς. Δεύτερον, ὑπῆρχαν οἱ πρώην ἀποικίες τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Πορτογαλίας στὴν Ἀμερικὴ, οἱ ὁποῖες τώρα ἀποτελοῦσαν τυπικῶς ἀνεξάρτητα κράτη. Τρίτον, ὑπῆρχε ἡ Ἀφρικὴ νότια τῆς Σαχάρας, ἕνας χῶρος γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν χρειάζεται νὰ πούμε πολλά, γιατί ἐκεῖνὴ τὴν περίοδο δὲν προκαλοῦσε ἰδιαίτερη προσοχή. Τέλος, ὑπῆρχαν τὰ θύματα πού εἶχαν ἤδη ἀποικιοποιηθεῖ ἢ κατακτηθεῖ καὶ τυπικά, κυρίως στὴν Ἀσία.

Ὅλες αὐτὲς οἱ χῶρες ἀντιμετώπιζαν τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα ποῖα στάση νὰ κρατήσουν ἀπέναντι στὴν τυπικὴ ἢ ἄτυπη κατάκτησή τους ἀπὸ τὴ Δύση. Τὸ ὅτι οἱ λευκοὶ ἦταν τόσο ἰσχυροὶ ὥστε δὲν μποροῦσε κανεὶς νὰ τοὺς ἀγνοήσει ἦταν, ἀλίμονο, ὀλοφάνερο. Οἱ Μάγια τῆς ζούγκλας τοῦ Γιουκατὰν ἐπιχείρησαν τὸ 1847 νὰ τοὺς διώξουν, ἐπιστρέφοντας στὸν πατροπαράδοτο τρόπο ζωῆς τους, καὶ μάλιστα τὸ κατάφεραν ὡς ἕνα βαθμὸ χάρη στὸν «Φυλετικὸ Πόλεμο», πού ἄρχισε τὸ 1847, ἀλλὰ τελικὰ, τὸν 20ὸ αἰῶνα, ἡ ἀγαυὴ ἢ ἄκαμπτος καὶ ἡ τσίκλα τοὺς ξανάφεραν στὴν τροχιά τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ περίπτωσή τους, ὡστόσο, ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση, γιατί τὸ Γιουκατὰν ἦταν ἀπομονωμένο, τὸ πλησιέστερο λευκὸ κράτος (τὸ Μεξικὸ) ἦταν ἀδύναμο καὶ οἱ Βρετανοὶ (μιὰ ἀπὸ τίς ἀποικίες τῶν ὁποίων γειτόνευε

μέ τους Μάγια) δὲν ἀποθάρρυναν τὶς προσπάθειές τους. Νομάδες ἐπιδρομεῖς καὶ ὄρεσίβιες φυλές μπορεῖ νὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ τοὺς κρατοῦν σὲ ἀπόσταση καὶ νὰ φαντάζονται ὅτι ἡ σπανιότητα τῶν «ἐπισκέψεων» τοὺς ὀφειλόταν στὴ δική τους δύναμη, ὄχι στὸ γεγονός ὅτι ζοῦσαν σὲ περιοχὴ ἀπομονωμένη καὶ οἰκονομικὰ ἀδιάφορη. Ἄλλὰ γιὰ τοὺς πολιτικὰ πιὸ ὀργανωμένους λαοὺς τοῦ μὴ καπιταλιστικοῦ κόσμου, τὸ ζήτημα δὲν ἦταν ἂν μποροῦσαν νὰ ἀποφύγουν τὸν κόσμο τοῦ λευκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ πῶς νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐπίδρασή του: ἀντιγράφοντάς τον, προβάλλοντάς ἀντίσταση στὴν ἐπιρροή του ἢ μὲ ἓνα συνδυασμὸ αὐτῶν τῶν δύο ἀντιδράσεων;

Δύο ἀπὸ τὶς ἐξαρτημένες ζῶνες τοῦ κόσμου εἶχαν ἤδη περάσει ἀπὸ ἀναγκαστικὸ «ἐκδυτικισμό», λόγω τῆς εὐρωπαϊκῆς διοίκησής τους, ἢ γνώριζαν τώρα αὐτὴ τὴ διαδικασία: οἱ πρῶην ἀποικίες τῆς Ἀμερικῆς καὶ οἱ νῦν ἀποικίες τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου.

Ἡ Λατινικὴ Ἀμερικὴ εἶχε ἀναδυθεῖ ἀπὸ τὸ ἰσπανικὸ καὶ πορτογαλικὸ ἀποικιακὸ καθεστῶς ὡς σύμφυρμα ἀπὸ τυπικῶς κυρίαρχα κράτη, ὅπου φιλελεύθεροι ἀστικοὶ θεσμοὶ καὶ νόμοι, βρετανικῆς ἢ γαλλικῆς ἔμπνευσης, ἐπικολλήθηκαν στὴ θεσμικὴ κληρονομιά τοῦ ἰσπανικοῦ καὶ πορτογαλικοῦ παρελθόντος, εἰδικότερα στὸν ἔνθερμο καὶ βαθιὰ ριζωμένο, ἂν καὶ χρωματισμένο ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἰδιομορφίες, ρωμαιοκαθολικισμὸ τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ — πού τὸν ἀποτελοῦσαν Ἰνδιάνοι, μιγάδες καί, στὴν Καραϊβικὴ καὶ στὴν παράκτια ζώνη τῆς Βραζιλίας, κυρίως Ἀφρικανοί.* Ὁ ἱμπεριαλισμὸς τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου δὲν ἐπρόκειτο νὰ κάνει καμιὰ τέτοια συστηματικὴ προσπάθεια νὰ κηρύξει τὸ Εὐαγγέλιο στὰ θύματά του. Ὅλες αὐτὲς οἱ χῶρες ἦταν ἀγροτικὲς καὶ οὐσιαστικὰ ἀπρόσιτες στὴν παγκόσμια ἀγορά, ὅταν βρίσκονταν μακριὰ ἀπὸ μεγάλα ποτάμια, θαλάσσια λιμάνια καὶ μουλαρόδρομους. Ἄν ἐξαιρέσουμε τὴ ζώνη μὲ τὶς φυτεῖες τῶν δούλων καὶ τὶς φυλές τῆς ἀπροσπέλαστης ἐνδοχώρας ἢ τῶν μακρινῶν συνόρων στὸν ἀπώτατο Βορρὰ καὶ τὸν ἀπώτατο Νότο, οἱ κάτοικοί τους ἦταν κυρίως γεωργοὶ καὶ κτηνοτρόφοι διαφόρων χρωμάτων, ζοῦσαν σὲ αὐτόνομες κοινότητες, εἶχαν γίνει δουλοπάροικοι τῶν μεγαλο-

* Στὶς περιοχὲς τῶν δούλων ἐπιβίωναν λατρεῖες ἀφρικανικῆς προέλευσης, λίγο πολὺ συγκερασμένες μὲ τὸν καθολικισμό, ἀλλὰ, μὲ ἐξαιρέση τὴν Ἀιτή, δὲν φαίνεται νὰ ἀνταγωνίζονταν τὴν κυρίαρχη θρησκεία.

γαιοκτημόνων ἤ, σπανιότερα, ἦταν ἀνεξάρτητοι. Τοὺς ἐξουσίαζαν οἱ πλούσιοι μεγαλογαιοκτήμονες, τῶν ὁποίων ἡ θέση εἶχε ἐνισχυθεῖ σημαντικὰ μὲ τὴν κατάργηση τῆς ἰσπανικῆς ἀποικιοκρατίας, γιατί τὸ ἀποικιακὸ καθεστῶς προσπαθοῦσε νὰ διατηρήσει ἕναν ὀρισμένο ἔλεγχο πάνω τους, παρέχοντας μεταξύ ἄλλων κάποια προστασία στὶς κοινότητες τῶν ἀγροτῶν (κυρίως Ἰνδιάνων). Ἐπίσης, τοὺς ἐξουσίαζαν οἱ ἔνοπλοι τοὺς ὁποίους μπορούσαν νὰ κινητοποιήσουν οἱ γαιοκτήμονες ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλος. Αὐτοὶ οἱ ἔνοπλοι ἀποτέλεσαν τὴ βάση τῶν καουδῖλιο, πού, ἐπικεφαλῆς τῶν στρατῶν τους, ἔγιναν ἕνα τόσο γνώριμο στοιχεῖο τοῦ πολιτικοῦ σκηνικοῦ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Κατὰ βάση, σχεδὸν ὅλες οἱ χῶρες τῆς ἠπείρου εἶχαν ὀλιγαρχικά καθεστῶτα. Στὴν πράξη, αὐτὸ σήμαινε ὅτι τὰ ἐθνικὰ κράτη ἦταν ἀδύναμα, ἐκτὸς ἂν μιὰ χῶρα ἦταν πολὺ μικρὴ ἢ ἕνας δικτάτορας ἀρκετὰ θηριώδης ὥστε νὰ ἐνσπείρει, τουλάχιστον προσωρινά, τὸν τρόμο στοὺς πιὸ μακρινούς ὑπηκόους του. Ἡ ὁποία ἐπαφὴ τῶν χωρῶν αὐτῶν μὲ τὴν παγκόσμια οἰκονομία γινόταν μέσω τῶν ξένων, πού ἔλεγχαν τὶς εἰσαγωγὲς καὶ ἐξαγωγὲς τῶν βασικῶν προϊόντων τους καὶ τὴ ναυτιλία τους (μὲ ἐξαίρεση τὴ Χιλή, πού εἶχε δικό της καὶ ἀκμαῖο στόλο). Στὴν περίοδο πού μᾶς ἀφορᾷ, αὐτοὶ οἱ ξένοι ἦταν κατὰ τὸ πλεῖστον Ἄγγλοι, ἂν καὶ ὑπῆρχαν ἐπίσης μερικοὶ Γάλλοι καὶ Ἀμερικανοί. Ἡ τύχη τῶν κυβερνήσεών τους ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὶς προμήθειες πού τοὺς ἔδιναν οἱ ἀλλοδαποὶ ἔμποροι καὶ ἀπὸ τὴ δανειοληπτικὴ ἱκανότητά τους (καὶ ἐδῶ ἐπίσης τὰ περισσότερα δάνεια προέρχονταν ἀπὸ τοὺς Βρετανούς).

Οἱ πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία εἶδαν μιὰ οικονομικὴ καί, σὲ πολλὲς περιοχές, δημογραφικὴ κάμψη, μὲ ἀξιοσημείωτες ἐξαιρέσεις, ὅπως ἡ Βραζιλία, πού ἀποσχίστηκε εἰρηνικὰ ἀπὸ τὴν Πορτογαλία ὑπὸ τὴν ἡγεμονία ἑνὸς τοπικοῦ αὐτοκράτορα, ἀποφεύγοντας τὴν ἀναταραχὴ καὶ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, καὶ ἡ Χιλή, πού ὁ Εἰρηνικὸς ὠκεανὸς τὴν ἀπομόνωνε στὴ στενὴ εὐκρατὴ λωρίδα της. Οἱ φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις πού ἔκαναν οἱ νέες κυβερνήσεις αὐτῶν τῶν κρατῶν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν τὴ μεγαλύτερη συγκέντρωση ἀβασίλευτων καθεστῶτων στὸν κόσμον, δὲν εἶχαν πρὸς τὸ παρὸν ἀξιόλογες πρακτικὲς συνέπειες. Σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα, καὶ συνεπῶς σημαντικότερα κράτη, ὅπως ἡ Ἀργεντινὴ στὰ χρόνια τοῦ δικτάτορα Ρόσας (1835-52), δέσποζαν τοπικιστές, ἐσωστρεφεῖς ὀλιγαρ-

χικοί, πού αντιμετώπιζαν έχθρικά κάθε καινοτομία. Ἡ ἐκπληκτικὴ παγκόσμια ἐξάπλωση τοῦ καπιταλισμοῦ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἐπρόκειτο νὰ ἀλλάξει τὴν κατάσταση.

Στὴν πρώτη φάση, πρὸς τὰ βόρεια τοῦ Ἰσθμοῦ τοῦ Παναμᾶ, αὐτὴ ἢ ἐξέλιξη ὁδήγησε σὲ πολὺ περισσότερες ἄμεσες ἐπεμβάσεις τῶν «ἀνεπτυγμένων» κρατῶν ἀπὸ ὅσο εἶχε συνηθίσει ἡ Λατινικὴ Ἀμερικὴ μετὰ τὴν ἔκλειψη τῆς ἰσπανικῆς καὶ πορτογαλικῆς κυριαρχίας. Τὸ Μεξικὸ, τὸ κύριο θύμα, ἔχασε τεράστιες ἐκτάσεις πρὸς ὄφελος τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, ἐξαιτίας τῆς ἀμερικανικῆς εἰσβολῆς τοῦ 1847. Στὴ δευτέρη φάση, ἡ Εὐρώπη (καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ οἱ Ἑνωμένες Πολιτείες) ἀνακάλυψε προϊόντα πού ἄξιζε νὰ εἰσαχθοῦν ἀπὸ αὐτὴ τὴ μεγάλη ὑπανάπτυκτη ζώνη: γουάνο* ἀπὸ τὸ Περού, καπνὸ ἀπὸ τὴν Κούβα καὶ διάφορες ἄλλες περιοχές, βαμβάκι ἀπὸ τὴ Βραζιλία καὶ ἄλλου (προπαντὸς στὴ διάρκεια τοῦ ἀμερικανικοῦ Ἐμφυλίου), καφέ, μετὰ τὸ 1840 κυρίως ἀπὸ τὴ Βραζιλία, νιτρικὰ ἄλατα ἀπὸ τὸ Περού κτλ. Ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ προϊόντα γνῶρισαν τεράστια προσωρινὴ ζήτηση, γιὰ νὰ παρακμάσουν κατόπιν ἐξίσου γρήγορα ὅσο ἔφτασαν στὸ μεσουράνημά τους: Ἡ ἐποχὴ τοῦ περουβιανοῦ γουάνο σχεδὸν δὲν εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 καὶ τελείωσε πρὶν ἀνατείλει ἡ δεκαετία τοῦ 1880. Μόνο μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἡ Λατινικὴ Ἀμερικὴ ἀνέπτυξε ἐκεῖνο τὸν σχετικὰ σταθερὸ τύπο ἐξαγωγῶν προϊόντων, πού ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβιώσει ὡς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα μας ἢ καὶ ὡς σήμερα. Οἱ ἐπενδύσεις κεφαλαίων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἄρχισαν νὰ ἀναπτύσσουν τὴν ὑποδομὴ τῆς ἡπείρου: σιδηροδρομικὲς γραμμές, λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις, ὑπηρεσίες κοινῆς ὠφέλειας ἢ μετανάστευση ἀπὸ τὴν Εὐρώπη αὐξήθηκε καὶ αὐτὴ σημαντικὰ, τουλάχιστον στὴν Κούβα, τὴ Βραζιλία καὶ προπαντὸς στὶς εὐκρατες ἐκτάσεις τῆς ἐκβολῆς τοῦ Ρίο ντὲ λα Πλάτα.**

Αὐτὲς οἱ ἐξελίξεις ἐνίσχυσαν τὴ μειονότητα τῶν Λατινοαμερικανῶν πού ἦταν ἀφοσιωμένοι στὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἡπείρου τους, μιᾶς ἡπείρου τόσο φτωχῆς στὴν πράξη ὅσο ἦταν πλούσια σὲ δυναμικὸ καὶ πλουτοπαραγωγικὲς πηγές: ἐνὸς «ζητιάνου πού κάθεται πάνω

* Λίπασμα ἀπὸ περιττώματα ζῶων, πουλιῶν, ψαριῶν.

** Γύρω στοὺς 250.000 Εὐρωπαῖοι ἐγκαταστάθηκαν στὴ Βραζιλία ἀνάμεσα στὸ 1855 καὶ τὸ 1874, ἐνῶ περισσότεροι ἀπὸ 800.000 μετανάστευσαν στὴν Ἀργεντινὴ καὶ τὴν Οὐρουγουάη τὴν ἴδια περίπου περίοδο.

σ' ένα σωρό χρυσάφι», όπως περιέγραψε ένας Ιταλός περιηγητής τὸ Περού. Οἱ ξένοι, ἀκόμα καὶ ὅταν ἀποτελοῦσαν ὑπαρκτὴ ἀπειλή, ὅπως στὸ Μεξικό, φαίνονταν λιγότερο ἐπικίνδunami ἀπὸ ὅσο ὁ πανίσχυρος συνδυασμὸς ἐγχώριας ἀδράνειας, πού χαρακτηρίζε τoὺς συντηρητικoὺς ἀγρότες, ὀπισθοδρομικῶν τσιφλικᾶδων καί, πάνω ἀπὸ ὅλα, τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ, σωστότερα, ἐλάχιστες πιθανότητες ἀποτελεσματικῆς ἀντίστασης στοὺς ξένους θὰ ὑπῆρχαν, ἂν δὲν παραμερίζονταν πρῶτα αὐτὰ τὰ ἐμπόδια. Καί ὁ μόνος τρόπος νὰ παραμεριστοῦν ἦταν ὁ ἀκάθεκτος ἐκσυγχρονισμὸς καὶ «ἐξευρωπαϊσμὸς».

Οἱ ἰδεολογίες τῆς «προόδου», πού συνέπαιρναν τoὺς μορφωμένους Λατινοαμερικανoὺς, δὲν ἦταν ἀπλῶς ὁ «πεφωτισμένος» ἐλευθεροεκτονισμὸς καὶ ὁ μπενθαιμικὸς φιλελευθερισμὸς, πού τόσο δημοφιλεῖς ἦταν στὴ διάρκεια τοῦ κινήματος γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία. Στὴ δεκαετία τοῦ 1840, διάφορες μορφές οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ συγκινοῦσαν τoὺς διανοοῦμένους, καθὼς εὐαγγελίζονταν ὄχι μόνον τὴν κοινωνικὴ τελειοποίηση ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ἐνῶ στὴ δεκαετία τοῦ 1870 ὁ θετικισμὸς τοῦ Αὐγουστοῦ Κόντ ἄρχισε νὰ διεισδύει βαθιὰ στὴ Βραζιλία (τῆς ὁποίας τὸ ἐθνικὸ ἔμβλημα ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ ρῆση τοῦ Κόντ «Τάξη καὶ Πρόοδος») καί, σὲ μικρότερο βαθμὸ, στὸ Μεξικό. Ὡστόσο, ὁ κλασικὸς «φιλελευθερισμὸς» ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐπικρατεῖ. Ὁ συνδυασμὸς τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 καὶ τῆς παγκόσμιας καπιταλιστικῆς ἐξάπλωσης ἔδωσε στοὺς φιλελεύθερους τὴ μεγάλη εὐκαιρία τους. Ἐπέφεραν πράγματι τὴν κατάλυση τοῦ παλιοῦ ἀποικιακοῦ νομικοῦ καθεστῶτος. Οἱ δύο σημαντικότερες —καὶ ἀλληλένδετες— μεταρρυθμίσεις ἦταν ἡ κατάργηση κάθε δικαιώματος γαιοκτησίας, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἐξασφάλιζε ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ ἡ ἀγοραπωλησία (ὅπως ἔγινε στὴ Βραζιλία μὲ τὸ νόμο τοῦ 1850 περὶ κτηματικῆς περιουσίας καὶ στὴν Κολομβία, τὴν ἴδια χρονιά, μὲ τὴν ἄρση τῶν περιορισμῶν στὸν τεμαχισμὸ τῶν γαιῶν τῶν Ἰνδιάνων), καὶ προπαντὸς ὁ φανατικὸς ἀντικληρικισμὸς, πού μεταξὺ ἄλλων ἐπιδίωκε καὶ αὐτὸς τὴν κατάργηση τῆς ἔγγειας περιουσίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πιὸ ἀκραία μορφή ἀντικληρικισμοῦ ἐκδηλώθηκε στὸ Μεξικό, ὅταν ἦταν πρόεδρος ὁ Μπενίτο Χουάρες (1806-1872) μὲ τὸ σύνταγμα τοῦ 1857, ὅποτε ἡ Ἐκκλησία χωρίστηκε ἀπὸ τὸ Κράτος, καταργήθηκαν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ φόροι, οἱ ἱερεῖς ὑποχρεώθηκαν νὰ δώσουν ὄρκο νομιμοφροσύνης, ἀπαγορεύτηκε στοὺς δημοσίους

ὑπαλλήλους νὰ παρίστανται σὲ θρησκευτικὲς τελετὲς καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ γῆ πουλήθηκε. Ἄλλὰ καὶ ἄλλες χῶρες δὲν ὕστεροῦσαν πολὺ σὲ ἀντικληρικὸ πνεῦμα.

Ἡ προσπάθεια νὰ μεταρρυθμιστεῖ ἡ κοινωνία χάρις σὲ ἓναν θεσμικὸ ἐκσυγχρονισμὸ πού τὸν ἐπέβαλε ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἀπέτυχε, καὶ ὁ βαθύτερος λόγος εἶναι ὅτι δὲν μπόρεσε νὰ στηριχτεῖ στὴν οικονομικὴ ἀνεξαρτησία. Οἱ φιλελεύθεροι ἦταν μιὰ μορφωμένη ἐλίτ τῶν πόλεων, σὲ μιὰ ἀγροτικὴ ἤπειρο, καί, ὅποτε διέθεταν γνήσια δύναμη, βασιζόταν σὲ ἀφερέγγυους στρατηγούς καὶ σὲ τοπικὲς φατρίες γαιοκτημόνων, οἱ ὁποῖες, γιὰ λόγους πού συχνὰ δὲν εἶχαν παρὰ ἐλάχιστη σχέση μετὰ τὸν Τζὼν Στιούαρτ Μιλ ἢ τὸν Δαρβίνο, ἀποφάσιζαν νὰ κινητοποιήσουν τὴν πελατεία τους γιὰ δικό τους λογαριασμὸ. Ἀπὸ κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ ἄποψη, ἐλάχιστα πράγματα εἶχαν ἀλλάξει στὴν ἐνδοχώρα τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς τῆ δεκαετία τοῦ 1870, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ δύναμη τῶν γαιοκτημόνων εἶχε μεγαλώσει καὶ τῶν ἀγροτῶν μειωθεῖ. Καὶ οἱ ἀλλαγές πού εἶχαν γίνει λόγω τῆς διείσδυσης τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑποταγὴ τῆς παλαιᾶς οἰκονομίας στὶς ἀνάγκες τοῦ εἰσαγωγικοῦ-ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου, τὸ ὁποῖο ἐξυπηρετοῦσαν λίγα μεγάλα λιμάνια ἢ κεφάλαια καὶ τὸ ἔλεγχαν οἱ ἀλλοδαποὶ ἢ ξένοι ἄποικοι. Ἡ μόνη ἀξιόλογη ἐξαίρεση ἦταν οἱ χῶρες τοῦ Ρίο ντὲ λα Πλάτα, ὅπου ἡ μαζικὴ μετανάστευση Εὐρωπαίων ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσῃ ἓναν ἐξολοκλήρου καινούριο πληθυσμὸ, μετὰ κοινωνικὴ δομὴ ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν παράδοση. Στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ Λατινικὴ Ἀμερικὴ πῆρε τὸ δρόμο τοῦ «ἐκδυτικισμοῦ», στὴν ἀστικοφιλελεύθερη ἐκδοχὴ του, μετὰ μεγαλύτερο ζῆλο, καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις περισσότερο ριζοσπαστικὰ ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰαπωνία, ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἀπογοητευτικά.

Ἄν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὶς περιοχὲς πού κατοικοῦνταν ἀπὸ εὐρωπαίους ἀποίκους (κατὰ κανόνα σχετικὰ νεοφερμένους) καὶ δὲν εἶχαν μεγάλο αὐτόχθονα πληθυσμὸ (Αὐστραλία, Καναδάς), οἱ ἀποικιακὲς αὐτοκρατορίες τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἀποτελοῦνταν α) ἀπὸ λίγες χῶρες ὅπου μιὰ πλειονότητα ἢ μειονότητα λευκῶν ἐποίκων συνυπῆρχε μετὰ ἓναν ὄχι ἀμελητέο ἰθαγενῆ πληθυσμὸ (Νότια Ἀφρική, Ἀλγερία, Νέα Ζηλανδία) καὶ β) ἓναν μεγαλύτερο ἀριθμὸ χωρῶν ὅπου

δὲν ὑπῆρχε κὰν σημαντικὸς ἢ μόνιμος πληθυσμὸς Εὐρωπαϊῶν.* Οἱ ἀποικίες τῶν «λευκῶν οἰκιστῶν» ἐπρόκειτο, ὅπως εἶναι πασίγνωστο, νὰ δημιουργήσουν τὸ πιὸ ἀκανθῶδες πρόβλημα τῆς ἀποικιοκρατίας, ἂν καὶ στὴν περιόδὸ μας δὲν εἶχε ἀκόμα μεγάλη διεθνή σημασία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ κύριο πρόβλημα τῶν ἰθαγενῶν πληθυσμῶν ἦταν πῶς νὰ ἀντισταθοῦν στὴν προέλαση τῶν λευκῶν ἀποίκων καί, παρόλο πὺ οἱ Ζουλού, οἱ Μαορι καὶ οἱ Βέρβεροι ἦταν φοβεροὶ πολεμιστὲς, δὲν μποροῦσαν νὰ σημειώσουν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τοπικὲς ἐπιτυχίες. Οἱ ἀποικίες πὺ εἶχαν συμπαγὴ ἰθαγενὴ πληθυσμὸ προκαλοῦσαν σοβαρότερα προβλήματα, γιὰτὶ ἡ ἔλλειψη λευκῶν ἐπέβαλλε τὴν εὐρεία χρησιμοποίησιν ντόπιων, γιὰ νὰ διευθύνουν καὶ νὰ ἐκφοβίζουν τοὺς ὑπόλοιπους συμπατριῶτες τοὺς γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐπικυριάρχων τοὺς, οἱ ὅποιοι πάντως ἔπρεπε νὰ διοικοῦν τὴν ἀποικία μὲ βάση τοὺς ἐγχώριους θεσμοὺς, τουλάχιστο σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀντιμετώπιζαν τὸ διττὸ πρόβλημα πῶς νὰ δημιουργήσουν ἓνα σῶμα ἀφομοιωμένων ἰθαγενῶν πὺ θὰ ἔπαιρναν τὴ θέσιν τῶν λευκῶν καὶ πῶς νὰ ἀναπροσαρμόσουν τοὺς παραδοσιακοὺς θεσμοὺς αὐτῶν τῶν χωρῶν, οἱ ὅποιοι συχνὰ ἦταν κάθε ἄλλο παρὰ κατὰλληλοι γιὰ τοὺς σκοποὺς τοὺς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ἰθαγενεῖς λαοὶ ἀντιμετώπιζαν τὴν πρόκλησιν τοῦ ἐκδυτικισμοῦ ὡς κάτι γιὰ τὸ ὅποιο δὲν ἀρκοῦσε ἀπλὴ ἀντίστασιν.

II

Ἡ ἀποικία

Ἡ Ἰνδία — ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλες τὶς ἀποικίες — δείχνει καθαρὰ τὸν πολὺπλοκο καὶ παράδοξο χαρακτῆρα αὐτῆς τῆς κατάστασιν. Ἡ

* Ἡ ἐπιμειξία δὲν πῆρε μαζικὸ χαρακτῆρα σ' αὐτὲς τὶς περιοχές, σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὶς παλιὲς προβιομηχανικὲς αὐτοκρατορίες — τμήματα τῶν ὁποίων ἐπιζοῦσαν ἀκόμα (π.χ. Κούβα, Πουέρτο Ρίκο, Φιλιππίνες) — καὶ φαίνεται ὅτι, τουλάχιστον στὴν Ἰνδία, ἄρχισε νὰ ἀποθαρρύνεται ὅλο καὶ περισσότερο στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Τέτοιες ὁμάδες ἀπὸ μεστίσο, πὺ δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ ἀφομοιωθοῦν ἀπὸ τὴν «ἐγχρωμὴ» φυλὴ (ὅπως στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες) οὔτε νὰ «περάσουν» γιὰ λευκοί, χρησιμοποιοῦνταν μερικὲς φορὲς ὡς κάστα ὑποδεέστερων διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἢ τεχνικῶν, ὅπως στὴν Ἰνδονησία ἢ τὴν Ἰνδία, ὅπου μονοπωλοῦσαν τὴ διευθύνσιν τῶν σιδηροδρόμων· ἀλλὰ, καταρχήν, ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα σὲ «λευκοὺς» καὶ «ἐγχρωμοὺς» ἦταν σαφῆς καὶ αὐστηρὴ.

ὑπαρξῆς ξένης κυριαρχίας δὲν δημιουργοῦσε ἀπὸ μόνῃ της κανένα σοβαρὸ πρόβλημα ἐδῶ, γιατί τεράστιες ἐκτάσεις αὐτῆς τῆς ὑποηπείρου εἶχαν κατακτηθεῖ καὶ ξανακατακτηθεῖ στὴν πορεία τῆς ἱστορίας της ἀπὸ διάφορους ξένους εἰσβολεῖς (μὲ ὀρμητῆριο κατὰ κανόνα τὴν κεντρικὴ Ἄσια), οἱ ὁποῖοι εἶχαν νομιμοποιηθεῖ ἱκανοποιητικὰ χάρις στὴν ἀποτελεσματικὴ διακυβέρνησή τους. Τὸ ὅτι οἱ τωρινοὶ κυρίαρχοι εἶχαν κάπως λευκότερο δέρμα ἀπὸ ὅσο οἱ Ἀφγανοὶ καὶ χρησιμοποιοῦσαν στὴ διοίκηση μιὰ γλώσσα λίγο πιὸ ἀκατανόητη ἀπὸ τὰ κλασικὰ περσικά, δὲν προκαλοῦσε ἰδιαίτερες δυσκολίες· τὸ ὅτι δὲν ἐπιδίδωκαν μὲ μεγάλο ζῆλο νὰ προσηλυτίσουν τοὺς ντόπιους στὴν ἰδιόρρυθμη θρησκεία τους (πρὸς θλίψη τῶν ἱεραποστόλων) ἀποτελοῦσε πολιτικὸ πλεονέκτημα. Ὡστόσο, οἱ ἀλλαγές τις ὁποῖες ἐπέβαλλαν, σκόπιμα ἢ ὡς συνέπεια τῆς παράξενης ἰδεολογίας τους καὶ τῶν πρωτόγνωρων οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων τους, ἦταν βαθύτερες καὶ ἀνατρεπτικότερες ἀπὸ ὅτιδήποτε εἶχε περάσει ὡς τότε ἀπὸ τὴ Διάβαση Κυμπέρ.

Ἄλλὰ οἱ ἀλλαγές αὐτές ἦταν ταυτόχρονα ἐπαναστατικὲς καὶ περιορισμένες. Οἱ Βρετανοὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἐκδυτικίσουν — ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις μάλιστα νὰ ἀφομοιώσουν — τοὺς ντόπιους, ὄχι μόνον ἐπειδὴ μερικὰ τοπικὰ ἔθιμα, ὅπως ἡ πυρπόληση τῶν χερῶν γυναικῶν (σαττή), προκαλοῦσαν γνήσια ἀγανάκτηση σὲ πολλοὺς Εὐρωπαίους, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ αὐτὸ ἀπαιτοῦσαν ἢ διοίκηση καὶ ἢ οἰκονομία. Ἡ ἀποικιακὴ διοίκηση καὶ οἰκονομία ὑπέσκαπταν ἐπίσης τὴν ὑφιστάμενη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ δομὴ, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν ἦταν αὐτὴ ἡ πρόθεση τῶν Βρετανῶν. Ἔτσι, ἔπειτα ἀπὸ πολύχρονες συζητήσεις, τὸ περίφημο ὑπόμνημα τοῦ Μακώλεϊ (1800-1859) τὸ 1835 εἶχε καθιερώσει ἕνα καθαρὰ ἀγγλικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα γιὰ τοὺς λίγους Ἰνδοὺς γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὁποίων ἐνδιαφερόταν ἐπίσημα ἡ βρετανικὴ διοίκηση, δηλαδὴ γιὰ τοὺς κατώτερους διοικητικοὺς ὑπαλλήλους. Διαμορφώθηκε μιὰ μικρὴ ἐξαγγλισμένη ἐλίτ, μερικὲς φορές τόσο ξεκομμένη ἀπὸ τίς μάζες τῶν Ἰνδῶν ὥστε τὰ μέλη της δὲν μπορούσαν νὰ μιλήσουν ἄνετα τὴν ἴδια τους τὴ γλώσσα ἢ ἐξάγγλιζαν τὰ ὀνόματά τους, παρόλο πὺ ἀκόμα καὶ τὸν πιὸ ἀφομοιωμένο Ἰνδὸ οἱ Ἀγγλοὶ δὲν τὸν ἀντιμετώπιζαν ὡς Ἀγγλο.* Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ

* Ἡ βρετανικὴ Ἀριστερὰ ἦταν, πρὸς τιμὴν της, δημοκρατικότερη, καὶ τελικὰ ἕνας ἢ δύο ἰνδοὶ μετανάστες ἐκλέχτηκαν στὸ βρετανικὸ κοινοβούλιο· ὁ πρῶτος ἀπὸ

μως, οί Βρετανοί άρνούνταν ή άδυνατοΰσαν νά εκδυτικίσουν τούς ντόπιους, έπειδή οί 'Ινδοί ήταν σέ τελική άνάλυση ύποτελείς λαοί, πού ή λειτουργία τους δέν ήταν νά άνταγωνίζονται τόν βρετανικό καπιταλισμό, έπειδή οί πολιτικοί κίνδυνοι άπό τήν ύπέρμετρη παρέμβαση στά λαϊκά ήθη ήταν σοβαροί, και τέλος έπειδή οί διαφορές άνάμεσα στόν τρόπο ζωής τών Βρετανών και τών περίπου 190 έκατομμυρίων 'Ινδών (τό 1871) φαίνονταν τόσο μεγάλες, ώστε νά θεωρούνται ουσιαστικά άνυπέρβλητες, τουλάχιστον γιά μιá χούφτα βρετανών άποικιακών λειτουργών. 'Η άξιολογότετη βιβλιογραφία πού παρήγαγαν οί άνθρωποι οί όποιοι κυβένησαν ή είχαν πείρα άπό τήν 'Ινδία τόν 19ο αιώνα, και πού συνέβαλε σημαντικά στην άνάπτυξη τής κοινωνιολογίας, τής κοινωνικής άνθρωπολογίας και τής συγκριτικής ιστορίας (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ'), είναι μιá σειρά παραλλαγών πάνω στό θέμα αύτής τής άντίφασης και άδυναμίας.

'Ο «έκδυτικισμός» έμελλε νά γεννήσει τελικά τήν ήγεσία, τις ιδεολογίες και τά προγράμματα του ίνδικού άπελευθερωτικού άγώνα, του όποιου οί πνευματικοί και πολιτικοί ήγέτες έπρόκειτο νά άναδειχτοΰν μέσα άπό τις γραμμές όσων συνεργάστηκαν μέ τούς Βρετανούς, ώφελήθηκαν άπό τήν άποικιοκρατία ώς μεταπρατική άστική τάξη ή μέ άλλους τρόπους, ή πάλι βάλθηκαν νά «έκσυγχρονιστοΰν» μιμούμενοι τή Δύση. Δημιούργησε τις καταβολές μιās τάξης αυτόχθονων βιομηχάνων, πού τά συμφέροντά τους έπρόκειτο νά τούς φέρουν σέ σύγκρουση μέ τήν οίκονομική πολιτική τής μητρόπολης. Πρέπει όμως νά τονιστεί ότι εκείνη τήν περίοδο ή «έκδυτικισμένη» έλίτ, γιά όσα πράγματα και άν δυσφορούσε, θεωρούσε ότι οί Βρετανοί άποτελοΰσαν πρότυπο και ταυτόχρονα έδιναν καινούριες δυνατότητες. 'Ο άνώνυμος έθνικιστής στό *Mukherjee's Magazine* (Καλκούτα 1873) ήταν ακόμα μεμονωμένη περίπτωση, όταν έγραφε: «Θαμπωμένοι άπό τό έπιφανειακό λούστρο πού έβλεπαν γύρω τους ... οί ίθαγενείς άσπάζονταν ώς τώρα τις άντιλήψεις τών άνωτέρων τους και πίστευαν σ' αυτές σαν νά ήταν μιá έμπορική Βέδα. 'Αλλά μέρα μέ τή μέρα τό φώς τής γνώσης διαλύει τήν όμίχλη του μυαλού τους».³ 'Όταν ύπήρχε άντίσταση στους Βρετανούς ώς Βρετανούς, αύτή προ-

αυτούς ήταν ύποψήφιος τών Ριζοσπαστών σέ μιá έκλογική περιφέρεια του Λονδίνου τό 1893.

ερχόταν από τους παραδοσιοκράτες. 'Αλλά ακόμα και αυτή —μέ μια σημαντική εξαίρεση— έσβησε, σέ μια εποχή πού, όπως θά έλεγε άργότερα ό έθνικιστής Τίλακ άναπολώντας την, ό λαός «έντυπωσιάστηκε στην άρχή από την πειθαρχία τών Βρετανών. Σιδηρόδρομοι, τηλεγράφος, δρόμοι, σχολεία σάστισαν τό λαό. Οί ταραχές σταμάτησαν και ό κόσμος μπορούσε νά χαρεί την ειρήνη και την ήσυχία... Οί άνθρωποι άρχισαν νά λένε ότι ακόμα και ένας τυφλός μπορεί νά ταξιδέψει μέ ασφάλεια από την Μπεναρές στό Ραμεσβάρ μέ τό δισάκι του στόν ώμο γεμάτο χρυσάφι».⁴

'Η σημαντική εξαίρεση ήταν ή μεγάλη εξέγερση του 1857-58 στά πεδινά της βόρειας 'Ινδίας, γνωστή στη βρετανική ιστοριογραφική παράδοση ως «'Ινδική 'Ανταρσία». 'Επρόκειτο για μία καμπή στην ιστορία της βρετανικής διακυβέρνησης της 'Ινδίας, καμπή πού έκ τών υστερών θεωρήθηκε από διαφόρους πρόδρομος του ίνδικού έθνικου κινήματος. 'Ηταν ή τελευταία πράξη αντίστασης της παραδοσιακής (βόρειας) 'Ινδίας στην έπιβολή της άμεσης βρετανικής έξουσίας, και τελικά γκρέμισε την παλιά 'Εταιρεία 'Ανατολικών 'Ινδιών. Αυτό τό αλλόκοτο κατάλοιπο άποικιοκρατίας ένσαρκωμένης από μία ιδιωτική έπιχείρηση, πού την άπορροφούσε όλο και περισσότερο ό βρετανικός κρατικός μηχανισμός, αντικαταστάθηκε τελικά από τόν τελευταίο. 'Η πολιτική της συστηματικής προσάρτησης ίνδικών έδαφών πού ως τότε ήταν άπλως έξαρτημένα, συνυφασμένη μέ τη διακυβέρνηση του αντιβασιλέα λόρδου Νταλχάουζι (1847-56),* και ιδιαίτερα ή προσάρτηση, τό 1856, του βασιλείου του 'Αούντ, τελευταίου ύπολείμματος της παλιάς αυτοκρατορίας τών Μογγόλων, προκάλεσε την εξέγερση. 'Η ταχύτητα και ή έλλειψη τάκτ μέ την όποία έπιβλήθηκαν οι άλλες (άπό τους Βρετανούς, όπως πίστευαν οι ντόπιοι), την επέσπευσαν. 'Η άφορμή ήταν ή καθιέρωση λιπασμένων φυσιγγίων, πού οι στρατιώτες του στρατού της Βεγγάλης θεώρησαν σκόπιμη πρόκληση για τίς θρησκευτικές ευαισθησίες τους. (Τά ιδρύματα τών χριστιανών και τών ιεραποστόλων ήταν από τους πρώτους στόχους του λαϊκού μένους.) "Αν και ή εξέγερση άρχισε ως ανταρσία του στρατού της

* 'Ανάμεσα στό 1848 και τό 1856 ή Βρετανία προσάρτησε τό Παντζάμπ, μεγάλα τμήματα της κεντρικής 'Ινδίας, τμήματα της δυτικής άκτής και τό 'Αούντ, αϊξάνοντας έτσι περίπου κατά τό ένα τρίτο την έπικράτεια πού διοικούσαν άμεσα οι Βρετανοί.

Βεγγάλης (οί στρατοί τῆς Βομβάης καὶ τοῦ Μαδράς ἔμειναν ἀμέτοχοι), ἐξελίχτηκε σὲ μεγάλο λαϊκὸ ξεσηκωμὸ στὶς βόρειες πεδιάδες τῆς χώρας, ὑπὸ τὴν ἡγεσία παραδοσιακῶν ἀριστοκρατῶν καὶ πριγκίπων, καὶ σὲ προσπάθεια παλινόρθωσης τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Μογγόλων. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἰκονομικοὶ λόγοι, ὅπως ἡ δυσφορία γιὰ τὶς ἀλλαγές πού ἐπέβαλαν οἱ Βρετανοὶ στὸ φόρο ἔγγειας ιδιοκτησίας, τὴν κύρια πηγὴ δημοσίων ἐσόδων, ἔπαιξαν τὸ ρόλο τους, ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν θὰ μπορούσαν μόνοι τους νὰ πυροδοτήσουν μιὰ τόσο σοβαρὴ καὶ ἐκτεταμένη ἐξέγερση. Ὁ λαὸς ξεσηκώθηκε ἐναντίον μιᾶς κατάστασης πού, ὅπως πίστευε, ἔφερνε τὴν ὄλο καὶ πῶ ραγδαία καὶ ἀνελέητη κατάλυση τοῦ τρόπου ζωῆς του ἀπὸ μιὰ ξένη κοινωνία.

Ἡ «Ἀνταρσία» ντρίγηκε στὸ αἷμα, ἀλλὰ ἔμαθε στοὺς Βρετανοὺς νὰ εἶναι προσεκτικοί. Γιὰ πρακτικὸς λόγους ἡ πολιτικὴ τῶν προσαρτήσεων σταμάτησε, μὲ ἐξάιρεση τὰ ἀνατολικά καὶ δυτικὰ σύνορα τῆς ὑποηπείρου. Οἱ ἐκτεταμένες περιοχές τῆς Ἰνδίας πού δὲν εἶχαν ἀκόμα ὑπαχθεῖ στὴν ἄμεση βρετανικὴ διοίκηση ἀφέθηκαν νὰ κυβερνῶνται ἀπὸ ἀνδρείκελα, ἰθαγενεῖς πρίγκιπες τοὺς ὁποίους οἱ Βρετανοὶ ἔλεγχαν, ἀλλὰ ἐπίσημα τοὺς κολάκευαν καὶ τοὺς σέβονταν, καὶ αὐτοὶ οἱ πρίγκιπες ἔγιναν μὲ τὴ σειρά τους οἱ στυλοβάτες τοῦ καθεστώτος πού τοὺς ἐγγυόταν πλοῦτο, τοπικὴ ἐξουσία καὶ γόητρο. Ἀναπτύχθηκε μιὰ ἔκδηλη τάση τῶν Βρετανῶν νὰ στηρίζονται στὰ συντηρητικότερα στοιχεῖα τῆς χώρας (τοὺς γαιοκτῆμονες καὶ προπαντὸς τὴν ἰσχυρὴ μουσουλμανικὴ μειονότητα), ἀκολουθώντας τὴν παλιὰ αὐτοκρατορικὴ συνταγὴ τοῦ «Διαίρει καὶ βασίλευε». Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ πολιτικῆς ἔγινε κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀναγνώριση τῶν δυνάμεων ἀντίστασης τῆς παραδοσιακῆς Ἰνδίας ἐναντίον τῶν ξένων κατακτητῶν τῆς. Ἐγίνε ἓνα ἀντίβαρο στὴν ἀργὰ ἀναπτυσσόμενη ἀντίσταση τῆς ἐλίτ τῶν νέων ἰνδικῶν μεσοστρωμάτων, πού ἦταν προϊόντα τῆς ἀποικιακῆς κοινωνίας καὶ μερικὲς φορὲς ὑπηρέτες τῆς.*

Γιατὶ ὅποια πολιτικὴ καὶ ἂν ἀκολουθοῦσαν οἱ Βρετανοὶ

* Ἡ πρώτη ἀξιόλογη κριτικὴ τοῦ βρετανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ στὴν Ἰνδία ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιὰ (τὰ ἔργα τοῦ R. C. Dutt, *Economic History of India* καὶ *India in the Victorian Age*) ἐπρόκειτο νὰ ἀσκηθεῖ ἀπὸ ἓναν Ἰνδὸ, τοῦ ὁποίου ἡ σταδιοδρομία στὴ βρετανικὴ διοίκηση ἦταν λαμπρότερη ἀπὸ κάθε ἄλλην ὡς τότε. Ἐπίσης, ὁ ἰνδικὸς ἐθνικὸς ὕμνος γράφτηκε ἀπὸ ἓναν Ἰνδὸ πού ὑπῆρέτησε στὸν βρετανικὸ διοικητικὸ μηχανισμό: τὸν μυθιστοριογράφου Μπανκίμ Τσάντρα Τσάττερτζη.

στην 'Ινδία, ἡ οικονομικὴ καὶ διοικητικὴ πραγματικότης ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐξασθενίζει καὶ νὰ ἀποδιαθρώνει τὶς δυνάμεις τῆς παράδοσης, νὰ ἐνισχύει τὶς δυνάμεις τῆς ἀνανέωσης καὶ νὰ ἐντείνει τὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς τελευταῖες καὶ τοὺς Βρετανούς. Ὅταν τερματίστηκε ἡ κυριαρχία τῆς Ἑταιρείας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς νέας κοινότητος ἀπὸ ἐκπατρισμένους Βρετανούς, πὺ συνοδεύονταν ἀπὸ τὶς γυναῖκες τους, μιᾶς κοινότητος πὺ τόνιζε ὅλο καὶ περισσότερο τὸν ξεχωριστὸ χαρακτήρα καὶ τὴ φυλετικὴ ὑπεροχὴ τῆς, μεγάλωνε τὴν κοινωνικὴ τριβὴ μὲ τὰ νεοπαγῆ ἰθαγενῆ μεσοστρώματα. Τὰ οικονομικὰ προβλήματα στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ αἰῶνα (βλ. Κεφάλαιο ΙΖ') πολλαπλασίασαν τὰ ἀντιμπεριαλιστικὰ ἐπιχειρήματα. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 ὑπῆρχε ἤδη τὸ Ἰνδικὸ Ἐθνικὸ Κογκρέσο — ὁ κύριος φορέας τοῦ Ἰνδικοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ κυβερνῶν κόμμα στὴν ἀνεξάρτητῃ Ἰνδία. Στὸν 20ὸ αἰῶνα οἱ μάζες τῶν Ἰνδῶν ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσουν τὸ ἰδεολογικὸ παράδειγμα τοῦ νέου ἐθνικισμοῦ.

III

Ἡ Ἰνδικὴ ἐξέγερση τοῦ 1857-58 δὲν ἦταν ἡ μόνη φορὰ πὺ τὸ παρελθὸν ξεσηκωνόταν μαζικὰ ἐναντίον τοῦ παρόντος στὶς ἀποικίες. Στους κόλπους τῆς γαλλικῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ἀλγερινὴ ἐξέγερση τοῦ 1871, πὺ τὴν ἐπέσπευσε ἡ ἀπόσπαση γαλλικῶν στρατευμάτων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Γαλλοπρωσικοῦ Πολέμου καί, στὴ συνέχεια, ἡ μαζικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων ἀπὸ τὴν Ἀλσατία καὶ τὴ Λορραίνη, ἀποτελεῖ ἀνάλογο φαινόμενο. Ὡστόσο, σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ ἐμβέλεια τέτοιων ἐξεγέρσεων ἦταν περιορισμένη, ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὸ λόγο ὅτι τὰ περισσότερα θύματα τῆς δυτικῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας δὲν ἦταν κατακτημένες ἀποικίες, ἀλλὰ τυπικὰ ἀνεξάρτητες κοινωνίες καὶ κράτη, πὺ ὅμως ἐξασθενοῦσαν καὶ ἀποδιοργανώνονταν ὅλο καὶ περισσότερο. Ἄς ἐξετάσουμε τὴν τύχη δύο τέτοιων κρατῶν στὴν περιόδὸ μας: τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Κίνας.

Ἡ Αἴγυπτος, μιὰ χώρα πὺ οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσε ἀνεξάρτητῃ ἡγεμονία, ἂν καὶ τυπικὰ παρέμενε στοὺς κόλπους τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, προοριζόταν γιὰ θύμα ἐξαιτίας τοῦ γεωργικοῦ πλοῦτου καὶ τῆς στρατηγικῆς θέσης τῆς. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δύο

παράγοντες τὴ μετέτρεψε σὲ ἀγροτικὴ ἐξαγωγικὴ οἰκονομία, ποὺ προμήθευε στὸν καπιταλιστικὸ κόσμον σιτάρι, ἀλλὰ προπαντὸς βαμβάκι, τοῦ ὁποίου οἱ πωλήσεις αὐξάνονταν ἀλματωδῶς. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 αὐτὸ τὸ προϊόν ἀπέφερε τὸ 70% τῶν ἐσόδων τῆς χώρας ἀπὸ τὶς ἐξαγωγές. Στὴ μεγάλη ἔκρηξη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 (ὅταν ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες προκάλεσε ἀναστάτωση στὶς ἐξαγωγές ἀμερικανικοῦ βαμβακιοῦ), ἀκόμα καὶ οἱ ἀγρότες ὠφελήθηκαν πρόσκαιρα, παρόλο ποὺ οἱ μισοὶ ἀπὸ αὐτοὺς στὴν Κάτω Αἴγυπτο ἔπαθαν παρασιτικὰ νοσήματα, ἐξαιτίας τῆς ἐξάπλωσης τῆς μόνιμης ἄρδευσης. Αὐτὴ ἡ ραγδαία ἐξέλιξη ἐνσωμάτωσε τὸ αἰγυπτιακὸ ἐμπόριο στὸ διεθνὲς (βρετανικὸ) σύστημα καὶ προσέλκυσε πλήθη ξένων ἐπιχειρηματιῶν καὶ τυχοδιωκτῶν, ποὺ ἦταν προθυμότεροι νὰ δώσουν περισσότερες πιστώσεις στὸν χεδίβη Ἰσμαήλ. Τὸ αἰσθητήριο τοῦ τελευταίου, ὅπως καὶ προγενέστερων ἀντιβασιλέων τῆς Αἴγυπτου, γιὰ τὰ οἰκονομικὰ ἦταν ἀτροφικὸ, ἀλλὰ, ἐνῶ στὴ δεκαετία τοῦ 1850 οἱ αἰγυπτιακὲς κρατικὲς δαπάνες ξεπερνοῦσαν τὰ κρατικὰ ἔσοδα ἴσως κατὰ 10% μόνον, ἀνάμεσα στὸ 1861 καὶ τὸ 1871, ὅταν τὰ κρατικὰ ἔσοδα σχεδὸν τριπλασιάστηκαν, οἱ κρατικὲς δαπάνες ἀποτελοῦσαν σαφῶς περισσότερο ἀπὸ τὸ διπλάσιο τοῦ κυβερνητικοῦ εἰσοδήματος, καὶ τὸ ἔλλειμμα τὸ κάλυπταν δάνεια ὕψους περίπου 70 ἑκατομμυρίων λιρῶν στερλινῶν. Αὐτὰ τὰ δάνεια ἀπέφεραν πολὺ ἱκανοποιητικὰ κέρδη σὲ μιὰ ποικιλία χρηματιστῶν, ἀπὸ ἄψογους ἐπαγγελματίες ὡς ὑποπτα ὑποκείμενα. Μὲ αὐτὰ τὰ μέσα ὁ χεδίβης ἔλπιζε νὰ κάνει τὴν Αἴγυπτο σύγχρονη καὶ ἐπιβλητικὴ δύναμη καὶ νὰ ἀνοικοδομήσει τὸ Κάιρο ὅπως ὁ Ναπολέων Γ' τὸ Παρίσι, ποὺ ἀποτελοῦσε τότε τὸ πρότυπο τοῦ παραδείσου γιὰ εὐποροὺς ἡγεμόνες αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ὁ δεῦτερος παράγοντας, ἡ στρατηγικὴ θέση, προσέλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν δυτικῶν δυνάμεων καὶ τῶν καπιταλιστῶν τους, ἰδιαίτερα τῶν Βρετανῶν, γιὰ τὸν παγκόσμιον ρόλο τῶν ὁποίων ἡ Αἴγυπτος ἀπέκτησε ζωτικὴ σημασία μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ. Ὁ παγκόσμιος πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ εὐγνωμονεῖ τὸν χεδίβη, ἐπειδὴ αὐτὸς ἀνέθεσε στὸν Βέρντι νὰ γράψει τὴν *Αἶντα* (1871), ποὺ πρωτοπαρουσιάστηκε στὴ νέα Ὦπερα τοῦ Καίρου γιὰ νὰ γιορταστοῦν τὰ ἐγκαίνια τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ (1869)· τὸ κόστος ὅμως ἦταν ὑπέρογκο γιὰ τοὺς ὑπηκόους του.

Ἡ Αἴγυπτος ἐνσωματώθηκε λοιπὸν στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία ὡς προμηθευτὴς ἀγροτικῶν προϊόντων. Οἱ τραπεζίτες, μέσω τῶν πασάδων, ἀπομυζοῦσαν τὸν αἰγυπτιακὸ λαό, καὶ ὅταν ὁ χεδίβης καὶ οἱ πασάδες δὲν μπορούσαν πιά νὰ πληρώσουν τοὺς τόκους γιὰ τὰ δάνεια πὺ εἶχαν δεχτεῖ μὲ ἀπερίσκεπτο ἐνθουσιασμὸ — τὸ 1876 ἔφταναν σχεδὸν στὸ ὕψος τῶν μισῶν ἀπὸ τίς πραγματικὲς εἰσπράξεις τοῦ κράτους ἐκεῖνη τῆ χρονιά— οἱ ξένοι ἐπέβαλαν ἔλεγχο.⁵ Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι θὰ ἦταν εὐχαριστημένοι μὲ τὸ νὰ ἐκμεταλλεύονται μιὰ ἀνεξάρτητη Αἴγυπτο. Ἄλλὰ ἡ κατάρρευση τόσο τοῦ «οἰκονομικοῦ θαύματος» ὅσο καὶ τῆς διοικητικῆς καὶ πολιτικῆς δομῆς τοῦ καθεστῶτος τοῦ χεδίβη, ὑπονομευμένοι ἀπὸ οἰκονομικὲς δυνάμεις καὶ πειρασμοὺς πὺ οἱ ἰθύνοντές του δὲν μπορούσαν οὔτε νὰ κατανοήσουν οὔτε νὰ ἐλέγξουν, ἔκανε δύσκολη τὴ συνέχιση αὐτῆς τῆς κατάστασης. Οἱ Βρετανοί, τῶν ὁποίων ἡ θέση ἦταν ἰσχυρότερη καὶ τὰ συμφέροντά τους διακυβεύονταν ἀμεσότερα, ἔγιναν στὴ δεκαετία τοῦ 1880 οἱ νέοι κυβερνήτες τῆς χώρας.

Ἄλλὰ, στὸ μεταξύ, ἡ ἐντονότατη ἔκθεση τῆς Αἰγύπτου στὴ δυτικὴ ἐπίδραση εἶχε δημιουργήσει μιὰ καινούρια ἐλίτ γαιοκτημόνων, διανοουμένων, δημόσιων λειτουργῶν καὶ ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ. Αὐτὴ ἡ ἐλίτ τέθηκε ἐπικεφαλῆς τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος τοῦ 1879-82, πὺ στρεφόταν τόσο ἐναντίον τοῦ χεδίβη ὅσο καὶ ἐναντίον τῶν ξένων. Στὴν πορεία τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ παλιὰ τουρκικὴ ἢ τουρκοκίρκασιχ ἰθύνουσα τάξη εἶχε ἐξαιγυπτισθεῖ, ἐνῶ πολλοὶ Αἰγύπτιοι εἶχαν ἀποκτήσει πλοῦτο καὶ ἐπιρροή. Τὰ ἀραβικὰ ἀντικατέστησαν τὰ τουρκικὰ ὡς ἐπίσημη γλῶσσα, ἐνισχύοντας ἔτσι ἀκόμα περισσότερο τὴν ἤδη ἰσχυρὴ θέση τῆς Αἰγύπτου ὡς κέντρου τῆς ἰσλαμικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ ἀξιόλογος πρωτοπόρος τῆς σύγχρονης ἰσλαμικῆς ἰδεολογίας, ὁ Πέρσης Τζαμάλ ἀντ-ντίν Ἄλ Ἀφγανί, βρῆκε ἐνθουσιῶδες κοινὸ ἀνάμεσα στοὺς αἰγύπτιους διανοουμένους, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γόνιμης παραμονῆς του σ' αὐτὴ τὴ χώρα (1871-79).* Τὸ σημαντικό μὲ τὸν Ἄλ Ἀφγανί, ὅπως καὶ μὲ τοὺς αἰγύπτιους μαθητὲς καὶ μιμητὲς του, ἦταν ὅτι δὲν ἐκπροσωποῦσε ἀπλῶς μιὰ ἀρνητικὴ ἰσλα-

* Ὁ Ἄλ Ἀφγανί συνέχισε τὴν κοσμοπολιτικὴ παράδοση τῶν διανοουμένων τοῦ Ἰσλάμ: ἔκινώντας ἀπὸ τὴν πατρίδα του, τὸ Ἰράν, ταξίδεψε στὴν Ἰνδία, τὸ Ἀφγανιστάν, τὴν Τουρκία, τὴν Αἴγυπτο, τὴ Γαλλία, τὴ Ρωσία καὶ ἄλλοι.

μική αντίδραση έναντίον τῆς Δύσης. Ἄλλωστε, ἡ θρησκευτικὴ ὀρθοδοξία τοῦ ἀμφισβητήθηκε βásiμα (τὸ 1875 ἔγινε μασόνος), ἂν καὶ ἦταν ἀρκετὰ ρεαλιστῆς ὥστε νὰ ξέρει ὅτι οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου δὲν ἔπρεπε νὰ κλονιστοῦν, καὶ μάλιστα ὅτι ἦταν ἀποτελεσματικὴ πολιτικὴ δύναμη. Τὸ ὄραμά του ἦταν ἡ ἀναζωογόνηση τοῦ Ἰσλάμ, ἡ ὁποία θὰ ἐπέτρεπε στὸν μουσουλμανικὸ κόσμον νὰ ἀφομοιώσει τὴ σύγχρονη ἐπιστῆμη καὶ ἔτσι νὰ συναγωνιστεῖ τὴ Δύση· νὰ ἀποδείξει ὅτι στὴν πραγματικότητα τὸ Ἰσλάμ ὑπαγόρευε τὴν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης ἐπιστῆμης, τὴν ἴδρυση κοινοβουλίου καὶ ἐθνικοῦ στρατοῦ.⁶ Τὸ ἀντιμπεριαλιστικὸ κίνημα στὴν Αἴγυπτο κοίταζε πρὸς τὰ ἐμπρός, ὄχι πρὸς τὰ πίσω.

ΚΙΝΑ

Ἐνῶ οἱ πασάδες τῆς Αἰγύπτου μιμοῦνταν τὸ ἐλκυστικὸ παράδειγμα τοῦ Παρισιοῦ τοῦ Ναπολέοντα Γ', στὴ μεγαλύτερη ἐξευρωπαϊκὴ αὐτοκρατορία διαδραματιζόταν ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 19ου αἰῶνα: ἡ λεγόμενη ἐξέγερση τῶν Ταϊπίνγκ στὴν Κίνα (1850-66). Αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ γεγονός ἀγνοήθηκε ἀπὸ τοὺς εὐρωκεντρικοὺς ἱστορικοὺς, ἂν καὶ ὁ Μάρξ, τουλάχιστον, εἶχε ἀρκετὴ ἐπίγνωση τῆς σημασίας του ὥστε νὰ γράφει ἤδη τὸ 1853: «Ἴσως ὁ ἐπόμενος ξεσηκωμὸς τοῦ λαοῦ τῆς Εὐρώπης ἐξαρτηθεῖ περισσότερο ἀπὸ αὐτὸ πού συμβαίνει τώρα στὴν Οὐράνια Αὐτοκρατορία παρὰ ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη ὑπαρκτὴ πολιτικὴ αἰτία». Ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἐπανάσταση ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἡ Κίνα, τῆς ὁποίας περισσότερη ἀπὸ τὴ μισὴ ἐπικράτεια ἔφτασαν κάποια στιγμή νὰ ἐλέγχουν οἱ Ταϊπίνγκ, ἦταν ἀπὸ τότε κιόλας τὸ μεγαλύτερο σὲ πληθυσμὸ κράτος τοῦ κόσμου (περίπου 400 ἑκατομμύρια κάτοικοι), ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι τοὺς ὁποίους πυροδότησε ἔγιναν σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλη κλίμακα καὶ μὲ φοβερὴ ἀγριότητα. Ὑπολογίζεται ὅτι γύρω στὰ 20 ἑκατομμύρια Κινέζοι ἔχασαν τὴ ζωὴ τους στὴ διάρκειά της. Αὐτὲς οἱ ἀναστατώσεις ἦταν, ἀπὸ μερικὲς σημαντικὲς ἀπόψεις, ἄμεση συνέπεια τῆς δυτικῆς ἐπιρροῆς στὴν Κίνα.

Ἡ Κίνα, ἴσως μόνη ἀνάμεσα στὶς μεγάλες παραδοσιακὲς αὐτοκρατορίες τοῦ κόσμου, εἶχε λαϊκὴ ἐπαναστατικὴ παράδοση, μὲ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο καὶ πρακτικὴ ὀργάνωση. Ἰδεολογικά, οἱ λόγιοι καὶ ὁ λαὸς της θεωροῦσαν βέβαιο ὅτι ἡ αὐτοκρατορία τους ἦταν ἀκατάλυτη καὶ βρισκόταν στὸ κέντρο τοῦ κόσμου: θὰ ὑπῆρχε αἰώνια, μὲ ἐπι-

κεφαλῆς ἕναν αὐτοκράτορα (ἐκτὸς ἀπὸ σποραδικὰ διαλείμματα διχασμοῦ), καὶ θὰ τὴ διοικοῦσαν γραφειοκράτες λόγιοι ποὺ εἶχαν γίνει κρατικοὶ λειτουργοὶ ἀφοῦ πέρασαν τὶς μεγάλες ἐθνικὲς ἐξετάσεις ποὺ εἶχαν καθιερωθεῖ πρὶν ἀπὸ σχεδὸν δύο χιλιάδες χρόνια, γιὰ νὰ ἐγκαταλειφθοῦν μόνον ὅταν ἡ ἴδια ἡ αὐτοκρατορία ἔπνεε πιά τὰ λοιπῆθια, τὸ 1910. Ὡστόσο, ἡ ἱστορία τῆς Κίνας ἦταν ἡ ἱστορία μιᾶς ἀλληλοδιαδοχῆς δυναστειῶν, καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες περνοῦσε (ὅπως πιστευαν οἱ Κινέζοι) ἕναν κύκλο ἀκμῆς, κρίσης καὶ παρακμῆς: κερδίζοντας καὶ τελικὰ χάνοντας τὴν «οὐράνια ἐντολή», ποὺ νομιμοποιοῦσε τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία τους. Στὴ διαδικασία τῆς ἀλλαγῆς ἀπὸ τὴ μιὰ δυναστεία στὴν ἄλλη, οἱ Κινέζοι γνώριζαν ὅτι θὰ ὑπῆρχαν λαϊκὲς ἐξεγέρσεις, ποὺ θὰ γεννιοῦνταν ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῆς ληστείας, ἀπὸ ἀγροτικὸς ξεσηκωμὸς καὶ ἀπὸ τὴ δράση λαϊκῶν μυστικῶν ἐταιρειῶν καὶ μάλιστα περίμεναν ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐξεγέρσεις νὰ παίξουν σημαντικὸ ρόλο. Ἡ ἴδια ἡ ἐπιτυχία μιᾶς τέτοιας ἐξέγερσης ἦταν ἐνδειξη ὅτι ἡ «οὐράνια ἐντολή» ἐξέπνεε. Ἡ διαχρονικότητα τῆς Κίνας, τοῦ κέντρου τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ, ἐπιτυγχάνοταν χάρις σ' ἕναν ἀέναο κύκλο ἐναλλαγῆς δυναστειῶν, ποὺ συμπεριλάμβανε καὶ αὐτὸ τὸ ἐπαναστατικὸ στοιχεῖο.

Ἔτσι, ἡ δυναστεία τῶν Μαντσού, ποὺ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ βόρειους κατακτητὲς στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, εἶχε ἀντικαταστήσει τὴ δυναστεία τῶν Μίνγκ, ποὺ μὲ τὴ σειρά της εἶχε ἀνατρέψει (μὲ λαϊκὴ ἐπανάσταση) τὴ δυναστεία τῶν Μογγόλων τὸν 14ο αἰῶνα. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ καθεστῶς τῶν Μαντσού φαινόταν ἀκόμα νὰ λειτουργεῖ ὁμαλά, ἐξυπνα καὶ ἀποτελεσματικὰ — ἂν καὶ ὑπῆρχαν φῆμες γιὰ τεράστια διαφθορά—, ἀλλὰ ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1790 ὑπῆρχαν σημάδια κρίσης καὶ ἀνταρσίας. Σὲ ὅποιους ἄλλους παράγοντες καὶ ἂν ὀφείλονταν αὐτὰ τὰ φαινόμενα, εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἐκπληκτικὴ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας τὸν περασμένο αἰῶνα (αὐξηση τῆς ὁποίας τὰ αἷτια δὲν ἔχουν ἀκόμα διευκρινιστεῖ ἐντελῶς) εἶχε ἀρχίσει νὰ δημιουργεῖ ἔντονα οἰκονομικὰ προβλήματα. Λέγεται ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Κίνας αὐξήθηκε ἀπὸ 140 ἑκατομμύρια περίπου τὸ 1741 σὲ σχεδὸν 400 ἑκατομμύρια τὸ 1834. Τὸ δραματικὸ καινούριο στοιχεῖο στὴν κατάσταση τῆς Κίνας ἦταν ἡ διεῖσδυση τῶν δυτικῶν, ποὺ εἶχαν ταπεινώσει τὴν Αὐτοκρατορία στὸν πρῶτο Πόλεμο τοῦ Ὀπίου (1839-42). Ἡ συνθηκολόγηση μπροστὰ σὲ μιὰ μέτρια

ναυτική δύναμη τῶν Βρετανῶν προκάλεσε τρομερό σόκ, γιατί φανέρωσε πόσο εὐθραυστο ἦταν τὸ αὐτοκρατορικό σύστημα, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ τὸ συνειδητοποίησαν αὐτὸ ἀκόμα καὶ τμήματα τῆς κοινῆς γνώμης πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν λίγων περιοχῶν ποὺ ἔζησαν ἄμεσα τὴν καταστροφή. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, ἀυξήθηκαν ἀμέσως καὶ σὲ ἐντυπωσιακὸ βαθμὸ οἱ δραστηριότητες διαφόρων ἀντιπολιτευτικῶν δυνάμεων, προπαντὸς τῶν ἰσχυρῶν καὶ βαθιὰ ριζωμένων μυστικῶν ἐταιρειῶν, ὅπως ἡ *Τριάδα* τῆς νότιας Κίνας, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένες στὴν ἀνατροπὴ τῆς ξένης δυναστείας τῶν Μαντσού καὶ στὴν παλινόρθωση τῶν Μίνγκ. Ἡ αὐτοκρατορική διοίκηση εἶχε συγκροτήσει σώματα πολιτοφυλακῆς ἐναντίον τῶν Βρετανῶν καὶ ἔτσι συνέβαλε στὴ διανομὴ ὄπλων στοὺς πολίτες. Δὲν χρειαζόταν παρὰ ἓνας σπινθήρας γιὰ νὰ ἔρθει ἡ ἔκρηξη.

Αὐτὸς ὁ σπινθήρας ἦταν τελικὰ ἓνας μονομανῆς, ἴσως ψυχοπαθῆς προφήτης καὶ μεσσιανικὸς ἡγέτης, ὁ Χοὺνγκ Σιὺ Τσουάν (1813-1864), ἓνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ὑποψήφιους ποὺ εἶχαν ἀποτύχει στὶς ἐξετάσεις γιὰ τὴν πρόσληψη στὸν κρατικὸ μηχανισμό καὶ γι' αὐτὸ ἦταν ἐπιρρεπεῖς στὴν πολιτικὴ δυσφορία. Μετὰ τὴν ἀποτυχία του στὶς ἐξετάσεις, φαίνεται ὅτι ἔπαθε νευρική κατάρρευση, ποὺ τὸν ὀδήγησε στὸν θρησκευτικὸ μυστικισμό. Γύρω στὰ 1847-48 ἴδρυσε στὴν ἐπαρχία Κουανγκσι μιὰ «Ἐταιρεία τῶν Θεοσεβῶν» καὶ γρήγορα τὸν ἀκολούθησαν χωρικοὶ καὶ μεταλλωρύχοι, ἄτομα ἀπὸ τὴ μεγάλη μάζα τῶν ἐξαθλιωμένων πλανόβιων Κινέζων, μέλη διαφόρων ἐθνικῶν μειονοτήτων καὶ ὀπαδοὶ τῶν παλιότερων μυστικῶν ἐταιρειῶν. Ὑπῆρχε ὅμως μιὰ σημαντικὴ καινοτομία στὸ κήρυγμά του. Ὁ Χοὺνγκ εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ χριστιανικὰ κείμενα, εἶχε μάλιστα περάσει ἓνα διάστημα μὲ ἓναν ἀμερικανὸ ἱεραπόστολο στὴν Καντόνα, καὶ ἔτσι πρόσθεσε μερικὰ σημαντικὰ δυτικὰ στοιχεῖα σὲ ἓνα κατὰ τὰ ἄλλα οἰκεῖο μείγμα ἀπὸ ἀντιδυναστικές, αἰρετικοθρησκευτικές καὶ κοινωνικοεπαναστατικές ιδέες. Ἡ ἐξέγερση ξέσπασε τὸ 1850 στὸ Κουανγκσι καὶ διαδόθηκε μὲ τόση ταχύτητα, ὥστε μέσα σὲ ἓνα χρόνο ἀνακηρύχθηκε τὸ «Οὐράνιο Βασίλειο τῆς Παγκόσμιας Εἰρήνης», μὲ τὸν Χοὺνγκ ὑπέρτατο «Οὐράνιο Βασιλιά». Ἐπρόκειτο χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ καθεστῶς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ποὺ τὸ στήριζαν κυρίως οἱ λαϊκὲς μάζες καὶ ἐμφοροῦνταν ἀπὸ ταοϊκὲς, βουδιστικὲς καὶ χριστιανικὲς ιδέες γιὰ ἰσότητα. Θεοκρατικὰ ὀργανωμένο κατὰ τὸ σχῆμα μιᾶς

πυραμίδας από οικογενειακές μονάδες, κατάργησε τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησίαν (ἡ γῆ μοιραζόταν μόνον γιὰ χρῆση, ὄχι γιὰ κυριότητα), καθιέρωσε τὴν ἰσότητα τῶν δύο φύλων, ἀπαγόρευσε τὸν καπνὸ, τὸ ὄπιο καὶ τὸ οἰνόπνευμα, εἰσήγαγε νέο ἡμερολόγιο (ὅπου ὑπῆρχε καὶ ἑβδομάδα ἑπτὰ ἡμερῶν) καὶ διάφορες ἄλλες πολιτιστικὲς μεταρρυθμίσεις, χωρὶς νὰ παραλείψει νὰ μειώσῃ τοὺς φόρους. Στὰ τέλη τοῦ 1853 οἱ Ταϊπίνγκ, μὲ τουλάχιστον ἓνα ἑκατομμύριο μαχητὲς, ἔλεγχαν τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς νότιας καὶ ἀνατολικῆς Κίνας καὶ εἶχαν καταλάβῃ τὸ Νανκίγκ, ἂν καὶ —σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπειδὴ τοὺς ἔλειπε τὸ ἵππικὸ— δὲν εἶχαν κατορθώσῃ οὐσιαστικὰ νὰ προχωρήσουν πρὸς τὰ βόρεια. Ἡ Κίνα διχοτομήθηκε· ἀκόμα καὶ οἱ περιοχὲς ποὺ δὲν ἐλέγχονταν ἀπὸ τοὺς Ταϊπίνγκ κλυδωνίζονταν ἀπὸ σοβαρὲς ἀναταραχὲς, ὅπως ἡ ἐξέγερση τῶν Νιὲν (στασιαστῶν ἀγροτῶν) στὰ βόρεια, ποὺ δὲν κατεστάλη παρὰ μόλις τὸ 1868, ἡ ἐξέγερση τῆς ἐθνικῆς μειονότητας τῶν Μιάο στὸ Κβεϊτσόου, καὶ οἱ ξεσηκωμοὶ ἄλλων μειονοτήτων στὰ νοτιοδυτικὰ καὶ βορειοδυτικὰ.

Ἡ ἐπανάσταση τῶν Ταϊπίνγκ δὲν ἐπέζησε, οὔτε εἶχε πολλὰς πιθανότητες νὰ ἐπιζῆσει. Οἱ ριζοσπαστικὲς καινοτομίαι τῆς ἀποξένωσης τοὺς μετριοπαθεῖς, τοὺς παραδοσιοκράτες καὶ ὄσους εἶχαν περιουσίαν νὰ χάσουν —καὶ ποὺ δὲν ἦταν καθόλου μόνον οἱ πλούσιοι· ἡ ἀδυναμία τῶν ἡγετῶν τῆς νὰ τηρήσουν οἱ ἴδιοι τίς πουριτανικὲς ἀρχὲς τοὺς ἐξασθένησε τὴ λαϊκὴ ἀπήχησή τῆς, καὶ δὲν ἄργησαν νὰ προκύψουν βαθιὰ ρήγματα στὴν ἡγεσίαν. Μετὰ τὸ 1856 ἡ ἐπανάσταση βρισκόταν σὲ ὑποχώρηση, καὶ τὸ 1864 οἱ κυβερνητικὲς δυνάμεις ἀνακατέλαβαν τὴν πρωτεύουσα τῶν Ταϊπίνγκ, τὸ Νανκίγκ. Ἡ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησις ἀνέρρωσε, ἀλλὰ τὸ τίμημα ποὺ πλήρωσε γιὰ νὰ ἀναρρώσει ἦταν βαρὺ καὶ τελικὰ ἀποδείχθηκε μοιραῖο. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, ἔδειξε καθαρὰ πόσο περίπλοκες ἐπιπτώσεις εἶχε ἡ δυτικὴ ἐπιρροή.

Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι οἱ ἰθύνοντες τῆς Κίνας ἦταν μᾶλλον λιγότερο πρόθυμοι νὰ υἱοθετήσουν δυτικὲς καινοτομίαι ἀπὸ ὅσο οἱ πληθεῖοι στασιαστὲς, συνηθισμένοι ἀπὸ καιρὸ νὰ ζοῦν σὲ ἓνα ἰδεολογικὸ σύμπαν ὅπου ἀνεπίσημες ἰδέαι, δανεισμμένες ἀπὸ ξένες πηγὰς (ὅπως ὁ βουδισμὸς), ἦταν ἀποδεχτέαι. Γιὰ τοὺς κομφουκιστὲς γραφειοκράτες λογίους ποὺ κυβερνοῦσαν τὴν αὐτοκρατορία, ὅ,τι δὲν ἦταν κινεζικὸ ἦταν βάρβαρο. Ἀπέρριπταν ἀκόμα καὶ τὴν τεχνολογία, ποὺ τόσο ἐξόφθαλμα ἔκανε τοὺς βαρβάρους ἀήττητους. Τὸ 1867, ὅταν δηλα-

δὴ ἡ ξένη διείσδυση βρισκόταν ἤδη σὲ προχωρημένη φάση, ὁ Μέγας Γραμματέας Γουό Τζέν ὑπέβαλε στὸ θρόνο ἓνα ὑπόμνημα, ὅπου προειδοποιῶσε ὅτι ἡ ἴδρυση κολεγίου γιὰ τὴ διδασκαλία ἀστρονομίας καὶ μαθηματικῶν θὰ «παρέδιδε τὸ λαὸ στὴν ξενομανία» καὶ θὰ κατέληγε «στὴν ἔκπτωση τῆς χρηστότητας καὶ στὴ διάδοση τῆς φαυλότητας». ⁷ Ἡ ἀντίσταση στὴν κατασκευὴ σιδηροδρόμων καὶ τῶν συναφῶν ἐξακολούθησε νὰ εἶναι σοβαρὴ. Γιὰ εὐνόητους λόγους σχηματίστηκε ἓνα «ἐκσυγχρονιστικὸ» κόμμα, ἀλλὰ μπορούμε νὰ μαντέψουμε ὅτι ἀκόμα καὶ αὐτὸ θὰ προτιμοῦσε νὰ ἀφήσει τὴν παλιὰ Κίνα ἀμετάβλητη, ἀπλῶς δίνοντάς της τὴ δυνατότητα νὰ παράγει στρατιωτικὸ ὄπλισμὸ δυτικοῦ τύπου. (Ἡ προσπάθειά του νὰ ἀναπτύξει αὐτὴ τὴν παραγωγὴ στὴ δεκαετία τοῦ 1860 δὲν ὑπῆρξε πολὺ πετυχημένη, ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸ λόγο.) Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, ἡ ἀνίσχυρη αὐτοκρατορικὴ διοίκηση διαπίστωσε ὅτι δὲν εἶχε νὰ ἐπιλέξει παρὰ ἀνάμεσα σὲ διαφορετικοὺς βαθμοὺς παραχωρήσεων πρὸς τὴ Δύση. Ἀντιμετωπίζοντας μιὰ μεγάλῃ κοινωνικὴ ἐπανάσταση, δὲν θέλησε οὔτε κἀν νὰ κινητοποιήσει ἐναντίον τῶν εἰσβολέων τὴν τεράστια δύναμη τῆς ξενοφοβίας τοῦ κινεζικοῦ λαοῦ. Ὅπως ἔδειχνε ἡ πρακτικὴ της, ἡ καταστολὴ τῆς ἐπανάστασης τῶν Ταϊπίνγκ ἦταν ἀσυζητητὴ τὸ ἐπιτακτικότερο πολιτικὸ πρόβλημά της, καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν ἡ ξένη βοήθεια ἦταν, ἂν ὄχι οὐσιώδης, πάντως ἐπιθυμητὴ ἢ καλὴ θέληση τῶν ξένων ἦταν ἀπολύτως ἀναγκαία. Ἔτσι, ἡ αὐτοκρατορικὴ Κίνα περιῆλθε γρήγορα σὲ πλήρη ἐξάρτηση ἀπὸ τοὺς ξένους. Ἀπὸ τὸ 1854 μιὰ ἀγγλογαλλοαμερικανικὴ τριανδρία ἔλεγε τὸ τελωνεῖο τῆς Σαγκάης, ἀλλὰ μετὰ τὸν δεύτερο Πόλεμο τοῦ Ὀπίου (1856-58) καὶ τὴ λεηλασίαν τοῦ Πεκίνου (1860), πού τελείωσε μὲ τὴν πλήρη συνθηκολόγησιν,* ἔπρεπε νὰ διοριστεῖ ἓνας Ἄγγλος γιὰ νὰ «βοηθᾷ» στὴ διαχείριση ὅλων τῶν ἐσόδων τοῦ κινεζικοῦ κράτους ἀπὸ τελωνειακοὺς δασμοὺς. Οὐσιαστικά, ὁ Ρόμπερτ Χάρτ, πού διατέλεσε Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς τῶν Κινεζικῶν Τελωνείων ἀπὸ τὸ 1863

* Αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν ἔγιναν παραχωρήσεις μόνο στὴ Βρετανία, ἀλλὰ καὶ στὴ Γαλλία, τὴ Ρωσία καὶ τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ἄνοιξαν καὶ ἄλλα λιμάνια, δόθηκε στους ξένους ἐμπόρους ἐλευθερία κινήσεων καὶ ἑτεροδικία, ἐνῶ ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσουν ἡ ἐλευθερία δράσης γιὰ τοὺς ξένους ἱεραποστόλους, τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, ἡ ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα τῶν ξένων στὰ ἐσωτερικὰ ὕδατα τῆς χώρας, βαριές πολεμικὲς ἀποζημιώσεις κτλ.

ὡς τὸ 1909, ἦταν ὁ κύριος τῆς κινεζικῆς οἰκονομίας καί, παρόλο πού οἱ κινεζικὲς κυβερνήσεις κατέληξαν νὰ τὸν ἐμπιστεύονται, καὶ ὁ ἴδιος ταυτίστηκε μὲ τὴ χώρα, στὴν πράξη αὐτὸς ὁ διακανονισμὸς συνεπαγόταν τὴν πλήρη ὑποταγὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβέρνησης στὰ συμφέροντα τῶν Δυτικῶν.

Οἱ Δυτικοὶ προτιμοῦσαν νὰ στηρίζουν τὴ δυναστεία τῶν Μαντσού παρὰ νὰ τὴν ἀνατρέψουν, γιὰ τὸ τελευταῖο ἢ θὰ ἔφερνε στὴν ἐξουσία ἓνα μαχητικὸ ἐθνικιστικὸ ἐπαναστατικὸ καθεστῶς ἢ, πράγμα πιθανότερο, θὰ προκαλοῦσε ἀναρχία καὶ θὰ δημιουργοῦσε ἓνα πολιτικὸ κενό, τὸ ὁποῖο ἡ Δύση ἦταν ἀπρόθυμη νὰ καλύψει. (Ἡ ἀρχικὴ συμπάθεια μερικῶν ξένων γιὰ τὰ φαινομενικῶς χριστιανικὰ στοιχεῖα τῆς ιδεολογίας τῶν Ταϊπίνγκ ἐξανεμίστηκε σύντομα.) Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ κινεζικὴ αὐτοκρατορία συνῆλθε ἀπὸ τὴν κρίση πού προκαλέσεν ἡ ἐπανάσταση τῶν Ταϊπίνγκ χάρις σὲ ἓνα συνδυασμὸ παραχωρήσεων πρὸς τὴ Δύση, ἐπιστροφῆς στὸ συντηρητισμὸ καὶ μιᾶς μοιραίας διάβρωσης τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας της. Οἱ πραγματικοὶ νικητὲς στὴν Κίνα ἦταν οἱ παλιοὶ γραφειοκράτες λόγιοι. Ἀντιμέτωπος μὲ ἓναν θανάσιμο κίνδυνο, ἡ δυναστεία τῶν Μαντσού καὶ ἡ ἀριστοκρατία προσέγγισαν τὴν κινεζικὴ ἐλίτ, ἐκχωρώντας της ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἄλλοτινὴ ἐξουσία τους. Οἱ ἰκανότεροι ἀνάμεσα στοὺς λογίους κρατικoὺς λειτουργοὺς — ἄνθρωποι ὅπως ὁ Λι Χοῦνγκ-Τσάνγκ (1823-1901)— εἶχαν σώσει τὴν αὐτοκρατορία, τὴ στιγμή πού τὸ Πεκίνο ἦταν ἀνήμερο, συγκροτώντας ἐπαρχιακοὺς στρατοὺς μὲ βάση τοὺς πόρους τῶν ἐπαρχιῶν. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο προανάγγειλαν τὸν μεταγενέστερο κατακερματισμὸ τῆς Κίνας σὲ ἓνα συνονθύλευμα ἀπὸ περιοχὲς πού τὶς κυβερνοῦσαν ἀνεξάρτητοι «πολέμαρχοι». Στὸ ἐξῆς, ἡ μεγάλη καὶ ἀρχαία αὐτοκρατορία τῆς Κίνας θὰ ζοῦσε μὲ πίστωση χρόνου.

Συμπέρασμα

Μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, λοιπόν, οἱ κοινωνίες καὶ τὰ κράτη πού ἔγιναν θύματα τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου ἀπέτυχαν, μὲ ἐξαιρέση τὴν Ἰαπωνία (πού θὰ τὴν ἐξετάσουμε χωριστά, βλ. Κεφάλαιο Η'), νὰ ἔρθουν σὲ γόνιμο διάλογο μαζί του. Οἱ κυβερνήτες καὶ οἱ ἐλίτ τους δὲν ἄργησαν νὰ πειστοῦν ὅτι ἡ ἀπλὴ ἄρνηση νὰ ἀσπαστοῦν τὸν πολιτισμὸ τῶν λευκῶν Δυτικῶν ἢ Βορείων ἦταν ἀνεφάρμοστη, ἀλλά, καὶ ἂν ἀκόμα μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστεῖ, θὰ διαιώνιζε ἀπλῶς τὴν ἀδυναμία

τους. Στις αποικίες που κατακτήθηκαν, επικυριαρχούνταν ή διοικούνταν από τη Δύση, αυτοί οι κύκλοι δεν είχαν πολλά περιθώρια έκλογης: ή τύχη τους καθοριζόταν από τους κατακτητές τους. Στις άλλες χώρες μοιράστηκαν ανάμεσα στην πολιτική της αντίστασης και της συνεργασίας ή των παραχωρήσεων, ανάμεσα σε έναν ολόψυχο «έκδυτικισμό» και κάποιες μεταρρυθμίσεις που θα τους επέτρεπαν να αποκτήσουν την έπιστήμη και την τεχνολογία της Δύσης, χωρίς να χάσουν τον δικό τους πολιτισμό και τους δικούς τους θεσμούς. Σε γενικές γραμμές, οι πρώην αποικίες των ευρωπαϊκών κρατών στην 'Αμερική διάλεξαν την άνευ όρων μίμηση της Δύσης, ενώ οι ανεξάρτητες και μερικές φορές πανάρχαιες μοναρχίες που έκτεινονταν σαν αλυσίδα από το Μαρόκο στον 'Ατλαντικό ως την Κίνα στον Ειρηνικό προτίμησαν κάποια μορφή μεταρρύθμισης, όταν είδαν ότι δεν μπορούσαν να στεγανοποιηθούν ολότελα απέναντι στη δυτική έπιρροή.

'Η Κίνα και ή Αίγυπτος αποτελούν, καθεμιά με διαφορετικό τρόπο, τυπικά παραδείγματα της δεύτερης έπιλογής. Και οι δύο ήταν ανεξάρτητα κράτη, θεμελιωμένα σε αρχαίους πολιτισμούς και σε μια μη ευρωπαϊκή πολιτισμική παράδοση. 'Υπονομεύθηκαν από τη διείσδυση του δυτικού έμπορίου και του δυτικού χρήματος (που τὸ δέχτηκαν πρόθυμα ή με τὸ ζόρι) και αποδείχτηκαν άνίκανες να αντισταθούν στις στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις της Δύσης, ὅσο μικρές και ἂν ἦταν αυτές, που κινητοποιήθηκαν ἐναντίον τους. Σ' αὐτή τή φάση, τὰ καπιταλιστικά κράτη δὲν ἐνδιαφέρονταν ιδιαίτερα να κατακτήσουν ἔδαφικά και να διοικήσουν τὴν Αίγυπτο ή τὴν Κίνα, ὅσο οι πολίτες τους είχαν πλήρη ἔλευθερία να κάνουν ὅ,τι ἤθελαν και ἀπολάμβαναν τὸ προνόμιο τῆς ἑτεροδικίας. 'Απλῶς βρέθηκαν ἀναγκασμένα να ἀνακατεύονται ὅλο και περισσότερο στις πολιτικές ὑποθέσεις τέτοιων χωρῶν, ἔξαιτίας τῆς κατάρρευσης τῶν τοπικῶν καθεστώτων κάτω ἀπὸ τὴν ξένη ἐπίδραση, καθὼς και ἔξαιτίας τῶν ἀνταγωνισμῶν ἀνάμεσα στις δυτικές δυνάμεις. Οι ἰθύνοντες τῆς Κίνας και τῆς Αἰγύπτου ἀπέρριψαν τὴν πολιτική ἔθνικῆς ἀντίστασης, προτιμώντας — ὅσο ἦταν στὸ χέρι τους — τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ Δύση, που ἐξασφάλιζε τὴ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τους. Σ' αὐτή τή φάση, μόνο λίγοι ἀπὸ τοὺς ντόπιους που ἤθελαν ἀντίσταση μέσω τῆς ἔθνικῆς ἀναγέννησης εὐνοοῦσαν τὸν ἄμεσο «έκδυτικισμό». 'Αντι γι' αὐτόν, πρόκριναν κάποια μορφή ἰδεολογικῆς μεταρρύθμισης, που θα τοὺς επέ-

τρεπε να ἀφομοιώσουν στο δικό τους πολιτισμικό σύστημα ὅ,τι ἔκανε τὴ Δύση τόσο ἀκαταμάχητη.

IV

Αὐτὲς οἱ λύσεις ἀπέτυχαν. Ἡ Αἴγυπτος βρέθηκε σύντομα ὑπὸ τὸν ἄμεσο ἔλεγχο τῶν κατακτητῶν της, ἡ Κίνα ἔγινε ἓνα σάφαλο πού βιάδιζε πρὸς τὴν πλήρη διάλυση. Ἀφοῦ τὰ καθεστῶτα καὶ οἱ ἡγεμόνες τοὺς εἶχαν ἐπιλέξει τὴ δυτικὴ ἐξάρτηση, δὲν ὑπῆρχε καμία πιθανότητα νὰ πετύχουν οἱ ἔθνικοι μεταρρυθμιστές, γιατί ἡ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοὺς ἦταν ἡ ἐπανάσταση.* Ἀλλὰ ἡ ὥρα της δὲν εἶχε ἔρθει ἀκόμα.

Ἔτσι, αὐτὸ πού ὀνομάζουμε σήμερα «Τρίτο Κόσμο» ἢ «ὑπανάπτυκτες χῶρες» ἦταν στο ἔλεος τῆς Δύσης, ἀνυπεράσπιστο θύμα της. Ἀλλὰ μήπως αὐτὲς οἱ χῶρες δὲν ἀντλήσαν ἀντισταθμιστικὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴν ὑποταγή τους; Ὅπως εἶδαμε, ὑπῆρχαν στίς καθυστερημένες χῶρες ἄνθρωποι πού τὸ πίστευαν αὐτό. Ὁ ἐκδυτικισμὸς ἦταν ἡ μόνη λύση, καὶ ἂν σήμαινε ὅτι οἱ ντόπιοι ἔπρεπε ὄχι ἀπλῶς νὰ μάθουν ἀπὸ τοὺς ξένους καὶ νὰ τοὺς μιμηθοῦν, ἀλλὰ καὶ νὰ τοὺς δεχτοῦν ὡς συμμάχους ἐναντίον τῶν ἐγγωρίων δυνάμεων τῆς παραδοσιοκρατίας, δηλαδή νὰ δεχτοῦν τὴν ἐπικυριαρχία τους, τότε ἔπρεπε νὰ πληρωθεῖ αὐτὸ τὸ τίμημα. Εἶναι λάθος νὰ βλέπουμε τέτοιους ἐνθερμους «ἐκσυγχρονιστές», στο φῶς τῶν μεταγενέστερων ἐθνικιστικῶν κινήματων, σὰν προδότες καὶ πράκτορες τοῦ ξένου ἰμπεριαλισμοῦ. Πιθανότατα πρέσβευαν ἀπλῶς ὅτι οἱ ξένοι, ξέχωρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν ἀκατανίκητοι, θὰ τοὺς βοηθοῦσαν νὰ διασπάσουν τὸν ἀσφυκτικὸ κλοιὸ τῆς παράδοσης, καὶ ἔτσι θὰ τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ δημιουργήσουν τελικὰ μιὰ κοινωνία ἰκανὴ νὰ ἀντισταθεῖ στὴ Δύση. Ἡ μεξικανικὴ ἐλίτ τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἦταν ξενόφιλη ἐπειδὴ εἶχε ἀπελπιστεῖ ἀπὸ τὴ χώρα της.⁸ Τέτοια ἐπιχειρήματα χρησιμοποιοῦνταν καὶ ἀπὸ δυτικούς ἐπαναστάτες. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ χαιρέτισε τὴν ἀμερικανικὴ νίκη ἐπὶ τοῦ Μεξικοῦ στὸν πόλεμο τοῦ 1847, γιατί ἔφερε ἰστορικὴ πρόοδο

* Πράγματι, οἱ μεγαλύτερες ἀπὸ τίς παλιές, ἀνεξάρτητες, μὴ δυτικὲς αὐτοκρατορίες καταλύθηκαν ἢ μεταρρυθμίστηκαν στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα μὲ ἐπανάσταση: ἡ Τουρκία, τὸ Ἰράν καὶ ἡ Κίνα.

και δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για καπιταλιστική ανάπτυξη, δηλαδή για την τελική άνατροπή του καπιταλισμού. Οι απόψεις του για τη βρετανική «άποστολή» στην Ίνδία, όπως εκφράστηκαν το 1853, είναι γνωστές. Ήταν διπλή άποστολή: «ή έκτηδένιση τής παλιάς άσιατικής κοινωνίας και ή έγκατάσταση τών υλικών θεμελιών τής δυτικής κοινωνίας στην Ίνδία». Πίστευε, είναι αλήθεια, ότι: «οί Ίνδοι δέν θά δρέψουν τούς καρπούς τών νέων κοινωνικών στοιχείων πού θά σπείρει γύρω τους ή βρετανική άστική τάξη, ώσπου στην Ίδια τή Μεγάλη Βρετανία οι σημερινές άρχουσες τάξεις νά αντικατασταθούν από τó βιομηχανικό προλεταριάτο ή ώσπου οι Ίδιοι οι Ίνδοι νά έχουν γίνει άρκετά δυνατοί ώστε νά άποτινάξουν όλωσδιόλου τόν άγγλικό ζυγό». Όστόσο, παρά τó «αίμα και τή λάσπη... τήν έξαθλίωση και τόν έξευτελισμό» στά όποια έσερνε ή άστική τάξη τούς λαούς τού κόσμου, ó Μάρξ έβλεπε στις κατακτήσεις της μιá θετική και προοδευτική εξέλιξη.

Όποιες όμως και άν ήταν οι άπώτερες προοπτικές (και οι σημερινοί ιστορικοί είναι λιγότερο αισιόδοξοι από όσο ó Μάρξ τής δεκαετίας τού 1850), στό άμεσο παρόν τó πιό πρόδηλο άποτέλεσμα τής δυτικής κατάκτησης ήταν «ή άπώλεια τού... παλιού κόσμου χωρίς τó κέρδος ενός νέου», πράγμα πού έδινε «έναν ιδιαίτερα μελαγχολικό τόνο στη σημερινή άθλιότητα τών Ίνδών»,⁹ καθώς και άλλων λαών πού έπεσαν θύματα τής Δύσης. Στο τρίτο τέταρτο τού 19ου αιώνα τά κέρδη ήταν δυσδιάκριτα, οι ζημιές όλοφάνερες. Στο ενεργητικό υπήρχαν άτμόπλοια, σιδηρόδρομοι και τηλεγράφοι, μικροί κύκλοι διανοομένων με δυτική μόρφωση, ακόμα μικρότεροι κύκλοι γαιοκτημόνων και έπιχειρηματιών πού συγκέντρωναν τεράστιες περιουσίες χάρη στο γεγονός ότι έλεγχαν τις πηγές τών έξαγωγών και διέθεταν ξένα δάνεια, όπως οι άσιεντάδο (οί κάτοχοι τών φυτειών) τής Λατινικής Αμερικής, ή χάρη στη θέση τους ως μεσαζόντων για τις ξένες έπιχειρήσεις, όπως οι έκατομμυριούχοι Πάρσοι τής Βομβάης. Υπήρχε υλική και πολιτισμική έπικοινωνία. Υπήρχε, σέ μερικές πρόσφορες περιοχές, άνοδος τής παραγωγής πού προοριζόταν για έξαγωγή, άν και όχι ακόμα σέ τεράστια κλίμακα. Υπήρχαν (άλλά αυτό χωράει συζήτηση), σέ μερικές περιοχές πού περιήλθαν υπό τήν άμεση άποικιακή διοίκηση, τάξη και ασφάλεια στη θέση τής αναρχίας και τής ανασφάλειας. Άλλά μόνον ό φύσει αισιόδοξος άνθρωπος

θά ὑποστήριζε ὅτι ὅλα αὐτὰ ὑπερσκέλιζαν τὸ παθητικὸ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο.

Ἡ πιὸ ἐκδηλῆ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἀνεπτυγμένο καὶ τὸν ὑπανάπτωκτο κόσμο ἦταν καὶ παραμένει ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ φτώχεια καὶ τὸν πλοῦτο. Στις ἀνεπτυγμένες χῶρες ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού πέθαιναν ἀπὸ πείνα, ἀλλὰ μὲ τὰ κριτήρια τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν λίγοι: ἄς ποῦμε πεντακόσιοι τὸ χρόνο στὸ Ἡνωμένο Βασίλειο. Στὴν Ἰνδία πέθαιναν κατὰ ἑκατομμύρια — ἓνας στοὺς δέκα ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τῆς Ὀρίσα στὸ λιμὸ τοῦ 1865-66, τὸ ἕνα τέταρτο ὡς ἕνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρατζπούτανα τὸ 1868-70, τριάμισι ἑκατομμύρια (15% τοῦ πληθυσμοῦ) στὸ Μαδράς, ἕνα ἑκατομμύριο (20% τοῦ πληθυσμοῦ) στὴ Μυσόρη στὸ μεγάλο λιμὸ τοῦ 1876-78, τὸν χειρότερο ὡς ἐκείνη τὴ στιγμή στὴ ζοφερὴ ἱστορία τῆς Ἰνδίας τοῦ 19ου αἰώνα.¹⁰ Στὴν Κίνα δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διαχωρίσουμε τὸ λιμὸ ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἄλλες καταστροφές τῆς περιόδου, ἀλλὰ λέγεται ὅτι ὁ λιμὸς τοῦ 1849 στοίχισε σχεδὸν δεκατέσσερα ἑκατομμύρια ζωές, ἐνῶ πιστεύεται ὅτι ἄλλα εἴκοσι ἑκατομμύρια χάθηκαν ἀνάμεσα στὸ 1854 καὶ τὸ 1864.¹¹ Τμήματα τῆς Ἰάβας ἐρημώθηκαν τὸ 1848-50 ἀπὸ ἕναν φοβερὸ λιμὸ. Τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ οἱ ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 εἶδαν μιὰ ἐπιδημία πείνας νὰ ἐξαπλώνεται σὲ ὁλόκληρη τὴ ζώνη τῶν χωρῶν πού ἐκτείνονταν ἀπὸ τὴν Ἰνδία ὡς τὴν Ἰσπανία.¹² Ἀνάμεσα στὸ 1861 καὶ τὸ 1872 ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἀλγερίας ἐλαττώθηκε κατὰ 20% καὶ περισσότερο.¹³ Πιστεύεται ὅτι ἡ Περσία, τῆς ὁποίας ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς ὑπολογιζόταν στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 σὲ 6-7 ἑκατομμύρια, ἔχασε ἑνάμισι ὡς δύο ἑκατομμύρια στὸ μεγάλο λιμὸ τοῦ 1871-73.¹⁴ Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν ἡ κατάσταση χειροτέρευσε σὲ σχέση μὲ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰώνα (ἂν καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβη στὴν Ἰνδία καὶ τὴν Κίνα) ἢ ἀπλῶς ἔμεινε ἀμετάβλητη. Ὅπωςδήποτε, ὅμως, ἡ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀνεπτυγμένες χῶρες στὴ διάρκεια τῆς ἴδιας περιόδου ἦταν δραματική, ἔστω καὶ ἂν δεχτοῦμε (ὅπως εἶναι πιθανόν, προκειμένου γιὰ τὴν Ἰνδία καὶ τὴν Κίνα) ὅτι ἡ ἐποχὴ τῶν παραδοσιακῶν καὶ καταστροφικῶν δημογραφικῶν κινήσεων ὑποχωροῦσε ἤδη, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα, μπροστὰ σὲ ἕναν νέο τύπο δημογραφικῆς ἐξέλιξης.

Μὲ λίγα λόγια, ὁ μέγας ὄγκος τῶν λαῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου δὲν

ἔδειχνε ἀκόμα νὰ ὠφελεῖται ἀπὸ τὴν ἐκπληκτικὴν, τὴν ἄνευ προηγουμένου πρόοδο τῆς Δύσης. Ὅταν οἱ κάτοικοί τους δὲν θεωροῦσαν ὅτι αὐτὴ ἡ πρόοδος σήμαινε ἀπλῶς τὴν ἀποδιοργάνωση τοῦ πατροπαράδοτου τρόπου ζωῆς τους, τὴν ἔβλεπαν μᾶλλον ὡς πιθανὸ παράδειγμα παρὰ ὡς πραγματικότητα· ὡς κάτι ποῦ γινόταν ἀπὸ καὶ γιὰ κοκκινοπρόσωπους ἢ χλομοπρόσωπους ἀνθρώπους μὲ παράξενα σκληρὰ καπέλα καὶ κυλινδρικὰ παντελόνια, ποῦ ἔρχονταν ἀπὸ μακρινὲς χῶρες ἢ ζοῦσαν σὲ μεγαλουπόλεις. Δὲν ἀνῆκε στὸν δικό τους κόσμον, καὶ οἱ περισσότεροί τους πολὺ ἀμφέβαλλαν ἂν τὴν ἤθελαν. Ἀλλὰ ὅσοι τῆς ἀντιστέκονταν στὸ ὄνομα τῶν ἀρχαίων παραδόσεών τους εἶχαν νικηθεῖ. Ἡ ὥρα ἐκείνων ποῦ θὰ τῆς ἀντιστέκονταν μὲ τὰ ὄπλα τῆς προόδου δὲν εἶχε ἔρθει ἀκόμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄

ΟΙ ΝΙΚΗΤΕΣ

Ποιές τάξεις και ποιά στρώματα τῆς κοινωνίας θὰ γίνουν τώρα οἱ πραγματικοὶ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ, θὰ μᾶς δίνουν τοὺς ἐπιστήμονες, τοὺς καλλιτέχνες καὶ τοὺς ποιητές μας, τίς δημιουργικὲς προσωπικότητες μας;

Ἦ μήπως ὅλα θὰ ἐμπορευματοποιηθοῦν, ὅπως στὴν Ἀμερική;

JAKOB BURKHARDT, 1868-71¹

Ἡ δημόσια διοίκηση τῆς Ἰαπωνίας ἔχει γίνει πεφωτισμένη καὶ προοδευτική: δέχεται ὡς ὀδηγὸ τῆς τὴν εὐρωπαϊκὴν πείρα· προσλαμβάνει στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀλλοδαπούς· καὶ τὰ ἀνατολικά ἤθη, οἱ ἀνατολικὲς ἰδέες ὑποχωροῦν μπροστὰ στὸν δυτικὸ πολιτισμό.

Sir T. ERSKINE MAY, 1877²

117. 7.

I

Ποτέ, λοιπόν, οἱ Εὐρωπαῖοι δὲν ἐξουσίαζαν τὸν κόσμον σὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ περισσότερο ἀδιαφιλονίκητα ἀπὸ ὅσο στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα. Γιὰ νὰ ἀκριβολογήσουμε, ποτέ λευκοὶ ἄνθρωποι μὲ εὐρωπαϊκὴ καταγωγή δὲν ἐξουσίαζαν τὸν κόσμον ἀντιμετωπίζοντας λιγότερο ἀνταγωνισμό. Γιατὶ ὁ κόσμος τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας καὶ ἐξουσίας συμπεριλάμβανε τουλάχιστον ἓνα ἐξευρωπαϊκὸ κράτος, ἢ μᾶλλον ὀμοσπονδία: τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες δὲν ἔπαιζαν ἀκόμα ζωτικὸ ρόλο στὶς παγκόσμιες ὑποθέσεις καὶ γι' αὐτὸ οἱ εὐρωπαῖοι πολιτικοὶ μόνο σποραδικὰ ἔστρεφαν τὴν προσοχή τους σ' αὐτὴ τὴ χώρα, ἐκτὸς ἂν εἶχαν συμφέροντα στὶς δύο ζῶνες τοῦ κόσμου ποὺ τὴν ἐνδιέφεραν ἄμεσα: τὴν ἀμερικανικὴν ἠπειρὸν καὶ τὸν Εἰρηνικὸ ὠκεανό. Ἀλλά, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ Βρετανία, ποὺ ἀσκοῦσε συνεπῆ παγκόσμια πολιτικὴ, κανένα ἄλλο κράτος δὲν εἶχε μόνιμη ἀνάμειξη σ' αὐτὲς τίς δύο περιοχές. Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς εἶχε ἐξαφανίσει ὅλες τίς εὐρωπαϊκὲς ἀποικίες ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴν Κεντρικὴν

καὶ Νότια Ἀμερική, μὲ ἐξαίρεση τὶς Γουϊάνες, ποὺ ἐξασφάλιζαν στοὺς Βρετανοὺς λίγη ζάχαρη, στοὺς Γάλλους μιὰ φυλακὴ γιὰ ἐπικίνδυνους ἐγκληματίες καὶ στοὺς Ὀλλανδοὺς ἓνα ἐνθὺμιο τῶν ἄλλοτινῶν δεσμῶν τους μὲ τὴ Βραζιλία. Τὰ νησιά τῆς Καραϊβικῆς, ἂν παραλείψουμε τὴν Ἰσπανιόλα (μὲ δύο κράτη στὸ ἔδαφός της: τὴ νέγρικη Δημοκρατία τῆς Ἀιτῆς καὶ τὴ Δομινικανὴ Δημοκρατία, ποὺ τελικὰ χειραφετήθηκε τόσο ἀπὸ τὴν ἰσπανικὴ ἐπικυριαρχία ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν αἰτινὴ ὑπεροχὴ), παρέμειναν ἀποικίες τῆς Ἰσπανίας (Κούβα καὶ Πουέρτο Ρίκο), τῆς Βρετανίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ὀλλανδίας καὶ τῆς Δανίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, ποὺ ἐπιδίωκε νὰ ἀνασυστήσῃ ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν ἀμερικανικὴ αὐτοκρατορία της, κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη δὲν νοιαζόταν γιὰ τὶς κτήσεις του στὶς Δυτικὲς Ἰνδίες περισσότερο ἀπὸ ὅσο μποροῦσε. Μόνο στὴ Βόρεια Ἀμερική ὑπῆρχε μιὰ χώρα ὅπου ἡ εὐρωπαϊκὴ παρουσία ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι σημαντικὴ τὸ 1875: ὁ ἀχανὴς, ἀλλὰ ὑπανάπτυκτος καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀκατοίκητος Καναδάς, μιὰ βρετανικὴ κτῆση, τὴν ὁποία χώριζε ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες μιὰ μακριὰ καὶ ἀνοιχτὴ μεθόριος, ποὺ ἔτρεχε σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ Ὀντάριο ὡς τὸν Εἰρηνικὸ ὠκεανό· οἱ μεθοριακὲς διαφορὲς διευθετήθηκαν εἰρηνικὰ — ἂν καὶ ὄχι χωρὶς σκληρὰ διπλωματικὰ παζαρέματα— στὴ διάρκεια τοῦ αἰῶνα, τὶς περισσότερες φορὲς πρὸς ὄφελος τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Ἄν δὲν κατασκευαζόταν ὁ ὑπερκαναδικὸς σιδηρόδρομος, ἡ Βρετανικὴ Κολομβία μπορεῖ νὰ ἦταν ἀνίκανη νὰ ἀντισταθεῖ στὴν ἔλξη τῶν ἀμερικανικῶν πολιτειῶν ποὺ βρέχονταν ἀπὸ τὸν Εἰρηνικὸ. Ὅσο γιὰ τὶς ἀσιατικὲς ἀκτὲς αὐτοῦ τοῦ ὠκεανοῦ, μόνον ἡ ρωσικὴ Σιβηρία, ἡ βρετανικὴ ἀποικία τοῦ Χόνγκ Κόνγκ καὶ ἡ βρετανικὴ βάση στὴ Μαλαισία σημάδευαν τὴν ἄμεση παρουσία τῶν εὐρωπαϊκῶν μεγάλων δυνάμεων, ἂν καὶ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ Γάλλοι ἀρχίζαν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ τὴν κατοχὴ τῆς Ἰνδοκίνας. Τὰ ὑπολείμματα τῆς ἰσπανικῆς καὶ τῆς πορτογαλικῆς ἀποικιοκρατίας, καθὼς καὶ οἱ ὀλλανδικὲς κτήσεις στὴ σημερινὴ Ἰνδονησία, δὲν δημιουργοῦσαν διεθνή προβλήματα.

Ἔτσι, ἡ ἑδαφικὴ ἐπέκταση τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν δὲν προκάλεσε μεγάλη πολιτικὴ ἀναταραχὴ στὶς εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις. Ἐνα μεγάλο τμῆμα τοῦ νοτιοδυτικοῦ χώρου — ἡ Καλιφόρνια, ἡ Ἀριζόνα, ἡ Γιούτα, τμῆματα τοῦ Κολοράδο καὶ τοῦ Νέου Μεξικῶ— εἶχαν

παραχωρηθεί από τὸ Μεξικὸ ἔπειτα ἀπὸ τὸν καταστροφικὸ πόλεμο τοῦ 1848-53. Τὸ 1867 ἡ Ρωσία πούλησε τὴν Ἀλάσκα. Αὐτὰ τὰ ἐδάφη, καθὼς καὶ ἄλλα, ποὺ εἶχαν κατακτηθεῖ παλιότερα, ἀνακηρύχθηκαν πολιτεῖες τῆς ὁμοσπονδίας, ὅταν ἔγιναν ἄρκετὰ ἐνδιαφέροντα ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη ἢ ἄρκετὰ προσιτά: ἡ Καλιφόρνια τὸ 1850, τὸ Ὀρεγκον τὸ 1859, ἡ Νεβάδα τὸ 1864, ἐνῶ ἀπὸ τὰ μεσοδυτικὰ διαμερίσματα ἡ Μινнесότα, τὸ Κάνσας, τὸ Γουισκόνσιν καὶ ἡ Νεμπράσκα ἀπέκτησαν καθεστῶς πολιτείας ἀνάμεσα στὸ 1858 καὶ τὸ 1867. Οἱ ἀμερικανικὲς ἐδαφικὲς φιλοδοξίες δὲν προχωροῦσαν μακρύτερα ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἂν καὶ οἱ δουλοκτητικὲς πολιτεῖες τοῦ Νότου ἤθελαν τὴν ἐπέκταση τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας στὰ μεγάλα νησιά τῆς Καραϊβικῆς καὶ μάλιστα εἶχαν βλέψεις ἀκόμα καὶ στὸν εὐρύτερο λατινοαμερικανικὸ χῶρο. Ὁ βασικὸς τύπος τῆς ἀμερικανικῆς κυριαρχίας ἦταν ὁ ἔμμεσος ἔλεγχος, ἀφοῦ καμιὰ ξένη δύναμη δὲν ἐμφανιζόταν ὡς ἄμεσος καὶ ἀποτελεσματικὸς ἀνταγωνιστῆς: ἀδύναμες, ἀλλὰ τυπικὰ ἀνεξάρτητες κυβερνήσεις, ποὺ ἤξεραν ὅτι ἔπρεπε νὰ τὰ ἔχουν καλὰ μὲ τὸν βόρειο γίγαντα. Μόνο στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, ὅταν ὁ ἱμπεριαλισμὸς μὲ τὴν τυπικὴ μορφή του ἔγινε παγκόσμια μόδα, οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἐπρόκειτο νὰ ἐγκαταλείψουν γιὰ ἓνα διάστημα αὐτὴ τὴν παράδοση. «Δύστυχο Μεξικόν», ἔμελλε νὰ ἀναστενάξει ὁ πρόεδρος Πορφύριο Ντίας (1828-1915), «τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεόν, τόσο κοντὰ στὶς ΗΠΑ», ἐνῶ ἀκόμα καὶ τὰ λατινοαμερικανικὰ κράτη ποὺ αἰσθάνονταν ὅτι εἶχαν στενότερες σχέσεις μὲ τὸν Πανάγαθο συνειδητοποιοῦσαν σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ ὅτι, σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, ἡ προσοχὴ τους ἔπρεπε νὰ εἶναι στραμμένη κυρίως πρὸς τὴν Οὐάσιγκτον. Πότε πότε κάποιος βορειοαμερικανὸς τυχοδιώκτης ἐπιχειροῦσε νὰ ἐγκαθιδρύσει ἄμεσο ἔλεγχον στὶς στενὲς γέφυρες ξηρᾶς ποὺ χωρίζαν τὸν Ἀτλαντικὸ ἀπὸ τὸν Εἰρηνικὸ ὠκεανόν, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα, ὥσπου κατασκευάστηκε ἡ Διώρυγα τοῦ Παναμᾶ καὶ καταλήφθηκε ἀπὸ ἀμερικανικὲς δυνάμεις σ' ἓνα ἀνεξάρτητο κρατίδιον, ποὺ ἀποσχίσθηκε ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἀπὸ ἓνα μεγάλο νοτιοαμερικανικὸ κράτος: τὴν Κολομβία. Αὐτὸ ὅμως ἔγινε ἀργότερα.

Ὁ περισσότερος κόσμος, καὶ εἰδικὰ ἡ Εὐρώπη, ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἂν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο τουλάχιστον ἐπειδὴ ἐκείνη τὴν περίοδο (1848-75) ἑκατομμύρια Εὐρωπαῖοι μετανάστευαν ἐκεῖ καὶ ἐπειδὴ ἡ τεράστια ἔκτασή τους, ἡ ἐκ-

πληκτική πρόοδός τους, τὶς ἔκαναν τὸ τεχνολογικὸ θαῦμα ὀλόκληρης τῆς ὑψηλίου. Ὅπως ἐπισήμαναν πρῶτοι οἱ Ἀμερικανοί, ἦταν ἡ χώρα τῶν ὑπερθετικῶν. Ποῦ ἄλλοῦ μποροῦσε κανεὶς νὰ βρεῖ μιὰ πόλη σὰν τὸ Σικάγο, μὲ μόνο 30.000 κατοίκους τὸ 1850, ποῦ μόλις σαράντα χρόνια ἀργότερα εἶχε γίνει τὸ ἕκτο σὲ πληθυσμὸ ἀστικὸ κέντρο τοῦ κόσμου, μὲ περισσότερους ἀπὸ ἓνα ἑκατομμῦριο κατοίκους; Πουθενὰ ἄλλοῦ οἱ σιδηρόδρομοι δὲν κάλυπταν μεγαλύτερες ἀποστάσεις ἀπὸ ὅσο οἱ διηπειρωτικὲς γραμμὲς τῆς, καμιὰ ἄλλη χώρα δὲν εἶχε μεγαλύτερο σιδηροδρομικὸ δίκτυο (49.168 μίλια τὸ 1870). Πουθενὰ ἄλλοῦ οἱ ἑκατομμυριοῦχοι δὲν ἦταν ἢ δὲν φαίνονταν πιὸ ἐντυπωσιακὰ αὐτοδημιούργητοι ἀπὸ ὅσο στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, καὶ ἂν δὲν ἦταν ἀκόμα οἱ πλουσιότεροι τοῦ εἴδους τους (θὰ γίνονταν ὅμως σύντομα) ἦταν ὀπωσδήποτε οἱ πιὸ πολυάριθμοι. Πουθενὰ ἄλλοῦ οἱ ἐφημερίδες δὲν ἦταν πιὸ ἐπεισοδιακὰ δημοσιογραφικὲς, πουθενὰ ἄλλοῦ οἱ πολιτικοὶ δὲν ἦταν τόσο ἐπιδεικτικὰ διεφθαρμένοι, καμιὰ χώρα δὲν πρόσφερε τόσο ἀπεριόριστες δυνατότητες.

Ἡ «Ἀμερικὴ» ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ὁ Νέος Κόσμος, μιὰ ἀνοιχτὴ κοινωνία σὲ μιὰ ἀνοιχτὴ χώρα, ὅπου ὁ ἀπένταρος μετανάστης μποροῦσε, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ ἀντίληψη, νὰ ξαναφτιάξει τὴ ζωὴ του (ὁ «αὐτοδημιούργητος ἄνθρωπος») καὶ παράλληλα νὰ οἰκοδομήσει ἓνα ἐλεύθερο, δημοκρατικὸ, δίκαιο κράτος, τὸ μόνον μεγάλο καὶ σημαντικὸ πού ὑπῆρχε στὸν κόσμον ὡς τὸ 1870. Ἡ εἰκόνα ποῦ παρουσίαζε τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ὡς ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ ἀντιπρόταση στὸν Παλαιὸ Κόσμον τῆς μοναρχίας, τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς ὑποτελείας ἴσως δὲν ἦταν πιά τόσο ζωηρὴ ὅσο ἄλλοτε, τουλάχιστον ἐξω ἀπὸ τὰ σύνορά τους. Τὴν ἀντικατέστησε ἡ εἰκόνα τῆς Ἀμερικῆς ὡς καταφυγίου γιὰ ὅσους πάλευαν νὰ γλιτώσουν ἀπὸ τὴ φτώχεια, ὡς τόπου προσωπικῆς ἐλπίδας, ποῦ τὴν ἔτρεφε ὁ προσωπικὸς πλουτισμός. Σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ ὁ Νέος Κόσμος ὄρθωνε τὸ ἀνάστημά του ἀπέναντι στὴν Εὐρώπη ὄχι ὡς νέα κοινωνία, ἀλλὰ ὡς κοινωνία τῶν νεόπλουτων.

Καὶ ὅμως, μέσα στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες τὸ ἐπαναστατικὸ δράμα κάθε ἄλλο παρὰ εἶχε πεθάνει. Ἡ ἀμερικανικὴ συμπολιτεία ἐξακολουθοῦσε νὰ θεωρεῖται ἡ χώρα τῆς ἰσότητος, τῆς δημοκρατίας, ἴσως πάνω ἀπὸ ὅλα τῆς ἀπεριόριστης, ἀναρχῆς ἐλευθερίας, τῶν ἀπεριόριστων εὐκαιριῶν, καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἀπέρρεε αὐτὸ πού ἀργότερα θὰ

ονομαζόταν «προφανές πεπρωμένο». * Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τοῦ 19ου ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἂν δὲν συνεκτιμῆσει αὐτὴ τὴν οὐτοπικὴ συνιστώσα, παρόλο πὺ ἡ αὐταρέσκεια γιὰ τὸν οἰκονομικὸ καὶ τεχνολογικὸ δυναμισμὸ (στὸν ὁποῖο συνέβαλλε καὶ ἡ ἴδια) τὴ συγκάλυπτε ὅλο καὶ περισσότερο, ἐκτὸς ἀπὸ τίς στιγμὲς κρίσης. Εἶχε τίς καταβολὲς μιᾶς ἀγροτικῆς οὐτοπίας, πὺ ὀραματιζόταν ἐλεύθερους καὶ ἀνεξάρτητους ἀγρότες σὲ παρθένα γῆ. Ποτὲ δὲν ἐναρμονίστηκε μὲ τὸν κόσμον τῶν μεγαλοπολέων καὶ τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί, στὴν περίοδο πὺ μᾶς ἀφορᾶ, δὲν εἶχε ἀκόμα συμφιλιωθεῖ μὲ τὴν κυριαρχία τους. Ἀκόμα καὶ σὲ ἓνα τόσο τυπικὸ κέντρο τῆς ἀμερικανικῆς βιομηχανίας ὅπως ἡ ὑφαντουργικὴ πόλη Πάτερσον στὴ Νέα Ἱερσέη, τὸ ἐπιχειρηματικὸ ἦθος δὲν εἶχε ἀκόμα ἐπικρατήσει. Στὴ διάρκεια τῆς ἀπεργίας τῶν κλωστοῦφαντουργῶν τὸ 1877 οἱ ἐργοστασιάρχες παραπονοῦνταν πικρά, καὶ δικαιολογημένα, ὅτι ὁ ρεπουμπλικάνος δήμαρχος, οἱ δημοκρατικοὶ δημοτικοὶ σύμβουλοι, ὁ Τύπος, τὰ δικαστήρια καὶ ἡ κοινὴ γνώμη δὲν τοὺς ὑποστήριζαν.⁴

Ὁ μέγας ὄγκος τῶν Ἀμερικανῶν ἦταν ἀκόμη ἀγρότες: τὸ 1860 μόνο 16% ζοῦσαν σὲ πόλεις μὲ πληθυσμὸ πάνω ἀπὸ 8.000 κατοίκους. Ἡ ἀγροτικὴ οὐτοπία στὴν καθαρότερη μορφή της — ὁ ἐλεύθερος κτηματίας πὺ μπορεῖ νὰ ἐκμεταλλεῦται παρθένα γῆ — εἶχε περισσότερη πολιτικὴ δύναμη παρὰ ποτέ, ἰδιαίτερα στὸν αὐξανόμενον πληθυσμὸ τῶν μεσοδυτικῶν διαμερισμάτων. Συνέβαλε στὴ δημιουργία τοῦ Ρεπουμπλικανικοῦ Κόμματος καὶ στὸν ἀντιδουλοκτητικὸ προσανατολισμὸ του (γιατὶ, παρόλο πὺ τὸ πρόγραμμα μιᾶς ἀταξικῆς δημοκρατίας ἐλεύθερων κτηματιῶν δὲν εἶχε καμιὰ σχέση μὲ τὴ δουλεία καὶ λίγο ἐνδιαφερόταν γιὰ τοὺς νέγρους, ὡστόσο ἀπέκλειε τὴ δουλεία). Σημείωσε τὸν μεγαλύτερο θρίαμβό της μὲ τὸ Νόμο περὶ Ἀγροτικῆς Στέγης τοῦ 1862, πὺ πρόσφερε σὲ κάθε ἀμερικανὸ οἰκογενειάρχῃ ἄνω τῶν εἰκοσιενὸς ἐτῶν 160 ἄκρ [acre = 4.047 τετραγωνικὰ μέτρα] κρατικῆς γῆς δωρεὰν ἔπειτα ἀπὸ πέντε χρόνια συνεχοῦς διαμονῆς ἢ πρὸς 1,25 δολάρια τὸ ἄκρ ἔπειτα ἀπὸ ἕξι μῆνες. Περιττὸ νὰ

* «Οἱ πολιτεῖες τοῦ Ἀτλαντικοῦ... ἀνανεώνουν διαρκῶς τίς κυβερνήσεις καὶ τὰ κοινωνικὰ καθεστῶτα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Οἱ πολιτεῖες τοῦ Εἰρηνικοῦ πρέπει ἀναγκαῖα νὰ ἐπιτελέσουν τίς ἴδιες εὐγενεῖς καὶ εὐεργετικὰς λειτουργίες στὴν Ἀσία» (William H. Seward, 1850).³

ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἢ οὐτοπία διαψεύστηκε. Ἀνάμεσα στὸ 1862 καὶ τὸ 1890, λιγότερες ἀπὸ 400.000 οἰκογένειες ὠφελήθηκαν ἀπὸ τὸν Νόμο περὶ Ἀγροτικῆς Στέγης, ἐνῶ ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν αὐξήθηκε κατὰ 32 ἑκατομμύρια καὶ τῶν δυτικῶν πολιτειῶν κατὰ περισσότερα ἀπὸ 10 ἑκατομμύρια. Μόνες τους οἱ σιδηροδρομικὲς ἑταιρεῖες (στὶς ὁποῖες ἐκχωρήθηκαν τεράστιες ἐκτάσεις γῆς, γιὰ νὰ ἰσοσκελίσουν τὶς ζημιὲς ἀπὸ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ λειτουργία τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν καὶ τὰ κέρδη ἀπὸ τὸ ἐμπόριο τῆς ἀκίνητης περιουσίας καὶ τὴν ἀνάπτυξη) πούλησαν, πρὸς 5 δολάρια τὸ ἄκρ, περισσότερη γῆ ἀπὸ ὅση μεταβιβάστηκε σύμφωνα μὲ τὸ Νόμο περὶ Ἀγροτικῆς Στέγης. Οἱ πραγματικὰ ὠφελημένοι ἀπὸ τὸ σύνθημα γιὰ δωρεὰν γῆ ἦταν οἱ κερδοσκοποὶ, οἱ χρηματομεσίτες καὶ οἱ ἐργολάβοι. Στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα δὲν ἀκουγόταν πιά σχεδὸν τίποτα γιὰ τὸ βουκολικὸ ὄνειρο μιᾶς τάξης ἐλεύθερων μικροκτηματιῶν.

Εἴτε δοῦμε αὐτὸν τὸ μετασχηματισμὸ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ὡς τέλος ἑνὸς ἐπαναστατικοῦ οὐνείρου εἴτε ὡς ἐνηλικίωση, διαδραματίστηκε στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ ἴδια ἢ ἔθνικὴ μυθολογία μαρτυρεῖ τὴ σημασία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, γιὰτὶ τότε γεννήθηκαν τὰ δύο θέματα ποὺ ἐπηρέασαν βαθύτερα καὶ μονιμότερα τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ ἱστορία: ὁ Ἐμφύλιος Πόλεμος καὶ ἡ Δύση. Αὐτὰ τὰ δύο εἶναι στενὰ συνδεδεμένα μεταξύ τους, ἀφοῦ τὸ ἀνοιγμα τῆς Δύσης (ἢ, ἀκριβέστερα, τῶν νότιων καὶ κεντρικῶν διαμερισμάτων τῆς) ἐπέσπευσε τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς πολιτεῖες ποὺ ἀντιπροσώπευαν τοὺς ἐλεύθερους ἐποίκους καὶ τὸν ἀνερχόμενο καπιταλισμὸ τοῦ Βορρᾶ καὶ ἐκείνες ποὺ ἀντιπροσώπευαν τὴ δουλκοκτητικὴ κοινωνία τοῦ Νότου. Ὁ σχηματισμὸς τοῦ Ρεπουμπλικανικοῦ Κόμματος ἐπισπεύστηκε ἀπὸ τὴν ἀντιδικία ἀνάμεσα στὸ Κάνσας καὶ τὴ Νεμπράσκα γύρω ἀπὸ τὴν καθιέρωση τῆς δουλείας στὰ μεσοδυτικὰ διαμερίσματα. Αὐτὸ τὸ κόμμα ἐπρόκειτο νὰ ἐκλέξει τὸν Ἀβραὰμ Λίνκολν (1809-1865) πρόεδρο τὸ 1860, γεγονός ποὺ ὀδήγησε τελικὰ στὴν ἀπόσχιση τῶν συνομοσπονδιακῶν πολιτειῶν τοῦ Νότου ἀπὸ τὴν Ὁμοσπονδία τὸ 1861.*

* Οἱ πολιτεῖες αὐτὲς ἦταν: ἡ Βιργινία, ἡ Βόρεια καὶ ἡ Νότια Καρολίνα, ἡ Γεωργία, ἡ Ἀλαμπάμα, ἡ Φλόριδα, τὸ Μισισσιπίππ, ἡ Λουιζιάνα, τὸ Τενεσσί, τὸ Ἀρκανσο, τὸ Τέξας. Μερικὲς παραμεθόριες πολιτεῖες δίστασαν, ἀλλὰ δὲν ἐγκατέλειψαν τὴν Ἐνωσῆ: τὸ Μαίριλαντ, ἡ Δυτικὴ Βιργινία, τὸ Κεντάκυ, τὸ Μιζούρι, τὸ Κάνσας.

Ἡ ἐξάπλωση πρὸς τὰ δυτικά δὲν ἦταν κάτι καινούριο. Ἀπλῶς ἐπιταχύνθηκε ραγδαῖα στὴν περίοδο πού μᾶς ἀφορᾷ, χάρις στὸ σιδηρόδρομο — ἡ πρώτη σιδηροδρομικὴ γραμμὴ ἔφτασε καὶ γεφύρωσε τὸν Μισσισιπιπὴ στὰ 1854-56 — καὶ χάρις στὴν ἀνάπτυξη τῆς Καλιφόρνιας (βλ. Κεφάλαιο Γ'). Μετὰ τὸ 1849 «ἡ Δύση» ἔπαψε νὰ εἶναι ἓνα εἶδος προθαλάμου τοῦ ἀπείρου καὶ ἔγινε ἓνας μεγάλος ἄδειος χῶρος ἀπὸ πεδιάδες, ἐρήμους καὶ βουνά, ἀπλωμένοι ἀνάμεσα σὲ δύο γοργὰ ἀναπτυσσόμενες περιοχές: τὶς ἀνατολικὲς πολιτεῖες καὶ τὴν ἀκτὴ τοῦ Εἰρηνικοῦ. Οἱ πρῶτες διηπειρωτικὲς σιδηροδρομικὲς γραμμὲς ἄρχισαν νὰ κατασκευάζονται ταυτόχρονα πρὸς τὰ ἀνατολικά, μὲ ἀφετηρία τὸν Εἰρηνικὸ ὠκεανό, καὶ πρὸς τὰ δυτικά, μὲ ἀφετηρία τὸν Μισσισιπιπὴ, καὶ συναντήθηκαν κάπου στὴ Γιούτα, ὅπου ἡ αἵρεση τῶν Μορμόνων εἶχε μεταφέρει τὴ Σιών της ἀπὸ τὴν Ἄιοβα τὸ 1847, μὲ τὴν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι ἐκεῖ ἦταν ἀσφαλὴς ἀπὸ τὴ βέβηλη ἐπιρροὴ τῶν εἰδωλολατρῶν. Στὴν πραγματικότητά, πάντως, ἡ περιοχὴ ἀνάμεσα στὸν Μισσισιπιπὴ καὶ τὴν Καλιφόρνια (ἡ «Ἄγρια Δύση») ἔμεινε σχεδὸν ἀκατοίκητη στὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε· ἀντίθετα μὲ τὴν «ἡμερῆ» Δύση, δηλαδὴ τὰ μεσοδυτικὰ διαμερίσματα, πού ἐποικίζονταν ὅλο καὶ μαζικότερα, καλλιεργοῦνταν, ἀκόμα καὶ ἐκβιομηχανίζονταν. Ὑπολογίστηκε ὅτι, στὴν περίοδο μεταξὺ 1850 καὶ 1880, ὁ συνολικὸς μόχθος γιὰ τὴ δημιουργία ἀγροκτημάτων σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀχανὴ ἔκταση τῶν παραμισσισιππειων, νοτιοδυτικῶν καὶ ὀρεινῶν πολιτειῶν δὲν ἦταν περισσότερος ἀπὸ ἐκεῖνον πού δαπανήθηκε τὴν ἴδια περίοδο στὰ νοτιοανατολικά τῆς χώρας ἢ στὶς πολιτεῖες τῆς μέσης ἀκτῆς τοῦ Ἀτλαντικοῦ, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐποικιστεῖ πολὺ καιρὸ πρὶν.⁵

Τὰ λιβάδια πρὸς τὰ δυτικά τοῦ Μισσισιπιπὴ ἐποικίζονταν σιγὰ σιγὰ ἀπὸ *φάρμερ*· ἡ συνέπεια ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση (μέσω τῆς βίαιης μεταφορᾶς) τῶν Ἰνδιάνων, ἀκόμα καὶ ἐκείνων πού εἶχαν μεταφερθεῖ ἐκεῖ μὲ βάση παλιότερη νομοθεσία, καθὼς καὶ ἡ σφαγὴ τῶν βουβαλιῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ζοῦσαν οἱ Ἰνδιάνοι στὰ πεδινά. Ἡ ἐξόντωσή τους ἄρχισε τὸ 1867, τὴν ἴδια χρονιά πού τὸ Κογκρέσο ἵδρυσε τοὺς σημαντικότερους κρατικὸς καταυλισμοὺς (reservations) γιὰ τοὺς Ἰνδιάνους. Ὡς τὸ 1883, περίπου δεκατρία ἑκατομμύρια Ἰνδιάνοι εἶχαν σκοτωθεῖ. Τὰ βουνά δὲν ἔγιναν ποτὲ τόπος μαζικῆς ἐγκατάστασης καλλιεργητῶν. Ἦταν καὶ παρέμειναν πόλος ἑλξης γιὰ χρυσοθῆρες καὶ

μεταλλωρύχους: δέχτηκαν διαδοχικά κύματα από άφηνιασμένους τυχοδιωκτες, πού έψαχναν για πολύτιμα μέταλλα (κυρίως άσήμι)· ή μεγαλύτερη από αυτές τις κλοτσοπατινάδες ήταν εκείνη πού προκάλεσε τó 1859 ή άνακάλυψη τής φλέβας Κόμστοκ στη Νεβάδα. Αύτη ή φλέβα απέδωσε 300 έκατομμύρια δολάρια μέσα σέ είκοσι χρόνια, χάρισε άμύθητες περιουσίες σέ πέντε έξι άνθρωπους, δημιούργησε καμιά είκοσαριά μικρότερους έκατομμυριούχους και επέτρεψε σέ αρκετούς άλλους νά συσσωρεύσουν λιγότερα, αλλά με τά μέτρα τής έποχής έντυπωσιακά πλούτη. "Όταν έξαντλήθηκε, άφησε άδεια τήν πόλη τής Βιργίνιας, κατοικημένη πιά μόνον από τά φαντάσματα τών μεταλλωρύχων από τήν Κορνουάλη και τήν 'Ιρλανδία, πού σύχναζαν τις μέρες τής άκμής της στη Λέσχη του συνδικάτου και στην "Οπερα. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρήθηκαν στο Κολοράδο, στο "Αινταχο και στη Μοντάνα.⁶ Από δημογραφική άποψη δέν είχαν σημαντικές συνέπειες. Τó 1870 τó Κολοράδο (πού έγινε πολιτεία τών ΗΠΑ τó 1876) είχε λιγότερους από 40.000 κατοίκους.

Τά νοτιοδυτικά διαμερίσματα έμειναν ουσιαστικά μιá κτηνοτροφική περιοχή, όπου κυριαρχούσε ó τύπος του καουμπόη. 'Από εκεί τά τεράστια κοπάδια τών κερασφόρων — περίπου τέσσερα έκατομμύρια ζώα ανάμεσα στο 1865 και τó 1879— οδηγούνταν στα σημεία μεταφόρτωσης και στο τέρμα τών σιδηροδρομικών γραμμών πού τραβούσαν προς τά δυτικά, με τελικό προορισμό τά γιγάντια σφαγεία του Σικάγου. Αύτη ή κίνηση έδωσε σέ κατά τά άλλα άσήμαντους οικισμούς του Μιζούρι, του Κάνσας και τής Νεμπράσκα, όπως τó "Αμπιλιν και τó Ντότζ Σίτυ, τή φήμη πού διαιωνίστηκε από χίλια γουέστερν και πού δέν έπισιιάστηκε από τήν αύστηρή βιβλική χρηστότητα τών φάρμερ τής πεδιάδας.⁷

'Η «'Αγρια Δύση» είναι ένας μύθος τόσο ισχυρός, ώστε δύσκολα μπορεί νά αναλυθεί ρεαλιστικά. Σχεδόν τó μόνο ιστορικά άκριβές στοιχείο της πού είναι γνωστό στο πλατύ κοινό είναι ότι είχε σύντομη διάρκεια: τó άποκορύφωμά της τοποθετείται ανάμεσα στον Έμφύλιο και τή δεκαετία του 1880, όποτε κατέρρευσε ή κτηνοτροφία και ή έξόρυξη πολύτιμων μετάλλων. 'Η «άγριότητά» της δέν όφειλόταν στους 'Ινδιάνους, πού ήταν μάλλον πρόθυμοι νά συνυπάρξουν ειρηνικά με τους λευκούς, με έξαίρεση ίσως τις έσχατιές τών νοτιοδυτικών διαμερισμάτων, όπου φυλές όπως οι 'Απάτσι (1871-86) και οι (Με-

ξικανοί) Γιακί (1875-1926) ἔκαναν τὸν τελευταῖο ἀπὸ τοὺς μακροχρόνιους πολέμους τους γιὰ νὰ διατηρήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τὸν λευκὸ ἄνθρωπο. Ὁφειλόταν στοὺς θεσμούς, ἢ μᾶλλον στὴν ἀπουσία ἀποτελεσματικῶν θεσμῶν, κυβέρνησης καὶ νόμου στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. (Στὸν Καναδὰ δὲν ὑπῆρξε «Ἄγρια Δύση», ἀκόμα καὶ ἡ χρυσοθηρία δὲν πῆρε ἄναρχο χαρακτήρα, καὶ οἱ Σιού, ποὺ πολέμησαν καὶ νίκησαν τὸν Κάστερ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, πρὶν σφαγιαστοῦν, ζοῦσαν ἐκεῖ εἰρηνικά.) Ἡ ἀναρχία (ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε ἓναν πιὸ οὐδέτερο ὄρο, τὸ πάθος γιὰ ἐνοπλη αὐτενέργεια) ἐντεινόταν ἴσως ἀπὸ τὸ ὄνειρο τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ χρυσοῦ, ποὺ παρέσυρε τοὺς ἄντρες πρὸς τὰ δυτικά. Πέρα ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν ἀγροτικῶν οἰκισμῶν καὶ τῶν πόλεων δὲν ὑπῆρχαν οἰκογένειες: στὴν πόλη τῆς Βιργινίας τοῦ 1870, σὲ κάθε γυναίκα ἀναλογοῦσαν περισσότεροι ἀπὸ δύο ἄντρες, καὶ τὰ παιδιὰ ἀποτελοῦσαν μόνο τὸ 10% τοῦ πληθυσμοῦ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ μῦθος τῶν γουέστερν ἐξευτέλισε ἀκόμα καὶ αὐτὸ τὸ ὄνειρο. Οἱ ἥρωές τους εἶναι συνήθως βίαιοι κακοποιοὶ καὶ μπαρόβιοι πιστολάδες ὅπως ὁ Ἄγριος Μπιλ Χίκοκ, ἄνθρωποι μὲ ἐλάχιστα προτερήματα ἢ συμπαθητικὲς πλευρές, καὶ ὄχι οἱ συνδικαλισμένοι μετανάστες μεταλλωρύχοι. Ἄλλὰ καὶ πάλι δὲν πρέπει νὰ ἐξιδανικεύουμε τὰ πράγματα. Τὸ ὄνειρο τῆς ἐλευθερίας δὲν ἴσχυε γιὰ τοὺς Ἰνδιάνους ἢ τοὺς Κινέζους (ποὺ ἀποτελοῦσαν σχεδὸν τὸ ἓνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ἄινταχο τὸ 1870). Στὶς ρατσιστικὲς νοτιοδυτικὲς πολιτεῖες —τὸ Τέξας ἀνῆκε στὴ Συνομοσπονδία— ὅπωςδὴποτε δὲν ἴσχυε γιὰ τοὺς νέγρους. Καὶ ἐπίσης δὲν ἴσχυε γιὰ τοὺς Μεξικανούς, παρόλο ποὺ ἓνα σωρὸ γνωρίσματα τῆς κουλτούρας τοῦ γουέστερν, ἀπὸ τὸ ντύσιμο τοῦ καουμπόη ὡς τὸ ἰσπανικῆς προέλευσης «ἔθιμο τῆς Καλιφόρνιας», ποὺ ἔγινε ὁ ἄγραφος νόμος τῶν μεταλλωρύχων στὰ ἀμερικανικὰ βουνά,⁸ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς Μεξικανούς· εἶναι πολὺ πιθανό, ἄλλωστε, ὅτι ἀνάμεσα στοὺς Μεξικανούς ὑπῆρχαν περισσότεροι καουμπόηδες παρὰ σὲ ὅποιαδὴποτε ἄλλη ἐθνότητα. Ἦταν τὸ ὄνειρο τῶν φτωχῶν λευκῶν, ποὺ ἔλπιζαν ὅτι θὰ ἀντικαθιστοῦσαν τὴν ἰδιωτικὴ ἐπιχείρηση τοῦ ἀστικοῦ κόσμου μὲ τὴ χαρτοπαιξία, τὸ χρυσάφι καὶ τὰ πιστόλια.

Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ σκοτεινὸ στὸ «ἀνοιγμα τῆς Δύσης», ἡ φύση καὶ τὰ αἷτια τοῦ ἀμερικανικοῦ Ἐμφυλίου (1861-65) ὀδήγησαν τοὺς ἱστορικοὺς σὲ ἀτελείωτες διαμάχες. Οἱ διαμάχες αὐτὲς ἐ-

στιάζονται στη φύση τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας τῶν νότιων πολιτειῶν καὶ στὸ κατὰ πόσο συμβιβαζόταν μὲ τὸν καπιταλισμὸ τοῦ Βορρᾶ, πὺ ἐξαπλωνόταν δυναμικά. Μήπως δὲν ἦταν κὰν δουλοκτητικὴ κοινωνία, ἀφοῦ οἱ νέγροι ἀποτελοῦσαν πάντα μειονότητα ἀκόμα καὶ στὴν καρδιά τοῦ Νότου (ἐκτὸς ἀπὸ λίγους θύλακους) καὶ οἱ περισσότεροὶ δοῦλοι δὲν ἐργάζονταν στὴν κλασικὴ μεγάλη φυτεία, ἀλλὰ κατὰ μικρὲς ομάδες σὲ φάρμες λευκῶν ἢ ὡς οἰκόσιτοι δοῦλοι; Πολὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ἡ δουλεία ἦταν ὁ κεντρικὸς θεσμὸς τῆς κοινωνίας τοῦ Νότου ἢ ὅτι ἦταν ἡ κύρια αἰτία τριβῶν καὶ ρήξεων ἀνάμεσα στὶς βόρειες καὶ τὶς νότιες πολιτείες. Τὸ πραγματικὸ ἐρώτημα εἶναι γιατί ὀδήγησε στὴν ἀπόσχιση καὶ στὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ἀντὶ σὲ κάποια μορφή συνύπαρξης. Στὸ κάτω κάτω, παρόλο πὺ οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι στὸ Βορρᾶ ἀπεχθάνονταν ἀναμφίβολα τὴ δουλεία, ὁ καταργητισμὸς δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἀρκετὰ ἰσχυρὸς, ὡς μαχητικὸ κίνημα, ὥστε νὰ ὑπαγορεύσει ἀπὸ μόνος του τὴν πολιτικὴ τῆς ὁμοσπονδίας. Καὶ ὁ καπιταλισμὸς τοῦ Βορρᾶ, ὅποιες καὶ ἂν ἦταν οἱ προσωπικὲς ἀπόψεις τῶν ἐπιχειρηματιῶν, θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει στὴ διαπίστωση ὅτι ἦταν δυνατὸν καὶ βολικὸ νὰ συνδιαλλαγεῖ μὲ τὸν δουλοκτητικὸ Νότο καὶ νὰ τὸν ἐκμεταλλευτεῖ, ὅπως κάνουν σήμερα οἱ διεθνεῖς ἐπιχειρηματικοὶ κύκλοι μὲ τὸ «ἀπαρτχάιντ» τῆς Νότιας Ἀφρικῆς.

Φυσικὰ οἱ δουλοκτητικὲς κοινωνίες, χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται αὐτὴ τοῦ ἀμερικανικοῦ Νότου, ἦταν ἱστορικὰ καταδικασμένες. Καμιά τους δὲν ἐπέζησε μετὰ τὴν περίοδο 1848-90 —οὔτε κὰν ἡ Κούβα καὶ ἡ Βραζιλία (βλ. Κεφάλαιο Ι΄). Ἦταν ἤδη ἀπομονωμένες, τόσο γεωγραφικά, μετὰ τὴν κατάργηση τοῦ ἀφρικανικοῦ δουλεμπορίου, πὺ ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1850 ἦταν ζωηρό, ὅσο καὶ ἠθικά, γιατί οἱ φιλελεύθεροὶ ἄστοι συμφωνοῦσαν στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία ὅτι ἡ δουλεία ἦταν ἓνα φαινόμενο ἀντίθετο μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ἠθικὰ ἀνεπιθύμητο καὶ οἰκονομικὰ μὴ ἀποδοτικὸ. Εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τὸν Νότο νὰ ἐπιβιώνει ὡς δουλοκτητικὴ κοινωνία στὸν 20ὸ αἰῶνα, ὅπως εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τὴν ἐπιβίωση τῆς δουλοπαροικίας στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, ἔστω καὶ ἂν δεχτοῦμε (ὅπως κάνουν μερικὲς σχολὲς ἱστορικῶν) ὅτι δουλεία καὶ δουλοπαροικία εἶναι οἰκονομικὰ βιώσιμες ὡς συστήματα παραγωγῆς. Ἀλλὰ ἐκεῖνο πὺ, στὴ δεκαετία τοῦ 1850, ὀδήγησε τὸν Νότο στὰ πρόθυρα τῆς κρίσης ἦταν

ένα ειδικότερο πρόβλημα: η δυσκολία να συνυπάρξει με έναν δυναμικό βόρειο καπιταλισμό και με ένα κύμα μετανάστευσης προς τα δυτικά.

Από καθαρά οικονομική άποψη, ο Βορράς δεν άνησυχούσε πολύ για τον Νότο, μια αγροτική ζώνη που έμενε σχεδόν ανέγγιχτη από την έκβιομηχάνιση. Ο χρόνος, ο πληθυσμός, οι φυσικοί πόροι και η παραγωγή ήταν με το μέρος του Βορρά. Τα κύρια προσκόμματα ήταν πολιτικά. Ο Νότος, ουσιαστικά μια ήμιαποικία των Βρετανών, στους οποίους προμήθευε τη μεγαλύτερη ποσότητα του άκατέργαστου βαμβακιού τους, έβρισκε το ελεύθερο εμπόριο έπωφελές, ενώ η βιομηχανία του Βορρά ζητούσε από καιρό, έπιμονα και μαχητικά, προστατευτικούς δασμούς, τους οποίους αδυνατούσε να επιβάλει σε βαθμό σύμφωνο με τις επιθυμίες της, εξαιτίας της πολιτικής έπιρροής των νότιων πολιτειών (που πρέπει να θυμηθούμε ότι το 1850 άποτελοῦσαν το μισό του συνόλου των πολιτειών). Είναι βέβαιο ότι η βιομηχανία του Βορρά άνησυχούσε περισσότερο για ένα έθνος που το μισό έφάρμοζε το ελεύθερο εμπόριο και το άλλο μισό τον προστατευτισμό παρά για ένα έθνος που το μισό χρησιμοποιούσε δούλους και το άλλο μισό είχε καταργήσει τη δουλεία. Έξίσου σημαντικό ήταν ότι ο Νότος έκανε ό,τι μπορούσε για να έξουδετερώσει τα πλεονεκτήματα του Βορρά, άποκόπτοντάς τον από την ένδοχώρα του, προσπαθώντας να δημιουργήσει μια ζώνη έμπορίου και έπικοινωνιών που να βλέπει προς τα νότια και να βασίζεται στο ποτάμιο σύστημα του Μισσισιπιππῆ, και επίσης επιδιώκοντας να άποκτήσει το προβάδισμα στην έξάπλωση προς τα δυτικά. Αυτό ήταν φυσικό, γιατί οι φτωχοί λευκοί του Νότου είχαν άρχίσει από παλιά να έξερευνοῦν και να άνοίγονται προς τη Δύση.

Αλλά η ίδια η οικονομική ύπεροχή του Βορρά σήμαινε ότι ο Νότος έπρεπε να χρησιμοποιεί όλο και πιό άδιάλλακτα την πολιτική του δύναμη — να διατυπώνει τις διεκδικήσεις του με την πιό άκαμπτη μορφή (π.χ. έπιμένοντας στην έπίσημη άναγνώριση της δουλείας στα νέα δυτικά διαμερίσματα), να τονίζει την άυτονομία των πολιτειών («δικαιώματα των πολιτειών») άπέναντι στην όμοσπονδιακή κυβέρνηση, να άσκει βέτο σε θέματα έθνικής πολιτικής, να προσπαθεί να άποτρέψει τις οικονομικές έξελίξεις στον Βορρά κτλ. Ουσιαστικά δὲν μπορούσε παρά να άποτελεί εμπόδιο για τον Βορρά, ενώ άκολουθούσε έπεκτατική πολιτική στη Δύση. Τα μόνα έφοδιά του ήταν πολιτι-

κά. Γιατί (άφου δέν μπορούσε νά νικήσει τόν Βορρά στό δικό του παιχνίδι, τήν καπιταλιστική ανάπτυξη) τò ρεύμα τῆς ἱστορίας ἀκολουθοῦσε ἀντίθετη ἀπό αὐτόν κατεύθυνση. Κάθε βελτίωση στίς συγκοινωνίες ἐνίσχυε τούς δεσμούς τῆς Δύσης μέ τόν ἼΑτλαντικό. Στό μεγαλύτερο μέρος του τò σιδηροδρομικό δίκτυο εἶχε φορὰ ἀπό τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, καί δέν ὑπῆρχε σχεδὸν καμιὰ μεγάλη γραμμὴ ἀπό τὰ βόρεια πρὸς τὰ νότια. Ἐξάλλου, οἱ ἄνθρωποι πού ἐποίκοῦσαν τῇ Δύσει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν κατάγονταν ἀπὸ τόν Βορρά ἢ τόν Νότο, δέν ἦταν δουλοκτῆτες, ἀλλὰ φτωχοί, λευκοὶ καί ἐλεύθεροι, διψασμένοι γιὰ παρθένα καλλιεργήσιμη γῆ, χρυσάφι ἢ περιπέτεια. Ἐπομένως, ἡ ἐπίσημη ἐπέκταση τῆς δουλείας στὰ νέα ἐδάφη καί πολιτείες εἶχε ζωτικὴ σημασία γιὰ τόν Νότο, καί οἱ ὅλο καί ἐντονότερες προστριβές τῶν δύο πλευρῶν στῇ δεκαετία τοῦ 1850 περιστρέφονταν κυρίως γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ταυτόχρονα, ἡ δουλεία δέν εἶχε καμιὰ σημασία γιὰ τῇ Δύσει, καί μάλιστα εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ ἐξάπλωση πρὸς τὰ δυτικά ἐξασθένιζε τὸ δουλοκτητικὸ σύστημα. Δέν ἐξασφάλιζε τὴν ἐνίσχυση πού προσδοκοῦσαν οἱ ἡγέτες τῶν Νοτίων, ὅταν ὀραματίζονταν τὴν προσάρτηση τῆς Κούβας καί τῇ δημιουργία μιᾶς αὐτοκρατορίας πού θὰ ἀγκάλιαζε τίς φυτείες τῶν νότιων πολιτειῶν καί τῆς Καραϊβικῆς. Μὲ λίγα λόγια, ὁ Βορράς ἦταν σὲ θέση νὰ ἐνώσει τὴν ἠπειρο, ὁ Νότος ὄχι. Παρὰ τὴν ἐπιθετικὴ στάση του, ἡ μόνη λύση πού εἶχε ὁ Νότος ἦταν νὰ ἐγκαταλείψει τὸν ἀγῶνα καί νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν ὀμοσπονδία. Καί πράγματι, αὐτὸ ἔκανε, ὅταν ἡ ἐκλογή τοῦ Ἄβραάμ Λίνκολν ἀπὸ τὸ Ἰλλινόις τὸ 1860 ἔδειξε καθαρά ὅτι εἶχε χάσει τὰ μεσοδυτικὰ διαμερίσματα.

Ἄπο πόλεμος μαινόταν πέντε χρόνια. Ἄπο ἄποψη θυμάτων καί καταστροφῶν ἦταν ἀσυζητητὴ ὁ μεγαλύτερος πόλεμος στὸν ὀποῖο ἐνεπλάκη μιὰ «ἀνεπτυγμένη» χώρα τὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, ἂν καί ὠχρῖα μπροστὰ στὸν λίγο πολὺ σύγχρονό του Πόλεμο τῆς Παραγουάης (σὲ σχετικὰ μεγέθη) ἢ τούς πολέμους τῶν Ταϊπείνγκ στὴν Κίνα (σὲ ἀπόλυτα μεγέθη). Οἱ βόρειες πολιτείες, ἂν καί σαφῶς κατώτερες σὲ στρατιωτικὴ ἱκανότητα, νίκησαν τελικά, χάρη στὴν τεράστια ὑπεροχὴ τους σὲ ἔμφυχο ὕλικό, παραγωγικό δυναμικό καί τεχνολογία. Στό κάτω κάτω, διέθεταν πάνω ἀπὸ τὸ 70% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, πάνω ἀπὸ τὸ 80% τῶν μάχιμων ἀνδρῶν καί πάνω ἀπὸ τὸ 90% τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς τῆς

χώρας. Ὁ θρίαμβός τους ἦταν ἐπίσης ὁ θρίαμβος τοῦ ἀμερικανικοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῶν σύγχρονων Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Ἀλλά, παρὰ τὴν κατάργηση τῆς δουλείας, δὲν ἦταν ὁ θρίαμβος τοῦ νέγρου, δούλου ἢ ἐλεύθερου. Ἐπειτα ἀπὸ πέντε χρόνια «ἀνασυγκρότησης» (δηλαδὴ ἐξαναγκαστικοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ) ὁ Νότος περιῆλθε πάλι στὸν ἔλεγχο συντηρητικῶν λευκῶν Νοτίων, δηλαδὴ ρατσοιστῶν. Τὰ βόρεια στρατεύματα κατοχῆς ἀποσύρθηκαν τελικὰ τὸ 1877. Ἀπὸ μιὰ ἄποψη, οἱ Νότιοι πέτυχαν τὸ σκοπὸ τους: οἱ βόρειοι Ρεπουμπλικάνοι (ποὺ διατήρησαν τὴν προεδρία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν γιὰ τὸ μεγαλύτερο διάστημα ἀνάμεσα στὸ 1860 καὶ τὸ 1932) δὲν μποροῦσαν νὰ εἰσχωρήσουν στὸν Νότο, ποὺ ἔδινε συμπαγῶς τὴν ψῆφο του στοὺς Δημοκρατικούς· ἔτσι, ὁ Νότος διατήρησε οὐσιαστικὰ τὴν αὐτονομία του. Ἐξάλλου, μποροῦσε νὰ ἀσκήσει ἀρκετὴ ἐπιρροὴ σὲ πανεθνικὴ κλίμακα, ἀφοῦ ἡ ὑποστήριξή του ἦταν ζωτικὴ γιὰ τὴν ἐκλογικὴ ἐπιτυχία τοῦ ἄλλου μεγάλου κόμματος, τοῦ Δημοκρατικοῦ. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Νότος ἔμεινε ἀγροτικός, φτωχός, καθυστερημένος καὶ δυσσαρεστημένος: οἱ λευκοὶ δυσφοροῦν γιὰ τὴν ἥττα, ποὺ δὲν τὴν ξέχασαν ποτέ, οἱ μαῦροι γιὰ τὴν πολιτικὴ περιθωριοποίησή τους καὶ τὴν ἀνελέγητα καταπίεσή τους, ποὺ ξανάγινε καθεστῶς.

Ὁ ἀμερικανικὸς καπιταλισμὸς ἀναπτύχθηκε ραγδαῖα καὶ ἐντυπωσιακὰ μετὰ τὸν Ἐμφύλιο, ὁ ὁποῖος μᾶλλον εἶχε ἐπιβραδύνει προσωρινὰ τὴν ἀνέλιξή του, ἂν καὶ πρόσφερε ἐπίσης σημαντικὲς εὐκαιρίες στοὺς τυχοδιῶκτες μεγαλοεπιχειρηματίες, ποὺ πῆραν τὸ προσφυὲς παρατσούκλι «ληστοβαρόνοι». Αὐτὴ ἡ ἐκπληκτικὴ πρόοδος ἀποτελεῖ τὴν τρίτη μεγάλη συνιστώσα στὴν ἱστορία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἐκείνη τὴν περίοδο. Ἀντίθετα μὲ τὸν Ἐμφύλιο καὶ τὴν Ἄγρια Δύση, ἡ ἐποχὴ τῶν ληστοβαρόνων δὲν ἔγινε μέρος τοῦ ἀμερικανικοῦ λαϊκοῦ μύθου, ἂν ἐξαίρεσουμε τὴ δαιμονολογία τῶν δημοκρατικῶν καὶ τῶν λαϊκιστῶν, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μέρος τῆς ἀμερικανικῆς πραγματικότητας. Οἱ ληστοβαρόνοι εἶναι καὶ σήμερα ἓνα εὐδιάκριτο στοιχεῖο τῆς ἐπιχειρηματικῆς σκηνῆς. Ἐχουν γίνει προσπάθειες νὰ δικαιολογηθοῦν ἢ νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἄλλαξαν τὸ λεξιλόγιό τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας: ὅταν ξέσπασε ὁ Ἐμφύλιος, ἡ λέξη «ἐκατομμυριοῦχος» γραφόταν ἀκόμα μὲ πλάγια γράμματα, ἀλλὰ ὅταν ὁ μεγαλύτερος ληστοβαρόνος τῆς πρώτης γενιᾶς, ὁ Κορνήλιος Βάντερμπιλτ, πέθανε τὸ 1877, ἡ περιουσία του (100 ἑκα-

τομμύρια δολάρια) επέβαλε τή δημιουργία ενός νέου δρου: «πολυεκατομμυριούχος». Έχει υποστηριχθεί ότι πολλοί άμερικανοί μεγαλοκαπιταλιστές ήταν στην πραγματικότητα δημιουργικοί νεωτεριστές, χωρίς τους οποίους οι θρίαμβοι τής άμερικανικής έκβιομηχάνισης, πού είναι πράγματι έντυπωσιακοί, δέν θά είχαν έπιτευχθεί τόσο γρήγορα. Τά πλούτη τους, έπομένως, δέν ήταν άπόρροια ληστείας, αλλά, θά μπορούσε νά πει κανείς, τής γενναιοδωρίας με τήν όποία ή κοινωνία άνταμείβει τους εύεργέτες της. Τέτοια έπιχειρήματα δέν μπορούν νά έφαρμοστούν για όλους τους ληστοβαρόνους, γιατί άκόμα και ό άπολογητής κλονίζεται όταν έχει νά κάνει με άναίσχυντους άπατεώνες όπως οι χρηματιστές Τζιμ Φίσκ και Τζέι Γκούλντ. Άλλά θά ήταν άσκοπο νά άρνηθοΰμε ότι μερικοί άπό τους μεγιστάνες εκείνης τής περιόδου είχαν θετική, και μερικές φορές σημαντική, συμβολή στην άνάπτυξη τής σύγχρονης βιομηχανικής οίκονομίας ή (πράγμα πού δέν είναι άκριβώς τό ίδιο) στη λειτουργία του συστήματος τής καπιταλιστικής έπιχείρησης.

Τέτοια έπιχειρήματα, όμως, παραβλέπουν τήν ουσία. Άπλως λένε με άλλο τρόπο κάτι άυτονόητο, ότι δηλαδή οι Ένωμένες Πολιτείες του 19ου αιώνα ήταν μιá καπιταλιστική οίκονομία, όπου μπορούσε κανείς νά βγάλει λεφτά —πολλά λεφτά— άξιοποιώντας και όργανώνοντας όρθολογικά τις παραγωγικές ικανότητες μιás άπέραντης και ραγδαία άναπτυσσόμενης χώρας σε μιá ραγδαία άναπτυσσόμενη παγκόσμια οίκονομία. Τρία πράγματα διακρίνουν τήν έποχή τών άμερικανών ληστοβαρόνων άπό τις άλλες άκμάζουσες καπιταλιστικές οίκονομίες τής ίδιας περιόδου, πού έξέθρεψαν και αυτές όλόκληρες γενιές εκατομμυριούχων, μερικές φορές άρπαχτικών.

- 1) Τό πρώτο ήταν ή πλήρης άπουσία όποιοιδήποτε έλέγχου τών έπιχειρηματικών συναλλαγών, όσοδήποτε δόλιες και άν ήταν, και οι πραγματικά έντυπωσιακές δυνατότητες πού υπήρχαν για τή διαφθορά τόσο σε έθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο —προπαντός στη μετεμφυλιακή περίοδο. Στις Ένωμένες Πολιτείες δέν υπήρχαν παρά λίγα στοιχεία άυτοΰ πού θά όνομάζαμε κυβέρνηση με τά εύρωπαϊκά κριτήρια, και τό πεδίο πού άνοιγόταν στους ισχυρούς και άνενδοίαστους πλούσιους ήταν ουσιαστικά άπερίοριστο. Στην πραγματικότητα, ή έκφραση «ληστοβαρόνοι» θά έπρεπε νά δίνει έμφαση στο δεύτερο συνθετικό και όχι στο πρώτο, γιατί, όπως σ' ένα άδύναμο μεσαιω-

νικό βασίλειο, οί άνθρωποι δὲν μπορούσαν νὰ προσβλέπουν στὸ νόμο παρὰ μόνο στὴ δική τους δύναμη —καί, σὲ μιὰ καπιταλιστικὴ κοινωνία, ποιοὶ ἦταν δυνατότεροι ἀπὸ τοὺς πλούσιους; Οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες, μόνες ἀνάμεσα στὰ κράτη τοῦ ἀστικῦ κόσμου, ἦταν μιὰ χώρα ιδιωτικῆς δικαιοσύνης καὶ ιδιωτικῶν ἐνόπλων δυνάμεων, καὶ στὴν περίοδο πὺ ἐξετάζουμε αὐτὸ ἦταν περισσότερο ἐκδηλο παρὰ ποτὲ ἄλλοτε. Ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1889, οἱ αὐτοδιορισμένες «ὀμάδες ἐπαγρύπνησης» σκότωσαν 530 ὑποτιθέμενους ἢ πραγματικούς παραβάτες τοῦ νόμου, δηλαδὴ ἕξι στὰ ἑπτὰ ἀπὸ ὅλα τὰ θύματα τῆς ἱστορίας αὐτοῦ τοῦ χαρακτηριστικὰ ἀμερικανικοῦ φαινομένου, πὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1760 ὡς τὸ 1909.*⁹ Τὸ 1865 καὶ 1866 κάθε σιδηρόδρομος, ἀνθρακωρυχεῖο, ὑψικάμινος καὶ ἐλασματοურγεῖο στὴν Πενσυλβανία εἶχε τὸ νόμιμο δικαίωμα νὰ προσλαμβάνει ὅσους ἐνόπλους ἀστυφύλακες ἤθελε γιὰ νὰ δροῦν ὅπως ἔκριναν κατάλληλο, ἂν καὶ σὲ ἄλλες πολιτεῖες οἱ σερίφηδες καὶ ἄλλοι τοπικοὶ ἀξιωματοῦχοι ἔπρεπε νὰ διορίζουν τυπικὰ τὰ μέλη τέτοιων ιδιωτικῶν ἀστυνομικῶν δυνάμεων. Καὶ σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίοδο ἀπέκτησε τὴ σκοτεινὴ φήμη τῆς ἡ πιὸ διαβόητη ἀπὸ ὅλες τὶς ιδιωτικὲς ἀστυνομίες, οἱ «Πίνκερτον», πὺ στὴν ἀρχὴ πολεμοῦσαν τοὺς κακοποιούς, ἀλλὰ ἔπειτα ὅλο καὶ συχνότερα τοὺς ἐργάτες.

- 2) Τὸ δεύτερο διακριτικὸ γνῶρισμα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς τῶν πρωτοπόρων τῆς ἀμερικανικῆς μεγαλοεπιχειρήσεως ἦταν ὅτι οἱ περισσότεροι πετυχημένοι ἐκπρόσωποί τῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τόσους καὶ τόσους μεγαλοεπιχειρηματίες τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου, πὺ συχνὰ ἔδειχναν ἐμμονὴ στὶς τεχνικὲς κατασκευές, δὲν φαίνονταν ἀφοσιωμένοι σὲ ἕναν ὀρισμένο τρόπο πλουτισμοῦ. Τὸ μόνο πὺ ἤθελαν ἦταν νὰ μεγιστοποιήσουν τὰ κέρδη τους, ἂν καὶ λόγῳ συγκυρίας οἱ περισσότεροι συνέκλιναν στὴν κατεξοχὴν χρυσοφόρα πηγὴ τῆς ἐποχῆς: τοὺς σιδηροδρόμους. Ὁ Κορνῆλιος Βάντερμπιλτ εἶχε μόνο 10-20 ἑκατομμύρια δολάρια παρουσία πρὶν στραφεῖ στους σιδηροδρόμους, πὺ τοῦ ἀπέφεραν ἄλλα 80-90 ἑκατομμύρια μέσα σὲ δεκαῆξι χρόνια. Δὲν πρέπει νὰ ἀποροῦμε πὺ ἄνθρωποι ὅπως τὰ μέλη τῆς λεγόμενης «παρέας τῆς Καλιφόρνιας» —ὁ Κόλλις Π. Χάντινγκτον (1821-1900), ὁ Λήλαντ Στάν-

* Ἀπὸ τὶς 326 καταγραμμμένες ὀμάδες ἐπαγρύπνησης, οἱ 230 ἔδρασαν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο.

φορντ (1824-1893), ο Τσάρλς Κρόκερ (1822-1888) και ο Μάρκ Χόπκινς (1813-1878)— χρέωσαν τὸ τριπλάσιο ἀπὸ τὸ πραγματικὸ κόστος κατασκευῆς τοῦ Κεντρικοῦ Εἰρηνικοῦ Σιδηροδρόμου, καὶ κομπιναδόροι ὅπως ὁ Φίσεκ καὶ ὁ Γκούλντ ἐνθυλάκωσαν ἑκατομμύρια μὲ τὴ λαθροχειρία καὶ τὴ λαφυραγώγησι, χωρὶς στὴν πραγματικότητά να ὀργανώσουν τὸ στρώσιμο ἔστω καὶ μιᾶς τραβέρας, τὴν ἀναχώρησι ἔστω καὶ μιᾶς ἀτμομηχανῆς.

Λίγοι ἑκατομμυριοῦχοι τῆς πρώτης γενιᾶς ἔκαναν τὴ σταδιοδρομία τους σὲ ἓναν μόνο κλάδο. Ὁ Χάντινγκτον ἄρχισε πουλώντας σιδηρικὰ σὲ χρυσοθήρες στὸ Σακραμέντο. Ἀνάμεσα στοὺς πελάτες του ἦταν ἴσως ὁ μεγαλέμπορος κρεάτων Φίλιπ Ἄρμωρ (1832-1901), πού δοκίμασε τὴν τύχη του στὰ χρυσορυχεῖα πρὶν ἀνοίξει παντοπωλεῖο στὸ Μιλγουόκη, πράγμα πού τοῦ ἐπέτρεψε μὲ τὴ σειρά του νὰ κάνει χρυσῆ δουλειᾶ μὲ τὸ ἐμπόριο χοιρινοῦ κρέατος στὴ διάρκεια τοῦ Ἐμφυλίου. Ὁ Τζιμ Φίσεκ ὑπῆρξε διαδοχικὰ βοηθὸς σὲ τσίρκο, ξενοδοχειακὸς ὑπάλληλος, γυρολόγος καὶ πλασιὲ ρούχων, πρὶν ἀνακαλύψει τὶς δυνατότητες πού πρόσφεραν τὰ πολεμικὰ συμβόλαια καί, ἀργότερα, τὸ χρηματιστήριον. Ὁ Τζέι Γκούλντ ὑπῆρξε, μὲ τὴ σειρά του, χαρτογράφος καὶ δερματέμπορος, πρὶν ἀνακαλύψει πόσα μποροῦσε νὰ πετύχει μὲ τὶς μετοχῆς τῶν σιδηροδρόμων. Ὁ Ἄντριου Κάρνεγκη (1835-1919) δὲν συγκέντρωσε τὴ δραστηριότητά του στὴ χαλυβουργία παρὰ μόνον ὅταν ἔφτασε σχεδὸν στὰ σαράντα. Ἄρχισε ὡς τηλεγραφητής, συνέχισε ὡς διοικητικὸς ὑπάλληλος στοὺς σιδηροδρόμους (μὲ τὸ εἰσόδημά του νὰ προέρχεται ἤδη ἀπὸ ἐπενδύσεις, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία αὐξάνοταν γοργά), ἀνακατεύτηκε μὲ τὸ πετρέλαιο (τὸ ἀγαπημένον πεδίο δράσεως τοῦ Τζῶν Ντ. Ροκφέλλερ, πού ἄρχισε τὴ ζωὴ του ὡς ἐμποροῦπάλληλος καὶ λογιστὴς στὸ Ὁχάιο), ἐνῶ βαθμιαῖα διείσδυε στὸν βιομηχανικὸ κλάδο, ὅπου ἔμελλε νὰ κυριαρχήσει. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἦταν κερδοσκόποι καὶ πρόθυμοι νὰ κυνηγήσουν τὸ πολὺ χρῆμα ὅπουδὴποτε. Κανένας τους δὲν εἶχε ἰδιαίτερους ἐνδοιασμούς, οὔτε μποροῦσε νὰ ἔχει σὲ μιὰ οἰκονομία καὶ σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἡ ἀπάτη, ἡ δωροδοκία, ἡ συκοφαντία καί, ἂν ἦταν ἀνάγκη, τὰ ὄπλα ἀποτελοῦσαν συνηθισμένες μορφῆς ἀνταγωνισμοῦ. Ὅλοι τους ἦταν σκληροτράχηλοι, καὶ οἱ περισσότεροὶ τους θὰ θεωροῦσαν τὸ ἐρώτημα ἂν ἦταν ἔντιμοι πολὺ πιὸ ἄσχετο μὲ τὶς δουλειῆς τους ἀπὸ ὅσο τὸ ἐρώτημα ἂν ἦταν καπάτσοι. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ ἀκοινωνι-

κός δαρβινισμός», τὸ δόγμα ὅτι ὅσοι σκαρφαλώνουν στὴν κορυφὴ εἶναι οἱ καλύτεροι, γιατί εἶναι οἱ ἱκανότεροι νὰ ἐπιβιώσουν στὴν ἀνθρώπινη ζούγκλα, ἔγινε κάτι σὰν ἐθνικὴ θεολογία στὶς Ἴνωμένες Πολιτεῖες τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα.

- 3) Τὸ τρίτο γνώρισμα τῶν ληστοβαρόνων θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἤδη φανερό, ἀλλὰ ἔχει ὑπερτονιστεῖ ἀπὸ τὴ μυθολογία τοῦ ἀμερικανικοῦ καπιταλισμοῦ: Ἐνα σημαντικό ποσοστὸ ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν «αὐτοδημιούργητοι», καὶ δὲν εἶχαν ἀνταγωνιστὲς στὰ πλούτη ἢ στὴν κοινωνικὴ περιωπὴ. Βέβαια, παρὰ τὴν ἐπιφανὴ παρουσία ἀρκετῶν «αὐτοδημιούργητων» πολυεκατομμυριούχων, μόνο τὸ 42% τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς περιόδου μας πού βιογραφοῦνται στὸ *Dictionary of American Biography* προέρχονταν ἀπὸ τὰ κατώτερα ἢ τὰ μικρομεσαῖα στρώματα.* Οἱ περισσότεροι κατάγονταν ἀπὸ οἰκογένειες ἐπιχειρηματιῶν ἢ εὐκατάστατων ἐπαγγελματιῶν. Μόνο τὸ 8% τῆς «βιομηχανικῆς ἐλίτ τῆς δεκαετίας τοῦ 1870» εἶχαν πατέρα ἐργάτη.¹⁰ Ὡστόσο, γιὰ νὰ ἔχουμε ἓνα μέτρο σύγκρισης, ἀξίζει νὰ θυμίσουμε ὅτι ἀπὸ τοὺς 189 βρετανοὺς ἑκατομμυριούχους πού πέθαναν μεταξὺ 1858 καὶ 1879, τουλάχιστον τὸ 70% θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀπόγονοι τὸ λιγότερο μιᾶς καὶ πιθανῶς περισσότερων γενεῶν μεγαλωμένων μέσα στὰ πλούτη: τὸ 50% ἦταν γαιοκτῆμονες.¹¹ Φυσικὰ ὑπῆρχαν στὴν Ἀμερικὴ οἱ Ἄστορ καὶ οἱ Βάντερμπιλτ, κληρονόμοι παλιῶν περιουσιῶν, καὶ ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀμερικανοὺς χρηματιστὲς, ὁ Τζὼν Π. Μόργκαν (1837-1913), ἦταν ἓνας τραπεζίτης τῆς δεύτερης γενιᾶς, τοῦ ὁποῖου ἡ οἰκογένεια πλούτισε ἀποτελώντας ἓναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους μεσάζοντες γιὰ τὴ διοχέτευση βρετανικοῦ κεφαλαίου στὶς Ἴνωμένες Πολιτεῖες. Ἀλλὰ τὴ μεγαλύτερη προσοχὴ τὴν προκαλοῦσαν, ὅπως εἶναι εὐνόητο, οἱ σταδιοδρομίες τῶν νέων ἀνθρώπων πού ἀπλῶς διέκριναν τὴν εὐκαιρία, τὴν ἀδραχναν καὶ κατανικοῦσαν ὅλους τοὺς ἀνταγωνιστὲς τους: ἄνθρωποι πού διαπνέονταν, πάνω ἀπὸ ὅλα, ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ «ιδεολογία» τῆς συσσώρευσης. Οἱ εὐκαιρίες ἦταν πράγματι τεράστιες γιὰ ἀνθρώπους ἔτοιμους νὰ ἀκολουθήσουν τὴ λογικὴ τοῦ κέρδους μὲ ἀρκετὴ ἱκανότητα, ἐνεργητικότητα, ἀναλγησία καὶ ἀπληστία. Οἱ περισπασμοὶ ἦταν ἐλάχιστοι. Δὲν ὑπῆρχε

* Ὑπολογίζονται ὅσοι γεννήθηκαν ἀνάμεσα στὸ 1820 καὶ τὸ 1849. Ἡ ἐκτίμηση ἔγινε ἀπὸ τὸν C. Wright Mills.

παλιά άριστοκρατία για να δελεάζει τούς ανθρώπους με τίτλους ευγενείας και με τή μακάρια ζωή του εύπατρίδη γαιοκτήμονα, ενώ ή πολιτική ήταν κάτι που μάλλον τὸ ἀγόραζε κανείς παρὰ τὸ ἀσκοῦσε, ἐκτὸς φυσικά ὅταν ἀποτελοῦσε ἓνα ἀκόμα μέσο πλουτισμοῦ.

Ἐκ τῆς ἀποψη, ἐπομένως, οἱ ληστοβαρόνοι αἰσθάνονταν ὅτι ἀντιπροσώπευαν τὴν Ἄμερικὴ περισσότερο ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον. Καὶ δὲν εἶχαν ἐντελῶς ἄδικο. Τὰ ὀνόματα τῶν μεγαλύτερων πολυεκατομμυριούχων —Μόργκαν, Ροκφέλλερ— μπῆκαν στὸ βασίλειο τοῦ μύθου· αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού, μαζί με τὰ πολὺ διαφορετικὰ θρυλικά ὀνόματα τῶν πιστολάδων καὶ σερίφηδων τῆς Δύσης, ἀντιπροσωπεύουν πιθανῶς τούς μόνους ἐπάνυμους Ἀμερικανούς αὐτῆς τῆς περιόδου (ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸν Ἀβραάμ Λίνκολν) πού εἶναι πλατιά γνωστοὶ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ὄχι μόνο σὲ ὅσους ἔχουν εἰδικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Καὶ οἱ μεγάλοι καπιταλιστὲς ἐναπόθεσαν τὴ σφραγίδα τους στὴ χώρα τους. Κάποτε, ἔγραψε ἡ *National Labor Tribune* τὸ 1874, οἱ ἄνθρωποι στὴν Ἄμερικὴ μπορούσαν νὰ εἶναι κύριοι τοῦ ἑαυτοῦ τους. «Κανένας δὲν μπορούσε οὔτε εἶχε δικαίωμα νὰ γίνεῖ ἀφέντης τους». Ἄλλὰ σήμερα «αὐτὰ τὰ ὄνειρα δὲν πραγματοποιήθηκαν ... Οἱ ἐργαζόμενοι αὐτῆς τῆς χώρας ... διαπιστώνουν ξαφνικά ὅτι τὸ κεφάλαιο εἶναι ἐξίσου ἄκαμπτο με τὴν ἀπολυταρχία».¹²

II - *Japania* -

Ἐκ τῆς ὅλης τῆς μὴ εὐρωπαϊκῆς χώρας, μόνο μία κατόρθωσε πραγματικά ὄχι ἀπλῶς νὰ ἀντιμετωπίσει, ἀλλὰ καὶ νὰ νικήσει τὴ Δύση με τὰ ἴδια της τὰ ὄπλα. Αὐτὴ ἡ χώρα ἦταν ἡ Ἰαπωνία, πράγμα πού ἐξέπληξε κάπως τούς συγχρόνους. Γι' αὐτούς, ἡ Ἰαπωνία ἦταν ἴσως ἡ λιγότερο γνωστὴ ἀπὸ ὅλες τῆς ἀνεπτυγμένες χώρες, ἀφοῦ οὐσιαστικά ἦταν ἐρμητικὰ κλειστὴ γιὰ τὴ Δύση στῆς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ διατηροῦσε μόνον ἓνα σταθμὸ ἀμοιβαίας παρατήρησης, ὅπου οἱ Ὀλλανδοὶ εἶχαν τὴν ἄδεια νὰ ἐμπορεύονται σὲ περιορισμένη κλίμακα. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν φαινόταν στους Δυτικούς διαφορετικὴ ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη χώρα τῆς Ἀνατολῆς, ἢ τουλάχιστον ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ οἰκονομικὴ καθυστέρηση καὶ ἡ στρατιωτικὴ κατωτερότητά της τὴν προόριζαν νὰ γίνεῖ καὶ αὐτὴ θύμα τοῦ καπιταλισμοῦ.

Τὸ 1853-54 ὁ στόλαρχος Πέρρυ ἀπὸ τὶς Ἴνωμένες Πολιτεῖες, τοῦ ὁποῦ οἱ φιλοδοξίες στὸν Εἰρηνικὸ ἐκτείνονταν πολὺ πῖο πέρα ἀπὸ τὰ συμφέροντα τῶν πολὺ δραστήριων φαλαινοθηρῶν του (τὸ 1851 οἱ τελευταῖοι εἶχαν γίνει τὸ θέμα τοῦ μεγαλύτερου καλλιτεχνικοῦ δημιουργήματος τῆς Ἀμερικῆς τοῦ 19ου αἰῶνα: τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Χέρμαν Μέλβιλ *Μόμπυ Ντίκ*), ἐξανάγκασε τοὺς Ἰάπωνες, μὲ τὴ συνηθισμένη μέθοδο τῶν ναυτικῶν ἀπειλῶν, νὰ ἀνοίξουν ὀρισμένα λιμάνια. Τὸ 1862 οἱ Βρετανοὶ πρῶτοι καὶ ἀργότερα οἱ ἐνωμένες δυτικές δυνάμεις τοὺς βομβάρδισαν μὲ τὴ συνηθισμένη ἐλαφρότητα καὶ ἀτιμωρησία: ἡ πόλη τῆς Καγκοσίμα δέχθηκε ἐπίθεση ὡς ἀντίποινα γιὰ τὸ φόνο ἑνὸς μόνον Ἀγγλου. Ἐλάχιστοι θὰ φαντάζονταν ὅτι μέσα σὲ μισὸ αἰῶνα ἡ Ἰαπωνία θὰ γινόταν σημαντικὴ δύναμη, ἱκανὴ νὰ νικήσει μόνη τῆς μιᾶς εὐρωπαϊκῆς δύναμης σὲ μιᾶ μείζονα σύρραξη, καὶ ὅτι μέσα σὲ τρία τέταρτα τοῦ αἰῶνα θὰ κόντευε νὰ συναγωνίζεται τὸ βρετανικὸ ναυτικὸ· ἀκόμα λιγότεροι θὰ φαντάζονταν ὅτι στὴ δεκαετία τοῦ 1970 θὰ ὑπῆρχαν παρατηρητὲς πού θὰ πρόβλεπαν ὅτι ἡ Ἰαπωνία θὰ ξεπερνοῦσε τὴν οἰκονομία τῶν Ἴνωμένων Πολιτειῶν μέσα σὲ λίγα χρόνια.

Οἱ ἱστορικοὶ, μὲ τὴ σοφία τῆς στερνῆς γνώσης, δοκίμασαν ἴσως λιγότερη ἐκπληξη γιὰ τὸ ἰαπωνικὸ θαῦμα ἀπὸ ὅσο θὰ περίμενε κανεὶς. Ἐπισήμαναν ὅτι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἡ Ἰαπωνία, παρὰ τὴν ἐντελῶς ἀλλότρια πολιτιστικὴ τῆς παράδοση, παρουσίαζε ἐκπληκτικὰ ἀναλογίες μὲ τὴ Δύση στὴν κοινωνικὴ δομὴ. Ὅπως οἷον ποτε εἶχε κάτι πολὺ παραπλήσιο μὲ τὴ φεουδαρχία τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης: μιᾶ κληρονομικὴ γαιοκτητικὴ ἀριστοκρατία, ἡμιυπόδουλους ἀγρότες καὶ ἓνα σῶμα ἀπὸ μεγαλεμπόρους καὶ χρηματιστὲς, τριγυρισμένο ἀπὸ ἐξαιρετικὰ δραστήριες συντεχνίες χειροτεχνῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀκμὴ βασιζόταν στὴν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, οἱ πόλεις δὲν ἦταν ἀνεξάρτητες καὶ οἱ ἔμποροι δὲν ἦταν ἐλεύθεροι, ἀλλὰ ὁ ὅλο καὶ μεγαλύτερος βαθμὸς συγκέντρωσης τῶν ἐγεγνῶν (τῶν Σαμουράι) στὶς πόλεις τοὺς ἔκανε νὰ ἐξαρτῶνται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὸν μὴ γεωργικὸ τομέα τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ ἡ συστηματικὴ ἀνάπτυξη μιᾶς κλειστῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ἀποκομμένης ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, δημιούργησε ἓνα σῶμα ἐπιχειρηματιῶν μὲ οὐσιώδη σημασία γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐθνικῆς ἀγορᾶς καὶ ταυτόχρονα στενὰ δεμένο μὲ τὴν κυβέρνηση. Οἱ Μιτσούι, γιὰ παράδειγ-

μα — πού είναι και σήμερα μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες δυνάμεις τοῦ ἰαπωνικοῦ καπιταλισμοῦ— ἄρχισαν ψήνοντας σάκι (τὸ ἐθνικὸ ποτὸ τῆς Ἰαπωνίας, φτιαγμένο ἀπὸ ρύζι) σὲ κάποια ἐπαρχία τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰῶνα, στράφηκαν ἔπειτα στὸν τοκισμὸ καὶ τὸ 1673 ἐγκαταστάθηκαν στὸ Ἐντο (Τόκιο) ὡς καταστηματοάρχες, ἐνῶ παράλληλα ἀνοιξαν ὑποκαταστήματα στὸ Κιότο καὶ τὴν Ὀσάκα. Τὸ 1680 ἦταν ἡδὴ αὐτὸ πού ἡ Εὐρώπη θὰ ἀποκαλοῦσε χρηματομεσίτες, λίγο καιρὸ ἀφότου ἔγιναν οἰκονομικοὶ πράκτορες τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας καὶ τῶν Σογκούν (δηλαδὴ τῶν οὐσιαστικῶν ἐξουσιαστῶν τῆς χώρας), καθὼς καὶ διαφόρων μεγάλων φεουδαρχικῶν οἰκων. Οἱ Σουμιτόμο, πού ἐπίσης ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν καὶ σήμερα περίοπτη θέση, ἄρχισαν μὲ τὸ ἐμπόριο φαρμακευτικῶν προϊόντων καὶ εἰδῶν κιγκαλερίας στὸ Κιότο καὶ σύντομα ἔγιναν μεγαλέμποροι καὶ ἐπεξεργαστὲς χαλκοῦ. Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα διαχειρίζονταν τοπικὰ τὸ μονοπώλιο τοῦ χαλκοῦ καὶ ἐκμεταλλεύονταν ὄρυχεῖα.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ Ἰαπωνία, ἂν ἀφηνόταν ἐλεύθερη, χωρὶς ξένες ἐπιρροές, θὰ ἐξελισσόταν ἀνεξάρτητα πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Ποτὲ δὲν θὰ ὑπάρξει ὀριστικὴ ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Αὐτὸ πού δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση εἶναι ὅτι ἡ Ἰαπωνία ἦταν προθυμότερη ἀπὸ πολλὰς ἄλλες ἐξευρωπαϊκὲς χώρες νὰ μιμηθεῖ τὴ Δύση καὶ ἰκανότερη νὰ τὸ κάνει. Ἡ Κίνα εἶχε σαφῶς τὴν ἰκανότητα νὰ νικήσει τοὺς Δυτικούς μὲ τὰ ἴδια τους τὰ ὄπλα, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι διέθετε σὲ ἀφθονία τὶς τεχνικὲς δεξιότητες, τὴν πνευματικὴ ἐκλέπτυνση, τὴν παιδεία, τὴ διοικητικὴ πείρα καὶ τὸ ἐπιχειρηματικὸ δυναμικὸ πού χρειάζονταν γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ. Ἄλλὰ ἡ Κίνα ἦταν τόσο τεράστια, τόσο αὐτάρκης, τόσο συνηθισμένη νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς κέντρο τοῦ πολιτισμοῦ, ὥστε ἡ εἰσβολὴ ἄλλης μιᾶς ὀρδῆς ἀπὸ ἐπικίνδυνους βαρβάρους μὲ μακριὰ μύτη δὲν ἦταν δυνατὸ, παρὰ τὴν τεχνολογικὴ ὑπεροχὴ τῶν εἰσβολέων, νὰ πείσει ἀμέσως τοὺς Κινέζους νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν παραδοσιακὸ τρόπο ζωῆς τους. Ἡ Κίνα δὲν ἤθελε νὰ μιμηθεῖ τὴ Δύση. Στὸ Μεξικὸ, πολλοὶ μορφωμένοι ἤθελαν νὰ μιμηθοῦν τὸν φιλελεύθερο καπιταλισμὸ ὅπως λειτουργοῦσε στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ἔστω καὶ μόνο γιὰ νὰ γίνει ἡ χώρα τους ἀρκετὰ ἰσχυρὴ ὥστε νὰ ἀντισταθεῖ στὸν βόρειο γείτονα. Ἄλλὰ τὸ βάρος μιᾶς παράδοσης πού ἦταν πολὺ ἀδύναμοι γιὰ νὰ τὴ διακόψουν ἢ νὰ τὴν καταστρέψουν τοὺς

ἐμπόδισε νὰ τὸ κατορθώσουν. Ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ ἀγρότες, Ἰνδιάνοι ἢ ἐξισπανισμένοι μὲ μεσαιωνικὸ τρόπο, εἶχαν ὑπερβολικὰ μεγάλη δύναμη, καὶ οἱ μορφωμένοι ἦταν ὑπερβολικὰ λίγοι. Ἡ θέλησή τους ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς ἀντικειμενικὲς δυνατότητές τους. Ἀλλὰ ἡ Ἰαπωνία εἶχε καὶ τὰ δύο. Ἡ ἰαπωνικὴ ἐλίτ ἤξερε ὅτι ἡ χώρα της ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὰς ποὺ ἀντιμετώπιζαν τοὺς κινδύνους τῆς κατάκτησης ἢ τῆς ὑποτέλειας, κινδύνους ποὺ τὴν εἶχαν ἤδη ἀπειλήσει ἐπανειλημμένως στὴ διάρκεια μιᾶς μακραίωνης ἱστορίας. Ἦταν (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν εὐρωπαϊκὴ φρασεολογία τῆς ἐποχῆς) μᾶλλον ἓνα δυνάμει «ἔθνος» παρὰ μιὰ οἰκουμένη αὐτοκρατορία. Ταυτόχρονα, διέθετε τὶς τεχνικὲς καὶ ἄλλες προϋποθέσεις, καθὼς καὶ τὰ στελέχη ποὺ ἀπαιτοῦσε μιὰ οἰκονομία τοῦ 19ου αἰώνα. Καί, τὸ σημαντικότερο ἴσως, ἡ ἰαπωνικὴ ἐλίτ διέθετε ἓναν κρατικὸ μηχανισμό καὶ μιὰ κοινωνικὴ δομὴ ποὺ τῆς ἐπέτρεπαν νὰ ἐλέγχει τὴν κίνηση μιᾶς ὁλόκληρης κοινωνίας. Εἶναι δυσκολότατο νὰ μετασχηματίσει κανεὶς μιὰ χώρα ἐκ τῶν ἄνω χωρὶς τὸν κίνδυνο νὰ προκαλέσει παθητικὴ ἀντίσταση, διάλυση ἢ ἐπανάσταση. Οἱ ἰθύνοντες τῆς Ἰαπωνίας βρῆσκονταν στὴν ἱστορικὰ σπανιότατη θέση νὰμποροῦν νὰ κινητοποιήσουν τὸν παραδοσιακὸ μηχανισμό τῆς κοινωνικῆς ὑπακοῆς γιὰ τοὺς σκοποὺς ἑνὸς ξαφνικοῦ, ριζικοῦ, ἀλλὰ ἐλεγχόμενου «ἐκδυτικισμοῦ», ἀντιμετωπίζοντας τὴν ἀντίσταση μόνο μερικῶν σκόρπιων Σαμουράι καὶ κάποιες ἀσυντόνιστες ἀνταρσίες τῶν ἀγροτῶν.

Τὸ πρόβλημα πῶς θὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ Δύση ἀπασχολοῦσε τοὺς Ἰάπωνες γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες —τουλάχιστον ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1830— καὶ ἡ βρετανικὴ νίκη ἐπὶ τῆς Κίνας στὸν πρῶτο Πόλεμο τοῦ Ὀπίου (1839-42) φανέρωσε τὰ ἐπιτεύγματα καὶ τὶς δυνατότητες τῶν δυτικῶν μεθόδων. Ἄν μιὰ Κίνα δὲν μπόρεσε νὰ τοὺς ἀντισταθεῖ, δὲν ἦταν ἄραγε ἀναπότρεπτο νὰ ἐπικρατήσουν παντοῦ; Ἡ ἀνακάλυψη χρυσοῦ στὴν Καλιφόρνια —αὐτὸ τὸ κρίσιμο γεγονός στὴν παγκόσμια ἱστορία τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε— ἔφερε τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες κατευθεῖαν στὸ χῶρο τοῦ Εἰρηνικοῦ καὶ τὴν Ἰαπωνία κατευθεῖαν στὸ ἐπίκεντρο τῶν δυτικῶν προσπαθειῶν νὰ «ἀνοίξουν» οἱ ἀγορές της, ὅπως ὁ Πόλεμος τοῦ Ὀπίου εἶχε «ἀνοίξει» τὶς ἀγορές τῆς Κίνας. Ἡ ἄμεση ἀντίσταση δὲν εἶχε ἐλπίδες ἐπιτυχίας, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἀναμιχρὲς ἀπόπειρες ὀργάνωσής της. Οἱ παραχωρήσεις καὶ οἱ διπλωματικὲς ὑπεκφυγές δὲν μποροῦσαν νὰ εἶναι τίποτα πα-

ραπάνω από προσωρινές λύσεις. Οί μορφωμένοι άξιωματοϋχοι και διανοούμενοι συζητοϋσαν ζωηρά για την άνάγκη μεταρρύθμισης, πού για να γίνει έπρεπε να υιοθετηθοϋν οί άπαραίτητες δυτικές τεχνικές και παράλληλα να άναζωπυρωθει (ή να σφυρηλατηθει) ή θέληση για έθνική άνάταση. Άλλά εκείνο πού έφερε, τó 1868, την «Παλινόρθωση του Μειτζι», δηλαδή την «επανάσταση εκ των άνω», ήταν ή παταγώδης άποτυχία του φεουδαρχικοϋ και γραφειοκρατικοϋ στρατιωτικοϋ συστήματος των Σογκοϋν να άντεπεξέλθει στην κρίση. Στα 1853-54 οί ιθύνοντες ήταν διχασμένοι και άβέβαιοι για τó τί έπρεπε να κάνουν. Για πρώτη φορά ή κυβέρνηση ζήτησε έπίσημα τή γνώμη και τή συμβουλή των νταϊμϋο, των φεουδαρχών, οί περισσότεροι από τους όποιους τάχθηκαν ύπερ τής αντίστασης ή τής παρελκυστικής τακτικής. Με αύτή τήν πράξη της ή κυβέρνηση φανέρωσε τήν άνικανότητά της να δράσει άποτελεσματικά, και τά στρατιωτικά άντίμετρα της δέν ήταν μόνον άναποτελεσματικά, άλλά και τόσο δαπανηρά, ώστε να στραγγίξουν τά κρατικά ταμεία και να έξαντλήσουν τó διοικητικό σύστημα τής χώρας. Ένω φανεωνόταν ή άδεξιότητα και ή άναποτελεσματικότητα τής γραφειοκρατίας, και οί διάφορες φατρίες των εύγενών άνταγωνίζονταν ή μία τήν άλλη, ή δεύτερη ήττα τής Κίνας σέ έναν νέο Πόλεμο του Όπίου (1857-58) έδειξε άκόμα καθρότερα πόσο άνίσχυρη ήταν ή Ίαπωνία άπέναντι στη Δύση. Άλλά οί νέες παραχωρήσεις στους ξένους και ή προϊούσα άποσύνθεση του παραδοσιακοϋ πολιτικοϋ συστήματος προκάλεσαν τήν αντίδραση των νεότερων διανοοϋμενων Σαμουράι, οί όποιοι, στα 1860-63, έξαπέλυσαν ένα από εκείνα τά κύματα τρομοκρατίας και φόνων (με θύματα άλλοδαπους και αντιδημοκρατικούς ντόπιους ήγέτες) πού έπαναλαμβάνονται κάθε τόσο στην ιαπωνική ιστορία. Άπό τή δεκαετία του 1840, φανατικοί πατριώτες συγκεντρώνονταν για στρατιωτική και ιδεολογική μελέτη τόσο στις έπαρχίες όσο και σέ όρισμένες σχολές ξιφομαχίας του Έντο (Τόκιο), όπου περιέρχονταν ύπό τήν έπιρροή φιλοσόφων με άνάλογες άντιλήψεις και έπέστρεφαν στα τιμάρια τους (χάν) με δύο συνθήματα: «Διωΰτε τους βαρβάρους» και «Τιμáτε τόν αυτοκράτορα». Και τά δύο συνθήματα ήταν λογικά: ή Ίαπωνία δέν έπρεπε να πέσει θύμα των ξένων και, άφοϋ οί Σογκοϋν είχαν άποτύχει, ήταν φυσικό να στραφεί ή προσοχή των συντηρητικών στοιχείων στη μόνη παραδοσιακή έναλλακτική λύση πού υπήρχε: τόν θεωρητικά

παντοδύναμο, αλλά πρακτικά ανίσχυρο και άσήμαντο αυτοκρατορικό θρόνο. Ἡ συντηρητικὴ μεταρρύθμιση (ἡ ἐπανάσταση ἐκ τῶν ἄνω) ἦταν σχεδὸν ἀναπόφευκτο νὰ πάρει τὴ μορφή παλινόρθωσης τῆς αυτοκρατορικῆς ἐξουσίας ἀπέναντι στοὺς Σογκοῦν. Ἡ ἀντίδραση τῶν ξένων στὴν τρομοκρατία τῶν ἐξτρεμιστῶν, π.χ. ὁ βομβαρδισμὸς τῆς Καγκοσίμα ἀπὸ τοὺς Βρετανούς, ἔκανε ἐντονότερη τὴν ἐσωτερικὴ κρίση τῆς Ἰαπωνίας καὶ ὑπονόμευσε τὸ καθεστῶς, ποὺ ἤδη κλονίζοταν. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1868 (ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ παλιοῦ αυτοκράτορα καὶ τὴν ἀναγόρευση ἐνὸς νέου Σογκοῦν) κηρύχθηκε τελικὰ, μὲ τὶς δυνάμεις ὀρισμένων ἰσχυρῶν τοπαρχῶν, ἡ ἀποκατάσταση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, ποὺ ἐπιβλήθηκε ἔπειτα ἀπὸ ἓναν σύντομο ἐμφύλιο πόλεμο. Ἡ «Παλινόρθωση τοῦ Μεϊτζι» εἶχε πραγματοποιηθεῖ.

Ἄν αὐτὴ ἡ ἀντίδραση ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἔκρηξη συντηρητικῆς ξενοφοβίας, θὰ ἦταν μᾶλλον ἀσήμαντη. Οἱ μεγάλοι φεουδαρχικοὶ οἴκοι τῆς δυτικῆς Ἰαπωνίας, ἰδιαιτέρως οἱ Σατσούμα καὶ οἱ Τσόσου, τῶν ὁποίων οἱ δυνάμεις ἀνέτρεψαν τὸ παλαιὸ καθεστῶς, ἀντιπαθοῦσαν κατὰ παράδοση τὸν οἶκο τῶν Τοκουγκάουα, ποὺ μονοπωλοῦσε τοὺς Σογκοῦν. Οὔτε ἡ δικὴ τους δύναμη οὔτε ἡ φανατικὴ παραδοσιοπληξία τῶν νεαρῶν ἐξτρεμιστῶν ἀποτελοῦσαν πρόγραμμα ἀπὸ μόνες τους, καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ πῆραν στὰ χέρια τους τὶς τύχες τῆς Ἰαπωνίας, κατὰ κύριο λόγο νεαροὶ Σαμουράι (μὲ μέσο ὄρο ἡλικίας λίγο πάνω ἀπὸ τὰ τριάντα τὸ 1868) δὲν ἀντιπροσώπευαν τὶς δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, μολονότι ἦταν σαφὲς ὅτι ἀνέλαβαν τὴν ἐξουσία σὲ μιὰ ἐποχὴ ὄλο καὶ μεγαλύτερων οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐντάσεων, ποὺ τὶς ἀντανακλοῦσαν οἱ ὄλο καὶ περισσότερες ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις (μεμονωμένες καὶ μὲ ὄχι ἔκδηλα πολιτικὸ χαρακτήρα) καὶ ἡ ἀνάδυση, μέσα ἀπὸ τὴ μεσαία καὶ τὴν ἀγροτικὴ τάξη, πολιτικοποιημένων, μαχητικῶν στοιχείων. Ἀλλὰ ἀνάμεσα στὸ 1853 καὶ τὸ 1868 ἡ πλειονότητα τῶν νεαρῶν πολιτικοποιημένων Σαμουράι ποὺ ἐπέζησαν (ἄρκετοὶ ἀπὸ τοὺς πρὸ ξενόφοβους ἔχασαν τὴ ζωὴ τους στὴ διάρκεια τῆς τρομοκρατικῆς δράσης τους) συνειδητοποίησαν ὅτι ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τους, ἡ σωτηρία τῆς χώρας, προϋπέθετε τὸν συστηματικὸ ἐκδυτικισμό. Τὸ 1868 ἄρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν ἤδη ἐπαφὲς μὲ ξένους· μερικοὶ μάλιστα εἶχαν ταξιδέψει καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Ὅλοι ἀναγνώριζαν ὅτι τὸ παλιὸ δὲν μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ χωρὶς νὰ μετασχηματιστεῖ.

Ἡ Ἰαπωνία ἔχει παραλληλιστεῖ συχνά μὲ τὴν Πρωσία. Καὶ στὶς δύο χώρες ὁ καπιταλισμὸς ἐγκαθιδρύθηκε τυπικὰ ὄχι ἀπὸ μιὰ ἀστική ἐπανάσταση, ἀλλὰ ἐκ τῶν ἄνω, ἀπὸ μιὰ παλαιότερη τάξη πραγμάτων, ἀριστοκρατική καὶ γραφειοκρατική, ποὺ κατάλαβε ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἄλλος τρόπος νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιβίωσή της. Καὶ στὶς δύο χώρες τὰ οικονομικοπολιτικὰ συστήματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση διατήρησαν σημαντικὰ γνωρίσματα τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος: ἓνα ἦθος μὲ ἀκρογωνιαίους λίθους τὴν ὑπακοή, τὴν πειθαρχία καὶ τὸ σεβασμὸ, ἦθος ποὺ διαπότιζε ὄχι μόνον τὰ μεσαῖα στρώματα, ἀλλὰ καὶ τὸ νεότευκτο προλεταριάτο καὶ βοήθησε τὸν καπιταλισμὸ νὰ λύσει τὰ προβλήματα τῆς ἐργασιακῆς πειθαρχίας: μιὰ ἔντονη ἐξάρτηση τῆς οικονομίας τῆς ιδιωτικῆς ἐπιχείρησης ἀπὸ τὴ βοήθεια καὶ τὴν ἐποπτεία τοῦ γραφειοκρατικοῦ κράτους: καί, τελευταῖο ἀλλὰ ὄχι ἥκιστο, ἓναν μόνιμο μιλιταρισμὸ, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κάνει καὶ τὶς δύο χώρες φοβερὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις, μαζί μὲ ἓνα ὑπόγειο ρεῦμα παράφορου (μερικὲς φορές παθολογικοῦ) ἐξτρεμισμοῦ τῆς πολιτικῆς δεξιᾶς. Ὑπάρχουν ὁμως καὶ διαφορές. Στὴ Γερμανία ἡ φιλελεύθερη ἀστική τάξη ἦταν ἰσχυρή, εἶχε ταξικὴ συνείδηση καὶ ἀποτελοῦσε αὐτόνομη πολιτικὴ δύναμη. Ὅπως ἔδειξαν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848, ἡ «ἀστικὴ ἐπανάσταση» ἦταν μιὰ γνήσια δυνατότητα. Ὁ πρωσικὸς δρόμος πρὸς τὸν καπιταλισμὸ περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ μιᾶς ἀστικῆς τάξης ἀπρόθυμης νὰ κάνει ἐπανάσταση καὶ τοῦ κράτους τῶν Γιουῦνκερ, ποὺ ἦταν πρόθυμο νὰ δώσει στοὺς ἀστὸς τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἤθελαν χωρὶς ἐπανάσταση, μὲ ἀντάλλαγμα τῆς διατήρησης τοῦ πολιτικοῦ ἐλέγχου στὰ χέρια τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς γραφειοκρατικῆς μοναρχίας. Οἱ Γιουῦνκερ δὲν ἐγκαινίασαν αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ. Ἀπλῶς ἐξασφάλισαν (χάρη στὸν Βίσμαρκ) ὅτι δὲν θὰ σαρώνονταν ἀπὸ αὐτὴν. Στὴν Ἰαπωνία, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πρωτοβουλία, ἡ καθοδήγηση καὶ τὰ στελέχη τῆς «ἐπανάστασης ἐκ τῶν ἄνω» προῆλθαν ἀπὸ τμήματα τῆς ἴδιας τῆς φεουδαρχικῆς τάξης. Ἡ ἰαπωνικὴ ἀστικὴ τάξη (ἢ τὸ ἀντίστοιχό της) ἔπαιξε ρόλο μόνον μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς στρώματος ἐπιχειρηματιῶν καὶ μεγαλεμπόρων ἔκανε ἐφικτὴ τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα. Ἡ Παλινόρθωση τοῦ Μεϊτζί, ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πραγματικὴ «ἀστικὴ ἐπανάσταση», ἔστω καὶ ἀτελής, ἂν καὶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἦταν τὸ λειτουργικὸ ἰσοδύναμο μιᾶς συνιστώσας τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης.

Αὐτὸ κάνει ἀκόμα ἐντυπωσιακότερο τὸν ριζοσπαστικὸ χαρακτήρα τῶν ἀλλαγῶν ποὺ ἐπέφερε. Κατάργησε τὶς παλιὰς φεουδαρχικὰς διοικητικὰς περιφέρειαι καὶ τὶς ἀντικατέστησε μὲ ἕναν συγκεντρωτικὸ κρατικὸ μηχανισμό, ποὺ καθιέρωσε νέο νόμισμα (βασισμένον στὸ δεκαδικὸ σύστημα), ἀπέκτησε ἕνα χρηματοπιστωτικὸ ἴδρυμα μέσω τοῦ πληθωρισμοῦ, μὲ τὴ βοήθεια δημοσίων δανείων βασισμένων σὲ ἕνα τραπεζικὸ σύστημα ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ ἀμερικανικὸ ἔθνικὸ τραπεζικὸ σύστημα, καὶ εἰσήγαγε (τὸ 1873) ἕναν ἐκτεταμένον φόρο ἔργειας ἰδιοκτησίας. (Πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι τὸ 1868 ἡ κεντρικὴ κυβέρνησις δὲν διέθετε ἀνεξάρτητα ἔσοδα, ἀλλὰ ἐξαρτιόταν παροδικὰ ἀπὸ τὴ βοήθεια τῶν φεουδαρχικῶν ἐπαρχιακῶν διοικήσεων, ποὺ σύντομα ἐπρόκειτο νὰ καταργηθοῦν, ἀπὸ ἀναγκαστικὰ δάνεια καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν περιουσίαν τοῦ οἴκου τῶν Τοκουγκάουα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔβγαιναν ἄλλοτε οἱ Σογκούν.) Αὐτὴ ἡ δημοσιονομικὴ μεταρρύθμισις συνεπαγόταν μιὰ ριζικὴ κοινωνικὴ μεταρρύθμισις: ὁ Νόμος περὶ Ἐγγείου Ἰδιοκτησίας (1873) καθιέρωσε τὴν ἀτομικὴν καὶ ὄχι κοινοτικὴν φορολογικὴν ὑποχρέωσιν καὶ συνακόλουθα ἀναγνώρισε στοὺς ἰδιῶτας δικαιώματα ἰδιοκτησίας, μὲ τὸ συναφεὲς δικαίωμα τῆς πώλησις. Κατὰ συνέπειαν, τὰ παλιότερα φεουδαρχικὰ δικαιώματα, ποὺ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν καλλιεργημένην γῆν βρισκόνταν ἤδη σὲ παρακμὴν, καταργήθηκαν. Οἱ ἀνώτεροι εὐγενεῖς καὶ μερικοὶ Σαμουραὶ διατήρησαν λίγη ὀρεινὴ καὶ δασικὴ γῆ, ἡ παλιότερη κοινοτικὴ περιουσία πέρασε στὰ χέρια τῆς κυβέρνησις, οἱ ἀγρότες ἄρχισαν νὰ γίνονται σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερον ποσοστὸ ἐκμισθωτὲς πλούσιων γαιοκτητῶν. Ἔτσι, οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ Σαμουραὶ ἔχασαν τὴν οἰκονομικὴν βᾶσιν τοὺς. Σὲ ἀντάλλαγμα τοὺς δόθηκε ἀποζημίωσις καὶ κυβερνητικὴ ἀρωγὴ, ἀλλὰ, ἀκόμα καὶ πρὶν αὐτὰς ἀποδειχτοῦν ἀτελέσφορες γιὰ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς δικαιούχους, ἡ ἀλλαγὴ τῆς κατάστασός τοὺς ἦταν βαθιὰ. Τὴν ἔκανε ἀκόμα ριζικότερη ἡ στρατιωτικὴ μεταρρύθμισις, καὶ ἰδιαίτερα ὁ Νόμος περὶ Στρατιωτικῆς Θητείας τοῦ 1873, ποὺ, κατὰ τὸ πρωσικὸ πρότυπον, καθιέρωνε τὴν ὑποχρεωτικὴν θητείαν. Ἡ ἀπώτερη συνέπειαν τοῦ εἶχε δημοκρατικὸν χαρακτήρα, γιὰτὶ κατάργησε τὰ τελευταῖα κατάλοιπα τῆς ξεχωριστῆς καὶ ἀνώτερης θέσεως τῶν Σαμουραὶ ὡς τάξις. Ὡστόσο, ἡ ἀντίστασις τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν Σαμουραὶ ἐναντίον τῶν νέων μέτρων — ἀνάμεσα στὸ 1869 καὶ τὸ 1874 γίνονταν κατὰ μέσον ὄρον περίπου τριάντα ἀγροτικὰς ἐξεγέρσεις τὸ χρόνον καὶ τὸ 1877 ξέ-

σπασε μιὰ σοβαρή ἀνταρσία τῶν Σαμουράι— κάμφθηκε χωρὶς πολλή δυσκολία.

Δὲν ἦταν στόχος τοῦ νέου καθεστῶτος νὰ καταργήσῃ τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὶς ταξικὲς διακρίσεις, παρόλο πὺ αὐτὲς ἀπλοποιήθηκαν καὶ ἐκσυγχρονίστηκαν. Δημιουργήθηκε μάλιστα μιὰ καινούρια ἀριστοκρατία. Ταυτόχρονα, ὁ ἐκδυτικισμὸς συνεπαγόταν τὴν καταργησὴ τῶν παλιῶν προνομίων, μιὰ κοινωνία ὅπου τὴ θέση τοῦ ἀτόμου δὲν τὴν καθόριζε ἡ καταγωγὴ, ἀλλὰ ὁ πλοῦτος, ἡ μόρφωση καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπίρροή. Ἐπομένως, ὁ ἐκδυτικισμὸς περιέκλειε κάποιες γνήσια δημοκρατικὲς τάσεις: δυσμενεῖς γιὰ τοὺς φτωχότερους Σαμουράι, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατάντησαν ἀπλοὶ ἐργάτες, εὐνοϊκὲς γιὰ τοὺς λαϊκοὺς ἀνθρώπους, στοὺς ὁποίους ἐπιτράπηκε (τὸ 1870) νὰ ἀποκτήσουν ἐπώνυμο, νὰ διαλέγουν ἐλεύθερα τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὸν τόπο διαμονῆς τους. Γιὰ τοὺς ἰθύνοντες τῆς Ἰαπωνίας ὅλα αὐτά, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δυτικὴ ἀστικὴ κοινωνία, δὲν ἀποτελοῦσαν καθαυτὰ πρόγραμμα, ἀλλὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ προγράμματος, πὺ ἦταν ἡ ἐθνικὴ ἀναγέννησις. Ἦταν μέτρα ἀπαραίτητα καὶ ἐπομένως ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν. Οἱ νέοι ἡγέτες μποροῦσαν νὰ τὰ δικαιολογήσουν ἀπέναντι στὰ στελέχη τῆς παλιᾶς κοινωνίας, καὶ σ' αὐτὸ βοήθησε ἡ τεράστια δύναμις τῆς παραδοσιακῆς ἰδεολογίας, πὺ ὄριζε ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ ὑπηρετεῖ τὸ κράτος ἢ, πιὸ συγκεκριμένα, ὅτι εἶναι ἀνάγκη «νὰ ἐνισχυθεῖ τὸ κράτος». Ἐξᾴλλου, ἡ διέξοδος πρὸς τὴ στρατιωτικὴ, δημοσιούπαλληλική, πολιτικὴ καὶ ἐπιχειρηματικὴ σταδιοδρομία, πὺ πρόσφερε ἡ νέα Ἰαπωνία σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ παλιὰ στελέχη, ἔκανε τὰ μέτρα λιγότερο δυσάρεστα. Ἡ ἀντίστασις προῆλθε ἀπὸ τοὺς συντηρητικὸς ἀγρότες καὶ Σαμουράι, προπαντὸς ἐκεῖνους στοὺς ὁποίους ἡ νέα Ἰαπωνία δὲν ἄνοιγε οὐσιαστικὰ λαμπρὲς προοπτικὲς. Ὡστόσο, ὁ ριζοσπαστισμὸς τῶν ἀλλαγῶν πὺ πραγματοποιήθηκαν μέσα σὲ λίγα χρόνια, ἀπὸ ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι εἶχαν διαπλαστεῖ στὴν παλαιὰ κοινωνία καὶ ἀνῆκαν στὴν περὶφηρη τᾶξ τῆς στρατιωτικῆς μικροαριστοκρατίας, παραμένει πρωτοφανὲς καὶ ἀνεπανάληπτο φαινόμενο.

Ἡ κινητήρια δύναμις ἦταν ὁ ἐκδυτικισμὸς. Ἦταν φανερό ὅτι ἡ Δύσις κατεῖχε τὸ μυστικὸ τῆς ἐπιτυχίας, καὶ γι' αὐτὸ ἡ Ἰαπωνία ἔπρεπε πάσῃ θυσίᾳ νὰ τὴ μιμηθεῖ. Γιὰ τοὺς Ἰάπωνες, ἡ ἰδέα νὰ ἐγκολπωθοῦν τὸ σύνολο τῶν ἀξιών καὶ τῶν θεσμῶν μιᾶς ἄλλης κοινωνίας

ήταν ίσως λιγότερο αδιανόητη από ό,τι για πολλούς άλλους λαούς, επειδή τὸ εἶχαν ξανακάνει — ἡ ἄλλη κοινωνία ἦταν σ' ἐκείνη τὴν περίπτωση ἡ Κίνα. Ἀλλὰ πάντως ἐπρόκειτο γιὰ ἐκπληκτικὸ ἐγγείρημα, τραυματικὸ καὶ προβληματικὸ. Γιατὶ δὲν ἀρκοῦσε ὁ ἐπιπόλαιος, ἐπιλεκτικὸς καὶ ἐλεγχόμενος ἐρατισμὸς, ἰδιαιτέρως σὲ μιὰ κοινωνία μὲ κουλτούρα τόσο διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὅσο ἡ ἰαπωνική. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται ὁ ὑπερβάλλον ζῆλος μὲ τὸν ὁποῖο πολλοὶ ὑπέρμαχοι τοῦ ἐκδυτικισμοῦ ἀφοσιώθηκαν στὸ ἔργο τους. Γιὰ μερικοὺς, ὁ ἐκδυτικισμὸς φαινόταν νὰ σημαίνει πὼς ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψουν καθετὶ τὸ ἰαπωνικὸ, ἀφοῦ ὀλόκληρο τὸ παρελθὸν τῆς Ἰαπωνίας χαρακτηριζόταν ἀπὸ καθυστέρηση καὶ βαρβαρότητα: σήμαινε τὴν ἀπλούστευση, ἴσως ἀκόμα καὶ τὴν ἀπεμπόληση τῆς ἰαπωνικῆς γλώσσας, τὴν ἀνανέωση τοῦ κατώτερου γενετικοῦ ὕλικου τῶν Ἰαπῶνων χάρις στὴ διασταύρωση μὲ ἀνώτερο, δυτικὸ γενετικὸ ὕλικὸ — αὐτὴ ἡ πρόταση βασιζόταν στὶς δυτικὲς ρατσιστικὲς θεωρίες τοῦ κοινωνικοῦ δαρβινισμοῦ, πού πολλοὶ Ἰάπωνες τίς ρούφηξαν ἄπληστα, καὶ μάλιστα βρῆκε γιὰ ἓνα διάστημα ὑποστηρικτὲς στὰ ἀνώτατα κλιμάκια τῆς ἡγεσίας.¹³ Ἡ δυτικὴ ἀμφίεση καὶ κόμμωση, ἡ δυτικὴ διατροφή (ὡς τότε οἱ Ἰάπωνες δὲν ἔτρωγαν κρέας) υἱοθετήθηκαν μὲ ὄχι λιγότερο ζῆλο ἀπὸ ὅσο ἡ δυτικὴ τεχνολογία, οἱ δυτικοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ ρυθμοὶ καὶ οἱ δυτικὲς ιδέες.¹⁴ Μήπως ὁ ἐκδυτικισμὸς συνεπαγόταν καὶ τὸν ἐνστερνισμὸ τῶν ιδεολογιῶν πού εἶχαν θεμελιώδη σημασία γιὰ τὴ δυτικὴ πρόοδο, ἀκόμα καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ; Μήπως συνεπαγόταν τελικὰ τὴν ἐγκατάλειψη ὅλων τῶν πατροπαράδοτων θεσμῶν, ἀκόμα καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ θεσμοῦ τοῦ αὐτοκράτορα;

Ἐδῶ ὅμως ὁ ἐκδυτικισμὸς, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἐκσινισμὸ παλιότερα, ἔθετε ἓνα σοβαρὸ δῆλημα. Γιατὶ («ἡ Δύση») δὲν ἦταν ἓνα ἐνιαῖο, συνεκτικὸ σύστημα, ἀλλὰ ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ ἀνταγωνιστικοὺς θεσμοὺς καὶ ἀνταγωνιστικὲς ιδέες. Ποιοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς θεσμοὺς, ποιὲς ἀπὸ αὐτὲς τίς ιδέες ἔπρεπε νὰ διαλέξουν οἱ Ἰάπωνες; Πρακτικὰ, ἡ ἐπιλογή δὲν ἦταν δύσκολη. Τὸ βρετανικὸ πρότυπο ἦταν φυσικὸ νὰ χρησιμεύσει ὡς ὁδηγὸς γιὰ τοὺς σιδηροδρόμους, τὴν τηλεγραφία, τὰ δημόσια ἔργα, τὴν ὑφαντουργικὴ βιομηχανία καὶ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπιχειρηματικῆς μεθοδολογίας. Τὸ γαλλικὸ πρότυπο ἐνέπνευσε τὴ νομικὴ μεταρρύθμιση, ἀρχικὰ μάλιστα καὶ τὴ στρατιωτικὴ μεταρρύθμιση, ὥσπου ἐπικράτησε τὸ πρωσικὸ μοντέλο. (Τὸ ναυτικὸ ἀκο-

λούθησε, φυσικά, τὸ βρετανικὸ ὑπόδειγμα.) Τὰ πανεπιστήμια ἦταν ἐπηρεασμένα πολὺ ἀπὸ γερμανικὰ καὶ ἀμερικανικὰ πρότυπα, ἡ πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση, οἱ καινοτομίες στὴ γεωργία καὶ οἱ ταχυδρομικὲς ὑπηρεσίες ἀπὸ τὶς Ἴννωμένες Πολιτεῖες. Στὰ 1875-76 ἀπασχολοῦνταν στὴν Ἰαπωνία πεντακόσιοι ὡς ἐξακόσιοι ξένοι εἰδικοί, τὸ 1890 περίπου τρεῖς χιλιάδες — ὑπὸ ἰαπωνικὴ ἐπίβλεψη. Ποιὸ πολιτικὸ σύστημα ἔπρεπε νὰ διαλέξει ἡ Ἰαπωνία; Τὸ σύστημα τῶν φιλελεύθερων ἀστικῶν κρατῶν — τῆς Βρετανίας καὶ τῆς Γαλλίας — ἢ μήπως τὸ αὐταρχικότερο σύστημα τῆς πρωσογερμανικῆς μοναρχίας; Πάνω ἀπὸ ὅλα, ὅμως, ποιά μορφή δυτικῆς σκέψης ἔπρεπε νὰ διαλέξει ἡ Ἰαπωνία; Ἐκείνη πού ἐκπροσωποῦσαν οἱ ἱεραπόστολοι (οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐκπληκτικὴ ἀπήχηση σὲ ξεπεσμένους καὶ ἀποπροσανατολισμένους Σαμουράι, ἔτοιμους νὰ μεταφέρουν τὴν παραδοσιακὴ νομιμοφροσύνη τους ἀπὸ ἓναν κοσμικὸ ἄρχοντα στὸν Κύριο) ἢ ἐκείνη πού ἐκπροσωποῦσε ἡ ἀγνωστικιστικὴ ἐπιστήμη — ὁ Χέρμπερτ Σπένσερ καὶ ὁ Κάρολος Δαρβίνος; Τὴ θύραθεν ἢ τὴ θρησκευτικὴ παιδεία τῆς Δύσης;

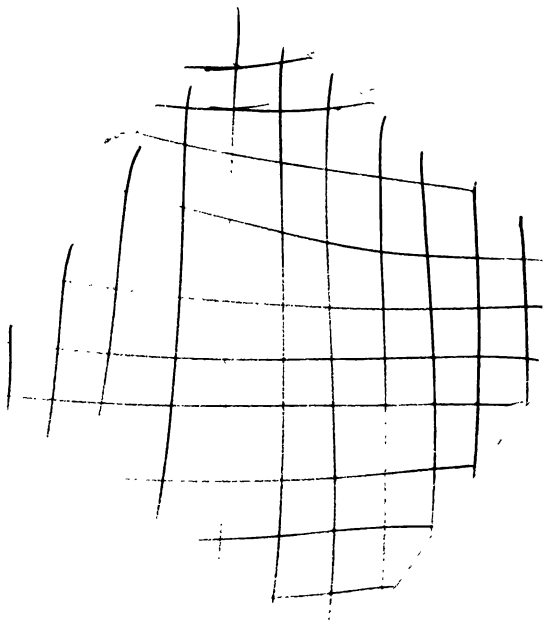
Μέσα σὲ δυὸ τρεῖς δεκαετίες ἐκδηλώθηκε ἀντίδραση στὶς ἀκρότητες τοῦ ἐκδυτικισμοῦ καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Σ' αὐτὸ βοήθησαν δυτικὲς παραδόσεις πού ἀντιμετώπιζαν κριτικὰ τὸν ἄκρατο φιλελευθερισμό, ὅπως ἡ γερμανικὴ παράδοση, πού ἔδωσε ὦθηση γιὰ τὸ σύνταγμα τοῦ 1889· οἱ κύριοι ἐμπνευστὲς αὐτοῦ τοῦ συντάγματος ἐξέφραζαν μιὰ νεοπαραδοσιοκρατικὴ ἀντίδραση, πού οὐσιαστικὰ ἔμελλε νὰ ἐπινοήσει μιὰ νέα κρατικὴ θρησκεία, ἐπικεντρωμένη στὴ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα: τὸν σιντοϊσμό. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ συνδυασμὸς νεοπαραδοσιοκρατίας καὶ ἐκλεκτικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ (ὅπως ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸ Αὐτοκρατορικὸ Διάταγμα περὶ Παιδείας τοῦ 1890) ἦταν πού ἐπικράτησε. Ἄλλὰ παρέμεινε καὶ ἡ διάσταση ἀνάμεσα σ' ἐκείνους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ ἐκδυτικισμὸς σήμαινε ρηξικέλευθη ἐπανάσταση καὶ ἐκείνους γιὰ τοὺς ὁποίους σήμαινε ἀπλῶς μιὰ ἰσχυρὴ Ἰαπωνία. Ἡ ἐπανάσταση δὲν ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἀλλὰ ἡ μεταμόρφωση τῆς Ἰαπωνίας σὲ πανίσχυρη σύγχρονη δύναμη πραγματοποιήθηκε. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, οἱ ἐπιδόσεις τῆς Ἰαπωνίας ἦταν ἀκόμα μέτριες τὴ δεκαετία τοῦ 1870 καὶ βασιζόνταν σχεδὸν ἐξολοκλήρου σὲ μιὰ ἀκραία οἰκονομία κρατικοῦ μερκαντισμοῦ, πού ἐρχόταν σὲ παράξενη ἀντίφαση μὲ τὴν ἐπίσημη ἰδεολογία τοῦ οἰκο-

νομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἡ πολεμικὴ δράση τοῦ νέου στρατοῦ στρεφόταν ἀκόμα ἐξολοκλήρου ἐναντίον τῶν ἀνυπότακτων ὑπερασπιστῶν τῆς παλιᾶς Ἰαπωνίας, ἂν καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἤδη τὸ 1873 σχεδιαζόταν πόλεμος ἐναντίον τῆς Κορέας καὶ ἀποφεύχθηκε μόνον ἐπειδὴ οἱ πιὸ σῶφρονες ἐκπρόσωποι τῆς ἰαπωνικῆς ἡγεσίας πίστευαν ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάπλαση ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς περιπέτειες. Ἔτσι ἡ Δύση ἐξακολούθησε νὰ ὑποτιμᾷ τὴ σημασία τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς Ἰαπωνίας.

Οἱ δυτικοὶ παρατηρητὲς δυσκολεύονταν πολὺ νὰ καταλάβουν αὐτὴ τὴν παράξενη χώρα. Μερικοὶ δὲν ἔβλεπαν σ' αὐτὴν σχεδὸν τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἓναν ἐξωτικὸ καὶ ἐλκυστικὸ αἰσθητισμὸ κι ἐκεῖνες τὶς κομψές, ὑποτακτικὲς γυναῖκες ποὺ ἐπιβεβαίωναν τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου καὶ (ἔτσι νόμιζαν οἱ θιασῶτες τέτοιων ἀντιλήψεων) τῆς Δύσης: τὴ χώρα τοῦ Πίνκερτον καὶ τῆς Μαντὰμ Μπατερφλάι. Ἄλλοι ἦταν τόσο σίγουροι γιὰ τὴν κατωτερότητα καθεὶ μὴ δυτικοῦ, ὥστε δὲν ἔβλεπαν τίποτα. «Οἱ Γιαπωνέζοι εἶναι μιὰ εὐτυχισμένη ράτσα καί, καθὼς ἀρκοῦνται στὰ λίγα, εἶναι ἀπίθανο νὰ πετύχουν πολλά», ἔγραψε ἡ *Japan Herald* τὸ 1881.¹⁵ Ἀκόμα καὶ μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ἡ πεποίθησις ὅτι, τεχνολογικά, οἱ Ἰάπωνες εἶναι σὲ θέση νὰ παράγουν μόνον φτηνότερες ἀπομιμήσεις δυτικῶν προϊόντων ἀποτελοῦσε τμῆμα τῆς μυθολογίας τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου. Ἦδη ὁμως ὑπῆρχαν ὀξυδερκεῖς παρατηρητὲς —κυρίως Ἀμερικανοὶ— ποὺ σημείωναν τὴν ἀποδοτικότητά τῆς ἰαπωνικῆς γεωργίας,* τὴ δεξιούνη τῶν ἰαπῶνων τεχνιτῶν, τὶς ἰκανότητες τῶν ἰαπῶνων στρατιωτῶν. Ἦδη τὸ 1878 ἓνας ἀμερικανὸς στρατηγὸς προφήτευσε ὅτι χάρη σ' αὐτοὺς ἡ Ἰαπωνία «προοριζόταν νὰ παίξει σημαντικὸ ρόλο στὴν παγκόσμια ἱστορία». ¹⁷ Καὶ μόλις οἱ Ἰάπωνες ἀπέδειξαν ὅτι μποροῦσαν πράγματι νὰ κερδίσουν πολέμους, οἱ γινῶμες τῶν δυτικῶν γι' αὐτοὺς ἔγιναν πολὺ λιγότερο αὐτάρεσκες. Ἀλλὰ στὸ τέλος τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ ἡ κυρίαρχη ἄποψη γιὰ τὴν Ἰαπωνία ἦταν

* Μὲ «τὴ λιτότητα, τὴν οἰκονομία καὶ τὴν ἐπιδεξιότητα στὴ γεωργία, χωρὶς ζωντανὰ γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς ὀργιαστικῆς βλάστησης τῆς ἀκαλλιέργητης γῆς σὲ λίπασμα γιὰ τὰ ὀργανωμένα χωράφια του, χωρὶς κανένα σύστημα ἀμειψισποράς... καὶ ἀβοήθητος ἀπὸ ὀποιαδήποτε μηχανήματα, ὁ ἰάπωνας ἀγρότης παράγει ἐτησίως ἀπὸ ἓνα ἄκρ γῆς τὶς σοδεῖες τεσσάρων ἐποχῶν μὲ τὸ σύστημα ποὺ ἐφαρμόζεται στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες». ¹⁶

ἀκόμα ὅτι ἀποτελοῦσε ζωντανή ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπεροχὴ καὶ τὸ θρίαμβο τοῦ δυτικοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ ἔναντι ὅλων τῶν ἄλλων καί, σ' ἐκείνη τὴ φάση, οἱ ἴδιοι οἱ μορφωμένοι Ἰάπωνες δὲν θὰ διαφωνοῦσαν.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΤΑΒΑΛΛΕΤΑΙ

[Σύμφωνα με τούς κομμουνιστές]: «'Από τόν καθένα ανάλογα με τίς δυνατότητές του· στόν καθένα ανάλογα με τίς ανάγκες του». Με ἄλλα λόγια, δέν πρέπει κανείς νά κερδίζει ἀπό τή δύναμη, τίς ἰκανότητες ἢ τή φιλοπονία του, ἀλλά νά διακονεῖ τίς ἀνάγκες τῶν ἀδυνάτων, τῶν ἡλιθίων καί τῶν τεμπέληδων.

Sir T. ERSKINE MAY, 1877¹

Ἡ διακυβέρνηση περνάει ἀπό τὰ χέρια ὧσων κατέχουν κάποια περιουσία στὰ χέρια ἐκείνων πού δέν κατέχουν τίποτα, ἀπό τὰ χέρια ὧσων ἔχουν ὕλικό συμφέρον στή διατήρηση τῆς κοινωνίας σέ ἐκείνους πού δέν νοιάζονται καθόλου γιά τήν τάξη, τή σταθερότητα καί τή συντήρηση. ... Μήπως, σύμφωνα μέ τόν μεγάλο νόμο τῆς ἐπίγειας ἀλλαγῆς, οἱ ἐργάτες εἶναι γιά τίς σύγχρονες κοινωνίες μας ὅ,τι ἦταν οἱ βάρβαροι γιά τίς κοινωνίες τῆς ἀρχαιότητος: ὄργανα τῆς διάλυσης καί τῆς καταστροφῆς;

Οἱ ΓΚΟΝΚΟΥΡ στή διάρκεια τῆς Παρισινῆς Κομμούνας²

Καθώς ὁ καπιταλισμός καί ἡ ἀστική κοινωνία θριαμβεύουν, ἡ προοπτική ἐνός ἄλλου δρόμου ὑποχωροῦσε, παρά τήν εἰσβολή τῶν μαζῶν στήν πολιτική καί τήν ἐμφάνιση τῶν ἐργατικῶν κινήματων. Τό 1872-73, ἄς ποῦμε, αὐτή ἡ προοπτική δέν θά μπορούσε νά εἶναι λιγότερο εὐόιανη. Καί ὁμως, μέσα σέ λίγα χρόνια τὸ μέλλον τῆς κοινωνίας πού τόσο θεαματικά εἶχε θριαμβεύσει φαινόταν πάλι ἀβέβαιο καί σκοτεινό, καί τὰ κινήματα πού ἀπέβλεπαν στήν ἀντικατάσταση ἢ τήν ἀνατροπή τῆς ἄρχισαν πάλι νά συνιστοῦν σοβαρῆ ἀπειλή. Πρέπει, ἐπομένως, νά ἐξετάσουμε τὰ κινήματα πού εὐαγγελίζονταν τήν κοινωνική καί πολιτική ἀλλαγῆ, μέ τή μορφή πού εἶχαν στό τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα. Αὐτό δέν σημαίνει ἀπλῶς καί μόνο νά γράψουμε τήν ἱστορία μέ τή σοφία τῆς στερνῆς γνώσης, ἄν καί δέν ὑπάρχει σοβαρός λόγος νά στερηθεῖ ὁ ἱστορικός τὸ ἰσχυρότερο ἐφόδιό του, ἓνα ἐφόδιο πού κάθε τζογαδόρος καί κάθε ἐπενδυτής θά ἔκαναν

πῶς και πῶς νὰ ἀποκτήσουν: τὴ γνώση τοῦ τί ἐπρόκειτο νὰ συμβεῖ. Σημαίνει ἐπίσης νὰ γράψουμε τὴν ἱστορία ὅπως τὴν ἔβλεπαν οἱ ἄνθρωποι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Οἱ πλούσιοι και ἰσχυροὶ σπάνια ἔχουν τόση αὐτοπεποίθηση ὥστε νὰ μὴ φοβοῦνται τὸ τέλος τῆς ἐξουσίας τους. Ἀκόμα σημαντικότερο εἶναι ὅτι ἡ ἀνάμνηση τῆς ἐπανάστασης ἦταν νωπὴ και ἔντονη. Τὸ 1868, κάθε σαραντάρης εἶχε ζήσει πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐφηβείας του τὴ μεγαλύτερη εὐρωπαϊκὴ ἐπανάσταση. Κάθε πενηντάρης εἶχε γνωρίσει στὴν παιδικὴ ἡλικία του τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 1830 και ὡς ἐνήλικος τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 1848. Οἱ Ἴταλοί, οἱ Ἰσπανοί, οἱ Πολωνοὶ και ἄλλοι λαοὶ εἶχαν ζήσει, τὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια, ἐπανειλημμένες ἐξεγέρσεις, ἐπαναστάσεις ἢ ἄλλα γεγονότα μὲ ἔντονα ἐπαναστατικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ ἀπελευθερωτικὴ ἐκστρατεία τοῦ Γαριβάλδη στὴ νότια Ἰταλία. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἀποροῦμε πού ἡ ἐλπίδα ἢ ὁ φόβος τῆς ἐπανάστασης δὲν εἶχαν χάσει τὴ δύναμη και τὴ ζωηρότητά τους.

Σήμερα ξέρουμε ὅτι αὐτὰ τὰ αἰσθήματα δὲν ἔμελλε οὐσιαστικὰ νὰ δικαιωθοῦν στὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν τὸ 1848. Τὸ νὰ γράψουμε γιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση στὶς μετὰ τὸ 1848 δεκαετίες εἶναι σὰν νὰ γράψουμε γιὰ τὰ φίδια στὴ Βρετανία: ὑπάρχουν, ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦν σημαντικὸ τμῆμα τῆς πανίδας. Ἡ πανευρωπαϊκὴ ἐπανάσταση, τόσο κοντινὴ —ἴσως μάλιστα τόσο χειροπιαστὴ— τὴ μεγάλη χρονιὰ τῆς ἐλπίδας και τῆς ἀπογοήτευσης, χάθηκε ἀπὸ τὸ ὀπτικὸ πεδίο ὅσων προσέβλεπαν σ' αὐτήν. Οἱ Μάρξ και Ἐνγκελς, ὅπως ξέρουμε, εἶχαν ἐλπίσει ὅτι θὰ ἀναζωπυρωνόταν στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια. Προσδοκοῦσαν σοβαρὰ μιὰ νέα γενικὴ ἔκρηξη, ὡς ἐπακόλουθο τῆς παγκόσμιας οικονομικῆς ὑφους τοῦ 1857. Ὄταν αὐτὸ δὲν συνέβη, ἔπαψαν νὰ τὴν περιμένουν σὲ ἕνα προβλέψιμο μέλλον και ὅπωςδῆποτε ὄχι μὲ τὴ μορφή ἐνὸς ἄλλου 1848. Φυσικὰ, θὰ ἦταν ἐντελῶς λάθος νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ Μάρξ ἔγινε κάτι σὰν σοσιαλδημοκράτης (μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια τοῦ ὄρου), πού πίστευε στὴ βαθμιαία ἐξέλιξη πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, ἢ ἔστω, ὅτι περίμενε νὰ γίνῃ εἰρηνικὰ ἢ μετάβαση στὸ σοσιαλισμὸ. Ἀκόμα και στὶς χῶρες ὅπου οἱ ἐργάτες εἶχαν ἴσως τὴ δυνατότητα νὰ ἀνέβουν εἰρηνικὰ στὴν ἐξουσία, κερδίζοντας τὶς ἐκλογές (ὁ Μάρξ ἀνέφερε ὡς παραδείγματα τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, τὴ Βρετανία και ἴσως τὴν Ὀλλανδία), ἡ ἀνοδὸς τους στὴν ἐξουσία και ἡ κατάλυση τοῦ παλιοῦ πολιτικοῦ πλέγματος και τῶν παλιῶν θεσμῶν,

τὴν ὁποία ὁ Μάρξ θεωροῦσε ὄρο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, θὰ προκαλοῦσε πιθανότατα τὴ βίαιη ἀντίδραση τῆς παλαιᾶς ἄρχουσας τάξης. Αὐτὴ ἡ συλλογιστικὴ τοῦ ἦταν, ἀναμφισβήτητα, ρεαλιστικὴ. Οἱ κυβερνήσεις καὶ οἱ ἄρχουσες τάξεις μπορεῖ νὰ ἦταν διατεθειμένες νὰ ἀνεχτοῦν ἓνα ἐργατικὸ κίνημα ποῦ δὲν ἀπειλοῦσε τὴν ἐξουσία τους, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε κανένας λόγος νὰ ὑποθέσει κανεὶς (ἰδιαίτερα μετὰ τὴν αἱματηρὴ καταστολὴ τῆς Παρισινῆς Κομῦνας) ὅτι θὰ ἀνέχονταν ἓνα κίνημα ποῦ τὴν ἀπειλοῦσε.

Ὡστόσο, ἡ προοπτικὴ τῆς ἐπανάστασης, καὶ πολὺ περισσότερο τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης, στὶς ἀνεπτυγμένες χῶρες τῆς Εὐρώπης δὲν ἀφοροῦσε πιά τὴν πρακτικὴ πολιτικὴ καί, ὅπως εἶδαμε, ὁ Μάρξ ἔπαψε νὰ τὴν περιμένει στὸ προσεχὲς μέλλον, ἀκόμα καὶ στὴ Γαλλία. Τὸ ἄμεσο καθήκον στὶς καπιταλιστικὲς χῶρες τῆς Εὐρώπης ἦταν ἡ ὀργάνωση ἀνεξάρτητων μαζικῶν ἐργατικῶν κομμάτων, τῶν ὁποίων τὰ βραχυπρόθεσμα πολιτικὰ αἰτήματα δὲν θὰ ἦταν ἐπαναστατικά. Ὅταν ὁ Μάρξ ὑπαγόρευσε τὸ πρόγραμμα τῶν Γερμανῶν Σοσιαλδημοκρατῶν (*Πρόγραμμα τῆς Gotha*, 1875) σὲ ἓναν ἀμερικανὸ δημοσιογράφο ποῦ τοῦ πῆρε συνέντευξη, παρέλειψε τὴ μόνη παράγραφο ποῦ ἀναφερόταν σὲ ἓνα σοσιαλιστικὸ μέλλον («τὴν ἴδρυση σοσιαλιστικῶν παραγωγικῶν συνεταιρισμῶν... κάτω ἀπὸ τὸν δημοκρατικὸ ἔλεγχο τοῦ ἐργαζόμενου λαοῦ»), γιατί αὐτὴ ἡ παράγραφος ἦταν μιὰ ἀπλὴ τακτικὴ παραχώρηση στοὺς Λασσαλικούς. Ὁ σοσιαλισμὸς, παρατήρησε ὁ Μάρξ, «θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ κινήματος. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ζήτημα χρόνου, μόρφωσης καὶ ἀνάπτυξης νέων τύπων κοινωνίας».³

Αὐτὸ τὸ ἀπροσδιόριστο μακρινὸ μέλλον θὰ μποροῦσε νὰ γίνεῖ πολὺ πιὸ κοντινὸ χάρις σὲ ἐξελίξεις ποῦ θὰ διαδραματίζονταν στὸ περιθώριο μᾶλλον παρά στὸ κέντρο τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, ὁ Μάρξ ἄρχισε νὰ ἀντιμετωπίζει σοβαρὰ τὴ στρατηγικὴ τῆς ἔμμεσης προσέγγισης στὴν ἀνατροπὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἀπὸ τρεῖς δρόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο ἐμελλε νὰ ἀποδειχτοῦν προφητικοὶ καὶ ὁ τρίτος λάθος: ἐπανάσταση στὶς ἀποικίες, στὴ Ρωσία καὶ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Ἡ πρώτη δυνατότητα ἔγινε παράμετρος τῶν ὑπολογισμῶν τοῦ χάρις στὴν ἄνοδο τοῦ ἱρλανδικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος (βλ. Κεφάλαιο Ε'). Ἡ Βρετανία ἔπαιζε τότε ἀποφασιστικὸ ρόλο γιὰ τὸ μέλλον τῆς προλεταριακῆς

ἐπανάστασης, ἐπειδὴ ἦταν ἡ μητρόπολη τοῦ κεφαλαίου, ἡ διαφεντεύτρια τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς καὶ ταυτόχρονα («ἡ μόνη χώρα ὅπου οἱ ὑλικές προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης ἔχουν φτάσει σὲ ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ ὠριμότητας».⁴ Ἐπομένως, ἡ κύρια ἐπιδίωξη τῆς Διεθνοῦς ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἐπίσπευση τῆς ἀγγλικῆς ἐπανάστασης, καὶ τὸ μόνο μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἦταν νὰ ἀποκτήσει ἀνεξαρτησία ἡ Ἰρλανδία. Ἡ ἰρλανδικὴ ἐπανάσταση (ἢ, γενικότερα, ἡ ἐπανάσταση τῶν ὑποτελεῶν λαῶν) δὲν θεωροῦνταν αὐτοσκοπός, ἀλλὰ μέσο πού θὰ μπορούσε νὰ ἐπισπεύσει τὴν ἐπανάσταση στὶς κεντρικὲς ἀστικὲς χῶρες, γιὰτὶ ἦταν ἡ ἀχίλλεια πτέρνα τοῦ μητροπολιτικοῦ καπιταλισμοῦ.

Ὁ ρόλος τῆς Ρωσίας θὰ ἦταν ἴσως πιὸ φιλόδοξος. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1860, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία ἄρχισε νὰ φαίνεται ὄχι ἀπλῶς ἐφικτὴ, ἀλλὰ πιθανή, ἴσως μάλιστα καὶ βέβαιη. Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ 1848 ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτο ἐπειδὴ θὰ παραμέριζε ἕνα μεγάλο ἐμπόδιο στὸ δρόμο πρὸς τὴ νίκη μιᾶς δυτικῆς ἐπανάστασης, τώρα ἀπέκτησε τὴ δική του σημασία. Μιὰ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία θὰ μπορούσε «νὰ δώσει τὸ σύνθημα γιὰ μιὰ προλεταριακὴ ἐπανάσταση στὴ Δύση, ἔτσι ὥστε οἱ δύο νὰ ἀλληλοσυμπληρωθοῦν» (ὅπως ἔγραψαν οἱ Μάρξ καὶ Ἐνγκελς στὸν πρόλογο μιᾶς νέας ἐκδόσεως τοῦ *Κομμουνιστικοῦ μανιφέστου* στὰ ρωσικά).⁵ Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως (ἂν καὶ ὁ Μάρξ ποτὲ δὲν ἔδωσε μεγάλη βαρύτητα σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση) νὰ ὀδηγήσει τὴ Ρωσία κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ κοινοτισμὸ σὲ μιὰ κομμουνιστικὴ ἐξέλιξη, χωρὶς νὰ μεσολαβήσει τὸ στάδιο τοῦ ὠριμου καπιταλισμοῦ. Ὅπως προεῖδε ὁ Μάρξ, ὀρθότατα, μιὰ ἐπαναστατικὴ Ρωσία θὰ ἄλλαζε τὶς προοπτικὲς τῆς ἐπανάστασης παντοῦ.

Ὁ ρόλος τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν θὰ ἦταν λιγότερο καίριος. Ἡ κύρια συνεισφορά αὐτῆς τῆς χώρας στὴν ἐπανάσταση θὰ ἦταν ἀρνητικὴ: νὰ σπάσει, χάρη στὴ ραγδαία ἀνάπτυξή της, τὸ βιομηχανικὸ μονοπώλιο τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, προπαντὸς τῆς Βρετανίας, καὶ νὰ καταστρέψει, χάρη στὶς ἐξαγωγὲς ἀγροτικῶν προϊόντων, τὰ θεμέλια τῆς μεγάλης καὶ μικρῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας στὴν Εὐρώπη. Αὐτὴ ἡ ἐκτίμηση ἦταν, βέβαια, σωστή. Ἀλλὰ θὰ συνέβαλλε ἄραγε θετικὰ στὸ θρίαμβο τῆς ἐπανάστασης; Στὴ δεκαετία τοῦ 1870 οἱ Μάρξ καὶ Ἐνγκελς περίμεναν ὅπως ὅποτε, καὶ ὄχι ἀβάσιμα, κλυδωνισμοὺς στὸ

πολιτικό σύστημα τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, καθὼς ἡ ἀγροτική κρίση θὰ ἐξασθενίζε τοὺς φάρμερ, «τὴ βάση τοῦ πολιτεύματος», ἐνῶ ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐπιρροή τῶν κερδοσκοπῶν καὶ τῶν μεγαλο-επιχειρηματιῶν στὴν πολιτική θὰ προκαλοῦσε δυσαρέσκεια στοὺς πολίτες. Ἐπίσης, ἔδιναν ἔμφαση στὶς τάσεις πρὸς δημιουργία ἐνὸς μαζικοῦ προλεταριακοῦ κινήματος. Ἴσως δὲν προσδοκοῦσαν καὶ τόσο πολλὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς τάσεις, ἂν καὶ ὁ Μάρξ ἐκφραζόταν μὲ ἀρκετὴ αἰσιοδοξία: στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες «ὁ λαὸς εἶναι πιὸ ἀποφασισμένος ἀπὸ ὅσο στὴν Εὐρώπη... "Ὅλα ὠριμάζουν γρηγορότερα». ⁶ Ὡστόσο, εἶχαν λάθος νὰ ἐξισώνουν τὴ Ρωσία καὶ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ὡς τὶς δύο μεγάλες χῶρες πού εἶχαν παραλειφθεῖ στὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ Κομμουνιστικοῦ μανιφέστου: ἡ μελλοντικὴ ἐξέλιξή τους ἐπρόκειτο νὰ εἶναι πολὺ διαφορετικὴ.

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Μάρξ ἔχουν τὸ βάρος τῶν μεταθανάτιων θριάμβων του. Ἄλλὰ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ δὲν ἐκφράζονταν ἀπὸ καμιά σοβαρὴ πολιτικὴ δύναμη, ἂν καὶ τὸ 1875 ἦταν ἤδη ὄρατὰ δύο συμπτώματα τῆς κατοπινῆς ἐπιρροῆς του: ἓνα ἰσχυρὸ γερμανικὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κόμμα καὶ μιὰ ραγδαία διάδοση τῶν ἰδεῶν του στὴ ρωσικὴ διανόηση (βλ. σ. 249) —κάτι πού δὲν τὸ περίμενε οὔτε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ ἐκ τῶν ὑστέρων βλέπουμε ὅτι δὲν ἦταν περίεργο. Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ὁ «ἐρυθρὸς δόκτωρ» θεωροῦνταν μερικὲς φορές ὑπεύθυνος γιὰ τὶς ἐνέργειες τῆς Διεθνοῦς (βλ. Κεφάλαιο 5'), τῆς ὁποίας ἦταν ἀναμφισβήτητα ἡ κραταιότερη φυσιογνωμία καὶ ἡ «φαῖα ἐξοχότητα». Ἄλλὰ, ὅπως εἶδαμε, ἡ Διεθνὴς δὲν ἦταν μαρξιστικὸ κίνημα, ἀπλῶς εἶχε στοὺς κόλπους της μιὰ χούφτα ὀπαδοὺς τοῦ Μάρξ, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν γερμανοὶ αὐτοεξόριστοι τῆς δικῆς του γενιᾶς. Ἀποτελοῦσε ἓνα συνονθύλευμα ἀπὸ ἀριστερὲς ομάδες, πού τὸ κύριο, ἴσως τὸ μόνο, ἐνοποιητικὸ στοιχεῖο τους ἦταν ὅτι ἐπιδίωκαν ὅλες νὰ ὀργανώσουν «τοὺς ἐργάτες», καὶ μὲ ἀξιοσημείωτη, ἂν καὶ ὄχι πάντα μόνιμη, ἐπιτυχία. Οἱ ἰδέες τους ἀντιπροσώπευαν κατάλοιπα τοῦ 1848 (ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ 1789, ὅπως μεταπλάστηκαν ἀνάμεσα στὸ 1830 καὶ τὸ 1848), κάποια σπέρματα τῶν μεταγενέστερων ρεφορμιστικῶν ἐργατικῶν κινήματων καὶ μιὰ ἰδιόρρυθμη παραλλαγὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ ὀνείρου, τὸν ἀναρχισμό.

Ἀπὸ μιὰ ἄποψη, ὅλες οἱ ἐπαναστατικὲς θεωρίες ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ

- ήταν, και δὲν μπορούσαν παρὰ νὰ εἶναι, προσπάθειες νὰ ἀφομοιωθεῖ ἡ ἐμπειρία τοῦ 1848. Αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὸν Μάρξ ὅσο καὶ γιὰ τὸν Μπακούνιν, τόσο γιὰ τοὺς παριζιάνους Κομουνάρους ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ρώσους λαϊκιστές, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μιλήσουμε πιὸ κάτω. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ὅλες αὐτές οἱ θεωρίες βγῆκαν ἀπὸ τὴ μαγιά τῆς περιόδου 1830-48, ἂν ἓνα ἀπὸ τὰ χρώματα τῆς πρὸ τοῦ 1848 ἐποχῆς δὲν εἶχε ἐξαφανιστεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ φάσμα τῆς Ἀριστερᾶς: ὁ οὐτοπικός σοσιαλισμός. Τὰ κύρια οὐτοπικὰ ρεύματα εἶχαν πάψει νὰ ὑπάρχουν ὡς τέτοια. Ὁ σαινισμονισμός εἶχε κόψει τοὺς δεσμούς τους μετὰ τὴν Ἀριστερά. Εἶχε μετατραπεῖ στὸν «θετικισμό» τοῦ Αὐγούστου Κόντ (1798-1857) καὶ σὲ μιὰ νεανικὴ τρέλα ὀρισμένων καπιταλιστῶν τυχοδιωκτῶν (κυρίως Γάλλων). Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ρόμπερτ Ὅουεν (1771-1858) εἶχαν στρέψει τὴ θεωρητικὴ δράση τους στὸν πνευματισμὸ καὶ στὸν ὑλισμὸ, καὶ τὴν πρακτικὴ δράση τους στὸ ταπεινὸ ἔργο τῆς ἴδρυσης συνεταιρικῶν καταστημάτων. Ὁ Φουριέ, ὁ Καμπέ καὶ οἱ ἄλλοι ἐμπνευστὲς κομμουνιστικῶν κοινοτήτων, κυρίως στὴ χώρα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀπεριόριστων δυνατοτήτων, εἶχαν λησμονηθεῖ. Τὸ σύνθημα τοῦ Ὁράτιου Γκρήλυ (1811-1872) «Νέε, τράβα δυτικὰ» ἀποδείχτηκε πιὸ πετυχημένο ἀπὸ τὰ παλιότερα φουριεριστικὰ συνθήματά του. Ὁ οὐτοπικός σοσιαλισμός δὲν ἐπιβίωσε μετὰ τὸ 1848.
- Ἀλλὰ οἱ πνευματικοὶ ἀπόγονοι τῆς μεγάλης Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἐπιβίωσαν. Ἐφταναν ἀπὸ ριζοσπάστες ἀντιμοναρχικοὺς δημοκράτες (ποὺ ἄλλοτε ἔδιναν ἔμφαση στὴν ἔθνικὴ ἀπελευθέρωση, ἄλλοτε ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιὰ κοινωνικὰ προβλήματα) ὡς ἰακωβίνους κομμουνιστὲς τοῦ τύπου τοῦ Λ. Α. Μπλανκί, ποὺ ἔβγαине γιὰ λίγο ἀπὸ τὴ φυλακὴ ὅποτε μιὰ ἐπανάσταση στὴ Γαλλία τὸν ἀπελευθέρωνε. Αὐτὴ ἡ παραδοσιακὴ Ἀριστερὰ οὔτε εἶχε μάθει οὔτε εἶχε ξεχάσει τίποτα. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐξτρεμιστικὰ στοιχεῖα τῆς στὴ διάρκεια τῆς Παρισινῆς Κομόνας δὲν μπόρεσαν νὰ σκεφτοῦν τίποτα καλύτερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπαναλάβουν ὅσο πιὸ πιστὰ μπορούσαν τὰ γεγονότα τῆς Μεγάλης Ἐπανάστασης. Ὁ μπλανκισμός, ἀποφασιστικὸς καὶ συνωμοτικὰ ὀργανωμένος, ἐπέζησε στὴ Γαλλία καὶ εἶχε κρίσιμη συμμετοχὴ στὴν Κομόνα, ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ κύκνειο ἄσμα του. Ποτὲ πιά δὲν ἐπρόκειτο νὰ παίξει σημαντικὸ ἀνεξάρτητο ρόλο καὶ τοῦ ἦταν γραφτὸ νὰ χαθεῖ ἀνάμεσα στὶς ἀλληλοσυγκρουόμενες τάσεις τοῦ νέου γαλλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος.

• Ὁ δημοκρατικὸς ριζοσπαστισμὸς ἦταν πιὸ ἀνθεκτικὸς, γιατί τὸ πρόγραμμά του ἀποτελοῦσε γνήσια ἔκφραση τῶν βλέψεων τοῦ ἀπανταχοῦ «λαουτζίκου» (μαγαζάτορες, δάσκαλοι, ἀγρότες), μιὰ οὐσιώδη συνιστώσα τῶν βλέψεων τῶν ἐργατῶν, καὶ τέλος ἓνα βολικὸ συνθηματολόγιο γιὰ τοὺς φιλελεύθερους πολιτικοὺς ποὺ ζητοῦσαν τὶς ψήφους τους. Ἡ ἐλευθερία, ἡ ἰσότητα καὶ ἡ ἀδελφσύνη μπορεῖ νὰ μὴ εἶναι πολὺ σαφῆ συνθήματα, ἀλλὰ οἱ φτωχοὶ καὶ ταπεινοὶ ποὺ ἔχουν ἀντίκρου τοὺς πλούσιους καὶ ἰσχυροὺς ξέρουν τί σημαίνουν. Ἀκόμα καὶ ὅταν τὸ ἐπίσημο πρόγραμμα τοῦ δημοκρατικοῦ ριζοσπαστισμοῦ πραγματοποιήθηκε, σὲ μιὰ χώρα ὅπου οἱ ἐκλογεὲς βασιζόνταν στὴ γενικὴ ψηφοφορία καὶ στὴν ἰσότητα τῆς ψήφου, ὅπως στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες,* ἡ ἀνάγκη νὰ ἀσκεῖ «ὁ λαὸς» τὴν πραγματικὴ ἐξουσία ἐναντίον τῶν πλούσιων καὶ τῶν διεφθαρμένων κράτησε τὸ δημοκρατικὸ πάθος ζωντανό. Ἀλλὰ, βέβαια, ὁ δημοκρατικὸς ριζοσπαστισμὸς δὲν ἀποτελοῦσε πραγματικὴτητα σχεδὸν πουθενὰ ἀλλοῦ, ἔστω καὶ στὸν περιορισμένο τομέα τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης.

Καὶ ὅμως, στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε ἡ ριζοσπαστικὴ δημοκρατία δὲν ἦταν πιά ἐπαναστατικὸ σύνθημα καθαυτό, ἀλλὰ μᾶλλον μέσο (ὄχι πάντως αὐτόματο μέσο) γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς ἄλλου σκοποῦ. Ἡ ἐπαναστατικὴ πολιτεία ἦταν ἡ «κοινωνικὴ πολιτεία», ἡ ἐπαναστατικὴ δημοκρατία ἦταν ἡ «κοινωνικὴ δημοκρατία» —καὶ αὐτὸ τὸν τίτλο υἱοθετοῦσαν ὄλο καὶ περισσότερα μαρξιστικὰ κόμματα. Αὐτὸ δὲν ἦταν τόσο εὐνόητο γιὰ τοὺς, πρωταρχικά, ἐθνικιστὲς ἐπαναστάτες, ὅπως ἦταν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μαρσίνι στὴν Ἰταλία, ἀφοῦ ἡ ἀπόκτηση ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ ἐνοποίηση (μὲ πολίτευμα τὴν ἀβασίλευτη δημοκρατία) θὰ ἔλυναν κατὰ κάποιον τρόπο, ὅπως πίστευαν, ὅλα τὰ ἄλλα προβλήματα. Ὁ πραγματικὸς ἐθνικισμὸς ἦταν αὐτόματα δημοκρατικὸς καὶ κοινωνικὸς, καὶ ἂν δὲν ἦταν, τότε δὲν ἦταν πραγματικὸς. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μαρσίνι δὲν ἀποκήρυσσαν τὴν κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση, καὶ μάλιστα ὁ Γαριβάλδης δήλωνε ὅτι ἦταν σοσιαλιστής, ὅ,τι καὶ ἂν ἐνοοῦσε. Μετὰ τὶς ἀπογοητεύσεις ποὺ

* Γενικὴ ψηφοφορία τοῦ ἄρρενος πληθυσμοῦ: Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ καμιά χώρα δὲν μελετοῦσε σοβαρὰ τὴν ἀναγνώριση πολιτικῶν δικαιωμάτων στὶς γυναῖκες, ἂν καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ὅπου ἡ Βικτόρια Γούντχαλ ἔθεσε μάλιστα ὑποψηφιότητα γιὰ τὴν προεδρία τὸ 1872, εἶχαν ἀρχίσει ἐκστρατεῖες γιὰ τὴν παραχώρηση ψήφου στὶς γυναῖκες.

ἔφερε ἡ ἐνοποίηση ἢ ὁ ρεπουμπλικανισμός, τὰ στελέχη τοῦ νεότευκτου σοσιαλιστικοῦ κινήματος ἐπρόκειτο νὰ ἀναδυθοῦν ἀπὸ τὶς γραμμές τῶν πρώην ριζοσπαστῶν ρεπουμπλικάνων.

Ὁ ἀναρχισμός, ἂν καὶ μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ ἴχνη του στὴν ἐπαναστατικὴ μαγιά τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, ἀποτελεῖ κυρίως προῖον τῆς μετὰ τὸ 1848 περιόδου, καὶ πιὸ συγκεκριμένα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860. Οἱ δύο πολιτικοὶ ἰδρυτές του ἦταν ὁ Προυντόν, ἕνας αὐτοδίδακτος γάλλος τυπογράφος καὶ πολυγραφότατος συγγραφέας, πού οὐσιαστικά δὲν ἀναμείχθηκε στὶς πολιτικὲς ἀναταραχές, καὶ ὁ Μιχαὴλ Μπακούνιν, ἕνας περιπλανώμενος ρώσος ἀριστοκράτης, πού δὲν ἔχανε εὐκαιρία νὰ ἀνακατευτεῖ σ' αὐτές.* Ἀπὸ νωρὶς, καὶ οἱ δύο προκάλεσαν τὴ δυσἀρέσκεια τοῦ Μάρξ καὶ ἀνταπέδωσαν τὴν ἐχθρότητά του, παρόλο πού τὸν θαύμαζαν. Ἡ ἀσύστηματοποίητη, προκατειλημμένη καὶ βαθύτατα ἀντιφιλελεύθερη θεωρία τοῦ Προυντόν — ὁ ὁποῖος ἦταν ἀντιφεμινιστὴς καὶ ἀντισημίτης, καὶ τὸν ἔχει μάλιστα διεκδικήσει ἡ ἄκρα Δεξιὰ — δὲν παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον καθ'αυτὴ, ἀλλὰ πρόσφερε στὴν ἀναρχικὴ σκέψη δύο στοιχεῖα: τὴν πίστη σὲ μικρές, ἀλληλοὑποστηριζόμενες ὁμάδες παραγωγῶν, ἀντὶ γιὰ τὰ ἀπάνθρωπα ἐργοστάσια, καὶ τὸ μίσος γιὰ κάθε κυβέρνηση. Αὐτὲς οἱ ἰδέες εἶχαν ἐντονὴ ἀπήχηση ἀνάμεσα σὲ ἀνεξάρτητους μικροβιοτέχνες, εἰδικευμένους, ἀλλὰ σχετικὰ αὐτοδύναμους ἐργάτες πού ἀντιστέκονταν στὴν προλεταριοποίηση, ἀνθρώπους πού ζοῦσαν σὲ μεγαλουπόλεις, ἀλλὰ εἶχαν περάσει τὰ παιδικὰ τους χρόνια σὲ ἀγροτικὲς περιοχὲς ἢ κωμοπόλεις καὶ δὲν εἶχαν ξεχάσει αὐτὸ τὸ παρελθόν, σὲ περιοχὲς, τέλος, πού βρισκόνταν στὸ περιθώριο τῆς προχωρημένης βιομηχανοποίησης. Σὲ τέτοιους ἀνθρώπους καὶ σὲ τέτοιους χώρους ὁ ἀναρχισμός ἐξασκοῦσε τὴν ἐντονότερη ἔλξη του: Οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι ἀναρχικοὶ τῆς Πρώτης Διεθνοῦς θὰ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς ὠρολογιοποιοὺς τῶν ἐλβετικῶν χωριῶν πού εἶχαν συγκροτήσει τὴν «Ὀμοσπονδία τοῦ Ἰούρα».

Ὁ Μπακούνιν, ὡς στοχαστὴς, δὲν πρόσθεσε πολλὰ στὸν Προυντόν, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ἄσβεστο πάθος γιὰ τὴν ἐπανάσταση (ὅπως ἔλεγε, «τὸ πάθος τῆς καταστροφῆς εἶναι ταυτόχρονα δημιουργικὸ πάθος»), ἕναν

* Θὰ μπορούσαμε νὰ καταρτίσουμε μιὰ γενεαλογία τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν, ἀλλὰ δὲν θὰ εἶχε μεγάλη σχέση μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος στὶς μέρες μας.

ἄκριτο ἐνθουσιασμό γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ δυναμικὸ τῶν ἐγκληματιῶν καὶ τῶν περιθωριακῶν, μιὰ γνήσια αἴσθησις γιὰ τὴν ἀγροτιά ὡς ἐπαναστατικὴ δύναμις καὶ ἰσχυρὴ διαίσθησις. Δὲν ἦταν σπουδαῖος στοχαστής, ἀλλὰ προφήτης, προπαγανδιστής καὶ —παρόλο πὺ οἱ ἀναρχικοὶ δὲν πίστευαν στὴν πειθαρχημένη ὀργάνωσις, γιὰτὶ τὴ θεωροῦσαν προάγγελο τῆς κρατικῆς τυραννίας— δεινὸς ὀργανωτὴς συνωμοτικῶν ὁμάδων. Χάρη σ' αὐτὰ τὰ προσόντα του, διέδωσε τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴν Ἰταλία, τὴν Ἑλβετία καὶ (μέσω ὁπαδῶν του) στὴν Ἰσπανία καὶ ἔστησε μιὰ ὀργάνωσις πὺ ἔμελλε νὰ φέροι τὴ διάλυσις τῆς Διεθνοῦς στὰ 1870-72. Χάρη στὰ ἴδια προσόντα δημιούργησε οὐσιαστικὰ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα, γιὰτὶ οἱ (γάλλοι) προυντονιστές, ὡς σύνολο, δὲν ἦταν σχεδὸν τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ μᾶλλον ὑπανάπτυκτη μορφή συνδικαλισμοῦ, ἀμοιβαίας βοήθειας καὶ συνεταιρισμοῦ, ἐνῶ πολιτικὰ δὲν ἦταν πολὺ ἐπαναστατικοί. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἀναρχισμὸς ἀποτελοῦσε μείζονα δύναμις στὸ τέλος τῆς περιόδου μας. Ἄλλὰ εἶχε δημιουργήσει κάποιες βάσεις στὴ Γαλλία καὶ τὴ γαλλικὴ Ἑλβετία, κάποιους πυρῆνες ἐπιρροῆς στὴν Ἰταλία, καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα εἶχε σημειώσει ἐκπληκτικὴ ἐπιτυχία στὴν Ἰσπανία, ὅπου οἱ τεχνίτες καὶ οἱ ἐργάτες τῆς Καταλωνίας καὶ οἱ ἀγροεργάτες τῆς Ἀνδαλουσίας καλωσόρισαν τὸ νέο εὐαγγέλιο. Ἐκεῖ συγχωνεύτηκε μὲ τὴν ντόπια πίστις ὅτι τὰ χωριὰ καὶ τὰ ἐργαστήρια μποροῦσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα μιὰ χαρὰ, ἂν παραμεριζόταν τὸ ἐποικοδόμημα τοῦ κράτους καὶ τῶν πλουσίων, καὶ ὅτι τὸ ἰδανικὸ μιᾶς χώρας συγκροτημένης ἀπὸ αὐτόνομους δήμους μποροῦσε εὐκολὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ. Καὶ ὄντως, τὸ «καντοναλιστικὸ» κίνημα στὴ διάρκεια τῆς Ἰσπανικῆς Δημοκρατίας τοῦ 1873-74 ἐπιχείρησε νὰ τὸ πραγματοποιήσει, ἐνῶ ὁ κορυφαῖος ἰδεολόγος του, ὁ Φ. Πι ὕ Μαργάλ (1824-1901), ἔμελλε νὰ ἐνταχθεῖ στὸ ἀναρχικὸ πάνθεο, μαζί μὲ τὸν Μπακούνιν, τὸν Προυντὸν καὶ τὸν Χέρμπερτ Σπένσερ.

Ἐπειδὴ ὁ ἀναρχισμὸς ἦταν μιὰ ἐξέγερσις τοῦ προβιομηχανικοῦ παρελθόντος ἐναντίον τοῦ παρόντος καὶ ταυτόχρονα παιδὶ αὐτοῦ τοῦ παρόντος, ἀπέριπτε τὴν παράδοσις, παρόλο πὺ ὁ διαισθητικὸς καὶ αὐθόρμητος χαρακτήρας τῆς σκέψης καὶ τῆς πρακτικῆς τῶν ἀναρχικῶν τοὺς ἔκαναν νὰ διατηροῦν —ἴσως μάλιστα καὶ νὰ τονίζουν— μιὰ σειρά παραδοσιακὰ στοιχεῖα, ὅπως ὁ ἀντισημιτισμὸς ἢ γενικότερα ἢ ξενοφοβία. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ αἰσθήματα ὑπάρχουν στὸν Προυντὸν καὶ

στὸν Μπακούιν. Ταυτόχρονα, οἱ ἀναρχικοὶ μισοῦσαν θανάσιμα τὴ θρησκεία καὶ τὶς ἐκκλησίες καὶ χαιρέτιζαν τὴν πρόοδο (χωρὶς νὰ ἐξαιροῦν τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία), τὸν ὀρθὸ λόγο καί, ἴσως πάνω ἀπὸ ὅλα, τὴ «διαφώτιση» καὶ τὴ μόρφωση. Καὶ ἀφοῦ ὁ ἀναρχισμὸς ἀπέρριπτε κάθε ἐξουσία, συνέβαινε τὸ παράδοξο νὰ συγκλίνει μὲ τὸν ὑπερατομικισμὸ τῶν ἀστῶν ποὺ ἦταν ὑπέρμαχοι τοῦ laissez-faire καὶ ἐπίσης ἀπέρριπταν κάθε ἐξουσία. Ἰδεολογικά, ὁ Σπένσερ (ὁ κατοπινὸς συγγραφέας τοῦ *Ὁ ἄνθρωπος ἐναντίον τοῦ κράτους*) ἦταν ἐξίσου ἀναρχικὸς μὲ τὸν Μπακούιν. Τὸ μόνον ποὺ δὲν ἀντιπροσώπευε ὁ ἀναρχισμὸς ἦταν τὸ μέλλον, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε νὰ πεῖ τίποτα, ἐκτὸς ὅτι δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔρθει παρὰ μετὰ τὴν ἐπανάσταση.

Ὁ ἀναρχισμὸς δὲν ἔχει μεγάλη πολιτικὴ σημασία (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰσπανία) καὶ μᾶς ἀπασχολεῖ κυρίως ὡς παραμορφωτικὸς καθρέφτης τῆς ἐποχῆς. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἐπαναστατικὸ κίνημα ἐκείνων τῶν χρόνων ἦταν πολὺ διαφορετικόν: ὁ ρωσικὸς λαϊκισμὸς. Δὲν ἦταν μαζικὸ κίνημα τότε, οὔτε ἔγινε ποτέ, καὶ οἱ δραματικότερες τρομοκρατικὲς πράξεις του, μὲ ἀποκορύφωμα τὴ δολοφονία τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου Β' τὸ 1881, ἔγιναν μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας. Ἀλλὰ εἶναι ὁ πρόγονος ἀφενὸς μιᾶς σημαντικῆς κατηγορίας κινήματων στὶς καθυστερημένες χώρες τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ ἀφετέρου τοῦ ρωσικοῦ μπολσεβικισμοῦ. Ἀποτελεῖ συνδυαστικὸ κρίκο ἀνάμεσα στὴν ἐπαναστατικότητα τῆς περιόδου 1830-48 καὶ ἐκείνη τοῦ 1917 —περισσότερο, θὰ λέγαμε, ἀπὸ ὅσο ἡ Παρισινὴ Κομμούνα. Ἐξάλλου, ἐπειδὴ ἦταν ἓνα κίνημα ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν σχεδὸν ἐξολοκλήρου διανοούμενοι σὲ μιὰ χώρα ὅπου κάθε σοβαρὴ πνευματικὴ ἐκδήλωση ἔπαιρνε πολιτικὸ χαρακτήρα, πέρασε ἀμέσως στὴν παγκόσμια λογοτεχνία χάρις στοὺς μεγάλους ρώσους συγγραφεῖς ποὺ ὑπῆρξαν σύγχρονοί του: τὸν Τουργκένιεφ (1789-1871) καὶ τὸν Ντοστογιέφσκι (1821-1881). Ἀκόμα καὶ οἱ Δυτικοὶ δὲν ἄργησαν νὰ ἀκούσουν γιὰ «τοὺς μηδενιστὲς» καὶ τοὺς μπέρδεψαν μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς τοῦ Μπακούιν. Αὐτὸ ἦταν κατανοητό, γιὰτὶ ὁ Μπακούιν ἀνακατεύτηκε στὸ ρωσικὸ κίνημα, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα ἐπαναστατικὰ κινήματα, ἐνῶ γιὰ ἓνα διάστημα ἔμπλεξε μὲ μιὰ γνήσια ντοστογιέφσκι μορφή (στὴ Ρωσία ἢ λογοτεχνία ἦταν πολὺ κοντὰ στὴ ζωὴ): τὸν νεαρὸ Σεργκεῖ Γκενάντιεβιτς Νετσάγιεφ, ποὺ πίστευε σχεδὸν παθολογικὰ στὴν τρομο-

κρατία και τῆ βία. Ἄλλὰ ὁ ρωσικὸς λαϊκισμὸς δὲν ἦταν καθόλου ἀναρχικός.

Τὸ ὅτι «ἔπρεπε» νὰ ξεσπάσει ἐπανάσταση στὴ Ρωσία δὲν τὸ ἀμφισβητοῦσε σοβαρὰ κανένας στὴν Εὐρώπη, ἀπὸ τοὺς πιὸ μετριοπαθεῖς φιλελεύθερους ὡς τοὺς ἀριστεροὺς. Τὸ πολιτικὸ καθεστῶς τῆς, μιὰ ἀπροκάλυπτη ἀπολυταρχία στὰ χρόνια τοῦ Νικολάου Α' (1825-55), ἀποτελοῦσε ἐξόφθαλμο ἀναχρονισμὸ καί, μακροπρόθεσμα, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπιβιώσει. Τὸ κρατοῦσε στὴν ἐξουσία ἢ ἀπουσία ἰσχυρῆς μεσαίας τάξης καὶ προπαντὸς ἢ παραδοσιακῆ νομιμοφροσύνη ἢ παθητικότητα τῶν καθυστερημένων καὶ σὲ μεγάλο ποσοστὸ ὑπόδουλων ἀγροτῶν, ποὺ ἀποδέχονταν τὴν ἐξουσία τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας ἐπειδὴ ἦταν θέλημα Θεοῦ, ἐπειδὴ ὁ τσάρος ἐκπροσωποῦσε τὴν Ἁγία Ρωσία καί, ἐπίσης, ἐπειδὴ σὲ μεγάλο βαθμὸ τοὺς ἄφηναν ἡσυχους νὰ διεκπεραιώνουν τίς μικροῦποθέσεις τοὺς διαμέσου τῶν ἰσχυρῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων, τῶν ὁποίων ἢ ὑπαρξὴ καὶ ἢ σημασία ἄρχισε νὰ προσελκύει τὴν προσοχὴ ρώσων καὶ ξένων παρατηρητῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1840. Δὲν ἦταν εὐχαριστημένοι. Ξέχωρα ἀπὸ τὴ φτώχεια καὶ τὴν καταπίεσή τους ἀπὸ τοὺς ἀφεντάδες τους, δὲν δέχτηκαν ποτὲ τὸ δικαίωμα τῶν γαιοκτημόνων νὰ κατέχουν τὴ γῆ: ὁ χωρικός ἀνῆκε στὸν ἀφέντη, ἀλλὰ ἡ γῆ ἀνῆκε στοὺς χωρικούς, γιατί μόνον αὐτοὶ τὴν καλλιεργοῦσαν. Ἦταν ἀπλῶς ἀδρανεῖς ἢ ἀνήμποροι. Ἄν ἀπέβαλλαν τὴν παθητικότητά τους καὶ ξεσηκώνονταν, ὁ τσάρος καὶ οἱ ἄρχουσες τάξεις τῆς Ρωσίας θὰ τὰ ἔβρισκαν σκοῦρα. Καὶ ἂν τοὺς κινητοποιοῦσε ἡ ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ Ἀριστερά, τὸ ἀποτέλεσμα δὲν θὰ ἦταν μιὰ ἀπλή ἐπανάληψη τῶν μεγάλων ἐξεγέρσεων τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα — τῆς *Πουγκατσόφστσινα*, ποὺ τάραζε τὸν ὕπνο τῶν ἡγεμόνων τῆς Ρωσίας— ἀλλὰ μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση.

Μετὰ τὸν πόλεμο τῆς Κριμαίας, ἡ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία δὲν φαινόταν πιὰ μόνον ἐπιθυμητὴ, ἀλλὰ ὄλο καὶ πιθανότερη. Αὐτὴ ἦταν ἡ μεγάλη καινοτομία ποὺ ἔφερε ἡ δεκαετία τοῦ 1860. Τὸ καθεστῶς πού, ὅσο ἀντιδραστικὸ καὶ ἀντιαποδοτικὸ καὶ ἂν ἦταν, φαινόταν ὡς τότε ἐσωτερικὰ σταθερὸ καὶ ἐξωτερικὰ ἰσχυρό, ὄχι μόνον ἄτρωτο ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, ἀλλὰ καὶ ἱκανὸ νὰ ἐκστρατεύσει ἐναντίον τῆς τὸ 1849, φανέρωνε τώρα ὅτι ἦταν ἐσωτερικὰ ἀσταθὲς καὶ ἐξωτερικὰ πιὸ ἀδύναμο ἀπὸ ὅσο νομιζόταν. Οἱ πιὸ καίριες ἀδυναμίες

του ήταν πολιτικές και οικονομικές, και οι μεταρρυθμίσεις του 'Αλεξάνδρου Β' (1855-81) μπορούν να θεωρηθούν μάλλον συμπτώματα παρά θεραπεία αὐτῶν τῶν ἀδυναμιῶν. Πράγματι, ὅπως θὰ δοῦμε (στὸ Κεφάλαιο Ι'), ἡ χειραφέτηση τῶν δουλοπαροίκων τὸ 1861 δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἐπαναστατικὴ ἀγροτιά, ἐνῶ οἱ διοικητικές, δικονομικές καὶ ἄλλες μεταρρυθμίσεις τοῦ τσάρου, ποὺ ἔγιναν στὸ διάστημα 1864-70, δὲν κατόρθωσαν νὰ ἐξαλείψουν τὶς ἀδυναμίες τῆς τσαρικήσ ἀπολυταρχίας ἢ ἔστω νὰ ἀντισταθμίσουν τὴν παραδοσιακὴ ἀποδοχή, τὴν ὁποία εἶχε ἀρχίσει πιά νὰ χάνει. Ἡ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία δὲν ἦταν πιά οὐτοπία.

Μὲ δεδομένη τὴν ἀδυναμία τῆς ἀστικήσ τάξης καὶ (σ' ἐκεῖνο τὸ στάδιο) τοῦ νεογέννητου βιομηχανικοῦ προλεταριάτου, ὑπῆρχε μόνον ἓνα μικρὸ, ἀλλὰ συγκροτημένο κοινωνικὸ στρώμα ποὺ μπορούσε νὰ γίνεῖ φορέας τῆς πολιτικῆσ προπαγάνδας. Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 αὐτὸ τὸ στρώμα ἀπέκτησε αὐτοσυνείδηση, δεσμούς μὲ τὸν πολιτικὸ ριζοσπαστισμὸ καὶ ὄνομα: *ὀντελιγκέντσια* ἢ διανόηση. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ μικρὸ μέγεθὸς τῆσ βοήθησε αὐτὴ τὴν ὁμάδα ἀτόμων μὲ ἀνώτερη μόρφωση νὰ αἰσθάνονται ὅτι ἀποτελοῦσαν συνεκτικὴ δύναμη: Ἀκόμα καὶ τὸ 1897 οἱ «μορφωμένοι» δὲν ἦταν περισσότεροι ἀπὸ ἑκατὸ χιλιάδες ἄντρες καὶ κάτι περισσότερο ἀπὸ ἕξι χιλιάδες γυναῖκες σὲ ὁλόκληρη τὴ Ρωσία.⁷ Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ ἦταν μηδαμινοί, ἂν καὶ αὐξάνονταν γοργά. Τὸ 1840 ἡ Μόσχα εἶχε λίγο περισσότερους ἀπὸ 1.200 ἐκπαιδευτικούς, γιατροὺς, δικηγόρους καὶ καλλιτέχνες, ἀλλὰ τὸ 1882 ζοῦσαν σ' αὐτὴ τὴν πόλη 5.000 δάσκαλοι, 2.000 γιατροί, 500 δικηγόροι καὶ 1.500 καλλιτέχνες. Ἀλλὰ τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι αὐτοὶ οἱ «μορφωμένοι» δὲν ἀφομοιώνονταν οὔτε ἀπὸ τὶς ἐπιχειρηματικές τάξεις (ποὺ τὸν 19ο αἰῶνα δὲν ἀπαιτοῦσαν πουθενὰ ἄλλοῦ ἔξω ἀπὸ τὴ Γερμανία ἀκαδημαϊκὴ παιδεία, ἐκτὸς ἴσως ὡς πιστοποιητικὸ κοινωνικῆσ προόδου) οὔτε ἀπὸ τὸν μόνον μεγάλο ἐργοδότη τῶν διανοουμένων, τὴ γραφειοκρατία. Ἀπὸ τοὺς 333 πτυχιούχους τῆσ Ἀγίας Πετρούπολης τὸ 1848-50, μόνον ἐνενήντα ἕξι ἀκολούθησαν τὸν δημοσιοῦπαλληλικὸ κλάδο.

Δύο πράγματα ξεχώριζαν τὴ ρωσικὴ *ὀντελιγκέντσια* ἀπὸ τὰ ἄλλα στρώματα διανοουμένων: ἡ ἀναγνώρισή τῆσ ὡς ἰδιαίτερῆσ κοινωνικῆσ ὁμάδας καὶ ἓνας πολιτικὸς ριζοσπαστισμὸς ποὺ εἶχε μᾶλλον κοινωνικούς παρά ἐθνικούς προσανατολισμούς. Τὸ πρῶτο τὴν ξεχώριζε ἀπὸ

τούς δυτικούς διανοουμένους, πού δέχονταν πρόθυμα νά ἀφομοιωθοῦν ἀπὸ τὰ ἐπικρατέστερα μεσοστρώματα καὶ ἀπὸ τὴν κυρίαρχη φιλελεύθερη ἢ δημοκρατικὴ ἰδεολογία. Ἄν ἐξαιρέσουμε τοὺς μποέμ λογοτέχνες καὶ καλλιτέχνες (βλ. Κεφάλαιο ΙΕ'), πού ἐκπροσωποῦσαν μιὰ ἀναγνωρισμένη ἢ τουλάχιστον ἀνεκτὴ ὑποκοουλτούρα, δὲν ὑπῆρχε καμιά ἀξιόλογη ομάδα ἀντιφρονούντων, καὶ οἱ μποέμ δὲν ἦταν ἀντιφρονούντες μὲ τὴν καθαυτὸ πολιτικὴ σημασία. Ἄκόμα καὶ τὰ πανεπιστήμια, πού τόσο ἐπαναστατικὰ ἦταν ὡς καὶ τὸ 1848, πέρασαν στὸν πολιτικὸ κομφορμισμὸ. Γιατί, πράγματι, οἱ διανοούμενοι νά εἶναι διαφορετικοὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀστικοῦ θριάμβου; Τὸ δεῦτερο γνῶρισμα διέκρινε τὴ ρωσικὴ *ὀντελιγκέντσια* ἀπὸ τοὺς διανοουμένους τῶν ἀναδυόμενων εὐρωπαϊκῶν λαῶν, τῶν ὁποίων ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα ἦταν ἀφιερωμένη σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸν ἐθνικισμὸ, δηλαδὴ στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν οἰκοδόμησι μιᾶς ἀνεξάρτητης φιλελεύθερης ἀστικῆς κοινωνίας, στὴν ὁποία θὰ μπορούσαν νά ἐνσωματωθοῦν. Ἡ ρωσικὴ *ὀντελιγκέντσια* δὲν μπορούσε νά ἀκολουθήσει τὸν πρῶτο δρόμο, γιατί ἡ Ρωσία σαφῶς δὲν ἦταν ἀστικὴ κοινωνία, καὶ τὸ τσαρικό σύστημα θεωροῦσε ἀκόμα καὶ τὸν μετριοπαθὴ φιλελευθερισμὸ ἐπαναστατικὸ σύνθημα. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου Β' στὴ δεκαετία τοῦ 1860 — ἡ ἀπελευθέρωσι τῶν δουλοπάροικων, οἱ ἀλλαγές στὴ δικαιοσύνη καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα καὶ ἡ θέσπιση κάποιου βαθμοῦ τοπικῆς αὐτοδιοίκησης γιὰ τὴν ἀριστοκρατία τῆς ὑπαίθρου (τὰ *ζέμστρο* τοῦ 1864) καὶ τίς πόλεις (τὸ 1870) — ἦταν τόσο διστακτικὲς καὶ περιορισμένες, ὥστε δὲν μπορούσαν νά συντηρήσουν τὸν ἐνθουσιασμὸ τῶν μεταρρυθμιστῶν, καὶ ὅπωςδήποτε αὐτὴ ἡ μεταρρυθμιστικὴ φάσι ἦταν βραχύβια. Ἡ ρωσικὴ *ὀντελιγκέντσια* δὲν ἀκολούθησε οὔτε τὸν δεῦτερο δρόμο, ὄχι τόσο ἐπειδὴ ἡ Ρωσία ἦταν ἤδη ἀνεξάρτητο ἔθνος ἢ ἐπειδὴ οἱ ρῶσοι διανοούμενοι δὲν εἶχαν ἐθνικὸ φιλότιμο, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ τὰ συνθήματα τοῦ ρωσικοῦ ἐθνικισμοῦ — Ἀγία Ρωσία, πανσλαβισμὸς κτλ. — τὰ εἶχε ἤδη οἰκειοποιηθεῖ ὁ τσάρος, ἢ Ἐκκλησία καὶ καθετὶ τὸ ἀντιδραστικὸ. Ὁ ἥρωας τοῦ Τολστόι (1828-1910) Πιερ Μπεζουχοφ, πού ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις εἶναι ὁ πιὸ ρωσικὸς χαρακτήρας στὸ *Πόλεμος καὶ εἰρήνη*, ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἐγκλωπθεῖ κοσμοπολιτικὲς ἰδέες, ἀκόμα καὶ νά ὑπερασπίσει τὸν εἰσβολέα Ναπολέοντα, ἐπειδὴ δὲν ἦταν εὐχαριστημένος μὲ τὴ Ρωσία ὅπως ἦταν καὶ τὰ πνευματικὰ ἀνίψια καὶ ἐγγόνια του,

οί διανοούμενοι τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 καὶ τοῦ 1860, ἦταν ἀναγκασμένα νὰ κάνουν τὸ ἴδιο.

Ἦταν (καὶ πῶς θὰ μπορούσαν νὰ μὴν εἶναι, ἀφοῦ ἡ πατρίδα τους ἦταν ἡ κατεξοχὴν καθυστερημένη χώρα τῆς Εὐρώπης) ἐκσυγχρονιστές, δηλαδή «ὕπὲρ τοῦ ἐκδυτικισμοῦ». Ἄλλὰ δὲν μπορούσαν νὰ εἶναι μόνον «ὕπὲρ τοῦ ἐκδυτικισμοῦ», γιατί ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ δυτικός φιλελευθερισμὸς καὶ καπιταλισμὸς δὲν ἀποτελοῦσαν βιώσιμη λύση γιὰ τὴ Ρωσία, καὶ ἡ μόνη δυνητικὰ ἐπαναστατικὴ δύναμη ἀνάμεσα στὶς ρωσικὲς μάζες ἦταν ὁ ἀγροτικός πληθυσμὸς. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ «λαϊκισμὸς», πού γιὰ ἓνα σύντομο διάστημα κράτησε αὐτὴ τὴν ἀντίφαση σὲ μιὰ τεταμένη ἰσορροπία. Ἄκριβῶς γι' αὐτὸν τὸ λόγο, ὁ «λαϊκισμὸς» φωτίζει πολλὲς πλευρὲς τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων τοῦ Τρίτου Κόσμου στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἡ γοργὴ πρόοδος τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία μετὰ τὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε καὶ ἡ συνακόλουθη γοργὴ ἀνάπτυξη ἑνὸς βιομηχανικοῦ προλεταριάτου ἱκανοῦ νὰ ὀργανωθεῖ ἔδωσαν τὴν ἐντύπωση ὅτι ξεπεράστηκαν οἱ ἀβεβαιότητες τῆς ἐποχῆς τοῦ λαϊκισμοῦ, καὶ τὸ δραματικὸ τέλος τῆς ἥρωικῆς φάσης τοῦ λαϊκισμοῦ —χοντρικὰ ἀπὸ τὸ 1868 ὡς τὸ 1881— ἐνθάρρυνε τὶς θεωρητικὲς ἐπανεκτιμήσεις. Οἱ μαρξιστές, πού ξεπήδησαν μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ λαϊκισμοῦ, ἦταν, τουλάχιστον στὴ θεωρία, ἀκραϊφνῶς ὑπὲρ τοῦ ἐκδυτικισμοῦ. Ἡ Ρωσία, ὑποστήριζαν, θὰ ἀκολουθοῦσε τὸν ἴδιο δρόμο μὲ τὴ Δύση: θὰ γεννοῦσε τὶς ἴδιες δυνάμεις κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀλλαγῆς —μιὰ ἀστικὴ τάξη πού θὰ ἐγκαθίδρυε τὴν ἀβασίλευτὴ δημοκρατία καὶ ἓνα προλεταριάτο πού θὰ ἔσκαβε τὸν τάφο της. Ἄλλὰ ἀκόμα καὶ μερικοὶ μαρξιστές δὲν ἄργησαν νὰ συνειδητοποιήσουν —στὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905— ὅτι αὐτὴ ἡ προοπτικὴ δὲν ἦταν ρεαλιστικὴ. Ἡ ρωσικὴ ἀστικὴ τάξη θὰ ἦταν ὑπερβολικὰ ἀδύναμη γιὰ νὰ παίξει τὸν ἱστορικὸ ρόλο, καὶ τὸ προλεταριάτο, μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀκατανίκητης δυνάμεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ μὲ τὴν καθοδήγηση «ἐπαγγελματιῶν ἐπαναστατῶν», θὰ ἀνέτρεπε τὸν τσαρισμὸ καὶ ταυτόχρονα ἓναν ἀνώριμο καὶ καταδικασμένο ρωσικὸ καπιταλισμὸ.

Οἱ λαϊκιστές ἦταν ἐκσυγχρονιστές. Ἡ Ρωσία τῶν ὀνείρων τους ἦταν καινούρια —μιὰ Ρωσία τῆς προόδου, τῆς ἐπιστήμης, τῆς μόρφωσης καὶ τῆς παραγωγῆς μὲ ἐπαναστατικὲς μεθόδους— ἀλλὰ σοσιαλιστικὴ καὶ ὄχι καπιταλιστικὴ. Ὡστόσο, θὰ θεμελιωνόταν στὸν ἀρ-

χαιότερο και παραδοσιακότερο λαϊκό θεσμό τῆς Ρωσίας: στὴν ὀμπ-
τσάινα, στὴν κοινότητα τοῦ χωριοῦ, πού θά γινόταν ἔτσι ὁ γεννήτορας
καὶ τὸ πρότυπο τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. Κάθε τόσο οἱ λαϊκιστὲς
διανοούμενοι τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ρωτοῦσαν τὸν Μάρξ, τοῦ ὀ-
ποίου τὶς θεωρίες εἶχαν ἐνστερνιστεῖ, ἂν πίστευε ὅτι μποροῦσε νὰ γί-
νει αὐτό, καὶ ὁ Μάρξ πάλευε μὲ αὐτὴ τὴν ἐλκυστικὴ ἀλλά, σύμφωνα
μὲ τὶς θεωρίες του, ἀπίθανη πρόταση, καταλήγοντας διστακτικὰ ὅτι
ἴσως μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ Ρωσία ἔπρεπε
νὰ ἀπορρίψει τὶς παραδόσεις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης —μεταξὺ τῶν ὀ-
ποίων καὶ τὸν δυτικοῦ τύπου φιλελευθερισμὸ ὅπως καὶ τὴν δυτικοῦ
τύπου δημοκρατία— ἐπειδὴ ἡ ἴδια δὲν εἶχε τέτοιες παραδόσεις. Γιατὶ
ἀκόμα καὶ ἐκείνη ἡ ἔκφραση τοῦ λαϊκισμοῦ πού εἶχε τοὺς πιὸ ἄμεσους
καὶ φανεροὺς δεσμοὺς μὲ τὰ δυτικὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς περιό-
δου 1789-1848 ἦταν, μὲ μιὰ ἔννοια, διαφοροτικὴ καὶ νεοπαγῆς.

Οἱ ἄντρες καὶ γυναῖκες πού συνωμοτοῦσαν γιὰ νὰ ἀνατρέψουν τὸν
τσαρισμὸ μὲ τὴν ἐξέγερση καὶ τὴν τρομοκρατία ἦταν κάτι περισσότε-
ρο ἀπὸ κληρονόμοι τῶν Ἰακωβίνων ἢ πρόδρομοι τῶν ἐπαγγελματιῶν
ἐπαναστατῶν. Ζητοῦσαν νὰ κόψουν κάθε δεσμὸ μὲ τὴν κατεστημένη
κοινωνία, γιὰ νὰ ἀφιερῶσουν ὀλοκληρωτικὰ τὴ ζωὴ τους στὸ «λαὸ»
καὶ τὴν ἐπανάστασή του, γιὰ νὰ διαχυθοῦν στὸ λαὸ καὶ νὰ ἐκφράσουν
τὴ θέλησή του. Ἡ ἀφοσίωσή τους σ' αὐτὸν τὸ σκοπὸ διακρινόταν γιὰ
ἓνα ἀντιρομαντικὸ πνεῦμα ἀπόλυτης αὐτοθυσίας, πού δὲν εἶχε σχεδὸν
καμιὰ ἀναλογία μὲ δυτικὰ φαινόμενα. Βρίσκονταν πιὸ κοντὰ στὸν
Λένιν παρά στὸν Μπουοναρρότι. Καί, ὅπως τόσα καὶ τόσα μεταγενέ-
στερα ἐπαναστατικὰ κινήματα, βρῆκαν τὰ πρῶτα στελέχη τους ἀνά-
μεσα στοὺς φοιτητὲς, ἰδιαιτέρως τοὺς πρωτοετῆς καὶ φτωχοὺς φοιτη-
τὲς, ἀφοῦ τὰ πανεπιστήμια δὲν ἦταν πλέον προσιτὰ μόνο στὰ παιδιὰ
τῶν εὐγενῶν.

Οἱ ἀγωνιστὲς τοῦ νέου ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἦταν, πράγματι,
μᾶλλον «καινούριοι» ἄνθρωποι παρά βλαστοὶ τῆς ἀριστοκρατίας. Ἀ-
πὸ τὰ 924 ἄτομα πού φυλακίστηκαν ἢ ἐξορίστηκαν μεταξὺ 1873 καὶ
1877, μόνο 279 κατάγονταν ἀπὸ ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες, 117
ἀπὸ κρατικοὺς λειτουργοὺς πού δὲν ἦταν εὐγενεῖς, 33 ἀπὸ ἐμπόρους·
68 ἦταν Ἑβραῖοι, 92 προέρχονταν ἀπὸ ἓνα στρώμα πού μποροῦμε νὰ
περιγράψουμε ὡς μικροαστικὴ τάξη τῶν πόλεων ἢ μικρομεσαίους
(μετσάνιε), 138 ἦταν κατ' ὄνομα ἀγρότες —ἀλλὰ στὴν πραγματι-

κόττητα μάλλον προέρχονταν από παρόμοιο αστικό περιβάλλον— και όχι λιγότεροι από 197 ήταν παιδιά παπάδων. 'Ο αριθμός τῶν κοριτσιῶν ἀνάμεσα τούς ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐντυπωσιακός. Τουλάχιστον τὸ 15% τῶν περίπου 1.600 προπαγανδιστῶν πού συνελήφθησαν τὴν ἴδια περίοδο ἦταν γυναῖκες.⁸ 'Αρχικὰ τὸ κίνημα ἀμφιταλαντευόταν ἀνάμεσα στὴν ἀναρχίζουσα τρομοκρατία μικρῶν ὁμάδων (ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν Μπακούινι καὶ τὸν Νετσάγιεφ) καὶ τούς ὑπέρμαχους τῆς μαζικῆς πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης τοῦ «λαοῦ». 'Αλλὰ ἐκεῖνο πού ἐπικράτησε τελικὰ ἦταν μιὰ αὐστηρὰ πειθαρχημένη καὶ συγκεντρωτικὴ συνωμοτικὴ ὀργάνωση, πού συγγένευε μὲ τὸν ἰακωβινισμό καὶ τὸν Μπλανκί, μιὰ ὀργάνωση ἐλιτίστικη στὴν πράξη, ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἡ θεωρία τῆς. Δηλαδή μιὰ ὀργάνωση πού ἀποτελοῦσε προάγελο τῶν μπολσεβίικων.

'Ο λαϊκισμὸς εἶναι σημαντικὸς ὄχι γιὰ ὅ,τι πέτυχε (πού ἦταν σχεδὸν μηδὲν) οὔτε γιὰ τὰ πλήθη πού κινητοποιήσε (πού δὲν ξεπερνοῦσαν τὶς λίγες χιλιάδες). 'Η σημασία του βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς συνεχοῦς ἱστορίας ρωσικῆς ἐπαναστατικῆς δράσης, πού, μέσα σὲ πενήντα χρόνια, ἔμελλε νὰ ἀνατρέψει τὸν τσαρισμὸ καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσει τὸ πρῶτο στὴν παγκόσμια ἱστορία καθεστῶς πού ἦταν ἀφιερωμένο στὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Οἱ λαϊκιστὲς ἦταν σύμπτωμα τῆς κρίσης πού, ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ τὸ 1870, μετέτρεψε γοργὰ —καὶ γιὰ τούς περισσότερους δυτικούς παρατηρητὲς ἀπροσδόκητα— τὴν τσαρικὴ Ρωσία ἀπὸ ἀκλόνητο στυλοβάτη τῆς παγκόσμιας ἀντίδρασης σὲ γίγαντα μὲ πῆλινα πόδια, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνατροπὴ μὲ ἐπανάσταση φαινόταν βέβαιη. 'Αλλὰ οἱ λαϊκιστὲς ἦταν καὶ κάτι περισσότερο. 'Αποτέλεσαν, θὰ λέγαμε, τὸ χημικὸ ἐργαστήριο στὸ ὁποῖο ὅλες οἱ σημαντικὲς ἐπαναστατικὲς ἰδέες τοῦ 19ου αἰῶνα δοκιμάστηκαν, συνδυάστηκαν καὶ μετασχηματίστηκαν σ' ἐκεῖνες τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Χωρὶς ἀμφιβολία, αὐτὸ ὀφείλεται ὡς ἓνα βαθμὸ στὴν εὐτυχή συγκυρία (τῆς ὁποίας τὰ αἷτια εἶναι ἐξαιρετικὰ μυστηριώδη) ὅτι ὁ λαϊκισμὸς συνέπεσε μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς λαμπρότερες καὶ καταπληκτικότερες ἐκρήξεις πνευματικῆς δημιουργικότητος στὴν παγκόσμια ἱστορία. Οἱ καθυστερημένες χῶρες πού ἐπιδιώκουν νὰ ἐκσυγχρονιστοῦν δανεῖζονται κατὰ κανόνα τὶς ἰδέες τους ἀπὸ ἀλλοῦ, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι στεροῦνται πρωτοτυπίας στὴν πράξη. Συχνά, τὰ δάνειά τους φανερῶνουν ἐλάχιστη ἐκλεκτικότητα:

οί βραζιλιανοί και μεξικανοί διανοούμενοι ἐγκολπώθηκαν ἄκριτα τὸν Αὐγούστο Κόντ,⁹ οἱ ἰσπανοὶ διανοούμενοι τῆς ἴδιας περιόδου ἔσαν σκοτεινὸ καὶ ὑποδεέστερο γερμανὸ φιλόσοφο τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, κάποιον Κάρλο Κράουζε, τὸν ὁποῖον ἔκαναν κύριο ὄπλο τους στὴν ἀντικληρική ἐκστρατεία διαφώτισης ποὺ ἐξαπέλευσαν. Ἡ ρωσική Ἀριστερὰ δὲν εἶχε ἀπλῶς ἐπαφή μὲ ὅ,τι καλύτερο καὶ πιὸ προωθημένο εἶχε νὰ παρουσιάσει ἢ σκέψη ἐκείνου τοῦ καιροῦ, κἀνοντάς το δικό της κτῆμα (στὸ Καζάν οἱ φοιτητὲς διάβαζαν Μάρξ πρὶν ἀκόμα τὸ *Κεφάλαιο* μεταφραστῆ στα ρωσικά), ἀλλὰ σχεδὸν ἀμέσως ἄλλαξε τὴν κοινωνική σκέψη τῶν ἰδίων τῶν προηγμένων χωρῶν καὶ ὅλοι ἀναγνώρισαν αὐτὴ τὴν ἰκανότητά της. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους ρώσους συγγραφεῖς διατηροῦν τὴ φήμη τους κυρίως σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο — ὁ Ν. Τσερνισέφσκι (1828-1889), ὁ Β. Μπιελίνσκι (1811-1848), ὁ Ν. Ντομπρολιούμποφ (1836-1861), ἀπὸ μιὰ ἄποψη ἀκόμα καὶ ὁ ἔξοχος Ἀλέξανδρος Χέρτσεν (1812-1870). Ἄλλοι μεταμόρφωσαν (ἴσως ὅμως μιὰ δυὸ δεκαετίες ἀργότερα) τὴν κοινωνιολογία, τὴν ἀνθρωπολογία καὶ τὴν ἱστοριογραφία ὀρισμένων δυτικῶν χωρῶν, γιὰ παράδειγμα ὁ Π. Βινογκράντοφ (1854-1925) στὴ Βρετανία, οἱ Β. Λουτσίσκι (1877-1949) καὶ Ν. Καρέγιεφ (1850-1936) στὴ Γαλλία. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ ἐκτίμησε ἀμέσως τὰ πνευματικὰ ἐπιτεύγματα τῶν ρώσων ἀναγνώστων του, καὶ ὄχι μόνον ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ ἀναγνώστες ἀποτελοῦσαν τὸ πρῶτο διανοούμενο κοινὸ του. •

Ὡς τώρα μιλήσαμε γιὰ τοὺς κοινωνικοὺς ἐπαναστάτες. Ἄλλὰ τί συνέβαινε μὲ τίς ἐπαναστάσεις; Ἡ μεγαλύτερη τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε ἦταν οὐσιαστικὰ ἄγνωστη στοὺς περισσότερους παρατηρητὲς καὶ ὀπωσδήποτε δὲν εἶχε σχέση μὲ τίς ἐπαναστατικὲς ἰδεολογίες τῆς Δύσης: ἡ ἐπανάσταση τῶν Ταϊπίνγκ (βλ. Κεφάλαιο Ζ'). Οἱ συχνότερες, ἐκεῖνες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, ἔδειχναν νὰ εἶναι κυρίως *προνουνσιαμένα* (στρατιωτικὰ πραξικοπήματα) ἢ τοπικὲς ἀποσχίσεις ποὺ δὲν ἄλλαζαν αἰσθητὰ τὴν ὄψη τῶν χωρῶν αὐτῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραγνωρίζεται γενικὰ ἡ κοινωνικὴ συνιστώσα μερικῶν ἀπὸ αὐτές. Οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐπαναστάσεις ἦταν εἴτε ἀποτυχημένες, ὅπως ἡ πολωνικὴ ἐξέγερση τοῦ 1863, εἴτε τίς ἀπορροφοῦσε ὁ μετριοπαθὲς φιλελευθερισμὸς, ὅπως συνέβη μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ κατάρκτηση τῆς Σικελίας καὶ τῆς νότιας Ἰταλίας ἀπὸ τὸν Γαριβάλδη τὸ 1860, εἴτε εἶχαν καθαρὰ ἐθνικὴ σημασία, ὅπως οἱ ἰσπανικὲς ἐπανα-

στάσεις τοῦ 1854 καὶ τοῦ 1868-74. Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἰσπανικὲς ἐπαναστάσεις ἦταν, ὅπως ἡ κολομβιανὴ ἐπανάσταση στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, ἕνας ἀπόηχος, μιὰ τελευταία ἀναλαμπὴ τοῦ 1848. Ὁ ἰβηρικὸς κόσμος ἦταν, ὡς συνήθως, ἐκτὸς φάσης σὲ σχέση μετὰ τὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Ἡ δευτέρα ἰσπανικὴ ἐπανάσταση φάνηκε στοὺς ταραγμένους συγχρόνους, ποὺ ζοῦσαν τὴν πολιτικὴ ἀναταραχὴ καὶ τὴ δράση τῆς Διεθνοῦς, προμήνυμα ἐνὸς νέου γύρου εὐρωπαϊκῶν ἐπαναστάσεων. Ἀλλὰ δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑπάρξει νέο 1848. Ὑπῆρξε μόνον ἡ παρισινὴ Κομόνα τοῦ 1871.

Ἡ παρισινὴ Κομόνα, ὅπως τόσα ἄλλα ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, ἦταν σημαντικὴ ὄχι τόσο γι' αὐτὸ ποὺ πέτυχε ὅσο γι' αὐτὸ ποὺ προανάγγειλε· ὑπῆρξε ἀποτελεσματικότερη ὡς σύμβολο παρά ὡς γεγονός. Ἡ πραγματικὴ ἱστορία τῆς ἐπικαλύπτεται ἀπὸ τὸν πανίσχυρο μῦθο ποὺ δημιούργησε, τόσο στὴν ἴδια τὴ Γαλλία ὅσο καὶ (χάρη στὸν Κάρλ Μάρξ) στὸ διεθνὲς σοσιαλιστικὸ κίνημα· ἕνα μῦθο ποὺ ἀκτινοβολεῖ ὡς τὶς μέρες μας, κυρίως στὴ Λαϊκὴ Δημοκρατία τῆς Κίνας.¹⁰ Ὑπῆρξε ἐντυπωσιακὴ, ἥρωικὴ, δραματικὴ καὶ τραγικὴ, ἀλλὰ, μετὰ τὴ γυμνὴ γλῶσσα τῶν γεγονότων, ἦταν μιὰ βραχύβια καί, σύμφωνα μετὰ τὴ γνώμη τῶν σοβαρότερων παρατηρητῶν, θησιγενὲς κυβέρνησις τῶν ἐργατῶν σὲ μιὰ μόνον πόλιν· τὸ κύριο ἐπίτευγμά της ἦταν ὅτι μπόρεσε ὄντως νὰ γίνῃ κυβέρνησις, ἔστω καὶ ἂν κράτησε λιγότερο ἀπὸ δύο μῆνες. Μετὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1917, ὁ Λένιν θὰ μετροῦσε τὶς μέρες ὥσπου νὰ μπορέσει νὰ πεῖ θριαμβευτικὰ: Κρατήσαμε περισσότερον ἀπὸ τὴν Κομόνα. Οἱ ἱστορικοί, ὡστόσο, θὰ ὀφείλαν νὰ ἀντισταθοῦν στὸν πειρασμὸ νὰ μειώσουν ἐκ τῶν ὑστέρων τὴ σημασίαν της. Ἄν δὲν ἀπειλήσει σοβαρὰ τὸ ἀστικὸ καθεστῶς, ἡ ὑπαρξὴ της καὶ μόνον τὸ ἔκανε νὰ ἀλαφιάσει. Ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατός της τυλίχτηκαν ἀπὸ πανικὸ καὶ ὑστερία, προπαντὸς στὸν διεθνή τύπον, ποὺ τὴν κατηγόρησε ὅτι ἐγκαθίδρυσε τὸν κομμουνισμό, ὅτι ἀπαλλοτρίωσε τὶς περιουσίες τῶν πλουσίων καὶ μοίρασε τὶς γυναῖκες τους, ὅτι ἐξαπέλυσε τρομοκρατία καὶ μαζικὰς ἀνθρωποσφαγὰς, ὅτι ἔφερε τὸ χάος καὶ τὴν ἀναρχία καὶ ὅτι ἄλλο τάραζε τὰ ὄνειρα τῶν εὐυπόληπτων τάξεων —καί, ἐννοεῖται, ὅλα αὐτὰ τὰ εἶχε ἐξυφάνει ἡ Διεθνὴς. Πιὸ οὐσιαστικὸ εἶναι ὅτι οἱ ἴδιες οἱ κυβερνήσεις αἰσθάνθησαν τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναλάβουν δράση ἐναντίον τῆς διεθνοῦς ἀπειλῆς κατὰ τῆς τάξης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διεθνή συνεργασία τῶν

ἀστυνομιῶν καὶ μιὰ τάση (πού τότε θεωρήθηκε πρὸ σκανδαλώδους ἀπὸ ὃ,τι θὰ ἦταν σήμερα) νὰ μὴν παραχωρεῖται πολιτικὸ ἄσυλο στοὺς πρόσφυγες Κομμουνάρους, ὁ καγκελάριος τῆς Αὐστρίας — μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Βίσμार्κ, ἐνὸς ἀνθρώπου πού δὲν ἦταν ἐπιρρεπὴς σὲ πανικόβλητες ἀντιδράσεις— πρότεινε τὴ σύμπληξη μιᾶς καπιταλιστικῆς Ἀντιδιεθνoῦς. Ὁ φόβος τῆς ἐπανάστασης ἐπαίξε βασικὸ ρόλο στὴ δημιουργία, τὸ 1873, τοῦ Συνασπισμοῦ τῶν Τριῶν Αὐτοκρατόρων (Γερμανίας, Αὐστρίας, Ρωσίας), ὁ ὁποῖος θεωρήθηκε νέα Ἱερὰ Συμμαχία «ἐναντίον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ριζοσπαστισμοῦ, πού ἀπειλεῖ ὄλους τοὺς θρόνους καὶ θεσμούς»,¹¹ ἂν καί, τὸν καιρὸ πού ὑπογράφηκε αὐτὸ τὸ σύμφωνο, ὁ γρήγορος ἐκφυλισμὸς τῆς Διεθνoῦς τὸ εἶχε κάνει λιγότερο ἐπιτακτικόν. Τὸ σημαντικὸ σ' αὐτὴ τὴ νευρικότητα ἦταν ὅτι ἐκεῖνο πού φοβοῦνταν τώρα οἱ κυβερνήσεις δὲν ἦταν ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση γενικά, ἀλλὰ ἡ προλεταριακὴ ἐπανάσταση. Ἐτσι, οἱ μαρξιστές, πού ἔβλεπαν τὴ Διεθνή καὶ τὴν Κομoύνα ὡς κατ' οὐσία προλεταριακὰ κινήματα, συμφωνοῦσαν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μὲ τὶς κυβερνήσεις καὶ τὴν «εὐυπόληπτη» κοινὴ γνώμη ἐκείνου τοῦ καιροῦ.

Καὶ πράγματι, ἡ Κομoύνα ἦταν ἐξέγερση ἐργατῶν — καὶ μολονότι αὐτὴ ἡ λέξις ἀναφέρεται μᾶλλον σὲ ἀνθρώπους «πού βρῖσκονται ἀνάμεσα στὸ "λαὸ" καὶ τὸ "προλεταριάτο"» παρὰ στοὺς ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες, θὰ ταίριαζε στὰ δυναμικὰ στοιχεῖα καὶ ἄλλων ἐργατικῶν κινήματων ἐκείνης τῆς περιόδου.¹² Οἱ 36.000 Κομμουνάροι πού συνελήφθησαν ἦταν οὐσιαστικὰ ἓνα ἀντιπροσωπευτικὸ δεῖγμα τοῦ παρισινοῦ ἐργαζόμενου λαοῦ: 8% ὑπάλληλοι γραφείων, 7% ὑπηρέτες, 10% μικροκαταστηματάρχες καὶ παρόμοια ἐπαγγέλματα, ἀλλὰ οἱ ὑπόλοιποι στὴ μεγάλη τους πλειονότητα ἐργάτες — ἀπὸ τὸν οἰκοδομικὸ κλάδο, τὴ μεταλλουργία, τὸ χῶρο τῶν ἀνειδίκευτων χειρωνακτῶν, ἐνῶ ἀκολουθοῦσαν οἱ πρὸ παραδοσιακὲς εἰδικότητες (ἐπιπλοποιοί, κατασκευαστὲς εἰδῶν πολυτελείας, τυπογράφοι, ὑφαντουργοί), πού ἀντιπροσωπεύονταν ἀπὸ ἓνα δυσανάλογα ὑψηλὸ ποσοστὸ στὰ στελέχη τῆς Κομoύνας* καί, φυσικά, οἱ ἀνέκαθεν ριζοσπάστες ὑποδηματοποιοί. Ἀλλὰ ἦταν ἡ Κομoύνα σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση; Σχεδὸν σίγουρα ναί, ἂν καὶ ὁ σοσιαλισμὸς τῆς ἦταν οὐσιαστικὰ τὸ πρὸ τοῦ

* Τὸ 32% τῶν τυπογράφων πού συνελήφθησαν καὶ ὑπηρετοῦσαν στὴν Ἐθνοφρουρὰ ἦταν ἀξιωματικοὶ ἢ ὑπαξιωματικοί. Τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ τῶν ξυλουργῶν ἦταν 19%, ἐνῶ τῶν οἰκοδόμων μόνον 7%.

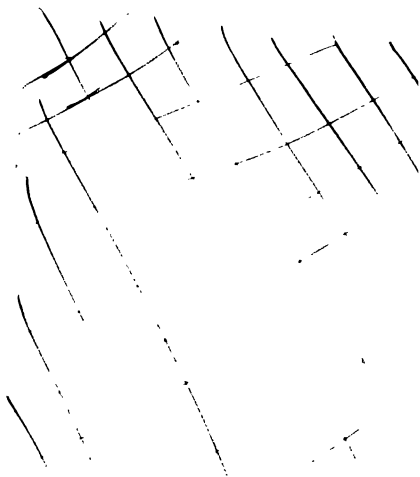
1848 όνειρο για αυτόδιαχειριζόμενες συνεργατικές ή συντεχνιακές μονάδες παραγωγών, πού τώρα ζητούσαν επίσης ριζική και συστηματική κυβερνητική παρέμβαση. Τα πρακτικά επιτεύγματά της ήταν πολύ πενιχρότερα, αλλά αυτό δέν ήταν δικό της λάθος.

Κι αυτό γιατί ή Κομούνα ήταν ένα καθεστώς σέ κλοιό, τέκνο του πολέμου και της πολιορκίας του Παρισιού, ή αντίδραση στη συνθηκολόγηση. 'Η προέλαση των Πρώσων τὸ 1870 κατέφερε μεγάλο πλήγμα στην αυτοκρατορία του Ναπολέοντα Γ'. Οί μετριοπαθείς ρεπουμπλικάνοι πού τόν άνέτρεψαν συνέχισαν τόν πόλεμο με μισή καρδιά και έπειτα τὰ παράτησαν, συνειδητοποιώντας ότι ή μόνη αντίσταση πού μπορούσε πιά νά προβληθεί συνεπαγόταν την επαναστατική κινητοποίηση των μαζών, μιὰ νέα ιακωβίνικη και κοινωνική δημοκρατία. Στο Παρίσι, πολιορκημένο και έγκαταλειμμένο από την κυβέρνηση και τους άστους του, ή πραγματική έξουσία είχε περιέλθει στους δημάρχους των arrondissements (διαμερισμάτων) και στην 'Εθνοφρουρά, δηλαδή ουσιαστικά στο λαό και την εργατική τάξη. 'Η άπόπειρα νά άφοπλιστεί ή 'Εθνοφρουρά μετά τή συνθηκολόγηση πού προκάλεσε την επανάσταση πήρε τή μορφή τής ανεξάρτητης κοινοτικής όργάνωσης του Παρισιού. Αυτό σήμαινε ή Κομούνα. 'Αλλά σχεδόν άμέσως ή ίδια ή Κομούνα βρέθηκε πολιορκημένη από την έθνικη κυβέρνηση (πού τώρα έδρευε στις Βερσαλλίες), ένω όλόγυρα ό νικηφόρος γερμανικός στρατός άπέφευγε νά επέμβει. Οί δύο μήνες τής Κομούνας ήταν μιὰ περίοδος σχεδόν συνεχούς πολέμου έναντίον των υπέρτερων δυνάμεων των Βερσαλλιών: ούτε δυο βδομάδες μετά την άνακήρυξη της στις 18 Μαρτίου, είχε χάσει την πρωτοβουλία. Στις 21 Μαΐου ό έχθρός είχε μπει πιά στο Παρίσι, και ή τελευταία βδομάδα έδειξε άπλως ότι ό εργαζόμενος λαός του Παρισιού μπορούσε νά πεθάνει έξίσου άγρια όσο είχε ζήσει. 'Η κυβέρνηση των Βερσαλλιών έχασε περίπου 1.100 άνδρες σέ νεκρούς ή άγνοουμένους, και ή Κομούνα είχε επίσης έκτελέσει καμιά έκατοστή όμήρους.

Ποιός ξέρει πόσοι Κομουνάροι σκοτώθηκαν στις μάχες; Χιλιάδες σφαγιάστηκαν μετά από αυτές: ή κυβέρνηση των Βερσαλλιών παραδέχτηκε ότι φονεύτηκαν ή έκτελέστηκαν 17.000, αλλά ό πραγματικός αριθμός θά πρέπει νά είναι διπλάσιος. Πάνω από 43.000 αιχμαλωτίστηκαν, 10.000 καταδικάστηκαν, από τους όποιους σχεδόν οί μισοί στάλθηκαν για καταναγκαστικά έργα στη Νέα Καληδονία και οί υπό-

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΤΑΒΑΛΛΕΤΑΙ

λοιποὶ στὴ φυλακὴ. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἐκδίκηση τῶν «εὐπόληπτων». Στὸ ἐξῆς ἕνας ποταμὸς αἵματος θὰ χῶριζε τοὺς ἐργάτες τοῦ Παρισιοῦ ἀπὸ τοὺς «καλύτερους» τους. Καί, ἐπίσης, στὸ ἐξῆς οἱ κοινωνικοὶ ἐπαναστάτες ἤξεραν τί τοὺς περίμενε ἂν δὲν κατόρθωναν νὰ διατηρήσουν τὴν ἐξουσία.

ΜΕΡΟΣ Γ΄
ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι'

Η ΓΗ

‘Από τή στιγμή που ὁ Ἰνδιάνος θά κερδίζει τρία ρεάλια τήν ἡμέρα, δέν θά ἐργάζεται παρά μόνο τή μισή βδομάδα, ἔτσι ὥστε νά ἐξακολουθεῖ νά βγάζει τὰ ἴδια ἐννιά ρεάλια που παίρνει σήμερα. Ὄταν τὰ ἀλλάξεις ὄλα, θά βρεθεῖς ἀναγκασμένος νά γυρίσεις ἐκεῖ ὅπου ἄρχισες: στήν ἐλευθερία, τήν ἀληθινή ἐλευθερία, που δέν θέλει οὔτε φόρους οὔτε ρυθμίσεις οὔτε μέτρα γιά νά ἀναπτύξει τή γεωργία: σ’ ἐκεῖνο τὸ θαυμάσιο laissez-faire, που εἶναι ἡ τελευταία λέξη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Μεξικανὸς γαιοκτῆμονας, 1865¹

Ἡ προκατάληψη που λειτουργοῦσε ἐναντίον ὄλων τῶν λαϊκῶν τάξεων ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἐναντίον τῶν ἀγροτῶν. Δέν μορφώνονται ὅπως οἱ μεσαῖες τάξεις: ἀπὸ αὐτὸ ἀπορρέουν οἱ διαφορές τους, ἡ ἀπουσία ἐκτίμησης γιά τὸν κάτοικο τῆς ὑπαίθρου, ἡ διακαῆς ἐπιθυμία του νά ξεφύγει ἀπὸ τήν καταπίεση που φέρνει αὐτὴ ἡ περιφρόνηση. Ἀπὸ αὐτὸ ἀπορρέει ἡ παρακμὴ τῶν πατροπαράδοτων ἠθῶν καὶ ἐθίμων, ὁ ἐκφυλισμὸς καὶ ἡ χειροτέρευση τῆς φυλῆς μας.

Ἐφημερίδα τῆς Μάντοβας, 1856²

I

Τὸ 1848 ὁ πληθυσμὸς τῆς ὑψηλίου, ἀκόμα καὶ τῆς Εὐρώπης, ἐξακολουθοῦσε νά ἀποτελεῖται στή συντριπτικὴ πλειοψηφία του ἀπὸ κατοίκους τῆς ὑπαίθρου. Ἀκόμα καὶ στή Βρετανία, τήν πρώτη ἐκβιομηχανισμένη οἰκονομία τοῦ κόσμου, οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων δέν ξεπέρασαν ἀριθμητικὰ τοὺς κατοίκους τῆς ὑπαίθρου παρά μόλις τὸ 1851, καὶ ὄχι κατὰ πολὺ (51%). Πουθενὰ ἄλλοῦ, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ Γαλλία, τὸ Βέλγιο, τὴ Σαξονία, τὴν Πρωσία καὶ τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, οἱ πόλεις μὲ πληθυσμὸ 10.000 καὶ πάνω δέν συγκέντρωναν περισσότερο ἀπὸ τὸ ἓνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ. Γύρω στὰ μέσα ἢ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 αὐτὴ ἡ κατάσταση εἶχε ἀλλάξει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, ἀλλά, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἐξακολουθοῦσε νά ὑπερτερεῖ σαφῶς ἀπέναντι στὸν ἀστικό. Ἔτσι, ἡ

τύχη τῆς μεγάλης πλειονότητας τῆς ἀνθρωπότητας ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι δεμένη μὲ αὐτὸ πού συνέβαινε στὴ γῆ.

Αὐτὸ πού συνέβαινε στὴ γῆ ἐξαρτιόταν, ἐν μέρει, ἀπὸ οικονομικούς, τεχνικούς καὶ δημογραφικούς παράγοντες πού, παρὰ τὶς τοπικὲς ἰδιομορφίες καὶ τὸν διαφορετικὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης, λειτουργοῦσαν σὲ παγκόσμια κλίμακα, ἢ τουλάχιστον σὲ κλίμακα μεγάλων γεωγραφικῶν καὶ κλιματολογικῶν ζωνῶν· ἐπίσης ἐξαρτιόταν ἀπὸ θεσμικούς παράγοντες (κοινωνικούς, πολιτικούς, νομικούς κ.λπ.), πού διέφεραν πολὺ ριζικότερα, ἀκόμα καὶ ὅταν μὲσω αὐτῶν ἐκδηλώνονταν οἱ γενικὲς τάσεις τῶν παγκόσμιων ἐξελίξεων. Ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη, τὰ λιβάδια (prairies) τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, οἱ πάμπες τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, οἱ στέπες τῆς νότιας Ρωσίας ἢ τῆς Οὐγγαρίας εἶχαν πολλὲς ὁμοιότητες: ἦταν μεγάλες πεδιάδες, σὲ μιὰ ζώνη λίγο πολὺ εὐκρατη, καὶ προσφέρονταν γιὰ τὴν καλλιέργεια δημητριακῶν σὲ μεγάλη κλίμακα. Πράγματι, σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐδάφη ἀναπτύχθηκε ἕνας τύπος γεωργίας πού, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, ἦταν ὁ ἴδιος: παραγωγή σιτηρῶν γιὰ μαζικὴ ἐξαγωγή. Ἀλλὰ ἀπὸ κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ νομικὴ ἄποψη ὑπῆρχε πολὺ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ἀμερικανικὲς πεδιάδες, ὅπου ζοῦσαν σχεδὸν μόνο κυνηγετικὲς φυλὲς Ἰνδιάνων, καὶ τὶς εὐρωπαϊκὲς, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένος ἀπὸ παλιὰ ἕνας ἔστω ἀραιὸς γεωργικὸς πληθυσμὸς· ἀνάμεσα στοὺς ἐλευθέρους κτηματίες ἐποίκους τοῦ Νέου Κόσμου καὶ τοὺς δουλοπάροικους τοῦ Παλαιοῦ, ἀνάμεσα στὶς μορφὲς ἀπελευθέρωσης τῶν ἀγροτῶν πού ἐφαρμόστηκαν μετὰ τὸ 1848 στὴν Οὐγγαρία καὶ μετὰ τὸ 1861 στὴ Ρωσία, ἀνάμεσα στοὺς μεγαλοτσιφλικάδες τῆς Ἀργεντινῆς καὶ τὴ γαιοκτημονικὴ ἀριστοκρατία τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ὑπῆρχαν μεγάλες διαφορὲς στὸ νομικὸ σύστημα, τὸν διοικητικὸ μηχανισμό, τὴν ἀγροτικὴ πολιτικὴ τῶν διαφόρων κρατῶν. Γιὰ τὸν ἱστορικό, εἶναι ἐξίσου ἀθέμιτο νὰ παραβλέπει τὰ κοινὰ γνωρίσματά τους ὅσο καὶ τὸ νὰ ἀγνοεῖ τὶς διαφορὲς τους.

Τὸ κοινὸ γνώρισμα ἑνὸς ὅλο καὶ μεγαλύτερου μέρους τοῦ γεωργικοῦ τομέα σὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμον ἦταν ἡ ὑποταγὴ του στὴν παγκόσμια βιομηχανικὴ οἰκονομία. Οἱ ἀνάγκες τῆς πολλαπλασίασαν τὶς ἀγορὲς γεωργικῶν προϊόντων —κυρίως εἰδῶν διατροφῆς καὶ πρώτων ὑλῶν γιὰ τὴν ὑφαντουργία, καθὼς καὶ ὀρισμένων βιομηχανικῶν φυτῶν μὲ ἥσσανα σημασία— τόσο σὲ ἔθνικὸ ἐπίπεδο, χάρη στὴ ραγδαία

ανάπτυξη τῶν πόλεων, ὅσο καὶ διεθνῶς. Ἡ τεχνολογία τῆς ἐπέτρεπε στὴν παγκόσμια ἀγορὰ νὰ ἐπεκταθεῖ, χάρη στὸ σιδηρόδρομο καὶ στὸ ἀτμόπλοιο, σὲ περιοχὲς ὡς τότε ἀνεκμετάλλευτες. Οἱ κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις πού ἀκολούθησαν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ γεωργία σὲ μιὰ γεωργία καπιταλιστικὴ, ἢ τουλάχιστον προσανατολισμένη πρὸς τὸ ἐμπόριο μεγάλης κλίμακας, χαλάρωσε τοὺς πατροπαράδοτους δεσμοὺς τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴ γῆ τῶν προγόνων τους, προπαντὸς ὅταν οἱ ἀγρότες διαπίστωσαν ὅτι αὐτὴ ἡ γῆ δὲν τοὺς ἀνῆκε πιά ἢ ἦταν τόσο λίγη, ὥστε δὲν τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ συντηρήσουν τὴν οἰκογένειά τους. Ταυτόχρονα, ἡ ἀκόρεστη ζήτηση ἐργατικῶν χεριῶν ἀπὸ τὶς νέες βιομηχανίες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα τῶν πόλεων, τὸ ὅλο καὶ βαθύτερο χάσμα ἀνάμεσα στὴν καθυστερημένη ὑπαιθρο καὶ τὴν προηγμένη πόλη, τοὺς ἔκανε νὰ μεταναστεύουν στὰ ἀστικά κέντρα. Στὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, παρατηροῦμε τὴν ταυτόχρονη καὶ κολοσιαιὰ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορίας γεωργικῶν προϊόντων, τὴ σημαντικὴ ἐπέκταση τῶν καλλιεργημένων ἐδαφῶν καὶ —τουλάχιστον στὶς χῶρες πού ἐπηρεάζονταν ἄμεσα ἀπὸ τὴν παγκόσμια καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη— μιὰ μαζικὴ ἀστυφιλία.

Δύο ἦταν οἱ λόγοι πού ἔκαναν αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη νὰ ἀποκτήσει τόσο μεγάλες διαστάσεις στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα. Καὶ οἱ δύο ἀποτελοῦν ἐκφάνσεις τῆς ἐκπληκτικῆς διεύρυνσης καὶ ἐμβάθυνσης τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, ἐνὸς φαινομένου πού εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας σ' αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἡ τεχνολογία ἐπέτρεψε νὰ ἀπλωθεῖ ἡ ἐξαγωγικὴ παραγωγή σὲ ἀπομακρυσμένες ἢ ἀπρόσιτες περιοχὲς, προπαντὸς στὶς πεδιάδες τῶν κεντρικῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς Ρωσίας. Στὸ διάστημα 1844-53 ἡ Ρωσία ἐξῆγε περίπου 11,5 ἑκατομμύρια ἑκατόλιτρα δημητριακῶν τὸ χρόνο, ἀλλὰ στὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 αὐτὴ ἡ ποσότητα κυμαινόταν ἀπὸ 47 ὡς 89 ἑκατομμύρια. Οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες, πού κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1840 ἐξῆγαν ἀμελητέες ποσότητες (ἴσως 5 ἑκατομμύρια ἑκατόλιτρα), πούλοῦσαν τώρα στὸ ἐξωτερικὸ περισσότερα ἀπὸ 100 ἑκατομμύρια.³ Ταυτόχρονα παρατηροῦμε τὶς πρῶτες προσπάθειες νὰ ἐξειδικευτοῦν ὀρισμένες ὑπερπόντιες χῶρες στὴν παραγωγή προϊόντων πού προορίζονταν γιὰ ἐξαγωγή στὸν «ἀνεπτυγμένο» κόσμο: λουλακιοῦ καὶ γιούτας στὴ Βεγγάλη, καπνοῦ στὴν Κολομβία, καφέ στὴ Βραζιλία καὶ τὴ Βενε-

ζουέλα, για να μην αναφέρουμε το βαμβάκι στην Αίγυπτο, κτλ. Αυτά τα νέα εξαγώγιμα προϊόντα αντικατέστησαν ή συμπλήρωσαν ανάλογες παραδοσιακές εξαγωγές, όπως η ζάχαρη της Καραϊβικής και της Βραζιλίας (ένα είδος του οποίου το εμπόριο γνώριζε παρακμή) ή το βαμβάκι των νότιων πολιτειών της Αμερικής (ο εμφύλιος πόλεμος του 1861-65 παρέλυσε προσωρινά το εμπόριο αυτού του προϊόντος). Συνολικά, με λίγες εξαιρέσεις (όπως ήταν το αιγυπτιακό βαμβάκι και η ινδική γιούτα), αυτή η οικονομική εξειδίκευση δεν αποδείχθηκε μόνιμη, αλλά ακόμα και όπου ήταν μόνιμη δεν αναπτύχθηκε σε κλίμακα συγκρίσιμη με εκείνη του 20ού αιώνα. Ο χαρακτήρας της παγκόσμιας εμπορευματοποιημένης γεωργίας δεν παγιώθηκε παρά μόνο στην περίοδο της ιμπεριαλιστικής παγκόσμιας οικονομίας, δηλαδή στο διάστημα 1870-1930. Γεωργικά προϊόντα γνώριζαν έκπληκτική ζήτηση και έπειτα παρακμή χώρες που αποτελούσαν την κύρια πηγή τέτοιων προϊόντων στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα πρόκειται να δούν αργότερα τις εξαγωγές τους να μένουν στάσιμες και σε μερικές περιπτώσεις θα αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την παραγωγή τους. Έτσι, αν η Βραζιλία ήταν ήδη ο κύριος παραγωγός καφέ, η πολιτεία του Αγίου Παύλου, που στον αιώνα μας ταυτίζεται κατεξοχήν με αυτό το προϊόν, απέδιδε ακόμα μόνο το ένα τέταρτο της παραγωγής του Ρίο και το πολύ το ένα πέμπτο ολόκληρης της χώρας, περίπου τη μισή από την παραγωγή της Ινδονησίας και μόνο το διπλάσιο από την απόδοση της Κεϋλάνης. Σ' αυτή την τελευταία, η ανάπτυξη της τειοκαλλιέργειας ήταν ακόμα τόσο άσημαντη, ώστε οι εξαγωγές δεν άρχισαν να καταχωρίζονται χωριστά παρά μόνο στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1870, και πάλι όμως σε πολύ μικρές ποσότητες.

Ωστόσο, υπήρχε πιά ένα υπολογίσιμο διεθνές εμπόριο γεωργικών προϊόντων, που κατά κανόνα ώθησε, για εύνοητους λόγους, τις χώρες παραγωγής στην άκραία εξειδίκευση ή και στη μονοκαλλιέργεια. Την ανάπτυξη αυτού του εμπορίου την έκανε έφικτη η τεχνολογία, γιατί ως μην ξεχνάμε ότι το κύριο μέσο μαζικής μεταφοράς εμπορευμάτων σε μεγάλες χερσαίες αποστάσεις, δηλαδή ο σιδηρόδρομος, σχεδόν δεν υπήρχε πριν από τη δεκαετία του 1840. Παράλληλα, ήταν φανερό ότι η τεχνολογία ακολουθούσε τη ζήτηση ή επιδίωκε να την προλάβει. Εκεί που αυτό ήταν πιο οφθαλμοφανές ήταν οι έκτε-

ταμένες πεδιάδες τῶν νοτιοδυτικῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν καὶ μερικῶν περιοχῶν τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, ὅπου τὰ βοοειδῆ πολλαπλασιάζονταν οὐσιαστικὰ χωρὶς ἀνθρώπινη προσπάθεια· τὰ κοπάδια τους, πού τὰ ἔβοσκαν καουμπόηδες, γκάουτσο, λιανέρο καὶ βακέρο, ἦταν μεγάλο δέλεαρ γιὰ τοὺς πολίτες μὲ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα. Τὸ Τέξας ἔστειλε μερικὰ ζῶα στὴ Νέα Ὀρλεάνη καὶ μετὰ τὸ 1849 στὴν Καλιφόρνια, ἀλλὰ ἦταν ἡ ὑπόσχεση τῆς μεγάλης βορειοανατολικῆς ἀγορᾶς πού ἔσπρωξε τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν ράντσων νὰ ἐξερευνήσουν τοὺς ἀτέλειωτους δρόμους πού ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ ἥρωϊκοῦ οὐνείρου τῆς «Ἀγρίας Δύσης»· αὐτοὶ οἱ δρόμοι συνέδεαν τὰ ἀτόμακρα νοτιοδυτικὰ διαμερίσματα μὲ τὶς ἀπολήξεις τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, πού πλησίαζαν ἀργά, καὶ μέσω αὐτῶν μὲ τὸ τεράστιο διαμετακομιστικὸ κέντρο τοῦ Σικάγου, τοῦ ὁποίου οἱ μάντρες γιὰ ζῶα ἀνοιξαν τὸ 1865. Πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐμφύλιο κατέφθαναν κάθε χρόνο δεκάδες χιλιάδες ζῶα, τὰ πρῶτα εἴκοσι χρόνια μετὰ τὸν Ἐμφύλιο ἑκατοντάδες χιλιάδες, ὥσπου ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου καὶ ἡ προέλαση τοῦ ἀρότρου στὰ λιβάδια ἔφεραν, στὴ δεκαετία τοῦ 1880, τὸ τέλος τῆς κλασικῆς περιόδου τῆς «Ἀγρίας Δύσης» (τῆς ὁποίας ἡ οἰκονομία βασιζόταν στὴν κτηνοτροφία). Στὸ μεταξὺ διερευνοῦνταν μιὰ ἄλλη μέθοδος ἐκμετάλλευσης τῶν κοπαδιῶν: ἡ διατήρηση τοῦ κρέατος, μὲ τὶς παραδοσιακὲς μεθόδους τοῦ παστώματος, τὴ συμπύκνωση (ἡ μέθοδος Λήμπιχ γιὰ τὴν παρασκευὴ ἐκχυλίσματος ἀπὸ κρέας ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται στὰ κράτη τοῦ Ρίο ντὲ λα Πλάτα τὸ 1863), τὴν κονσερβοποίησιν καί, τέλος, χάρη στὴν ἀποφασιστικὴ μέθοδο τῆς κατάψυξης. Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἔφταναν στὴ Βοστώνη φορτία κατεψυγμένου κρέατος καὶ τὸ Λονδίνο ἄρχισε, τὸ 1865, νὰ εἰσάγει μικρὲς ποσότητες ἀπὸ τὴν Αὐστραλία, ἀλλὰ τὸ σχετικὸ ἐμπόριο δὲν ἀναπτύχθηκε πραγματικὰ παρά μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ δύο μεγάλοι ἀμερικανοὶ πρωτοπόροι του, οἱ Σουίφτ καὶ Ἄρμωρ, μεγιστάνες στὸν κλάδο τῆς συσκευασίας κρεάτων, δὲν ἐγκαταστάθηκαν στὸ Σικάγο παρά μόλις τὸ 1875.

Τὸ δυναμικὸ στοιχεῖο, λοιπόν, στὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας ἦταν ἡ ζήτηση: ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ζήτηση τροφίμων ἀπὸ τὰ ἀστικά καὶ βιομηχανικὰ κέντρα, ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ζήτηση ἐργασίας ἀπὸ τοὺς ἴδιους τομεῖς καί, συνδυητικὸς κρῖκος αὐτῶν τῶν δύο, ἡ οἰκονομι-

κή άνθηση, πού ανέβασε τὰ επίπεδα κατανάλωσης τῶν μαζῶν και συνεπῶς τὴν κατὰ κεφαλὴ ζήτηση. Γιατὶ μὲ τὴ δημιουργία μιᾶς γνήσια οἰκουμενικῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ξεφύτρωσαν ἀπὸ τὸ τίποτα (ὅπως παρατήρησαν οἱ Μάρξ και Ἐνγκελς) νέες ἀγορές, ἐνῶ οἱ παλιές μεγάλωναν ραγδαῖα. Γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴν ἔναρξη τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, ἡ δυνατότητα τῆς νέας καπιταλιστικῆς οἰκονομίας νὰ δίνει ἀπασχόληση ἰσοσκέλισε τὴ δυνατότητά της νὰ πολλαπλασιάζει τὴν παραγωγὴ (βλ. Κεφάλαιο IB'). Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι, γιὰ νὰ πάρουμε ἓνα παράδειγμα, ἡ κατὰ κεφαλὴ κατανάλωση τσαγιοῦ στὴ Βρετανία τριπλασιάστηκε ἀνάμεσα στὸ 1844 και τὸ 1876, ἐνῶ στὴν ἴδια περίοδο ἡ κατὰ κεφαλὴ κατανάλωση ζάχαρης αὐξήθηκε ἀπὸ περίπου 17 σὲ περίπου 60 λίβρες.⁴

Ἔτσι, ἡ παγκόσμια γεωργία διαιρέθηκε σὲ δύο τομεῖς: ἓναν ὅπου δέσποζε ἡ καπιταλιστικὴ ἀγορὰ, ἐθνικὴ ἢ διεθνῆς, και ἓναν πού ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνεξάρτητος ἀπὸ αὐτήν. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι στὸν ἀνεξάρτητο τομέα δὲν ἀγοραζόταν και δὲν πωλοῦνταν τίποτα, και πολὺ λιγότερο ὅτι οἱ ἀντίστοιχοι παραγωγοὶ ἦταν αὐτάρκεις, ἀν και εἶναι πιθανὸ ὅτι ἓνα ἀρκετὰ ὑψηλὸ ποσοστὸ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς τῶν ἀγροτῶν καταναλωνόταν ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἀγροτικὰ νοικοκυριά ἢ στὰ στενὰ ὄρια ἐνὸς τοπικοῦ συστήματος ἀνταλλαγῶν, ἀν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο, τουλάχιστον ἐπειδὴ οἱ ἀνάγκες τῶν μικρῶν πόλεων σὲ εἶδη διατροφῆς μποροῦσαν, σὲ πολλὲς περιοχές, νὰ καλυφθοῦν ἀπὸ μιὰ ζώνη μὲ ἀκτίνα εἴκοσι ὡς σαράντα χιλιομέτρων. Ὑπάρχει, ὅμως, μιὰ οὐσιώδης διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία πού οἱ πωλήσεις της στὸν εὐρύτερο κόσμον εἶναι σχετικὰ ἀσήμαντες ἢ προαιρετικῆς, και τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία πού ἡ τύχη της ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτές. Γιὰ νὰ τὸ ποῦμε μὲ ἄλλα λόγια: ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πού κατατρύχονται ἀπὸ τὸ φάσμα τῆς σιτοδείας και τοῦ ἐπακόλουθου λιμοῦ και ἐκείνους πού ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὸ ἀντίθετο, δηλαδὴ τὴν ὑπερπαραγωγὴ ἢ τὸν αἰφνίδιο ἀνταγωνισμό και τὴν ἀπότομη πτώση τῶν τιμῶν. Στὴ δεκαετία τοῦ 1870 τὸ ποσοστὸ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς πού ἀνῆκε στὴ δεύτερη κατηγορία ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλὸ ὥστε νὰ κάνει τὴν ἀγροτικὴ κρίση παγκόσμια και ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη ἐκρηκτικὴ.

Ἐκτὸς ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη, ὁ παραδοσιακὸς τομέας τῆς γεωργίας ἦταν ἀρνητικὴ δύναμη: ἦταν ἀπρόσβλητος ἀπὸ τὶς διακυμάνσεις τῆς

παγκόσμιας αγοράς ἢ, ἂν ὄχι, ἀντιστεκόταν στὶς ἐπιπτώσεις τοὺς ὅσο καλύτερα μποροῦσε. Ὅπου ἦταν ἰσχυρός, κρατοῦσε τοὺς ἀγρότες στὴν ὑπαιθρο, ὅσο ἢ γῆ τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ συντηρηθοῦν, ἢ ἔστελνε τὸν πλεονάζοντα πληθυσμὸ του στὰ χιλιοπατημένα μονοπάτια τῆς ἐποχικῆς μετανάστευσης, ὅπως ἐκεῖνα ποὺ ἔφερναν τοὺς μικροκαλλιεργητὲς τῆς κεντρικῆς Γαλλίας στὰ γιαπιὰ τοῦ Παρισιοῦ καὶ ἔπειτα τοὺς γύριζαν πίσω. Σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις, μάλιστα, οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων μπορεῖ νὰ ἀγνοοῦσαν ὡς καὶ τὴν ὑπαρξή του. Οἱ καταστροφικὲς ἀνομβρίες τῶν ἄγονων ἐκτάσεων (sertão) τῆς βορειοανατολικῆς Βραζιλίας ἀνάγκαζαν τοὺς πεινασμένους κατοίκους αὐτῆς τῆς ἄγριας, ἀπομονωμένης περιοχῆς νὰ καταφεύγουν περιοδικὰ στὶς πόλεις, ἐξίσου καχεκτικοὶ μὲ τὰ ζωντανά τους· ἡ εἶδηση ὅτι ἡ ἀνομβρία πέρασε τοὺς ξανάφερνε πίσω στὰ ἄνδρα, σπαρμένα κάκτους μέρη τους, ὅπου κανένας «πολιτισμένος» Βραζιλιάνος δὲν πατοῦσε τὸ πόδι του, ἐκτὸς ἂν ἦταν νὰ πάρει μέρος σὲ στρατιωτικὴ ἐκστρατεία ἐναντίον κάποιου προφήτη τῶν ἀγριανθρώπων. Ὑπῆρχαν περιοχὲς στὰ Καρπάθια, στὰ Βαλκάνια, στὰ δυτικὰ σύνορα τῆς Ρωσίας, στὴ Σκανδιναβία καὶ στὴν Ἰσπανία — γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὴν πιὸ ἀνεπτυγμένη ἡπειρο— ὅπου ἡ παγκόσμια οἰκονομία, καὶ ἐπομένως ὁ ὑπόλοιπος σύγχρονος κόσμος, μὲ τὶς ὑλικὲς καὶ πνευματικὲς πλευρὲς του, δὲν σήμαινε παρὰ λίγα πράγματα. Ἀκόμα καὶ τὸ 1931, οἱ κάτοικοι τῆς Πολεσίας, ὅταν οἱ πολωνοὶ ἀπογραφεῖς τοὺς ρωτοῦσαν ποιά ἦταν ἡ ἐθνικότητά τους, δὲν καταλάβαιναν κὰν τὴν ἐρώτηση. Ἀπαντοῦσαν «Εἶμαστε ἀπὸ ἐδῶ γύρω» ἢ «Εἶμαστε ντόπιοι».⁵

Ὁ τομέας τῆς ἀγορᾶς ἦταν πιὸ σύνθετος, ἀφοῦ ἡ τύχη του ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἀγορᾶς (ἢ, σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἀπὸ τὸ μηχανισμὸ διανομῆς ποὺ λειτουργοῦσε σ' αὐτήν), ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἐξειδίκευσης τῶν παραγωγῶν καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ διάρθρωση τῆς γεωργίας. Στὸ ἓνα ἄκρο, στὶς νέες ἀγροτικὲς περιοχὲς, ὑπῆρχε οὐσιαστικὴ μονοκαλλιέργεια, τὴν ὁποία ἐπέβαλλε ὁ προσανατολισμὸς τοὺς πρὸς μιὰ μακρινὴ παγκόσμια ἀγορὰ καὶ τὴν ἐνέτεινε, ἂν δὲν τὴν εἶχε δημιουργήσει κιόλας, ὁ χαρακτηριστικὸς μηχανισμὸς τῶν ξένων ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν ποὺ ἔλεγχαν αὐτὸ τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο, ἐγκατεστημένες στὰ μεγάλα λιμάνια· τέτοιες ἐταιρεῖες εἶχαν π.χ. οἱ Ἕλληνες, ποὺ διαχειρίζονταν ἀπὸ παράδοση τὸ ρωσικὸ ἐμπόριο σιταριοῦ μέσω τῆς Ὀδησοῦ, ἢ οἱ Μπουὶνγκε καὶ Μπόρν ἀπὸ τὸ Ἄμ-

βοῦργο, πού ἐτοιμάζονταν νά ἀναλάβουν τήν ἴδια λειτουργία στίς χώρες τοῦ Ρίο ντέ λά Πλάτα, μέ ἔδρα τους τὸ Μπουένος Ἄιρες καί τὸ Μοντεβιδέο. Ἐκεῖ ὅπου τέτοια προϊόντα παράγονταν ἀπὸ μεγάλα κτήματα, ὅπως συνέβαινε συνήθως μέ τίς τροπικές φυτεῖες (ζάχαρη, βαμβάκι κτλ.) καί σχεδὸν πάντα μέ τήν ὑπερατλαντική κτηνοτροφία (βοοειδή, πρόβατα), ἀλλὰ λιγότερο συχνά μέ τίς ἀγροκαλλιέργειες, ἡ ἐξειδίκευση ἦταν πλήρης. Πρέπει νά ποῦμε, μέ τήν εὐκαιρία, ὅτι σέ τέτοιες περιπτώσεις ἡ ταυτότητα συμφερόντων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μιὰ στενή συμβίωση ἀνάμεσα στοὺς μεγαλοπαραγωγούς (ἐκεῖ ὅπου ἦταν ντόπιοι καί ὄχι ξένοι οἱ ἴδιοι), τοὺς μεγάλους ἐμπορικούς οἴκους καί τοὺς μεταπρατικούς κύκλους τῶν λιμανιῶν ἐξαγωγῆς/εἰσαγωγῆς, καί τέλος τήν πολιτική τῶν κρατῶν πού ἐκπροσωποῦσαν τίς εὐρωπαϊκές ἀγορές καί τοὺς εὐρωπαίους προμηθευτές. Ἡ δουλοκτητική ἀριστοκρατία τῶν νοτίων Ἡνωμένων Πολιτειῶν, οἱ ἔστανσιέρο τῆς Ἀργεντινῆς, οἱ μεγάλοι ἐριοπαραγωγοὶ τῆς Αὐστραλίας, ἦταν ἀφοσιωμένοι μέ ἐξίσου μεγάλο ἐνθουσιασμό στὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο καί τὴν ξένη ἐπιχείρηση ὅσο οἱ Βρετανοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἐξαρτημένοι, ἀφοῦ τὰ εἰσοδήματά τους προέρχονταν ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη πώληση τοῦ προϊόντος τῶν κτημάτων τους. Σέ ἀντάλλαγμα, ἦταν μέ τὸ παραπάνω πρόθυμοι νά δεχτοῦν ὅποιαδήποτε μὴ γεωργικά προϊόντα ἐξῆγαν οἱ πελάτες τους. Ἐκεῖ ὅπου οἱ σοδειές πωλοῦνταν τόσο ἀπὸ τὰ μεγάλα κτήματα ὅσο καί ἀπὸ τοὺς μικροκτηματίες ἢ τοὺς χωρικούς, ἡ κατάσταση ἦταν πιὸ πολύπλοκη, ἂν καί στίς ἀγροτικές οἰκονομίες τὸ ποσοστὸ τῆς σοδειᾶς πού διοχετευόταν στὴν παγκόσμια ἀγορά (δηλαδή δὲν τὸ κατανάλωναν οἱ παραγωγοὶ) ἀπὸ τὰ μεγάλα κτήματα ἦταν κατὰ κανόνα, γιὰ εὐνόητους λόγους, πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο πού προερχόταν ἀπὸ τοὺς κλήρους τῶν χωρικῶν.

Στὸ ἄλλο ἄκρο, ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κέντρων πολλαπλασίασε τὴ ζήτηση μιᾶς ποικιλίας εἰδῶν διατροφῆς, γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ὁποίων τὸ μεγάλο μέγεθος τῆς μονάδας καλλιέργειας δὲν πρόσφερε ἀπὸ μόνου τοῦ ιδιαίτερα πλεονεκτήματα, τουλάχιστον σέ σύγκριση μέ ἐκεῖνα πού πρόσφεραν ἡ ἐντατική καλλιέργεια καί ἡ φυσικὴ προστασία τῶν ὑψηλοῦ κόστους μεταφορικῶν καί τῆς ἐλαττωματικῆς τεχνολογίας. Ὅσοι παρῆγαν μεγάλες ποσότητες δημητριακῶν μπορεῖ νά εἶχαν λόγους νά ἀνησυχοῦν γιὰ τὸν ἀνταγωνισμό σέ ἐθνικὸ ἢ σέ διεθνές ἐπίπεδο, παράγοντα πού δὲν ἀπασχολοῦσε σχεδὸν καθόλου ὄσους

πουλούσαν γαλακτοκομικά προϊόντα, άβγά, λαχανικά, φρούτα ή ακόμα και κωπό κρέας — ή όποιοδήποτε άλλο άλλοιώσιμο προϊόν, πού δέν μπορούσε νά μεταφερθεῖ σέ μεγάλες ἀποστάσεις. Ἔτσι, ἡ μεγάλη ἀγροτική κρίση στίς δεκαετίες τοῦ 1870 καί 1880 ἦταν οὐσιαστικά μιὰ κρίση τῆς μαζικῆς παραγωγῆς εἰδῶν διατροφῆς σέ ἔθνικό καί παγκόσμιο ἐπίπεδο. Σέ τέτοιες συνθήκες ἡ μεικτὴ καλλιέργεια, ἡ μικροκαλλιέργεια, ἰδιαίτερα ἀπό πλούσιους ἀγρότες μὲ ἐμπορικὸ πνεῦμα, μπορούσε νά ἀνθήσει.

Αὐτὸς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού οἱ προβλέψεις ὅτι ἡ ἀγροτική τάξη θὰ καταστρεφόταν δέν ἐπαληθεύτηκαν, σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, οὔτε κἀν στίς περισσότερο ἐκβιομηχανισμένες καί ἀνεπτυγμένες χῶρες. Ἦταν εὐκόλο νά ἀποδειχτεῖ ὅτι μιὰ ἀγροτική μονάδα δέν ἦταν βιώσιμη κάτω ἀπὸ ἕνα ὀρισμένο ὄριο ἔκτασης καί πόρων — ἕνα ὄριο πού ποίκιλλε ἀνάλογα μὲ τὸ ἔδαφος, τὸ κλίμα καί τὸν τύπο παραγωγῆς. Ἀλλὰ ἦταν πολὺ δυσκολότερο νά δειχτεῖ ὅτι ἡ οἰκονομία τῶν μεγάλων μονάδων παραγωγῆς ὑπερεῖχε ἀπὸ ἐκείνη τῶν μεσαίων ἢ ἀκόμα καί τῶν μικρῶν μονάδων, προπαντὸς ὅταν οἱ ἀνάγκες τέτοιων μονάδων σέ ἐργατικά χέρια μπορούσαν νά καλυφθοῦν, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἀπὸ τὴν οὐσιαστικά ἄμισθῃ ἐργασία τῶν πολυμελῶν οἰκογενειῶν τῶν χωρικῶν. Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς διαβρωνόταν διαρκῶς ἀπὸ τὴν προλεταριοποίηση ἐκείνων τῶν ὁποίων οἱ κλῆροι ἦταν ὑπερβολικά μικροὶ γιὰ νά τοὺς θρέψουν ἢ ἀπὸ τὴ μετανάστευση τῶν περισσίων στομάτων, πού τὰ πολλαπλασίαζε ἡ δημογραφικὴ ἔκρηξη καί δέν μπορούσε νά τὰ ταῖσει ἡ οἰκογενειακὴ γῆ. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς ἀγροτικῆς τάξης ἦταν πάντα φτωχό, καί ὁ τομέας τῶν μικροκληρούχων ἢ νανοαγροτῶν ἔτεινε ἀναμφισβήτητα νά διογκώνεται. Ὡστόσο, ὅποια σημασία καί ἂν εἶχαν ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιά, ὁ ἀριθμὸς τῶν μικρομεσαίων κλῆρων ὄχι μόνον ἔμεινε σταθερός, ἀλλὰ καί αὐξανόταν μερικὲς φορές.*

* Στὴ Ρηνανία καί τὴ Βεσφαλία, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν νανοκλῆρων μειώθηκε δραματικά καί τῶν μικρῶν κλῆρων (12,5 ὡς 75 στρέμματα) αἰσθητὰ μεταξὺ 1858 καί 1878, ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγαλοαγροτῶν αὐξήθηκε λίγο. Ἐπειδὴ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μικρότερους ἐξαφανίστηκαν (πιθανῶς ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὴ βιομηχανία), ἀποτελοῦσαν τώρα περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ τοῦ συνόλου, ἐνῶ προηγουμένως ἦταν μόνο τὸ ἕνα τρίτο. Στὸ Βέλγιο ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν κλῆρων αὐξήθηκε ἀπὸ τὸ 1846 ὡς τὴν κρίση τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἀλλὰ ἀκόμα καί τὸ 1880 ὑπολογίζόταν ὅτι

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας μεταμόρφωσε τὴ γεωργία, χάρη στὴ μαζικὴ ζήτηση τῶν προϊόντων τῆς. Δὲν πρέπει, ἐπομένως, νὰ ἐκπλαγοῦμε πού ἡ περιόδός μας εἶδε τὴν αὔξηση τῆς καλλιεργημένης γῆς, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὴν ἀκόμα μεγαλύτερη αὔξηση τῆς ἀπόδοσός της χάρη στὴ βελτίωση τῆς παραγωγικότη-
 τας. Κάτι πού παραγνωρίζεται γενικὰ εἶναι τὸ πόσο τεράστια ἦταν αὐτὴ ἡ ἐπέκταση τῆς καλλιεργημένης γῆς. Ἄν πάρουμε τὸν στατι-
 στικὰ προσιτὸ κόσμον ὡς σύνολο, ἀνάμεσα στὸ 1840 καὶ τὸ 1880 τὸ ἐμβαδὸν τοῦ γεωργικὰ ἀξιοποιημένου ἐδάφους αὐξήθηκε κατὰ 50%: ἀπὸ δύο δισεκατομμύρια στρέμματα περίπου σὲ σχεδὸν τρία δισεκα-
 τομμύρια.⁷ Ἡ μισὴ ἀπὸ αὐτὴ τὴν αὔξηση ἔγινε στὴν Ἀμερικὴ, ὅπου ἡ καλλιεργημένη γῆ τριπλασιάστηκε σ' αὐτὴ τὴν περίοδο (πεντα-
 πλασιάστηκε στὴν Αὐστραλία καὶ αὐξήθηκε δυόμισι φορές στὸν Κα-
 ναδά). Ἐκεῖ πῆρε κυρίως τὴ μορφή τῆς γεωγραφικῆς προώθησης τῆς
 γεωργίας στὴν ἐνδοχώρα. Ἀνάμεσα στὸ 1849 καὶ τὸ 1877, ἡ καλ-
 λιέργεια σιταριοῦ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἐπεκτάθηκε κατὰ ἑννία
 μοῖρες γεωγραφικοῦ μήκους, κυρίως στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ
 1860. Πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε, βέβαια, ὅτι ἡ περιοχὴ πρὸς τὰ δυ-
 τικὰ τοῦ Μισσισιπιπῆ, συγκριτικὰ, δὲν ἦταν ἀκόμη ἀνεπτυγμένη.
 Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι ἡ καλύβα ἀπὸ κορμούς δέν-
 τρων ἔγινε τὸ σύμβολο τοῦ πρωτοπόρου *φάρμερ*: στὰ μεγάλα λιβάδια
 ἡ ξυλεία δὲν ἦταν τόσο ἄφθονη.

Ἐστώσο, οἱ ἀριθμοὶ πού ἀφοροῦν τὴν Εὐρώπη εἶναι, μὲ τὸν τρόπο
 τους, ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακοί, παρόλο πού ἡ αὔξηση ἐδῶ δὲν φαίνε-
 ται ἀμέσως σὲ ὅλο τῆς τὸ μέγεθος, γιὰτὶ ἔγινε ἀνάμεσα καὶ γύρω
 ἀπὸ τὴν ἤδη καλλιεργημένη γῆ. Ἡ Σουηδία ὑπερδιπλασίασε τὸ καλ-
 λιεργημένο ἔδαφός της μεταξὺ 1840 καὶ 1880, ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Δανία
 τὸ ἐπέκτειναν κατὰ περισσότερο ἀπὸ 50%, ἡ Ρωσία, ἡ Γερμανία καὶ
 ἡ Οὐγγαρία κατὰ τὸ ἓνα τρίτο περίπου.⁸ Ἐνα μεγάλο μέρος αὐτῆς
 τῆς αὔξησης προῆλθε ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς ἀγρανάπαυσης, ἓνα
 ἐπίσης μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν καλλιέργεια ἐδαφῶν πού ἦταν ὡς τότε

τὸ 60% τῆς γεωργικὰ ἀξιοποιημένης γῆς τὸ καλλιεργοῦσαν ἀγρότες πού εἶχαν ἀπὸ
 20 ὡς 500 στρέμματα, ἐνῶ ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση καὶ οἱ ναυοκλήροι μοιράζονταν τὸ
 ὑπόλοιπο σὲ περίπου ἴσα ποσοστά. Σὲ αὐτὲς τὶς τυπικὰ βιομηχανικὲς χῶρες ἡ πα-
 ραδοσιακὴ γεωργία διατήρησε σαφῶς τὶς θέσεις της.⁶

χερσότοποι, έρεικῶνες ἢ βάλτοι, καὶ τέλος ἄλλο ἓνα μεγάλο μέρος, δυστυχῶς, ἀπὸ τὴν ἀποψιλῶση τῶν δασῶν. Στὴ νότια Ἰταλία καὶ τὰ νησιά της, γύρω στὰ ἔξι ἑκατομμύρια στρέμματα δεντρόφυτης ἔκτασης — περίπου τὸ ἓνα τρίτο τοῦ μᾶλλον ἰσχυροῦ συνόλου ποῦ ὑπῆρχε ἀκόμα σ' αὐτὰ τὰ ξερὰ τοπία— ἐξαφανίστηκαν ἀνάμεσα στὸ 1860 καὶ τὸ 1911.⁹ Σὲ λίγες εὐνοημένες περιοχές, ποῦ συμπεριλάμβαναν τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἰνδία, ἔπαιξαν ἐπίσης ρόλο τὰ μεγάλα ἀρδευτικά ἔργα, ἂν καὶ ἡ ἐνθουσιώδης πίστη στὴν τεχνολογία εἶχε ὀλέθριες καὶ ἀπρόβλεπτες παρενέργειες, ὅπως καὶ σήμερα.¹⁰ Μόνο στὴ Βρετανία ἡ νέα γεωργία εἶχε ἤδη κατακτήσει ὀλόκληρη τὴ χώρα. Ἐκεῖ, ἡ καλλιεργημένη ἔκταση αὐξήθηκε κατὰ λιγότερο ἀπὸ 5%.

• Θὰ ἦταν βαρετὸ νὰ πολλαπλασιάσουμε τὰ στατιστικὰ παραδείγματα γιὰ τὴν αὐξηση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ παραγωγικότητος. Ἐκεῖνο ποῦ παρουσιάζει μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἐξακριβώσουμε σὲ ποῖο βαθμὸ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ὀφειλόταν στὴν ἐκβιομηχάνιση, σὲ ποῖο βαθμὸ χρησιμοποιοῦσε τὶς ἴδιες μεθόδους καὶ τὴν ἴδια τεχνολογία ποῦ μεταμόρφωναν τὴ βιομηχανία. Πρὶν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1840 ἡ ἀπάντηση θὰ ἦταν: σὲ πολὺ μικρὸ βαθμὸ. Ἀκόμα καὶ στὴ διάρκεια τῆς περιόδου μας, ἓνα μεγάλο μέρος τῆς γεωργίας ἐφάρμοζε μεθόδους ποῦ θὰ ἦταν ἐντελῶς οἰκειῆς ἑκατὸ ἢ ἀκόμα καὶ διακόσια χρόνια νωρίτερα, πράγμα φυσικὸ, ἀφοῦ ἡ γενίκευση τῶν καλύτερων ἀπὸ τὶς μεθόδους ποῦ γνώριζε ἡ προβιομηχανικὴ ἀγροκαλλιέργεια μποροῦσε ἀκόμα νὰ παραγάγει ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα. Τὰ παρθένα ἐδάφη τῆς Ἀμερικῆς ἀποψιλῶνονταν μὲ τὴ φωτιά καὶ τὸ τσεκούρι, ὅπως στὸν Μεσαίωνα· οἱ ἐκρηκτικὲς ὕλες γιὰ τὸν παραμερισμὸ τῶν κορμῶν ἦταν, στὴν καλύτερη περίπτωσι, ἐπικουρικὸ μέσο. Τὰ ἀποχετευτικὰ ὀρύγματα σκάβονταν μὲ φτυάρια, τὰ ἀλέτρια σύρονταν ἀπὸ ἄλογα ἢ βόδια. Γιὰ τὴν παραγωγικότητα, ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ξύλινου ἀρότρου ἀπὸ τὸ σιδερένιο, ἢ ἀκόμα καὶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ δρεπανιοῦ ἀπὸ τὸ θεριστήρι (μιὰ παραγνωρισμένη, ἀλλὰ σημαντικὴ ἐξέλιξη), εἶχαν μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ ὅσο ἡ χρῆση τῆς δύναμης τοῦ ἀτμοῦ, ποῦ ποτὲ δὲν μπόρεσε νὰ συνταιριάζει μὲ τὶς βασικὲς χειρωνακτικὲς ἐργασίαι τῆς φάρμας, γιατί ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀκίνητη. Ἡ συγκομιδὴ ἀποτελοῦσε τὴ μόνη ἐξάιρεση, γιατί συνίστατο ἀπὸ μιὰ σειρά τυποποιημένες λειτουργίαι ποῦ ἀπαιτοῦσαν πολὺ μεγάλη δαπάνη μόχθου — καὶ μὲ τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτε-

ρη ἔλλειψη ἐργατικῶν χειρῶν τὸ κόστος τῆς, ἀνέκαθεν ὑψηλό, αὐξήθηκε ἀλματωδῶς. Οἱ ἀλωνιστικὲς μηχανὲς διαδόθηκαν στὶς ἀνεπτυγμένες χώρες ὅπου γινόταν συγκομιδὴ δημητριακῶν. Ἡ κύρια καινοτομία —οἱ θεριστικὲς μηχανές— ἔμεινε περιορισμένη στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ὅπου τὰ ἐργατικὰ χέρια σπάνιζαν καὶ τὰ χωράφια ἦταν μεγάλα. Ἀλλά, σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐφευρετικότητας καὶ ἐπινοητικότητας στὴ γεωργία σημείωσε πράγματι θεαματικὴ ἀνοδο. Στὸ διάστημα 1849-51 ὁ ἐτήσιος μέσος ὄρος τῶν γεωργικῶν διπλωμάτων εὐρεσιτεχνίας ποὺ ἐκδίδονταν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἦταν 191· στὸ διάστημα 1859-61 ἦταν 1.282 καὶ στὸ διάστημα 1869-71 ξεπερνοῦσε τὰ 3.217.¹¹

Ὡστόσο, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἡ γεωργία καὶ τὰ ὑποστατικὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι, ὀπτικά, ὅπως ἦταν πάντα στὰ περισσότερα μέρη τοῦ κόσμου: πρὶ ἀκμαῖα στὶς ἀνεπτυγμένες περιοχές, καὶ γι' αὐτὸ μὲ περισσότερες ἐπενδύσεις σὲ βελτιώσεις, κτίρια κτλ., μὲ περισσότερο ἐπιχειρηματικὸ χαρακτῆρα σὲ πολλοὺς τόπους, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἔχουν μετασηματιστεῖ ὡς τὸ σημεῖο νὰ γίνουν ἀγνώριστα. Ἀκόμα καὶ ἡ βιομηχανία καὶ ἡ τεχνολογία τῆς εἶχαν διακριτικὴ παρουσία ἔξω ἀπὸ τὸν Νέο Κόσμο. Οἱ πῆλινοι ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοί, ἡ μαζικὴ παραγωγὴ τῶν ὀπείων ἦταν ἴσως ἡ σημαντικότερη συμβολὴ τῆς βιομηχανίας στὴ γεωργία, ἦταν ὑπόγειοι, τὸ συρματόπλεγμα, ποὺ ἔμελλε νὰ ἀντικαταστήσει τοὺς τοίχους καὶ τοὺς φράχτες, ἔμεινε περιορισμένο στὴν Αὐστραλία καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ἀφοῦ τὸ κυματοειδὲς σιδερένιο ἔλασμα δὲν εἶχε ἀκόμα χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὸ σιδηρόδρομο, σὲ συνάρτηση μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε ἐξελιχθεῖ. Ὡστόσο, ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ συνέβαλλε τώρα σοβαρὰ στὸ γεωργικὸ κεφάλαιο, καὶ τὸ ἴδιο ἔκανε ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη, χάρις στὴν ὀργανικὴ χημεία (ὅπου διέπρεπαν κυρίως οἱ Γερμανοί). Τὰ τεχνητὰ λιπάσματα (ποτάσα, νιτρικὰ ἄλατα) δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμα σὲ μεγάλη κλίμακα: ὡς τὸ 1870 οἱ εἰσαγωγὲς νίτρου τῆς Χιλῆς στὴ Βρετανία δὲν εἶχαν φτάσει τοὺς 60.000 τόνους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁμως, γνῶρισε κολοσσιαία ἀνάπτυξη τὸ ἐμπόριο τοῦ φυσικοῦ λιπάσματος γουάνο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὠφεληθεῖ πρόσκαιρα ἡ οἰκονομία τοῦ Περού καὶ νὰ ἔχουν μόνιμα κέρδη μερικὲς βρετανικὲς καὶ γαλλικὲς ἐταιρεῖες: κάπου 12 ἑκατομμύρια τόνοι γουάνο ἐξήχθησαν ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1880, ὅταν ἡ ζήτησις αὐτοῦ τοῦ προϊόντος κατέρρευσε. Ἦταν ἓνα

ἐμπόριο ἀδιανόητο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν παγκόσμιων μαζικῶν μεταφορῶν.^{12*}

II

Οἱ οἰκονομικὲς δυνάμεις ποὺ ἔθεταν σὲ κίνηση τὴ γεωργία, στὶς χῶρες ὅπου ἦταν ἐπίδεκτικὴ σὲ ἀλλαγές, ἦταν οἱ δυνάμεις τῆς ἐπέκτασης. Ἀλλὰ στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κόσμου αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη προσέκρουε ἀναπόφευκτα σὲ κοινωνικὰ καὶ θεσμικὰ ἐμπόδια, ποὺ τὴν ἀπέτρεπαν ἢ τὴν παρακώλυαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐμποδίζεται, ἐπίσης, ἡ ἐκπλήρωση τοῦ ἄλλου μεγάλου καθήκοντος ποὺ ἀνέθετε ἡ καπιταλιστικὴ (ἢ γενικὰ ἡ βιομηχανικὴ) ἀνάπτυξη στὸν γεωργικὸ τομέα. Γιατὶ ἡ λειτουργία του στὴ σύγχρονη οἰκονομία δὲν ἦταν ἀπλῶς νὰ παρέχει τροφίμα καὶ πρῶτες ὕλες σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερες ποσότητες, ἀλλὰ ἐπίσης νὰ ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη δεξαμενὴ ἐργατικῆς δυνάμης γιὰ τὶς μὴ γεωργικὲς ἐνασχολήσεις. Τὴν τρίτη μεγάλη λειτουργία του, νὰ παρέχει δηλαδὴ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀστικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη, δὲν θὰ μπορούσε νὰ μὴν τὴν ἐπιτελεῖ, ἔστω καὶ ἀναποτελεσματικὰ καὶ στρεβλά, στὶς γεωργικὲς χῶρες, ὅπου οἱ ἄλλες πηγές ἐσόδων ποὺ ὑπῆρχαν γιὰ τὶς κυβερνήσεις καὶ τοὺς πλούσιους ἦταν λίγες.

Τὰ ἐμπόδια προέρχονταν ἀπὸ τρεῖς πηγές: τοὺς ἴδιους τοὺς χωρικούς, τοὺς κοινωνικά, πολιτικά καὶ οἰκονομικά ἀνωτέρους τους, καί, τέλος, ὀλόκληρο τὸ βᾶρος τῶν παραδοσιακῶν θεσμοποιημένων κοινωνικῶν, τῶν ὁποίων ἡ προβιομηχανικὴ γεωργία ἀποτελοῦσε τὴν καρδιὰ καὶ τὸν κορμὸ. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ὀντότητες ἦταν τὰ προκαθορισμένα θύματα τοῦ καπιταλισμοῦ, ἂν καί, ὅπως εἶδαμε, οὔτε οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ οὔτε ἡ κοινωνικὴ ἱεραρχία τῆς ὑπαίθρου ἀπειλοῦνταν ἄμεσα μὲ κατάρρευση. Τὸ λιγότερο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε, ὅμως, εἶναι ὅτι καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἀλληλένδετα φαινόμενα ἦταν, θεωρητικά, ἀσυμβίβαστα μὲ τὸν καπιταλισμὸ καὶ γι' αὐτὸ ἔτειναν νὰ ἔρχονται σὲ σύγκρουση μαζί του.

* Οἱ ἐξαγωγές γουάνο ἄρχισαν τὸ 1841, καὶ τὸ 1848 ἔφτασαν σὲ ὕψος 600.000 στερλινῶν. Στὴ συνέχεια ὁ μέσος ὄρος τους ἀνέβηκε σὲ 2,1 ἑκατομμύρια στερλίνες τὸ χρόνο στὴ δεκαετία τοῦ 1850, καὶ σὲ 2,6 ἑκατομμύρια στὴ δεκαετία τοῦ 1860, γιὰ νὰ ἀρχίσουν ἔπειτα νὰ μειώνονται.

Για τὸν καπιταλισμό, ἡ γῆ ἦταν ἓνας παράγοντας παραγωγῆς καὶ ἓνα ἐμπόρευμα, ἰδιότυπο μόνον ὡς πρὸς τὴν ἀκίνησιά καὶ τὴν περιορισμένη ποσότητά του, ἂν καὶ ἡ μαζικὴ ἀξιοποίηση νέων γαιῶν στὴν περίοδο πὺ ἐξετάζουμε ἔκανε αὐτοὺς τοὺς περιορισμοὺς νὰ φαίνονται σχετικὰ ἀσήμαντοι, πρὸς τὸ παρόν. Συνεπῶς, τὸ πρόβλημα πῶς νὰ ἀντιμετωπιστοῦν ὅσοι ἔτυχε νὰ ἔχουν στὰ χέρια τους αὐτὸ τὸ «φυσικὸ μονοπώλιο», ἐπιβάλλοντας φόρο στὴν ὑπόλοιπη οἰκονομία, φαινόταν σχετικὰ εὐκόλα ἐπιλύσιμο. Ἡ γεωργία ἦταν μιὰ «βιομηχανία» ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες κι ἔπρεπε νὰ λειτουργεῖ μὲ βάση τὴς ὑγιεῖς ἀρχὲς τῆς μεγιστοποίησης τοῦ κέρδους· ὁ κτηματίας ἦταν ἐπιχειρηματίας. Ὁ ἀγροτικὸς κόσμος, στὸ σύνολό του, ἦταν μιὰ ἀγορά, μιὰ πηγὴ ἐργασίας καὶ κεφαλαίου. Ἄν ὁ ξεροκέφαλος συντηρητισμὸς τοῦ τὸν ἐμπόδιζε νὰ κάνει αὐτὸ πὺ ἀπαιτοῦσε ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, ἔπρεπε νὰ ἐξαναγκαστεῖ νὰ τὸ κάνει.

Δὲν ὑπῆρχε τρόπος νὰ συμβιβαστεῖ αὐτὴ ἡ ἄποψη μὲ τὴν ἀντίληψη τῶν χωρικῶν ἢ τῶν μεγαλογαιοκτημόνων, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ γῆ δὲν ἦταν ἀπλῶς μιὰ πηγὴ μεγιστοποιήσιμου εἰσοδήματος, ἀλλὰ τὸ πλαίσιο τῆς ζωῆς τους, οὔτε μὲ τὴς ἀξίες κοινωνικῶν συστημάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴ γῆ καὶ μεταξὺ τους μὲσω τῆς γῆς δὲν ἦταν προαιρετικὲς, ἀλλὰ ὑποχρεωτικὲς. Ἀκόμα καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς διακυβέρνησης καὶ τῆς πολιτικῆς σκέψης, ὅπου οἱ «νόμοι τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης» μποροῦσαν εὐκολότερα νὰ γίνουιν ἀποδεκτοί, ἡ διάσταση ἦταν πλήρης. Μπορεῖ ὁ παραδοσιακὸς μεγαλογαιοκτημονισμὸς νὰ ἦταν οἰκονομικὰ ἀνεπιθύμητος, ἀλλὰ δὲν ἦταν ἄραγε τὸ συγκολλητικὸ, ὁ ἐγγυητῆς τῆς συνοχῆς μιᾶς κοινωνικῆς δομῆς, ἢ ὁποῖα μπορεῖ ἀλλιῶς νὰ διαλυόταν μὲσα στὴν ἀναρχία καὶ τὴν ἐπανάσταση; (Ἡ βρετανικὴ ἀγροτικὴ πολιτικὴ στὴν Ἰνδία ἐπρόκειτο νὰ ἀποτύχει παταγωδῶς ἐξαιτίας αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ διλήμματος.)

Ἄπο οἰκονομικὴ σκοπιά, ἴσως νὰ ἦταν ἀπλούστερα τὰ πράγματα ἂν δὲν ὑπῆρχε καθόλου ἀγροτικὸς πληθυσμὸς, ἀλλὰ ὁ σθεναρὸς συντηρητισμὸς τοῦ δὲν ἀποτελοῦσε τάχα ἐγγύηση κοινωνικῆς σταθερότητας, ὅπως οἱ εὐρωστοὶ καὶ πολυἀριθμοὶ γόνου τοῦ ἀποτελοῦσαν τὴ ραχοκοκαλιά τῶν περισσότερων στρατῶν; Σὲ μιὰ ἐποχὴ πὺ ὁ καπιταλισμὸς ἔφθειρε ὀλοφάνερα τοὺς ἐργάτες του, δὲν ἦταν ἄραγε πολυτέλεια γιὰ ἓνα κράτος νὰ στερηθεῖ μιὰ δεξαμενὴ ὑγιῶν βλαστῶν

τῆς ὑπαίθρου, μὲ τοὺς ὁποίους νὰ ἀνεφοδιάζονται οἱ πόλεις;*

Ὡστόσο, ὁ καπιταλισμὸς δὲν ἦταν δυνατὸν παρὰ νὰ καταστρέψει τὰ ἀγροτικὰ θεμέλια τῆς πολιτικῆς σταθερότητας, προπαντὸς στὶς παρυφές ἢ στὴν ἐξαρτημένη περιφέρεια τῆς ἀνεπτυγμένης Δύσης. Οἰκονομικά, ὅπως εἶδαμε, ἡ μετάβαση στὴν παραγωγή γιὰ τὴν ἀγορά, καὶ προπαντὸς ἡ μονοκαλλιέργεια ποὺ στρεφόταν πρὸς τὶς ἐξαγωγές, ἐξάρθρωσε τὶς παραδοσιακὲς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ ἀποσταθεροποίησε τὴν οἰκονομία. Πολιτικά, ὁ «ἐκσυγχρονισμὸς» συνεπαγόταν, γιὰ ἐκείνους ποὺ τὸν ἤθελαν, τὴ μετωπικὴ σύγκρουση μὲ τὸ κύριο στήριγμα τοῦ συντηρητισμοῦ, τὴν ἀγροτικὴ κοινωνία (βλ. Κεφάλαια Ζ' καὶ Η'). Οἱ ἄρχουσες τάξεις τῆς Βρετανίας, ὅπου οἱ γαιοκτῆμονες καὶ οἱ ἀγρότες τῆς προκαπιταλιστικῆς ἐποχῆς εἶχαν ἐξαφανιστεῖ, καὶ τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Γαλλίας, ὅπου εἶχε βρεθεῖ ἕνας τρόπος συνύπαρξης μὲ τὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ, θεμελιωμένος σὲ μιὰ ἀνθηρὴ καί, ὅταν ἦταν ἀναγκαῖο, προστατευόμενὴ ἐγχώρια ἀγορά, μπορούσαν νὰ στηριχτοῦν στὴ νομιμοφροσύνη τῆς ὑπαίθρου. Ἄλλὰ σὲ ἄλλες χώρες δὲν συνέβαινε αὐτό. Στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἰσπανία, στὴ Ρωσία καὶ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, στὴν Κίνα καὶ τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ, ἡ ὑπαίθρος ἔτεινε νὰ εἶναι ἕνας χώρος κοινωνικῶν ζυμώσεων καὶ περιοδικῆς ἀνάφλεξης.

Γιὰ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο λόγο, τρεῖς τύποι ἀγροτικῆς ἐπιχείρησης δέχονταν μεγαλύτερη πίεση: ἡ φυτεία δούλων, τὸ τσιφλίκι καὶ ἡ παραδοσιακὴ, μὴ καπιταλιστικὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία. Ἡ πρώτη βγῆκε ἀπὸ τὴ μέση στὴ διάρκεια τῆς περιόδου μας, μὲ τὴν κατάργηση τῆς

* «Οἱ... ἀγροτικὸς κόσμος (Bauernstand) εἶναι ἡ σωματικὰ ὑγιέστερη καὶ δυνατότερη μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ μεγαλοπόλεις, ἰδιαίτερα, πρέπει νὰ ἀνεφοδιάζονται συνεχῶς», ἔγραψε ὁ J. Conrad, ἐκφράζοντας μιὰ ἄποψη πολὺ διαδομένη στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη. «Ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τοῦ στρατοῦ... Πολιτικά, ὁ σταθερὸς χαρακτήρας του καὶ ἡ προσήλωσή του στοῦ ἔδαφος τὸν κάνουν θεμέλιο μιᾶς εὐήμερῆς κοινωνίας τῆς ὑπαίθρου... Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἦταν ἀνάκαθεν τὸ συντηρητικότερο στοιχεῖο τοῦ κράτους... Ἡ ἐκτίμηση ποὺ τρέφει γιὰ τὴν ἰδιοκτησία, ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴ γενέθλια γῆ τὸν κάνει φυσικὸ ἐχθρὸ τῶν ἐπαναστατικῶν ιδεῶν τῆς πόλης καὶ ἀπόρθητο ὄχυρὸ ἐναντίον τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν ἐπιδιώξεων. Ὁρθά, λοιπόν, ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ὁ πιὸ ἀκλόνητος στυλοβάτης κάθε ὑγιοῦς κράτους, καὶ μὲ τὴ ραγδαία ἀνάπτυξη τῶν μεγάλων πόλεων ἡ σημασία του, ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιά, αὐξάνει».¹³

δουλείας στις 'Ηνωμένες Πολιτείες και στις περισσότερες χώρες της Λατινικής 'Αμερικής, εκτός από τη Βραζιλία και την Κούβα, όπου οι μέρες της ήταν πάντως μετρημένες: καταργήθηκε επίσημα και εκεί το 1889. Στο τέλος της περιόδου μας, η δουλεία είχε ουσιαστικά περιοριστεί στις πιο καθυστερημένες χώρες της Μέσης 'Ανατολής και της 'Ασίας, όπου δέν έπαιζε πια σημαντικό ρόλο στη γεωργία. Τά τσιφλίκια διαλύθηκαν τυπικά στην Εύρώπη ανάμεσα στο 1848 και το 1868, αν και στη νότια και την ανατολική Εύρώπη οι αγρότες που είχαν πτωχέψει, και προπαντός οι άκτήμενες, παρέμεναν συχνά σε κατάσταση ήμιδουλοπαροικίας, γιατί έξακολουθούσαν να υπόκεινται σε καταθλιπτικές μη οικονομικές πιέσεις. 'Εκει όπου οι αγρότες έχουν λιγότερα νομικά και πολιτικά δικαιώματα από εκείνα που απολαμβάνουν οι πλούσιοι και οι ισχυροί, μπορούν, ό,τι και αν προβλέπει ή θεωρία, να υποκύψουν σε μη οικονομικούς καταναγκασμούς, και αυτό συνέβαινε πράγματι στα μεγάλα κτήματα της Βλαχίας, της 'Ανδαλουσίας ή της Σικελίας. Σε πολλές χώρες της Λατινικής 'Αμερικής οι υποχρεωτικές εκδουλεύσεις δέν καταργήθηκαν, αντίθετα εντάθηκαν, έτσι ώστε πολύ δύσκολα μπορούμε να μιλήσουμε για γενική κατάργηση της δουλοπαροικίας σ' αυτά τα μέρη.* Φαίνεται, ωστόσο, ότι η δουλοπαροικία έτεινε όλο και περισσότερο να περιορίζεται σε ινδιάνους αγρότες, τους οποίους έμεταλλεύονταν μη ινδιάνοι γαιοκτήμονες. 'Ο τρίτος τύπος αγροτικής επιχείρησης διατηρήθηκε, όπως είδαμε.

Οι λόγοι που όδήγησαν σ' αυτή την καθολική κατάργηση των προκαπιταλιστικών (δηλαδή μη οικονομικών) μορφών έξάρτησης των αγροτών είναι σύνθετοι. Σε μερικές περιπτώσεις, πολιτικοί παράγοντες έπαιξαν προφανώς άποφασιστικό ρόλο. Στην αυτοκρατορία των 'Αψβούργων το 1848, όπως και στη Ρωσία το 1861, αυτό που καθόρισε τη χειραφέτηση δέν ήταν τόσο η αντίδημοτικότητα της δουλο-

* 'Η διατήρηση τέτοιων υποχρεώσεων (που περιγράφονται με διάφορους τοπικούς όρους, όπως yanacopa, huasipungo κτλ.) δέν πρέπει να συγγέεται με λειτουργικά παραπλήσιους θεσμούς (π.χ. την ύποδούλωση λόγω χρεών), όπως και η εισαγωγή ξένων έργατών δεσμευμένων από περιοριστικά συμβόλαια δέν πρέπει να συγγέεται με τη δουλεία. Και οι δύο προϋποθέτουν την τυπική κατάργηση της δουλείας και προσπαθούν να την ανασυστήσουν μέσα στο πλαίσιο ενός τυπικά «ελεύθερου» συμβολαίου.

παροικίας μεταξύ τῶν ἀγροτῶν (ὅσο ἀναμφισβήτητη καὶ ἂν ἦταν) ὅσο ὁ φόβος μπροστὰ σὲ μιὰ μὴ ἀγροτικὴ ἐπανάσταση, πού θὰ ἀποκτοῦσε ἀποφασιστικὴ δύναμη κινητοποιώντας τὴ δυσἀρέσκεια τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν. Ἡ ἀγροτικὴ ἐξέγερση ἦταν ἓνα μόνιμο ἐνδεχόμενο, ὅπως ἔδειχναν οἱ ξεσηκωμοὶ τῶν ἀγροτῶν στὴ Γαλικία τὸ 1846, στὴ νότια Ἰταλία τὸ 1848, στὴ Σικελία τὸ 1860 καὶ στὴ Ρωσία μετὰ τὸν πόλεμο τῆς Κριμαίας. Ἐκεῖνο ὅμως πού φόβιζε τὶς κυβερνήσεις δὲν ἦταν οἱ τυφλὲς ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις καθαυτὲς (αὐτὲς ἦταν βραχύβιες καὶ καταστέλλονταν διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τοὺς φιλελευθέρους, ὅπως ἔγινε στὴ Σικελία¹⁴), ἀλλὰ ἡ ἐκμετάλλευση τῆς δυσφορίας τῶν ἀγροτῶν ἀπὸ στοιχεῖα πού ἤθελαν νὰ ἀνατρέψουν τὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Ἔτσι, οἱ Ἀψβοῦργοι προσπαθοῦσαν νὰ ἀπομονώσουν τὰ διάφορα κινήματα ἐθνικῆς αὐτονομίας ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴν βάση τους, καὶ τὸ ἴδιο ἔκανε ὁ τσάρος τῆς Ρωσίας στὴν Πολωνία. Χωρὶς τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου, τὰ φιλελευθέρω-ρίζοσπαστικὰ κινήματα ἦταν ἀσήμαντα στὶς γεωργικὲς χῶρες, ἢ τουλάχιστον μποροῦσαν νὰ ἀντιμετωπιστοῦν σχετικὰ εὐκόλα. Τόσο οἱ Ἀψβοῦργοι ὅσο καὶ οἱ Ρομάνοφ τὸ ἤξεραν αὐτό, καὶ ἐνεργοῦσαν ἀνάλογα.

Ὡστόσο, ἡ ἐξέγερση καὶ ἡ ἐπανάσταση, εἴτε γίνονταν ἀπὸ ἀγρότες εἴτε ἀπὸ ἄλλους, δὲν ἐξηγοῦν σχεδὸν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιλογὴ τῆς συγκεκριμένης στιγμῆς γιὰ τὴ χειραφέτηση τῶν δουλοπαροικῶν σὲ ὀρισμένες χῶρες· δὲν ἐξηγοῦν καθόλου τὴν κατάργηση τῆς δουλείας. Γιατί, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ξεσηκωμοὺς τῶν δουλοπαροικῶν, οἱ ἐξεγέρσεις τῶν δούλων ἦταν σχετικὰ σπάνιες — ἰδιαιτέρως στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖς¹⁵— καὶ ποτὲ δὲν θεωρήθηκαν πολὺ σοβαρὴ πολιτικὴ ἀπειλὴ τὸν 19ο αἰώνα. Μήπως λοιπὸν ἡ πίεση πού ὠθοῦσε πρὸς τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῆς δουλείας ἦταν οἰκονομική; Ὅπωςδήποτε, ὡς ἓνα βαθμὸ. Εἶναι εὐκόλο γιὰ τοὺς σημερινοὺς ἱστορικοὺς-οἰκονομέτρους νὰ ὑποστηρίξουν, ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅτι στὴν πραγματικότητα ἡ δουλεία ἢ ἡ δουλοπαροικία στὴ γεωργία ἦταν πιὸ ἐπικερδῆς, ἢ ἀκόμα καὶ πιὸ ἀποδοτικὴ, ἀπὸ ὅσο ἡ χρῆση ἐλεύθερης ἐργασίας.* Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχουν δίκιο, καὶ πράγματι

* Αὐτὴ ἡ ἀποψη ἔχει διατυπωθεῖ τεκμηριωμένα γιὰ τὴ δουλεία, ἂν καί, ὡς τώρα, δὲν ὑποστηρίχθηκε στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ γιὰ τὴ δουλοπαροικία.¹⁶

τὰ ἐπιχειρήματα πού προβάλλουν εἶναι ἰσχυρά. Ὡστόσο, εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι οἱ σύγχρονοι, ἐφαρμόζοντας μεθόδους καὶ λογιστικά κριτήρια τῆς ἐποχῆς τους, πίστευαν ὅτι μειονεκτοῦσε, ἂν καὶ φυσικὰ δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε ὡς ποῖο βαθμὸ ἢ ἀπόλυτα δικαιολογημένη ἀπέχθειά τους γιὰ τὴ δουλεία ἢ τὴ δουλοπαροικία ἔκανε μεροληπτικούς τοὺς ὑπολογισμούς τους. Πάντως, ὁ Τόμας Μπράσσει, ὁ ἐργολάβος σιδηροδρομικῶν ἔργων, μιλώντας μὲ τὴ φωνὴ τῆς ἐπιχειρηματικῆς κοινῆς λογικῆς, παρατήρησε γιὰ τὴ δουλοπαροικία ὅτι ἡ γεωργικὴ ἀπόδοση τῶν δουλοπάροικων στὴ Ρωσία ἦταν ἡ μισὴ ἀπὸ ἐκείνη τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Σαξονίας, καὶ μικρότερη ἀπὸ ὅ,τι σὲ ὀποιαδήποτε ἄλλη εὐρωπαϊκὴ χώρα· γιὰ τὴ δουλεία παρατήρησε ὅτι ἦταν «προφανῶς» λιγότερο παραγωγικὴ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἐργασία καὶ δαπανηρότερη ἀπὸ ὅσο νόμιζε ὁ πολὺς κόσμος, ἂν λαμβάνονταν ὑπόψη τὰ ἐξοδα ἀγορᾶς ἢ διατροφῆς καὶ συντήρησης.¹⁷ Ὁ βρετανὸς πρόξενος στὸ Περναμπουῦκο ὑπολόγισε (κάνοντας, εἶναι ἀλήθεια, ἀναφορὰ σὲ μιὰ κυβέρνηση πού ἦταν φανατικὸς πολέμιος τῆς δουλείας) ὅτι ὁ δουλοκτήτης ἔχανε 12% τόκο, τὸν ὁποῖο θὰ τοῦ ἀπέφερε διαφορετικὰ τὸ κεφάλαιο πού ξόδεψε γιὰ νὰ ἀγοράσει τοὺς δούλους. Λανθασμένες ἢ ὄχι, τέτοιες ἀπόψεις ἦταν συνηθισμένες ἔξω ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν δουλοκτητῶν.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ δουλεία βρισκόταν ὀλοφάνερα σὲ παρακμὴ, καὶ ὄχι γιὰ ἀνθρωπιστικούς λόγους, ἂν καὶ ὁ οὐσιαστικὸς τερματισμὸς τοῦ διεθνοῦς δουλεμπορίου ἐξαιτίας τῶν βρετανικῶν πιέσεων (ἡ Βραζιλία ἀποδέχτηκε τὴν κατάργηση τὸ 1850) ἀνέκοψε σαφῶς τὸν ἀνεφοδιασμὸ σὲ δούλους καὶ αὐξήσε τὴν τιμὴ τους. Οἱ εἰσαγωγῆς Ἀφρικανῶν στὴ Βραζιλία ἔπεσαν ἀπὸ 54.000 τὸ 1849 σχεδὸν στὸ μηδὲν πέντε ἔξι χρόνια ἀργότερα. Τὸ ἐσωτερικὸ δουλεμπόριο, πού οἱ ὅπαδοι τῆς κατάργησης τῆς δουλείας ἐπικαλοῦνταν συχνὰ ὡς ἐπιχείρημα, δὲν φαίνεται νὰ ἔπαιζε μείζονα ρόλο. Ἡ μετατόπιση ἀπὸ τὴ δουλικὴ στὴ μὴ δουλικὴ ἐργασία ἦταν ἐντυπωσιακὴ. Τὸ 1872 ὁ ἐλεύθερος ἔγχρωμος πληθυσμὸς τῆς Βραζιλίας ἦταν ἤδη σχεδὸν τριπλάσιος ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τῶν δούλων· ἀκόμα καὶ ἂν περιοριστοῦμε στοὺς ἀμιγεῖς νέγρους, οἱ δύο ὁμάδες ἦταν σχεδὸν ἰσάριθμες. Στὴν Κούβα, ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων εἶχε ἐλαττωθεῖ τὸ 1877 στὸ μισό: ἀπὸ 400.000 σὲ περίπου 200.000.¹⁸ Ἴσως ἀκόμα καὶ στὸν πιὸ παραδοσιακὸ τομέα τῆς χρησιμοποίησης δούλων, στὴν παραγωγὴ ζάχαρης, ἡ ἐκμηχάνιση

τῶν ζαχαρόμυλων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα καὶ ἔπειτα μείωσε τὴν ἀνάγκη γιὰ ἀνθρώπινα χέρια στὴν ἐπεξεργασία τοῦ προϊόντος, ἂν καὶ σὲ οἰκονομίες ὅπως ἡ κουβανέζικη, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἔξαρση στὴ ζήτηση ζάχαρης, ἐπέφερε μιὰ ἀντίστοιχη αὐξηση στὴ ζήτηση ἐργατικῶν χεριῶν γιὰ τὶς ὑπαίθριες ἐργασίες. Ἐν ὅμως σκεφτοῦμε τὸν ὅλο καὶ μεγαλύτερο ἀνταγωνισμὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς ζάχαρης ἀπὸ ζαχαρότευτλα καὶ τὴν ἐξαιρετικὰ μεγάλη βαρῦτητα τοῦ παράγοντα ἐργασία στὴν παραγωγή ζάχαρης ἀπὸ ζαχαροκάλαμο, θὰ καταλάβουμε γιὰ τὴν πίεση γιὰ μείωση τοῦ κόστους ἐργασίας ἦταν ὑπολογίσιμη. Μποροῦσε ἄραγε ἡ οἰκονομία τῆς φυτείας δούλων νὰ ἀντέξει τὴ διπλὴ δαπάνη τῶν μεγάλων ἐπενδύσεων σὲ μηχανήματα καὶ δούλους; Τέτοιοι ὑπολογισμοὶ ἐνθάρρυναν τὴν ἀντικατάσταση τῶν δούλων (τουλάχιστον στὴν Κούβα) ὄχι τόσο ἀπὸ ἐλεύθερη ἐργασία ὅσο ἀπὸ ἐργασία δεσμευμένη μὲ περιοριστικὰ συμβόλαια: γινόταν εἰσαγωγή Ἰνδιάνων Μάγια ἀπὸ τὸ Γιουκατάν, θυμάτων τοῦ Φυλετικῆς Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο Ζ'), ἢ Κινέζων ἀπὸ τὴν Ἄπω Ἀνατολή. Ὡστόσο, εἶναι μᾶλλον ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ δουλεία, ὡς τρόπος ἐκμετάλλευσης, βρισκόταν σὲ παρακμὴ στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ πρὶν ἀκόμα καταργηθεῖ τυπικά, καὶ ὅτι τὰ οἰκονομικὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον αὐτῆς τῆς μορφῆς ἐργασίας φαίνονταν ὅλο καὶ πειστικότερα μετὰ τὸ 1850.

Ὅσο γιὰ τὴ δουλοπαροικία, τὰ οἰκονομικὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς ἦταν καὶ γενικά καὶ εἰδικά. Γενικά, φαίνονταν αὐτονόητο ὅτι τὸ καθεστῶς ποὺ ἔδενε τοὺς χωρικοὺς μὲ τὸ ἔδαφος ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὰ ἀποδεκτὴ ἀντίληψη, προϋπέθετε τὴν ἐλεύθερη ἐργασία. Ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας, ἐπομένως, ἦταν ἀναγκαῖος ὁρος γιὰ τὴν κινητικότητα τῆς ἐλεύθερης ἐργασίας. Ἐξἄλλου, πῶς μποροῦσε μιὰ γεωργία βασισμένη στὴ δουλοπαροικία νὰ ἔχει ὀρθολογικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ, γιὰ νὰ παραθέσουμε ἕναν ρῶσο ὑπέρμαχο τῆς δουλοπαροικίας στὴ δεκαετία τοῦ 1850, «ἀποκλείει τὴ δυνατότητα νὰ προσδιοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια τὸ κόστος παραγωγῆς»;¹⁹ Ἐπίσης, ἀπέκλειε τὴν ὀρθολογικὴ προσαρμογὴ στὴν ἀγορά.

Εἰδικότερα, τόσο ἡ ἀνάπτυξη ἐγχώριας ἀγορᾶς γιὰ μιὰ ποικιλία εἰδῶν διατροφῆς καὶ γεωργικῶν πρώτων ὑλών ὅσο καὶ ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἐξαγωγικῆς ἀγορᾶς —κυρίως γιὰ σιτηρὰ— ὑπονόμειαν τὴ δου-

λοπαροικία. Στη βόρεια Ρωσία, πού ποτέ δὲν ἦταν πολὺ κατάλληλη γιὰ τὴν ἐντατικὴ καλλιέργεια δημητριακῶν, τὰ κτήματα τῶν χωρικῶν ἐπισκίαζαν τὰ τσιφλίκια στὴν παραγωγή κάνναβης, λιναριοῦ καὶ ἄλλων προϊόντων ἐντατικῆς καλλιέργειας, ἐνῶ οἱ βιοτεχνίες ἀποτελοῦσαν μιὰ ἐπιπλέον ἀγορὰ γιὰ τοὺς ἀγρότες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δουλοπάροικων πού πρόσφεραν ὑπηρεσίες μὲ τὴ μορφή ἀγγαρείας ἐλαττώθηκε — ἄλλωστε αὐτοὶ οἱ δουλοπάροικοι πάντα ἀποτελοῦσαν μειοψηφία. Συνέφερε τοὺς μεγαλογαιοκτῆμονες νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν ἀγγαρεία μὲ τὴ μίσθωση σὲ πακτωτὲς πού ἀπέβλεπαν στὴν ἀγορὰ. Στὸν ἄδειο Νότο, ὅπου ἡ παρθένα στέπα μετατρέποταν σὲ βοσκοτόπους καὶ ἀργότερα σὲ σταροχώραφα, ἡ δουλοπαροικία δὲν εἶχε μεγάλη σημασία. Ἐκεῖνο πού χρειάζονταν οἱ μεγαλογαιοκτῆμονες γιὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἔξαρση στὶς ἐξαγωγὲς γεωργικῶν προϊόντων ἦταν καλύτερες συγκοινωνίες, πιστώσεις, ἐλεύθερη ἐργασία, ἀκόμα καὶ μηχανήματα. Στὴ Ρωσία, ὅπως καὶ στὴ Ρουμανία, ἡ δουλοπαροικία ἐπιβίωσε κυρίως σὲ περιοχὲς ὅπου παραγόταν σιτάρι, περιοχὲς μὲ πυκνὸ γεωργικὸ πληθυσμὸ, ὅπου οἱ τσιφλικάδες μπορούσαν νὰ ἀντισταθμίσουν τὴ μικρὴ ἀνταγωνιστικότητά τους αὐξάνοντας τὶς ἀγγαρεῖες ἢ, ἐναλλακτικὰ, νὰ ἐλπίζουν ὅτι μὲ τὴν ἴδια μέθοδο θὰ κατάρφεναν προσωρινὰ νὰ διεισδύσουν στὴν ἀγορὰ ἐξαγωγῆς δημητριακῶν, χάρη στὶς χαμηλὲς τιμὲς τους.

Ὡστόσο, ἡ κατάργηση τῆς ἀνελεύθερης ἐργασίας δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ ἀπλῶς μὲ τὴ γλώσσα τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν. Οἱ δυνάμεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἐναντιώνονταν στὴ δουλεία καὶ τὴ δουλοπαροικία ὄχι μόνον ἐπειδὴ τὶς θεωροῦσαν οἰκονομικὰ ἀσύμφορες, οὔτε γιὰ ἠθικοὺς λόγους, ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ φαίνονταν ἀσυμβίβαστοι μὲ μιὰ κοινωνία πού βασιζόταν στὴν ἀγορὰ καὶ τὴν ἐλεύθερη ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ δουλοκτῆτες καὶ οἱ τσιφλικάδες ἦταν, σὲ γενικὲς γραμμὲς, ὑπέρμαχοι τοῦ συστήματος, γιὰ τὴν θεωροῦσαν ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ θεμέλιο τῆς κοινωνίας καὶ τῆς τάξης τους. Ἴσως μάλιστα νὰ μὴν μπορούσαν καθόλου νὰ φανταστοῦν τοὺς ἑαυτοὺς τους χωρὶς τοὺς δούλους ἢ τοὺς δουλοπάροικους, πού προσδιόριζαν τὴν κοινωνικὴ τους θέση. Οἱ ρῶσοι τσιφλικάδες δὲν στασίασαν, οὔτε μπορούσαν νὰ στασιάσουν, ἐναντίον τοῦ τσάρου, γιὰ τὸ μόνον αὐτὸς τοὺς ἐξασφάλιζε κάποια νομιμοποίηση ἀπέναντι σὲ ἕναν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ πού πίστευε βαθιὰ ὅτι ἡ γῆ

άνηκει σὲ ἐκεῖνον ποὺ τὴν καλλιιεργεῖ, ἀλλὰ ἐπίσης ὅτι ἦταν φυσικὸ νὰ ὑποτάσσεται ἱεραρχικὰ στοὺς ἐκπροσώπους τοῦ Θεοῦ καὶ στὸν αὐτοκράτορα. Ὡστόσο, ἀντιτάχθηκαν σθεναρὰ στὴ χειραφέτηση. Ἡ χειραφέτηση ἐπιβλήθηκε ἔξωθεν ἢ ἄνωθεν καὶ μὲ ἀνώτερη βία.

Ἄν ἡ κατάργηση τῆς δουλείας καὶ ἡ χειραφέτηση τῶν δουλοπαρόικων ἦταν προῖον οἰκονομικῶν δυνάμεων καὶ μόνον, δὲν θὰ εἶχε παραγάγει τόσο ἀπογοητευτικὰ ἀποτελέσματα στὴ Ρωσία καὶ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Οἱ περιοχὲς ὅπου ἡ δουλεία ἢ ἡ δουλοπαροικία ἦταν σχετικὰ ἀσήμαντες ἢ γνήσια «ἀντιοικονομικὲς» — π.χ. ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια Ρωσία ἢ οἱ παραμεθόριες καὶ οἱ νοτιοδυτικὲς πολιτεῖες τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν— προσαρμόστηκαν εὐκολὰ στὴν κατάργηση τοῦ παλιοῦ συστήματος. Ἄλλὰ στὶς περιοχὲς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸν πυρήνα του, τὰ προβλήματα ἦταν πολὺ πιὸ δυσεπίλυτα. Ἐτσι, στὶς καθαρὰ ρωσικὲς ἐπαρχίες τῆς «μαύρης γῆς» (κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν Οὐκρανία καὶ τὸ σύνορο τῆς στέπας) ἡ καπιταλιστικὴ γεωργία ἀναπτυσσόταν πολὺ ἀργά, ὁ θεσμὸς τῆς ἀγγαρείας ἔμεινε κυρίαρχος ὡς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1880, ἐνῶ ἡ επέκταση τῆς καλλιεργημένης γῆς (σὲ βάρος τῶν λιβαδιῶν καὶ τῶν βοσκοτόπων καὶ μὲ ἀντίτιμο τὴν ἐνίσχυση τοῦ παλιοῦ συστήματος τῆς τριαγρίας)* ὕστεροῦσε πολὺ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη στὰ σιτοπαραγωγὰ ἐδάφη τῆς νότιας Ρωσίας.** Μὲ δυὸ λόγια, τὰ καθαρὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τῆς οἰκονομίας τοῦ φυσικοῦ καταναγκασμοῦ παρέμειναν ἀμφισβητήσιμα.

Στὶς πρώην δουλοκτητικὲς οἰκονομίες, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, ἀφοῦ ὁ Νότος εἶχε κατακτηθεῖ καὶ ἡ παλιὰ ἀριστοκρατία τῶν φυτειῶν ἦταν ἀνίσχυρη, τουλάχιστον προσωρινὰ (δὲν ἄργησε νὰ ἐπανέλθει). Στὴ Ρωσία, τὸ τσαρικό καθεστῶς σεβάστηκε καὶ ἐγγυήθηκε, ὅπως ἦταν φυσικό, τὰ συμφέροντα τῆς τάξης

* [Παλιὸ σύστημα καλλιέργειας, κατὰ τὸ ὁποῖο ἡ ἀξιοποιήσιμη ἐπιφάνεια χωρίζεται σὲ τρία μέρη καὶ ἡ καλλιέργεια ἀκολουθοῦσε ἕναν τριετὴ κύκλο, μὲ τὴ σειρά: χειμερινὰ δημητριακὰ - θερινὰ δημητριακὰ - ἀγροανάπαυση. Σ.τ.Μ.]

** Ἡ μέση αὐξηση τῆς καλλιεργησίμης ἐκτασης στὴ ζώνη τῆς μαύρης γῆς ἀνάμεσα στὴ δεκαετία τοῦ 1860 καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1880 ἦταν περίπου 60%. Ἄλλὰ στὴ νότια Οὐκρανία, τὸν κάτω ροῦ τοῦ Βόλγα, τὸν βόρειο Καύκασο καὶ τὴν Κριμαία διπλασιάστηκε, ἐνῶ στὸ Κούρσκ, τὸ Ρυαζάν, τὸ Ὁρέλ καὶ τὸ Βορόνιεζ αὐξήθηκε (ἀνάμεσα στὸ 1860 καὶ τὸ 1913) κατὰ λιγότερο ἀπὸ 25%.²⁰

τῶν τσιφλικιάδων. Ἐδῶ τὸ πρόβλημα εἶναι μᾶλλον γιατί ἡ χειραφέτηση τῶν δουλοπάροικων ἔδωσε μιὰ λύση τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος ποῦ δὲν ἱκανοποιοῦσε οὔτε τὴν ἀριστοκρατία τῶν γαιοκτημόνων οὔτε τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμοὺς οὔτε ὄσους προσέβλεπαν πρὸς μιὰ γνήσια καπιταλιστικὴ γεωργία. Καὶ στὶς δύο χῶρες ἡ ἀπάντηση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ποιά εἶναι ἡ ἄριστη μορφή γεωργίας (καὶ ἰδιαίτερα γεωργίας μὲ μαζικὴ παραγωγή) κάτω ἀπὸ καπιταλιστικὲς συνθῆκες.

Ἐπάρχουν δύο βασικὲς παραλλαγές τῆς καπιταλιστικῆς γεωργίας, τὶς ὁποῖες ὁ Λένιν ὀνόμασε ἀντίστοιχα «πρωσικὸ» καὶ «ἀμερικανικὸ» τρόπο. Στὴν πρώτη περίπτωση ἔχουμε μεγάλα ἀγροκτήματα, διευθυνόμενα ἀπὸ καπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες-γαιοκτῆμονες ποῦ χρησιμοποιοῦν μισθωτὴ ἐργασία, καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση ἀνεξάρτητους κτηματίες, μεγάλους ἢ μικροὺς, ποῦ ἔχουν ἐμπορικοὺς προσανατολισμοὺς καὶ χρησιμοποιοῦν ἐπίσης μισθωτὴ ἐργασία, ὅπου εἶναι ἀπαραίτητο, ἂν καὶ σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα. Καὶ οἱ δύο τύποι προϋποθέτουν μιὰ οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ, ἐνῶ καὶ πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸ θρίαμβο τοῦ καπιταλισμοῦ τὰ περισσότερα μεγάλα ἀγροκτήματα ποῦ λειτουργοῦν ὡς παραγωγικὲς μονάδες ὑπάρχουν γιὰ νὰ πωλοῦν ἓνα μεγάλο ποσοστὸ τοῦ προϊόντος τους,* τὰ περισσότερα ἀγροτικὰ ὑποστατικὰ δὲν κάνουν τὸ ἴδιο, παρὰ προορίζονται πρωταρχικὰ γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση. Ἔτσι, τὸ πλεονέκτημα τῶν μεγάλων κτημάτων καὶ φυτειῶν γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη δὲν βρισκόταν τόσο στὴν τεχνολογικὴ ὑπεροχὴ τους, τῆ μεγαλύτερη παραγωγικότητά τους, τῆ μεγάλῃ κλίμακα τῆς ἐπιχείρησης κτλ., ὅσο στὴ μεγάλη ἱκανότητά τους νὰ δημιουργοῦν γεωργικὰ πλεονάσματα γιὰ τὴν ἀγορά. Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀγροτιὰ παρέμενε «προεμπορικὴ», ὅπως σὲ μεγάλα τμήματα τῆς Ρωσίας καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἀπελεύθερων δούλων τῆς Βόρειας καὶ τῆς Νότιας Ἀμερικῆς ποῦ ἐπανερχόνταν στὴ γεωργία γιὰ νὰ αὐτοσυντηρηθοῦν, τὸ μεγάλο κτῆμα διατήρησε αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα, ἀλλὰ χωρὶς τοὺς φυσικοὺς καταναγκασμοὺς τῆς δουλοπαροικίας ἢ τῆς δουλείας δυσκολευόταν τώρα περισσότερο νὰ βρεῖ ἐργατικὰ χέρια, ἐκτὸς ἂν οἱ πρῶην δούλοι ἢ δουλοπάροικοι ἦταν ἀκτῆμονες ἢ εἶχαν

* Βέβαια, ἓνα μεγάλο κτῆμα δὲν εἶναι ἀπαραίτητως παραγωγικὴ μονάδα. Μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἀποφέρει εἰσοδήματα μὲ τὴ μορφή μισθώματος (σὲ χρῆμα ἢ εἶδος) ἢ ἐνὸς μεριδίου ἀπὸ τὴ σοδειὰ (μορτῆ) τῶν καλλιεργητῶν, ποῦ ἀποτελοῦν τὶς πραγματικὲς μονάδες παραγωγῆς.

τόσο λίγη γῆ ὥστε ἀναγκάζονταν νὰ γίνουν ἔμμισθοι ἀγρουργάτες —στὴν περίπτωσι, βέβαια, πού δὲν ἔβρισκαν δελεαστικότερη δουλειά.

Ἄλλὰ οἱ περισσότεροὶ πρῶν δοῦλοι ἀπέκτησαν πράγματι κάποια ἔκτασι γῆς (ὄχι πάντως τὰ «160 στρέμματα κι ἓνα μουλάρει» πού ὄνειρεύονταν) καὶ οἱ περισσότεροὶ πρῶν δουλοπάροικοι, παρόλο πού ἔχασαν ἀρκετὴ γῆ ἀπὸ τοὺς μεγαλογαιοκτημόνες (ιδιαίτερα στὶς ζῶνες ὅπου ἐπεκτεινόταν ἡ ἐμπορικὴ γεωργία),* παρέμειναν ἀγρότες. Στὴν πραγματικότητά, ἡ ἐπιβίωσι —καὶ μάλιστα ἡ ἐνίσχυσι— τῆς παλιᾶς κοινότητος τοῦ χωριοῦ, μὲ τὶς ρυθμίσεις τῆς γιὰ τὴν περιοδικὴ δίκαιη ἀνακατανομὴ τῆς γῆς, ἀποτελοῦσε ἐγγύησι γιὰ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη τάσι τῶν μεγαλογαιοκτημόνων νὰ πακτώνουν τὰ κτήματά τους σὲ ἐπίμορτους, γιὰ νὰ ἀντικαταστήσουν τὶς καλλιέργειες πού προκαλοῦσαν στοὺς ἴδιους περισσότερες δυσκολίες παραγωγῆς. Τὸ ἂν ἡ ρωσικὴ ἀριστοκρατία γῆς, τσιφλικάδες ὅπως ὁ κόμης Ροστόφ τοῦ Τολστόι ἢ ἡ Ρανιέφσκαγια τοῦ Τσέχοφ, εἶχαν περισσότερες ἢ λιγότερες πιθανότητες νὰ μετεξελιχθοῦν σὲ ἀγροτοκαπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες ἀπὸ ὅσες οἱ ἀμερικανοὶ προεμφυλιακοὶ ἰδιοκτητῆτες φυτειῶν, πού ὄνειρεύονταν τὸν Οὐῶλτερ Σκότ, εἶναι ἄλλο ζήτημα.

Ἄλλὰ ἂν ὁ «πρωσοικὸς» δρόμος δὲν ἀκολουθήθηκε συστηματικά, τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸν «ἀμερικανικόν». Ὁ τελευταῖος σήμαινε τὴ δημιουργία ἐνὸς μεγάλου σώματος ἀγροτῶν μὲ ἐπιχειρηματικὸ χαρακτήρα, πού παρῆγαν κυρίως γιὰ τὴν ἀγορά. Ἀπαραίτητη προϋπόθεσι γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἦταν νὰ ἔχει τὸ κτῆμα ἐμβαδὸν ὄχι μικρότερο ἀπὸ ἓνα μίνιμουμ, πού ποίκιλλε ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις. Ἔτσι, στὶς νότιες Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς μετεμφυλιακῆς ἐποχῆς, «ἡ πείρα ἔδειξε ὅτι εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορεῖ νὰ ἀποκομίσει κέρδος ἓνας καλλιεργητῆς τοῦ ὁποίου ἡ ἐτήσια σοδειὰ εἶναι λιγότερη ἀπὸ πενήντα μπάλες... Ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ βγάλει τὸ λιγότερο ὀκτῶ ἢ δέκα μπάλες, δὲν ἔχει σχεδὸν κανένα στόχο στὴ ζωὴ του καὶ κανένα μέσο βιοπορισμοῦ».²¹ Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, πολλοὶ ἀγρότες ἐξακολούθησαν νὰ καλλιεργοῦν τὴ γῆ ἀπλῶς γιὰ νὰ αὐτοσυντηρηθοῦν, ἂν τὰ χωράφια τους τοὺς παρεῖχαν αὐτὴ τὴ δυνατότητα, ἢ, σὲ διαφορετικὴ περίπτω-

* Ἄλλὰ στὴν κεντρικὴ ζώνη τῆς μαύρης γῆς οἱ ἀπώλειες ἦταν μικρὲς ἢ ὑπῆρξαν ἀκόμα καὶ κέρδη.

ση, αναγκάζονταν να ξενοδουλέψουν για να καλύψουν την ανεπάρκεια των χωραφιῶν τους (ἀπὸ τὰ ὅποια συχνὰ ἔλειπαν ὑποζύγια ἢ κάρα). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι μέσα στοὺς κόλπους τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου ἀναπτύχθηκε ἓνα ὑπολογίσιμο πλῆθος ἀπὸ ἐμπόρους ἀγρότες (στὴ Ρωσία εἶχε ἤδη ἀποκτήσει σημαντικὴ βαρῦτητα τὴ δεκαετία τοῦ 1880), ἀλλὰ ἡ ταξικὴ διαφοροποίηση ἐμποδιζόταν ἀπὸ διάφορους παράγοντες — τὸ ρατσισμὸ στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, τὴν ἀντοχὴ τῆς ὀργανωμένης κοινότητος τοῦ χωριοῦ στὴ Ρωσία* — καὶ ὄχι σπάνια οἱ πλήρως ἐμπορικοποιημένοι καὶ καπιταλιστικοὶ τομεῖς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἦταν ἔμποροι ἢ πιστωτὲς ποὺ προέρχονταν ἀπ' ἔξω (ἐμπορικὲς ἐταιρεῖες καὶ τράπεζες).

Οὔτε ἡ ἀπελευθέρωση τῶν δούλων, λοιπόν, οὔτε ἡ χειραφέτηση τῶν δουλοπάροικων ἔδωσαν ἱκανοποιητικὴ γιὰ τὸν καπιταλισμὸ λύση στὸ «ἀγροτικὸ πρόβλημα», καὶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορούσε νὰ δοθεῖ τέτοια λύση, ἐκτὸς ἂν ὑπῆρχαν ἤδη οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς καπιταλιστικῆς γεωργίας, ὅπως συνέβαινε στὶς περιοχὲς ποὺ βρίσκονταν στὶς παρυφῆς τῆς δουλοκτητικῆς/δουλοπαροικιακῆς οἰκονομίας, π.χ. στὸ Τέξας ἢ (στὴν Εὐρώπη) στὴ Βοημία καὶ σὲ τμῆματα τῆς Οὐγγαρίας. Ἐκεῖ βλέπουμε νὰ ἐφαρμόζεται τὸ «πρωσικὸ» καί/ἢ τὸ «ἀμερικανικὸ» πρότυπο. Τὰ μεγάλα κτῆματα τῆς ἀριστοκρατίας μεταμορφώθηκαν, μερικὲς φορές μὲ τὴ βοήθεια χρηματικῶν ἐνέσεων ἀπὸ τὶς ἀποζημιώσεις γιὰ τὴν κατάργηση τῶν ἀγγαρειῶν,** σὲ καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις. Στὰ τσεχικὰ ἐδάφη, αὐτὲς οἱ ἐπιχειρήσεις εἶχαν στὴν κατοχὴ τους, στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, τὸ 43% τῶν ζυθοποιεῶν, τὸ 65% τῶν ἐργοστασίων παραγωγῆς ζάχαρης καὶ τὸ 60% τῶν διυλιστηρίων οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν. Ἐδῶ, μὲ τὴν εἰδίκευση σὲ καλλιέργειες ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἐντατικὴ ἐργασία, ἄχμαζαν ὄχι μόνον μεγάλα κτῆματα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν

* Ἐδῶ ἡ χειραφέτηση εἶχε ἓνα ἀποτέλεσμα παράδοξο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ φιλελευθερισμοῦ: ἀπέσπασε τοὺς χωρικοὺς ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ ἐπίσημου νόμου καὶ τοὺς ὑπῆγαγε στὸ ἐθιμικὸ δίκαιο τῆς ἀγροτικῆς τάξης, ποὺ δὲν ἦταν καθόλου εὐνοϊκὸ γιὰ τὸν καπιταλισμὸ.

** Στὴν Τσεχία, οἱ Σβάρτσενμπεργκ πῆραν ἀποζημίωση 2,2 ἑκατομμύρια φιορίνια, οἱ Λόμπκοβιτς 1,2 ἑκατομμύρια, οἱ Βάλντσταῖν καὶ ὁ Ἀλόις Λίχτενσταῖν περίπου 1 ἑκατομμύριο καθέννας, οἱ Κίνσκυ, Ντῆτριχσταῖν καὶ Κολλορέντο-Μάνσφελντ γύρω στὶς 500.000 καθέννας.²²

μισθωτή εργασία, αλλά και μεγάλα ύποστατικά αγροτών,* τὰ ὁποῖα μάλιστα ἄρχισαν νὰ συναγωνίζονται τὰ πρῶτα. Στὴν Οὐγγαρία, τὰ κτήματα τῶν μεγαλογαιοκτημόνων διατήρησαν τὴν ὑπεροχὴ καὶ οἱ ἐντελῶς ἀκτῆμονες δουλοπάροικοι ἀπέκτησαν τὴν ἐλευθερία τους χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκτήσουν καθόλου γῆ.²⁴ Ὡστόσο, ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτικῆς τάξης σὲ πλούσιους καὶ φτωχοὺς ἢ ἀκτῆμονες ἦταν ἔντονη καὶ στὴν προηγμένη Τσεχία, ὅπως δείχνει τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν αἰγῶν —τοῦ τυπικοῦ ζώου τῶν φτωχῶν— σχεδὸν διπλασιάστηκε ἀνάμεσα στὸ 1846 καὶ τὸ 1869. (Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ κατὰ κεφαλὴ παραγωγή βοδινοῦ κρέατος διπλασιάστηκε καὶ αὐτή, πράγμα ποὺ ἀντικατοπτρίζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς τροφίμων στὶς μεγάλες πόλεις.)

Ἄλλὰ στὶς περιοχὲς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸν πυρήνα τοῦ παλιοῦ συστήματος φυσικοῦ καταναγκασμοῦ, ὅπως ἡ Ρωσία καὶ ἡ Ρουμανία, ὅπου ἡ δουλοπαροικία διατηρήθηκε περισσότερο ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου, οἱ ἀγρότες παρέμειναν μιὰ σχετικὰ ὁμοιογενὴς μάζα (ἐκτὸς ὅπου τὴ διαιροῦσε ἡ φυλὴ ἢ ἡ ἐθνικότητα) καὶ δυσαρεστημένη, ἂν ὄχι δυνητικὰ ἐπαναστατικὴ. Μπορεῖ νὰ ἔμενε ἀδρανὴς, ἐπειδὴ ἦταν ἀνίσχυρη, ἐξαιτίας τῆς φυλετικῆς καταπίεσης ἢ τῆς ἐξάρτησης τῶν ἀκτῆμόνων, ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς νέγρους τῆς ὑπαίθρου στὸν ἀμερικανικὸ Νότο ἢ μὲ τοὺς ἀγρργάτες στὶς πεδιάδες τῆς Οὐγγαρίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, οἱ παραδοσιακοὶ ἀγρότες, ἰδιαιτέρα ὅταν ἦταν ὀργανωμένοι σὲ κοινότητες, ἀπέκτησαν, θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεῖς, μεγαλύτερο σθένος ἀπὸ πρὶν. Ἡ Μεγάλὴ Ὑφεση τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ἐγκαινίασε μιὰ ἐποχὴ ἀναταραχῆς στὴν ὕπαιθρο καὶ ἀγροτικῶν ἐπαναστάσεων.

Θὰ μπορούσε ἄραγε νὰ ἀποφευχθεῖ αὐτὸ μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς «ὀρθολογικότερης» μορφῆς χειραφέτησης; Ἀμφίβολο. Γιατὶ διαπιστώνουμε πολὺ παραπλήσια ἀποτελέσματα στὶς περιοχὲς ὅπου ἡ προσπάθεια νὰ δημιουργηθοῦν οἱ συνθήκες γιὰ μιὰ καπιταλιστικὴ γεωργία

* Ὑπολογίζεται ὅτι τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 19ου αἰῶνα, τουλάχιστον στὴν Οὐγγαρία, ἓνα γιόχ (περίπου 6 στρέμματα) ἀπαιτοῦσε ἐργασία μιᾶς μέρας ἂν ἦταν βοσκότοπος, 6 ἡμερῶν ἂν ἦταν λιβάδι, 8,5 ἡμερῶν ἂν ἦταν σπαρμένο μὲ δημητριακὰ, 22 ἡμερῶν ἂν ἦταν σπαρμένο μὲ καλαμπόκι, 23 ἡμερῶν ἂν ἐπρόκειτο γιὰ πατάτες, 30 ἡμερῶν γιὰ βολβόρριζα, 35 ἡμερῶν γιὰ κηπευτικὰ, 40 ἡμερῶν γιὰ ζαχαρότευτλα, 120 ἡμερῶν γιὰ ἀμπέλια καὶ 160 ἡμερῶν γιὰ καπνὰ.²³

δὲν ἔγινε μὲ κάποιον οἰκουμενικὸν διάταγμα, πὺ καταργοῦσε τὴν οἰκονομία τοῦ φυσικοῦ καταναγκασμοῦ, ἀλλὰ μὲ μιὰ γενικότερη στρατηγικὴ ἐπιβολῆς τοῦ νόμου τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ: μετατροπὴ ὅλης τῆς ἔγγειας ἰδιοκτησίας σὲ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ τῆς γῆς σὲ ἐμπόρευμα πὺ μποροῦσε νὰ πουληθεῖ ἐλεύθερα, ὅπως κάθε ἄλλο. Θεωρητικὰ, αὐτὴ ἡ διαδικασία εἶχε ἤδη ἐφαρμοστεῖ σὲ μεγάλη κλίμακα τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο Η'), ἀλλὰ στὴν πράξιν δέχτηκε τεράστια ὠθησὴ μετὰ τὸ 1850, χάριν στὸ θρίαμβο τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Αὐτὸ σήμαινε, πάνω ἀπὸ ὅλα, τὴ διάλυση τῶν παλιῶν κοινοτικῶν ὀργανώσεων καὶ τὴν κατανομὴ ἢ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῆς γῆς πὺ ἀποτελοῦσε συλλογικὴ ἰδιοκτησία ἢ βρισκόταν στὰ χέρια μὴ οἰκονομικῶν θεσμῶν, ὅπως ἡ Ἐκκλησία. Ἐκεῖ πὺ αὐτὸ συνέβη μὲ τὸν πιὸ δραματικὸ καὶ ἀμείλικτο τρόπο ἦταν στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ, π.χ. στὸ Μεξικὸ τοῦ Χουάρες κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἢ στὴ Βολιβία τοῦ δικτάτορα Μελαρχο (1866-71). Ἀλλὰ ἔγινε σὲ μεγάλη κλίμακα καὶ στὴν Ἰσπανία μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1854, στὴν Ἰταλία μετὰ τὴν ἐνοποίηση τῆς χώρας ὑπὸ τοὺς φιλελεύθερους θεσμοὺς τοῦ Πεδεμοντίου, καὶ παντοῦ ἄλλου ὅπου θρίαμβευε ὁ οἰκονομικὸς καὶ νομικὸς φιλελευθερισμὸς. Καὶ ὁ φιλελευθερισμὸς προέλαυνε ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου οἱ κυβερνήσεις δὲν ἦταν τυφλὰ παραδομένες στὸν σταυροφορικὸ ζῆλο τους γι' αὐτόν. Οἱ γαλλικὲς ἀρχὲς ἔκαναν κάποιες προσπάθειες νὰ διαφυλάξουν τὴν κοινοτικὴν περιουσίαν τῶν μουσουλμάνων ὑπηκόων τους στὴν Ἀλγερία, ἔστω καὶ ἂν ὁ Ναπολέων Γ' (στὸ ψήφισμα τοῦ 1863) θεώρησε ἀπαράδεκτο νὰ μὴν κατοχυρώνονται τυπικὰ τὰ δικαιώματα ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς γιὰ τὰ μέλη τῶν μουσουλμανικῶν κοινοτήτων, «ὅπου αὐτὸ εἶναι ἐφικτὸ καὶ ἐπίκαιρον» —μέτρο πὺ στὴν πράξιν ἐπέτρεψε στοὺς Εὐρωπαίους, γιὰ πρώτη φορά, νὰ τὰ ἐξαγοράζουν. Ὡστόσο, δὲν ἐπρόκειτο γιὰ διάταγμα πὺ ἀπέβλεπε στὴν γενικὴ ἀπαλλοτρίωση, ὅπως ὁ νόμος τοῦ 1873, ὁ ὁποῖος (μετὰ τὴν μεγάλη ἐξέγερση τοῦ 1871) προέβλεπε τὴν ἀμειψὴ ὑπαγωγὴ τῆς ἰθαγενοῦς ἰδιοκτησίας στὸ γαλλικὸ νομικὸ καθεστῶς. Αὐτὸ τὸ μέτρο «εἶναι ζήτημα ἂν ὠφέλησε κανέναν ἄλλον ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς [εὐρωπαίους] ἐπιχειρηματίες καὶ κερδοσκόπους». ²⁵ Μὲ τὴν χωρὶς ἐπίσημη ὑποστήριξη, οἱ μουσουλμάνοι ἔχασαν τὴ γῆ τους πρὸς ὄφελος λευκῶν ἐποίκων ἢ κτηματικῶν ἑταπειῶν.

Ἡ ἀπληστία ἔπαιζε ρόλο σὲ τέτοιες ἀπαλλοτριώσεις: ἀπληστία τῶν κυβερνήσεων γιὰ κέρδη ἀπὸ τὶς πωλήσεις γῆς ἢ ἄλλα ἔσοδα, ἀπληστία τῶν μεγαλογαιοκτημόνων, τῶν ἐποίκων ἢ τῶν κερδοσκόπων γιὰ κτήματα πὺ μποροῦσαν νὰ ἀποκτηθοῦν εὐκολὰ καὶ φτηνά. Ἄλλὰ θὰ ἦταν ἄδικο νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε στοὺς νομοθέτες τὴν εἰλικρινὴ πεποίθηση ὅτι ἡ μετατροπὴ τῆς γῆς σὲ ἐμπόρευμα καὶ ἡ μετατροπὴ κοινοτικῶν γαιῶν, ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, κληροδοτημάτων καὶ ἄλλων ἱστορικῶν ξεπερασμένων λειψάνων ἐνὸς ἀνορθολογικοῦ παρελθόντος σὲ ἰδιωτικὰ ἀκίνητα θὰ γινόταν, ἀπὸ μόνη της, ἡ βάση μιᾶς ἱκανοποιητικῆς ἀνάπτυξης τῆς γεωργίας. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν συνέβη, τουλάχιστον γιὰ τοὺς ἀγρότες, πὺ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀρνήθηκαν νὰ μεταλλαχθοῦν σὲ μιὰ ἀκμαία τάξη ἐμποροκτηματιῶν, ἀκόμα καὶ ὅταν εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ κάνουν. (Οἱ περισσότεροι δὲν τὴν εἶχαν, ἀφοῦ δὲν διέθεταν τὰ μέσα νὰ ἀποκτήσουν τὴ γῆ πὺ προσφερόταν στὴν ἀγορά, οὔτε κὰν μποροῦσαν νὰ καταλάβουν τὶς περίπλοκες νομικὲς διαδικασίες πὺ ὀδηγοῦσαν στὴν ἀπαλλοτριώσῃ της.) Μπορεῖ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη νὰ μὴν ἐνίσχυσε τὸ «λατιφούνδιο» καθαυτὸ (ὁ ὄρος εἶναι ἀμφίσημος καὶ διαποτισμένος ἀπὸ τὴν πολιτικὴ μυθολογία), ἀλλὰ ὅποιος καὶ ἂν ἐνισχύθηκε, αὐτὸς πάντως δὲν ἦταν ὁ αὐτοσυντήρητος ἀγρότης, παλιοῦ ἢ νέου τύπου, οὔτε ὁ περιθωριακὸς χωρικός, πὺ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν κοινόκτητη γῆ, καί, σὲ περιοχὲς πὺ δεινοπαθοῦσαν ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση καὶ τὴ διάβρωση τοῦ ἐδάφους, οὔτε ἡ ἴδια ἡ γῆ, πὺ δὲν τὴν προστάτευε πιά ὁ κοινοτικὸς ἔλεγχος τῆς χρήσης της.* Τὸ κύριο ἀποτέλεσμα τῆς φιλελευθεροποίησης ἦταν ἡ ὄξυνση τῆς ἀγροτικῆς δυσαρέσκειας.

Τὸ καινούριο στοιχεῖο αὐτῆς τῆς δυσαρέσκειας ἦταν ὅτι τώρα μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει σὲ κινητοποιήσεις ὀργανωμένες ἀπὸ τὴν πολιτικὴ Ἀριστερά. Στὴν πράξη, αὐτὸ δὲν συνέβαινε ἀκόμα, ἂν ἐξαίρεσουμε ὀρισμένα τμήματα τῆς νότιας Εὐρώπης. Στὴ Σικελία καὶ τὴ νότια Ἰταλία ἡ ἀγροτικὴ ἐξέγερση τοῦ 1860 προσηλώθηκε στὸν Γαριβάλδη, ἕναν μεγαλοπρεπὴ ξανθὸ ἄντρα μὲ κόκκινο πουκάμισο, πὺ φαινόταν ἀπὸ τὴν κορφή ὡς τὰ νύχια γνήσιος ἀπελευθερωτῆς τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ὁποίου ἡ πίστη σὲ ἕνα ριζοσπαστικὸ, δημοκρατικὸ, ἀ-

* Ὁ Raymond Carr ἐπισημαίνει ὅτι, στὴν Ἰσπανία, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα «τὸ δασικὸ ζήτημα ἀρχίζει νὰ ἀποτελεῖ κεντρικὸ θέμα στὴν παλιγγενεσιακὴ βιβλιογραφία».²⁶

βασίλευτο, ακόμα και άοριστα «σοσιαλιστικό» πολίτευμα δὲν ἔδειχνε καθόλου ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν πίστη τῶν χωρικῶν σὲ ἁγίους, στὴν Παναγία, στὸν πάπα καὶ (ἔξω ἀπὸ τὴ Σικελία) στὸν βουρβόνο βασιλιά. Στὴ νότια Ἰσπανία ὁ ἀντιμοναρχισμὸς καὶ ἡ Διεθνῆς (μὲ τὴ μπακουινική μορφή της) σημειῶναν ραγδαία πρόοδο: ἀνάμεσα στὸ 1870 καὶ τὸ 1874 δὲν ὑπῆρχε σχεδὸν οὔτε μία πόλη ἢ κωμόπολη στὴν Ἀνδαλουσία ποὺ νὰ μὴν εἶχε τὴν «ἐργατικὴ ἑταιρεία» της.²⁷ (Στὴ Γαλλία, φυσικά, ὁ ἀντιμοναρχισμὸς, ἡ κυρίαρχη μορφή τῆς Ἀριστερᾶς, εἶχε ἤδη ἐδραιωθεῖ σὲ ὀρισμένες ἀγροτικὲς περιοχὲς μετὰ τὸ 1848 καί, μὲ μιὰ μετριοπαθῆ μορφή, ἀπολάμβανε τὴν ὑποστήριξη τῆς πλειοψηφίας σὲ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς μετὰ τὸ 1871.) Ἴσως μιὰ ἀγροτικὴ ἐπαναστατικὴ Ἀριστερὰ νὰ ἐμφανίστηκε στὴν Ἴρλανδία μὲ τοὺς Φένιους τὴ δεκαετία τοῦ 1860, γιὰ νὰ κραταιωθεῖ στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 1880 μὲ τὸν πανίσχυρο Ἀγροτικὸ Σύνδεσμο.

Εἶναι γεγονός ὅτι σὲ ἓνα σωρὸ χῶρες, ακόμα καὶ στὴν Εὐρώπη —καί, οὐσιαστικά, σὲ ὅλες τὶς ἐξωευρωπαϊκὲς χῶρες— ἡ Ἀριστερά, ἐπαναστατικὴ ἢ ἄλλη, δὲν εἶχε ακόμα ἀπήχηση στοὺς ἀγροτικούς πληθυσμούς, ὅπως ἀνακάλυψαν οἱ ρῶσοι λαϊκιστὲς (βλ. Κεφάλαιο Θ') ὅταν ἀποφάσισαν, τὴ δεκαετία τοῦ 1870, νὰ «πᾶνε πρὸς τὸ λαό». Ὅσο ἡ Ἀριστερὰ εἶχε τὴν ἀφετηρία της στὶς πόλεις καὶ εἶχε κοσμικό, ἂν ὄχι ἔντονα ἀντικληρικὸ χαρακτήρα (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ'), ὅσο περιφρονοῦσε τὴν ἀγροτικὴ «ὀπισθοδρομικότητα» καὶ ἀδυνατοῦσε νὰ κατανοῆσει τὰ προβλήματα τῆς ὑπαίθρου, ἡ ἀγροτικὴ τάξη ἐξακολουθοῦσε σὲ πολλὲς περιπτώσεις νὰ τὴν ἀντιμετωπίζει μὲ καχυποψία καὶ ἐχθρότητα. Ἡ ἐπιτυχία ποὺ εἶχαν στὴν ἰσπανικὴ ὑπαίθρο οἱ φανατικὰ ἀντιχριστιανοὶ ἀναρχικοὶ ἢ στὴ γαλλικὴ ὑπαίθρο οἱ ρεπουμπλικάνοι ἀποτελοῦσαν ἐξαιρέσεις. Ὡστόσο, ἐκείνη τὴν περίοδο, τουλάχιστον στὴν Εὐρώπη, ἡ συντηρητικὴ ἐξέγερση τῆς ὑπαίθρου ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ βασιλιᾶ, ἐναντίον τῶν ἄθεων καὶ φιλελεύθερων πόλεων, ἔγινε πιά σπάνιο φαινόμενο. Ἀκόμα καὶ ὁ δεῦτερος Πόλεμος τῶν Καρλιστῶν στὴν Ἰσπανία (1872-76) ἐξαπλώθηκε πολὺ λιγότερο ἀπὸ ὅσο ὁ πρῶτος, στὴ δεκαετία τοῦ 1830, καὶ οὐσιαστικά ἔμεινε περιορισμένος στὶς βασικινὲς ἐπαρχίες. Καθὼς ἡ μεγάλη οἰκονομικὴ ἔξαρση τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 παραχώρησε τὴ θέση της στὴν ἀγροτικὴ κρίση τοῦ τέλους

τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ τῆς δεκαετίας τοῦ 1880, δὲν μποροῦσε πιά νὰ θεωρηθεῖ δεδομένο ὅτι ἡ ἀγροτικὴ τάξη ἀποτελοῦσε συντηρητικὸ στοιχεῖο στὴν πολιτικὴ.

Ἄλλὰ σὲ ποιὸ βαθμὸ οἱ δυνάμεις τοῦ Νέου Κόσμου διέρρηξαν τὸν ἰσθμὸ τῆς ζωῆς στὴν ὑπαιθρο; Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὴ σημερινὴ σκοπιὰ, τοῦ τέλους τοῦ 20οῦ αἰώνα, γιατί στὸ δεῦτερο μισὸ αὐτοῦ τοῦ αἰώνα ἡ ζωὴ στὴν ὑπαιθρο ἄλλαξε βαθύτερα ἀπὸ ὅσο σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη περίοδο μετὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς γεωργίας. Κοιτάζοντας πρὸς τὰ πίσω, μᾶς φαίνεται ὅτι στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς ὑπαιθρο ἦταν προσκολλημένη σὲ μιὰ ἀρχαία παράδοση πού ἄλλαζε, ἂν ἄλλαζε καθόλου, μὲ ρυθμὸ χελώνας. Αὐτό, φυσικά, εἶναι ψευδαίσθηση, ἀλλὰ σήμερα εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνουμε τὸν ἀκριβῆ χαρακτήρα τῆς ἀλλαγῆς, ἐκτὸς ἴσως στὴν περίπτωση τῶν νέου τύπου καλλιεργητῶν τῆς γῆς, ὅπως ἦταν οἱ ἄποικοι τῆς ἀμερικανικῆς Δύσης, πρόθυμοι νὰ ἀλλάξουν φάρμα καὶ καλλιέργεια ἀνάλογα μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν τιμῶν ἢ τὰ προσδοκώμενα κέρδη, ἐξοπλισμένοι μὲ μηχανήματα, καὶ ἤδη σὲ θέση νὰ ἀγοράζουν τὰ προϊόντα τῆς πόλης χάρις στὸ καινοφανὲς σύστημα τῆς ταχυδρομικῆς παραγγελίας ἐμπορευμάτων.

Ὡστόσο ὑπῆρχαν ἀλλαγές στὴν ὑπαιθρο. Ὑπῆρχε ὁ σιδηρόδρομος. Ὑπῆρχε, σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη συχνότητα, τὸ δημοτικὸ σχολεῖο, πού δίδασκε τὴν ἐθνικὴ γλῶσσα (μιὰ νέα καὶ δευτέρη γλῶσσα γιὰ τὰ περισσότερα χωριατόπαιδα) καί, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐθνικὴ διοίκηση καὶ τὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ, δίχαζε τὴν προσωπικότητά τους. Ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1875 ἡ χρῆση τῶν παρωνυμίων, μὲ τὰ ὅποια ἦταν γνωστοὶ καὶ ἀναγνωρίζονταν οἱ ἄνθρωποι στὰ χωριά τῆς ἐπαρχίας τοῦ Μπραί, στὴ Νορμανδία, ἀκόμα καὶ οἱ ἀνεπίσημες τοπικὲς ἐκδοχὲς τῶν μικρῶν ὀνομάτων τους, εἶχαν οὐσιαστικὰ ἐξαφανιστεῖ. Γι' αὐτὸ ἦταν «ὐπεύθυνοι οἱ δάσκαλοι, πού δὲν ἐπιτρέπουν στὰ παιδιά νὰ χρησιμοποιοῦν στὸ σχολεῖο ἄλλα ἀπὸ τὰ κανονικὰ ὀνόματά τους». ²⁸ Πιθανῶς δὲν εἶχαν τόσο ἐξαφανιστεῖ ὅσο ἀναδιπλωθεῖ, μαζί μὲ τὴν τοπικὴ διάλεκτο, στὸ χῶρο τῆς ἰδιωτικῆς καὶ ἀνεπίσημης κουλτούρας τῶν ἀγράμματων. Ἄλλὰ ἡ ἴδια ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἐγγράμματους καὶ ἀγράμματους στὴν ὑπαιθρο ἦταν μιὰ ἀποφασιστικὴ δύναμη ἀλλαγῆς. Γιατὶ ἐνῶ στὸν κόσμο τῶν ἀγράμματων, ὅπου ἡ ἐπικοινωνία εἶναι ἐξολοκλήρου προφορικὴ, ἡ ἄγνοια τῆς γραφῆς, τῆς ἐθνικῆς

γλώσσας ή τῶν ἐθνικῶν θεσμῶν δὲν ἀποτελεῖ μειονέκτημα, ἐκτός γιὰ ἐκείνους τῶν ὁποίων ἡ δουλειὰ (κατὰ κανόνα ἄσχετη μὲ τὴ γεωργία) κάνει ἀπαραίτητες τέτοιες γνώσεις, σὲ μιὰ ἐγγράμματη κοινωνία ὁ ἀγράμματος εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ κατώτερος καὶ ἔχει ἓνα ἰσχυρὸ κίνητρο νὰ ἄρει αὐτὴ τὴν κατωτερότητα, τουλάχιστον γιὰ τὰ παιδιά του. Τὸ 1849 οἱ ἐπαναστάτες ἦταν φυσικὸ νὰ προσπαθήσουν νὰ κινητοποιήσουν τοὺς χωρικοὺς τῆς Μοραβίας μὲ τὴ φήμη ὅτι ὁ οὐγγρος ἐπαναστάτης ἡγέτης Κόσσουτ ἦταν γιὸς τοῦ «ἀγρότη αὐτοκράτορα» Ἴωσφ Β', στενοῦ συγγενοῦς τοῦ παλιοῦ βασιλιᾶ Σβάτοπλουκ, καὶ ἐτοιμαζόταν νὰ εἰσβάλει στὴ χώρα ἐπικεφαλῆς ἑνὸς μεγάλου στρατοῦ.²⁹ Ἀλλὰ τὸ 1875 ἡ πολιτικὴ στὴν τσεχικὴ ὑπαίθρου ἐφάρμοζε πιὸ ἐκλεπτυσμένες μεθόδους καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ὅσοι προσδοκοῦσαν τὴν ἐθνικὴ σωτηρία ἀπὸ ὑποτιθέμενους συγγενεῖς «λαϊκῶν αὐτοκρατόρων», παλιῶν ἢ σύγχρονων, θὰ ντρέπονταν λίγο νὰ τὸ ὁμολογήσουν. Αὐτὴ ἡ νοοτροπία περιοριζόταν τώρα ὅλο καὶ πιὸ πολὺ σὲ χῶρες μὲ ἐντελῶς ἀγράμματος λαούς, τοὺς ὁποίους ἀκόμα καὶ οἱ χωρικοὶ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης θὰ θεωροῦσαν καθυστερημένους, ὅπως π.χ. στὴ Ρωσία, ὅπου ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ οἱ λαϊκιστὲς ἐπαναστάτες προσπάθησαν —χωρὶς ἐπιτυχία— νὰ ὀργανώσουν μιὰ ἀγροτικὴ ἐπανάσταση μὲ τὸ στρατήγημα ἑνὸς «λαϊκοῦ ἀνταπαιτητῆ» τοῦ τσαρικοῦ θρόνου.³⁰

Ἦταν σχετικὰ λίγοι οἱ κάτοικοι τῆς ὑπαίθρου ποὺ εἶχαν ἤδη μάθει ἀνάγνωση καὶ γραφὴ, ἂν ἐξαίρεσουμε ὀρισμένες χῶρες τῆς δυτικῆς καὶ κεντρικῆς Εὐρώπης (κυρίως τὶς προτεσταντικὲς) καὶ τὴ Βόρεια Ἀμερικὴ.* Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὶς καθυστερημένες καὶ παραδοσιοκρατούμενες χῶρες, δύο κατηγορίες ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου ἦταν οἱ

* Ἔτσι, λέγεται ὅτι στὴν Ἰσπανία τοῦ 1860 τὸ 75% τῶν ἀντρῶν καὶ τὸ 89% τῶν γυναικῶν ἦταν ἀγράμματοι, στὴ νότια Ἰταλία τοῦ 1865 περίπου τὸ 90% τοῦ συνόλου τῶν κατοίκων, ἐνῶ ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ προηγμένες περιοχὲς τῆς Λομβαρδίας καὶ τοῦ Πεδεμοντιοῦ ἀνάμεσα στὸ 57 καὶ τὸ 59%, στὴ Δαλματία τὸ 99% τῶν κληρωτῶν (γύρω στὸ 1870). Ἀντίθετα, στὴ Γαλλία τοῦ 1876, τὸ 80% τῶν ἀντρῶν καὶ τὸ 67% τῶν γυναικῶν τῆς ὑπαίθρου ἦταν ἐγγράμματοι, στὶς Κάτω Χῶρες σχεδὸν τὸ 84% τῶν κληρωτῶν (89-90% στὶς ἐπαρχίες Ὁλλανδίας καὶ Γκρόνινγκεν), ἐνῶ ἀκόμα καὶ στὸ Βέλγιο, ποὺ δὲν εἶχε καθόλου καλὴ παιδεία, πάνω ἀπὸ τὸ 65% τῶν κληρωτῶν ἤξεραν γραφὴ καὶ ἀνάγνωση τὸ 1869. Ἀναμφίβολα, τὰ κριτήρια ποὺ ἐφαρμόζονταν γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ποσοστοῦ ἐγγραμμάτων ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐλαστικά.³¹

κύριοι στυλοβάτες τῶν πατροπαράδοτων ἠθῶν καὶ ἐθίμων: οἱ γέροι καὶ οἱ γυναῖκες, πού μὲ τὰ «παραμύθια τῆς γιαγιάς» μεταβίβαζαν τὴν παράδοση στὶς νέες γενιές καί, πότε πότε, πρὸς ὄφελος τῶν ἀνθρώπων τῆς πόλης, στοὺς λαογράφους. Καὶ ὡστόσο, τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ ἀλλαγὴ ἐρχόταν στὴν ὑπαιθρο συχνὰ μέσω τῶν γυναικῶν. Μερικὲς φορές, οἱ ἐπαρχιωτοπούλες μάθαιναν περισσότερα γράμματα ἀπὸ ὅσο τὰ ἐπαρχιωτόπουλα — αὐτὸ φαίνεται ὅτι συνέβη στὴν Ἀγγλία τῆ δεκαετία τοῦ 1850. Στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ὅπωςδὴποτε ἦταν οἱ γυναῖκες αὐτὲς πού ἐκπροσωποῦσαν τοὺς «πολιτισμένους τρόπους» — βιβλιοφιλία, ὑγιεινὴ, «ὁμορφα» σπίτια καὶ ἔπιπλα κατὰ τὸ πρότυπο τῆς πόλης, ἀποχὴ ἀπὸ τὸ οἰνόπνευμα — κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς τραχεῖς, βίαιους καὶ μέθυσους ἄντρες, ὅπως διαπίστωσε ὁ Χάκλμπερρυ Φὶν (1884) ἀπὸ τὰ προσωπικά του παθήματα. Ἐκεῖνες πού ἔσπρωχναν τοὺς γιούς τους νὰ «προκόψουν» ἦταν πιὸ συχνὰ οἱ μητέρες παρά οἱ πατεράδες. Ἀλλὰ ἴσως ὁ σημαντικότερος παράγοντας αὐτοῦ τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» ἦταν ἡ μετανάστευση κυρτωσιῶν ἀπὸ τὴν ἐπαρχία στὴν πόλη, ὅπου γίνονταν ὑπηρέτριες σὲ σπίτια μεσοαστῶν καὶ μικροαστῶν. Πράγματι, τόσο γιὰ τοὺς ἄντρες ὅσο καὶ γιὰ τὶς γυναῖκες, τὸ μεγάλο κύμα ξεριζωμοῦ ἦταν ἀναπόφευκτα μιὰ διεργασία πού ὑπέσκαπτε τὰ πατροπαράδοτα ἦθη καὶ δίδασκε νέα. Σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη πρέπει νὰ στρέψουμε τώρα τὴν προσοχή μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ΄

ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΕ ΚΙΝΗΣΗ

Τὴ ρωτήσαμε ποῦ εἶναι ὁ ἄντρας της.

«Στὴν Ἀμερικὴ εἶναι».

«Τί κάνει ἐκεῖ;»

«Βρῆκε δουλειά: κάνει τὸν Τσάρο».

«Μὰ πῶς μπορεῖ ἓνας Ἑβραῖος νὰ εἶναι Τσάρος;»

«Ὅλα εἶναι δυνατὰ στὴν Ἀμερικὴ», ἀπάντησε.

SCHOLEM ALEJCHEM,¹ γύρω στὸ 1900

Ἔμαθα ὅτι οἱ Ἴρλανδοὶ ἀρχίζουν παντοῦ νὰ ἐκτοπίζουν τοὺς Νέγρους ἀπὸ τὶς οἰκιακὲς ὑπηρεσίες... Ἐδῶ τὸ φαινόμενο εἶναι γενικό· δύσκολα βρίσκεις ὅπουδῆποτε ὑπρέτη πού νὰ μὴν εἶναι Ἴρλανδός.

ἸΟ Α. Η. CLOUGH στὸν Thomas Carlyle, Βοστόνη 1853²

I

Τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα σημαδεύουν τὴν ἀρχὴ τῆς μεγαλύτερης μετανάστευσης λαῶν πού γνώρισε ποτὲ ἡ ἱστορία. Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ προσδιορίσουμε τὶς ἀκριβεῖς διαστάσεις της, γιατί οἱ ἐπίσημες στατιστικὲς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἀδυνατοῦν νὰ καταγράψουν ὅλες τὶς μετακινήσεις ἀντρῶν καὶ γυναικῶν στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς χώρας ἢ καὶ ἀπὸ κράτος σὲ κράτος: τὴν ἀγροτικὴ ἐξοδο πρὸς τὶς πόλεις, τὴ μετανάστευση ἀπὸ περιφέρεια σὲ περιφέρεια καὶ ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, τὴ διάβαση τῶν ὠκεανῶν καὶ τὴ διείδουση σὲ ἡμιανεξερευνητες περιοχές, τὴ ροὴ ἀνθρώπων πού πηγαινοέρχονταν μὲ τρόπους ἀκόμα πιὸ δυσπροσδιόριστους. Ὡστόσο, μποροῦμε νὰ δώσουμε κατὰ προσέγγιση τὸ μέγεθος μιᾶς ὀρισμένης, δραματικῆς μορφῆς αὐτῆς τῆς μετανάστευσης. Ἀνάμεσα στὸ 1846 καὶ τὸ 1875 ἐγκατέλειψαν τὴν Εὐρώπη περισσότεροι ἀπὸ ἑννέα ἑκατομμύρια ἄνθρωποι, ἢ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ὁποίων μετανάστευσε σὲ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες.³ Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶναι ὑπερτετραπλάσιος τοῦ πληθυσμοῦ πού εἶχε τὸ Λονδίνο τὸ 1851. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰώνα δὲν ἦταν μεγαλύτερος ἀπὸ ἑνάμισι ἑκατομμύριο συνολικά.

Ἡ ἐκβιομηχάνιση συμβαδίζει μὲ πληθυσμικὲς ἀνακατατάξεις, γιὰ τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ κόσμου προϋπέθετε μαζικὲς μετακινήσεις ἀνθρώπων, τὶς ἔκανε τεχνικὰ εὐκολότερες καὶ φτηνότερες χάρις στὴ βελτίωση τῶν συγκοινωνιῶν καί, φυσικά, ἔδινε τὴ δυνατότητα στὴν οἰκουμένη νὰ συντηρεῖ ἕναν πολὺ μεγαλύτερο πληθυσμό. Ὁ μαζικὸς ξεριζωμὸς ποὺ παρατηρήθηκε στὴν περιόδὸ μας δὲν ἦταν οὔτε ἀναπάντεχος οὔτε χωρὶς προηγούμενα, σὲ μικρότερη κλίμακα. Ὅπως δὴποτε μποροῦσε νὰ προβλεφθεῖ τὴ δεκαετία τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1840 (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, σσ. 242-243). Ὡστόσο, αὐτὸ ποὺ ἦταν προηγουμένως ἕνα ὄλο καὶ ζωηρότερο ρυάκι, φάνηκε νὰ γίνεται ξαφνικὰ χεῖμαρρος. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1845, μέσα σὲ μία μόνο χρονιά ἔφτασαν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες περισσότεροι ἀπὸ 100.000 ξένοι. Ἀλλὰ ἀνάμεσα στὸ 1846 καὶ τὸ 1850 ἔφευγαν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη κατὰ μέσον ὄρο περισσότεροι ἀπὸ 250.000 ἄνθρωποι τὸ χρόνο, ἐνῶ τὰ ἐπόμενα πέντε χρόνια αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς πλησίασε τὶς 350.000· μόνο τὸ 1854 ἔφτασαν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τουλάχιστον 428.000. Καὶ παρόλο ποὺ οἱ ἀριθμοὶ κυμαίνονταν, ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάστασι τὸσο στὶς χῶρες προέλευσης ὅσο καὶ στὶς χῶρες ὑποδοχῆς, ἡ μετανάστευσι συνεχίστηκε σὲ πολὺ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπὸ ὅσο ποτὲ ἄλλοτε.

Ὡστόσο, ὅσο μεγάλες καὶ ἂν ἦταν αὐτὲς οἱ μετακινήσεις, ὠχριοῦν καὶ αὐτὲς μπροστὰ στὶς μεταγενέστερες. Ἔτσι, στὴ δεκαετία τοῦ 1880 μετανάστευαν κάθε χρόνο 700.000 ὠς 800.000 Εὐρωπαῖοι κατὰ μέσον ὄρο, ἐνῶ μετὰ τὸ 1900 αὐξήθηκαν σὲ 1 ὠς 1,4 ἑκατομμύρια τὸ χρόνο. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ἀνάμεσα στὸ 1900 καὶ τὸ 1910 μετανάστευσαν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες πολὺ περισσότεροι ἄνθρωποι ἀπὸ ὅσο σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο.

Τὸ πιὸ φανερὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴ μετανάστευσι ἦταν γεωγραφικὸ. Ἄν ἀφήσουμε καταμέρος τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀφρικανικοῦ δουλεμπορίου (ποὺ ἦταν πιά παράνομο καὶ τὸ καταπολεμοῦσε ἀρκετὰ ἀποτελεσματικὰ τὸ βρετανικὸ ναυτικὸ), ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἀποδήμων ἦταν Εὐρωπαῖοι, ἢ ἀκριβέστερα, στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, Δυτικοευρωπαῖοι καὶ Γερμανοί. Οἱ Κινέζοι εἶχαν ὀπως δὴποτε ἀρχίσει ἤδη νὰ μεταναστεύουν πρὸς τὶς βόρειες καὶ κεντρικὲς ἐσχατιὲς τῆς αὐτοκρατορίας τους, πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου βασιλεύαν ἄλλοτε

οί Χάν, και από τὰ νότια παράλια πρὸς τὶς χερσονήσους καὶ τὰ νησιά τῆς νοτιοανατολικῆς Ἀσίας. Εἶναι ἄγνωστος ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν μεταναστῶν, ἀλλὰ πιθανότατα δὲν ἦταν πολὺ μεγάλος. Τὸ 1871 ὑπῆρχαν ἴσως 120.000 Κινέζοι στὴ Μαλαϊκὴ χερσόνησο.⁴ Οἱ Ἴνδοι ἄρχισαν μετὰ τὸ 1852 νὰ μεταναστεύουν, σὲ μᾶλλον μικροὺς ἀριθμούς, πρὸς τὴ γειτονικὴ Βιρμανία. Τὸ κενὸ πού ἄφησε ἡ κατάργηση τοῦ δουλεμπορίου ἀναπληρώθηκε, ὡς ἓνα βαθμὸ, μὲ τὴ μεταφορὰ «δεσμευμένης» ἐργασίας, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἰνδία καὶ τὴν Κίνα, ὑπὸ συνθήκες πού δὲν ἦταν παρὰ ἐλάχιστα καλύτερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς δουλείας. Ἀνάμεσα στὸ 1853 καὶ τὸ 1874 μεταφέρθηκαν στὴν Κούβα 125.000 Κινέζοι.⁵ Αὐτὲς οἱ μεταφορὲς ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσουν τὶς ἰνδικὲς κοινότητες τῆς Γουιάνας καὶ τῆς Τρινιδάδ, τῶν νησιῶν τοῦ Ἰνδικοῦ καὶ τοῦ Εἰρηνικοῦ ὠκεανοῦ, καθὼς καὶ τὶς μικρότερες κινεζικὲς παροικίαι τῆς Κούβας, τοῦ Περού καὶ τῆς Βρετανικῆς Καραϊβικῆς. Ἀρκετοὶ ριψοκίνδυνοι Κινέζοι μετανάστευαν ἤδη (βλ. Κεφάλαιο Γ') στὴν ἀμερικανικὴ ἀκτὴ τοῦ Εἰρηνικοῦ· μὲ τὴν ἐγκατάστασή τους ἐκεῖ, ἐνέπνεαν στοὺς ντόπιους δημοσιογράφους διάφορα ἀστεῖα γιὰ κινέζους πλύντες καὶ μάγειρους (αὐτοὶ ἄνοιξαν τὰ πρῶτα κινέζικα ἐστιατόρια στὸ Σάν Φρανσίσκο, τὴν περίοδο τοῦ πυρετοῦ τοῦ χρυσοῦ)* καὶ σὲ περιόδους οἰκονομικῶν κρίσεων γίνονταν στόχος διαφόρων ντόπιων δημαγωγῶν, πού ἐκτόξευαν συνθήματα γιὰ φυλετικὴ ἀνωτερότητα. Οἱ ἐμπορικὸι στόλοι τοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖοι ἀναπτύσσονταν ραγδαῖα, ἦταν ἤδη ἐπανδρωμένοι σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ ἰνδοὺς ναῦτες, πού ἄφησαν στὰ μεγαλύτερα διεθνή λιμάνια μικροὺς θύλακους ἐγχρωμοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ συγκρότηση ἀποικιακῶν στρατευμάτων —κυρίως ἀπὸ τοὺς Γάλλους, πού ἔλπιζαν νὰ ἀντισταθμίσουν ἔτσι τὴ δημογραφικὴ ὑπεροχὴ τῶν Γερμανῶν (ἓνα φαινόμενο πού προκαλοῦσε ἀνησυχίες τῆ δεκαετία τοῦ 1860)— ἔφερε μερικoὺς ἄλλους γιὰ πρώτη φορὰ σὲ εὐρωπαϊκὸ περιβάλλον.**

Ἄκόμα καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἡ μαζικὴ διηπειρωτικὴ μετανά-

* «Τὰ καλύτερα ἐστιατόρια τῆς περιοχῆς ἀνήκουν σὲ τυχοδιῶκτες ἀπὸ τὴ Χώρα τῶν Λουλουδιῶν», παρατηροῦσε τὸ *Bankers Magazine* τῆς Βοστώνης.⁶

** Τὰ ντόπια στρατεύματα πού συγκροτοῦσαν οἱ Βρετανοὶ αὐτὴ τὴν περίοδο βρισκόνταν κυρίως στὴν Ἰνδία καὶ προορίζονταν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐκεῖ ἢ σὲ περιοχὲς τοῦ κόσμου πού ὑπάγονταν μᾶλλον στὶς ἰνδικὲς παρὰ στὶς λονδρέζικες ὑπηρεσίες τῆς βρετανικῆς κυβέρνησης.

στευση περιοριζόταν στους κατοίκους σχετικά λίγων χωρῶν, τὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ προπαντὸς στους Βρετανούς, τοὺς Ἴρλανδοὺς καὶ τοὺς Γερμανούς· τὴ δεκαετία τοῦ 1860 προστέθηκαν οἱ Νορβηγοὶ καὶ οἱ Σουηδοὶ —οἱ Δανοὶ δὲν μετανάστευσαν ποτὲ σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ— τῶν ὁποίων οἱ μικροὶ ἀπόλυτοι ἀριθμοὶ συγκαλύπτουν τὸ τεράστιο σχετικὸ μέγεθος τῆς δημογραφικῆς τους ἀφαιμάξεως. Ἐτσι, ἡ Νορβηγία ἔστειλε στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τὰ δύο τρίτα τῆς προσαύξεσης τοῦ πληθυσμοῦ της καὶ τὴν ξεπέρασε μόνον ἡ ἄτυχη Ἴρλανδία, πού ἔστειλε στὸ ἐξωτερικὸ ἓνα ποσοστὸ μεγαλύτερο ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν προσαύξεσή της· αὐτὴ ἡ χώρα ἔβλεπε τὸν πληθυσμὸ της νὰ μειώνεται συνεχῶς κάθε δεκαετία μετὰ τὸν Μεγάλου Λιμὸ τοῦ 1846-47. Ὡστόσο, παρόλο πού ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γερμανία ἔστειλαν στὸ ἐξωτερικὸ μόλις ἓνα 10% τῆς καθαρῆς δημογραφικῆς τους προσαύξεσης, σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς ἐπρόκειτο γιὰ πολὺ μεγάλα πλήθη. Μεταξὺ 1851 καὶ 1880, περίπου 5,3 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι ἔφυγαν ἀπὸ τὰ Βρετανικὰ Νησιά (3,5 ἑκατομμύρια γιὰ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, 1 ἑκατομμύριο γιὰ τὴν Αὐστραλία, μισὸ ἑκατομμύριο γιὰ τὸν Καναδά)· αὐτὴ ἦταν ἀσυζητητὴ ἡ μεγαλύτερη ἐθνικὴ ὁμάδα διηπειρωτικῶν μεταναστῶν σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο.

Οἱ Νοτιοῖταλοι καὶ οἱ Σικελοὶ, πού ἔμελλε νὰ κατακλύσουν ἀργότερα τὶς μεγαλοπόλεις τῆς Βόρειας καὶ Νότιας Ἀμερικῆς, σχεδὸν δὲν εἶχαν ἀκόμα ἀρχίσει νὰ ξεμυτίζουν ἀπὸ τὰ φτωχοχώρια τους· οἱ Ἀνατολικοευρωπαῖοι, καθολικοὶ ἢ ὀρθόδοξοι, ἐξακολουθοῦσαν στὴ μεγάλη τους πλειονότητα νὰ ζοῦν ἐκεῖ ὅπου γεννήθηκαν, καὶ μόνον οἱ Ἑβραῖοι συνέρρεαν στὶς ἐπαρχιακὲς κωμοπόλεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποκλείονταν ὡς τότε, γιὰ νὰ μεταπηδήσουν ἀπὸ ἐκεῖ σὲ μεγαλύτερες πόλεις.* Οἱ Ρῶσοι ἀγρότες εἶναι ζήτημα ἂν ἄρχισαν νὰ μεταναστεύουν στους ἀνοιχτοὺς χώρους τῆς Σιβηρίας πρὶν ἀπὸ τὸ 1880, ἀλλὰ ἤδη μετακινοῦνταν μαζικὰ πρὸς τὶς στέπες τῆς εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, τῶν ὁποίων ὁ ἀποικισμὸς εἶχε λίγο πολὺ ὁλοκληρωθεῖ τὴ δεκαετία τοῦ 1880. Οἱ Πολωνοὶ δὲν ἄρχισαν νὰ ἐπανδρῶνουν τὰ ἀνθρακωρυχεῖα τοῦ Ροῦρ πρὶν ἀπὸ τὸ 1890, οἱ Τσέχοι ὁμως μετακινοῦνταν ἤδη πρὸς τὰ νότια, μὲ προορισμὸ τὴ Βιέννη. Ἡ περίοδος τῆς

* Οἱ κωμοπόλεις τῆς Οὐγγαρίας ἐπέτρεψαν τὴν ἐγκατάσταση Ἑβραίων μόλις τὸ 1840.

μεγάλης μετανάστευσης τῶν Σλάβων, τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν Ἱταλῶν στὴν ἀμερικανικὴ ἡπειρο ἄρχισε τὴ δεκαετία τοῦ 1880. Γενικά, οἱ περισσότεροὶ διακρατικοὶ μετανάστες προέρχονταν ἀπὸ τὰ Βρετανικὰ Νησιά, τὴ Γερμανία καὶ τὴ Σκανδιναβία, ἂν ἐξαιρέσουμε μερικές ιδιαίτερα φιλαπόδημες μειονότητες, ὅπως οἱ Γαλικιανοὶ καὶ οἱ Βάσκοι, ποὺ εἶναι πανταχοῦ παρόντες στὸν ἰσπανόφωνο κόσμο.

Ἄφου οἱ περισσότεροὶ Εὐρωπαῖοι εἶχαν ἀγροτικὴ καταγωγὴ, τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς περισσότερους μετανάστες. Ὁ 19ος αἰώνας ἦταν μιὰ γιγάντια μηχανὴ γιὰ τὸ ξερίζωμα τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου. Οἱ περισσότεροὶ τοὺς πῆγαν στὶς μεγάλες πόλεις, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐγκατέλειψαν τὴν παραδοσιακὴ ἀγροτικὴ ζωὴ, γιὰ νὰ ἀναζητήσουν τὴν τύχη τοὺς σὲ νέους κόσμους ποὺ ἦταν ξένοι καὶ ἐνέπνεαν τὸ φόβο, ἀλλὰ γεννοῦσαν ἕνα σωρὸ ἐλπίδες: σὲ κόσμους ὅπου τὰ πεζοδρόμια τῶν μεγαλουπόλεων ἦταν, λέει, στρωμένα μὲ χρυσάφι, ἂν καὶ οἱ μετανάστες σπάνια ἐβρῖσκαν ἐκεῖ κάτι περισσότερο ἀπὸ μερικὰ μπακιρένια νομίσματα. Δὲν ἀληθεύει ἐντελῶς ὅτι τὰ ρεύματα τῆς μετανάστευσης καὶ τῆς ἀστυφιλίας ταυτίζονταν. Ἐνα μικρὸ ποσοστὸ μεταναστῶν, ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν κυρίως Γερμανοὶ καὶ Σκανδιναβοὶ ἐγκατεστημένοι στὴν περιοχὴ τῶν Μεγάλων Λιμνῶν τῶν ΗΠΑ, ἢ οἱ παλιότεροι σκοτσέζοι μετανάστες στὸν Καναδά, ἀντάλλαξαν ἕνα φτωχὸ ἀγροτικὸ περιβάλλον μὲ ἕνα καλύτερο ὁμοειδές: μόνο 10% τῶν ξένων μεταναστῶν ποὺ ζοῦσαν στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τὸ 1880 ἀπασχολοῦνταν στὴ γεωργία, καὶ κατὰ κανόνα ὄχι ὡς φάρμερ — «πιθανῶς», ὅπως εἶπε ἕνας παρατηρητῆς, «λόγω τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἀγορὰ μιᾶς φάρμας καὶ τὸν ἐφοδιασμὸ τῆς μὲ ζῶα» (ὕπολογίζεται ὅτι, στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, μόνον ὁ ἐξοπλισμὸς μιᾶς φάρμας κόστιζε 900 δολάρια).

Ὡστόσο, ἂν ἡ ἀνακατανομὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πλανήτη δὲν εἶναι ἀμελητέα, δὲν εἶναι τόσο ἐντυπωσιακὴ ὅσο ἡ ἐξοδός τοὺς ἀπὸ τὸν γεωργικὸ κόσμο. Ἡ μετανάστευση καὶ ἡ ἀστυφιλία συμβάδιζαν, καὶ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα οἱ κύριες χῶρες ὅπου κατευθύνονταν οἱ μετανάστες (οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἡ Αὐστραλία, ἡ Ἀργεντινὴ) ἐβλεπαν τὸν ἀστικὸ πληθυσμὸ τους νὰ αὐξάνει μὲ ρυθμὸ ἀξεπέραστο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη χώρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Βρετανία καὶ τὶς βιομηχανικὲς περιοχὲς τῆς Γερμανίας. (Τὸ 1890, οἱ εἴκοσι μεγαλύτερες πόλεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου περι-

λάββαναν ἤδη πέντε ἀπὸ τὴ Βόρεια καὶ Νότια Ἀμερικὴ καὶ μία ἀπὸ τὴν Αὐστραλία.) Ἄντρες καὶ γυναῖκες μετανάστευαν στὶς μεγάλες πόλεις, ἂν καὶ ἴσως (στὴ Βρετανία σίγουρα) προέρχονταν σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἀπὸ ἄλλες μεγάλες πόλεις.

Ἄν ἡ μετακίνησή τους γινόταν μέσα στὰ ὄρια τῆς χώρας τους, αὐτὸ δὲν δημιουργοῦσε πρωτόγνωρα τεχνικὰ προβλήματα. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις δὲν ταξίδευαν μακριὰ ἢ, ἂν τὸ ἔκαναν, ὁ δρόμος ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν ἐπαρχία στὸ ἀστικὸ κέντρο εἶχε ἤδη προλεϊανθεῖ ἀπὸ συγγενεῖς καὶ γείτονες, ὅπως ἦταν οἱ γυρολόγοι καὶ οἱ ἐποχικοὶ οἰκοδόμοι, ποὺ ἀπὸ παλιὰ συνήθιζαν νὰ ἔρχονται στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Γαλλία καὶ αὐξάνονταν παράλληλα μὲ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα, ὥσπου, μετὰ τὸ 1870, ἔγιναν, ἀπὸ ἐποχικοί, μόνιμοι μετανάστες.⁸ Μερικὲς φορές ἡ τεχνολογία ἄνοιγε καινούριους δρόμους, ὅπως μὲ τὸ σιδηρόδρομο, ποὺ μετέφερε τοὺς Βρετόνους στὸ Παρίσι, γιὰ νὰ χάσουν τὴν πίστη τους (σύμφωνα μὲ τὴν παροιμία) στὶς πύλες τοῦ σταθμοῦ τοῦ Μονπαρνὰς καὶ νὰ γεμίσουν τὰ πορνεία τῆς πόλης μὲ τὶς χαρακτηριστικότερες τροφίμους τους. Τὰ κορίτσια τῆς Βρετάνης ἀντικατέστησαν τὰ κορίτσια ἀπὸ τὴ Λορραίνη, ποὺ ἦταν ὡς τότε οἱ τυπικότερες πόρνες τῶν παριζιάνικων μπορντέλων.

Οἱ ἐσωτερικὲς μετανάστριες γίνονταν κατὰ κανόνα ὑπηρετρίες, ὥσπου νὰ παντρευτοῦν κάποιον συγχωριανό τους ἢ νὰ περάσουν σὲ κάποιον ἄλλο ἀστικὸ ἐπάγγελμα. Ἡ μετανάστευση οἰκογενειῶν ἢ ἔστω ἀντρογύνων ἦταν σπάνιο φαινόμενο. Οἱ ἄντρες μετέρχονταν στὴν πόλη τὰ πατροπαράδοτα ἐπαγγέλματα τῆς περιοχῆς τους: οἱ Οὐαλοὶ ἀπὸ τὸ Κάρντιγκανσαίρ γίνονταν, ὅπου καὶ ἂν πῆγαιναν, γαλατάδες· οἱ κάτοικοι τῆς Ὠβέρνης, πωλητὲς καυσίμων. Ἄν ἦταν εἰδικευμένοι, ἐπιδίδονταν στὴν τέχνη τους, ἂν εἶχαν ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα, ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ μικρεμπόριο, κυρίως στὸν κλάδο τῶν τροφίμων καὶ τῶν ποτῶν. Ἀλλιῶς ἔβρισκαν ἀπασχόληση προπαντὸς στοὺς δύο μεγάλους τομεῖς ποὺ δὲν ἀπαιτοῦσαν εἰδίκευση: στὶς οἰκοδομὲς καὶ τὶς μεταφορὲς. Στὸ Βερολίνο τοῦ 1885, τὸ 81% τῶν ἀντρῶν ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ ἐμπόριο τροφίμων, τὸ 83,5% τῶν οἰκοδόμων καὶ πάνω ἀπὸ τὸ 85% ὅσων ἀπασχολοῦνταν στὶς μεταφορὲς εἶχαν γεννηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη.⁹ Ἄν καὶ σπάνια εἶχαν πολλὲς πιθανότητες νὰ προκόψουν στὰ πιὸ ἐξειδικευμένα χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα, ἐκτὸς ἂν

είχαν μάθει στην πατρίδα τους κάποια τέχνη, είναι ώστόσο πολύ πιθανό ότι βρίσκονταν σε καλύτερη θέση από τους φτωχότερους αυτόχθονες κατοίκους της πόλης. Τις χειρότερες μορφές φτώχειας τις συναντούσε κανείς μᾶλλον ανάμεσα στους ντόπιους παρά ανάμεσα στους μετανάστες. Στην περίοδο που ἐξετάζουμε, οἱ περισσότερες μεγάλες πρωτεύουσες δὲν πρόσφεραν ἀκόμα πολλές εὐκαιρίες στὸν τομέα τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς αὐστηρᾶ βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἦταν συγκεντρωμένο στὶς μεσαίες, ἀλλὰ γοργὰ ἀναπτυσσόμενες πόλεις, ἢ ἀκόμα καὶ (κυρίως στὸν ἐξορυκτικὸ τομέα καὶ σὲ ὀρισμένους κλάδους τῆς ὑφαντουργίας) σὲ χωριά καὶ κωμοπόλεις. Ἐδῶ δὲν ὑπῆρχε μεγάλη ζήτηση γιὰ μετανάστριες, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν ὑφαντουργία, καὶ οἱ ἄντρες μετανάστες ἔβρισκαν, σχεδὸν ἐξ ὀρισμοῦ, δουλειὰ ὡς ἀνειδίκευτοι ἢ χαμηλόμισθοι.

Ἡ ἐξωτερικὴ μετανάστευση δημιουργοῦσε πιὸ σύνθετα προβλήματα, καὶ αὐτὸ ὄχι ἀναγκαστικὰ ἐπειδὴ συχνὰ (ὄχι ὅμως τόσο πολὺ στὴν περιόδὸ μας) σήμαινε τὴν εἴσοδο σὲ μιὰ χώρα, τῆς ὁποίας τὴ γλώσσα δὲν καταλάβαινε ὁ μετανάστης. Στὴν πραγματικότητα ὁ κύριος ὄγκος τῶν μεταναστῶν, πού προερχόταν ἀπὸ τὰ Βρετανικὰ Νησιά, δὲν ἀντιμετώπιζε σοβαρὲς γλωσσικὲς δυσκολίες, ἐνῶ ἀντίθετα ἀρκετοὶ ἐσωτερικοὶ μετανάστες, π.χ. στὶς πολυεθνικὲς αὐτοκρατορίες τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης, εἶχαν τέτοια προβλήματα. Ὡστόσο, ἂν ἀφήσουμε καταμέρος τὴ γλώσσα, ἡ μετανάστευση ἔθετε ἀναμφίβολα τὸ ἐπιτακτικὸ ἐρώτημα πού ἀνήκε ὁ μετανάστης (βλ. Κεφάλαιο Ε'). "Ἄν κάποιος ἔμενε γιὰ πάντα στὴ νέα πατρίδα του, ἦταν ἄραγε ὑποχρεωμένος νὰ κόψει τοὺς δεσμούς του μὲ τὴν παλιά, καὶ ἂν ναι, τάχα ἤθελε νὰ τὸ κάνει; Τὸ ἐρώτημα δὲν ἴσχυε γιὰ ὅσους πήγαιναν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὶς ἀποικίες τοῦ κράτους τους, ἀφοῦ αὐτοὶ μπορούσαν νὰ παραμείνουν Ἕλληνοὶ ἢ Γάλλοι στὴ Νέα Ζηλανδία ἢ τὴν Ἀλγερία καὶ νὰ θεωροῦν τὴ μητρόπολη «πατρίδα» τους. Ἦταν ὅμως ἐπιτακτικότερο στὶς Ἕνωμένες Πολιτείες, πού δέχονταν πρόθυμα μετανάστες, ἀλλὰ τοὺς πίεζαν νὰ γίνουν ὅσο γινόταν πιὸ γρήγορα ἀγγλόφωνοι ἀμερικανοὶ πολίτες, ἀφοῦ κάθε λογικὸς πολίτης δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ εἶναι Ἀμερικανός. Καὶ πράγματι, οἱ περισσότεροι αὐτὸ ἐπιθυμοῦσαν.

Ἡ ἀλλαγὴ ὑψηλοῦτητας δὲν συνεπαγόταν, φυσικά, διαζύγιο ἀπὸ

τὴν παλιὰ πατρίδα. Ἐπεναντίας. Ὁ τυπικὸς μετανάστης, στριμωγμένος μαζί με τοὺς ὁμοίους του σ' ἓνα ἄγνωστο περιβάλλον πού τὸν ὑποδεχόταν ἄρκετὰ ψυχρὰ — ἢ φανατικὴ ξενοφοβία τῶν «Know-Nothings» ἦταν, τὴ δεκαετία τοῦ 1850, μιὰ ἀντίδραση τῶν γηγενῶν Ἀμερικανῶν στὴν εἰσροὴ πεινασμένων Ἴρλανδῶν— ἦταν φυσικὸ νὰ ἀναδιπλώνεται στὸν μόνον ἀνθρώπινο περίγυρο πού τοῦ ἦταν οἰκεῖος καὶ μποροῦσε νὰ τὸν βοηθήσει: τὴ συντροφιά τῶν συμπατριωτῶν του.

Ἡ Ἀμερικὴ πού τοῦ δίδασκε, ὡς πρῶτες φράσεις στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα, «Ἀκούω τὴ σειρήνα. Πρέπει νὰ βιαστώ»,* δὲν ἦταν κοινω-νία, ἀλλὰ ἓνας τρόπος νὰ βγάλεις λεφτά. Ὁ μετανάστης τῆς πρώτης γενιᾶς, με ὅσο ζῆλο καὶ ἂν προσπαθοῦσε νὰ μάθει τὰ «κόλπα» τῆς νέας ζωῆς, ζοῦσε σὲ ἓνα αὐτοεπίβλητο γκέτο, ἀντλώνοντας ὑποστήριξη ἀπὸ τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα, ἀπὸ τοὺς ὁμοεθνεῖς του, ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις τῆς παλιᾶς πατρίδας, τὴν ὁποία εἶχε ἐγκαταλείψει ρίχνοντας πίσω του μαύρη πέτρα. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὰ γελαστὰ ἱρλανδικὰ μάτια ἔκαναν πλούσιους τοὺς μποῆμ καλλιτέχνες πού θὰ δημιουργοῦσαν σὲ λίγο τὶς βάσεις γιὰ τὴ σύγχρονη ἐπιχειρηματικὴ ἐκμετάλλευση τῆς δημοτικῆς μουσικῆς στὶς μεγάλες πόλεις τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ἀκόμα καὶ οἱ πλούσιοι ἑβραῖοι χρηματιστὲς τῆς Νέας Ὑόρκης, οἱ Γκούγκενχαϊμ, οἱ Κούν, οἱ Ζάξ, οἱ Ζέλιγκμαν καὶ οἱ Λέμαν, πού εἶχαν ὅλα ὅσα μποροῦσε νὰ ἀγοράσει τὸ χρῆμα στὶς Ἡνωμένες

* Αὐτὲς οἱ φράσεις προέρχονται ἀπὸ ἓνα φυλλάδιο τῆς International Harvester Corporation, τὸ ὁποῖο προοριζόταν νὰ μάθει ἀγγλικά στοὺς πολωνοὺς ἐργάτες της. Οἱ ἀκόλουθες προτάσεις εἶναι ἀπὸ τὸ πρῶτο μάθημα:

- Ἀκούω τὴ σειρήνα τῶν πέντε λεπτῶν.
- Εἶναι ὥρα νὰ πάω στὴ δουλειά.
- Παίρνω τὴν κάρτα μου ἀπὸ τὸν πίνακα τῆς πύλης καὶ τὴν κρεμάω στὸν πίνακα τοῦ τμήματός μου.
- Ἀλλάζω ροῦχα καὶ ἐτοιμάζομαι νὰ δουλέψω.
- Ἡ σειρήνα σφυρίζει ἑναρξη.
- Τρώω τὸ μεσημεριανό μου.
- Ἀπαγορεύεται νὰ φάω ὡς τότε.
- Ἡ σειρήνα σφυρίζει πέντε λεπτὰ πρὶν ξαναρχίσει ἡ δουλειά.
- Ἐτοιμάζομαι νὰ ἐπιστρέψω στὴ δουλειά μου.
- Ἐργάζομαι ὥσπου ἡ σειρήνα νὰ σημάνει λήξη.
- Ἀφήνω τὴ θέση μου τακτοποιημένη καὶ καθαρή.
- Πρέπει νὰ πάω σπίτι μου.¹⁰

Πολιτεῖες (δηλαδή σχεδὸν τὰ πάντα), δὲν ἦταν ἀκόμα Ἀμερικανοὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού οἱ Βέρτχαιμσταϊν στὴ Βιέννη θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτούς τους Αὐστριακοὺς, οἱ Μπλάιχραιντερ στὸ Βερολίνο Πρώσους, ὡς καὶ οἱ διεθνεῖς Ρότσιλδ στὸ Λονδίνο καὶ στὸ Παρίσι Ἕγγλους καὶ Γάλλους. Παρέμεναν ἐξίσου Γερμανοὶ ὅσο καὶ Ἀμερικανοί. Μιλοῦσαν, ἔγραφαν καὶ σκέφτονταν στὰ γερμανικά, συχνὰ ἔστελναν τὰ παιδιὰ τους νὰ μορφωθοῦν στὴν παλιὰ πατρίδα, γίνονταν μέλη γερμανικῶν σωματείων καὶ τὰ χρηματοδοτοῦσαν.¹¹

Ἄλλὰ ἡ μετανάστευση δημιουργοῦσε πολὺ πῖο στοιχειώδεις ὑλικές δυσκολίες. Οἱ ὑποψήφιοι μετανάστες ἔπρεπε νὰ βροῦν πού θὰ πῆγαιναν καὶ τί θὰ ἔκαναν ἐκεῖ ὅταν ἔφταναν. Ἐπρεπε νὰ φτάσουν στὴ Μιννεσότα ἀπὸ κάποιο μακρινὸ νορβηγικὸ φιόρδ, στὸ Γκρήν Λέικ τοῦ Οὐϊσκόνσιν ἀπὸ τὴν Πομερανία ἢ τὸ Βραδεμβούργο, στὸ Σικάγο ἀπὸ κάποια πολίχνη τοῦ Κέρρυ. Ἡ δαπάνη, ἀπὸ μόνη της, δὲν ἀποτελοῦσε ἀνυπέρβλητη δυσκολία, ἂν καὶ οἱ συνθῆκες στὰ ὑπερωκεάνια πού μετέφεραν μετανάστες, ἰδιαίτερα μετὰ τὸν ἱρλανδικὸ λιμό, ἦταν φριχτές, ἂν ὄχι φονικές. Τὸ 1885 τὰ ναῦλα γιὰ τὸ ταξίδι ἐνὸς μετανάστη ἀπὸ τὸ Ἀμβούργο στὴ Νέα Ὑόρκη ἦταν 7 δολάρια. Τὸ ταξίδι ἀπὸ τὸ Σαουθάμπτον στὴ Σιγκαπούρη, τὸ ὁποῖο γινόταν μὲ περισσότερες ἀνέσεις καὶ ἀπὸ ἐπιβάτες ἄλλης κοινωνικῆς στάθμης, στοίχιζε 110 λίρες στερλίνες στὴ δεκαετία τοῦ 1850 καὶ 68 στὴ δεκαετία τοῦ 1880.¹² Τὰ εἰσιτήρια ἦταν φτηνά, ὄχι μόνον ἐπειδὴ οἱ ναυτιλιακές ἐταιρεῖες πίστευαν ὅτι οἱ ἐπιβάτες ἀπὸ τὶς κατώτερες τάξεις δὲν χρειάζονταν καὶ δὲν ἄξιζαν πολὺ μεγαλύτερη ἀνεση ἀπὸ τὰ ζῶα (ἐνῶ εὐτυχῶς ἔπιαναν λιγότερο χῶρο), οὔτε κἀν χάρη στὴ βελτίωση τῶν συγκοινωνιῶν, ἀλλὰ γιὰ οικονομικοὺς λόγους. Οἱ μετανάστες ἦταν ὠφέλιμο φορτίο. Γιὰ τοὺς περισσότερους ἀπὸ αὐτοὺς, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ ταξίδι πρὸς τὸ τελικὸ λιμάνι ἐπιβίβασης — τὴ Χάβρη, τὴ Βρέμη, τὸ Ἀμβούργο καὶ προπαντὸς τὸ Λίβερπουλ — ἦταν πολὺ δαπανηρότερο ἀπὸ ὅσο ὁ διάπλους τοῦ Ἀτλαντικοῦ.

Ἀκόμα καὶ ἔτσι, ὅμως, ὑπῆρχαν πολλοὶ πάμπτωχοι πού δὲν μποροῦσαν νὰ πληρώσουν τὰ ναῦλα, ἂν καὶ ὅσοι εἶχαν ἤδη μεταναστεύσει στὴν Ἀμερικὴ ἢ τὴν Αὐστραλία μποροῦσαν εὐκολὰ νὰ ἐξοικονομήσουν τέτοια ποσά, γιὰτὶ ἀμείβονταν σχετικὰ ἱκανοποιητικὰ, καὶ νὰ τὰ στείλουν στοὺς συγγενεῖς τους πού εἶχαν μείνει στὴν παλιὰ πατρίδα. Καὶ πράγματι, τέτοια ἐμβάσματα ἀποτελοῦσαν ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ

τεράστιο ποσό του μεταναστευτικού συναλλάγματος, γιατί οι μετανάστες, άσυνήθιστοι να ξοδεύουν όπως οι άφομοιωμένοι Άμερικανοί, έκαναν μεγάλες οικονομίες. Οι Ίρλανδοί μόνοι έστελναν στην παλιά πατρίδα τους 1 ως 1,7 εκατομμύρια λίρες στερλίνες το χρόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1850.¹³ Εκεί πάντως όπου οι συγγενείς δεν μπορούσαν να βοηθήσουν, υπήρχαν διάφοροι μεσάζοντες που είχαν χρηματικό συμφέρον να το κάνουν. "Όπου υπάρχει από τη μιὰ μεριά μεγάλη ζήτηση για εργασία (ή γή),* από την άλλη ένας πληθυσμός που άγνοει τις συνθήκες στη χώρα ύποδοχής, και ανάμεσα μεγάλη απόσταση, εκεί ο πράκτορας ή ο εργολάβος κάνουν χρυσές δουλειές.

Οί άεριτζήδες αυτού του είδους έβγαζαν κέρδη στοιβάζοντας ανθρώπους σαν ζώα στα άμπάρια των πλοίων ναυτιλιακών εταιρειών που ήθελαν να τα γεμίσουν πάση θυσία, οδηγώντας τους έπειτα σε κρατικές ύπηρεσίες και σιδηροδρομικές εταιρείες που ενδιαφέρονταν να άποικίσουν τα άδεια έδάφη της χώρας τους, σε ιδιοκτήτες όρυχείων, σιδηροβιομήχανους και άλλους εργοδότες που χρειάζονταν εργατικά χέρια. Άπό αυτούς έβγαζαν λεφτά, καθώς και από τους φτωχούς, άνυπεράσπιστους ανθρώπους που ίσως έπρεπε να διασχίσουν μισή ξένη ήπειρο πριν μπαρκάρουν στο πλοίο που θα τους πήγαινε πέρα από τον Άτλαντικό: ταξίδευαν από την κεντρική Εύρώπη στη Χάβρη, ή από τη βόρεια Εύρώπη στο Λίβερπουλ, περνώντας τη Βόρεια θάλασσα και διαβαίνοντας τις καπνισμένες κοιλάδες των Πεννίνων. Μπορούμε να ύποθέσουμε ότι πολύ συχνά αυτοί οί άετονύχηδες έκμεταλλεύονταν την άγνοια και τη χρεία, αν και οί άκραίες περιπτώσεις της προσωπικής δέσμευσης λόγω συμβολαίου ή χρεών ήταν μάλλον άσυνήθιστες σ' αυτή την περίοδο, με εξαίρεση τους Ίνδους και τους Κινέζους που μεταφέρονταν στο έξωτερικό για να δουλέψουν στις φυτείες. (Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν ένα σωρό Ίρλανδοί που πλήρωναν, χωρίς να χρειάζεται, κάποιο «φίλο» από την παλιά πατρίδα, για να τους βρει δουλειά στο Νέο Κόσμο.) Σε γενικές γραμμές, όσοι έκαναν τη μετανάστευση εργολαβία ήταν άνεξέλεγκτοι, αν εξαίρέσουμε κάποια επίβλεψη των συνθηκών θαλάσ-

* Έτσι, ένας γερμανός σιδηρουργός στο Πρίνστον του Ουίσκόνσιν άγόραζε καλύτερη σίμιες έκτάσεις και τις πουλούσε με πίστωση στους νεοφερμένους συμπατριώτες του.¹⁴

σιας μεταφορᾶς, μετὰ τὴν τρομακτικὴ ἐπιδημία στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1840. Εἶχαν μὲ τὸ μέρος τους τὴν κοινὴ γνώμη τῶν εὐυπόληπτων πολιτῶν. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ἀστική τάξη τῆς Εὐρώπης πίστευε ἀκόμα ὅτι ὑπῆρχε στὴν ἡπειρὸ τῆς ὑπερπληθυσμὸς φτωχῶν. Ὅσο περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς μᾶρκαραν γιὰ τὸ ἐξωτερικό, τόσο τὸ καλύτερο γιὰ τοὺς ἴδιους (γιατὶ θὰ βελτίωναν τὴ θέσση τους) καὶ γιὰ ὅσους θὰ ἔμεναν πίσω (γιατὶ θὰ γινόταν ἀποσυμφόρηση στὴν ἀγορὰ ἐργασίας). Φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα, ἀκόμα καὶ συνδικάτα, φρόντιζαν νὰ ἐπιδοτοῦν τὴ μετανάστευση τῶν προστατευομένων τους ἢ τῶν μελῶν τους, κρίνοντας ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ μόνος ρεαλιστικὸς τρόπος νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ φτώχεια καὶ τὴν ἀνεργία. Καὶ τὸ γεγονός ὅτι, στὴ διάρκεια τῆς περιόδου πού μᾶς ἀπασχολεῖ, οἱ ταχύτερα ἐκβιομηχανιζόμενες χώρες, ὅπως ἡ Βρετανία καὶ ἡ Γερμανία, ἦταν ἐπίσης οἱ μεγαλύτεροι ἐξαγωγεῖς ἀνθρώπων, ἔδειχνε νὰ τοὺς δικαιώνει.

Σήμερα ὑποστηρίζεται ὅτι αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ ἦταν λανθασμένο. Συνολικὰ, ἡ οἰκονομία τῶν δοτριῶν χωρῶν θὰ ὠφελοῦνταν περισσότερο ἀξιοποιώντας τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ τῆς παρὰ διώχοντάς το. Ἀντίστροφα, οἱ οἰκονομίες τοῦ Νέου Κόσμου ὠφελήθηκαν ἀνυπολόγιστα ἀπὸ τὴν πληθυσμικὴ ἀφαίμαξη τοῦ Παλαιοῦ. Τὸ ἴδιο, φυσικὰ, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ μετανάστες. Φαίνεται ὅτι ἡ χειρότερη περίοδος τῆς φτώχειας καὶ τῆς ἐκμετάλλευσής τους στὶς Ἕνωμένες Πολιτεῖες ἦρθε μετὰ τὸ τέλος τῆς δικῆς μας περιόδου.

Γιατί μετανάστευαν οἱ ἄνθρωποι; Στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, δηλαδὴ ἐπειδὴ ἦταν φτωχοί. Παρὰ τίς πολιτικὲς διώξεις μετὰ τὸ 1848, οἱ πολιτικοὶ ἢ ἰδεολογικοὶ πρόσφυγες δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ ἓνα μικρὸ κλάσμα στὸ σύνολο τῶν μεταναστῶν, ἀκόμα καὶ στὸ διάστημα 1849-54, παρόλο πού κάποια στιγμή οἱ ριζοσπάστες ἀνάμεσά τους ἔφτασαν νὰ ἐλέγχουν τὸν μισὸ γερμανόγλωσσο τύπο τῶν Ἕνωμένων Πολιτειῶν, χρησιμοποιοῦντας τον γιὰ νὰ καταγγεῖλουν τὴ χώρα πού τοὺς ἔδωσε ἄσυλο.¹⁵ Ἡ μεγάλη μάζα τῶν πολιτικῶν προσφύγων δὲν ἄργησε νὰ τακτοποιηθεῖ στὸ ἐξωτερικὸ ὅπως οἱ περισσότεροι ἄλλοι μετανάστες, διοχετεύοντας τὴν ἐπαναστατικότητά τῆς στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς δουλείας. Ἡ φυγὴ τῶν θρησκευτικῶν αἱρέσεων, πού ζητοῦσαν μεγαλύτερη ἐλευθερία γιὰ νὰ ἐπιδίδονται στίς, συχνά, ἀρκετὰ ἰδιόμορφες δραστη-

ριότητές τους, μᾶλλον ἦταν λιγότερο σημαντική ἀπὸ ὅσο στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα, ἂν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο, τουλάχιστον ἐπειδὴ οἱ κυβερνήσεις τῆς μεσοβικτωριανῆς ἐποχῆς δὲν ἦταν θρησκευτικὰ ἀδιάλλακτες, μολονότι εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι εἶδαν μὲ χαρὰ νὰ τοὺς ἀδειάζουν τὴ γωνιά οἱ βρετανοὶ ἢ δανοὶ Μορμόνοι, τῶν ὁποίων ἡ ἔφεση πρὸς τὴν πολυγαμία δημιουργοῦσε προβλήματα. Ἀκόμα καὶ στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπῃ οἱ φανατικὲς ἀντισημιτικὲς ἐκστρατείες, πού ἐπρόκειτο νὰ προκαλέσουν τὴ μαζικὴ μετανάστευση τῶν Ἑβραίων, δὲν ἦταν ἀκόμη τοῦ παρόντος.

Ἄραγε οἱ ἄνθρωποι μετανάστευαν γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα στὴν πατρίδα τους ἢ γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν καλύτερη ζωὴ στὸ ἐξωτερικόν; Ἐχει γίνεи πολλή, ἀλλὰ μᾶλλον ἀνούσια συζήτηση γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ζήτημα. Δὲν χωράει ἀμφιβολία ὅτι οἱ φτωχοὶ ἔτειναν περισσότερο νὰ μεταναστεύουν ἀπὸ ὅσο οἱ πλουσιότεροι καὶ ὅτι οἱ πιθανότερες νὰ μεταναστεύουν αὐξαινῶν, ὅταν ὁ παραδοσιακὸς τρόπος βιοπορισμοῦ τους εἶχε γίνεи δύσκολος ἢ ἀνύπαρκτος. Ἔτσι, στὴ Νορβηγία οἱ χειροτέχνες μετανάστευαν εὐκολότερα ἀπὸ ὅσο οἱ ἐργοστασιακοὶ ἐργάτες· ἀργότερα οἱ ναυτικοὶ ἄρχισαν νὰ μεταναστεύουν ὅταν τὰ ἱστιοφόρα παραγκωνίστηκαν ἀπὸ τὰ ἀτμόπλοια, οἱ ψαράδες ὅταν τὰ πετρελαιοκίνητα σκάφη ἐκτόπισαν τὶς παραδοσιακὲς ψαρόβαρκες. Ἐξίσου ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ὅταν ἡ ἰδέα τῆς ἀποκοπῆς ἀπὸ πανάρχαιες ρίζες ἦταν ἀκόμα ξένη καὶ τρομαζε τὸν περισσότερο κόσμον, χρειαζόταν ἀνώτερη βία γιὰ νὰ σπρώξει τοὺς ἀνθρώπους στὸ ἄγνωστο. Ἐνας ἀγρεργάτης ἀπὸ τὸ Κέντ, σὲ ἓνα γράμμα τοῦ ἀπὸ τὴ Νέα Ζηλανδία, εὐχαρίστησε τοὺς κτηματίες πού τὸν ἀνάγκασαν νὰ ξενιτευτεῖ κηρύσσοντας ἀνταπεργία στὸ συνδικάτο ἀγρεργατῶν, γιατί διαφορετικὰ δὲν θὰ σκεφτόταν ποτὲ νὰ φύγει ἀπὸ τὴν πατρίδα του καὶ δὲν θὰ ζοῦσε τώρα καλύτερα.

Ὡστόσο, ὅταν ἡ μαζικὴ μετανάστευση ἐγγράφηκε στὶς ἐμπειρίες τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ καὶ κάθε παιδί στὴν κομητεία τοῦ Κιλντέαρ εἶχε κάποιον ξάδελφο, θεῖο ἢ ἀδελφὸ στὴν Αὐστραλία ἢ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἡ ἀποδημία ἐγίνεи συνηθισμένη —καὶ ὄχι ἀπαραιτήτως ἀμετάκλητη— ἐπιλογή, βασισμένη στὴν ἐκτίμηση τῶν προοπτικῶν, καὶ ἔπαψε νὰ εἶναι ἀπλῶς μιὰ δύναμη τοῦ πεπρωμένου. Ἄν ἔρχονταν εἰδήσεις πὼς εἶχε ἀνακαλυφτεῖ χρυσάφι στὴν Αὐστραλία ἢ πὼς ὑπῆρχαν πλῆθος καλοπληρωμένες δουλειὲς στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες,

ἡ μετανάστευση διογκωνόταν. Ἀντίστροφα, μειώθηκε κατακόρυφα μετὰ τὸ 1873, ὅταν ἡ οἰκονομία τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν γνώρισε δραματικὴ ὑφεση. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρῶτο μεγάλο μεταναστευτικὸ κύμα τῆς περιόδου μας (1845-54) ἦταν οὐσιαστικά μιὰ φυγὴ ἀπὸ τὴν πείνα ἢ τὴ δημογραφικὴ πίεση στὴν ὑπαιθρο, προπαντὸς στὴν Ἴρλανδία καὶ τὴ Γερμανία, ποὺ ἐκεῖνα τὰ χρόνια παρεῖχαν τὸ 80% ὄλων τῶν ὑπερατλαντικῶν μεταναστῶν.

Ἄλλωστε, ἡ ἀποδημία δὲν ἦταν ἀπαραιτήτως μόνιμη. Οἱ ἀπόδημοι —δὲν ξέρουμε σὲ τί ποσοστὸ— ὄνειρεύονταν νὰ «πιάσουν τὴν καλὴ» στὸ ἐξωτερικὸ καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὰ χωριά τους πλούσιοι καὶ σεβαστοί. Ἐνα σημαντικὸ ποσοστὸ —μεταξὺ 30% καὶ 40%— ἐπαναπατρίστηκαν ὄντως, ἂν καὶ τὶς περισσότερες φορές γιὰ τὸν ἀντίθετο λόγο, δηλαδὴ ἐπειδὴ δὲν τοὺς ἄρесе ὁ Νέος Κόσμος ἢ δὲν μπόρεσαν νὰ ριζώσουν ἐκεῖ. Μερικοὶ μετανάστευαν ξανά. Μὲ τὴν ἐπανάσταση στὶς συγκοινωνίες, ἡ ἀγορὰ ἐργασίας, ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς εἰδικευμένους, ἐπεκτεινόταν ὀλοένα, ὥσπου ἀγκάλιασε ὀλόκληρο τὸν βιομηχανικὸ κόσμο. Ὁ κατάλογος μὲ τοὺς ἀρχισυνδικαλιστὲς τῶν βρετανικῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶναι γεμάτος ὀνόματα ἀντρῶν ποὺ δούλευαν γιὰ ἓνα διάστημα στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἢ κάπου ἄλλοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ὅπως θὰ μπορούσαν νὰ ἐργαστοῦν γιὰ ἓνα διάστημα στὸ Νιούκασλ ἢ στὸ Μπάρροου-ἰν-Φέρνες. Τώρα μάλιστα ἀκόμα καὶ ἡ προσωρινὴ καὶ ἐποχικὴ μετανάστευση τῶν ἰταλῶν ἢ τῶν ἱρλανδῶν θεριστῶν ἢ κατασκευαστῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν μπορούσε νὰ ἐπεκταθεῖ πέρα ἀπὸ τοὺς ὠκεανούς.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ μαζικὴ αὐξηση τῆς μετανάστευσης ὀφειλόταν, κατὰ σημαντικὸ ποσοστὸ, στὸν πρόσκαιρο ξενιτεμό: προσωρινὴ ἀποδημία, ἐποχικὴ μετανάστευση ἢ, ἀπλῶς, νομαδικὲς μετακινήσεις. Δὲν ὑπῆρχε τίποτα τὸ καθαυτὸ καινούριο σὲ τέτοιες μορφές ἀποδημίας. Ὁ θεριστής, ὁ περιπλανώμενος μεροκαματιάρης, ὁ πλανόδιος γανωτής, ὁ γυρολόγος, ὁ ἀγωγιάτης καὶ ὁ κτηνοτρόφος ποὺ ὀδηγοῦσε τὸ κοπάδι του στὸ παζάρι ἦταν ἀρκετὰ οἰκειῆς μορφές πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Ὡστόσο, ἡ ραγδαία καὶ παγκόσμια ἐξάπλωση τῆς νέας οἰκονομίας δὲν ἦταν δυνατὸν παρὰ νὰ ἀπαιτήσῃ, καὶ ἐπομένως νὰ δημιουργήσῃ, νέους τύπους τέτοιων ταξιδευτῶν.

Ἄς πάρουμε τὸ σύμβολο αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, τὸ σιδηρόδρομο. Οἱ ἐργολάβοι σιδηροδρομικῶν ἔργων περιέτρεχαν τὴν ὑφήλιο καὶ πίσω

τους ἔσπερναν (κατὰ κανόνα βρετανούς ἢ ἱρλανδούς) ἐργοδηγούς, εἰδικευμένους ἐργάτες καὶ τὴν ἀριστοκρατία τῶν ἐργατῶν· μερικὲς φορές ὅλοι αὐτοὶ ἐγκαθίσταντο ὀριστικὰ σὲ κάποια ξένη χώρα καὶ τὰ παιδιά τους γίνονταν οἱ Ἀγγλοαργεντινοὶ τῆς ἐπόμενης γενιᾶς,* ἐνῶ ἄλλες φορές πῆγαιναν ἀπὸ χώρα σὲ χώρα, ὅπως οἱ πολὺ πιὸ εὐάριθμοι ὑπάλλληλοι τῶν μεγάλων ἐταιρειῶν πετρελαίου στὶς μέρες μας. Ἐποὺ σιδηροδρομικὲς γραμμὲς κατασκευάζονταν ὅπουδὴποτε, οἱ κατασκευάστριες ἐταιρεῖες δὲν μπορούσαν νὰ στηριχτοῦν ἀπαραίτητα στὸ ντόπιο ἐργατικὸ δυναμικὸ, ἀλλὰ δημιούργησαν ἕνα σῶμα νομαδικῶν ἐργατῶν (γνωστῶν στὰ ἀγγλικά μετὸ ὄνομα «pamvies»), πὺ χαρακτηρίζει καὶ σήμερα τὰ μεγάλα κατασκευαστικὰ ἔργα σὲ ὅλο τὸν κόσμον. Στὶς περισσότερες βιομηχανικὲς χώρες αὐτοὶ οἱ ἐργάτες στρατολογοῦνταν μεταξὺ περιθωριακῶν καὶ ἀνεργάτων ἀνθρώπων, πρόθυμων νὰ δουλέψουν σκληρὰ γιὰ ἕνα καλὸ μεροκάματο μὲ κακὲς συνθῆκες καὶ νὰ τὸ χάσουν στὸ πιὸτὸ ἢ στὸ χαρτί, χωρὶς νὰ πολυσκεφτοῦνται τὸ μέλλον. Γιατὶ, ἀκριβῶς ὅπως γιὰ τοὺς ναυτικούς ἀνάλογοι τύπου θὰ ὑπῆρχε πάντα κάποιο ἄλλο καράβι, ἔτσι καὶ γιὰ τοὺς πλανόβιους σκαφτιάδες θὰ ὑπῆρχε πάντα κάποιο ἄλλο μεγάλο κατασκευαστικὸ ἔργο, ὅταν ἀποπερατωνόταν τὸ τωρινό. Ἀνεξάρτητοι ἄντρες, πὺ δούλευαν στὰ σύνορα τοῦ βιομηχανικοῦ κόσμου καὶ σκανδάλιζαν τοὺς εὐπόληπτους πολίτες ὄλων τῶν τάξεων, ἤρωες μιᾶς ἀνεπίσημης λατρείας τοῦ ἀνδρισμοῦ, ἔπαιζαν τὸν ἴδιο περίπου ρόλον ὅπως οἱ ναυτικοὶ καὶ οἱ χρυσοθῆρες, παρόλον πὺ ἔβγαζαν περισσότερα λεφτὰ ἀπὸ ὅσα οἱ πρῶτοι καὶ δὲν εἶχαν τίς ἐλπίδες τῶν δεύτερων νὰ κάνουν περιουσία.

Στὶς πιὸ παραδοσιακὲς ἀγροτικὲς κοινωνίες αὐτοὶ οἱ πλανόδιοι ἐργάτες ἀποτελοῦσαν μιὰ σημαντικὴ γέφυρα ἀνάμεσα στὴν ἀγροτικὴ καὶ τὴ βιομηχανικὴ ζωὴ. Ὀργανωμένοι σὲ συνεργεῖα, κατὰ τὸ πρότυπον τῶν ἐποχικῶν θεριστῶν, μὲ ἕναν ἐκλεγμένο ἀρχηγὸ πὺ διαπραγματευόταν τοὺς ὄρους τῆς συμφωνίας καὶ μοίραζε τίς εἰσπράξεις, φτωχοὶ χωρικοὶ ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὴν Κροατία ἢ τὴν Ἱρλανδία διέσχιζαν ἠπειρούς ἢ ἀκόμα καὶ ὠκεανούς, γιὰ νὰ βροῦν δουλειὰ ἐκεῖ

* Οἱ ἰνδικοὶ σιδηρόδρομοι ἐπανδρώνονταν κυρίως ἀπὸ Εὐρασιάτες, παιδιά ἰνδῶν γυναικῶν καὶ βρετανῶν ἐργατῶν, πὺ ἦταν λιγότερον ἀπρόθυμοι νὰ ἔρθουν σὲ ἐπιμεξία ἀπὸ ὅσον οἱ μεσαῖες καὶ ἀνώτερες τάξεις.

όπου χτίζονταν πόλεις και εργοστάσια ή κατασκευάζονταν σιδηροδρομικές γραμμές. Στις πεδιάδες της Ούγγαρίας αυτή η μορφή μετανάστευσης άρχισε να εμφανίζεται τη δεκαετία του 1850. Οί πιο άνοργάνωτοι δυσανασχετούσαν συχνά για τη μεγαλύτερη άποδοτικότητα και πειθαρχία (ή ευπείθεια) αυτών των χωρικών, καθώς και για την προθυμία τους να εργάζονται με χαμηλότερο μεροκάματο.

Δέν αρκεί όμως να έπισημάνουμε άπλώς την αύξηση αυτού που ο Μάρξ ονόμασε «έλαφρά ταξιαρχία» του καπιταλισμού· πρέπει επίσης να διακρίνουμε μιá σημαντική διαφοροποίηση μέσα στις άνεπτυγμένες χώρες, ή, ακριβέστερα, ανάμεσα στον Παλαιό και τον Νέο Κόσμο. 'Η οικονομική επέκταση δημιουργούσε παντού μιá «μεθόριο». 'Από μερικές άπόψεις, μιá κοινότητα άνθρακωρύχων όπως το Γκέλζενκίρχεν (στη Γερμανία), που σέ διάστημα ίσο με τη μιση ζωή ενός άνθρώπου (1858-1895) αύξησε τον πληθυσμό του από 3.500 σέ σχεδόν 96.000, ήταν ένας «Νέος Κόσμος», συγκρίσιμος με το Μπουένος Άιρες ή με τά βιομηχανικά κέντρα της Πενσυλβανίας. 'Αλλά σέ γενικές γραμμές, ο Παλαιός Κόσμος άντιμετώπιζε την ανάγκη του για έναν κινητικό πληθυσμό δημιουργώντας, άπλώς, μιá σχετικά μικρή και άσταθή μάζα μετακινούμενων ανθρώπων, άν έξαιρέσουμε τά μεγάλα λιμάνια, όπου συνέρρεαν ξέμπαρκοι ναυτικοί, και φυσικά τίς μεγαλουπόλεις, που από παλιά ήταν πόλος έλξης για τούς κατοίκους της υπαίθρου. 'Ο λόγος είναι ίσως ότι στον Παλαιό Κόσμο οί άνθρωποι ήταν ήδη ένταγμένοι ή μπορούσαν να ένταχθούν γρήγορα σέ κάποιο είδος κοινότητας που άνήκε σέ μιá δομημένη κοινωνία. 'Αλλά στίς άραιοκατοικημένες περιοχές του Νέου Κόσμου, στίς παρυφές ή πέρα από τά όρια της άποικισμένης ζώνης, εκεί όπου χρειάζονταν κινητά σώματα εργατών, τέτοιες ομάδες πραγματικών πλανόδιων έκαναν αισθητή την παρουσία τους ή τουλάχιστον ήταν πιο «όρατες». 'Ο Παλαιός Κόσμος ήταν γεμάτος νομάδες κτηνοτρόφους, αλλά κανέναν τους δέν προκάλεσε τόση προσοχή όσο οί άμερικανοί «καουμπόηδες», άν και τó αντίστοιχό τους στην Αύστραλία, οί περιφερόμενοι κουρείς προβάτων και άλλοι άγρεργάτες της ένδοχώρας, δημιούργησαν και αυτοί ένα μύθο με μεγάλη τοπική άπήχηση.

II

Για τούς φτωχούς, ἡ χαρακτηριστικὴ μορφή ταξιδιῶν ἦταν ἡ μετανάστευση. Για τὶς μεσαῖες τάξεις καὶ τούς πλούσιους, ἦταν σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ ὁ τουρισμὸς, ποὺ οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσε προῖον τοῦ σιδηροδρόμου, τοῦ ἀτμόπλοιου καὶ (ἀφοῦ ἡ κάρτ ποστάλ, ποὺ ἐφευρέθηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ, εἶναι ὡς σήμερα βασικὸ συστατικὸ του) τῆς νέας κλίμακας καὶ ταχύτητας τῶν ταχυδρομικῶν ἐπικοινωνιῶν. (Αὐτὲς συστηματοποιήθηκαν διεθνῶς μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς Διεθνούς Ταχυδρομικῆς Ἐνώσεως τὸ 1869.) Οἱ φτωχοὶ τῶν πόλεων ταξίδευαν ἀπὸ ἀνάγκη, ἀλλὰ σπάνια γιὰ τὴν εὐχαρίστησή τους, ἐκτὸς μὲ τὰ πόδια —οἱ αὐτοβιογραφίες πολλῶν αὐτοδημιούργητων βικτωριανῶν βρίθουν ἀπὸ τιτάνιες πεζοπορίες στὴν ὕπαιθρο— καὶ γιὰ σύντομα χρονικὰ διαστήματα. Οἱ φτωχοὶ τῆς ὑπαιθροῦ δὲν ταξίδευαν καθόλου γιὰ εὐχαρίστηση, παρὰ συνδύαζαν τὸ τερπνὸν μετὰ τοῦ ὠφελίμου στὶς διάφορες ἐμποροπανηγύρεις. Ἡ ἀριστοκρατία ταξίδευε πολὺ γιὰ ἀναψυχή, ἀλλὰ μὲ τρόπους ποὺ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὸν σύγχρονο τουρισμὸ. Οἱ οἰκογένειες τῶν εὐγενῶν μετακινοῦνταν τακτικὰ ἀπὸ τὴν πόλη στὸ ἐξοχικὸ τους, μὲ ἓνα συρμὸ ἀπὸ ὑπῆρέτες καὶ ἀμάξια, σὰν μικρὸς στρατός. (Μάλιστα, ὁ πατέρας τοῦ πρίγκιπα Κροπότκιν ἔδινε, στὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιῶν, διαταγὲς μὲ στρατιωτικὸ ὕφος στὴ γυναίκα του καὶ τούς δουλοπάροικους του.) Μπορεῖ νὰ ἔμεναν γιὰ ἓνα διάστημα σὲ κάποιον κοσμικὸ κέντρο, ὅπως ἐκεῖνη ἡ λατινοαμερικάνικη οἰκογένεια πού, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ *Ταξιδιωτικὸς Ὁδηγὸς τοῦ Παρισιοῦ* τοῦ 1867, κατέφθασε μὲ δεκαοχτὼ ἀμάξια φορτωμένα ἀποσκευές. Ἡ πατροπαράδοτη περιοδεία τῶν νεαρῶν εὐγενῶν στὸ ἐξωτερικὸ δὲν εἶχε ἀκόμα κοινὸ μὲ τὸν τουρισμὸ τῆς καπιταλιστικῆς ἐποχῆς οὔτε κἀν τὸ «Grand Hotel», ἀφενὸς ἐπειδὴ αὐτὸς ὁ θεσμὸς ἦταν ἀκόμα στὰ σπάργανά του —ἀρχικὰ ἡ ὑπαρξὴ του ἐξαρτιόταν, συχνά, ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ σιδηροδρομικῆς γραμμῆς— καὶ ἀφετέρου ἐπειδὴ οἱ εὐγενεῖς πολὺ δύσκολα καταδέχονταν νὰ μείνουν σὲ πανδοχεῖα.

Ὁ βιομηχανικὸς καπιταλισμὸς δημιούργησε δύο νέες μορφές ταξιδιῶν ἀναψυχῆς. Ἡ πρώτη ἦταν ὁ τουρισμὸς καὶ οἱ καλοκαιρινὲς διακοπὲς γιὰ τὴν ἀστικὴ τάξη· ἡ δεύτερη ἦταν οἱ ἡμερήσιες ἐκδρομὲς ποὺ ἔκαναν οἱ λαϊκὲς μάζες μὲ κάποιον μηχανοκίνητο μέσο σὲ μερικὲς

χωρες όπως η Βρετανία. Και οι δύο ήταν άμεσα αποτελέσματα της χρήσης του ατμού στις συγκοινωνίες, αφού για πρώτη φορά στην ιστορία έγινε έφικτη η τακτική και ασφαλής διακίνηση μεγάλου πλήθους ανθρώπων και άποσκευών στην ξηρά και στη θάλασσα. Σε αντίθεση με τις ταχυδρομικές άμαξες, που μπορούσαν εύκολα να αίχμαλωτιστούν από ληστές στις έρημικες περιοχές, ο σιδηρόδρομος ήταν έξαρχης απρόσβλητος — με εξαίρεση την αμερικανική Δύση — ακόμα και σε τόπους που δεν φημίζονταν καθόλου για την ασφάλειά τους, όπως ήταν η Ισπανία και τα Βαλκάνια.

Η ήμερήσια έκδρομη των λαϊκών μαζών ήταν, αν εξαιρέσουμε τις κρουαζιέρες που γίνονταν με ατμόπλοια, παιδί της δεκαετίας του 1850, ή μάλλον, για να ακριβολογήσουμε, της Μεγάλης Έκθεσης του 1851, που προσέλκυσε στο Λονδίνο τεράστια πλήθη επισκεπτών, περιέργων να δούν τα θαύματά της. Τέτοιες επισκέψεις ένθαρρύνονταν από τις σιδηροδρομικές εταιρείες, που πρόσφεραν μειωμένο εισιτήριο, και διοργανώνονταν από και για τα μέλη άναριθμητων τοπικών σωματείων, ένοριών και δήμων. Ο ίδιος ο Θωμάς Κούκ, του οποίου τó όνομα έμελλε να γίνει συνώνυμο του οργανωμένου τουρισμού τὰ έπόμενα είκοσι πέντε χρόνια, είχε άρχισει τή σταδιοδρομία του οργανώνοντας τέτοιες έκδρομές, και τó 1851 τις ανέπτυξε σε μεγάλη έπιχείρηση. Οι πολυάριθμες διεθνείς εκθέσεις (βλ. Κεφάλαιο Β') τραβούσαν στις πόλεις στρατιές όλόκληρες από περιέργους και η άνοικοδόμηση των πρωτευουσών ένθάρρυνε τούς έπαρχιώτες να έρθουν για να χαζέψουν τὰ καινούρια αξιοθέατά τους. Δέν χρειάζεται να πούμε περισσότερα για τόν μαζικό τουρισμό αυτής τής περιόδου. Έμεινε περιορισμένος σε σύντομα ταξίδια, συχνά πολύ κουραστικά με τὰ σημερινά κριτήρια, και δημιούργησε ως παραπροϊόν μιá μικρή, αλλά άνηρη βιομηχανία «ένθυμίων». Σε γενικές γραμμές οι ίθύνοντες των σιδηροδρόμων, τουλάχιστον στη Βρετανία, δέν πολυενδιαφέρονταν για τὰ ταξίδια τρίτης θέσης, αν και η κυβέρνηση τούς άνάγκαζε να παρέχουν κάποιες στοιχειώδεις διευκολύνσεις στο εύρύ κοινό. Έπρεπε να φτάσουμε στο 1872 για να εισπράττουν οι βρετανικοί σιδηρόδρομοι τó 50% των έσόδων τους από τις μετακινήσεις του άπλου λαού. Όσο μάλιστα πλήθαιναν τὰ ταξίδια τρίτης θέσης, τόσο λιγότευαν οι έκδρομές με ειδικούς συρμούς.

Άλλά η μεσαία τάξη ταξίδευε περισσότερο. Η σημαντικότερη

μορφή τέτοιων ταξιδιωτών, από ποσοτική άποψη, ήταν μάλλον οι οικογενειακές καλοκαιρινές διακοπές ή (για τους πλουσιότερους και βαρυστομαχιασμένους) ή έτήσια κούρα σε κάποια λουτρόπολη με ιαματικές πηγές. Το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα είδε την αξιόλογη ανάπτυξη τέτοιων θερέτρων στις άκτες της Βρετανίας και στα βουνά της ήπειρωτικής Ευρώπης. (Μολονότι το Μπιαρρίτς ήταν ήδη πολύ της μόδας στη δεκαετία του 1860, χάρη στην προστασία του Ναπολέοντα Γ', και οι ίμπρεσιονιστές ζωγράφοι ενδιαφέρονταν έμφανώς για τις άκρογιαλιές της Νορμανδίας, ή αστική τάξη της ήπειρωτικής Ευρώπης δεν είχε αποκτήσει ακόμα τη σημερινή μανία για τα θαλάσσια μπάνια και την ήλιοθεραπεία.) Γύρω στο 1865 οι καλοκαιρινές διακοπές ήταν ήδη τόσο διαδομένη συνήθεια στη μεσαία τάξη, ώστε αρκετές παράκτιες περιοχές της Βρετανίας γέμισαν με παραθαλάσσιους δρόμους περιπάτου, προκουμαΐες και άλλα στολίδια, που έδωσαν την εύκαιρία στους ιδιοκτήτες γης να βγάλουν απρόσμενα κέρδη από αντιοικονομικές, ως τότε, άμμουδιές και βραχύτοπους. Αυτά τα φαινόμενα χαρακτήριζαν τα μεσαία και μικρομεσαία στρώματα. Σε γενικές γραμμές, αντίθετα, η συνήθεια της έκδρομης στη θάλασσα δεν διαδόθηκε στην έργατική τάξη παρά μόνο τη δεκαετία του 1880, ενώ η μεγάλη και η μικρή άριστοκρατία δεν θα θεωρούσαν μια διαμονή στο Μπόρνμουθ (όπου έμεινε ο γάλλος ποιητής Βερλαϊν) ή στο Βέντνορ (όπου έπαιρναν τον άέρα τους ο Τουργκένιεφ και ο Κάρλ Μάρξ) ανάξια της θέσης τους.

Οι λουτροπόλεις της ήπειρωτικής Ευρώπης (οι βρετανικές δεν γνώρισαν ποτέ τέτοιες δόξες) ήταν πολύ πιο άρχοντικές: διέθεταν πολυτελέστερα ξενοδοχεία και πρόσφεραν διασκεδάσεις απαραίτητες για τέτοια πελατεία, όπως καζίνα και άκριβα μπορντέλα. Το Βισύ, το Σπά, το Μπάντεν Μπάντεν, το Αϊξ-λε-Μπαίν, άλλα πάνω από όλα οι περίφημες διεθνείς λουτροπόλεις του κράτους των Άψβούργων, το Γκάσταϊν, το Μαρίενμπαντ, το Κάρλσμπατ κτλ., ήταν για την Ευρώπη του 19ου αιώνα ό,τι ήταν το Μπάθ για την Άγγλία του 18ου: τόποι κοσμικών συγκεντρώσεων, που γίνονταν με άφορμη το ότι έπινε κανείς κάποιο είδος δυσάρεστου μεταλλικού νερού ή ότι βουτούσε σε κάποιο είδος ύγρου υπό την επίτηρηση ενός καλοπροαίρετου δικτάτορα, του γιατρού του. Το άρρωστο συκώτι, πάντως, καταργούσε τους ταξικούς φραγμούς: οι ιαματικές πηγές προσέλκυαν κάθε λογής

πλούσιους χωρίς άριστοκρατική καταγωγή και κάθε λογής μεσοαστούς, τών όποιων ή τάση νά τρώνε και νά πίνουν ύπερβολικά ένισχυόταν από την εύάρεια. "Ας μήν ξεχνάμε ότι ό Δρ Κούγκελμαν συνέστησε τó Κάρλσμπατ σέ ένα τόσο λίγο τυπικό μέλος τής μεσαιάς τάξης όσο ό Κάρλ Μάρξ, ό όποιος μέ προνοητικότητα δήλωσε «είσοδηματίας» για νά αποφύγει την άναγνώρισή του, ώσπου άνακάλυψε ότι ως Δρ Μάρξ μπορούσε νά γλιτώσει ένα μέρος από τόν άλμυρότατο «Kurtaxe» [φόρο θεραπείας].¹⁶ Στή δεκαετία του 1840, λίγα τέτοια κέντρα είχαν ξεφύγει από τή βουκολική άπλόττητα. 'Ακόμα και τó 1858, ό Ταξιδιωτικός 'Οδηγός του Μάρραιη περιέγραφε τó Μαριένμπατ ως «σχετικά καινούριο» και σημείωνε ότι τó Γκάσταϊν είχε μόνο διακόσια δωμάτια για ξένους. 'Αλλά τή δεκαετία του 1860 αυτές οι λουτροπόλεις βρίσκονταν ήδη σέ πλήρη άνθηση.*

Τά θέρετρα και οι λουτροπόλεις ήταν για τόν συνηθισμένο άστό ή Γαλλία και ή 'Ιταλία, πού τιμούν τις παραδόσεις τους, έπιβεβαιώνουν ως σήμερα ότι ή έτήσια ήπατοπάθεια ήταν άστικός θεσμός. Για τούς λεπτεπίλεπτους ένδεικνυόταν ή άπαλή λιακάδα, δηλαδή τó ξεχειμώνιασμα στή Μεσόγειο. 'Η Κυανή 'Ακτή είχε ήδη άνακαλυφθεί από τόν λόρδο Μπρούαμ, τόν ριζοσπάστη πολιτικό του όποιου τó άγαλμα έξακολουθεί νά δεσπόζει στις Κάννες, και, μολοντί οι καλύτεροι πελάτες της έγιναν οι ρώσοι άριστοκράτες και μεγαλογαιοκτήμονες, τó όνομα «Promenade des Anglais» στή Νίκαια ύπαινίσσεται ως σήμερα ποιοι έγκαινίασαν αυτόν τόν νέο τόπο άναψυχής για τούς άργόσχολους πλούσιους. Τó Μόντε Κάρλο απέκτησε «Hôtel de Paris» τó 1866. Μετά τά έγκαινία τής διώρυγας του Σουέζ, και ιδιαίτερα μετά την κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής κατά μήκος του Νείλου, ή Αίγυπτος έγινε προσφιλής τόπος διαχείμασης για εκείνους πού ή ύγεία τους ήταν εύπρόσβλητη από τή φθινοπωρινή και χειμωνιάτικη ύγρασία του εύρωπαϊκού Βορρά, καθώς συνδύαζε τά πλεονεκτήματα του ήπιου κλίματος, του έξωτισμού, τών μνημείων ενός άρ-

* 'Η σημασία τους ύποδηλώνεται από τó ρόλο πού έπαιζαν στή διπλωματία τής έποχής. 'Ο Ναπολέον συναντήθηκε μέ τόν Βίσμαρκ στο Μπιαρρίτς και ό Καβούρ στήν Πλομπιέρ, ένώ στο Γκάσταϊν ύπογράφηκε μιá διεθνής συνθήκη, πρόδρομος τών πολλών διπλωματικών συνδιασκέψεων πού από τó 1890 ως τó 1940 γίνονταν στις όχθες κάποιας λίμνης ή σέ κάποιο παραθαλάσσιο θέρετρο.

χαίου πολιτισμοῦ καὶ τῆς (ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἀκόμα ἄτυπης) εὐρωπαϊκῆς ἐπικυριαρχίας. Ὁ χαλκέντερος Μπαίντεκερ κυκλοφόρησε τὸν πρῶτο ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ του γι' αὐτὴ τὴ χώρα τὸ 1877.

Τὸ νὰ πηγαίνει κανεὶς στὴ Μεσόγειο καλοκαιριάτικα, χωρὶς νὰ ψάχνει γιὰ καλλιτεχνικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, τὸ θεωροῦσαν τρέλα ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὴ λατρεία τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ μαυρισμένου δέρματος. Μόνο λίγα μέρη, ὅπως π.χ. ὁ κόλπος τῆς Νεάπολης καὶ τὸ Κάπρι, ἤδη φημισμένα χάρις στὴν προστασία τῆς αὐτοκράτειρας τῆς Ρωσίας, θεωροῦνταν ὑποφερτὰ στὴ διάρκεια τῆς θερμῆς περιόδου. Οἱ χαμηλὲς τοπικὲς τιμὲς τῆ δεκαετία τοῦ 1870 ὑποδηλώνουν ἓνα πρῶιμο ἀκόμα στάδιο τουριστικῆς ἀνάπτυξης. Φυσικά, πλούσιοι Ἀμερικανοί, ὑγιεῖς ἢ ἄρρωστοι — ἢ μᾶλλον, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, οἱ γυναῖκες καὶ οἱ κόρες τους — ἔβαζαν πλῶρη γιὰ τὰ κέντρα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἂν καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι στὸ τέλος τῆς περιόδου μας οἱ ἀμερικανοὶ ἐκατομμυριοῦχοι ἄρχιζαν ἤδη νὰ παραθερίζουν σὲ εἰδυλλιακοὺς οἰκισμοὺς, χτισμένους σύμφωνα μὲ τὰ γούστα τους κατὰ μῆκος τῶν σκυθρωπῶν ἀκτῶν τῆς Νέας Ἀγγλίας. Στις θερμὲς χῶρες οἱ πλούσιοι κατέφευγαν τὸ καλοκαίρι στὰ βουνά.

Πρέπει ὅμως νὰ κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα σὲ δύο εἶδη διακοπῶν: τὴν πιὸ μακρόχρονη (θερινὴ ἢ χειμερινὴ) διαμονὴ σὲ ἓνα μέρος καὶ τὴν περιήγηση, πού γινόταν ὅλο καὶ πιὸ πρακτικὴ καὶ γρήγορη. Ὅπως πάντα, οἱ μεγαλύτερες ἀτραξιὸν ἦταν τὰ ρομαντικὰ τοπία καὶ οἱ ἀρχαιότητες, ἀλλὰ τῆ δεκαετία τοῦ 1860 οἱ Βρετανοὶ (πρωτοπόροι, ὡς συνήθως) ἐξῆγαν ἤδη τὸ πάθος τους γιὰ τὴ φυσικὴ ἄσκηση στὰ βουνά τῆς Ἑλβετίας, ὅπου ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ καθιερώσουν τὸ σκί ὡς χειμερινὸ σπόρ. Τὸ 1858 ἰδρύθηκε ἡ Ἀλπικὴ Λέσχη καὶ τὸ 1865 ὁ Ἐντουαρντ Οὐίμπερ σκαρφάλωσε στὸ Μάττερχορν. Γιὰ λόγους ἀδιάγνωστους, τέτοιες κοπιώδεις δραστηριότητες σὲ ἓνα ὑποβλητικὸ σκηνικὸ ἐξασκοῦσαν ἰδιαίτερη ἔλξη σὲ ἀγγλοσάξονες διανοουμένους καὶ ἐπαγγελματίες μὲ φιλελεύθερες ἀντιλήψεις (ἴσως ἢ στενὴ συναναστροφὴ μὲ τοὺς γεροδεμένους καὶ εὐειδεῖς ντόπιους νέους, πού ἔκαναν τοὺς ξεναγούς, νὰ εἶχε κάποια σχέση μὲ αὐτό). Ἔτσι, ἡ ὀρειβάσια προστέθηκε στὴν πεζοπορία ὡς χαρακτηριστικὸ χόμπι τῶν ἀκαδημαϊκῶν κύκλων τοῦ Καίμπριτζ, τῶν ἀνώτερων δημόσιων ὑπαλλήλων, τῶν δασκάλων, τῶν φιλοσόφων

και τῶν οἰκονομολόγων, πρὸς μεγάλη ἔκπληξη τῶν λατίνων (ἂν και ὄχι τόσο τῶν τευτόνων) διανοουμένων. Ὅσο γιὰ τοὺς λιγότερο δραστήριους περιηγητές, τὰ βήματά τους τὰ ὀδηγοῦσε τώρα ὁ Τόμας Κούκ και οἱ ὀγκώδεις ταξιδιωτικοὶ ὀδηγοὶ τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ οἱ πρωτοποριακοὶ βρετανικοὶ *Ταξιδιωτικοὶ Ὀδηγοὶ τοῦ Μάρραιη* ἐπισκιάζονταν ὄλο και περισσότερο ἀπὸ τὶς βίβλους τοῦ τουρίστα, τοὺς γερμανικοὺς *Μπαίντεκερ*, πὺ κυκλοφοροῦσαν τώρα σὲ ἀρκετὲς γλῶσσες.

Τέτοιες περιοδεῖες δὲν ἦταν φτηνές. Στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἓνας «γύρος τῆς Εὐρώπης» πὺ διαρκοῦσε ἕξι βδομάδες και ἔφερε τὸν τουρίστα ἀπὸ τὸ Λονδίνο στὸ Βέλγιο, στὴν κοιλάδα τοῦ Ρήνου, στὴν Ἑλβετία και στὴ Γαλλία —σχεδὸν αὐτὴ εἶναι και σήμερα ἡ κλασικὴ τουριστικὴ διαδρομὴ— στοίχιζε σὲ δύο ἄτομα κάπου 85 λίρες στερλίνες, δηλαδὴ γύρω στὸ 20% τοῦ ἐτήσιου εἰσοδήματος ἑνὸς ἀνθρώπου πὺ ἔβγαζε 8 λίρες τὴ βδομάδα (ἐκεῖνο τὸν καιρὸ τόσο ἦταν, πάνω κάτω, τὸ εἰσόδημα ἑνὸς ἀξιοπρεποῦς ἀστοῦ πὺ μπορούσε νὰ ἔχει ὑπὲρ).¹⁷ Ἐνα τέτοιο ποσὸ ἀποτελοῦσε περισσότερο ἀπὸ τὸ 75% τοῦ ἐτήσιου εἰσοδήματος ἑνὸς εἰδικευμένου, ὑψηλόμισθου βρετανοῦ ἐργάτη. Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ τουρίστες πὺ εἶχαν κατὰ νοῦ οἱ σιδηροδρομικὲς ἐταιρεῖες, οἱ ξενοδόχοι και οἱ ταξιδιωτικοὶ ὀδηγοὶ ἀνῆκαν στὴν εὐκατάστατη μεσαία τάξη. Αὐτοὶ ἦταν οἱ ἄνθρωποι πὺ παραπονοῦνταν σίγουρα ἐπειδὴ στὴ Νίκαια τὸ ἐτήσιο νοίκι τῶν ἀνεπίπλωτων σπιτιῶν εἶχε ἀύξηθεῖ ἀπὸ 64 λίρες τὸ 1858 σὲ 100 λίρες τὸ 1876 και ἡ ἀμοιβὴ μιᾶς ὑπὲρτριάς ἀπὸ 8-10 λίρες στὸ σκανδαλῶδες ποσὸ τῶν 24-30 λιρῶν τὸ χρόνο.¹⁸ Ἀλλὰ μπορούμε νὰ πούμε με σιγουριά ὅτι ἦταν σὲ θέση νὰ πληρώσουν αὐτὲς τὶς τιμές.

Μήπως λοιπὸν ἡ μετανάστευση, τὰ ταξίδια και οἱ δημογραφικὲς ἀνακατατάξεις κυριαρχοῦσαν στὸν κόσμον τῆς δεκαετίας τοῦ 1870; Εὐκόλα μπορούμε νὰ ξεχάσουμε ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων ἐξακολουθοῦσαν νὰ ζοῦν και νὰ πεθαίνουν ἐκεῖ ὅπου γεννήθηκαν ἢ, γιὰ νὰ ἀκριβολογήσουμε, ὅτι οἱ μετακινήσεις τους δὲν ἦταν μεγαλύτερες οὔτε διέφεραν ἀπὸ ἐκεῖνες πὺ θὰ ἔκαναν πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Ὅπως δὴποτε, ὑπῆρχαν στὸν κόσμον περισσότεροι ἄνθρωποι πὺ ἔμοιαζαν μᾶλλον με τοὺς Γάλλους, τὸ 88% τῶν ὀπίων ζοῦσαν τὸ 1861 στὴν περιοχὴ ὅπου γεννήθηκαν —στὸ διαμέρισμα τοῦ Λὸ τὸ 97% τῶν κατοίκων ζοῦσαν στὴν ἐνορία τῆς γέννησῆς τους— παρὰ με πιὸ κινητικὸς και φιλαπόδημος πληθυσμὸς.¹⁹ Ὡστόσο, οἱ

άνθρωποι αποκόπτονταν βαθμιαία από τις ρίζες τους, συνήθιζαν να βλέπουν και να κάνουν πράγματα που οι πατεράδες τους δεν είχαν κάνει ποτέ και ακόμα και οι ίδιοι δεν περίμεναν ποτέ να κάνουν. Στο τέλος τῆς περιόδου μας οί μετανάστες αποτελοῦσαν ἤδη τὴν πλειοψηφία ὄχι μόνο σὲ χῶρες ὅπως ἡ Αὐστραλία καὶ σὲ πόλεις ὅπως ἡ Νέα Ὑόρκη καὶ τὸ Σικάγο, ἀλλὰ καὶ στὴ Στοκχόλμη, τὴ Χριστιανία (τὸ σημερινὸ Ὄσλο), τὴ Βουδαπέστη, τὸ Βερολίνο καὶ τὴ Ρώμη (μεταξὺ 55 καὶ 60%), τὸ Παρίσι καὶ τὴ Βιέννη (περίπου 65%).²⁰ Οί μεγάλες πόλεις καὶ οί νέες βιομηχανικὲς ζώνες ἦταν οί μαγνήτες πού τοὺς τραβοῦσαν. Τί εἶδους ζωὴ τοὺς περίμενε ἐκεῖ;

Η ΠΟΛΗ, Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Τώρα πιά ὡς καὶ τὸ ψωμί μας
ψήνεται μηχανικά.
Καὶ μιὰ ἄλλη μηχανή ὅπου νὰ 'ναι
θὰ μᾶς χώνει στὸ στόμα τὴ μπουκιὰ.

Τὸ Τράουτεнау ἔχει δύο νεκροταφεῖα,
ἓνα γιὰ τοὺς πλούσιους κι ἓνα γιὰ τοὺς φτωχοὺς·
οὔτε στὸν τάφο ἢ φτωχολογιά
δὲν γίνεται ἴση μὲ τοὺς δυνατοὺς.

Ποίημα στὴν ἑφημερίδα *Trautenau Wochenblatt*, 1869¹

Τὸν παλιὸ καιρὸ, ἂν κάποιος ἀποκαλοῦσε ἓναν μεροκαματιάρη «ἐργάτη», θὰ ἔβρισκε τὸν μπελά του... Ἄλλὰ τώρα πού εἶπαν στοὺς μεροκαματιάρηδες ὅτι οἱ ἐργάτες εἶναι ἡ κορυφή τοῦ κράτους, ὅλοι θέλουν νὰ εἶναι ἐργάτες.

M. MAY, 1848²

Τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου, τῆς ἀρρώστιας, τοῦ χειμῶνα ἢ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου φυσικοῦ φαινομένου. Δὲν ξέρω πῶς θὰ μπορούσαν νὰ ἐκλείψουν τέτοια φαινόμενα.

WILLIAM MAKEPEACE THACKERAY, 1848³

I

Ἄν ποῦμε ὅτι ὁ κόσμος τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς τεχνολογίας προσέλυκε ὅλο καὶ περισσότερους μετανάστες, ἢ ὅτι νέες γενιές γεννιοῦνταν στοὺς κόλπους του, θὰ ποῦμε κάτι αὐτονόητο, ἀλλὰ ὄχι πολὺ διαφωτιστικὸ ἀπὸ μόνο του. Τί εἶδους κόσμος ἦταν;

Ἦταν, πρῶτα ἀπὸ ὅλα, ἓνας κόσμος πού τὸ χαρακτηριστικὸ του γνῶρισμα δὲν ἦταν τόσο ὅτι τὸν ἀποτελοῦσαν ἐργοστάσια, ἐπιχειρηματίες καὶ προλετάριοι, ὅσο ὅτι μεταμορφωνόταν χάρη στὴν τεράστια πρόοδο τοῦ βιομηχανικοῦ τομέα του. Ὅσο θεαματικὲς καὶ ἂν ἦταν οἱ ἀλλαγές πού προκαλοῦσε ἡ ἐξάπλωση τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ

ανάπτυξη τῶν πόλεων, αὐτὲς οἱ ἀλλαγές δὲν δίνουν ἀπὸ μόνες τοὺς τὸ μέτρο τοῦ ἀντίκτυπου ποὺ εἶχε ὁ καπιταλισμός. Τὸ 1866 τὸ Ράι-
 χενμπεργκ (Λίμπερετς), τὸ κέντρο τῆς βοημικῆς ὑφαντουργίας, ἐξα-
 κολουθοῦσε νὰ παράγει τὸ μισὸ ἀπὸ τὸ συνολικὸ προϊόν του στοὺς
 ἀργαλειοὺς τῶν χειροτεχνῶν ὑφαντῶν, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁ-
 ποίους ἐξαρτῶνταν πλέον ἀπὸ λίγα μεγάλα ἐργοστάσια. Χωρὶς ἀμφι-
 βολία, ἦταν λιγότερο προηγμένο στὴ βιομηχανικὴ του ὀργάνωση ἀπὸ
 ὅσο τὸ Λάνκασαϊρ, ὅπου οἱ τελευταῖοι χειριστὲς χειροκίνητων ἀργα-
 λειῶν ἀπορροφῆθηκαν ἀπὸ ἄλλα ἐπαγγέλματα στὴ δεκαετία τοῦ 1850·
 ἀλλὰ θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε ὅτι δὲν ἦταν βιομηχανικὴ πόλη. Στις
 ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ὅταν ἡ ζήτηση ζάχαρης ἔφτασε στὸ
 ἀποκορύφωμά της, τὰ τσέχικα ἐργοστάσια ζάχαρης ἀπασχολοῦσαν
 μόνο 40.000 ἐργάτες. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι τόσο ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ
 διάδοση ποὺ εἶχε ἡ νεότευκτη βιομηχανία ζάχαρης ὅσο τὸ γεγονός
 ὅτι ἡ ἔκταση ὅπου καλλιεργοῦνταν ζαχαρότευτλα στὴ βοημικὴ ὕπαι-
 θρο εἶχε ὑπερικοσπλασιαστῆ ἀνάμεσα στὸ 1853-54 (4.800 ἑκτά-
 ρια) καὶ τὸ 1872-73 (123.800 ἑκτάρια).⁴ Τὸ ὅτι οἱ ἐπιβάτες τῶν βρε-
 τανικῶν σιδηροδρόμων σχεδὸν διπλασιάστηκαν ἀνάμεσα στὸ 1848
 καὶ τὸ 1854 —ἀπὸ περίπου 58 σὲ σχεδὸν 108 ἑκατομμύρια— ἐνῶ τὰ
 ἔσοδα τῶν σιδηροδρομικῶν ἐταιρειῶν ἀπὸ τὴ διακίνηση ἐμπορευμά-
 των αὐξήθηκαν σχεδὸν κατὰ 250% εἶναι περισσότερο σημαντικὸ ἀπὸ
 τὸ ἀκριβὲς ποσοστὸ βιομηχανικῶν ἀγαθῶν ἢ ἐπιχειρηματικῶν ταξι-
 διῶν ποὺ ὑποκρύπτεται σ' αὐτοὺς τοὺς ἀριθμούς.

Ὡστόσο, ἡ βιομηχανικὴ ἐργασία, μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ δομὴ καὶ
 τὸ χαρακτηριστικὸ σκηνικὸ της, καὶ ἡ ἀστικοποίηση —ἡ ζωὴ στὶς
 ραγδαῖα ἀναπτυσσόμενες πόλεις— ἦταν ὅπωςδὴποτε οἱ ἐντυπωσια-
 κότερες μορφὲς τοῦ νέου κόσμου· νέου, ἐπειδὴ ἀκόμα καὶ ἡ διαιώνιση
 μερικῶν τοπικῶν ἀπασχολήσεων ἢ προβιομηχανικῶν πόλεων ἔκρυβε
 βαρυσήμαντες ἀλλαγές. Λίγα χρόνια μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου
 μας, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1887, ὁ γερμανὸς καθηγητὴς Φερδινάνδος
 Ταϊνιες διατύπωσε τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν *Gemeinschaft* (κοινό-
 τητα) καὶ τὴν *Gesellschaft* (κοινωνία ἀτόμων), ἓνα δίπτυχο ποὺ σήμε-
 ρα εἶναι οἰκεῖο σὲ κάθε φοιτητὴ τῆς κοινωνιολογίας. Αὐτὴ ἡ διάκριση
 μοιάζει μὲ ἄλλες ποὺ ἔκαναν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ διάφοροι μελετητὲς σὲ
 κοινωνίες τίς ὁποῖες ἡ μεταγενέστερη ὀρολογία θὰ ἀποκαλοῦσε «πα-
 ραδοσιακὲς» καὶ «σύγχρονες»: π.χ. ὁ Σέρ Χένρυ Μαίην περιέγραψε

συνοπτικά την πρόοδο τῆς κοινωνίας ὡς κίνηση «ἀπὸ τὴν προκαθορισμένη κοινωνικὴ θέση (status) πρὸς τὸ συμβόλαιον». Ἡ οὐσία, ὡστόσο, εἶναι ὅτι ὁ Ταίνιες δὲν βίασεν τὴν ἀνάλυσή του στὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀγροτικὴ κοινότητα καὶ τὴν ἀστικοποιημένη κοινωνία, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὴν ἀπαρχαιωμένου τύπου πόλη καὶ τὸ καπιταλιστικὸ ἄστυ, πὺ εἶναι «οὐσιαστικὰ μιὰ ἐμπορικὴ πόλη καί, στὸ βαθμὸ πὺ τὸ ἐμπόριο κυριαρχεῖ στὴν παραγωγικὴ ἐργασία της, μιὰ ἐργοστασιακὴ πόλη».⁵ Αὐτὸ τὸ καινοφανὲς περιβάλλον καὶ ἡ δομὴ του ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

Τὸ ἄστυ ἦταν, πράγματι, τὸ ἐντυπωσιακότερο ἐξωτερικὸ σύμβολο τοῦ βιομηχανικοῦ κόσμου, πλάι στὸ σιδηρόδρομο. Ἡ ἀστικοποίηση ἐπιταχύνθηκε ἀλματωδῶς μετὰ τὸ 1850. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα, μόνον ἡ Βρετανία εἶχε νὰ ἐπιδείξει ἐτήσια ταχύτητα ἀστικοποίησης μεγαλύτερη ἀπὸ 0,20 μονάδες,* ἂν καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ Βέλγιο σχεδὸν ἔφτασε τὸν ἴδιο ρυθμὸ. Ἀλλὰ ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1890, ἀκόμα καὶ ἡ Αὐστροουγγαρία, ἡ Νορβηγία καὶ ἡ Ἰρλανδία ἀστικοποιήθηκαν μὲ αὐτὸν τὸ ρυθμὸ, τὸ Βέλγιο καὶ οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες μὲ ρυθμὸ 0,30 ὡς 0,40 μονάδες, ἡ Πρωσία, ἡ Αὐστραλία καὶ ἡ Ἀργεντινὴ μὲ 0,40 ὡς 0,50 μονάδες, ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Οὐαλία (πὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ προηγοῦνται ἐλαφρά), καθὼς καὶ ἡ Σαξονία, μὲ ρυθμὸ πάνω ἀπὸ 0,50 μονάδες τὸ χρόνο. Θεωροῦνταν αὐτονόητο πὺς ἡ συγκέντρωση ἀνθρώπων στὶς πόλεις ἦταν «τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο κοινωνικὸ φαινόμενο τοῦ αἰῶνα μας».⁷ Μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, αὐτὴ ἡ αὔξηση τῆς ἀστυφιλίας δὲν ἦταν καὶ τόσο θεαματικὴ: στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα, μόνον καμιὰ δεκαριά χῶρες εἶχαν φτάσει τὸ ποσοστὸ συγκέντρωσης στὶς πόλεις πὺ εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Οὐαλία τὸ 1801. Ὡστόσο, ὅλες (μὲ ἐξάιρεση τὴ Σκοτία καὶ τὶς Κάτω Χῶρες) εἶχαν φτάσει σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο μετὰ τὸ 1850.

Ἡ τυπικὴ βιομηχανικὴ πόλη τῆς περιόδου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μιὰ πόλη μεσαίου μεγέθους, ἀκόμα καὶ μὲ τὰ μέτρα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, μολονότι στὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη μερικὲς πρωτεύουσες (πὺ ἔτειναν νὰ εἶναι πολὺ μεγάλες) ἔγιναν ἐπίσης σημαντικὰ βιομηχανικὰ κέντρα —π.χ. τὸ Βερολίνο, ἡ Βιέννη καὶ ἡ Ἀγία Πε-

* Αὐτὸς ὁ δείκτης προκύπτει ἀπὸ τὶς ποσοστιαῖες μονάδες αὔξησης τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ τὴν τελευταία ἀπογραφή τῆς περιόδου, διαιρέμενες μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐτῶν.⁶

τρούπολη. Τὸ Ὀλνταμ εἶχε 83.000 κατοίκους τὸ 1871, τὸ Μπάρμεν 75.000, τὸ Ρουμπαί 65.000. Πράγματι, οἱ φημισμένες προβιομηχανικές μεγαλουπόλεις σπάνια ἦταν ἐλκυστικές γιὰ τὰ νέα εἶδη παραγωγῆς. Ἐτσι, ἡ τυπικὴ μορφή τῆς νέας βιομηχανικῆς ζώνης προέκυπτε, κατὰ κανόνα, ἀπὸ τὴ συγχώνευση ξεχωριστῶν χωριῶν, ποὺ ἐξελίσσονταν σὲ μικρὲς πόλεις, καὶ μικρῶν πόλεων, ποὺ ἐξελίσσονταν σὲ μεγαλύτερες. Δὲν ἦταν ἀκόμα οἱ πυκνὰ δομημένες ἀστικές περιοχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, παρόλο ποὺ οἱ καμινάδες τῶν ἐργοστασίων, συχνὰ παραταγμένες κατὰ μῆκος τῆς κοιλάδας ἐνὸς ποταμοῦ, οἱ σιδηροδρομικὲς διασταυρώσεις, ἡ μονοτονία τοῦ τούβλου μὲ τὸ ξεθωριασμένο χρῶμα, ὁ πέπλος αἰθάλης ποὺ κρεμόταν ἀπὸ πάνω τους, ὅλα αὐτὰ τοὺς ἔδιναν μιὰ κάποια συνοχή. Λίγοι ἦταν οἱ κάτοικοί τους ποὺ ἀπεῖχαν ἀπὸ τὰ κοντινότερα χωράφια περισσότερο ἀπὸ ὅσο διαρκοῦσε ἕνας περίπατος. Ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1870, οἱ μεγάλες πόλεις τῆς ἐκβιομηχανισμένης δυτικῆς Γερμανίας, ὅπως ἡ Κολωνία καὶ τὸ Ντύσσελντορφ, τρέφονταν ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τῆς γύρω περιοχῆς, ποὺ ἔφερναν τὰ προϊόντα τους στὴν ἐβδομαδιαία λαϊκὴ ἀγορά.⁸ Ἀπὸ μιὰ ἄποψη, τὸ σὸκ τῆς ἐκβιομηχάνισης ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν ἔντονη ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς μαύρους, μονότονους, συνωστισμένους καὶ ἐλεεινοὺς βιομηχανικοὺς οἰκισμοὺς καὶ τὴ χρωματικὴ πανδαισία τῶν γειτονικῶν ἀγροκτημάτων καὶ λόφων. Παράδειγμα τὸ Σέφιλντ, «θορυβῶδες, καπνισμένο, ἀποκρουστικὸ (ἀλλὰ)... τριγυρισμένο ἀπὸ ἕνα ἀπὸ τὰ γοητευτικότερα τοπία ποὺ ὑπάρχουν σ' αὐτὸ τὸν πλανήτη».⁹

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἰδιομορφία ἔδινε στοὺς ἐργάτες τῶν ἐκβιομηχανιζόμενων περιοχῶν τὴ δυνατότητα νὰ διατηρήσουν ἕνα ἡμιαγροτικὸ χαρακτήρα (ἂν καὶ σὲ βαθμὸ ποὺ μειωνόταν γοργά). Ἀκόμα καὶ μετὰ τὸ 1900, οἱ βέλγοι ἀνθρακωρύχοι ἄφηναν τὴ δουλειά τους (στὴν ἀνάγκη μὲ μιὰ ἐτήσια «ἀπεργία τῆς πατάτας») γιὰ νὰ φροντίσουν τὰ πατατοχώραφά τους. Ἀκόμα καὶ στὴ βόρεια Ἀγγλία οἱ ἀνεργοὶ τῶν ἀστικῶν κέντρων μπορούσαν εὐκολὰ νὰ βροῦν δουλειὰ τὸ καλοκαίρι στὰ γειτονικὰ ἀγροκτήματα: τὸ 1859 οἱ ἀπεργοὶ ὑφάντες τοῦ Πάντιχαμ (στὸ Λάνκασαϊρ) συντηροῦνταν μαζεύοντας σανό.¹⁰

Ἡ μεγαλούπολη —ποὺ ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἦταν, μπορούμε νὰ ποῦμε, ἕνα συγκρότημα μὲ πληθυσμὸ μεγαλύτερο ἀπὸ 200.000* — δὲν εἶχε

* Γύρω στὸ 1875 ὑπῆρχαν, ὅπως ὑπολογιζόταν, στὴν Εὐρώπη τέσσερις πόλεις

τόσο πολύ βιομηχανικό χαρακτήρα (ἄν καὶ σὲ μερικές μεγαλουπόλεις ὑπῆρχε πλῆθος ἐργοστασίων)· ἦταν μᾶλλον ἐμπορικὸ καὶ διοικητικὸ κέντρο, συγκοινωνιακὸς κόμβος καὶ ἔδρα τῶν πολυσχιδῶν ὑπηρεσιῶν πού προσελκύει ἡ μεγάλη συγκέντρωση ἀνθρώπων οἱ ὅποιοι, μὲ τὴ σειρά τους, πολλαπλασιάζονται. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς κατοίκους τους ἦταν ἐργάτες τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου εἶδους, ἀνάμεσά τους πολλοὶ ὑπηρετές καὶ ὑπηρετρίες — σχεδὸν ὁ ἕνας στοὺς πέντε Λονδρέζους τὸ 1851, ἐνῶ στὸ Παρίσι ἡ ἀναλογία τους ἦταν (περιέργως) μικρότερη.¹² Ὡστόσο, τὸ ἴδιο τὸ μέγεθός τους ἀποτελοῦσε ἐγγύηση ὅτι ἡ κοινωνικὴ τους σύνθεση συμπεριλάμβανε ἕνα σημαντικὸ ποσοστὸ ἀπὸ ἐκπροσώπους τῶν μεσαίων καὶ μικρομεσαίων στρωμάτων — 20 ὡς 23% στὸ Λονδίνο καὶ τὸ Παρίσι.

Τέτοιες πόλεις ἀναπτύσσονταν μὲ ἐκπληκτικὴ ταχύτητα. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Βιέννης αὐξήθηκε ἀπὸ 400.000 καὶ κάτι τὸ 1846 σὲ 700.000 τὸ 1880, τοῦ Βερολίνου ἀπὸ 378.000 τὸ 1849 σὲ σχεδὸν ἕνα ἑκατομμύριο τὸ 1875, τοῦ Παρισιοῦ ἀπὸ 1 σὲ 1,9 ἑκατομμύρια, τοῦ Λονδίνου ἀπὸ 2,5 σὲ 3,9 ἑκατομμύρια (1851-81). Αὐτοὶ οἱ ἀριθμοί, μάλιστα, ὠχριοῦν μπροστὰ στοὺς ἀντίστοιχους μερικῶν ὑπερπόντιων πόλεων: τοῦ Σικάγου ἢ τῆς Μελβούρνης. Ἄλλὰ τὸ σχῆμα, ἡ εἰκόνα καὶ ἡ δομὴ τῆς πόλης ἄλλαζαν, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο φρόντιζαν τόσο ἡ οἰκοδόμησις καὶ ὁ ἀνασχεδιασμὸς πού γίνονταν μὲ πολιτικὰ κίνητρα (κυρίως στὸ Παρίσι καὶ τὴ Βιέννη) ὅσο καὶ οἱ οἰκοδομικὲς ἐπιχειρήσεις, πού διψοῦσαν γιὰ κέρδη. Οὔτε οἱ πολεοδόμοι οὔτε οἱ ἐργολάβοι ἔβλεπαν μὲ καλὸ μάτι τὴν παρουσία τῆς φτωχολογιᾶς τῶν πόλεων, δηλαδὴ τῆς πλειονότητος τοῦ πληθυσμοῦ τους, μολονότι καὶ οἱ δύο ἀναγνώριζαν μὲ θλίψη τὴν ἀναγκαιότητά της.

Γιὰ τοὺς πολεοδόμους, οἱ φτωχοὶ ἦταν δημόσιος κίνδυνος· οἱ συνοικίες τους, πού μποροῦσαν νὰ γίνουν ἐστία ἀνατρεπτικῶν στοιχεί-

μὲ πληθυσμὸ ἀπὸ ἕνα ἑκατομμύριο καὶ πάνω (Λονδίνο, Παρίσι, Βερολίνο, Βιέννη), ἔξι μὲ περισσότερο ἀπὸ μισὸ ἑκατομμύριο (Ἁγία Πετροῦπολη, Κωνσταντινούπολη, Μόσχα, Γλασκόβη, Λίβερπουλ, Μάντσεστερ) καὶ εἴκοσι πέντε μὲ περισσότερες ἀπὸ 200.000. Ἀπὸ αὐτές, πέντε βρισκόνταν στὸ Ἠνωμένο Βασίλειο, ἀπὸ τέσσερις στὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία, τρεῖς στὴ Γαλλία, δύο στὴν Ἰσπανία καὶ ἀπὸ μία στὴ Δανία, τὴν Οὐγγαρία, τὴν Ὀλλανδία, τὸ Βέλγιο, τὴ ρωσικὴ Πολωνία, τὴ Ρουμανία καὶ τὴν Πορτογαλία. Σαράντα μία πόλεις εἶχαν περισσότερους ἀπὸ 100.000 κατοίκους· ἀπὸ αὐτές, 9 βρισκόνταν στὸ Ἠνωμένο Βασίλειο καὶ 8 στὴ Γερμανία.¹¹

ων, έπρεπε να διαμελιστούν από λεωφόρους, έτσι ώστε οι κάτοικοί τους να αναγκαστούν να μετεγκατασταθούν σε άπροσδιόριστες, αλλά ένδεχομένως πιο υγιεινές και σίγουρα λιγότερο επικίνδυνες γειτονιές. Αυτή ήταν επίσης η άποψη που προπαγάνδιζαν οι σιδηροδρομικές εταιρείες, καθώς έκαναν τις γραμμές του τρένου να καταλήγουν στο κέντρο της πόλης, περνώντας κατά προτίμηση μέσα από τις φτωχογειτονιές, όπου οι τιμές των ακινήτων ήταν χαμηλές και οι διαμαρτυρίες άμελητές. Για τους εργολάβους οικοδομών και τους μεσίτες, οι φτωχοί ήταν μια αγορά χωρίς ενδιαφέρον, σε σύγκριση με τα κέρδη που υπόσχονταν οι έμπορικές συνοικίες, τα γερά σπίτια και διαμερίσματα για τη μεσαία τάξη ή τα αναπτυσσόμενα προάστια. "Όταν οι φτωχοί δεν συνέρρεαν στις παλιές κεντρικές συνοικίες που έγκατέλειπαν οι πλουσιότεροι, τα σπίτια τους τα έχτιζαν κερδοσκόποι μικροεργολάβοι, που συχνά δεν ήταν παρά άπλοιοι τεχνίτες, ή οι κατασκευαστές εκείνων των πένθιμων πολυκατοικιών που στα γερμανικά λέγονται χαρακτηριστικά «Mietskasernen» (ένοικιαζόμενοι στρατώνες, καζάρμες). Από τις κατοικίες που χτίστηκαν στη Γλασκόβη μεταξύ 1866 και 1874, τα τρία τέταρτα είχαν μόνον ένα ή δύο δωμάτια, αλλά και αυτά ακόμα δεν άργούσαν να υπερπληρωθούν.

«Συνωστισμός» και «φτωχογειτονιά» είναι λέξεις σχεδόν συνώνυμες με τη μεγαλούπολη των μέσων του 19ου αιώνα, και όσο γρηγορότερα μεγάλωνε η πόλη, τόσο μεγαλύτερος γινόταν ο συνωστισμός. Παρά την υγειονομική μεταρρύθμιση και τον κάποιο σχεδιασμό, είναι πολύ πιθανό ότι οι συνθήκες συνωστισμού χειροτέρεψαν σ' αυτή την περίοδο, και ούτε η ιατρική περίθαλψη βελτιώθηκε ούτε η θνησιμότητα ελαττώθηκε (αν δεν συνέβη μάλιστα το αντίθετο). Η θεαματική και σταθερή βελτίωση αυτών των συνθηκών άρχισε μόνο μετά το τέλος της περιόδου μας. Οι μεγαλουπόλεις έξακολουθούσαν να καταβροχθίζουν τον πληθυσμό τους, αν και είναι αλήθεια ότι οι βρετανικές, που ήταν οι αρχαιότερες της βιομηχανικής ζώνης, σχεδόν κατόρθωναν να αυτοαναπαράγονται, δηλαδή να μεγαλώνουν χωρίς τη συνεχή και μαζική μετάγγιση αίματος που σήμαινε η μετανάστευση.

Είναι πολύ αμφίβολο αν η μέριμνα για τις ανάγκες των φτωχών θα διπλασίαζε τον αριθμό των λονδρέζων αρχιτεκτόνων μέσα σε είκοσι χρόνια (από μόλις περισσότερους από χίλιους σε δύο χιλιάδες, ενώ στη δεκαετία του 1830 πρέπει να ήταν λιγότεροι από ένατό), παρόλο

πού ή κατασκευή και ή ἐκμίσθωση ἀκινήτων στις φτωχοσυνοικίες μπορούσε νά εἶναι πολὺ ἐπικερδῆς ἐπιχείρηση, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ εἰσόδημα πού ἀπέφεραν ἀνά κυβικὸ πόδι οἱ φτηνὲς κατοικίες.¹³ Ἡ ἔξαρση τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ἦταν τόσο μεγάλη ἀκριβῶς ἐπειδὴ τίποτα δὲν ἐξέτρεπε πρὸς ὄφελος τῆς φτωχολογίας τῶν πόλεων τῆ ροῆ κεφαλαίου ἀπὸ «τὸν μισὸ κόσμο... πού ψάχνει πού νά ἐπενδύσει» πρὸς «τὸν ἄλλο μισό, πού ψάχνει συνεχῶς γιὰ εὐπρόσωπη οἰκογενειακὴ ἐστία» (*The Builder*, 1848¹⁴): προφανῶς οἱ φτωχοὶ δὲν ἀνῆκαν καθόλου στὸν κόσμο. Τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν ἡ πρώτη ἐποχὴ στὴν ἱστορία ὅπου ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στις πόλεις σημείωσε παγκόσμια ἔξαρση — ἀλλὰ πρὸς ὄφελος μόνον τῆς ἀστικῆς τάξης. Τὸ χρονικὸ αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομικοῦ ὄργανοῦ στὸ Παρίσι ἀποτυπώθηκε στὰ μυθιστορήματα τοῦ Ζολά. Ἦταν μιὰ ἐποχὴ πού ἔμελλε νά δεῖ τὰ σπίτια στὰ ἀκριβὰ οἰκόπεδα νά ψηλώνουν ὀλοένα, τὴν ἐπακόλουθη γέννηση τοῦ ἀνεγκυστήρα καί, στὴ δεκαετία τοῦ 1880, τὴν ἀνέγερση τῶν πρώτων «οὐρανοξυστῶν» στις Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Ἀξίζει νά θυμηθοῦμε ὅτι, τῆ στιγμῆ πού οἱ οἰκοδομικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ Μανχάτταν ἀρχίζουν νά ἀπλώνονται κυριολεκτικὰ πρὸς τὰ οὐράνια, τὸ Lower East τῆς Νέας Ὑόρκης ἦταν, πιθανότατα, ἡ φτωχογειτονιά μὲ τὸν μεγαλύτερο συνωστισμό στὸν δυτικὸν κόσμον: πάνω ἀπὸ 130 ἄνθρωποι ἀνά στρέμμα. Κανένας δὲν ἔχτισε οὐρανοξύστες γι' αὐτούς· καί ἴσως αὐτὸ νά ἦταν εὐτύχημα.

☞ Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι, ὅσο περισσότερο ἡ μεσαία τάξη πολλαπλασιαζόταν καὶ εὐημεροῦσε, προκαλώντας ἐπενδύσεις στὴν κατασκευὴ κατοικιῶν γιὰ τοὺς ἀστούς, γραφείων, πολυκαταστημάτων (πολὺ χαρακτηριστικῆς ἐξέλιξης γι' αὐτὴ τὴν περίοδο) καὶ μεγαλοπρεπῶν κτιρίων, τόσο λιγότεροι πόροι διοχετεύονταν στις ἐργατικὲς συνοικίες, ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς γενικότερες μορφὲς κοινωτικῶν δαπανῶν, γιὰ δρόμους, ἀποχέτευση, φωτισμὸ καὶ ὑπηρεσίες κοινῆς ὠφέλειας. Ἡ μόνη μορφή ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης (ἀκόμα καὶ στὸν οἰκοδομικὸ τομέα) πού στόχευε πρωταρχικὰ στὴ μαζικὴ ἀγορὰ ἦταν, πλᾶι στὸ μικρομάγαζο, ἡ ταβέρνα καὶ οἱ παραφυάδες της: τὸ θέατρο καὶ τὸ μιούζικ χόλ. Γιατί, καθὼς οἱ λαϊκοὶ ἄνθρωποι ἐγκλιματίζονταν στὴ ζωὴ τοῦ ἄστεως, τὰ παλιὰ ἤθη καὶ ἔθιμα πού εἶχαν φέρεи μαζί τους ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο ἢ ἀπὸ τὴν προβιομηχανικὴ πόλη ἔχαναν τὴ σημασία τους ἢ γίνονταν ἀνεφάρμοστα.

II

Ἡ μεγαλούπολη ἦταν προμήνυμα τοῦ μέλλοντος, κι ἄς ζοῦσε σ' αὐτὴν ἡ μειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ μεγάλη βιομηχανικὴ ἐπιχείρηση ἦταν, πρὸς τὸ παρόν, λιγότερο σημαντικὴ. Μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, μάλιστα, τὸ μέγεθος τέτοιων ἐπιχειρήσεων δὲν ἦταν καὶ τόσο ἐντυπωσιακό, ἂν καὶ ἔτεινε νὰ αὐξάνεται. Στὴ Βρετανία τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ἓνα ἐργοστάσιο μὲ 300 ἀπασχολούμενους μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ πολὺ μεγάλο, ἐνῶ ἀκόμα καὶ τὸ 1871 ἓνα μέσο βρετανικὸ βαμβακουργεῖο ἀπασχολοῦσε 180 ἀνθρώπους καὶ ἓνα μέσο μηχανουργεῖο μόνον 85.¹⁵ Εἶναι ἀλήθεια, πάντως, ὅτι ἡ βαριά βιομηχανία, τόσο χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἦταν πολὺ μεγαλύτερη καὶ ἔτεινε νὰ συγκεντρώνει κεφάλαια πού ἔλεγχαν ὀλόκληρες πόλεις, ἀκόμα καὶ εὐρύτερες ζώνες, ἐνῶ ἀπασχολοῦσε τεράστια πλήθη ἐργατῶν.

Οἱ σιδηροδρομικὲς ἐταιρεῖες ἦταν γιγάντιες ἐπιχειρήσεις, ἀκόμα καὶ ὅταν ιδρύονταν καὶ λειτουργοῦσαν κάτω ἀπὸ συνθήκες ἀνταγωνισμοῦ, πράγμα πού δὲν συνέβαινε συνήθως. Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, τὴν ἐποχὴ πού σταθεροποιήθηκε τὸ βρετανικὸ σιδηροδρομικὸ σύστημα, κάθε σπιθαμὴ σιδηροτροχιᾶς ἀνάμεσα στὰ σύνορα τῆς Σκωτίας, τοὺς λόφους τῶν Πεννίνων, τὴ θάλασσα καὶ τὸν ποταμὸ Χάμπερ ἐλεγχόταν ἀπὸ τὴ *North-Eastern Railway*. Τὰ ἀνθρακωρυχεῖα ἦταν ἀκόμα, σὲ μεγάλο ποσοστὸ, ἀτομικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ μερικὲς φορὲς πολὺ μικρὲς, ἂν καὶ τὸ μέγεθος τῶν τραγικῶν δυστυχημάτων πού συνέβαιναν ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ στὶς στοῆς τους μᾶς δίνει μιὰ ιδέα γιὰ τὴν κλίμακα στὴν ὁποία λειτουργοῦσαν: 145 νεκροὶ στὴ Ρίσα τὸ 1860, 178 στὸ Φέρντεϊλ (ἐπίσης στὴ νότια Οὐαλία) τὸ 1867, 140 στὸ Σουαϊνδ (τοῦ Γιόρκσαϊρ) καὶ 110 στὸ Μὸνς (τοῦ Βελγίου) τὸ 1875, διακόσιοι στὸ Χάι Μπλάνταϊρ (τῆς Σκωτίας) τὸ 1877. Ἄλλὰ σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, καὶ ιδιαίτερα στὴ Γερμανία, ὁ συνδυασμὸς κάθετης καὶ ὀριζόντιας ὀργάνωσης δημιούργησε τὶς βιομηχανικὲς αὐτοκρατορίες πού διαφέντευαν τὴ ζωὴ χιλιάδων ἀνθρώπων. Τὸ συγκρότημα πού ἀπὸ τὸ 1873 εἶναι γνωστὸ ὡς *Gutehoffnungshütte A. G.* δὲν ἦταν καθόλου τὸ μεγαλύτερο στὸ Ρούρ, ἀλλὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μετονομασίας του εἶχε ἤδη ἐπεκταθεῖ ἀπὸ τὴ σιδηροχοῖα στὴν ἐξόρυξη σιδηρομεταλλεύματος καὶ ἀνθρακα — οὐσιαστικὰ παρῆγε μόνον του τοὺς 215.000 τόνους σιδηρομεταλλεύματος καὶ

τούς μισούς από τούς 415.000 τόνους άνθρακα πού χρειαζόταν— ενώ είχε ήδη ιδρύσει κλάδους για τις μεταφορές, την έλαση του σιδήρου, την κατασκευή γεφυρών, πλοίων και διαφόρων μηχανών.¹⁶

Δέν πρέπει νά μᾶς έκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἐργοστάσια τοῦ Κρούπ, στὸ Ἔσσην, αὐξήσαν τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν τους ἀπὸ 72 τὸ 1848 σὲ σχεδὸν 12.000 τὸ 1873, ἢ ὅτι ὁ Σεντερ στὴ Γαλλία ἔφτασε νὰ ἀπασχολεῖ τὸ 1870 12.500 ἄτομα, ἔτσι ὥστε περισσότεροι ἀπὸ τούς μισοὺς κατοίκους τῆς πόλης Κρεζὸ νὰ ἐργάζονται στὶς ὑψικαμίνους, τὰ ἐλασματουργεῖα, τὶς σφύρες καὶ τὰ μηχανουργεῖα τῆς ἐταιρείας.¹⁷ Ἡ βαριά βιομηχανία δὲν δημιουργοῦσε τόσο βιομηχανικὸς ζῶνες καθαυτὲς, ὅσο «ιδιόκτητες» πόλεις: πόλεις ὅπου ἡ μοίρα τῶν ἀνθρώπων ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν τύχη καὶ τὴν καλὴ θέληση ἐνὸς καὶ μοναδικοῦ ἀφέντη, πού εἶχε πίσω του τὴ δύναμη τοῦ νόμου καὶ τὶς κρατικὲς ἀρχές, ἀφοῦ νόμος καὶ κράτος θεωροῦσαν τὴν ἐξουσία του ἀναρχαία καὶ εὐεργετική.*

Γιατὶ τὴν ἐπιχείρηση τὴ διηύθυνε μᾶλλον ὁ «ἀφέντης», μικρὸς ἢ μεγάλος, παρὰ ἡ ἀπρόσωπη ἐξουσία τῆς «ἐταιρείας». Ἀκόμα καὶ ἡ ἐταιρεία ταυτιζόταν μᾶλλον μὲ ἓναν ἄνθρωπο παρὰ μὲ ἓνα διοικητικὸ συμβούλιο. Στὴ σκέψη τῶν περισσότερων ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ στὴν πραγματικότητα, ὁ καπιταλισμὸς ἐξακολουθοῦσε νὰ σημαίνει τὴν ἐπιχείρηση τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου, ἢ μᾶλλον τῆς μιᾶς οἰκογένειας, πού τὴ διαχειριζόταν ἡ ἴδια. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονός δημιουργοῦσε δύο σοβαρὰ προβλήματα γιὰ τὴ δομὴ τῆς ἐπιχείρησης: τὴν προμήθεια κεφαλαίων καὶ τὴ διαχείρισή της.

Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ τυπικὴ ἐπιχείρηση στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα λειτουργοῦσε μὲ ἰδιωτικὴ χρηματοδότηση —δηλαδὴ μὲ οἰκογενειακὰ κεφάλαια— καὶ ἐπεκτεινόταν ἐπανεπενδύοντας τὰ κέρδη της, ἂν καὶ αὐτὸ μπορούσε κάλλιστα νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ἐταιρεία, μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλαίου της δεσμευμένο ἔτσι, εἶχε ἀνάγ-

* Τὸ ἄρθρο 414 τοῦ γαλλικοῦ Ποινικοῦ Κώδικα, ὅπως τροποποιήθηκε τὸ 1864, κήρυσσε ἀδίκημα τὴν πρόκληση ἢ τὴν ἀπόπειρα πρόκλησης ἢ τὴ συνέχιση τῆς συλλογικῆς διακοπῆς τῆς ἐργασίας μὲ σκοπὸ τὴν αὐξηση ἢ τὴ μείωση τῶν ἡμερομισθίων, ἢ τὴ μὲ ὅποιοδήποτε τρόπο παρακώλυση τῆς ἐργασίας, μὲ τὴ χρῆση βίας, ἀπειλῶν ἢ ἀπάτης. Ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ τοπικὴ νομοθεσία δὲν ἀκολουθοῦσε αὐτὸ τὸ παράδειγμα, ὅπως στὴν Ἰταλία, ἡ στάση τοῦ νόμου καθοριζόταν σχεδὸν πάντα ἀπὸ τέτοια φιλοσοφία.¹⁸

κη από πιστώσεις για τις τρέχουσες λειτουργίες της. 'Αλλά τὸ ὄλο καὶ μεγαλύτερο μέγεθος καὶ κόστος ἐπιχειρήσεων ὅπως οἱ σιδηροδρομικές, οἱ μεταλλουργικές καὶ ἄλλες, πού ἀπαιτοῦσαν μεγάλες ἀρχικές δαπάνες, ἔκανε αὐτὸν τὸν τρόπο χρηματοδότησης δυσκολότερο, ἰδιαίτερα σὲ χῶρες πού μόλις εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐκβιομηχανίζονται καὶ τοὺς ἔλειπαν οἱ μεγάλες συσσωρεύσεις ἰδιωτικοῦ ἐπενδυτικοῦ κεφαλαίου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ μερικές χῶρες ὑπῆρχαν ἤδη τέτοια ἀποθέματα κεφαλαίου, τὰ ὅποια ὄχι μόνον ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὶς δικές τους ἀνάγκες, ἀλλὰ καὶ οἱ κάτοχοί τους ἦταν προθυμότατοι νὰ τὰ διαθέσουν στὴν ὑπόλοιπη παγκόσμια οἰκονομία (ἐννοεῖται μὲ συμπερτικὸ ἐπιτόκιο). Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, οἱ Βρετανοὶ ἔκαναν ἐπενδύσεις στὸ ἐξωτερικὸ ὅσο ποτὲ παλιότερα ἦ, σὲ σχετικὰ μεγέθη (σύμφωνα μὲ μερικούς), ὅσο ποτὲ πιά ἀπὸ τότε. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ Γάλλοι, θεωρητικὰ εἰς βάρος τῶν δικῶν τους βιομηχανιῶν, πού ἀναπτύσσονταν μᾶλλον βραδύτερα ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἀνταγωνιστῶν τους. 'Αλλὰ ἀκόμα καὶ στὴ Βρετανία καὶ τὴ Γαλλία ἔπρεπε νὰ βρεθοῦν καινούριοι τρόποι γιὰ νὰ ἀξιοποιηθοῦν αὐτὰ τὰ ἀποθέματα, γιὰ νὰ διοχετευθοῦν στὶς ἐπιχειρήσεις, γιὰ νὰ ὀργανωθοῦν μετοχικές ἐταιρεῖες στὴ θέση ἐκείνων πού λειτουργοῦσαν μὲ ἰδιωτικὴ χρηματοδότηση.

Τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, λοιπόν, ἦταν μιὰ γόνιμη περίοδος πειραμάτων, πού ἀπέβλεπαν στὴν κινητοποίηση κεφαλαίων γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη. Μὲ τὴν ἀξιοσημείωτη ἐξάιρεση τῆς Βρετανίας, τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ πειράματα ἐνέπλεκαν μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τὶς τράπεζες, εἴτε ἄμεσα εἴτε μὲ τὸ τέχνασμα τῆς *Crédit mobilier*, πού ἦταν τότε πολὺ τῆς μόδας. 'Ἡ *Crédit mobilier* ἦταν ἕνα εἶδος ἐταιρείας βιομηχανικῆς χρηματοδότησης πού θεωροῦσε τὶς ὀρθόδοξες τράπεζες ἀνεπαρκεῖς ἢ ἀδιάφορες γιὰ τὴ χρηματοδότηση βιομηχανικῶν προγραμμάτων καὶ τὶς ἀνταγωνίζόταν. Οἱ ἀδελφοὶ Περέρ, αὐτοὶ οἱ δυναμικοὶ ἐκβιομηχανιστὲς πού ἐμπνέονταν ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ Σαιν-Σιμὸν καὶ εἶχαν κάποια ὑποστήριξη ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα Γ', δημιούργησαν τὸ πρότυπο τοῦ συστήματος. Κατόπιν τὸ διέδωσαν σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, ἀντιμετωπίζοντας σκληρὸ ἀνταγωνισμὸ ἀπὸ τοὺς Ρότσιλδ, πού δὲν τοὺς ἄρεσε ἡ ἰδέα, ἀλλὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀκολουθήσουν, καὶ — ὅπως συμβαίνει συχνὰ σὲ περιόδους οἰκονομικοῦ ὄργασμοῦ, ὅταν οἱ χρηματιστὲς αἰσθάνονται ἥρωες καὶ τὸ χρήμα ρεεῖ ἀφθονο— τὸ σύστημα βρῆκε πολλοὺς μιμη-

τές, ιδιαίτερα στη Γερμανία. Οι *Crédits mobiliers* έγιναν μανία, τουλάχιστον ωσπου οι Ρότσιλδ κέρδισαν τή μάχη με τους Περέρ και — όπως επίσης συμβαίνει συχνά σε περιόδους οικονομικής εύφορίας — μερικοί χρηματιστές τόλμησαν να διαβούν τα πάντα άσπφη όρια άναμεσα στην επιχειρηματική αισιοδοξία και την άπάτη. Πάντως, άναπτύσσονταν παράλληλα διάφορα άλλα συστήματα για παρόμοιους σκοπούς, προπαντός ή τράπεζα έπενδύσεων ή «banque d'affaires». Και φυσικά τα χρηματιστήρια, που ήδη έμπορεύονταν τις μετοχές βιομηχανικών και μεταφορικών επιχειρήσεων, γνώριζαν πρωτοφανή άνθηση. Το 1856, το χρηματιστήριο του Παρισιού διακινούσε τις μετοχές τριάντα τριών εταιρειών σιδηροδρόμων και διωρύγων, 38 έξορυκτικών εταιρειών, 22 μεταλλουργικών εταιρειών, 11 ναυτιλιακών εταιρειών, 7 λεωφορειακών επιχειρήσεων και εταιρειών όδικών μεταφορών, 11 εταιρειών άερίου και 42 άλλων βιομηχανικών επιχειρήσεων, που κάλυπταν πλατύ φάσμα, άπό τα ύφασματα ως το γαλβανισμένο σίδηρο και το καουτσούκ. Έ συνολική άξία αυτών των μετοχών ήταν κάπου πεντέμισι εκατομμύρια χρυσά φράγκα, δηλαδή πάνω άπό το 25% των τίτλων που έμπορευόταν το χρηματιστήριο.¹⁹

Πόσο χρειάζονταν τέτοιοι νέοι τρόποι κινητοποίησης κεφαλαίων; Και πόσο άποτελεσματικοί ήταν; Οί βιομήχανοι δέν είδαν ποτέ με πολύ καλό μάτι τους χρηματιστές, και οι καθιερωμένοι βιομήχανοι προσπαθοῦσαν να έχουν όσο το δυνατόν λιγότερες δοσοληψίες με τους τραπεζίτες. «Έ Λίλλη», έγγραφε ένας τοπικός παρατηρητής το 1869, «δέν είναι καπιταλιστική πόλη, είναι πρώτα άπό όλα ένα μεγάλο βιομηχανικό και έμπορικό κέντρο»,²⁰ όπου οι επιχειρηματίες έπανατοποθετοῦσαν τα κέρδη τους στην επιχείρησή τους, δέν τα «έπαιζαν» και έλπιζαν ότι δέν θα βρίσκονταν ποτέ στην άνάγκη να δανειστοῦν. Κανένας βιομήχανος δέν ήθελε να βρεθεί στο έλεος των πιστωτών. Μπορεί, ώστόσο, να μñν είχε άλλη λύση. Έ Κρούπ άναπτύχθηκε τόσο γρήγορα άπό το 1855 ως το 1866, ώστε έξαντλήθηκαν τα κεφάλαιά του. Έπάρχει ένα κομφό ιστορικό μοντέλο, σύμφωνα με το όποιο όσο πιό καθυστερημένη είναι μιá οικονομία και όσο πιό άργά άρχισε να εκβιομηχανίζεται, τόσο μεγαλύτερη είναι ή έξάρτησή της άπό τις νέες, μεγάλης κλίμακας μεθόδους για την κινητοποίηση και τοποθέτηση των άποταμιευμάτων. Στις άνεπτυγμένες δυτικές χώρες, οι ιδιωτικοί πόροι και ή άγορά κεφαλαίου ήταν άπόλυτα σε

θέση να ανταποκριθούν στις νέες εξελίξεις. Στην κεντρική Ευρώπη, οι τράπεζες και οι παραπλήσιοι θεσμοί έπρεπε να δράσουν πολύ συστηματικότερα ως «μιαυτηρες» τής ιστορίας. 'Ακόμα ανατολικότερα, νοτιότερα και στις υπερπόντιες χώρες, έπρεπε να παρέμβουν οι ίδιες οι κυβερνήσεις, κατά κανόνα με τη βοήθεια ξένων έπενδυτών, είτε για να εξασφαλίσουν κεφάλαια είτε, συνηθέστερα, για να φροντίσουν ώστε οι έπενδυτές να έχουν έγγυημένα —ή τουλάχιστον να νομίζουν ότι έχουν έγγυημένα— τα μερίσματα, χωρίς τα όποια δέν θα αποφάσιζαν να τοποθετήσουν τα χρήματά τους. Ένας τρίτος, έναλλακτικός τρόπος παρέμβασης ήταν να αναλαμβάνουν οι ίδιες οι κυβερνήσεις οικονομικές δραστηριότητες. 'Οποια και αν είναι η ισχύς αυτής τής θεωρίας, δέν χωράει αμφιβολία ότι, στην περίοδο που εξετάζουμε, οι τράπεζες (και οι παρεμφερείς θεσμοί) έπαιζαν πολύ μεγαλύτερο ρόλο ως μοχλοί τής ανάπτυξης και καθοδηγητές τής βιομηχανίας στη Γερμανία, την ανερχόμενη οικονομική δύναμη, από όσο στη δυτική Ευρώπη. Τό αν αυτή ήταν η επιδίωξή τους —όπως συνέβαινε με τις *Crédits mobiliers*— ή αν διέθεταν έπαρκή έφοδια γι' αυτόν τόν ρόλο, είναι ένα ζήτημα πιό πολύπλοκο. Τό πιθανότερο είναι ότι δέν είχαν και τόση είδημοσύνη, ώσπου οι μεγαλοβιομήχανοι, αναγνωρίζοντας πιά την ανάγκη για ένα χρηματοδοτικό σύστημα πιό σύνθετο από εκείνο του παλιού καιρού, άποικιοποίησαν τις μεγάλες τράπεζες, όπως άρχισε να συμβαίνει σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό στη Γερμανία μετά τό 1870.

Τό χρηματοπιστωτικό σύστημα δέν έπηρέαζε πολύ την όργάνωση των έπιχειρήσεων, αν και σε όρισμένες περιπτώσεις έπηρέαζε την πολιτική τους. 'Αλλά τό πρόβλημα τής διοίκησης ήταν δυσκολότερο. Γιατί τό βασικό πρότυπο μιās έπιχείρησης την όποια κατείχε και διαχειριζόταν ένα άτομο ή μιá οικογένεια ήταν η ιεραρχική δομή τής πατριαρχικής οικογένειας, και αυτό τό πρότυπο βρισκόταν σε όλο και μεγαλύτερη δυσαρμονία με τις κοινωνίες του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. «'Ο καλύτερος τρόπος να δίνονται όδηγίες», έγραφε ένα γερμανικό έγχειρίδιο τό 1868, «είναι ό προφορικός. Οι όδηγίες όφείλουν να δίνονται από τόν ίδιο τόν έπιχειρηματία, παντεπόπτη, πανταχού παρόντα και πάντα διαθέσιμο, του όποίου οι προσωπικές διαταγές ένισχύονται από τό προσωπικό του παράδειγμα, ένα παράδειγμα που οι ύφιστάμενοι του έχουν συνεχώς πρό όφθαλμών».²¹ Αυτό η

συμβουλή, κατάλληλη για μικροβιοτέχνες ή κτηματίες, ίσως είχε ακόμα κάποιο νόημα στα σχετικά μικρά λογιστήρια των μεγαλοτραπεζιτών και των μεγαλεμπόρων, και εξακολούθησε να ισχύει στο βαθμό που οι *όδηγίες* αποτελούσαν μια σημαντική πτυχή της διοίκησης των επιχειρήσεων στις πρόσφατα έκβιομηχανιζόμενες χώρες. Σε τέτοιες χώρες, ακόμα και άντρες με τη βασική εκπαίδευση του τεχνίτη (προπαντός στον τομέα της μεταλλοτεχνίας) έπρεπε τότε να διδάχτουν τα καθήκοντα του ειδικευμένου εργοστασιακού εργάτη. Φαίνεται ότι με αυτό τον τρόπο εκπαιδεύτηκαν στη δουλειά τους οι πιο πολλοί από τους ειδικευμένους εργάτες του Κρούπ, αλλά και όλων των γερμανικών μηχανουργικών επιχειρήσεων. Μόνο στη Βρετανία οι εργοδότες μπορούσαν ήδη να βασιστούν σε έτοιμους, σε μεγάλο ποσοστό μάλιστα αυτοδημιούργητους, ειδικευμένους εργάτες με βιομηχανική πείρα. Ο πατερναλισμός τόσο πολλών μεγάλων επιχειρήσεων της ήπειρωτικής Ευρώπης χρωστούσε κάτι σ' αυτόν το μακροχρόνιο δεσμό των εργατών με την εταιρεία με την οποία, θα λέγαμε, μεγάλωσαν και από την οποία εξαρτώνταν. Άλλα οι ιθύνοντες των σιδηροδρόμων, των ορυχείων και των χαλυβουργείων δεν είναι δυνατόν να περίμεναν πραγματικά ότι θα έπιτηρούσαν πατερναλιστικά τους εργάτες τους όλη την ώρα, και όπωςσδήποτε δεν το έκαναν.

Η εναλλακτική λύση στη συνεχή παροχή οδηγιών, και το συμπλήρωμά της, ήταν η έπιτελική διοίκηση. Άλλα ούτε η αυταρχική έξουσία της οικογένειας ούτε οι περιορισμένες λειτουργίες της βιοτεχνίας και της έμπορικης επιχείρησης μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως πυξίδα για μια καπιταλιστική όργάνωση πραγματικά μεγάλης κλίμακας. Έτσι συνέβη τὸ ἐξῆς παράδοξο: ἡ ιδιωτική επιχείρηση στην περίοδο της μεγαλύτερης ἀχαλινωσίας και ἀναρχίας της ἔτεινε νὰ καταφεύγει στὰ μόνα διαθέσιμα πρότυπα γιὰ τὴ διοίκηση μιᾶς μεγάλης ὀργάνωσης: τὸ στρατιωτικὸ καὶ τὸ γραφειοκρατικὸ. Ἐνα ἀκραῖο παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ σιδηροδρομικὲς ἐταιρεῖες, μετὴν πυραμίδα τῶν ἔνστολων καὶ πειθαρχημένων εργατῶν, ποὺ ἀπολάμβαναν ἐπαγγελματική ἀσφάλεια, συχνὰ προαγωγή λόγω ἀρχαιότητας, ἀκόμα καὶ συντάξεις. Τὸ γόητρο τῶν στρατιωτικῶν τίτλων, ποὺ ἐμφανίζονται μετὰ μεγάλη συχνότητα ἀνάμεσα στοὺς πρώιμους διοικητικὸς ὑπαλλήλους τῶν βρετανικῶν σιδηροδρόμων καὶ τοὺς διοικητὲς τῶν μεγάλων λιμενικῶν ἐπιχειρήσεων, δὲν βασιζόταν στὴν αἴγλη τῆς στρατιωτικῆς

ιεραρχίας (όπως συνέβαινε στη Γερμανία), αλλά στο γεγονός ότι η ιδιωτική επιχείρηση ήταν ακόμα ανίκανη να βρει μια ειδική μορφή διοίκησης για τις μεγάλες επιχειρηματικές μονάδες. Όπωςδήποτε, αυτό το πρότυπο παρουσίαζε πλεονεκτήματα από οργανωτική σκοπιά. Αλλά δεν έλυνε γενικά το πρόβλημα πώς θα εξασφαλιζόταν η μόνιμη υπακοή, φιλοπονία και ολιγάρκεια των εργατών. Σε χώρες όπου οι στολές ήταν δημοφιλείς —πράγμα που σίγουρα δεν συνέβαινε στη Βρετανία και τις Ένωμένες Πολιτείες— μπορούσε κανείς να υποθάλψει ανάμεσα στους εργάτες τις στρατιωτικές αρετές, από τις οποίες μια όχι εύκαταφρόνητη ήταν η χαμηλή αμοιβή.

Είμαι εργάτης, της βιομηχανίας εργάτης
 Κι όπως εσείς, έχω κι εγώ τη σημαία μου.
 Ή δουλειά μου πλούτισε την πατρίδα.
 Να το ξέρετε, ένδοξο είναι το πεπρωμένο μου.²²

Έτσι τραγουδούσε ένας ποετάστρος στη Λίλλη της Γαλλίας. Αλλά ακόμα κι εκεί ο πατριωτισμός δεν άρκοιζε.

Η εποχή του κεφαλαίου δυσκολεύτηκε να άντεπεξέλθει σ' αυτό το πρόβλημα. Η έπιμονή της αστικής τάξης στην υπακοή, την πειθαρχία και την ολιγάρκεια δεν μπορούσε να κρύψει το γεγονός ότι οι πραγματικές απόψεις της για το τί έκανε τους εργάτες να δουλεύουν ήταν ολότελα διαφορετικές. Αλλά ποιές ήταν; Θεωρητικά, οι εργάτες έπρεπε να δουλεύουν για να πάνσουν όσο το δυνατόν συντομότερα να είναι εργάτες, μπαίνοντας στον αστικό κόσμο. Όπως έγραψε ο «E. B.» το 1867 στο *Songs for English Workmen to Sing* (Τραγούδια για να τραγουδάνε οι Άγγλοι εργάτες):

Δουλειά, παιδιά, δουλειά. Φτάνει
 να υπάρχει στο τραπέζι σας ψωμί.
 Ο άντρας που έχει αξία
 Θα κάνει περιουσία
 Αν το ζόρι της δουλειάς δεν φοβηθεί.²³

Μπορεί αυτή η έλπίδα να ήταν αρκετή για μερικούς που πραγματικά έμελλε να ξεφύγουν από την εργατική τάξη και να άνεβούν κοινωνικά. Ίσως μάλιστα ήταν αρκετή και για πολλούς άλλους, που ποτέ δεν κατάφεραν τίποτα περισσότερο από το να όνειρεύονται την

έπιτυχία, διαβάζοντας έγχειρίδια όπως το *Self-Help* (Αυτόβοήθεια, 1859) του Σαμουήλ Σμάιλς. 'Αλλά ήταν ήλιου φαινότορο ότι οι περισσότεροι εργάτες θά έμεναν εργάτες σε όλόκληρη τή ζωή τους, και μάλιστα ότι αυτό άπαιτούσε τὸ ίδιο τὸ οίκονομικό σύστημα. 'Η υπόσχεση στραταρχικής ράβδου μέσα στο γυλιό κάθε φαντάρου δέν υπήρξε ποτέ πρόγραμμα για τήν προαγωγή όλων τῶν στρατιωτῶν σε στρατάρχεις.

"Αν ή προαγωγή δέν ήταν άποτελεσματικό κίνητρο, μήπως ήταν τὰ λεφτά; 'Αλλά για τούς εργοδότες τῶν μέσων τοῦ 19ου αιώνα άποτελοῦσε άξίωμα ότι τὰ μεροκάματα έπρεπε νά διατηροῦνται όσο τὸ δυνατόν χαμηλότερα, αν και μερικοί εύφυεις έπιχειρηματίες με διεθνή πείρα, όπως ὁ Τόμας Μπράσσεϋ, ὁ κατασκευαστής σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, άρχιζαν νά έπισημαίνουν ότι ή εργασία τοῦ καλοπληρωμένου βρετανοῦ εργάτη ήταν στην πραγματικότητα φτηνότερη άπό όσο τοῦ κούλη, με τὸ έξευτελιστικό μεροκάματό του, γιατί ή παραγωγικότητά του ήταν πολὺ μεγαλύτερη. 'Αλλά τέτοιες παραδοξολογίες δέν είχαν πολλές πιθανότητες νά πείσουν έπιχειρηματίες γαλουχημένους με τήν οίκονομική θεωρία τοῦ «κονδυλίου ήμερομισθίων», τήν ὁποία θεωροῦσαν έπιστημονική άπόδειξη ότι ή αύξηση τῶν ήμερομισθίων ήταν άδύνατη και γι' αυτό τὰ συνδικάτα ήταν καταδικασμένα νά άποτύχουν. 'Η «έπιστήμη» έγινε σχετικὰ πιὸ εύελικτη γύρω στο 1870, όταν ή ὀργανωμένη εργασία έδειχνε ότι γινόταν συμπρωταγωνιστής στη βιομηχανική σκηνή και δέν περιοριζόταν στις σύντομες εμφάνισεις ενός κομπάρσου. 'Η μεγάλη αύθεντία στα οίκονομικά, ὁ Τζῶν Στιούαρτ Μιλ (1806-1873) (πού συνέβαινε νά βλέπει με συμπάθεια τήν εργατική τάξη), τροποποίησε τὸ 1869 τή θέση του πάνω στο ζήτημα, και έπειτα άπό αυτό ή θεωρία τοῦ «κονδυλίου ήμερομισθίων» έπαψε νά είναι θέσφατο. 'Ωστόσο, δέν παρατηρήθηκε καμιά άλλαγή στις έπιχειρηματικές πρακτικές. Λίγοι εργοδότες ήταν πρόθυμοι νά πληρώσουν περισσότερο άπό ὅσα ήταν αναγκαίο.

'Εξάλλου, πέρα άπό τὰ οίκονομικά, ή μεσαία τάξη στις χῶρες τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου πίστευε ότι οι εργάτες έπρεπε νά είναι φτωχοί, ὄχι μόνον επειδή πάντα ήταν, αλλά και επειδή ή οίκονομική κατωτερότητα ήταν δείκτης τῆς ταξικής κατωτερότητας. "Αν, ὅπως συνέβαινε πολὺ σπάνια (π.χ. στη μεγάλη οίκονομική έκρηξη τοῦ 1872-73), μερικοί εργάτες έβγαζαν πράγματι αρκετὰ ὥστε νά έπιτρέψουν στους

ἐαυτούς τους γιὰ μιὰ σύντομη στιγμή τὶς ἀπολαύσεις πού οἱ ἐργοδότες θεωροῦσαν δικό τους δικαίωμα, ἡ ἀγανάκτηση ἦταν εἰλικρινὴς καὶ πηγαία. Τί δουλειὰ εἶχαν οἱ ἀνθρακωρύχοι μὲ τὰ πιάνια καὶ τὴ σαμπάνια; Σὲ χῶρες μὲ ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν, ὑποτυπώδη κοινωνικὴ ἱεραρχία καὶ εὐερέθιστους ἐργαζόμενους μὲ δημοκρατικὰ φρονήματα, τὰ πράγματα μπορεῖ νὰ ἦταν διαφορετικὰ· ἀλλὰ στὴ Βρετανία καὶ τὴ Γερμανία, τὴ Γαλλία καὶ τὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συνέβαινε στὴν Αὐστραλία ἢ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τὸ μᾶξιμουμ τῶν παροχῶν στὴν ἐργατικὴ τάξη ἔπρεπε νὰ εἶναι: ἀρκετὸ καὶ ὑποφερτὸ φαγητὸ (κατὰ προτίμηση χωρὶς πολλὰ δυνατὰ ποτά), μιὰ ὄχι πολὺ στενόχωρη κατοικία καὶ μιὰ φορεσιὰ πού νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἠθικῆς, τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς ἀνεσης, χωρὶς νὰ θέλει νὰ συναγωνιστεῖ τὸ ντύσιμο τῶν ἀνώτερων τάξεων. Οἱ ἄστοι ἔλπιζαν ὅτι ἡ καπιταλιστικὴ πρόοδος θὰ ἔφερνε τελικὰ τοὺς ἐργάτες πιὸ κοντὰ σ' αὐτὸ τὸ μᾶξιμουμ καὶ θεωροῦσαν λυπηρὸ (ἂν καὶ ὄχι ἄχρηστο γιὰ τὴ συμπύεση τῶν μεροκάματων) ὅτι ὑπῆρχαν τόσοι ἐργάτες πού ζοῦσαν πολὺ πιὸ κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο. Ἀλλὰ ἦταν περιττό, ἀνεπιθύμητο καὶ ἐπικίνδυνο νὰ αὐξηθοῦν τὰ μεροκάματα πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄριο.

Στὴν πραγματικότητα, οἱ οἰκονομικὲς θεωρίες καὶ οἱ κοινωνικὲς προκαταλήψεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῆς μεσαιᾶς τάξης βρίσκονταν σὲ διάσταση μεταξύ τους. Ἀπὸ μιὰ ἄποψη, οἱ θεωρίες θριάμβευαν. Στὴν περιόδό μας, ἡ σχέση ἐργοδότη-ἐργαζομένου προσαρμοζόταν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ στὶς συνθηκὲς τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς. Ἔτσι, εἶδαμε ὅτι στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ὁ βρετανικὸς καπιταλισμὸς ἐγκατέλειψε τὸν ἐξωοικονομικὸ καταναγκασμὸ πρὸς ἐργασία (ὅπως π.χ. τοὺς νόμους πού τιμωροῦσαν μὲ φυλάκιση τὶς παραβάσεις συμβολαίου ἀπὸ ἐργάτες), τὶς μακροπρόθεσμες συμβάσεις ἐργασίας (ὅπως ἦταν ἡ «ἐτήσια δέσμευση» τῶν ἀνθρακωρύχων τῆς βόρειας Ἀγγλίας) καὶ τὶς πληρωμὲς σὲ εἶδος, ἐνῶ ἡ μέση διάρκεια τῶν συμβάσεων μειώθηκε, ἡ μέση περίοδος πληρωμῆς ἐλαττώθηκε βαθμιαίᾳ σὲ μιὰ ἐβδομάδα, ἢ ἀκόμα καὶ μιὰ μέρα ἢ μιὰ ὥρα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προϋποθέτουν οἱ διαπραγματεύσεις τώρα περισσότερὴ εὐαισθησία καὶ εὐελιξία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, οἱ μεσαιᾶς τάξεις θὰ ἔμεναν ἐμβρόντητες καὶ θὰ ἔφριτταν ἂν οἱ ἐργάτες διεκδικοῦσαν τὴ ζωὴ πού αὐτὲς θεωροῦσαν ἀποκλειστικὸ τους προνόμιο, καὶ ἀκόμα περισσότερο ἂν ἔδειχναν ὅτι

θά πετύχαιναν τὸ σκοπὸ τους. Ἡ ἀνισότητα στὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὶς προσδοκίες ἦταν σύμφυτη μὲ τὸ σύστημα.

Αὐτὸ περιόριζε τὰ οικονομικὰ κίνητρα ποὺ ἦταν πρόθυμοι νὰ παράσχουν οἱ ἄστοι. Ἦταν διατεθειμένοι νὰ συνδέσουν τὰ ἡμερομίσθια μὲ τὴν ἀπόδοση, χάρη σὲ διάφορα συστήματα «ἐργασίας μὲ τὸ κομμάτι», ποὺ φαίνεται ὅτι γνώρισαν διάδοση στὴ διάρκεια τῆς περιόδου μας, καὶ τόνιζαν ὅτι οἱ ἐργάτες καλὰ θὰ ἔκαναν νὰ τοὺς εὐγνωμονοῦν ποὺ τοὺς ἔδιναν δουλειά, ἀφοῦ ὑπῆρχε ἕνας μεγάλος ἐφεδρικός στρατὸς ἀνέργων, ποὺ περίμεναν νὰ πάρουν τὶς θέσεις τους.

Ἡ πληρωμὴ ἀνάλογα μὲ τὰ ἀποτελέσματα εἶχε μερικὰ προφανῆ πλεονεκτήματα: ὁ Μὰρξ εἶπε ὅτι ἦταν ἡ πιὸ συμφέρουσα, γιὰ τὸν καπιταλισμό, μορφή πληρωμῆς ἡμερομισθίων. Ἐδινε στὸν ἐργάτη ἕνα γνήσιο κίνητρο νὰ ἐντείνει τὴν ἐργασία του καὶ νὰ ἀυξήσει ἔτσι τὴν παραγωγικότητά του, ἀποτελοῦσε ἐγγύηση ἐναντίον τῆς νωθρότητας, αὐτόματο τέχνασμα γιὰ τὴ μείωση τῶν ἡμερομισθίων σὲ περιόδους ὑφρασης, καθὼς καὶ πρόσφορη μέθοδος (χάρη στὴ μείωση τῆς ἀμοιβῆς κατὰ κομμάτι) γιὰ νὰ περιοριστεῖ τὸ κόστος τῆς ἐργασίας καὶ νὰ μὴν ἀυξηθοῦν τὰ μεροκάματα περισσότερο ἀπὸ ὅσο θεωροῦνταν ἀπαραίτητο ἢ ἐπιθυμητό. Δίχαζε τοὺς ἐργάτες, ἀφοῦ οἱ ἀποδοχὲς τους μπορεῖ νὰ ἦταν πολὺ ἄνισες μέσα στὴν ἴδια ἐπιχείρηση καὶ διάφοροι τύποι ἐργασίας μπορεῖ νὰ ἀμείβονταν μὲ ὀλότελα διαφορετικούς τρόπους. Μερικὲς φορές ὁ εἰδικευμένος ἐργάτης ἦταν στὴν πραγματικότητα ἕνα εἶδος ὑπεργολάβου, ποὺ πληρωνόταν ἀνάλογα μὲ τὴν παραγωγή, μίσθωνε ἀνειδίκευτους ἐργάτες ὡς βοηθοὺς μὲ πάγιο μεροκάματο καὶ φρόντιζε νὰ δουλεύουν μὲ σταθερὸ ρυθμὸ. Τὸ πρόβλημα ἦταν ὅτι, ὅπου ἡ ἐργασία μὲ τὸ κομμάτι δὲν ἀποτελοῦσε ἤδη παράδοση, ἡ καθιέρωσή της προσέκρουε συχνὰ σὲ ἀντίσταση, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ μεριὰ τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν, καὶ ὅτι ἦταν ἕνα σύστημα μπερδεμένο ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἐργάτες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἐργοδότες, ποὺ συχνὰ δὲν εἶχαν σχεδὸν τὴν παραμικρὴ ἰδέα τί νόρμες παραγωγῆς ἔπρεπε νὰ καθορίσουν. Ἐπίσης, σὲ μερικὰ ἐπαγγέλματα τὸ σύστημα δὲν μπορούσε νὰ ἐφαρμοστεῖ εὐκόλα. Οἱ ἐργάτες προσπάθησαν νὰ ξεπεράσουν αὐτὰ τὰ μειονεκτήματα, ἀποκαθιστώντας, μέσω τῶν συνδικάτων ἢ μὲ ἄτυπες πρακτικὲς τὴν ἰδέα τοῦ ἀσυμπίστου καὶ προβλεπτοῦ βασικοῦ ἡμερομισθίου, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ ἕνα «κοινῶς ἀποδεκτὸ» ρυθμὸ ἐργασίας. Οἱ ἐργοδότες θὰ ξεπερνοῦ-

σαν σε λίγο τὰ δικά τους μειονεκτήματα με ἓνα σύστημα πού οἱ ἀμερικανοὶ πρωτεργάτες του ὀνόμασαν «ἐπιστημονική διοίκηση». Ἀλλά στήν περίοδό μας ἐξακολουθοῦσαν νὰ ψάχνουν ψηλαφητὰ γιά νὰ βροῦν τή λύση.

Ἴσως αὐτὸ ὁδήγησε στοῦ νὰ δοθεῖ μεγαλύτερη ἔμφαση στοῦ ἄλλο οικονομικὸ κίνητρο. Ὁ παράγοντας πού περισσότερο ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο ἐπηρέαζε τὴ ζωὴ τῶν ἐργατῶν τὸν 19ο αἰῶνα ἦταν ἡ ἀνασφάλεια. Δὲν ἤξεραν στήν ἀρχὴ τῆς ἐβδομάδας πόσα λεφτὰ θὰ ἔφερναν σπίτι στοῦ τέλος της. Δὲν ἤξεραν πόσο θὰ ἔμεναν στήν τωρινή τους δουλειὰ ἢ, ἂν τὴν ἔχαναν, πότε θὰ ἔβρισκαν ἄλλη καὶ με ποιούς ὄρους. Δὲν ἤξεραν πότε θὰ πάθαιναν κάποιο ἀτύχημα ἢ πότε θὰ ἀρρώστιασαν, καὶ παρόλο πού γνώριζαν ὅτι κάποια στιγμή στὴ μέση ἡλικία τους —ἴσως στὰ 40-50 τους, ἂν ἦταν ἀνειδίκευτοι, ἴσως στὰ 50-60 τους, ἂν εἶχαν κάποια εἰδικότητα— δὲν θὰ μπορούσαν πιά νὰ ἔχουν τὴ σωματικὴ ἀπόδοση ἑνὸς νέου ἐργάτη, δὲν ἤξεραν τί θὰ τοὺς συνέβαινε ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμή ὡς τὸ θάνατό τους. Δὲν εἶχαν τὴν ἀνασφάλεια τῶν ἀγροτῶν, πού ἦταν στοῦ ἔλεος περιοδικῶν —καί, γιά νὰ εἶμαστε εἰλικρινεῖς, συχνὰ πιὸ ἐξοντωτικῶν— καταστροφῶν ὅπως ἡ ξηρασία καὶ ἡ σιτοδεία, ἀλλὰ πού μπορούσαν νὰ προβλέψουν με σχετικὴ ἀκρίβεια πῶς θὰ περνοῦσε ἓνας φτωχὸς τίς περισσότερες μέρες τῆς ζωῆς του ἀπὸ τὴν κούνια ὡς τὸν τάφο. Εἶχαν μιὰ ἀνασφάλεια βαθύτερη, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνα, πιθανῶς, σημαντικὸ ποσοστὸ ἐργατῶν ἀπασχολοῦνταν γιά μεγάλες περιόδους τῆς ζωῆς τους ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐργοδότη. Ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ εἰδικευμένοι δὲν εἶχαν σίγουρη τὴ θέση τους: στήν ὕφεση τοῦ 1857-58 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνταν στὴ βρετανικὴ μηχανολογικὴ βιομηχανία μειώθηκε σχεδὸν κατὰ τὸ ἓνα τρίτο.²⁴ Δὲν ὑπῆρχε τίποτα ἀντίστοιχο με τὴ σημερινὴ κοινωνικὴ ἀσφάλεια, ἐκτὸς ἀπὸ τίς φιλανθρωπικὲς ὀργανώσεις καὶ κάποια χρηματικὰ βοηθήματα γιά τοὺς ἐνδεεῖς, ἀλλὰ μερικὲς φορές αὐτὴ ἡ ἀρωγὴ ἦταν ἐντελῶς ἀνεπαρκής.

Γιά τὸν κόσμον τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ἀνασφάλεια ἦταν τὸ τίμημα γιά τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἐλευθερία (χωρὶς νὰ ἀναφέρουμε τὸν πλοῦτο), καὶ τὴν ἔκανε ὑποφερτὴ ἢ συνεχῆς οικονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ ἀσφάλεια ἔπρεπε νὰ ἀγοράζεται —μερικὲς φορές τουλάχιστον— ὄχι ὅμως γιά ἐλεύθερους ἀνθρώπους, ἀλλὰ, ὅπως ἔδειχνε καθαρὰ ἡ ἀγγλικὴ ὀρολογία, γιά «ὑπηρέτες» (servants), τῶν ὁποίων ἡ ἐλευθερία ἦταν

αύστηρά περιορισμένη: οικιακούς βοηθούς (domestic servants), «ύπηρέτες τῶν σιδηροδρόμων» (railway servants), ἀκόμα καὶ «ύπηρέτες τοῦ Δημοσίου», δηλαδή δημοσίους ὑπαλλήλους (civil servants ἢ public officials). Στὴν πραγματικότητα, ἀκόμα καὶ ἡ πολυπληθέστερη κατηγορία αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, οἱ οικιακοὶ βοηθοὶ στὰ ἀστικά κέντρα, δὲν ἀπολάμβανε τὴν ἀσφάλεια τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ τῶν παραδοσιακῶν εὐπατριδῶν, παρὰ ἀντιμετώπιζε μόνιμα τὴν ἀνασφάλεια στὴ φοβερότερη ἐκδοχὴ τῆς: τὴν ἀμεση ἀπόλυση χωρὶς συστατικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τοὺς μελλοντικούς ἐργοδότες ἀπὸ τὸν πρῶν κύριο ἢ (πιὸ συχνὰ) τὴν πρῶν κυρία. Γιατὶ καὶ ὁ κόσμος τῶν «βλομεμένων» ἀστῶν θεωροῦνταν οὐσιαστικὰ ἀνασφαλῆς: ἦταν μιὰ ἐμπόλεμη κατάσταση καὶ μπορούσαν ὅποιαδήποτε στιγμή νὰ πέσουν θύματα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τῆς ἀπάτης ἢ τῆς οἰκονομικῆς ὕφεσης, ἂν καὶ στὴν πράξη οἱ τόσο εὐάλωτοι ἐπιχειρηματίες ἀποτελοῦσαν πιθανῶς μειοψηφία μέσα στοὺς κόλπους τῶν μεσαίων τάξεων καὶ ἡ τιμωρία γιὰ τὴν ἀποτυχία σπάνια ἦταν ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία, πολὺ λιγότερο δὲ τὸ φτωχοκομεῖο. Ὁ σοβαρότερος κίνδυνος ποὺ τοὺς ἀπειλοῦσε ἀφοροῦσε τὰ (ἄθελά τους) παρασιτικὰ γυναικεῖα μέλη τῆς οἰκογένειάς τους: ἦταν ὁ ἀπροσδόκητος θάνατος τοῦ ἄντρα «κουβαλητῆ».

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἀπάλυνε αὐτὴ τὴ μόνιμη ἀβεβαιότητα. Δὲν ὑπάρχουν πολλὲς ἐνδείξεις ὅτι τὰ πραγματικὰ μεροκάματα στὴν Εὐρώπη ἄρχισαν νὰ ἀνεβαίνουν σημαντικὰ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ πρὶν ἀρχίσει αὐτὴ ἡ ἄνοδος τὸ γενικὸ αἶσθημα ὅτι τὰ πράγματα πηγύαιναν καλύτερα ἦταν ἐκδηλοστικὲς ἀνεπτυγμένες χώρες, ἢ ἀντίθεση μὲ τὶς ταραγμένες καὶ ζοφερὲς δεκαετίες τοῦ 1830 καὶ 1840 ἦταν ὀφθαλμοφανῆς. Οὔτε ἡ πανευρωπαϊκὴ αὐξηση τοῦ κόστους ζωῆς τὸ 1853-54 οὔτε ἡ δραματικὴ καὶ παγκόσμια οἰκονομικὴ ὕφεση τοῦ 1858 προκάλεσαν σοβαρὴ κοινωνικὴ ἀναστάτωση. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ μεγάλη οἰκονομικὴ «ἐκρηξή» ἐξασφάλιζε ἀπασχόληση —τόσο γιὰ ἐκείνους ποὺ ἔμεναν στὸν τόπο τους ὅσο καὶ γιὰ ἐκείνους ποὺ μετανάστευαν— σὲ πρωτόγνωρὴ κλίμακα. Ὅσο δυσάρεστες καὶ ἂν ἦταν, οἱ δραματικὲς κυκλικὲς κρίσεις στικὲς ἀνεπτυγμένες χώρες ἔμοιαζαν τώρα περισσότερο μὲ προσωρινὲς διακοπὲς τῆς ἀνάπτυξης παρὰ μὲ ἀποδείξεις οἰκονομικῆς κατάρρευσης. Ἦταν ὀλοφάνερο ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀπόλυτη ἀνεπάρκεια ἐργατικῶν χειρῶν, ἂν ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο, τουλάχιστον ἐπειδὴ οἱ ἐφεδρεῖες

του πληθυσμού της υπαίθρου (τόσο στο έσωτερικό όσο και στο έξω-τε-
ρικό) συνέρρεαν τώρα για πρώτη φορά μαζικά στις αγορές βιομηχα-
νικής εργασίας. 'Αλλά τὸ γεγονός ὅτι ὁ ανταγωνισμός τους δὲν ἀντέ-
στρεψε μιὰ ἐξέλιξη πού ὄλοι οἱ μελετητές συμφωνοῦν ὅτι σήμαινε
μικρή, ἀλλὰ αἰσθητὴ βελτίωση ὄλων τῶν ὄρων ζωῆς τῆς ἐργατικῆς
τάξης (ἐκτός ἀπὸ τοὺς περιβαλλοντικούς) φανερώνει τὴν κλίμακα καὶ
τὴν ὄρμη τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

'Ωστόσο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μεσαία τάξη, ὁ ἐργάτης συνήθως δὲν
ἀπείχε παρὰ ἓνα μικρὸ βῆμα ἀπὸ τὸν πένητα. 'Επομένως, ἡ ἀνασφά-
λειά του ἦταν συνεχῆς καὶ δικαιολογημένη. Δὲν διέθετε ἄξιες λόγου
ἀποταμιεύσεις. "Ὅσοι μποροῦσαν νὰ ζήσουν ἀπὸ τὶς οἰκονομίες τους
γιὰ λίγες ἐβδομάδες ἢ μῆνες ἦταν μιὰ «σπάνια τάξη».²⁵ Τὰ μεροκά-
ματα ἀκόμα καὶ τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν ἦταν, στὴν καλύτερη πε-
ρίπτωση, συγκρατημένα. Σὲ κανονικὲς συνθῆκες, ἐκεῖνος ὁ ἐπόπτης
σ' ἓνα κλωστήριο τοῦ Πρέστον ὁ ὁποῖος, μαζὶ μὲ τὰ ἑπτὰ ἀπασχο-
λούμενα παιδιὰ του, ἔβγαζε τέσσερις λίρες μέσα σὲ μιὰ ἐβδομάδα
πλήρους ἀπασχόλησης, θὰ ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο φθόνου τῶν γειτό-
νων του. 'Αλλὰ ἄρκεσαν λίγες ἐβδομάδες κρίσης, πού ἔφερε στὴν κλω-
στοῦφαντουργία τοῦ Λάνκασαϊρ ἡ διακοπὴ τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ μὲ πρῶ-
τες ὕλες ἐξαιτίας τοῦ ἀμερικανικοῦ 'Εμφυλίου, γιὰ νὰ βρεθεῖ ἀκόμα
καὶ μιὰ τέτοια οἰκογένεια στὸ ἔλεος τῶν φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων.
Συνήθως ὁ δρόμος τῆς ζωῆς περνοῦσε, ἴσως ἀναπόφευκτα, ἀπὸ βάρ-
αθρα, στὰ ὅποια ὁ ἐργάτης καὶ ἡ οἰκογένειά του κινδύνευαν νὰ γκρε-
μοτσακιστοῦν: 52% ὄλων τῶν ἐργατικῶν οἰκογενειῶν πού εἶχαν μικρὰ
παιδιὰ ζοῦσαν ἴσως κάτω ἀπὸ τὸ ὄριο τῆς φτώχειας, καὶ αὐτὸ μάλι-
στα μιὰ ἰδιαίτερα εὐνοϊκὴ χρονιά (τὸ 1851), ὅταν οἱ οἰκογενειάρχες
εἶχαν πλήρη ἀπασχόληση.²⁶ "Ὅσο γιὰ τὰ γερατειά, ἦταν μιὰ καταστρο-
φὴ πού ὁ ἐργάτης ἔπρεπε νὰ περιμένει στωικά, μιὰ κάμψη τῆς ἀπο-
δοτικότητος ἀπὸ τὰ σαράντα καὶ πέρα, καθὼς ἡ σωματικὴ ρώμη ἄρ-
χιζε νὰ φθίνει —ἰδιαίτερα στοὺς λιγότερο εἰδικευμένους— γιὰ νὰ ἀκο-
λουθήσει ἡ φτώχεια, πού τὰ φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα καὶ τὰ ἐπίδομα-
τα ἄλλοτε τὴν ἀνακούφιζαν καὶ ἄλλοτε ὄχι. Γιὰ τὴ μεσαία τάξη, τὰ
μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν ἡ χρυσὴ ἐποχὴ τῆς μέσης ἡλικίας, ὅποτε
οἱ ἄντρες ἔφταναν στὸ ἀπόγειο τῆς σταδιοδρομίας, τῶν ἀποδοχῶν καὶ
τῆς δραστηριότητάς τους, ἐνῶ ἡ σωματικὴ φθορὰ δὲν εἶχε γίνει ἀκό-
μα αἰσθητὴ. Μόνο γιὰ τοὺς καταπιεσμένους —τοὺς ἐργαζόμενους καὶ

τῶν δύο φύλων καὶ τὶς γυναῖκες ὄλων τῶν τάξεων— ὁ ἀνθὸς τῆς ζωῆς μαραινόταν μαζί μὲ τὰ νιάτα.

Ἔτσι, οὔτε τὰ οἰκονομικὰ κίνητρα οὔτε ἡ ἀνασφάλεια ἀποτελοῦσαν πραγματικὰ ἀποτελεσματικὸ γενικὸ μηχανισμό γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἔντονου ρυθμοῦ ἐργασίας: τὰ πρῶτα ἐπειδὴ οἱ ὑποσχέσεις πού ἔδιναν ἦταν περιορισμένες, ἡ δεύτερη ἐπειδὴ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἦταν ἡ φαινόταν ἀναπόφευκτη, ὅπως τὰ καιρικὰ φαινόμενα. Ἡ μεσαία τάξη δυσκολευόταν νὰ τὸ καταλάβει αὐτό. Γιατί ἄραγε οἱ καλύτεροι, σοβαρότεροι καὶ ἱκανότεροι ἐργάτες νὰ εἶναι οἱ πιὸ ἐπιρρεπεῖς στὸ συνδικαλισμὸ, ἀφοῦ ἀπολάμβαναν (μὲ τὴν ἀξία τους) τὰ ὑψηλότερα μεροκάματα καὶ τὴν τακτικότερη ἀπασχόληση; Ἀλλὰ τὰ μέλη τῶν συνδικάτων, καὶ ὅπωςδήποτε οἱ ἡγέτες τους, ἦταν πράγματι τέτοιοι ἐργάτες, παρόλο πὸς ἡ ἀστική μυθολογία τοὺς παρουσίαζε ὡς ὄχλο ἡλιθίων καὶ ἀφελῶν, παρασυρμένων ἀπὸ δημαγωγούς πὸς δὲν μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν ἀλλιῶς ἀνετη ζωὴ. Φυσικά, δὲν ὑπῆρχε κανένα μυστήριο. Οἱ ἐργάτες γιὰ τοὺς ὁποίους συναγωνίζονταν οἱ ἐργοδότες δὲν ἦταν μόνον ἐκεῖνοι πὸς εἶχαν ἀρκετὴ διαπραγματευτικὴ δύναμη ὥστε νὰ κάνουν τὰ συνδικάτα βιώσιμα, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι πὸς ἤξεραν καλύτερα ὅτι «ἡ ἀγορὰ» ἀπὸ μόνη τῆς δὲν τοὺς ἐγγυόταν οὔτε ἀσφάλεια οὔτε τὰ ὅσα πίστευαν ὅτι εἶχαν δικαίωμα νὰ ἀπολαύσουν.

Ὅστόσο, ὅταν δὲν ὀργανώνονταν (μερικὲς φορές ἀκόμα καὶ ὅταν τὸ ἔκαναν), οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες ἔδιναν στοὺς ἐργοδότες τους μιὰ λύση γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ἐργασιακοῦ ἐλέγχου: κατὰ κανόνα τοὺς ἄρεσε νὰ ἐργάζονται καὶ οἱ ἀπαιτήσεις τους ἦταν ἰδιαίτερα ταπεινές. Οἱ ἀνειδίκευτοι ἢ ἀνεκπαίδευτοι μέτοικοι ἀπὸ τὴν ἐπαρχία ἦταν περήφανοι γιὰ τὴν εὐρωστία τους καὶ προέρχονταν ἀπὸ ἓνα περιβάλλον ὅπου ἡ σκληρὴ δουλειὰ ἦταν τὸ κριτήριο τῆς ἀξίας ἐνὸς ἀνθρώπου, ἓνα περιβάλλον ὅπου οἱ γυναῖκες δὲν ἐπιλέγονταν ὡς σύζυγοι ἀνάλογα μὲ τὴν ὁμορφιά τους, ἀλλὰ ἀνάλογα μὲ τὴν ἱκανότητά τους γιὰ ἐργασία. «Ἡ πείρα μου δείχνει», εἶπε τὸ 1875 ἓνας ἀμερικανὸς διευθυντὴς χαλυβουργείου, «ὅτι οἱ Γερμανοί, οἱ Ἴρλανδοί, οἱ Σουηδοὶ καὶ αὐτοὶ πὸς ἀποκαλῶ "Μπομπότες" (τὰ ντόπια χωριατόπαιδα), ἂν ἀναμειχθοῦν σωστά, εἶναι ἡ πιὸ ἀποδοτικὴ καὶ εὐάγωγη δύναμη πὸς μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς»: ἄλλωστε, ὅλοι οἱ ἄλλοι ἦταν καλύτεροι ἀπὸ «τοὺς Ἄγγλους, πὸς ὄλο γυρεύουν ψηλὰ μεροκάματα, χαμηλὴ παραγωγὴ καὶ ἀπεργίες».²⁷

Ἐκ τῆς ἄλλης μεριάς, οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες ἐλαύνονταν ἀπὸ τὸ μὴ καπιταλιστικὸ κίνητρο τοῦ δεξιότητι καὶ φιλότιμου τεχνίτη. Οἱ ἴδιες οἱ μηχανεὶς αὐτῆς τῆς περιόδου, σίδηρο καὶ μπρούντζος λιμαρισμένα καὶ γυαλισμένα μὲ χέρι ἀγάπης, σὲ ἄριστη κατάστασι ἀκόμα καὶ σήμερα, ἔπειτα ἀπὸ ἕνα αἰῶνα (ὄσες βέβαια ἐπιζοῦν), εἶναι ἡ ἀπόδειξι. Τὰ ἀναρίθμητα ἐκθέματα τῶν διεθνῶν ἐκθέσεων, ὅσο ἀπαίσια καὶ ἂν εἶναι ἀπὸ αἰσθητικῆ ἄποψι, ἀποτελοῦν μνημεῖα τοῦ φιλότιμου τῶν κατασκευαστῶν τους. Τέτοιοι ἄνθρωποι δὲν ἔβλεπαν μὲ καλὸ μάτι τίς διαταγὲς καὶ τὴν ἐπιτήρησι, συχνὰ μάλιστα δὲν μπορούσαν οὐσιαστικὰ νὰ ἐλεγχθοῦν ἀπὸ κανέναν ἐπὶ τῆς ὑπάκουαν μόνου στὸν συλλογικὸ ἔλεγχου τοῦ ἐργαστηρίου τους. Συχνὰ, ἐπίσης, ἀντιπαθοῦσαν τὴν ἀμοιβὴ μὲ τὸ κομμάτι ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη μέθοδο γιὰ τὴν ἐπιτάχυνσι πολὺπλοκων καὶ δύσκολων ἐργασιῶν, γιὰ τὴν χειροτέρευσι ἢ ποιότητα τῆς δουλειᾶς τους καὶ συνακόλουθα θιγόταν τὸ φιλότιμὸ τους. Ἐὰν ὅμως δὲν ἤθελαν νὰ ἐργάζονται περισσό-τερο ἢ γρηγορότερα ἀπὸ ὅσο ἀπαιτοῦσε ἡ δουλειὰ τους, δὲν ἐργάζονταν οὔτε λιγότερο οὔτε βραδύτερα: δὲν χρειάζονταν εἰδικὸ κίνητρο γιὰ νὰ δώσουν τὸν καλύτερο ἑαυτὸ τους. Τὸ σύνθημά τους ἦταν «Καλὸ μεροδούλι γιὰ καλὸ μεροκάματο» («A fair day's work for a fair day's pay») καὶ, ἂν ἤθελαν νὰ εἶναι ἡ ἀμοιβὴ τους ἰκανοποιητικῆ, ἤθελαν ἐπίσης νὰ ἰκανοποιεῖ ἡ δουλειὰ τους τοὺς πάντες, μαζί καὶ τὸν ἑαυτὸ τους.

Στὴν πράξι, βέβαια, αὐτὴ ἡ οὐσιαστικὰ μὴ καπιταλιστικὴ στάσι ἀπέναντι στὴν ἐργασία ὠφελοῦσε τοὺς ἐργοδοτες περισσό-τερο ἀπὸ ὅσο τοὺς ἐργάτες. Γιὰ τὴν ἀγορὰ ἐργασίαις οἱ ἀγοραστες ἀκολουθοῦσαν τὴν ἀρχὴ νὰ ἀγοράζουσι ὅσο τὸ δυνατὸν φτηνότερα καὶ νὰ πουλοῦν ὅσο τὸ δυνατὸν ἀκριβότερα, ἂν καὶ μερικὲς φορὲς δὲν ἤξεραν πῶς νὰ ὑπολογίσουσι σωστὰ τὸ κόστος. Ἐὰν οἱ πωλητεῖς, κατὰ κανόνα, δὲν ζητοῦσαν τὴν μέγιστη ἀμοιβὴ πὸ μπορούσε νὰ ἀντέξει ἡ ἀγορὰ καὶ δὲν πρόσφεραν σὲ ἀντάλλαγμα τὸ ἐλάχιστο τῆς ἐργασίαις πὸ μπορούσαν νὰ ἐπιτελέσουσι. Προσπαθοῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουσι μιὰ ἀξιοπρεπὴ ζωὴ. Προσπαθοῦσαν ἴσως νὰ «καλυτερέψουσι». Μὲ λίγα λόγια, χωρὶς φυσικὰ νὰ τοὺς ἀφήνει ἀσυγκίνητους ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ χαμηλότερα καὶ τὰ ὑψηλότερα μεροκάματα, ἔβλεπαν τὴν δουλειὰ τους περισσό-τερο ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σκοπιὰ παρὰ σὰν οἰκονομικὴ συναλλαγὴ.*

* Τὸ πιὸ ἀκραιὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀντίθεσις προέρχεται ἀπὸ τὸ χωρὸ τοῦ

III

Ἄλλὰ μποροῦμε ἄραγε νὰ μιλήσουμε γιὰ «τοὺς ἐργάτες» ὡς ἐνιαία κατηγορία ἢ τάξη; Τί τὸ κοινὸ ὑπῆρχε ἀνάμεσα σὲ ὁμάδες ἀνθρώπων ποὺ συχνὰ εἶχαν τόσο μεγάλες διαφορὲς στὸ περιβάλλον τους, στὴν κοινωνικὴ τους προέλευση, στὸν τρόπο ποὺ διαπλάσθησαν, στὴν οικονομικὴ τους κατάσταση, μερικὲς φορές ἀκόμα καὶ στὴ γλώσσα καὶ τὰ ἥθη τους; Οὔτε κὰν ἡ φτώχεια δὲν ἦταν κοινὸ τους γνώρισμα, γιὰτὶ, παρόλο ποὺ μὲ τὰ μέτρα τῆς μεσαίας τάξης ὅλοι τους εἶχαν χαμηλὰ εἰσοδήματα (μὲ ἐξαίρεση μερικοὺς παραδείσους τῆς ἐργασίας, ὅπως ἡ Αὐστραλία τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, ὅπου οἱ στοιχειοθέτες ἐφημερίδων μποροῦσαν νὰ κερδίσουν ὡς καὶ 18 λίρες τὴ βδομάδα²⁸), μὲ τὰ κριτήρια τῶν φτωχῶν ὑπῆρχε τεράστια διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν καλοπληρωμένο εἰδικευμένο «τεχνίτη», μὲ τὴ λίγο πολὺ τακτικὴ ἀπασχόληση, ποὺ τὶς Κυριακὲς ἢ ἀκόμα καὶ ὅταν πῆγαινε ἢ ἔφευγε ἀπὸ τὴ δουλειὰ του φοροῦσε ἓνα κοστοῦμι ἴδιο μὲ τοῦ εὐυπόληπτου ἀστοῦ, καὶ τὸν πεινασμένο κουρελή, ποὺ σχεδὸν ποτὲ δὲν ἤξερε πῶς θὰ ἐξασφάλιζε τὸ ἐπόμενο γεῦμα γιὰ τὸν ἑαυτό του καί, πολὺ περισσότερο, γιὰ τὴν οἰκογένειά του. Τοὺς ἔνωσε ὅλους, ὡστόσο, ἡ κοινὴ αἴσθησις τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἐκμετάλλευσος· τοὺς ἔνωσε ἐπίσης, σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, ἡ κοινὴ μοῖρα τῶν μεροκαματιάρηδων. Τοὺς ἔνωσε ὁ ὅλο καὶ μεγαλύτερος διαχωρισμὸς τους ἀπὸ μιὰ ἀστικὴ τάξη τῆς ὁποίας ὁ πλοῦτος αὐξανόταν ραγδαῖα, ἐνῶ ἡ δική τους κατάσταση παρέμενε ἐπισφαλῆς, μιὰ ἀστικὴ τάξη ποὺ γινόταν ὅλο καὶ πιὸ αὐτάρκης, ὅλο καὶ πιὸ στεγανὴ σὲ νέες προσχωρήσεις ἐκ τῶν κάτω.* Γιὰτὶ ὑπῆρχε κολοσσιαία διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς χαμη-

ἐπαγγελματικῶ ἀθλητισμοῦ, ἂν καὶ στὴν περιόδὸ μας οἱ σημερινὲς μορφὲς του βρίσκονταν ἀκόμα στὰ σπάργανα. Ὁ βρετανὸς ἐπαγγελματίας ποδοσφαιριστὴς, ποὺ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἐμελλε νὰ ἐργάζεται —ὡς μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον— οὐσιαστικὰ μόνον γιὰ ἓνα σταθερὸ μεροκάματο σὺν τῇ δόξᾳ καὶ μερικὰ σποραδικὰ πρίμ, ἂν καὶ ἡ ἀξία του στὴν ἀγορὰ τῶν μεταγραφῶν θὰ ἔφτανε σύντομα τὶς χιλιάδες λίρες. Ἡ στιγμὴ ποὺ ὁ ποδοσφαιρικὸς ἀστέρας ζήτησε νὰ ἀμειβεται ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία του στὴν ἀγορὰ σημαδεύει μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ τοῦ ἀθλήματος· αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ ἔγινε πολὺ νωρίτερα στὶς ΗΠΑ ἀπὸ ὅσο στὴν Εὐρώπη.

* Στὴ Λίλλη ἡ (ἀστικὴ) «ἀνώτερη τάξη» αὐξήθηκε ἀπὸ 7 σὲ 9% τοῦ πληθυσμοῦ ἀνάμεσα στὸ 1820 καὶ τὸ 1873-5, ἀλλὰ τὸ μερίδιό της στὸν πλοῦτο ποὺ κληροδοτή-

λους λόφους τῆς ἄνεσης, στους ὁποίους ὁ πετυχημένος ἐργάτης ἢ πρῶην ἐργάτης μπορούσε βάσιμα νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ σκαρφαλώσει, καὶ στὰ πανύψηλα βουνὰ τοῦ συσσωρευμένου πλούτου. Οἱ ἐργάτες σπρώχνονταν νὰ ἀποκτήσουν κοινὴ συνείδηση ὄχι μόνον ἀπὸ αὐτὴ τὴν πόλωση, ἀλλὰ ἐπίσης, τουλάχιστον στὶς μεγαλουπόλεις, ἀπὸ ἓναν κοινὸ τρόπο ζωῆς —στὸν ὁποῖον κεντρικὸ ρόλο ἔπαιζε ἡ ταβέρνα («ἡ ἐκκλησία τοῦ ἐργάτη», ὅπως τὴν ἀποκάλεσε ἓνας φιλελεύθερος ἀστός)— καὶ ἓναν κοινὸ τρόπο σκέψης. Οἱ λιγότερο συνειδητοποιημένοι ἐκλιναν πρὸς ἓναν σιωπηρὸ ἀντικληρικισμό, οἱ περισσότερο συνειδητοποιημένοι ἔγιναν ριζοσπάστες, ὑποστηρικτὲς τῆς Διεθνοῦς στὶς δεκαετίες τοῦ 1860 καὶ 1870, μελλοντικοὶ ὁπαδοὶ τῶν σοσιαλιστῶν. Τὰ δύο φαινόμενα ἦταν ἀλληλένδετα, γιατί ἡ παραδοσιακὴ θρησκεία ἀποτελοῦσε ἀνέκαθεν παράγοντα κοινωνικῆς ἐνότητας, χάρις στὴν τελετουργικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς κοινότητος. Ἀλλὰ οἱ συνηθισμένες λιτανεῖες καὶ τελετὲς ἀτρόφησαν στὴ Λίλλη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας. Οἱ βιεννέζοι μικροτεχνίτες, τῶν ὁποίων τὴν ἀγαθὴ εὐσέβεια καὶ τὴν ἀπλοϊκὴ χαρὰ γιὰ τὴ λαμπρότητα καὶ μεγαλοπρέπεια τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐπισήμανε ὁ Λέ Πλαί στὴ δεκαετία τοῦ 1850, ἔγιναν ἀδιάφοροι ἀπέναντι σ' αὐτὰ τὰ πράγματα. Μέσα σὲ λιγότερο ἀπὸ δύο γενιὲς εἶχαν μεταφέρει τὴν πίστη τους ἀπὸ τὴ θρησκεία στὸν σοσιαλισμό.³⁰

Οἱ ἑτερογενεῖς ὁμάδες τῶν «φτωχῶν βιοπαλαιστῶν» ἔτειναν ἀναμφισβήτητα νὰ γίνουν μέρος ἐνὸς «προλεταριάτου» στὶς μεγαλουπόλεις καὶ τὶς βιομηχανικὲς ζῶνες. Αὐτὸ τὸ ἔδειχνε ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη σημασία τῶν συνδικάτων στὴ δεκαετία τοῦ 1860, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ (ἂς ἀφήσουμε τὴ δύναμη) τῆς Διεθνοῦς θὰ ἦταν ἀδιανόητη ἄλλιως. Ὡστόσο, οἱ «φτωχοὶ βιοπαλαιστὲς» δὲν ἦταν προηγουμένως ἓνα ἀπλὸ ἄθροισμα ἐτερόκλητων ὁμάδων. Ἰδιαίτερα στους σκληροῦς, ζοφεροῦς καιροῦς τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ αἰῶνα εἶχαν συγχωνευτεῖ σὲ μιὰ ὁμοιογενὴ μάζα δυσσαρεστημένων καὶ καταπιεσμένων. Αὐτὴ ἡ ὁμοιογένεια χανόταν τώρα. Ἡ ἐποχὴ τοῦ ἀνηθηροῦ καὶ σταθεροῦ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ πρόσφερε στὴν «ἐργατικὴ τάξη» τὴ δυνατότητα νὰ βελτιώσει τὴ συλλογικὴ μοῖρα της χάρις στὴ συλλογικὴ ὀργάνωση μὲ διαθῆκες ἀνέβηκε ἀπὸ 58 σὲ 90%. Οἱ «λαϊκὲς τάξεις», ποὺ τὸ ποσοστὸ τους αὐξήθηκε ἀπὸ 62 σὲ 68%, ἄφησαν μόνον τὸ 0,23% τοῦ πλούτου τῶν διαθηκῶν, ἐνῶ τὸ 1821 τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ ἦταν 1,4%.²⁹

νωση. 'Αλλά όσοι παρέμεναν στην κατηγορία «λοιποὶ φτωχοὶ» δὲν μπορούσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὰ συνδικάτα καὶ ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὶς ἐταιρεῖες ἀμοιβαίας βοήθειας. Τὰ συνδικάτα ἦταν, σὲ γενικὲς γραμμές, ὀργανώσεις εὐνοημένων μειοψηφῶν, ἄν καὶ σὲ μερικές περιπτώσεις οἱ μαζικὲς ἀπεργίες μπορούσαν νὰ κινητοποιήσουν καὶ εὐρύτερες μάζες. 'Εξάλλου, ὁ φιλελεύθερος καπιταλισμὸς πρόσφερε στὸν ἐργάτη, ὡς ἄτομο, σαφεῖς εὐκαιρίες νὰ βελτιώσει τὴ θέση του μὲ ἀστικά κριτήρια, εὐκαιρίες πού μεγάλες κατηγορίες τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ δὲν μπορούσαν ἢ δὲν ἤθελαν νὰ τὶς ἀξιοποιήσουν.

'Ἐτσι λοιπόν, παρόλο πὸς «ἡ ἐργατικὴ τάξη» ἀποκρυσταλλωνόταν σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, τὴ διέτρεχε τώρα ἓνα ρῆγμα. Ἦταν ἓνα ρῆγμα πὸς χωρίζε «τοὺς ἐργάτες» ἀπὸ «τοὺς φτωχοὺς» ἢ, γιὰ νὰ τὸ ἐκφράσουμε ἀλλιῶς, τοὺς «εὐυπόληπτους» ἀπὸ τοὺς «ἀνυπόληπτους». Μὲ πολιτικὸς ὅρους (βλ. Κεφάλαιο 5'), χωρίζε ἀνθρώπους ὅπως «ὁ εὐφυῆς τεχνίτης», στὸν ὁποῖο οἱ ριζοσπάστες τῆς βρετανικῆς μεσαιᾶς τάξης ἐπιθυμοῦσαν διακαῶς νὰ δώσουν δικαίωμα ψήφου, ἀπὸ τὶς ἐπικίνδυνες καὶ ρακενδυτές μάζες, τὶς ὁποῖες ἦταν πάντα ἀποφασισμένοι νὰ ἀποκλείσουν ἀπὸ αὐτὸ τὸ δικαίωμα.

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀναλύσουμε τὸν ὅρο «εὐυπόληπτος» σὲ σχέση μὲ τὴν ἐργατικὴ τάξη τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, γιὰτὶ ἐξέφραζε τὸ διαποτισμὸ τῆς ἀπὸ τὶς ἀξίες καὶ τὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς τῆς μεσαιᾶς τάξης, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐξέφραζε καὶ τὶς ιδιότητες χωρὶς τὶς ὁποῖες ὁ αὐτοσεβασμὸς τῆς ἐργατικῆς τάξης θὰ ἦταν δυσεπίτευκτος καὶ ἡ συλλογικὴ, ὀργανωμένη πάλῃ ἀδύνατη: ἐγκράτεια, αὐτοθυσία, ἀναβολὴ τῆς ἀπόλαυσης. Ἄν τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἦταν σαφῶς ἐπαναστατικὸ, ἢ τουλάχιστον σαφῶς διαχωρισμένο ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς μεσαιᾶς τάξης (ὅπως συνέβαινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 καὶ ἐπρόκειτο νὰ συμβεῖ ξανά στὴν ἐποχὴ τῆς Β' Διεθνούς), τότε ἡ διάκριση θὰ ἦταν ἀρκετὰ εὐκολή. Ἄλλὰ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν συχνὰ ἀδύνατον νὰ χαράξει κανεὶς μιὰ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν προσωπικὴ καὶ τὴ συλλογικὴ βελτίωση, ἀνάμεσα στὴ μίμηση τῆς μεσαιᾶς τάξης καί, θὰ λέγαμε, τὴν καταπολέμησή της μὲ τὰ ἴδια της τὰ ὄπλα. Ποῦ νὰ τοποθετήσουμε τὸν Οὐίλλιαμ Μάρκροφτ (1822-1894); Εὐκόλα θὰ μπορούσε νὰ προβληθεῖ ὡς σεμνὸ παράδειγμα τῆς «αὐτοβοήθειας» τοῦ Σαμουήλ Σμάιλς: νόθος γιὸς μιᾶς ὑπηρέτριας καὶ ἐνὸς ὑφαντῆ, δὲν εἶχε καμιὰ τυπικὴ ἐκπαίδευση, ἀλλὰ ἐγινε ἀπὸ ἀπλὸς

εργάτης ύφαντουργείου στο Όλνταμ έργοδηγός σε ένα μηχανολογικό εργοστάσιο, ώσπου τὸ 1861 ἄρχισε νὰ δουλεύει ἀνεξάρτητα ὡς ὀδοντογιατρός, γιὰ νὰ πεθάνει μὲ περιουσία σχεδὸν 15.000 λιρῶν, ποσὸ καθόλου εὐκαταφρόνητο· σὲ ὁλόκληρη τὴ ζωὴ του ὑπῆρξε ριζοσπαστικὸς φιλελεύθερος καὶ ὑπέρμαχος τῆς μετριοπάθειας. Ὡστόσο, ἡ ταπεινὴ θέση του στὴν ἱστορία ὀφείλεται στὸ ἰσόβιο πάθος του γιὰ τὴ συνεργατικὴ παραγωγὴ (δηλαδή τὸν σοσιαλισμὸ μέσω τῆς αὐτοβοήθειας), στὴν ὁποία ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του. Ἀντίστροφα, ὁ Οὐίλλιαμ Ἄλλαν (1813-1874) πίστευε ἀναντίρρητα στὴν ταξικὴ πάλη καί, ὅπως εἰπώθηκε στὸν ἐπικηδεῖό του, «σὲ κοινωνικὰ ζητήματα ἔκλινε πρὸς τὴ σχολὴ τοῦ Ρόμπερτ Ὅουεν». Καὶ ὅμως, αὐτὸς ὁ ριζοσπαστικὸς ἐργάτης, σφυρηλατημένος στὴν ἐπαναστατικὴ σχολὴ τῆς πρὸ τοῦ 1848 περιόδου, ἔμελλε νὰ μείνει στὴν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ὡς συνετός, μετριοπαθὴς καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα ἀποτελεσματικὸς ἰθύνων τῆς μεγαλύτερης ἀπὸ ὅλες τὶς «νέου τύπου» ἐπαγγελματικὲς ἐνώσεις: τῆς Ἐνιαίας Ἐταιρείας Μηχανολόγων ἔκτος ἀπὸ αὐτό, ἦταν ἐνεργὸ μέλος τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας καὶ «στὴν πολιτικὴ ἓνας σῶφρων καὶ συνεπῆς φιλελεύθερος, ποὺ δὲν παρασύρθηκε ἀπὸ κανενὸς εἶδους πολιτικὴ ἀγυρτεία».³¹

Τὸ γεγονός εἶναι ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ ἱκανὸς καὶ εὐφυὴς ἐργάτης, ἰδιαίτερα ἂν συνέβαινε νὰ εἶναι εἰδικευμένος, ἦταν ἀφενὸς ὁ κύριος στυλοβάτης τοῦ ἀστικοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς βιομηχανικῆς πειθαρχίας καὶ ἀφετέρου τὸ δραστηριότερο στέλεχος τῶν ὀργανώσεων ποὺ εἶχαν σκοπὸ τους τὴ συλλογικὴ αὐτοάμυνα τῶν ἐργατῶν. Ἐπιτελοῦσε τὴν πρώτη λειτουργία ἐπειδὴ ὁ σταθερός, ἀκμαῖος καὶ ἀναπτυσσόμενος καπιταλισμὸς τὸν χρειαζόταν, τοῦ πρόσφερε δυνατὸτητα κάποιας βελτίωσης τῆς θέσης του καὶ ὅπωςδῆποτε φαινόταν τώρα ἀναπόδραστος. Δὲν ἔδειχνε πιά νὰ εἶναι προσωρινός. Ἀντίστροφα, ἡ μεγάλῃ ἐπανάσταση δὲν φαινόταν τόσο ὡς πρώτη φάση μιᾶς ἀκόμα μεγαλύτερης ἀλλαγῆς, ἀλλὰ ὡς τελευταία φάση μιᾶς περασμένης ἐποχῆς: στὴν καλύτερη περίπτωση μιὰ ζωηρὴ, ἐξαισία ἀνάμνηση, στὴ χειρότερη μιὰ ἀπόδειξη ὅτι δὲν μπορούσε κανεὶς νὰ κόψει δρόμο γιὰ νὰ φτάσει στὸν προοδευμένο κόσμο τοῦ μέλλοντος. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἐργάτης ἐπιτελοῦσε καὶ τὴ δεύτερη λειτουργία, ἐπειδὴ —μὲ ἐξαιρέση ἴσως τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, τὴ χώρα ποὺ φαινόταν νὰ ὑπόσχεται στὸν φτωχὸ ἓναν προσωπικὸ τρόπο νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν

ισόβια φτώχεια του, στὸν ἐργάτη μιὰ προσωπικὴ ἔξοδο ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη, καὶ σὲ κάθε πολίτη ἰσότητα μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους— οἱ ἐργατικὲς τάξεις ἤξεραν ὅτι ἡ ἐλεύθερη ἀγορὰ δὲν θὰ τοὺς ἔδινε ἀπὸ μόνη τῆς τὰ δικαιώματά τους οὔτε θὰ ἱκανοποιοῦσε τὶς ἀνάγκες τους. Ἐπρεπε νὰ ὀργανωθοῦν καὶ νὰ ἀγωνιστοῦν. Ἡ «ἀριστοκρατία τῶν ἐργατῶν» τῆς Βρετανίας, ἓνα ἰδιόμορφο στῶμα σ' αὐτὴ τὴ χώρα ὅπου ἡ τάξη τῶν ἀνεξάρτητων μικροπαραγωγῶν, μικροκαταστηματαρχῶν κ.λπ. ἦταν σχετικὰ ἀσήμαντη, ὅπως ἦταν καὶ ἡ τάξη τῶν μικρομεσαίων ὑπαλλήλων καὶ κατώτερων γραφειοκρατῶν, συνέβαλε στὴ μετατροπὴ τοῦ Φιλελεύθερου Κόμματος σὲ κόμμα μὲ πραγματικὰ μαζικὴ ἀπήχηση. Ταυτόχρονα, ἀποτέλεσε τὸν πυρῆνα ἐνὸς ἀσυνήθιστα ἰσχυροῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος. Στὴ Γερμανία, ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ «εὐυπόληπτοι» ἐργάτες σπρώχνονταν στὶς γραμμὲς τοῦ προλεταριάτου ἐξαιτίας τῆς ἀπόστασης πού τοὺς χωρίζε ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη καὶ τῆς δυνάμεις τῶν ἐνδιάμεσων τάξεων. Σ' αὐτὴ τὴ χώρα, οἱ ἄνθρωποι πού γράφονταν μαζικὰ στὶς νέες ὀργανώσεις «αὐτομόρφωσης» (Bildungsvereine) τὴ δεκαετία τοῦ 1860 —τὸ 1863 ὑπῆρχαν χίλιοι τέτοιοι σύλλογοι, ἐνῶ τὸ 1872 λειτουργοῦσαν μόνο στὴ Βαυαρία ὄχι λιγότεροι ἀπὸ 2.000— ἀπομακρύνθηκαν γρήγορα ἀπὸ τὸν μικροαστικὸ φιλελευθερισμὸ αὐτῶν τῶν σωματείων, ἂν καὶ ἴσως ὄχι ἀρκετὰ ἀπὸ τὴ μικροαστικὴ κουλτούρα πού καλλιεργοῦσαν.³² Ἐμελλε νὰ γίνουν τὰ στελέχη τοῦ νέου σοσιαλδημοκρατικοῦ κινήματος, προπαντὸς μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας. Ἀλλὰ πάντως «αὐτομορφώνονταν», ἦταν «εὐυπόληπτοι» ἐπειδὴ ὑπολήπτονταν τὸν ἑαυτὸ τους, καὶ μετέφεραν τόσο τὶς καλὲς ὅσο καὶ τὶς κακὲς πλευρὲς τοῦ «εὐυπόληπτου» στὰ κόμματα τοῦ Λασσάλ καὶ τοῦ Μάρξ. Μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐπανάσταση ἐξακολουθοῦσε νὰ φαίνεται ἡ μόνη ἐφικτὴ λύση στὰ προβλήματα τῶν φτωχῶν ἐργαζομένων ἢ ἐκεῖ ὅπου —ὅπως στὴ Γαλλία— ἡ παράδοση τῆς ἐξέγερσης καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας ἀποτελοῦσε τὴν κυρίαρχη πολιτικὴ παράδοση στὰ στῶματα τῶν ἐργαζομένων, ἡ «εὐυποληψία» ἦταν ἓνας σχετικὰ ἀσήμαντος παράγοντας ἢ περιοριζόταν στὶς μεσαῖες τάξεις καὶ ἐκείνους πού ἐπιθυμοῦσαν νὰ ταυτιστοῦν μαζί τους.

Καὶ οἱ ἄλλοι; Παρόλο πού ἦταν τὸ ἀντικείμενο πολὺ περισσότερων ἐρευνῶν ἀπὸ ὅσο οἱ «εὐυπόληπτοι» ἐργάτες (πράγμα ὅμως πού σὲ αὐτὴ τὴ γενιὰ ἴσχυε σαφῶς λιγότερο ἀπὸ ὅσο πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 ἢ

μετά τὸ 1880), στὴν πραγματικότητα ἐλάχιστα γνωρίζουμε γι' αὐτούς, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦταν φτωχοὶ καὶ ἐξαθλιωμένοι. Δὲν ἐξέφραζαν δημόσια τὴ γνώμη τους καὶ σπάνια ἀγγίζονταν ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὶς συνδικαλιστικές, πολιτικές κ.λπ. ὀργανώσεις πού ἐδειχναν ἐνδιαφέρον γι' αὐτούς. Ἀκόμα καὶ ὁ Στρατὸς Σωτηρίας, πού δημιουργήθηκε εἰδικὰ γιὰ νὰ περιθάλπει τοὺς «ἀνυπόληπτους» φτωχοὺς, δὲν κατάφερε σχεδὸν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ γίνεῖ μιὰ εὐπρόσδεκτη προσθήκη στὴ δωρεὰν δημόσια ψυχαγωγία (μὲ τὶς στολές, τὶς ὀρχήστρες καὶ τοὺς ζωηροὺς ὕμνους του), καθὼς καὶ μιὰ χρήσιμη πηγὴ ἐλεημοσύνης. Στὴν πραγματικότητα, γιὰ πολλοὺς ἀνείδικευτους ἢ περιθωριακοὺς ἐργαζομένους τὸ εἶδος ὀργάνωσης πού ἄρχιζε νὰ ἀποτελεῖ τὴ δύναμη τῶν ἐργατικῶν κινήματων ἦταν ἐντελῶς ἀνεφάρμοστο. Τὰ μαχητικὰ πολιτικὰ κινήματα, ὅπως ὁ Χαρτισμὸς τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, μποροῦσαν νὰ τοὺς στρατολογήσουν ὡς ὀπαδούς: οἱ λονδρέζοι «costermongers» (πλανόδιοι μανάβηδες) πού περιέγραφε ὁ Χένρυ Μαίηχιου ἦταν ὅλοι Χαρτιστές. Οἱ μεγάλες ἐπαναστάσεις μποροῦσαν, ἂν καὶ ἴσως μόνο γιὰ σύντομο διάστημα, νὰ ἐμπνεύσουν ἀκόμα καὶ τοὺς πιὸ καταπιεσμένους καὶ ἀπολιτικούς ἀνάμεσά τους: τὸ 1871 οἱ πόρνες τοῦ Παρισιοῦ ὑποστήριξαν μὲ ἐνθουσιασμὸ τὴν Κομόνα. Ἀλλὰ ἡ ἐποχὴ τοῦ θριάμβου τῆς ἀστικῆς τάξης δὲν ἦταν ἐποχὴ ἐπαναστάσεων, οὔτε κὰν μαζικῶν πολιτικῶν κινήματων. Ὁ Μπακούιν ἴσως δὲν ἔπεφτε ἐντελῶς ἔξω, ὅταν ὑπέθετε ὅτι σὲ τέτοιες περιόδους τὸ πνεῦμα τῆς τουλάχιστον δυνητικῆς ἐξέγερσης εἶχε τὶς περισσότερες πιθανότητες νὰ ἐξακολουθήσει νὰ σιγοκαίει στοὺς περιθωριακοὺς καὶ στὸ ὑποπρολεταριάτο, παρόλο πού εἶχε λάθος νὰ πιστεύει ὅτι αὐτὰ τὰ στρώματα θὰ ἦταν ἡ βάση τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων. Οἱ «λοιποὶ φτωχοὶ» ὑποστήριξαν τὴν παρισινὴ Κομόνα, ἀλλὰ τὰ δυναμικὰ στοιχεῖα τῆς ἦταν οἱ περισσότερο εἰδικευμένοι ἐργάτες καὶ τεχνίτες: ἐξάλλου, ὁ πιὸ περιθωριακὸς τομέας τῶν φτωχῶν —οἱ ἔφηβοι— ὑποαντιπροσωπεύταν ἀνάμεσά τους. Οἱ ἐνήλικοι ἄντρες, προπαντὸς ἐκεῖνοι πού ἦταν ἀρκετὰ μεγάλοι ὥστε νὰ θυμοῦνται ἀκόμα, ἔστω καὶ ἀμυδρά, τὸ 1848, ἦταν οἱ χαρακτηριστικοὶ ἐπαναστάτες τοῦ 1871.

Ἡ γραμμὴ πού χώριζε τοὺς φτωχοὺς βιοπαλαιστὲς στὰ δυνάμει μαχητικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καὶ τοὺς ὑπόλοιπους δὲν ἦταν σαφής, ἀλλὰ ὑπῆρχε. Ἡ «ὀργάνωση» —ἡ ἐκούσια καὶ συνειδη-

τῆ ἴδρυση δημοκρατικῶν σωματείων γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀμυνα καὶ βελτίωση— ἦταν ἡ μαγικὴ συνταγὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ φιλελευθερισμοῦ· χάρη σ' αὐτὴν ἐμελλε νὰ ἀναπτυχθοῦν ἀκόμα καὶ τὰ ἐργατικὰ κινήματα πού θὰ ἐγκατέλειπαν τὸν φιλελευθερισμό.³³ "Ὅσοι ἤθελαν καὶ μπορούσαν νὰ «ὀργανωθοῦν» ἀποτελεσματικὰ μπορεῖ, στὴν καλύτερη περίπτωση, νὰ σήκωναν τοὺς ὤμους τους καί, στὴ χειρότερη, νὰ περιφρονοῦσαν ἐκείνους πού οὔτε μπορούσαν οὔτε ἤθελαν, καὶ πού μιὰ σημαντικὴ μερίδα τους ἦταν οἱ γυναῖκες, ἀποκλεισμένες ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν συλλόγων. Τὰ ὅρια τοῦ τμήματος τῶν ἐργαζόμενων τάξεων— συμπεριλάμβανε ἀρκετοὺς ἀνεξάρτητους τεχνίτες, καταστηματαρχες, ἀκόμα καὶ μικροεπιχειρηματίες— πού σὲ λίγο θὰ ἀναγνωριζόταν ὡς ὑπολογίσιμη κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ δύναμη σχεδὸν συνέπιπταν μὲ τὰ ὅρια τοῦ κόσμου τῶν συλλόγων —ἐταιρειῶν ἀμοιβαίας βοήθειας, εὐαγῶν ἀδελφοτήτων (πού κατὰ κανόνα εἶχαν αὐστηρὸ τελετουργικόν), χορωδιῶν, γυμναστικῶν ἢ ἀθλητικῶν συλλόγων, ἀκόμα καὶ ἐθελοντικῶν θρησκευτικῶν ὀργανώσεων στὸ ἓνα ἄκρο, συνδικάτων καὶ πολιτικῶν ὀργανώσεων στὸ ἄλλο. Αὐτὸς ὁ χῶρος κάλυπτε ἓνα ἀνομοιογενές, ἀλλὰ πάντως σημαντικὸ τμῆμα τῆς ἐργατικῆς τάξης —στὸ τέλος τῆς περιόδου μας, ἴσως γύρω στὸ 40% στὴ Βρετανία. Ἀλλὰ ἄφηνε ἀπέξω μιὰ μεγάλη μερίδα της. Αὐτοὶ οἱ «ἀπέξω» ἦταν τὰ ἀντικείμενα καὶ ὄχι τὰ ὑποκείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Οἱ ἄλλοι οὔτε περίμεναν οὔτε κέρδιζαν πολλὰ· αὐτοὶ ὅμως κέρδιζαν ἀκόμα λιγότερα.

Εἶναι δύσκολο νὰ σχηματίσουμε ἀναδρομικὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὴν κατάσταση ὄλων αὐτῶν τῶν ἐργαζομένων. Πρῶτα πρῶτα, ὁ ἀριθμὸς τῶν χωρῶν στὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν σύγχρονες πόλεις καὶ σύγχρονη βιομηχανία ἦταν τώρα πολὺ μεγαλύτερος, ὅπως μεγαλύτερη ἦταν καὶ ἡ ποικιλία τῶν σταδίων βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης πού ἀντιπροσώπευαν. Ἔτσι, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γενικεύσουμε, καὶ ἡ ἀξία τέτοιων γενικεύσεων εἶναι μᾶλλον μικρὴ, ἀκόμα καὶ ἂν τις περιορίσουμε (ὅπως καὶ πρέπει) στὶς σχετικὰ ἀνεπτυγμένες χῶρες, κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τις καθυστερημένες, καὶ στοὺς ἐργαζομένους τῶν ἀστικῶν κέντρων, κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν ἀγροτικὸ τομέα. Τὸ πρόβλημα εἶναι πῶς νὰ συνεχτιμήσουμε δύο ἀντίθετα φαινόμενα: ἀφενὸς τὴ σκληρὴ φτώχεια, πού ἐξακολουθοῦσε νὰ σημαδεύει τὴ ζωὴ τῶν περισσότερων ἐργαζομένων, τὸ ἀποκρουστικὸ φυσικὸ περιβάλλ-

λον και τὸ ἠθικὸ κενὸ ποὺ περιέβαλλε τόσο πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς, καὶ ἀφετέρου τὴν ἀναμφισβήτητη γενικὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς καὶ τῶν προοπτικῶν τους μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1840. Αὐτάρεσκοι ἐκφραστὲς τῆς ἀστικῆς τάξης ἔτειναν νὰ ὑπερτονίζουν τὴ βελτίωση, ἂν καὶ κανένας τους δὲν θὰ ἀρνιόταν αὐτὸ ποὺ ὁ Σέρ Ρόμπερτ Γκίφεν (1837-1900), κάνοντας ἀνασκόπηση τῶν τελευταίων πενήντα χρόνων κοινωνικῆς ἐξέλιξης τῆς Βρετανίας ὡς τὸ 1883, ἀποκάλεσε διακριτικὰ «ἓνα κατάλοιπο ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα βελτιωθεῖ», οὔτε ὅτι ἡ βελτίωση «ἀκόμα καὶ ἂν μετρηθεῖ μὲ ἓνα ὄχι φιλόδοξο ἰδεῶδες, εἶναι ὑπερβολικὰ μικρὴ», οὔτε ὅτι «κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικρίσει τὴν κατάσταση τῶν λαϊκῶν μαζῶν χωρὶς νὰ ἐπιθυμήσει κάτι σὰν ἐπανάσταση γιὰ τὸ καλύτερο». ³⁴ Λιγότερο αὐτάρεσκοι κοινωνικοὶ μεταρρυθμιστὲς, ἐνῶ δὲν ἀρνοῦνταν τὴ βελτίωση —καὶ μάλιστα τὴ σημαντικὴ βελτίωση στὴν περίπτωση τῆς ἐργατικῆς ἐλίτ, ἡ ὁποία, χάρη στὴ σχετικὴ σπανιότητα εἰδικευμένων ἐργατῶν, ἔβρισκε σχεδὸν μόνιμη ἀπασχόληση— ἔδιναν μιὰ εἰκόνα λιγότερο ρόδινη:

«Ἀπομένουν (ἔγραφε ἡ δις Ἡντιθ Σίμκοξ, ἐπίσης στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1880)... περίπου δέκα ἑκατομμύρια ἐργάτες στὰ ἀστικὰ κέντρα, ἀνάμεσά τους ὅλοι οἱ μηχανικοὶ καὶ χειρῶνακτες ποὺ ἡ ζωὴ τους συνήθως δὲν σκιαζέται ἀπὸ τὸ φόβο μήπως ἀναγκαστοῦν νὰ ἀπλώσουν χέρι γιὰ ἐλεημοσύνη. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαράξουμε αὐστηρὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες ποὺ πρέπει καὶ ἐκείνους ποὺ δὲν πρέπει νὰ συγκαταλεγοῦν στοὺς “φτωχοὺς”: ὑπάρχει συνεχῆς ροή, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ εἶναι μόνιμα κακοπληρωμένοι ὑπάρχουν πολλοὶ τεχνίτες, ἀλλὰ καὶ μαγαζάτορες καὶ ἄνθρωποι τῆς ὑπαίθρου, ποὺ βυθίζονται συνεχῶς στὴ μιζέρια, μὲ δική τους ἢ χωρὶς δική τους ὑπαιτιότητα. Δὲν εἶναι εὐκολο νὰ κρίνουμε πόσοι ἀπὸ τὰ δέκα ἑκατομμύρια ἀνήκουν ἢ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν στὴν εὐκατάστατη ἀριστοκρατία τῶν ἐργατῶν, αὐτὸν τὸ χῶρο μὲ τὸν ὁποῖο ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ οἱ πολιτικοὶ καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται ἐκεῖνοι ποὺ ἡ κοινωνία, μὲ μᾶλλον ὑπερβολικὴ σπουδὴ, χαιρετίζει ὡς “ἀντιπροσωπευτικοὺς ἐργάτες”. ... Ὁμολογῶ ὅτι δὲν θὰ τολμοῦσα νὰ ἐλπίσω πὼς περισσότεροὶ ἀπὸ δύο ἑκατομμύρια εἰδικευμένοι ἐργάτες, ἀντιπροσωπεύοντας ἓναν πληθυσμὸ πέντε ἑκατομμυρίων, ἔχουν συνηθίσει νὰ ζοῦν μὲ σχετικὴ ἄνεση καὶ ἀσφάλεια. ... Τὰ ὑπόλοιπα πέντε ἑκατομμύρια περιλαμβάνουν τοὺς χειρῶνακτες καὶ τοὺς λιγότε-

ρο ειδικευμένους εργάτες, άντρες και γυναίκες, τών οποίων τὸ μέγιστο ἡμερομίσθιο ἐπαρκεῖ μόνο για τὰ ἀναγκαῖα καὶ για μιὰ στοιχειωδῶς ἀξιοπρεπῆ ζωὴ καὶ για τοὺς οποίους, ἐπομένως, κάθε ἀναποδιά σημαίνει ἀνέχεια, πού γρήγορα μετατρέπεται σὲ ἐξαθλίωση».³⁵

Ἄλλὰ ἀκόμα καὶ τέτοιοι ἐνήμεροι καὶ καλοπροαίρετοι παρατηρητὲς ἦταν κάπως ὑπεραισιόδοξοι, για δύο λόγους. Πρῶτον, ἐπειδὴ (ὅπως δείχνουν καθαρά οἱ κοινωνικὲς μελέτες πού ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1880) εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν οἱ φτωχοὶ εργάτες —οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦσαν σχεδὸν τὸ 40% τῆς εργατιᾶς τοῦ Λονδίνου— ἀπολάμβαναν «μιὰ στοιχειωδῶς ἀξιοπρεπῆ ζωὴ», ἀκόμα καὶ μετὰ τὰ ἀσκητικὰ κριτήρια πού ἐφαρμόζονταν τότε για τὶς κατώτερες τάξεις. Δεύτερον, ἐπειδὴ ἡ «σχετικὴ ἀνεση καὶ ἀσφάλεια» μεταφραζόταν σὲ λιτότητα. Ἡ νεαρὴ Βεατρίκη Πόττερ, πού ἔζησε ἀνώνυμα ἀνάμεσα στοὺς ὑφαντουργοὺς τοῦ Μπαίκαπ, δὲν ἀμφέβαλλε ὅτι μοιράστηκε τὴ ζωὴ τῆς «βολεμένης εργατικῆς τάξης» —μιᾶς συμπαγοῦς κοινότητος χωρίς περιστασιακά, περιθωριακά ἢ «ἀνυπόληπτα» μέλη, τριγυρισμένης ἀπὸ «τὴ γενικὴ ἀκμὴ τῆς καλοπληρωμένης ἐργασίας», μετὰ «σπίτια ἀνετα καὶ καλοεπιπλωμένα, ὅπου ἔπινες ἔξοχο τσάι». Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ προσεκτικὴ παρατηρήτρια περιέγραψε τοὺς ἴδιους ἀνθρώπους —σχεδὸν χωρίς νὰ συνειδητοποιεῖ τί παρατηροῦσε— λέγοντας ὅτι πάθαιναν ὑπερκόπωση ὅταν ἔπεφτε πολλὴ δουλειά, ὅτι δὲν ἔτρωγαν καὶ δὲν κοιμοῦνταν ἀρκετά, ὅτι ἦταν τόσο ἐξαντλημένοι σωματικὰ ὥστε δὲν μποροῦσαν νὰ καταβάλουν διανοητικὴ προσπάθεια, ὅτι βρίσκονταν στὸ ἔλεος τών «πολλών πιθανοτήτων κατάρρευσης καὶ ἀποτυχίας, πού θὰ σήμαινε τὴν ἀπουσία ὑλικῶν ἀνέσεων». Ἡ βαθιὰ καὶ ἀπλοϊκὴ πουριτανικὴ εὐσέβεια αὐτῶν τών ἀντρῶν καὶ γυναικῶν ἦταν, ὅπως ἀντιλήφθηκε ἡ Πόττερ, ἀντίδραση στὸ φόβο μιᾶς «φθαρμένης καὶ ἀποτυχημένης ζωῆς».

«Ἡ “ἐν Χριστῷ ζωὴ” καὶ ἡ ἐλπίδα για ἕναν ἄλλο κόσμο ἐξευγενίζουν καὶ κάνουν ὑποφερτὴ τὴν ὠμὴ πάλη για τὴν ἐπιβίωση, καταπραῦνουν τὸν ἄσβεστο πόθο για τὰ ἀγαθὰ αὐτοῦ τοῦ κόσμου χάρη στὴν ὑπόσχεση μιᾶς ἄλλης ζωῆς καὶ κάνουν τὴν ἀποτυχία “ὄργανο τῆς θείας χάρης” ἀντὶ για σημάδι ἀξιοκαταφρόνητης ἀνικανότητος.»³⁶

Δὲν ἔχουμε ἐδῶ τὴν εἰκόνα πεινασμένων ἔτοιμων νὰ ζυπνήσουν ἀπὸ τὴ νάρκη τους, ἀλλὰ οὔτε ἀνθρώπων «καλύτερων, ἀσύγκριτα

καλύτερων από ό,τι πριν από πενήντα χρόνια» (Γκίφεν),³⁷ όπως υποστήριζαν οι αὐτάρεσκοι καὶ ἀπληροφόρητοι φιλελεύθεροι οἰκονομολόγοι. Ἔχουμε τὴν εἰκόνα ἀνθρώπων μὲ αὐτοσεβασμό, στηριγμένων στὶς δικές τους δυνάμεις, ἀνθρώπων μὲ θλιβερὰ μετρημένες φιλοδοξίες, ἀνθρώπων πὺ ἤξεραν ὅτι μποροῦσαν νὰ περνοῦν καὶ χειρότερα, πὺ ἴσως θυμοῦνταν ἐποχὲς ἀκόμα μεγαλύτερης ἀνέχειας, ἀλλὰ πὺ κατατρύχονταν πάντα ἀπὸ τὸ φάσμα τῆς φτώχειας (ὅπως καταλάβαιναν οἱ ἴδιοι αὐτὸν τὸν ὄρο). Οἱ ἀπολαύσεις τῆς μεσαίας τάξης ἦταν ἀνέφικτες γι' αὐτούς, ἐνῶ ἡ ἐξαθλίωση ἦταν πάντα κοντὰ τους. «Δὲν πρέπει νὰ πέφτουμε μὲ τὰ μούτρα σ' ἓνα καλὸ πράγμα, γιατί τὰ λεφτὰ ξοδεύονται εὐκολα», εἶπε ἓνας ἀπὸ τοὺς οἰκοδεσπότες τῆς Βεατρίκης Πόττερ, καθὼς ἔβαζε τὸ τσιγάρο πὺ ἐκείνη τοῦ πρόσφερε στὴν κορνίζα τοῦ τζακιοῦ ἔπειτα ἀπὸ μιὰ δυὸ ρουφηξιές, φυλάγοντάς το γιὰ τὸ ἄλλο βράδυ. Ὅποιος λησμονεῖ ὅτι ἔτσι σκέφτονταν ἐκεῖνες τὶς μέρες οἱ ἐργατικοὶ γιὰ τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, δὲν θὰ εἶναι ποτὲ σὲ θέση νὰ ἀξιολογήσει τὴ μικρὴ, ἀλλὰ γνήσια βελτίωση πὺ ἔφερε ἡ μεγάλῃ καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη σὲ μιὰ σημαντικὴ μερίδα τῶν ἐργαζόμενων τάξεων μέσα στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀλλὰ τὸ χάσμα πὺ τοὺς χώριζε ἀπὸ τὸν ἀστικὸ κόσμο ἦταν μεγάλο —καὶ ἀγεφύρωτο.

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΟΥ

Όπως ξέρεις, ζούμε σ' έναν αιώνα όπου οί άνθρωποι άποκτοϋν αξία μόνο χάρη στις δικές τους προσπάθειες. Καθημερινά κάποιο άφεντικό, χωρίς άρκετή ενεργητικότητα ή σοβαρότητα, άναγκάζεται νά κατεβεί από κοινωνικές βαθμίδες πού τίς νόμιζε παντοτινά δικές του, και κάποιος έξυπνος και τολμηρός υπάλληλος παίρνει τή θέση του.

Ή Κα ΜΟΤΤΕ-ΒΟΣΣΟΥΤ στόν γιό της, 1856¹

Δέστε γύρω του τά παιδιά του, λιάζονται στή θερμή του χαμόγελού του.

Παιδιάστικη άθωότητα και χαρά φωτίζουν τά εύτυχημένα πρόσωπά τους.

Είμαι σεβαστός και τόν σέβονται, είναι στοργικός και τόν άγαποϋν, Είμαι συνεπής και τόν έκτιμοϋν, είναι σταθερός και τόν φοβοϋνται. Οί φίλοι του είναι οί πιό διαπρεπείς πολίτες.

Πάει στό νοικοκυρεμένο σπίτι του.

MARTIN TUPPER, 1876²

I

Τώρα πρέπει νά στρέψουμε τò βλέμμα μας σ' αύτή τήν άστική κοινωνία. Μερικές φορές, οί πιό έπιφανειακές έντυπώσεις είναι οί πιό βαθιές. "Ας άρχίσουμε τήν άνάλυση αύτῆς τῆς κοινωνίας, πού έφτασε στό άπόγειο τῆς άκμῆς της στό τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα, από τά ροϋχα πού φοροϋσαν τά μέλη της, τούς έσωτερικούς χώρους όπου ζοϋσαν. «Τά ροϋχα κάνουν τόν άνθρωπο», λέει ή γερμανική παροιμία, και καμιά έποχή δέν είχε περισσότερη συναίσθηση αύτοϋ του γεγονότος άπ' όσο ή περίοδος πού εξετάζουμε: ή κοινωνική κινητικότητα μποροϋσε πράγματι νά δώσει σέ πολλούς ανθρώπους τήν ιστορικά καινοφανή δυνατότητα νά παίξουν νέους (και άνώτερους) κοινωνικούς ρόλους: έπρεπε, έπομένως, νά φοροϋν τά κατάλληλα κοστούμια. Δέν ήταν πολὺς καιρός πού ό Αύστριακός Νέστρουϊ είχε γράψει τή διασκεδαστική και πικρή κωμωδία *Τò φυλαχτό* (1840), όπου ή τύχη ενός

φτωχοῦ κοκκινομάλλη ἀλλάζει δραματικά μὲ τὴν ἀπόκτηση, καὶ στὴ συνέχεια τὴν ἀπώλεια, μιᾶς μαύρης περούκας. Ἡ οἰκογενειακὴ ἐστία ἦταν γιὰ τὸν ἀστὸ ἡ πεμπτοῦσία τοῦ κόσμου του, γιὰτὶ ἐκεῖ, καὶ μόνον ἐκεῖ, τὰ προβλήματα καὶ οἱ ἀντιθέσεις τῆς κοινωνίας του μποροῦσαν νὰ ξεχαστοῦν ἢ νὰ καταργηθοῦν τεχνητά. Ἐκεῖ, καὶ μόνον ἐκεῖ, ἡ ἀστική καὶ ἀκόμα περισσότερο ἡ μικροαστικὴ οἰκογένεια μποροῦσαν νὰ διατηρήσουν τὴν ψευδαίσθησιν μιᾶς ἀρμονικῆς, ἱεραρχικᾶ ὀργανωμένης, εὐτυχημένης ζωῆς, περιτριγυρισμένες ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ τὴν ἐγγυῶνταν καὶ τὴν ἐξεικόνιζαν· μιᾶς ὄνειρεμένης ζωῆς, μὲ ὑπέρτατη ἔκφρασή της τὸ οἰκογενειακὸ τελετουργικὸ ποὺ καλλιεργήθηκε συστηματικὰ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ σκοπὸ: τὸν ἑορτασμὸ τῶν Χριστουγέννων. Τὸ χριστουγεννιάτικο δεῖπνο (ποὺ ἐξυμνήθηκε ἀπὸ τὸν Ντίκενς), τὸ χριστουγεννιάτικο δέντρο (ποὺ ἐπινοήθηκε στὴ Γερμανία, ἀλλὰ ἐγκλιματίστηκε γρήγορα στὴν Ἀγγλία χάρις στὴ βασιλικὴ προστασία), τὰ χριστουγεννιάτικα ἄσματα — μὲ γνωστότερο τὸ γερμανικὸ «Ἁγία Νύχτα» — συμβόλιζαν ταυτόχρονα τὴν ψυχρότητα τοῦ ἔξω κόσμου, τὴ θαλπωρὴ τοῦ οἰκογενειακοῦ κύκλου καὶ τὴν ἀντίθεσιν ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο.

Οἱ πρῶτες ἐντυπώσεις ποὺ ἔδινε τὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς ἀστικοῦ σπιτιοῦ στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα ἦταν ὁ συνωστισμὸς καὶ ἡ ἀπόκρυψη: ὁ ἐπισκέπτης ἔβλεπε ἕνα πλῆθος ἀντικείμενα, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς ἦταν μεταμφιεσμένα μὲ κουρτίνες, μαξιλάρια, καλύμματα καὶ ταπετσαρίες, καὶ πάντα, ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἡ φύση τους, εἶχαν μιὰ ἐκζήτηση. Δὲν ὑπῆρχε ζωγραφικὸς πίνακας χωρὶς ἐπίχρυση, σκαλιστὴ, ἀκόμα καὶ καλυμμένη μὲ βελούδο κορνίζα, δὲν ὑπῆρχε κάθισμα χωρὶς ἐπέπδωση, μαξιλάρι ἢ κλίφι, δὲν ὑπῆρχε ὕφασμα χωρὶς κρόσια, δὲν ὑπῆρχε ξύλο ποὺ νὰ μὴν εἶχε περάσει ἀπὸ τὸν τόρνο, δὲν ὑπῆρχε ἐπιφάνεια χωρὶς κάποιο ὕφασμα ἢ ἀντικείμενο πάνω της. Χωρὶς ἀμφιβολία, αὐτὸ ἦταν σημάδι πλούτου καὶ κοινωνικῆς περιωπῆς: παλιότερα, ἡ ὠραία λιτότητα τοῦ ρυθμοῦ Μπῆντερμαϊερ δὲν ἀντανάκλωσε τόσο τὸ γοῦστο τοῦ γερμανοῦ ἐπαρχιώτη ἀστοῦ ὅσο τὴν οἰκονομικὴ του στενότητα, καὶ στὰ ἀστικά σπίτια ἡ ἐπίπλωσις τῶν δωματίων τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ ἦταν ἀρκετὰ φτωχικὴ. Τὰ ἀντικείμενα ἐκφράζουν τὸ κόστος τους καί, σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὰ περισσότερα ἀντικείμενα οἰκιακῆς χρήσεως ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατασκευάζονται προπαντὸς μὲ τὸ χέρι, ἡ ἐπιτήδευσίς ἦταν, σὲ μεγάλο

βαθμό, δείκτης του κόστους τους και της δαπανηρότητας των υλικών τους. Το κόστος εξασφάλιζε επίσης την άνεση, πού γι' αυτόν το λόγο δέν βιωνόταν άπλως, αλλά ήταν και όρατή. Όστόσο, τὰ αντίκειμένα δέν ήταν άπλως λειτουργικά ή σύμβολα κοινωνικής θέσης και επιτυχίας. Είχαν δική τους αξία, ως έκφραση της προσωπικότητας, ως πρόγραμμα και πραγματικότητα της άστικής ζωής, ακόμα και ως όργανα ανάμρφωσης του ανθρώπου. Στο σπίτι, όλα αυτά έκφράζονταν συμπυκνωμένα. Γι' αυτό ήταν τόσο φορτωμένο το έσωτερικό του.

Τὰ αντίκειμένα, όπως και τὰ σπίτια πού τὰ περιείχαν, ήταν στέρεα, ένας όρος πού, χαρακτηριστικά, άποτελούσε και τόν ύψιστο έπαινο για μιá επιχείρηση. Ήταν φτιαγμένα για να διαρκέσουν, και διαρκούσαν. Ταυτόχρονα έπρεπε να έκφράζουν, με την όμορφιά τους, τις άνωτερες, πνευματικές φιλοδοξίες του άστού, έκτός αν τις εξέφραζαν με την ίδια την ύπαρξή τους, όπως τὰ βιβλία και τὰ μουσικά όργανα (πού, περιέργως, διατήρησαν τη λειτουργικότητα στο σχήμα τους, ξεχωρα από μερικές μάλλον δευτερεύουσες διακοσμήσεις της επιφάνειάς τους), ή αν έξυπηρετούσαν καθαρά πρακτικούς σκοπούς, όπως τὰ κουζινικά και οί άποσκευές. Η όμορφιά σήμαινε διακόσμηση, άφοϋ ή ίδια ή κατασκευή των σπιτιών της άστικής τάξης ή τὰ επιπλά τους σπάνια είχαν άρκετή μεγαλοπρέπεια ώστε να προσφέρουν πνευματική και ήθική επιβεβαίωση, όπως έκαναν οί μεγάλοι σιδηρόδρομοι και τὰ άτμόπλοια. Το έξωτερικό αυτών των μέσων παρέμεινε λειτουργικό· διάκοσμο είχε μόνο το έσωτερικό τους, έφόσον άνήκαν στον άστικό κόσμο, όπως οί κλινάμαξες Πούλμαν (πού εγκαινιάστηκαν το 1865) ή τὰ σαλόνια και οί καμπίνες της πρώτης θέσης στα άτμόπλοια. Η όμορφιά, λοιπόν, σήμαινε διακόσμηση, κάτι πού άφορούσε την επιφάνεια των αντίκειμένων.

Έτσι, ο δεισμός άνάμεσα στο στέρεο και το ώραίο εξέφραζε μιá έντονη διάσταση άνάμεσα στο υλικό και το ιδανικό, το σώμα και το πνεϋμα — μιá διάσταση χαρακτηριστικότητας για τόν άστικό κόσμο· αλλά σ' αυτό τόν κόσμο το πνεϋμα και το ιδανικό έξαρτώνταν από την ύλη και μπορούσαν να έκφραστοϋν μόνο μέσω της ύλης, ή τουλάχιστον μέσω του χρήματος, πού μπορούσε να αγοράσει την ύλη. Τίποτα δέν ήταν πνευματικότερο από τη μουσική, αλλά ή χαρακτηριστική μορφή με την όποία έμπαινε στο άστικό σπίτι ήταν το πιάνο: μιá

συσκευή υπερβολικά μεγάλη, πολύπλοκη και δαπανηρή, ακόμα και όταν τή συνέπτυσαν, για τὸ βαλάντιο ἑνὸς λιγότερο εὐπορου ἀλλὰ προσηλωμένου στὶς γνήσιες ἀστικές ἀξίες στρώματος, στὶς πιὸ εὐχρηστες διαστάσεις τοῦ ὄρθιου πιάνου. Κανενὸς ἀστικοῦ σπιτιοῦ τὸ ἐσωτερικὸ δὲν ἦταν πλήρες χωρὶς πιάνο· δὲν ὑπῆρχε κόρη ἀστῶν ποὺ νὰ μὴν ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ κάνει ἀτέλειωτες ἀσκήσεις πάνω στὰ πληκτρα του.

Ὁ δεσμὸς ἀνάμεσα στὴν ἠθικότητα, τὴν πνευματικότητα καὶ τὴ φτώχεια, τόσο προφανὴς γιὰ τὶς μὴ ἀστικές κοινωνίες, δὲν διαρρήχθηκε ἐντελῶς. Οἱ ἀστοὶ παραδέχονταν ὅτι ἡ ἀποκλειστικὴ ἐπιδίωξη εὐγενέστερων στόχων ἦταν κατὰ κανόνα ἀνεπικερδής, μὲ ἐξαιρέση ὀρισμένες πιὸ ἐμπορεύσιμες τέχνες, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ σ' αὐτὴ τὴν εἰδικὴ περίπτωσι ἡ ὑλικὴ ἐπιβράβευσι (δηλαδὴ ἡ εὐμάρεια) θὰ ἐρχόταν μόνο στὴν ὠριμὴ ἡλικία: ὁ φτωχὸς φοιτητὴς ἢ ὁ νεαρὸς καλλιτέχνης, ὡς οἰκοδιδάσκαλος ἢ κυριακάτικος συνδαιτημόνας, ἦταν ἕνα ἀναγνωρισμένο, ἔστω καὶ ὑποδεέστερο, μέλος τῆς ἀστικῆς οἰκογένειας, τουλάχιστον στὶς χώρες ὅπου ὑπῆρχε ἰδιαίτερος σεβασμὸς γιὰ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια. Ἀλλὰ τὸ συμπέρασμα ποὺ ἔβγαζε ὁ ἀστὸς δὲν ἦταν ὅτι ὑπῆρχε κάποια ἀντίφασι στὴν ἐπιδίωξι ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν κατακτήσεων, παρὰ ὅτι οἱ μὲν ἀποτελοῦσαν τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεσι γιὰ τὶς δέ. Ὅπως ἔγραφε ὁ μυθιστοριογράφος Ε.Μ. Φόρστερ, ἀναφερόμενος στὸ «ἰνδικὸ καλοκαίρι» τῆς μπουρζουαζίας: «Κατέφθασαν τὰ μερίσματα, ψήλωσαν οἱ σκέψεις». Ἡ εὐνοϊκότερη μοίρα γιὰ ἕνα φιλόσοφο ἦταν νὰ εἶναι γιὸς τραπεζίτη, ὅπως συνέβαινε στὴν περίπτωσι τοῦ Γκέοργκ Λούκατς. Τὸ κλέος τῆς γερμανικῆς παιδείας, ὁ «Privatgelehrter» (ιδιώτης λόγιος), στηριζόταν στὸ ἰδιωτικὸ εἰσόδημα. Ἦταν σωστὸ καὶ πρέπον νὰ παντρεύεται ὁ φτωχὸς ἐβραῖος διανοούμενος τὴν κόρη τοῦ πλουσιότερου τοπικοῦ ἐμπόρου, γιατί ἦταν ἀδιανόητο γιὰ μιὰ κοινότητα ποὺ σεβόταν τὴν παιδεία νὰ μὴν ἀνταμείβει τοὺς φωτοδότες τῆς μὲ κάτι πιὸ χειροπιαστὸ ἀπὸ τὸν ἔπαινο.

Αὐτὸς ὁ δεισμὸς ὕλης καὶ πνεύματος συνεπαγόταν μιὰ ὑποκρισία, τὴν ὁποία οἱ ἐχθρικοὶ παρατηρητὲς θεωροῦσαν ὄχι ἀπλῶς διάχυτη, ἀλλὰ καὶ θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀστικοῦ κόσμου. Πουθενὰ αὐτὴ ἡ ὑποκρισία δὲν ἦταν πιὸ φανερὴ, μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία, ἀπὸ ὅσο στὸ θέμα τοῦ σέξ. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι στὰ μέσα τοῦ 19ου

αίωνα ό (άντρας) άστός (ή όσοι φιλοδοξούσαν νά γίνουιν σάν αύτόν) ήταν άπλώς άνέντιμος, ότι ένώ κήρυττε μιá όρισμένη ήθικη έφάρμοζε στην πράξη μιá άλλη, άν και είναι διαπιστωμένο ότι ό συνειδητός ύποκριτής συναντάται συχνότερα εκεί όπου τό χάσμα ανάμεσα στην έπίσημη ήθικη και τις ανάγκες τής ανθρώπινης φύσης είναι άγεφύρωτο, όπως συνέβαινε συχνά σ' εκείνη την περίοδο. Είναι εύνόητο ότι ό Χένρυ Ούώρντ Μπήτσερ, ό μέγας νεοϋορκέζος κήρυκας του πουριτανισμού, έπρεπε ή νά άποφεύγει τις θορυβώδεις έξωσυζυγικές σχέσεις ή νά διαλέξει μιá σταδιοδρομία πού νά μήν τόν αναγκάζει νά είναι τόσο φανατικός ύπέρμαχος τής σεξουαλικής έγκράτειας: άν και, για νά πούμε την άλήθεια, δέν μπορεί κανείς νά μήν τόν οικτίρει κάπως για την άτυχία του νά μπλέξει, στα μέσα τής δεκαετίας του 1870, με την όμορφη φεμινίστρια και όπαδό του έλεύθερου έρωτα Βικτόρια Γούντχαλ, μιá κυρία τής όποίας οι πεποιθήσεις έκαναν δύσκολη τή μυστικότητα.* Άλλά είναι άναχρονισμός νά ύποθέτει κανείς, όπως έκαναν αρκετοί νεότεροι πού έγραψαν για τους «Άλλους Βικτωριανούς», ότι ή έπίσημη σεξουαλική ήθικη εκείνης τής έποχής δέν ήταν παρά σκέτη «βιτρίνα».

Πρώτα πρώτα, ή ύποκρισία της δέν ήταν άπλώς ένα ψέμα, εκτός ίσως στις περιπτώσεις εκείνων των όποίων οι σεξουαλικές προτιμήσεις δέν μπορούσαν νά όμολογηθούν δημόσια, π.χ. των έπιφανών πολιτικών πού έξαρτώνταν από πουριτανικές ψήφους ή των εύυπόληπτων όμοφυλόφιλων έπιχειρηματιών στις έπαρχιακές πόλεις. Ήταν έλάχιστα ύποκριτική σέ όλες εκείνες τις χώρες (π.χ. στις περισσότερες ρωμαιοκαθολικές) όπου γινόταν άπροκάλυπτα δεκτή μιá διπλή ήθικη: άφενός άγνόητα για τις άνύπαντρες άστές και συζυγική πίστη για τις παντρεμένες, άφετέρου κυνηγητό όλων των γυναικών (με έξαιρέση ίσως τις θυγατέρες των μεσαίων και άνώτερων τάξεων, άν

* Αύτή ή θαυμάσια γυναίκα, ή μιá από δύο έξίσου γοητευτικές και χειραφετημένες άδελφές, στοίχισε στον Μάρξ κάποιες στιγμές έννευρισμού, έξαιτίας των προσπαθειών της νά μετατρέψει τόν άμερικανικό τομέα τής Διεθνούς σέ όργανο προπαγάνδισης του έλεύθερου έρωτα και του πνευματισμού. Οι δυό άδελφές έκμεταλλεύτηκαν μιá χαρά τις σχέσεις τους με τόν άρχιπλοίαρχο Βάντερμπιλτ, ό όποίος φρόντιζε για τά οικονομικά συμφέροντά τους. Τελικά ή Βικτόρια καλοπαντρεύτηκε και πέθανε με την εύωδία τής εύποληψίας στην Άγγλία, στο Μπρέντον Νόρτον του Γούστερσαϊρ.³

ήταν σέ ηλικία γάμου) από όλους τούς νεαρούς άστους και άνοχη τής άπιστίας γιά τούς παντρεμένους. Έδῶ οί ενδιαφερόμενοι γνώριζαν τέλεια τούς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ, ένας από τούς όποίους ήταν και ἡ άναγκαιότητα μιᾶς κάποιας διακριτικότητας σέ περιπτώσεις όπου ἡ σταθερότητα τής άστικής οίκογένειας ἢ περιουσίας μπορούσε νά άπειληθεῖ: όπως ξέρει ακόμα και σήμερα κάθε Ἴταλός τής μεσαίας τάξης, άλλο πράγμα εἶναι τὸ πάθος και άλλο «ἡ μητέρα τῶν παιδιῶν μου». Ἡ ύποκρισία ἐμφιλοχωροῦσε σ' αὐτὸ τὸ πρότυπο συμπεριφορᾶς μόνο στὸ βαθμὸ πὸ ἡ ἐπίσημη ἠθική άπαιτοῦσε από τις άστές νά μείνουν ἔξω από τὸ παιχνίδι και, ἐπομένως, νά άγνοοῦν τί ἔκαναν οί άντρες και οί άλλες γυναῖκες. Στις προτεσταντικές χῶρες ἡ ἠθική τής σεξουαλικῆς ἐγκράτειας ἦταν, θεωρητικά, δεσμευτική και γιά τὰ δύο φύλα, αλλά τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸ πίστευαν ακόμα και ἐκεῖνοι πὸ τὴν παρέβαιναν τούς ὀδηγοῦσε ὄχι τόσο στὴν ύποκρισία ὅσο σέ συνειδησιακή κρίση. Εἶναι ἐντελῶς ἀθέμιτο νά θεωρεῖ κανεὶς ἕνα ἄτομο πὸ βρίσκεται σέ τέτοια κατάσταση ἀπλῶς άπατεῶνα.

Ἐξάλλου, σέ μεγάλο βαθμὸ ἡ άστική ἠθική ἐφαρμοζόταν πραγματικά: μπορεῖ μάλιστα νά γινόταν ὅλο και πιὸ δραστική, καθῶς οί μάζες τῶν «εὐυπόληπτων» ἐργατῶν ἀσπάζονταν τις κυρίαρχες ἀξίες, και τὰ μικρομεσαῖα στρώματα, πὸ τις δέχονταν ἐξ ὀρισμοῦ, αὐξάνονταν ἀριθμητικά. Παρὰ τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον τοῦ άστικοῦ κόσμου γιά «στατιστικές ἠθικῆς», τέτοια ζητήματα δὲν ἐπιδέχονταν στατιστική προσέγγιση, ὅπως παραδέχτηκε μὲ λύπη ἕνα ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικὸ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, χαρακτηρίζοντας ὡς άποτυχημένες ὅλες τις άπόπειρες νά μετρηθεῖ ἡ διάδοση τής πορνείας. Ἡ μόνη ἐκτεταμένη προσπάθεια νά ἐξακριβωθεῖ ἡ ἐξάπλωση τῶν ἀφροδισίων νοσημάτων, πὸ προφανῶς σχετίζονταν ἄμεσα μὲ κάποιες μορφές ἐξωγαμιαίου σέξ, δὲν ἀποκάλυψε πολλὰ πράγματα, ἐκτὸς ὅτι στὴν Πρωσία,* ὄχι ἀναπάντεχα, τὰ ἀφροδίσια ἦταν πολὺ πιὸ διαδεδομένα στὴ μεγαλόπολη τοῦ Βερολίνου από ὅσο σέ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἐπαρχία (τείνοντας κατὰ κανόνα νά μειώνονται μαζί μὲ τὸ μέγεθος τῶν πόλεων και τῶν χωριῶν), και ὅτι εἶχαν τὴ μεγαλύτερη διάδοση σέ πόλεις

* Ἀπὸ τούς γιατροὺς τής Πρωσίας ζητήθηκε νά δηλώσουν τὸν ἀριθμὸ ὄλων τῶν ἀσθενῶν μὲ ἀφροδίσια νοσήματα, τούς ὁποίους θεράπευαν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1900. Δὲν ὑπάρχει λόγος νά πιστέψουμε ὅτι οί σχετικοὶ ἀριθμοὶ θὰ ἦταν πολὺ διαφορετικοὶ τριάντα χρόνια νωρίτερα.⁴

μέ λιμάνια, στρατιωτικές φρουρές και ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα, δηλαδή σέ κέντρα μέ μεγάλη συγκέντρωση ανύπαντρων νεαρῶν, πού ζοῦσαν μακριά ἀπό τὸ πατρικό τους σπίτι. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ μέσος Βικτωριανὸς καὶ ἡ μέση Βικτωριανὴ τῆς μεσαίας τάξης, τῶν μικρομεσαίων στρωμάτων ἢ τῆς «εὐυπόληπτης» ἐργατικῆς τάξης στὴ βικτωριανὴ Ἀγγλία ἢ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες δὲν κατόρθωναν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἐπιταγές τῆς σεξουαλικῆς ἠθικῆς τους. Οἱ νεαρές Ἀμερικανίδες πού ἐξέπλησσαν τοὺς κυνικούς Γάλλους στὸ Παρίσι τοῦ Ναπολέοντα Γ' μέ τὴν ἐλευθερία πού τοὺς ἔδιναν οἱ γονεῖς τους νὰ κυκλοφοροῦν μόνες ἢ συνοδευόμενες ἀπὸ νεαροὺς Ἀμερικανούς, ἀποτελοῦν ἐξίσου ἰσχυρές ἐνδείξεις γιὰ τὰ σεξουαλικά ἦθη τῆς ἐποχῆς ὅσο καὶ οἱ δημοσιογραφικὲς ἀποκαλύψεις γιὰ ἄντρα ἀκολασίας στὸ μεσοβικτωριανὸ Λονδίνο· πιθανῶς μάλιστα ἰσχυρότερες.⁵ Εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀθέμιτο νὰ ἐφαρμόζουμε μεταφροῦδικὰ κριτήρια σὲ ἓναν προφροῦδικὸ κόσμο ἢ νὰ δεχόμαστε ὅτι ἡ σεξουαλικὴ συμπεριφορὰ τότε πρέπει νὰ ἦταν ὅπως ἡ δική μας. Μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, τὰ κολέγια τῆς Ὁξφόρδης καὶ τοῦ Καίμπριτζ, σωστά κοσμικὰ μοναστήρια, θὰ μπορούσαν νὰ γεμίσουν ὀλόκληρα ἐγχειρίδια σεξοπαθολογίας. Τί θὰ λέγαμε σήμερα γιὰ ἓναν Λιούις Κάρολ πού τὸ πάθος του ἦταν νὰ φωτογραφίζει γυμνὰ κοριτσάκια; Μὲ τὰ κριτήρια τῶν βικτωριανῶν, τὸ χειρότερο ἐλάττωμά τους ἦταν σχεδὸν σίγουρα ἡ λαιμαργία παρὰ ἡ λαγνεία, καὶ ἡ συναισθηματικὴ ἔλξη τόσων καὶ τόσων πανεπιστημιακῶν γιὰ νεαροὺς — ἔλξη σχεδὸν σίγουρα «πλατωνικὴ» (ὁ ἴδιος ὁ ὅρος εἶναι ἀποκαλυπτικός)— ἀνῆκε στὶς παραξενιές πού ἦταν φυσικὸ νὰ ἔχουν οἱ ἀμετανόητοι ἐργένηδες. Εἶναι ἡ δική μας ἐποχὴ πού μετέτρεψε τὴν ἔκφραση («άνω ἔρωτα») σὲ ἀπλὸ συνώνυμο τῆς συνουσίας. Ὁ κόσμος τοῦ ἀστοῦ κατατρυχόταν ἀπὸ τὸ σέξ, ὄχι ὅμως ἀπαραίτητα ἀπὸ τὴν ἐλευθερογαμία: στὸν ἀστικὸ μῦθο, ὅπως τόσο καθαρὰ διέκρινε ὁ μυθιστοριογράφος Τόμας Μάν, ἡ χαρακτηριστικὴ μορφή θείας δίκης ἐρχόταν ἔπειτα ἀπὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ παράπτωμα, ὅπως ἡ τριτογενὴς σύφιλη τοῦ μουσικοσυνθέτη Ἄντριαν Λέβερκιν στὸν *Δόκτορα Φάουστους*. Ὁ ἴδιος ὁ ἀκραῖος χαρακτήρας τῶν φόβων τοῦ ἀστοῦ ἀντανανκλᾶ ἀφέλεια ἢ ἀθωότητα.*

* Ἡ δύναμη τῶν κυρίαρχων ἠθικῶν προτύπων στὶς προτεσταντικὲς χῶρες ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τῶν βορειοαμερικανῶν δουλοκτητῶν πρὸς τὶς σκλάβους τους. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι θὰ περίμενε ἴσως κανεὶς, καὶ ἀντίθετα μὲ τὸ κυρίαρχο

Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἀθωότητα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε πολὺ καθαρὰ τὸ ἔντονο σεξουαλικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀστικῆς κόσμου στὸ ντύσιμο τῶν ἀστῶν, ποὺ ἦταν ἕνας ἀπίθανος συνδυασμὸς πειρασμοῦ καὶ ἀπαγόρευσης. Ὁ μεσοβικτωριανὸς ἀστὸς ἦταν «φασκιωμένος» μέσα σὲ ροῦχα ποὺ δὲν ἄφηναν νὰ φαίνεται σχεδὸν τίποτα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρόσωπο, ἀκόμα καὶ στοὺς Τροπικούς. Σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις (ὅπως στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖς), ἀκόμα καὶ ἀντικείμενα ποὺ θύμιζαν τὸ ἀνθρώπινο σῶμα (π.χ. τὰ πόδια τῶν τραπεζιῶν) κρύβονταν. Ταυτόχρονα, καὶ προπαντὸς στὶς δεκαετίες τοῦ 1860 καὶ 1870, κάθε δευτερεῖον σεξουαλικὸ γνῶρισμα ὑπερτονιζόταν ἀλλόκοτα: τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένηια τῶν ἀντρῶν, τὰ μαλλιά, τὰ στήθη, οἱ γοφοὶ καὶ οἱ γλουτοὶ τῶν γυναικῶν ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποκοτοῦσαν ὑπερφυσικὸ μέγεθος χάρις σὲ ψεύτικους κότσους, κορσέδες, τουρνὺρ κτλ.* Τὸ σὸκ ποὺ προκαλεῖ ὁ διάσημος πίνακας τοῦ Μανὲ Πρόγευμα στὴ χλόη (1863) προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ ἐξαιρετικὰ κόσμιο ντύσιμο τῶν ἀντρῶν καὶ τὴ γυμνότητα τῆς γυναίκας. Ὁ ἴδιος ὁ διάτορος τόνος, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἀστικὸς πολιτισμὸς διακήρυσσε ὅτι ἡ γυναίκα εἶναι οὐσιαστικὰ ἕνα ἄυλο ὄν, ὑπονοοῦσε ἀφενὸς ὅτι ὁ ἄντρας δὲν εἶναι καὶ ἀφετέρου ὅτι ἡ προφανῆς φυσικὴ ἔλξη ἀνάμεσα στὰ δύο φύλα δὲν μπορούσε νὰ ἐνσωματωθεῖ στὸ σύστημα ἀξιών. Ἡ ἀγωνιστικὴ ἐπιτυχία ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἡδονή, ὅπως δέχεται καὶ σήμερα ἡ κοινὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν πρωταθλητισμὸ, ὅταν καταδικάζει τοὺς ἀθλητὲς σὲ σεξουαλικὴ ἀποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀγῶνα. Γενικότερα, ὁ πολιτισμὸς στηριζόταν στὴν καταστολὴ τῶν ἐνστικτωδῶν ὁρμῶν. Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀστὸς ψυχολόγους, ὁ Ζίγκμουντ Φρόυντ, ἔκανε αὐτὴ τὴν πρόταση ἀκρογωνιαῖο λίθο τῶν θεωριῶν του, ἂν καὶ οἱ μεταγενέστερες γενιὲς τὶς ἐρμήνευσαν ὡς ἔκκληση γιὰ τὴν κατάργηση τῆς καταστολῆς.

Ἄλλὰ γιατί ἄραγε μιά, ὄχι ἀβάσιμη καθαυτὴ, ἀποψη ὑποστηριζόταν μὲ ἕναν παθιασμένο, σχεδὸν παθολογικὸ φανατισμὸ, ὁ ὁποῖος (ὅ-

ἦθος στὶς καθολικὲς-μεσογειακὲς χώρες —«δὲν ὑπάρχει γλυκιὰ ταμάρινδος ἢ παρθέ-
να μιγάδα», ἔλεγε μιά κουβανέζικη παροιμία— φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιμειξία, ἀκόμα μά-
λιστα καὶ ἡ νοθογένεια, στὸν ἀγροτικὸ δουλοκτητικὸ Νότο ἦταν μᾶλλον μικρές.⁶

* Ἡ μόδα τοῦ κρινολίνου, ποὺ ἐκρυσσε ὀλότελα τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ἐνῶ ὑπερτόνιζε τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ μέση καὶ τοὺς ἀόριστα ὑποδηλωμένους γο-
φοὺς, ἦταν μιά μεταβατικὴ φάση τῆς δεκαετίας τοῦ 1850.

πως θα παρατηρούσε ο Μπέρναρντ Σώ με τον γνωστό πνευματώδη τρόπο του) έρχόταν σε τόσο κατάφωρη αντίθεση με το ιδεώδες της μετριοπάθειας και του «*juste milieu*», που χαρακτήριζε παραδοσιακά τις κοινωνικές φιλοδοξίες και τους κοινωνικούς ρόλους της μεσαίας τάξης;⁷ Στις κατώτερες βαθμίδες της κλίμακας των κοινωνικών βλέψεων, η απάντηση είναι εύκολη. Μόνον ήρωικές προσπάθειες μπορούσαν να βγάλουν έναν φτωχό άντρα, μια φτωχή γυναίκα ή και τα παιδιά τους από το τέλμα της έξαχρείωσης, να τους φέρουν στο στέρεο έδαφος της εύποληψίας και, πάνω από όλα, να όρίσουν τη θέση τους εκεί. "Όσο για το μέλος των 'Ανώνυμων 'Αλκοολικών, δεν μπορούσε να υπάρξει συμβιβαστική λύση: ή θα άπειχε ολοκληρωτικά από το άλκοολ ή θα ξαναβούλιαζε για τα καλά στο βοϋρκο. Αυτό το δείχνει καθαρά το κίνημα για την ολοκληρωτική άποχή από το άλκοολ, που άνθουσε εκείνη την έποχή στις προτεσταντικές και πουριτανικές χώρες. Ούσιαστικά ο σκοπός του δεν ήταν να καταργήσει, ούτε καν να περιορίσει τον μαζικό άλκοολισμό, αλλά να όριοθετήσει και να ξεχωρίσει τα άτομα εκείνα που είχαν αποδείξει με τη δύναμη του χαρακτήρα τους ότι διέφεραν από τους άνυπόληπτους φτωχούς. Την ίδια λειτουργία έπιτελουσε και ο σεξουαλικός πουριτανισμός. Αυτός όμως ήταν «άστικό» φαινόμενο μόνο στο βαθμό που άντανακλουσε την κυριαρχία της εύποληψίας ως άστικής άξιας. "Όπως το διάβασμα του Σαμουήλ Σμάιλς ή η έφαρμογή άλλων μορφών «αύτοβοήθειας» και «αύτοβελτίωσης», πιό συχνά υποκαθιστουσε την άστική έπιτυχία παρά άνοιγε το δρόμο προς αυτή. Στο επίπεδο του «εύπόληπτου» τεχνίτη ή υπαλλήλου, συχνά η έγκράτεια έδινε μόνον ήθικη ίκανοποίηση. 'Η ύλική άνταμοιβή που έφερνε ήταν πενιχρή.

Το πρόβλημα του άστικού σεξουαλικού πουριτανισμού είναι πιό σύνθετο. 'Η δοξασία ότι οι άστοι των μέσων του 19ου αιώνα ήταν φοβερά «βαρβάτοι» και γι' αυτό άναγκασμένοι να δημιουργήσουν φοβερά ισχυρούς άμυντικούς μηχανισμούς ενάντιον του πειρασμού δεν είναι πειστική: αυτό που έκανε τους πειρασμούς τόσο έντονους ήταν ακριβώς η ύπερβολική άυστηρότητα της κρατούσας ήθικης, που έδινε αντίστοιχη δραματικότητα και στο παράπτωμα, όπως δείχνει η περίπτωση του καθολικού πουριτανού κόμη Μυφά στή Νανά του 'Εμίλ Ζολά, ένα μυθιστόρημα που μιλάει για την πορνεία στο Παρίσι της δεκαετίας του 1860. Φυσικά, το πρόβλημα ήταν ως ένα βαθμό οικονομικό, όπως θα δοϋμε. 'Η «οίκογένεια» δεν ήταν μόνον η βασική

κοινωνική μονάδα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ βασική ἰδιοκτησιακὴ καὶ ἐπιχειρηματικὴ μονάδα, πού τῇ συνέδεε μὲ ἄλλες τέτοιες μονάδες ἓνα σύστημα ἀνταλλαγῆς γυναικῶν σὺν περιουσίας («προύικας»). Σ' αὐτὸ τὸ σύστημα οἱ γυναῖκες ἦταν, σύμφωνα μὲ μιὰ συνθήκη μὲ προαστικὴ προέλευση, *virgines intactae*. Ὅ,τι ἀποδυνάμωνε τὴν οἰκογένεια ἦταν ἀνεπίτρεπτο, καὶ τίποτα δὲν τὴν ἀποδυνάμωνε τόσο αὐτόδηλα ὅσο τὸ ἀνεξέλεγκτο σεξουαλικὸ πάθος, πού ἔμπαζε στὸ παιχνίδι «ἀκατάλληλους» (δηλαδὴ οἰκονομικὰ ἀνεπιθύμητους) γαμπρούς καὶ νύφες, χῶριζε τοὺς ἄνδρες ἀπὸ τὶς γυναῖκες τοὺς καὶ διασπάθιζε τὶς κοινὲς προσόδους.

Ἄλλὰ τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ἀπλῶς οἰκονομικό. Ἀπέκτησε ἰδιαίτερα σοβαρὲς διαστάσεις στὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ὅταν ἡ ἠθικὴ τῆς ἐγκράτειας, τῆς μετριοπάθειας καὶ τῆς αὐτοσυγκράτησης συγκρουόταν δραματικὰ μὲ τὴν πραγματικότητα. Οἱ ἄστοι δὲν ζοῦσαν πιά σὲ μιὰ οἰκογενειακὴ οἰκονομία τῆς λιτότητας, οὔτε σ' ἓναν κοινωνικὸ χῶρο ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τοὺς πειρασμοὺς τῆς «καλῆς κοινωνίας». Τὸ πρόβλημά τους τώρα ἦταν μᾶλλον πῶς θὰ ξόδευαν παρὰ πῶς θὰ ἀποταμίευαν. Τὸ φαινόμενο τοῦ μὴ ἐργαζόμενου ἀστοῦ γινόταν ὄλο καὶ πιὸ συχνὸ —στὴν Κολωνία οἱ εἰσοδηματίες (*rentiers*) πού πλήρωναν φόρο εἰσοδήματος αὐξήθηκαν ἀπὸ 162 τὸ 1854 σὲ σχεδὸν ἑξακόσιους τὸ 1874⁸— γιατί πῶς ἀλλιῶς, ἂν ὄχι μὲ τὸ ξόδεμα χρημάτων, μποροῦσαν οἱ πετυχημένοι ἄστοι, εἴτε εἶχαν πολιτικὴ δύναμη ὡς τάξη εἴτε ὄχι, νὰ ἐπιδεικνύουν τὶς κατακτήσεις τους; Ἡ λέξη «*raffenpu*» (νεόπλουτος) ἔγινε αὐτομάτως συνώνυμο τοῦ σπάταλου, τοῦ ἄσωτου. Εἴτε αὐτοὶ οἱ ἄστοι προσπαθοῦσαν νὰ μιμηθοῦν τὸν τρόπο ζωῆς τῆς ἀριστοκρατίας εἴτε, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν Κρούπ καὶ ἄλλους βιομήχανους τοῦ Ροῦρ πού εἶχαν ταξικὴ συνείδηση, ἔχτιζαν κάστρα καὶ βιομηχανοφεουδαρχικὲς αὐτοκρατορίες ἀνάλογες καὶ ἐντυπωσιακότερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν Γιούνκερ (τῶν ὁποίων τοὺς τίτλους ἀρνοῦνταν), ἔπρεπε νὰ ξοδεύουν, καὶ μάλιστα μὲ ἓναν τρόπο πού, ἀναπόφευκτα, ἔκανε τὸ ὕφος τῆς ζωῆς τῶν ἰδίων, καὶ ἀκόμα περισσότερο τῶν θηλυκῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς τους, νὰ μοιάζει περισσότερο μὲ ἐκεῖνο τῆς (μὴ πουριτανικῆς) ἀριστοκρατίας. Πρὶν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1850, αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἀπασχολοῦσε σχετικὰ λίγες οἰκογένειες· σὲ μερικὲς χῶρες μάλιστα, ὅπως ἡ Γερμανία, σχεδὸν καμία. Τώρα ὅμως γινόταν πρόβλημα μιᾶς ὁλόκληρης τάξης.

Ἡ ἀστική τάξη δυσκολευόταν τρομερὰ νὰ συνδυάσει τὰ ἔσοδα καὶ τὶς δαπάνες μὲ ἠθικὰ ἱκανοποιητικὸ τρόπο, ὅπως ἀκριβῶς ἀδυνατοῦσε νὰ ἐπιλύσει τὸ ἰσοδύναμο ὑλικὸ πρόβλημα, πῶς δηλαδὴ νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν ἀλληλοδιαδοχὴ ἐξίσου δυναμικῶν καὶ ἱκανῶν ἐπιχειρηματιῶν μέσα στὴν ἴδια οἰκογένεια. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο γεγονός ἐνίσχυσε τὸ ρόλο τῶν θυγατέρων, πού μπορούσαν νὰ μεταγγίσουν νέο αἷμα στὴν ἐπιχείρηση. Ἀπὸ τοὺς τέσσερις γιούς τοῦ τραπεζίτη Φρειδερίκου Βίχελχους στὸ Βούππερταλ (1810-1886), μόνον ὁ Ροβέρτος (γεννημένος τὸ 1836) ἔγινε καὶ αὐτὸς τραπεζίτης. Οἱ ἄλλοι τρεῖς (γεννημένοι τὸ 1831, 1842 καὶ 1846) κατέληξαν γαιοκτῆμονες οἱ δύο καὶ πανεπιστημιακὸς δάσκαλος ὁ τρίτος. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο κόρες (γεννημένες τὸ 1829 καὶ 1838) παντρεύτηκαν βιομηχάνους, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν μέλος τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἐνγκελς.⁹ Τὸ ἴδιο τὸ κέρδος, γιὰ τὸ ὁποῖο μοχθοῦσε ἡ ἀστική τάξη, ἔπαψε νὰ εἶναι ἐπαρκὲς κίνητρο ἀπὸ τὴ στιγμή πού εἶχε ἀποφέρει ἀρκετὰ πλοῦτη. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ἡ ἀστική τάξη ἀνακάλυψε τουλάχιστον μιὰ προσωρινὴ συνταγὴ πῶς νὰ συνδυάζει τὰ ἔσοδα μὲ τὶς δαπάνες, ἔχοντας ὡς ἔρεισμα τὰ ἀποκτήματα τοῦ παρελθόντος. Αὐτὲς οἱ τελευταῖες δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1914 ἔμελλε νὰ εἶναι τὸ «ἰνδικὸ καλοκαίρι», ἡ «belle époque» τῆς ἀστικῆς ζωῆς, ἓνας χρυσὸς αἰώνας, τὸν τερματισμὸ τοῦ ὁποῖου θρηνοῦσαν ἀργότερα οἱ ἐπιζῶντες. Ἀλλὰ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ ἀντιφάσεις εἶχαν πάρει ἴσως τὴν ὀξύτερη μορφή τους: ὁ μόχθος καὶ ἡ ἀπόλαυση συνυπῆρχαν, ἀλλὰ ἀλληλοσυγκρούονταν. Καὶ ἡ σεξουαλικότητα ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ θύματα τῆς σύγκρουσης, ἐνῶ ἡ ὑποκρισία ἦταν ὁ νικητῆς. *

II ;

Ἡ ἀστική οἰκογένεια, ὀχυρωμένη μὲ ροῦχα, τοίχους καὶ ἀντικείμενα, ἦταν ὁ πιὸ μυστηριώδης θεσμὸς τῆς ἐποχῆς. Γιατί, ἂν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀνακαλύψουμε ἢ νὰ ἐπινοήσουμε συνάψεις ἀνάμεσα στὸν πουριτανισμό καὶ τὸν καπιταλισμὸ, ὅπως δείχνει μιὰ ἐκτεταμένη βιβλιογραφία, οἱ συνάψεις ἀνάμεσα στὴν οἰκογενειακὴ δομὴ καὶ τὴν ἀστική κοινωνία τοῦ 19ου αἰῶνα παραμένουν σκοτεινές. Σπάνια, μάλιστα, ἔχει ἔστω καὶ ἀπλῶς ἐπισημανθεῖ ἡ προφανῆς ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς δύο. Γιατί ἄραγε μιὰ κοινωνία ἀφοσιωμένη στὴν οἰκονομία τῆς

άνταγωνιστική, κερδοφόρα ἐπιχείρησης, στὶς προσπάθειες τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου, στὴν ἰσότητα δικαιωμάτων καὶ εὐκαιριῶν, στὴν ἐλευθερία, νὰ στηρίζεται σ' ἓναν θεσμὸ πού τὰ ἀρνιόταν ὅλα αὐτὰ ὀλοκληρωτικά;

• Ἡ βασικὴ μονάδα τῆς, τὸ μονοοικογενειακὸ (ἢ πυρηνικὸ) νοικοκυριό, ἦταν ἀφενὸς μιὰ πατριαρχικὴ δεσποτεία καὶ ἀφετέρου ἓνας μικροκοσμος τῆς κοινωνίας πού ἡ ἀστικὴ τάξη ὡς τάξη (ἢ οἱ θεωρητικοὶ ἐκφραστὲς τῆς) κατήγγελλαν καὶ κατέλυαν: μιὰ ἱεραρχία προσωπικῶν ἐξαρτήσεων.

Ἐκεῖ, μὲ στέρεη σοφία, ἐξουσιάζει ὁ πατέρας, σύζυγος κι ἀφέντης.

Ἄλλα τὰ καλὰ παρέχει αὐτός, σὰν φύλακας, κριτῆς κι ὁδηγητῆς.¹⁰

Πιο κάτω ἀπὸ αὐτὸν —γιὰ νὰ ἐξακολουθήσουμε νὰ παραθέτουμε τὸν παροιμιακὸ φιλόσοφο Μάρτιν Τάππερ— ἀγρυπνοῦσε «ὁ φύλακας ἄγγελος τοῦ σπιτιοῦ, ἡ μητέρα, σύζυγος καὶ κυρά»,¹¹ τῆς ὁποίας τὸ ἔργο, σύμφωνα μὲ τὸν πολὺ Ράσκιν, ἦταν: «1. Νὰ εὐχαριστεῖ τοὺς ἄλλους. 2. Νὰ τοὺς ταῖζει νόστιμα φαγητά. 3. Νὰ τοὺς ντύνει. 4. Νὰ τοὺς ἔχει περιποιημένους. 5. Νὰ τοὺς διδάσκει»,¹² ἓνα καθήκον γιὰ τὸ ὁποῖο, περιέργως, δὲν χρειάζοταν νὰ δείχνει ἢ νὰ ἔχει οὔτε ἐξυπνάδα οὔτε μόρφωση («Νὰ εἶσαι καλὴ, κόρη γλυκιά, κι ἄσε τὴν ἐξυπνάδα γιὰ ἄλλους», ὅπως εἶπε ὁ Κάρολος Κίνγκσλεϋ). Αὐτὸ δὲν συνέβαινε μόνον ἐπειδὴ ἡ νέα λειτουργία τῆς γυναίκας τοῦ ἀστοῦ, νὰ ἐπιδεικνύει δηλαδὴ τὴν ἰκανότητα τοῦ ἄντρα τῆς νὰ τὴν ἔχει ἀργόσχολη καὶ φορτωμένη λουῖσα, συγκρουόταν μὲ τὶς παλιὲς λειτουργίες τῆς πραγματικῆς διεύθυνσης τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ κατωτερότητά τῆς ἀπέναντι στὸν ἄντρα ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐμφανής:

Ἐχει σοφία; Πολύτιμο ἀγαθό, ἀλλὰ πρόσεξε μὴν τὸ παρακάνεις:

Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ εἶναι ὑπό, καὶ ἡ ἀληθινὴ ὑπεροχὴ εἶναι τοῦ νοῦ.¹³

Ὡστόσο, αὐτὸς ὁ ὠραῖος, ἀδαῆς καὶ ἠλίθιος δοῦλος ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ἀσκεῖ καθήκοντα ἀφέντη: ὄχι τόσο πάνω στὰ παιδιά, τῶν ὁποίων ὁ κύριος ἦταν καὶ πάλι ὁ pater familias,* ὅσο πάνω στοὺς ὑπηρέτες,

* «Τὰ παιδιά πάλι ἔκαναν ὅ,τι μπορούσαν γιὰ νὰ εὐφράνουν τὸν ἀγαπητό, τὸν λατρευτὸ πατέρα τους: ζωγράφισαν, δούλεψαν, ἀπήγγειλαν, ἔγραψαν ἐκθέσεις, ἔπαιξαν πιάνο». Αὐτὰ γιὰ νὰ γιορταστοῦν τὰ γενέθλια τοῦ πρίγκιπα Ἄλβέρτου, συζύγου τῆς βασίλισσας Βικτωρίας.¹⁴

των όποιων ή παρουσία ξεχώριζε τον άστο από τους κοινωνικά κατωτέρους του. 'Η «κυρία» μπορούσε να όριστεϊ ώς μιá γυναίκα που δέν έργαζόταν, που γι' αυτό διέταζε κάποιους άλλους να έργαστουν,¹⁵ και ή ύπεροχή της θεμελιωνόταν πάνω σ' αυτή τή σχέση. Κοινωνιολογικά, ή διαφορά ανάμεσα στην έργατική και τή μεσαία τάξη ήταν ή διαφορά ανάμεσα σε έργοδότες ύπηρετων και δυνάμει ύπηρετες. Πράγματι, έτσι τή χρησιμοποίησε ό Σήμπωμ Ράουντρη στην πρωτοποριακή κοινωνιολογική έρευνα που έκανε στην 'Υόρκη στο τέλος του αιώνα. Οι ύπηρετες ήταν σε όλο και μεγαλύτερο ποσοστό γυναίκες (ανάμεσα στο 1841 και το 1881 το ποσοστό των άντρων οικιακών βοηθών και προσωπικών ύπηρετων μειώθηκε στη Βρετανία από περίπου 20% σε περίπου 12%), έτσι ώστε ή σύνθεση του ιδανικού αστικού νοικοκυριού ήταν ένας άντρας έπικεφαλής μιās ιεραρχίας από γυναίκες. Και αυτό γιατί τα άρσενικά παιδιά έτειναν να φεύγουν από το πατρικό τους όταν ένηλικιώνονταν ή ακόμα και (στις άνωτερες τάξεις τής βρετανικής κοινωνίας) μόλις έφταναν σε ήλικία να μπουν σε οικότροφεϊο.

- 'Αλλά ή ύπηρετρια (ή, σπανιότερα, ό ύπηρετης), παρόλο που άμειβόταν και έπομένως ήταν ένα οικιακό αντίστοιχο του έργάτη, ή άπασχόληση του όποίου όριζε τή θέση του άστου στην οικονομία, στην ουσία διέφερε πολύ από αυτόν, γιατί ό βασικός δεσμός της με τους έργοδότες της δέν ήταν χρηματικός, αλλά προσωπικός και πρακτικά σήμαινε τήν πλήρη εξάρτησή της. Καθετι που άφορούσε τή ζωή της άκολουθούσε αυστηρές προδιαγραφές και, έπειδή ή ύπηρετρια ζούσε σε κάποια φτωχικά επιπλωμένη σοφίτα του σπιτιού, μπορούσε εύκολα να έλεγχθει. 'Από τήν ποδιά ή τή στολή που φορούσε ως το πιστοποιητικό καλής διαγωγής, χωρίς το όποιο δέν μπορούσε να βρει άλλου δουλειά, καθετι γύρω της συμβόλιζε μιá σχέση έξουσίας και ύποταγής. Αυτό δέν απέκλειε τις στενές, έστω και άνισες, προσωπικές σχέσεις, όπως άλλωστε δέν τις απέκλειε ούτε στις δουλοκτητικές κοινωνίες. Εϊναι πολύ πιθανό, μάλιστα, ότι τις ένθάρρυνε, αν και δέν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι σε κάθε νταντά ή κηπουρό που περνούσε όλη τή ζωή του στην ύπηρεσία μιās οικογένειας αντίστοιχούσαν ένατο χωριατοπούλες που, έπειτα από μιá σύντομη θητεία στο νοικοκυριό, έμεναν έγκυες, παντρεύονταν ή έβρισκαν άλλη δουλειά: αυτές άντιμετωπίζονταν άπλως ως πρόσθετη πτυχή του «προβλήμα-

τος με τις υπηρέτριες», που αποτελούσε προσφιλές θέμα συζήτησης στις κοινωνικές συναναστροφές των κυριών τους. Τò βασικό είναι ότι ή δομή τής αστικής οικογένειας βρισκόταν σε κατάφωρη αντίφαση με τή δομή τής αστικής κοινωνίας. Μέσα στους κόλπους της δέν κυριαρχούσαν ή έλευθερία, ή αξιοποίηση τής εύκαιρίας, ή χρηματική σχέση ή ή επίδιωξη του άτομικού κέρδους.

Θά μπορούσε κανείς νά υποστηρίξει ότι αυτό συνέβαινε έπειδή ό άτομικιστικός αναρχισμός του Χόμπς, που αποτελούσε τó θεωρητικό πρότυπο τής αστικής οικονομίας, δέν μπορούσε νά αποτελέσει τή βάση κανενός είδους κοινωνικής όργάνωσης, έπομένως ούτε οικογενειακής. Καί πράγματι, από μιá άποψη ή οικογένεια ήταν μιá σκόπιμη αντίστιξη στον έξω κόσμο, μιá όαση ειρήνης μέσα σ' έναν έμπόλεμο κόσμο, ή «ανάπαυση του πολεμιστή».

«Όπως ξέρεis [έγραφε ή γυναίκα ενός γάλλου βιομήχανου στον γιό της τó 1856], ζοῦμε σ' έναν αιώνα όπου οι άνθρωποι αποκτούν αξία μόνο χάρη στις δικές τους προσπάθειες. Καθημερινά κάποιο άφεντικό, χωρίς άρκετή ένεργητικότητα ή σοβαρότητα, αναγκάζεται νά κατεβεί από κοινωνικές βαθμίδες που τις νόμιζε παντοτινά δικές του, και κάποιος έξυπνος και τολμηρός υπάλληλος παίρνει τή θέση του.»

«Τί μάχη!» έγραφε ό άντρας της, στριμωγμένος από τον άνταγωνισμό των βρετανών βιομηχάνων ύφασμάτων. «Πολλοί θά πέσουν στον άγώνα, ακόμα περισσότεροι θά τραυματιστούν βαριά.»¹⁶ Η παρομοίωση του πολέμου έρχόταν έξίσου φυσικά στα χείλη ανθρώπων που συζητούσαν για τον «άγώνα υπέρ τής ύπαρξης» ή για τήν «επιβίωση των ίκανοτέρων» όσο και ή παρομοίωση τής ειρήνης όταν περιέγραφαν τó σπιτικό τους: «ή κατοικία τής χαρᾶς», τó μέρος όπου «άγαλλιοῦσε ή ίκανοποιημένη φιλοδοξία τής καρδιάς», έτσι όπως δέν θά μπορούσε ποτέ νά άγαλλιάσει άλλου, άφοῦ δέν μπορούσε ποτέ νά ίκανοποιηθεί ή νά έπιτρέψει στον έαυτό της νά παραδεχτεί ότι είναι ίκανοποιημένη.¹⁷

Άλλά μπορεί νά δοθεῖ και μιá άλλη εξήγηση: στην αστική οικογένεια έβρισκε τήν άπαραίτητη έκφρασή της ή θεμελιακή άνισότητα στην όποία στηριζόταν ό καπιταλισμός. Άκριβώς έπειδή ή έξάρτηση δέν βασιζόταν σε συλλογικές, θεσμοθετημένες, παραδοσιακές άνισότητες, έπρεπε νά είναι μιá άτομική σχέση. Έπειδή ή ύπεροχή ήταν τόσο άβέβαιη για τó άτομο, έπρεπε νά έχει μιá μορφή που νά είναι

μόνιμη και ασφαλής. Ἐπειδὴ ἡ βασικὴ ἔκφρασή της ἦταν τὸ χρῆμα, ποὺ ἐκφράζει μόνον τὴ σχέση ἀνταλλαγῆς, ἔπρεπε νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ ἄλλες ἐκφραστικὲς μορφές, ποὺ νὰ καταδῆλωναν τὴν κυριαρχία ἀνθρώπων πάνω σὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Φυσικά, δὲν ὑπῆρχε τίποτα τὸ καινούριο σὲ μιὰ πατριαρχικὴ οἰκογενειακὴ δομὴ βασισμένη στὴν ὑποταγὴ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν. Ἄλλὰ ἐνῶ θὰ περιμέναμε, λογικά, ὅτι ἡ ἀστικὴ κοινωνία θὰ τὴν κατέλυε ἢ θὰ τὴ μετασχημάτιζε (ὅπως πράγματι τὴν ἀποσύνθεσε ἀργότερα), ἡ κλασικὴ φάση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας τὴν ἐνίσχυσε καὶ τῆς ἔδωσε ἀκραία μορφή.

• Κατὰ πόσο αὐτὴ ἡ «ιδανικὴ» ἀστικὴ πατριαρχία ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματικότητα εἶναι ἐντελῶς ἄλλο ζήτημα. Μιὰ παρατηρήτρια περιέγραψε συνοπτικὰ τὸν τυπικὸ ἀστὸ τῆς Λίλλης ὡς ἕναν ἄντρα ποὺ «φοβᾶται τὸν Θεό, ἀλλὰ προπαντὸς τὴ γυναίκα του, καὶ διαβάζει τὴν *Ἠχώ τοῦ Βορρᾶ*».¹⁸ Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ τῆς ἀστικῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς εἶναι τουλάχιστον ἐξίσου πιθανὴ μὲ τὴν (ἀντρικῆς προέλευσης) θεωρία τῆς γυναικειᾶς ἀνημπορίας καὶ ἐξάρτησης, θεωρία ποὺ μερικὲς φορὲς (κατὰ κανόνα στὴ φαντασία τοῦ ἄντρα, σποραδικὰ ὅμως καὶ στὴν πραγματικότητα) ὀδηγεῖ στὴν παθολογικὴ ἰδέα τῆς γυναικας-παιδιοῦ, ποὺ ἐπιλέγεται καὶ πλάθεται ἀπὸ τὸν μελλοντικὸ σύζυγό της. Ὡστόσο, ἡ ὑπαρξὴ καὶ μάλιστα ἡ ἐνίσχυση τῆς ἰδανικῆς ἀστικῆς οἰκογένειας σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἔχει σημασία. Ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ γένεση ἐνὸς συστηματικοῦ φεμινιστικοῦ κινήματος ἀνάμεσα στὶς γυναῖκες τῆς μεσαίας τάξης, τουλάχιστον στὶς ἀγγλοσαξονικὲς ἢ τὶς προτεσταντικὲς χώρες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Τὸ ἀστικὸ νοικοκυριό, ὅμως, ἦταν ἀπλῶς ὁ πυρήνας ἐνὸς εὐρύτερου οἰκογενειακοῦ πλέγματος, μέσα στὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε τὸ ἄτομο: «τῶν Ρότσιλδ», «τῶν Κρούπ» ἢ, ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας, «τῶν Φόρσαϊτ», ποὺ κάνουν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἱστορίας τοῦ 19ου αἰῶνα οὐσιαστικὰ δυναστικὴ ὑπόθεση. Ἄλλὰ, παρόλο ποὺ τὸν περασμένο αἰῶνα συγκεντρώθηκε τεράστιο ὕλικό γιὰ τέτοιες οἰκογένειες, οὔτε οἱ κοινωνικοὶ ἀνθρωπολόγοι οὔτε οἱ συγγραφεῖς γενεαλογικῶν ἐγχειριδίων (μιὰ ἀριστοκρατικὴ ἀπασχόληση) ἐνδιαφέρθηκαν ἀρκετὰ γι' αὐτὲς ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλο νὰ βγάλουμε κάποια ἀσφαλὴ γενικότερα συμπεράσματα γιὰ τέτοιες «δυναστείες».

Σὲ ποῖο ποσοστὸ εἶχαν ἀναδυθεῖ πρόσφατα ἀπὸ κατώτερα κοινω-

νικά στρώματα; Όχι σέ πολύ μεγάλο, φαίνεται, ἂν και θεωρητικά τίποτα δὲν ἐμπόδιζε τὴν κοινωνικὴ ἄνοδο. Τὸ 1865, τὸ 89% τῶν βρετανῶν βιομηχάνων χάλυβα κατάγονταν ἀπὸ τὴ μεσαία τάξη, τὸ 7% ἀπὸ τὴ μικρομεσαία (στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνουμε μικροκαταστηματάρχες, ἀνεξάρτητους τεχνίτες κ.λπ.) καὶ μόνο τὸ 4% ἀπὸ ἐργάτες, εἰδικευμένους ἢ —πιὸ ἀπίθανο— ἀνειδίκευτους.¹⁹ Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὁ κύριος ὄγκος τῶν βιομηχάνων ὑφασμάτων στὴ βόρεια Γαλλία προερχόταν ἀπὸ στρώματα πού μπορούσαν ἤδη νὰ θεωρηθοῦν μεσαῖα· παρόμοια καταγωγή εἶχε, στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν καλτσοβιομηχάνων τοῦ Νότιιγγαμ, τὰ δύο τρίτα τῶν ὁποίων μάλιστα προέρχονταν ἀπὸ τὸν ἴδιο κλάδο. Οἱ πρωτεργάτες τῆς καπιταλιστικῆς ἐπιχείρησης στὴ νοτιοδυτικὴ Γερμανία δὲν ἦταν πάντα πλούσιοι, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων πού εἶχαν μακρόχρονη οἰκογενειακὴ πείρα στὶς ἐπιχειρήσεις, συχνὰ μάλιστα στοὺς βιομηχανικούς κλάδους πού ἐπρόκειτο νὰ ἀναπτύξουν, εἶναι σημαντικός: ἑλβετοαλσατοὶ προτεστάντες ὅπως οἱ Κεκλέν, Γκάιγκυ ἢ Σαρραζέν, Ἑβραῖοι πού εἶχαν μεγαλώσει στὶς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες κάποιων πριγκιπίσκων, ἦταν συχνότεροι σ' αὐτὸν τὸ χῶρο ἀπὸ ὅσο οἱ τεχνολογικὰ καινοτόμοι βιοτέχνες. Μορφωμένοι ἄντρες —κυρίως γιοὶ προτεστάντων παστόρων ἢ δημοσίων ὑπαλλήλων— τροποποίησαν, ἀλλὰ δὲν ἄλλαξαν χάρη στὴν καπιταλιστικὴ ἐπιχείρηση τίς κοινωνικὲς συντεταγμένες τους, πού τοὺς τοποθετοῦσαν σταθερὰ στὴ μεσαία τάξη.²⁰

Ὁ ἄστικὸς κόσμος ἦταν πράγματι ἀνοιχτὸς στὰ ταλέντα, ἀλλὰ ἡ οἰκογένεια πού εἶχε κάποια μὀρφωση, περιουσία καὶ κοινωνικὲς διασυνδέσεις ἄρχιζε ἀναμφίβολα τὴ σταδιοδρομία τῆς μὲ ἓνα συγκριτικὰ τεράστιο πλεονέκτημα ἀπέναντι στὶς ἄλλες τῆς μεσαίας τάξης: πράγμα κάθε ἄλλο παρὰ ἀσήμαντο, μπορούσε νὰ «συμπεθεριάσει» μὲ ἄλλες οἰκογένειες τῆς ἴδιας κοινωνικῆς σειρᾶς, στὸν ἴδιο ἐπιχειρηματικὸ κλάδο ἢ μὲ πόρους πού μπορούσαν νὰ συνδυαστοῦν μὲ τοὺς δικούς τῆς.

• Τὰ οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα μιᾶς μεγάλης οἰκογένειας ἢ ἑνὸς πλέγματος οἰκογενειῶν πού συγγένευαν μὲ «συμπεθεριῶ» ἐξακολουθοῦσαν, φυσικά, νὰ εἶναι σημαντικά. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπιχείρησης, τέτοιοι δεσμοὶ σήμαιναν ἐγγυημένο κεφάλαιο, ἴσως χρήσιμες ἐπιχειρηματικὲς ἐπαφὲς καί, πάνω ἀπὸ ὅλα, φερέγγυους διαχειριστές. Τὸ 1851 οἱ Λεφέβρ τῆς Λίλλης χρηματοδότησαν τὴν ἐριουργικὴ ἐπιχείρηση ἑνὸς γαμπροῦ τους, τοῦ Ἀμεδαίου Προυβό. Οἱ Ζήμενς καὶ

Χάλασε, πού ἴδρυσαν τὸ 1847 τὴν περίφημη ἑταιρεία ἠλεκτρικῶν εἰδῶν, πῆραν τὸ πρῶτο κεφάλαιό τους ἀπὸ ἕναν ἐξάδελφο· ἕνας ἀδελφὸς ἦταν ὁ πρῶτος ἔμμισθος υπάλληλος τῆς ἐπιχείρησης καὶ τίποτα δὲν ἦταν φυσικότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἀναλάβουν οἱ τρεῖς ἀδελφοὶ Βέρνερ, Κάρολος καὶ Γουλιέλμος τὰ παραρτήματα τοῦ Βερολίνου, τῆς Ἀγίας Πετρούπολης καὶ τοῦ Λονδίνου ἀντίστοιχα. Τὰ περίφημα προτεσταντικὰ σόγια τῆς Μυλούζης ἀλληλοὑποστηρίζονταν: ὁ Ἀνδρέας Κεκλέν, γαμπρὸς τοῦ Ντολφύς πού ἴδρυσε τὴ Ντολφύς-Μήγκ (τόσο ὁ ἴδιος ὅσο καὶ ὁ πατέρας του εἶχαν πάρει γυναίκα ἀπὸ τὸ σόι τῶν Μήγκ), ἀνέλαβε τὴν ἑταιρεία ὥσπου οἱ τέσσερις κουνιάδοι του νὰ φτάσουν σὲ κατάλληλη ἡλικία γιὰ νὰ τὴ διαχειριστοῦν, ἐνῶ ὁ θεῖος του Νικολὰ διεύθυνε τὴν οἰκογενειακὴ ἐπιχείρηση τῶν Κεκλέν, «στὴν ὁποία ἔκανε ἀποκλειστικούς συνεταίρους τοὺς ἀδελφούς καὶ τοὺς γαμπρούς του, καθὼς καὶ τὸν γέρο πατέρα του».²¹ Στὸ μεταξὺ ἕνας ἄλλος Ντολφύς, δισέγγονος τοῦ ἰδρυτῆ τῆς ἐπιχείρησης, μπῆκε σὲ μιὰ ἄλλη τοπικὴ οἰκογενειακὴ ἑταιρεία, τὴ Σλουμπερζὲ καὶ Σία. Ἡ ἱστορία τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ 19ου αἰῶνα εἶναι γεμάτη ἀπὸ τέτοιες οἰκογενειακὲς συμμαχίες καὶ ἀλληλοδιεισδύσεις. Προϋπέθεταν βέβαια ἕνα μεγάλο πλῆθος γιῶν καὶ θυγατέρων, ἀλλὰ ἐδῶ δὲν ὑπῆρχε ἔλλειψη καὶ ἐπομένως —σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ γαλλικὴ ἀγροτιά, πού ἤθελε ἕναν καὶ μοναδικὸ κληρονόμο γιὰ νὰ ἀναλάβει τὸν οἰκογενειακὸ κληρο— δὲν ὑπῆρχε ἰσχυρὸ κίνητρο γιὰ ἔλεγχο τῶν γεννήσεων, ἂν ἐξαιρέσουμε τίς φτωχὲς καὶ τίς μικρομεσαῖες οἰκογένειες, πού πάλευαν γιὰ νὰ ἀνέβουν κοινωνικά.

Ἄλλὰ πῶς ἦταν ὀργανωμένα αὐτὰ τὰ σόγια; Πῶς λειτουργοῦσαν; Σὲ ποιὸ σημεῖο ἔπαυαν νὰ ἀντιπροσωπεύουν οἰκογενειακὲς ὁμάδες καὶ μετατρέπονταν σὲ συνεκτικὴ κοινωνικὴ ὁμάδα, μιὰ τοπικὴ ἀστική τάξη ἢ ἀκόμα καὶ (ὅπως ἴσως στὴν περίπτωση τῶν προτεσταντῶν καὶ ἐβραίων τραπεζιτῶν) ἕνα εὐρύτερο δίκτυο, τοῦ ὁποίου οἱ οἰκογενειακὲς συμμαχίες ἀποτελοῦσαν ἀπλῶς μιὰ πτυχή; Δὲν εἴμαστε ἀκόμα σὲ θέση νὰ ἀπαντήσουμε σὲ τέτοια ἐρωτήματα.

III ;

Τί ἐνοοῦμε, μὲ ἄλλα λόγια, ὅταν μιᾶμε γιὰ ἀστική τάξη σ' αὐτὴ τὴν περίοδο; Οἱ οἰκονομικοί, πολιτικοὶ καὶ κοινωνικοὶ ὀρισμοὶ τῆς

διέφεραν κάπως, αλλά είχαν αρκετή συνάφεια μεταξύ τους ώστε να μὴ προκαλοῦν σοβαρὲς δυσκολίες.

• Ἔτσι, ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιὰ, ὁ κατεξοχὴν ἀστὸς ἦταν ἕνας «καπιταλιστὴς» (δηλαδὴ εἴτε κεφαλαιουῆχος, εἴτε καρπωτὴς εἰσοδήματος πού προερχόταν ἀπὸ τέτοια πηγὴ, εἴτε ἐπιχειρηματίας, εἴτε ὅλα αὐτὰ μαζί). Καί, πραγματικά, λίγοι ἀπὸ τοὺς χαρακτηριστικούς «ἀστούς» ἢ μέλη τῆς μεσαίας τάξης στὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ δὲν ἀνῆκαν στὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀπὸ αὐτὲς τὶς κατηγορίες. Τὸ 1848 οἱ κορυφαῖες 150 οἰκογένειες τοῦ Μπορντῶ περιλάμβαναν ἐνενήντα ἐπιχειρηματίες (ἐμπόρους, τραπεζίτες, καταστηματάρχες κ.λπ., ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ λίγους βιομήχανους), σαράντα πέντε κατόχους ἀκινήτων καὶ εἰσοδηματίες, καὶ τέλος δεκαπέντε ἐλεύθερους ἐπαγγελματίες, πού ἐκεῖνες τὶς μέρες ἀντιπροσώπευαν, φυσικά, διάφορες παραλλαγὲς τῆς ιδιωτικῆς ἐπιχείρησης. Ἀπουσίαζαν ὁλότελα τὰ ἀνώτερα καὶ (τουλάχιστον κατ' ὄνομα) ἔμμισθα στελέχη ἐπιχειρήσεων, πού ἀποτελοῦσαν τὸ 1960 τὴ μεγαλύτερη ὁμάδα ἀνάμεσα στὶς 450 κορυφαῖες οἰκογένειες τῆς ἴδιας πόλης.²² Θὰ προσθέταμε ὅτι, ἂν καὶ ἡ πρόσοδος ἀπὸ ἔγγεια ἰδιοκτησία ἢ, συχνότερα, ἀπὸ ἀστικά ἀκίνητα παρέμενε μιὰ σημαντικὴ πηγὴ εἰσοδήματος τῆς ἀστικῆς τάξης, ἰδιαίτερα τῶν μεσοαστῶν καὶ μικροαστῶν σὲ περιοχὲς ὅπου ἡ ἐκβιομηχάνιση καθυστεροῦσε, ἡ σημασία της εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ μειώνεται κάπως. Ἀκόμα καὶ στὸ μὴ βιομηχανικὸ Μπορντῶ ἀποτελοῦσε, τὸ 1873, μόνο τὸ 40% τοῦ συνολικοῦ πλοῦτου πού κληροδοτήθηκε ἐκεῖνη τὴ χρονιά (τὸ 23% τῶν μεγαλύτερων περιουσιῶν), ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴ βιομηχανικὴ Λίλλη ἀποτελοῦσε μόνο τὸ 31%.²³

Τὸ προσωπικὸ τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς ἦταν, φυσικά, κάπως διαφορετικὸ, ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ πολιτικὴ εἶναι μιὰ ἐξειδικευμένη καὶ χρονοβόρα δραστηριότητα, πού δὲν τοὺς ἐλκύει ὅλους ἐξίσου ἢ γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶναι ὅλοι ἐξίσου κατάλληλοι. Ὡστόσο, στὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, ἡ ἔκταση στὴν ὁποία ἡ ἀστικὴ πολιτικὴ ἀσκοῦνταν πραγματικά ἀπὸ «ἐν ἐνεργεία» ἢ «ἐν ἀποστρατεία» ἀστούς ἦταν ἐξαιρετικά ἐντυπωσιακὴ. Ἔτσι, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, τὸ 25-40% τῶν μελῶν τοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑλβετίας ἦταν ἐπιχειρηματίες καὶ εἰσοδηματίες (20-30% τῶν μελῶν ἦταν οἱ «ὁμοσπονδιακοὶ βαρόνοι» πού διοικοῦσαν τράπεζες, σιδηροδρομικὲς ἐταιρεῖες καὶ βιομηχανίες), ποσοστὸ μᾶλλον ὑψηλό-

τερο από όσο στον 20ό αιώνα. Άλλο ένα 15-25% άσκούσε ελεύθερο έπάγγελμα, ήταν δηλαδή δικηγόροι — αν και τὸ 50% ὄλων τῶν μελῶν εἶχαν κατώτερους τίτλους σπουδῶν: αὐτὰ ἦταν, στίς περισσότερες χῶρες, τὰ τυπικὰ εκπαιδευτικὰ προσόντα πού προϋπέθετε ἡ σταδιοδρομία στὸν δημόσιο βίο καὶ στὸν κρατικὸ μηχανισμό. Άλλο ένα 20-30% ἦταν ἐξ έπαγγέλματος «δημόσια πρόσωπα» (νομάρχες, έπαρχιακοὶ δικαστὲς καὶ ἄλλοι εκπρόσωποι τῶν τοπικῶν ἀρχῶν).²⁴ Οἱ βουλευτὲς τῶν Φιλελευθέρων στὸ βελγικὸ κοινοβούλιο τῶν μέσων τοῦ αἰῶνα ἦταν κατὰ 83% ἄστοί: 16% ἐπιχειρηματίες, 16% ἐκμισθωτὲς ἀκινήτων, 15% εἰσοδηματίες, 18% έπαγγελματικὰ στελέχη τῆς δημόσιας διοίκησης, 42% εἰλεύθεροι έπαγγελματίες, δηλαδή δικηγόροι καὶ λίγοι γιατροί.²⁵ Ἐξίσου ἢ ἴσως καὶ περισσότερο ἐκδηλοῦνταν αὐτὸ στὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση τῶν μεγάλων πόλεων, ὅπου φυσικὰ κυριαρχοῦσαν οἱ ἄστοι πρόκριτοι (κατὰ κανόνα μέλη τοῦ Φιλελευθέρου Κόμματος). Ἄν τὰ ἀνώτερα κλιμάκια τῆς ἐξουσίας κατέχονταν κυρίως ἀπὸ ἀρχαιότερες ὁμάδες, πού εἶχαν ἐδραιωθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ παλιά, ἡ ἀστικὴ τάξη, ἀπὸ τὸ 1830 στὴ Γαλλία καὶ ἀπὸ τὸ 1848 στὴ Γερμανία, «ἐξάπέλυσε ἔφοδο καὶ κατέκτησε τίς κατώτερες βαθμίδες τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας», ὅπως τὰ δημοτικὰ συμβούλια, τὸ ἀξίωμα τοῦ δημάρχου, τὰ νομαρχιακὰ συμβούλια κτλ., διατηρώντας τες ὑπὸ τὸν ἔλεγχό της ὡς τὴν ἀνάπτυξη τῆς μαζικῆς πολιτικῆς τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα. Ἐπὸ τὸ 1830 τὴ Λίλλη τὴ διοικοῦσαν δήμαρχοι πού ἦταν ἐπιφανεῖς ἐπιχειρηματίες.²⁶ Εἶναι πασίγνωστο ὅτι στὴ Βρετανία οἱ μεγάλες πόλεις βρίσκονταν στὰ χέρια τῆς ὀλιγαρχίας τῶν τοπικῶν ἐπιχειρηματιῶν.

• Ἐπὸ κοινωνικὴ ἀποψη οἱ ὁρισμοὶ δὲν ἦταν τόσο σαφεῖς, ἂν καὶ ἡ «μεσαία τάξη» συμπεριλάμβανε προφανῶς ὅλες τίς παραπάνω ὁμάδες, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἦταν ἀρκετὰ εὐπορες καὶ καταξιωμένες: ἐπιχειρηματίες, ἰδιοκτῆτες ἀκινήτων, εἰλεύθερους έπαγγελματίες καὶ τὰ ἀνώτερα στελέχη τῆς δημόσιας διοίκησης, πού φυσικὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ μικρὴ ὁμάδα ἐξω ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα. Ἡ δυσκολία ἦταν ἀφενὸς πῶς νὰ καθοριστοῦν τὰ «ἀνώτερα» καὶ «κατώτερα» ὄρια τοῦ στρώματος μὲ κριτήρια κοινωνικῆς περιωπῆς καὶ ἀφετέρου πῶς νὰ συμβιβάζονται αὐτὰ τὰ ὄρια μὲ τὴν ἐκδηλῆ ἀνομοιογένεια τοῦ στρώματος: ὑπῆρχε πάντα, τουλάχιστον, μιὰ παραδεκτὴ ἐσωτερικὴ διαστρωμάτωση σὲ μεγαλοαστικὴ, μεσοαστικὴ καὶ μικροαστικὴ τάξη,

μέ την τελευταία να διαβαθμίζεται ως και σε στρώματα πού, ουσιαστικά, δέν ἀνήκαν στήν αστική τάξη.

Στήν κορυφή της, ἡ αστική τάξη ξεχώριζε λίγο πολύ ἀπό τήν ἀριστοκρατία (ἀνώτερη ἢ κατώτερη), ἀνάλογα μέ τή νομική καί κοινωνική ἀποκλειστικότητα τῆς τελευταίας ἢ μέ τή δική της ταξική συνείδηση. Κανένας ἀστός δέν μποροῦσε νά γίνει ἀληθινός ἀριστοκράτης στή Ρωσία, ἄς ποῦμε, ἢ στήν Πρωσία, ἐνῶ ἀκόμα καί ἐκεῖ ὅπου μοιράζονταν ἀπλόχερα τίτλοι κατώτερων εὐγενῶν, ὅπως στήν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, κανένας κόμης Χότεκ ἢ Ἄουερσπεργκ, ὅσο πρόθυμος καί ἂν ἦταν νά συμμετάσχει στό διοικητικό συμβούλιο μιᾶς ἐπιχείρησης, δέν θά θεωροῦσε ἕναν βαρόνο Φὸν Βέρτχαϊμσταϊν κάτι περισσότερο ἀπό ἀστό τραπεζίτη καί Ἑβραῖο. Ἡ Βρετανία ἦταν σχεδὸν ἡ μόνη χώρα ὅπου ἡ ἀριστοκρατία ἀπορροφοῦσε συστηματικά (ἂν καί, αὐτὴ τὴν περίοδο, σὲ μικρὸ ἀκόμα βαθμὸ) ἐπιχειρηματίες —περισσότερο τραπεζίτες καί χρηματιστὲς παρά βιομηχάνους.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὡς τὸ 1870, καί ἀργότερα μάλιστα, ὑπῆρχαν γερμανοὶ βιομηχάνοι πού δέν ἐπέτρεπαν στοὺς ἀνιψιούς τους νά γίνουν ἐφεδρὸι ἀξιωματικοί, μέ τὸ σκεπτικὸ ὅτι αὐτὸ δέν ταίριαζε σὲ νέους τῆς τάξης τους, ἢ τῶν ὁποίων οἱ γιοὶ ἐπέμεναν νά ὑπηρετήσουν τὴ στρατιωτικὴ τους θητεία στό πεζικὸ ἢ στό μηχανικὸ καί ὄχι στό, κοινωνικά κλειστὸ, ἵππικό. Ἀλλὰ πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι, καθὼς συνέρρεαν τὰ κέρδη, πού ἦταν πολὺ σημαντικὰ στήν περιόδὸ μας, οἱ πλούσιοι δέν ἀντιστέκονταν καί τόσο συχνὰ στὸν πειρασμὸ τῶν παρὰσῆμων, τῶν τίτλων, τοῦ συμπεθεριοῦ μέ τὴν ἀριστοκρατία καί γενικά τοῦ ἀριστοκρατικοῦ τρόπου ζωῆς. Στὴν Ἀγγλία πολλοὶ ἀντικομοφορμιστὲς ἐργοστασιάρχες μεταπήδησαν στήν Ἐκκλησία τῆς Ἀγγλίας, καί στὴ βόρεια Γαλλία ὁ «μόλις συγκαλυμμένος βολταιρισμὸς» τῆς πρὸ τοῦ 1850 περιόδου ἄρχισε νά μετατρέπεται μετὰ τὸ 1870 σὲ ἕναν ὄλο καί πιὸ ἐνθερμο καθολικισμό.²⁷

Στὸ κατώτερο ἄκρο ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἦταν πολὺ πιὸ ξεκάθαρα οἰκονομική, ἂν καί πολλοὶ ἐπιχειρηματίες (τουλάχιστον στὴ Βρετανία) ἔκαναν αὐστηρὸ ποιοτικὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στοὺς ἐαυτούς τους καί τοὺς «ἀπόβλητους τῆς κοινωνίας» πού πουλοῦσαν κατευθείαν ἀγαθὰ στό κοινό, ὅπως οἱ καταστηματαρχεῖς τουλάχιστον ὡς τὴ στιγμή πού τὸ λιανικὸ ἐμπόριο ἀπέδειξε ὅτι μποροῦσε καί αὐ-

τὸ νὰ κάνει ἑκατομμυριούχους ὅσους τὸ ἀσκοῦσαν. Ὁ ἀνεξάρτητος τεχνίτης καὶ ὁ μικροκαταστηματάρχης ἀνῆκαν σαφῶς σὲ μιὰ μικρομεσαία τάξη (Mittelstand) ποὺ δὲν εἶχε παρὰ λίγα κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν ἀστική τάξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φιλοδοξία νὰ ἀποκτήσει τὴν κοινωνική θέση της. Ὁ πλούσιος ἀγρότης δὲν ἦταν ἀστός, ὅπως δὲν ἦταν οὔτε καὶ ὁ ὑπάλληλος. Ὡστόσο, στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ὑπῆρχαν ἀκόμα τόσοι ἐκπρόσωποι παλιότερων κοινωνικῶν τύπων, ὅπως ὁ οἰκονομικὰ ἀνεξάρτητος μικροπαραγωγὸς ἢ μικροπωλητής, ἀκόμα καὶ εἰδικευμένοι ἐργάτες καὶ ἐργοδηγοὶ (ποὺ συχνὰ ἔπαιρναν τὴ θέση τοῦ σημερινοῦ τεχνοκρατικοῦ στελέχους), ὥστε ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἦταν ἀσαφής: μερικὰ μέλη αὐτῶν τῶν ομάδων εὐημεροῦσαν καί, τουλάχιστον στὸν τόπο ὅπου ζοῦσαν, ἀναγνωρίζονταν ὡς ἀστοί.

Γιατὶ τὸ κύριο γνῶρισμα τῆς ἀστικῆς τάξης ὡς τάξης ἦταν ὅτι ἀποτελοῦσε ἓνα σῶμα ἀτόμων μὲ δύναμη καὶ ἐπιρροή, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐπιρροή ποὺ ἐξασφάλιζαν ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ νομικὴ θέση. Γιὰ νὰ ἀνήκει κανεὶς σ' αὐτήν, ἔπρεπε νὰ εἶναι «κάποιος»: νὰ εἶναι ἓνας ἄνθρωπος ποὺ μετροῦσε ὡς ἄτομο, χάρη στὰ πλούτη, τὴν ἰκανότητά του νὰ διαφεντεύει ἄλλους ἢ νὰ τοὺς ἐπηρεάζει μὲ ἄλλον τρόπο. Γι' αὐτὸ ἡ κλασικὴ μορφή τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς ἦταν, ὅπως εἶδαμε, πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ μαζικὴ πολιτικὴ τῶν κατώτερων στρωμάτων, ἀκόμα καὶ τῆς μικροαστικῆς τάξης. Ἡ κλασικὴ διέξοδος γιὰ τὸν ἀστό ποὺ εἶχε σκοτοῦρες ἢ παράπονα ἦταν νὰ ἀσκεῖ ἢ νὰ ἐπιζητεῖ προσωπικὴ ἐπιρροή: νὰ λέει δυὸ λόγια στὸν δήμαρχο, στὸν βουλευτὴ, στὸν ὑπουργό, στὸν παλιὸ συμμαθητὴ ἢ συμφοιτητὴ του, στὸν συγγενὴ ἢ στὴν ἐπαγγελματικὴ γνωριμία του. Ἡ ἀστικὴ Εὐρώπη ἦταν γεμάτη ἢ γέμισε ἀπὸ λίγο πολὺ ἄτυπα συστήματα προστασίας ἢ ἀμοιβαίας προώθησης, δίκτυα προσωπικῶν σχέσεων ἢ κλίκες («φίλοι τῶν φίλων»), ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἐκεῖνες ποὺ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴν κοινὴ φοίτηση σὲ ἓνα ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα ἦταν φυσικὰ πολὺ σημαντικές, ἰδιαίτερα ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ἀνώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα, ποὺ δημιουργοῦσαν περισσότερο ἐθνικὰ παρὰ τοπικὰ κυκλώματα.* Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κυκλώματα, ὁ ἐλευθεροτεκτονισμὸς, ἐξυπηρετοῦσε ἓναν ἀκόμα σημαντικότερο σκοπὸ σὲ ὀρισμένες χῶρες,

* Στὴ Βρετανία, ὥστόσο, τὰ λεγόμενα «public schools», ποὺ ἀναπτύχθηκαν γοργὰ αὐτὴ τὴν περίοδο, ἔκαναν τοὺς γόνους τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπὸ διάφορα τμήματα

κυρίως τις ρωμαιοκαθολικές και συγχρόνως λατινικές, γιατί μπορούσε να χρησιμεύσει ως ιδεολογικό συγκολλητικό της φιλελεύθερης αστικής τάξης στην πολιτική της διάσταση ή, όπως στην Ίταλία, ως ουσιαστικά ή μόνη σταθερή και πανεθνική οργάνωση της τάξης.²⁸ Ο άστος που αισθανόταν χρέος του να κάνει κάποιο σχόλιο για τα κοινά ήξερε ότι ένα γράμμα του προς τους *Times* ή τη *Neue Freie Presse* όχι μόνο θα διαβαζόταν από ένα ευρύ αστικό κοινό και από πολλούς ιθύνοντες, αλλά, πράγμα σημαντικότερο, ότι θα δημοσιευόταν έπειδή ο έπιστολογράφος έγραφε στην έφημερίδα ως άτομο. Η αστική τάξη δέν οργάνωνε μαζικά κινήματα, αλλά ομάδες πίεσης. Το πρότυπό της στην πολιτική δέν ήταν ο Χαρτισμός, αλλά ο Σύνδεσμος κατά των Νόμων περι Σιτηρών.

Φυσικά, ο βαθμός στον όποιο ο άστος ήταν «έπιφανής» παρουσιάζε τεράστια ποικιλία, από τον μεγαλοαστό, του όποίου ή άκτίνα δράσης ήταν πανεθνική ή και διεθνής, ως τις μικρότερες προσωπικότητες, που είχαν κύρος στο Άουσιχ ή στο Γκρόνινγκεν. Ο Κρουπ ήθελε να τον ύπολογίζουν, και πράγματι τον ύπολόγιζαν περισσότερο από όσο τον Τέοντορ Μπαίνινγκερ του Ντούισμπουργκ, τον όποιο ή τοπική διοίκηση πρότεινε άπλως για τον τίτλο του Έμπορικού Συμβούλου (*Kommerzienrat*), έπειδή ήταν πλούσιος, ικανός βιομήχανος, δραστήριος στη δημόσια και έκκλησιαστική ζωή και είχε ύποστηρίξει την κυβέρνηση τόσο στις έκλογές όσο και στο δημοτικό και περιφερειακό συμβούλιο. Άλλά και οι δύο, καθένας με τον τρόπο του, ήταν άνθρωποι «που μετρούσαν». Άν ο σνομπισμός χώριζε τους έκατομμυριούχους από τους πλούσιους και αυτούς με τη σειρά τους από τους άπλως εύκατάστατους (πράγμα άρκετά φυσικό σε μιá τάξη της όποίας ή ίδια ή ουσία ήταν ή φιλοδοξία να σκαρφαλώνει κανείς όλο και ψηλότερα, με άτομική προσπάθεια), δέν κατέστρεφε ώστόσο εκείνη την αίσθηση της συλλογικής συνείδησης που μετέτρεψε τα «μεσαία στρώματα» της κοινωνίας σε «μεσαία τάξη» ή «αστική τάξη».

Αύτη ή αίσθηση βασιζόταν σε κοινές παραδοχές, κοινές πεποιθήσεις, κοινές μορφές δράσης. Η αστική τάξη στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα ήταν στη συντριπτική πλειοψηφία της «φιλελεύθερη»,

της χώρας να συνδέονται μεταξύ τους σε άκόμα μικρότερη ηλικία. Στη Γαλλία μπορεί μερικά από τα μεγάλα λύκεια του Παρισιού να έξυπηρετούσαν παρόμοιο σκοπό, τουλάχιστον για τους διανοουμένους.

ὄχι ἀπαραίτητα μὲ τὴν κομματικὴ ἔννοια (ἂν καί, ὅπως εἶδαμε, τὰ φιλελεύθερα κόμματα ἐπικρατοῦσαν), ἀλλὰ περισσότερο μὲ τὴν ἰδεολογικὴ ἔννοια. Οἱ ἄστοι πίστευαν στὸν καπιταλισμό, στὴν ἀνταγωνιστικὴ ἰδιωτικὴ ἐπιχείρηση, στὴν τεχνολογία, στὴν ἐπιστῆμη καὶ στὸν ὀρθὸ λόγο. Πίστευαν στὴν πρόοδο, στὴν ὡς ἓνα βαθμὸ ἀντιπροσωπευτικὴ κυβέρνησις, σὲ κάποια πολιτικὰ δικαιώματα καὶ ἐλευθερίες, ἀρκεῖ νὰ συμβιβάζονταν μὲ τὴν κυριαρχία τοῦ Νόμου καὶ τῆς Τάξεως, πού ἔκανε τοὺς φτωχοὺς νὰ «κάθονται στ' ἄβγά τους». Πίστευαν μᾶλλον στὸν πολιτισμὸ παρά στὴ θρησκεία, σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις μάλιστα ὑποκαθιστοῦσαν τὸν ἐκκλησιασμὸ μὲ τὴν τελετουργικὴ παρακολούθησι μιᾶς ὄπερας, μιᾶς θεατρικῆς παράστασις ἢ μιᾶς συναυλίας. Πίστευαν σὲ μιὰ σταδιοδρομίαν ἀνοιχτὴν στὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα καὶ στὸ ταλέντο, ὅπως ἐπίσης πίστευαν ὅτι ἡ ζωὴ τους ἦταν ἀπόδειξις τῆς ἀξίας τους. "Ὅπως εἶδαμε, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ παραδοσιακὴ καὶ συχνὰ πουριτανικὴ πίστις στὴν ἐγκράτεια καὶ τὴ μετριοπάθεια δυσκολευόταν ἤδη νὰ ἀντισταθεῖ στὴν πραγματικότητά πού εἶχαν δημιουργήσει οἱ ἀστικὲς κατακτήσεις, ἀλλὰ πολλοὶ θλίβονταν γι' αὐτό. "Ἄν ποτὲ ἡ γερμανικὴ κοινωνία κατέρρευε, ἔγραφε κάποιος τὸ 1855, θὰ ἦταν ἐπειδὴ οἱ μεσαῖες τάξεις εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπιζητοῦν τὴν ἐντυπωσιακὴ ἐμφάνισι καὶ τὴν πολυτέλεια, «χωρὶς νὰ ἐπιδιώκουν νὰ τὴν ἀντισταθμίσουν μὲ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ἐργατικότητά πού χαρακτηρίζουν τὸ πνεῦμα τοῦ ἀστοῦ (Buergersinn), μὲ τὸ σεβασμὸ γιὰ τὶς πνευματικὲς δυνάμεις τῆς ζωῆς, μὲ τὴν προσπάθειαν νὰ ταυτίσουν τὴν ἐπιστῆμη, τὶς ιδέες καὶ τὸ ταλέντο μὲ τὴν προοδευτικὴ ἀνέλιξι τῆς Τρίτης Τάξεως».²⁹ Ἴσως αὐτὴ ἡ διάχυτη αἴσθησι ἐνὸς ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ὑπαρξεως, μιᾶς φυσικῆς ἐπιλογῆς ὅπου, στὸ κάτω κάτω, ἡ νίκη ἢ ἔστω ἡ ἐπιβίωσις ἀποδείκνυε τὴν ἰκανότητά, ἀλλὰ καὶ τὶς οὐσιαστικὰ ἠθικὰς ἀρετὰς πού τὴ θεμελιώναν, ἀντανακλᾷ μιὰ προσαρμογὴ τοῦ παλιοῦ ἀστικοῦ ἠθους στὴ νέα κατάστασις. Ὁ δαρβινισμὸς, κοινωνικὸς ἢ ὅποιος ἄλλος, δὲν ἦταν ἀπλῶς ἐπιστῆμη, ἀλλὰ ἰδεολογία, ἀκόμα καὶ πρὶν διατυπωθεῖ μὲ τὴ συγκεκριμένη μορφή του. Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἀστὸς δὲν σήμαινε ἀπλῶς ὅτι ἦταν ἀνώτερος, ἀλλὰ ἐπίσης ὅτι εἶχε φανερώσει ἠθικὰ προσόντα ἰσότημα μὲ τὰ παλιὰ πουριτανικά.

Ἄλλὰ περισσότερο ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο σήμαινε ὑπεροχὴ. Ὁ ἀστὸς δὲν ἦταν ἀπλῶς ἀνεξάρτητος, κάποιος στὸν ὅποιον κανένας (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Κράτος καὶ τὸν Θεὸ) δὲν ἔδινε διαταγὰς, ἀλλὰ κάποιος

πού διέταζε ο ίδιος. Δεν ήταν απλώς εργοδότης, επιχειρηματίας ή καπιταλιστής, αλλά «κύριος» (master), «άφεντικόν» (Fabrikherr), «patron» ή «chef». Τὸ μονοπώλιο τῶν διαταγῶν —στό σπίτι του, στό γραφεῖο του, στό ἐργοστάσιό του— εἶχε καίρια σημασία γιὰ τὸν αὐτοπροσδιορισμό του καὶ οἱ ἰθύνοντες τῆς βιομηχανίας δὲν ἔπαυαν νὰ τὸ διαδηλώνουν ἐκείνη τὴν περίοδο: «'Αλλὰ εἶμαι ἐπίσης ὁ Διευθυντὴς τῶν Ὀρυχείων, δηλαδή ὁ ἀρχηγὸς [chef] ἐνὸς μεγάλου πλήθους ἐργατῶν... Ἐπιπροσώπου τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξουσίας καὶ ἔχω χρέος νὰ τὴν κάνω σεβαστὴ στό πρόσωπό μου: αὐτὸς ὑπῆρξε πάντα ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν σχέσεών μου μετὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη».³⁰ Μόνον ὁ ἐλεύθερος ἐπαγγελματίας ἢ ὁ καλλιτέχνης καὶ ὁ διανοούμενος, πού δὲν ἦταν οὐσιαστικὰ ἐργοδοτὲς καὶ δὲν εἶχαν ὑφισταμένους, δὲν ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα «άφεντικά». Ἐκόμα κι ἐδῶ, ὅμως, ἡ «ἀρχὴ τῆς ἐξουσίας» δὲν ἀπουσίαζε καθόλου ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ παραδοσιακοῦ καθηγητῆ πανεπιστημίου (στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη), τοῦ αὐταρχικοῦ γιατροῦ, τοῦ διευθυντῆ ὀρχήστρας ἢ τοῦ ἰδιότροπου ζωγράφου. Ἄν ὁ Κρουπ διοικοῦσε τὶς στρατιῆς τῶν ἐργατῶν του, ὁ Ρίχαρντ Βάγκνερ ἀπαιτοῦσε πλήρη ὑποταγὴ ἀπὸ τὸ ἀκροατήριό του.

Ἡ ποδηγέτηση προϋποθέτει τὴ μειονεξία. Ἄλλὰ ἡ ἀστική τάξη τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν διχασμένη σχετικὰ μετὰ τὴ φύση αὐτῆς τῆς μειονεξίας τῶν κατώτερων τάξεων, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπῆρχαν οὐσιαστικὲς διαφωνίες, ἂν καὶ ἔπρεπε νὰ γίνονται προσπάθειες γιὰ νὰ διακρίνονται, μέσα στό πλαίσιο τῆς ὑποδεέστερης μάζας, ἐκεῖνοι πού μπορούσαν νὰ ἐξυψωθοῦν τουλάχιστον ὡς τὴν εὐπόληπτη μικρομεσαία τάξη ἀπὸ ἐκείνους πού δὲν εἶχαν ἐλπίδες σωτηρίας. Ἄφοῦ ἡ ἐπιτυχία ὀφειλόταν στὴν προσωπικὴ ἀξία, ἡ ἀποτυχία ὀφειλόταν προφανῶς στὴν ἔλλειψη προσωπικῆς ἀξίας. Ἡ παραδοσιακὴ ἀστικὴ ἠθικὴ, πουριτανικὴ ἢ κοσμικὴ, ἀπέδιδε τὴν ἀποτυχία μᾶλλον σὲ ἠθικὴ ἢ ψυχικὴ ἀδυναμία παρά στὴν ἔλλειψη εὐφυΐας, γιὰ τὴν ἦταν φανερό ὅτι δὲν χρειαζόταν καὶ πολὺ μυαλό γιὰ νὰ πετύχει κανεὶς ἐπιχειρηματικὰ καί, ἀντίστροφα, ὅτι τὸ μυαλό ἀπὸ μόνο του δὲν ἐγγυόταν τὰ πλούτη, πολὺ περισσότερο τὶς «ὕγιεις» ἀπόψεις. Αὐτὸ δὲν σήμαινε ἀπαραιτήτως ἀντιδιανοητισμό, ἂν καὶ ὁ ἀντιδιανοητισμὸς ἦταν διάχυτος στὴ Βρετανία καὶ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἐπειδὴ οἱ ἐπιχειρηματικοὶ θρίαμβοι ὀφείλονταν κατὰ κανόνα σὲ ἀνθρώπους μετὰ χαμηλὴ μόρφωση, πού χρησιμοποιοῦσαν τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ τὸν κοινὸ

νοῦ. Ἐνῶς καὶ ὁ Ράσκιν ἀπηγοῦσε τὴν κοινὴ πεποιθὴση, ὅταν ὑποστήριζε ὅτι «οἱ ματαιόσχοιοι μεταφυσικοὶ μπερδεύουν πάντα τοὺς καλοὺς καὶ δραστήριους ἀνθρώπους καὶ ὑφαίνουσι ἰστοὺς ἀράχνης ἀνάμεσα στὰ λεπτότερα γρανάζια τῆς παγκόσμιας ἐπιχείρησης». Ὁ Σαμουήλ Σμάιλς τὰ εἶπε πιὸ ἀπλά: «Ἡ πείρα ποὺ συγκεντρώνει κανεὶς ἀπὸ τὰ βιβλία, ἂν καὶ συχνὰ πολὺτιμη, ἔχει χαρακτῆρα μάθησης· ἐνῶ ἡ πείρα ποὺ ἀποκτᾶ κανεὶς ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ζωὴ ἔχει χαρακτῆρα σοφίας· καὶ μιὰ μικρὴ ποσότης ἀπὸ τὴ δευτέρη ἀξίζει ἀπειρὸς περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἓνα μεγάλο ἀπόθεμα ἀπὸ τὴν πρώτη». ³¹

Ἄλλὰ ἦταν φανερὸ ὅτι ἡ ἀπλὴ ταξινομήση σὲ ἠθικὰ ἀνώτερους καὶ ἠθικὰ κατώτερους, ἂν καὶ ἐπαρκὴς γιὰ νὰ ἀντιδιαστέλλονται οἱ «εὐπόληπτοι» ἀπὸ τὴ μέθυση καὶ ἀκόλαστη μάζα τῶν ἐργαζομένων, γενικὰ δὲν ἐπαρκοῦσε πιά, ἐκτὸς γιὰ τὴ μικρομεσαία τάξη ποὺ ἀγωνίζονταν γιὰ νὰ ἀνυψωθεῖ κοινωνικὰ. Δὲν ἐπαρκοῦσε ἔστω καὶ μόνον ἐπειδὴ οἱ παλιὲς ἀρετὲς δὲν ἦταν πιά τόσο ὁρατὲς στοὺς πετυχημένους καὶ πλοῦσιους ἀστούς. Ἡ ἠθικὴ τῆς ἐγκράτειας καὶ τοῦ μόχθου πολὺ δύσκολα μποροῦσε νὰ ἀνιχνευθεῖ στοὺς πετυχημένους ἀμερικανοὺς ἑκατομμυριούχους τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ τοῦ 1870, ἡ ἀκόμα καὶ στὸν πλούσιο ἐργοστασιάρχῃ ποὺ εἶχε ἀποσυρθεῖ στὴν ὑπαιθρο γιὰ νὰ ζήσει στὴ σχόλη, καὶ ἀκόμα δυσκολότερα στοὺς εἰσοδηματίες συγγενεῖς τοῦ τελευταίου —δηλαδὴ σὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ τὸ ἰδανικὸ τους ἦταν, μὲ τὰ λόγια τοῦ Ράσκιν: «νὰ περάσουν [τὴ ζωὴ τους] σ' ἓναν εὐχάριστο κυματιστὸ κόσμο μὲ σίδηρο καὶ κάρβουνο παντοῦ ἀπὸ κάτω του. Σὲ κάθε τερπνὴ πλαγιὰ αὐτοῦ τοῦ κόσμου πρέπει νὰ ὑπάρχει ἓνα ὁμορφο ἀρχοντικὸ... ἓνα μετρίου μεγέθους πάρκο· ἓνας μεγάλος κῆπος καὶ θερμοκήπια· καὶ μιὰ ἀνετὴ ἄμαξα νὰ διαβαίνει ἀνάμεσα στοὺς θάμνους. Σ' αὐτὸ τὸ ἀρχοντικὸ θὰ ζήσουν... ὁ ἄγγλος τζέντλεμαν μὲ τὴν εὐγενικὴ γυναίκα του καὶ τὴν ὁμορφὴ οἰκογένειά του· αὐτὸς πάντα ἱκανὸς νὰ ἐξασφαλίζει τὸ μπουντουάρ καὶ τὰ χρυσαφικὰ γιὰ τὴ γυναίκα του, ὁμορφες βραδινὲς τουαλέτες γιὰ τίς κόρες του, κυνηγετικὰ ἄλογα γιὰ τοὺς γιούς του καὶ ἓναν ἰδιωτικὸ κυνηγότοπο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του στὴν ὄρεινὴ Σκοτία». ³²

Ἐτσι ἐξηγεῖται ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη σημασία τῶν ἐναλλακτικῶν θεωριῶν ποὺ μιλοῦσαν γιὰ βιολογικὴ ταξικὴ ὑπεροχὴ καὶ διαποτίζουν ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμο (Weltanschauung) τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ ἀνωτερότητα ἦταν ἀποτέλεσμα φυσι-

κῆς ἐπιλογῆς, μεταβιβαζόταν γενετικά (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ'). Ὁ ἀστὸς ἦταν, ἂν ὄχι ἓνα διαφορετικὸ εἶδος, πάντως μέλος μιᾶς ἀνώτερης φυλῆς, ἀντιπροσώπευε ἓνα ἀνώτερο στάδιο στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου, ἀντίθετα μὲ τὶς κατώτερες τάξεις, ποὺ παρέμεναν στὸ ἱστορικὸ ἢ πολιτισμικὸ ἰσοδύναμο τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἢ, τὸ πολὺ πολὺ, τῆς ἐφηβείας.

Ἔτσι, ἀπὸ τὸ ἀφεντικὸ ὡς τῆ φυλῆ τῶν ἀφεντικῶν ἡ ἀπόσταση δὲν ἦταν παρὰ ἓνα μικρὸ βῆμα. Τὸ δικαίωμα ὅμως τοῦ ἀστοῦ νὰ ἐξουσιάζει, ἡ ἀναμφισβήτητη ὑπεροχὴ του ὡς εἶδους, δὲν συνεπαγόταν μόνο τὴν κατωτερότητα τῶν ἄλλων, ἀλλά, στὴν ἰδανικὴ περίπτωσι, τὴν πρόθυμη ἀποδοχὴ τῆς κατωτερότητας, ὅπως στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἄντρα καὶ τὴ γυναῖκα (ποὺ καὶ πάλι περιέχει πολλοὺς συμβολισμοὺς γιὰ τὸ κοσμοεἶδωλο τοῦ ἀστοῦ). Οἱ ἐργάτες, ὅπως καὶ οἱ γυναῖκες, ὄφειλαν νὰ εἶναι ὑπάκουοι καὶ εὐχαριστημένοι. Ἄν παρ' ἐλπίδα δὲν ἦταν, ἡ αἰτία ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐκείνη ἡ κρίσιμη μορφή στὸ κοινωνικὸ σύμπαν τῆς ἀστικῆς τάξης, ὁ «ἐξωτερικὸς ὑποκινητής». Παρόλο ποὺ τίποτα δὲν ἦταν περισσότερο ἐξόφθαλμο ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ μέλη τῶν ἐργατικῶν σωματείων ἦταν κατὰ κανόνα οἱ καλύτεροι, οἱ εὐφυέστεροι, οἱ ἐπιδεξιότεροι ἐργάτες, ὁ μύθος τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑποκινητῆ, ποὺ μισοῦσε τὴ δουλειὰ καὶ ἐκμεταλλευόταν ἀφελεῖς ἀλλὰ εὐρωστούς ἐργάτες, ἦταν ἀκατάλυτος. «Ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἐργατῶν εἶναι ἀξιοθρήνητη», ἔγραφε ἓνας γάλλος διευθυντῆς ὀρυχείων τὸ 1869, καθὼς ἐτοιμαζόταν νὰ καταστείλει ἄγρια μιὰ ἀπεργία σὰν αὐτὲς γιὰ τὶς ὁποῖες τὸ Ζερμινάλ τοῦ Ζολὰ μᾶς ἔδωσε μιὰ ζωηρὴ εἰκόνα, «ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι εἶναι τυφλὰ ὄργανα ταραχοποιῶν».³³ Γιὰ νὰ ἀκριβολογήσουμε: ὁ μαχητικὸς ἐργάτης ἢ ὁ δυνητικὸς ἡγέτης τῶν ἐργατῶν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ «ταραχοποιός», γιατί δὲν ταίριαζε στὸ στερεότυπο τῆς ὑπακοῆς, τῆς ἀμβλύνοιας καὶ τῆς ἡλιθιότητος. Ὅταν, τὸ 1859, ἐννιά ἀπὸ τοὺς χρηστότερους ἀνθρακωρύχους τοῦ Σῆτον Ντέλαβαλ — «ὄλοι ἐχθροὶ τῶν οἰνοπνευματωδῶν, ἔξι ἀπὸ αὐτοὺς Πρωτόγονοι Μεθοδιστὲς καὶ δύο ἀπὸ τοὺς ἔξι τοπικοὶ ἱεροκῆρυκες» — στάλθηκαν γιὰ δύο μῆνες στὴ φυλακὴ ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἀπεργία στὴν ὁποία εἶχαν ἀντιταχθεῖ, ὁ διευθυντῆς τῶν ὀρυχείων ἦταν σαφέστατος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. «Ξέρω ὅτι εἶναι εὐυπόληπτοι καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τοὺς ἐκλείσα στὴ φυλακὴ. Εἶναι ἀνώφελο νὰ φυλακίζεις τοὺς ἀναίσθητους.»³⁴

Μια στάση σάν αυτή άντανακλουῖσε τὴ σταθερὴ ἀπόφαση νὰ ἀποκεφαλίζονται οἱ κατώτερες τάξεις, ὅσο δὲν ἀπέβαλλαν αὐθόρμητα τοὺς δυνητικούς ἡγέτες τοὺς ἀφήνοντάς τοὺς νὰ ἀπορροφηθοῦν ἀπὸ τὴ μικρομεσαία τάξη. Ἄλλὰ άντανακλουῖσε, ἐπίσης, ἕναν σημαντικὸ βαθμὸ αὐτοπεποιθήσης. Ἀπέχουμε πολὺ ἀπὸ τοὺς ἐργοστασιάρχες τῆς δεκαετίας τοῦ 1830, πὺ φοβόντουσαν συνεχῶς κάτι σάν ἐξεγέρσεις δούλων (βλ. Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων, παράθεμα στὴν ἀρχὴ τοῦ Κεφαλαίου ΙΑ'). Ὅταν οἱ ἐργοστασιάρχες μιλοῦσαν τώρα γιὰ τὸν κίνδυνο τοῦ κομμουνισμοῦ, πὺ ἐνέδρευε πίσω ἀπὸ κάθε περιστολὴ τοῦ ἀπόλυτου δικαιώματος τῶν ἐργοδοτῶν νὰ προσλαμβάνουν καὶ νὰ ἀπολύουν κατὰ βούληση, δὲν ἐννοοῦσαν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, παρὰ ἀπλῶς ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας καὶ τὸ δικαίωμα τῆς κυριαρχίας ἦταν ἀδιαίρετα καὶ ὅτι μιὰ ἀστική κοινωνία θὰ πῆγαινε κατὰ διαβόλου ἀπὸ τὴ στιγμή πὺ θὰ περιορίζε τὰ δικαιώματα τῆς ιδιοκτησίας.³⁵ Γι' αὐτὸ ἡ ἀντίδραση τοῦ φόβου καὶ τοῦ μίσους πῆρε διαστάσεις ὑστερίας, ὅταν τὸ φάσμα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης τάραξε καὶ πάλι τὴν αὐτοπεποίθηση τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου. Οἱ σφαγὲς τῶν Κομμουνάρων τοῦ Παρισιοῦ (βλ. Κεφάλαιο Θ') μαρτυροῦν τὴν ἔντασή της.

IV

Μιὰ τάξη ἀφεντικῶν; Ναι. Μιὰ ἄρχουσα τάξη; Ἐδῶ ἡ ἀπάντηση εἶναι πιὸ σύνθετη. Προφανῶς ἡ ἀστική τάξη δὲν ἦταν ἄρχουσα τάξη μὲ τὴν ἔννοια πὺ ἦταν ὁ παλαιοῦ τύπου μεγαλογαιοκτημόνας, στὸν ὁποῖο ἡ θέση του ἔδινε οὐσιαστικά, de jure ἢ de facto, τὴν κρατικὴ ἐξουσία πάνω στοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς του. Ὁ ἀστὸς δροῦσε κατὰ κανόνα μέσα σὲ ἕνα πλαίσιο κρατικῆς ἐξουσίας καὶ ὀργάνωσης πὺ δὲν ἦταν δικό του, τουλάχιστον ἔξω ἀπὸ τὰ κτίρια ὅπου κυριαρχοῦσε αὐτὸς («τὸ σπίτι μου εἶναι τὸ κάστρο μου»). Μόνον σὲ περιοχὲς πολὺ ἀπομακρυσμένες ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξουσία, ὅπως π.χ. σὲ ἀπομονωμένους οἰκισμοὺς ἀνθρακωρύχων, ἢ ἐκεῖ ὅπου τὸ ἴδιο τὸ κράτος ἦταν ἀδύναμο, ὅπως στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, μποροῦσαν τὰ «ἀφεντικά» νὰ κυβερνήσουν ἄμεσα, εἴτε ἐλέγχοντας τὶς τοπικὲς ἀρχές, εἴτε χάρη σὲ ιδιωτικούς στρατοὺς ὅπως ἦταν οἱ ἄνδρες τοῦ Πίνκερτον, εἴτε μὲ τὸ νὰ συσπειρώνονται σὲ ἐνοπλές ὁμάδες («ἐπαγρύπνησης») γιὰ νὰ

περιφρουρήσουν την «τάξη». Ἐξάλλου, στήν περιόδό μας, ἡ περίπτωση κρατῶν ὅπου ἡ ἀστική τάξη εἶχε ἀποκτήσει καί τυπικά τὸν πολιτικό ἔλεγχο, ἢ δὲν ἦταν ἀναγκασμένη νὰ τὸν μοιράζεται μὲ ἄλλες πολιτικές ἐλίτ, ἀποτελοῦσε ἀκόμα τὴν ἐξαιρεση. Στις περισσότερες χώρες ἡ ἀστική τάξη, ὅπως καὶ ἂν ὀρίζοταν, οὔτε ἔλεγγε οὔτε ἀσκοῦσε τὴν πολιτική ἐξουσία, ἐκτὸς ἴσως στὸ ἐπίπεδο τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης.

Ἐκεῖνο πού πράγματι ἀσκοῦσε ἦταν ἡ ἡγεμονία, καὶ ἐκεῖνο πού σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ καθόριζε ἦταν ἡ κρατική πολιτική. Δὲν ὑπῆρχε ἐναλλακτική λύση στὸν καπιταλισμὸ ὡς μέθοδο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, καὶ ἐκείνη τὴν περίοδο αὐτὸ συνεπαγόταν τόσο τὴν πραγματοποίηση τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ θεσμικοῦ προγράμματος τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης (μὲ τοπικὲς παραλλαγές), ὅσο καὶ τὴ ζωτική θέση τῆς ἴδιας τῆς ἀστικῆς τάξης στὸ κράτος. Ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς σοσιαλιστὲς ὁ δρόμος πρὸς τὸ θρίαμβο τοῦ προλεταριάτου περνοῦσε μέσα ἀπὸ ἓναν πλήρως ἀνεπτυγμένον καπιταλισμὸ. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 εἶχε φανεῖ γιὰ μιὰ στιγμή ὅτι ἡ κρίση τῆς μεταβατικῆς φάσης του (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, σ. 426) ἴσως ἀποδεικνυόταν καὶ ἡ τελειωτικὴ κρίση του, τουλάχιστον στήν Ἀγγλία. Ἀλλὰ στὴ δεκαετία τοῦ 1850 ἐγίνε ἀντιληπτὸ ὅτι μόλις τότε ἄρχιζε ἡ κυρίως περίοδος τῆς ἀκμῆς του. Ἦταν ἀκλόνητος στὸ προπύργιό του, τὴ Βρετανία, ἐνῶ στις ἄλλες χώρες φαινόταν ὅτι, παραδόξως, οἱ προοπτικὲς τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης ἐξαρτῶνταν περισσότερο παρὰ ποτὲ ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀστικῆς τάξης, ἐγχώριας ἢ ξένης, νὰ ὀδηγήσει σὲ θρίαμβο τὸν καπιταλισμὸ, ὁ ὁποῖος θὰ δημιουργοῦσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀνατροπὴ του. Ἀπὸ μιὰ ἄποψη, τόσο ὁ Μάρξ, πού χαιρέτησε τὴ βρετανικὴ κατάκτηση τῆς Ἰνδίας καὶ τὴν ἀμερικανικὴν κατάκτηση τοῦ μισοῦ Μεξικοῦ ὡς ἱστορικὰ προοδευτικὲς ἐξελίξεις ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ὅσο καὶ τὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα στὸ Μεξικὸ ἢ τὴν Ἰνδία, πού ἐπιδίδωκαν τὴ συμμαχία μὲ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἢ μὲ τὴ βρετανικὴ διοίκηση ἐναντίον τῶν ἀντιδραστικῶν δυνάμεων τῆς πατρίδας τους (βλ. Κεφάλαιο Ζ'), ἀναγνώριζαν τὴν ἴδια παγκόσμια κατάσταση. Ὅσο γιὰ τοὺς ἰθύνοντες τῶν συντηρητικῶν, ἀντιαστικῶν καὶ ἀντιφιλελεύθερων καθεστώτων τῆς Εὐρώπης, εἴτε στὴ Βιέννη, εἴτε στὸ Βερολίνο, εἴτε στήν Ἀγία Πετρούπολη, ἀναγνώριζαν, ἔστω καὶ ἀπρόθυμα, ὅτι ἡ ἐναλλακτικὴ λύση στήν καπιταλιστικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἦταν ἡ ὀπισθοδρομικότητα

και η συνακόλουθη καχεξία. Το πρόβλημά τους ήταν πώς να υποθάλψουν τον καπιταλισμό και μαζί του την αστική τάξη χωρίς να αποκτήσουν αστικοφιλελεύθερα καθεστώτα. Η άπλη απόρριψη της αστικής κοινωνίας και των ιδεών της δεν αποτελούσε πια βιώσιμη λύση. Η μόνη όργάνωση που έπιχείρησε ανοιχτά και χωρίς διακρίσεις να αντισταθεί σ' αυτή την κοινωνία, η Καθολική Έκκλησία, δεν κατόρθωσε παρά να απομονωθεί. Ο Σύλλαβος Πλανών του 1864 (βλ. σ. 165) και η Σύνοδος του Βατικανού έδειξαν, απορρίπτοντας καθετί που χαρακτήριζε τα μέσα του 19ου αιώνα, ότι βρίσκονταν ολοκληρωτικά σέ άμυνα.

Στη δεκαετία του 1870 αυτό το ουσιαστικό μονοπώλιο του αστικού προγράμματος (στις «φιλελεύθερες» μορφές του) άρχισε να κλονίζεται. Άλλά στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα δεν αντιμετώπιζε σχεδόν καμιά πρόκληση. Στις οικονομικές υποθέσεις, ακόμα και οι άπολυταρχικοί ήγεμόνες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης άναγκάστηκαν να καταργήσουν τη δουλοπαροικία και να διαλύσουν τον παραδοσιακό μηχανισμό του κρατικού οικονομικού έλέγχου και των συντεχνιακών προνομίων. Στις πολιτικές υποθέσεις άναγκάστηκαν να ζητήσουν σανίδα σωτηρίας ή τουλάχιστον να συμβιβαστούν με τους πιό μετριοπαθείς από τους φιλελεύθερους άστους και, έστω εικονικά, τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς που ήθελε η φιλελεύθερη αστική τάξη. Πολιτισμικά, το αστικό ύφος ζωής έπικράτησε πάνω στο άριστοκρατικό, άν όχι για άλλο λόγο, τουλάχιστον έπειδή η παλιά άριστοκρατία άποσύρθηκε σχεδόν γενικά από τον κόσμο της κουλτούρας (όπως έννοούσαν τώρα αυτό τον όρο): οι άριστοκράτες έγιναν, άν δεν ήταν ήδη, οι «βάρβαροι» του Ματθαίου Άρνολντ (1822-1888). Μετά το 1850, δύσκολα θα βρούμε βασιλιάδες που να ήταν μεγάλοι προστάτες των τεχνών, εκτός από τρελούς όπως ο Λουδοβίκος Β' της Βαυαρίας (1864-86), η εύγενείς που να ήταν μεγάλοι συλλέκτες έργων τέχνης, εκτός από μερικούς εκκεντρικούς.* Πριν από το 1848, οι βεβαιότητες της αστικής τάξης μετριάζονταν από το φόβο της κοινωνικής επανάστασης. Μετά το 1870, ύπονομεύτηκαν και πάλι, και ένας από τους σημαντικούς λόγους ήταν ο φόβος των άνα-

* Το ρωσικό άυτοκρατορικό μπαλέτο είναι ίσως μιá εξαίρεση: άλλά, κατά παράδοση, οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη των δυναστειών και τους χορευτές ή χορεύτριές τους δεν περιορίζονταν στο χώρο της τέχνης.

πτυσσόμενων κινημάτων τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἄλλὰ στὴν ἐνδιάμεση περίοδο ὁ θρίαμβος τῆς ἀστικῆς τάξης φαινόταν ἀναμφισβήτητος καὶ ὀλοσχερής. Ἡ ἐποχὴ, ὅπως ἔκρινε ὁ Βίσμαρκ (ποῦ δὲν ἔτρεφε καμιά συμπάθεια γιὰ τὴν ἀστικὴ κοινωνία), ἦταν μιὰ ἐποχὴ «ὕλικῶν συμφερόντων». Τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα ἦταν μιὰ «στοιχειακὴ δύναμη». «Πιστεύω ὅτι ἡ ἐνίσχυση τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα στὴν ἐγχώρια ἀνάπτυξη προχωρεῖ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀνακοπεῖ.»³⁶ Ἄλλὰ τί ἀντιπροσώπευε αὐτὴ ἡ στοιχειακὴ δύναμη ἐκείνη τὴν περίοδο, ἂν ὄχι τὸν καπιταλισμὸ καὶ τὸν κόσμο ποῦ φτιάχτηκε ἀπὸ καὶ γιὰ τὴν ἀστικὴ τάξη; ✓

ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἀριστοκρατία μας εἶναι πιὸ ὁμορφη (πιὸ δύσμορφη σύμφωνα μὲ τὸν Κινέζο ἢ τὸν Νέγρο) ἀπὸ τὶς μεσαῖες τάξεις, ἐπειδὴ ἔχει τὶς ἐκλεκτότερες γυναῖκες· ἀλλὰ ὦ, τί αἴσχος πού εἶναι τὰ πρωτοτόκια, ἀφοῦ καταστρέφουν τὴ Φυσικὴ Ἐπιλογή.

ΚΑΡΟΛΟΣ ΔΑΡΒΙΝΟΣ, 1864¹

Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι οἱ ἄνθρωποι θέλουν νὰ δείξουν πόσο ἐξυπνοὶ νομίζουν πὼς εἶναι μὲ τὸ βαθμὸ χειραφέτησής τους ἀπὸ τὴ Βίβλο καὶ τὴν Κατήχηση.

F. ΣΕΪΧΑΪΒΑΧ, ἀναφερόμενος στὴ δημῶδη λογοτεχνία, 1863²

Ὁ Τζὼν Στιούαρτ Μιλ δὲν μπορεῖ νὰ μὴ φτάσει ὡς τὸ σημεῖο νὰ ζητήσει δικαίωμα ψήφου γιὰ τὸν Νέγρο —καὶ τὴ γυναῖκα. Τέτοια συμπεράσματα εἶναι τὰ ἀναπόφευκτα ἀποτελέσματα τῶν ἀξιωματῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεκίνησε... [καὶ ἡ] εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή [τους].

Anthropological Review, 1866³

I

Ἡ ἀστική κοινωνία στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν γεμάτη αὐτοπεποιθὴση καὶ περηφάνια γιὰ τὶς κατακτήσεις τῆς. Σὲ κανένα πεδίο τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας δὲν ἦταν αὐτὸ περισσότερο ἔντονο ἀπὸ ὅσο στὴν προαγωγή τῆς γνώσης, στὴν «ἐπιστήμη». Οἱ μορφωμένοι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν ἦταν ἀπλῶς περήφανοι γιὰ τὶς ἐπιστῆμες τους, ἀλλὰ καὶ ἔτοιμοι νὰ ὑποτάξουν σ' αὐτὲς ὅλες τὶς ἄλλες μορφές πνευματικῆς δραστηριότητος. Τὸ 1861 ὁ στατιστικολόγος καὶ οἰκονομολόγος Κουρνὸ παρατήρησε ὅτι «ἡ πίστη στὴ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια ἔχει ἀτονήσει σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε οὔτε τὸ κοινὸ οὔτε οἱ ἀκαδημίες ἔχουν πιά διάθεση νὰ παραλάβουν ἢ νὰ καλωσορίσουν ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἐκτὸς ὡς προϊόντα καθαρῆς ἐλλογιμότητος ἢ ἱστορικῆς φιλοπεριέργειας».⁴ Καὶ πράγματι, δὲν ἦταν εὐνοϊκὴ περίοδος γιὰ τοὺς φιλοσόφους. Ἀκόμα καὶ στὸ παραδοσιακὸ φυτώριό τους,

τῆ Γερμανία, δὲν ὑπῆρχε κανένας ἄξιος νὰ διαδεχτεῖ τὶς μεγάλες μορφές τοῦ παρελθόντος. Ὡς καὶ ὁ Χέγκελ, τὸν ὁποῖο ὁ γάλλος πρῶην θαυμαστής του Ἰππόλυτος Ταῖν (1828-1893) θεωροῦσε πιά ἓνα ἀπὸ τὰ «ξεφουσκωμένα ἀερόστατα» τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, ἔγινε παλιομοδίτικος στὴν ἴδια τὴν πατρίδα του, καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ἀντιμετώπιζαν «οἱ πληκτικοί, ἐπηρμένοι καὶ ἀσήμαντοι ἐπίγονοι ποὺ δίνουν τὸν τόνο στὸ μορφωμένο γερμανικὸ κοινὸν» παρακίνησε στὴ δεκαετία τοῦ 1860 τὸν Μάρξ νὰ δηλώσει δημόσια ὅτι εἶναι μαθητὴς αὐτοῦ τοῦ μεγάλου στοχαστῆ.⁵ Οἱ δύο κυρίαρχες τάσεις στὴ φιλοσοφία ὑποτάσσονταν ἐκούσια στὴν ἐπιστήμη: ὁ γαλλικὸς θετικισμὸς, συνυφασμένος μὲ τὴ σχολὴ τοῦ περιέργου Αὐγούστου Κόντ, καὶ ἡ βρετανικὴ ἐμπειριοκρατία, συνδεδεμένη μὲ τὸν Τζῶν Στιούαρτ Μίλ, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε ἐκεῖνο τὸν μέτριο στοχαστῆ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιρροὴ ἦταν τότε μεγαλύτερη ἀπὸ ὅποιουδήποτε ἄλλου σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο: τὸν Χέρμπερτ Σπένσερ (1820-1903). Ἡ διπλὴ βάση τῆς «θετικῆς φιλοσοφίας» τοῦ Κόντ ἦταν τὸ ἀμετάβλητο τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τὸ ἀνέφικτο τῆς ἄπειρης καὶ ἀπόλυτης γνώσης. Στὸ βαθμὸ ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς «θρησκείας τῆς ἀνθρωπότητας» τοῦ Κόντ (μιᾶς μᾶλλον ἐκκεντρικῆς αἵρεσης), ὁ θετικισμὸς κατέληξε νὰ μὴν εἶναι σχεδὸν τίποτα περισσότερο ἀπὸ φιλοσοφικὴ δικαιολόγησις τῆς καθιερωμένης μεθόδου τῶν πειραματικῶν ἐπιστημῶν. Παρομοίως, γιὰ τοὺς περισσότερους συγχρόνους ὁ Μίλ ἦταν, πάλι μὲ τὰ λόγια τοῦ Ταῖν, ὁ ἀνθρωπος ποὺ ξανάνοιξε «τὸν παλιὸ καλὸ δρόμο τῆς ἐπαγωγῆς καὶ τοῦ πειράματος». Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἄποψη ὑπονοοῦσε, ἢ μᾶλλον προϋπέθετε ρητὰ στὴν περίπτωσις τοῦ Κόντ καὶ τοῦ Σπένσερ, μιὰ ἱστορικὴ ἀντίληψις γιὰ τὴν ἐξελικτικὴ πρόοδο. Ἡ θετικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ μέθοδος ἦταν (ἢ ἐπρόκειτο νὰ εἶναι) ὁ θρίαμβος τοῦ τελευταίου τῶν σταδίων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ περάσει ἡ ἀνθρωπότητα — μὲ τὴν ὀρολογία τοῦ Κόντ, τὸ θεολογικὸ, τὸ μεταφυσικὸ καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ. Τὸ στάδιο αὐτό, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα, εἶχε τοὺς δικούς του θεσμούς, τῶν ὁποίων ἡ κατάλληλη ἔκφρασις, ὅπως τουλάχιστον συμφωνοῦσαν ὁ Μίλ καὶ ὁ Σπένσερ, ἦταν ὁ φιλελευθερισμὸς (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια). Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ χωρὶς νὰ ὑπερβάλλει ὅτι, σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψιν, ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης ἔκανε τὴ φιλοσοφία περιττὴ ἢ τὴν ὑποβίβαζε σὲ ἓνα εἶδος θεωρητικοῦ ἐργαστηρίου, ἐπικουρικοῦ γιὰ τὸν ἐπιστήμονα.

Ἐξάλλου, μὲ τὴν τόση ἐμπιστοσύνη ποὺ ὑπῆρχε γιὰ τὶς μεθόδους τῆς ἐπιστήμης, δὲν προξενεῖ κατάπληξη τὸ γεγονός ὅτι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα οἱ μορφωμένοι ἄνθρωποι ἐντυπωσιάζονταν ἀφάνταστα ἀπὸ τὶς κατακτήσεις τῆς. Μερικὲς φορές μάλιστα ἔτειναν νὰ πιστέψουν ὅτι αὐτὲς οἱ κατακτήσεις δὲν ἦταν μόνον ἐντυπωσιακές, ἀλλὰ καὶ ὀριστικές. Ὁ Οὐίλλιαμ Τόμσον ἢ Λόρδος Κέλβιν, ὁ διάσημος φυσικός, πίστευε ὅτι ὅλα τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς φυσικῆς εἶχαν λυθεῖ καὶ ἀπέμενε νὰ διευθετηθοῦν μόνο κάποια δευτερεύοντα προβλήματα. Ὅπως ξέρουμε σήμερα, βρισκόταν σὲ τεράστια πλάνη.

Ὡστόσο, ἂν αὐτὸ τὸ λάθος ἦταν σημαντικό, ἦταν καὶ κατανοητό. Στὴν ἐπιστήμη, ὅπως καὶ στὴν κοινωνία, ὑπάρχουν ἐπαναστατικὲς καὶ μὴ ἐπαναστατικὲς περίοδοι καί, ἐνῶ ὁ 20ὸς αἰῶνας εἶναι ἐπαναστατικὸς καὶ στοὺς δύο τομεῖς, σὲ βαθμὸ μάλιστα ἀκόμα μεγαλύτερο ἀπὸ ὅσο ἡ «ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων» (1789-1848), ἡ περίοδος μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται αὐτὸ τὸ βιβλίο δὲν ἦταν ἐπαναστατικὴ σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς δύο (μὲ ὀρισμένες ἐξαιρέσεις). Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ εὐφυεῖς καὶ ἱκανοὶ ἄνθρωποι ποὺ ἐμφοροῦνταν ἀπὸ συμβατικὲς ιδέες πίστευαν ὅτι ἡ κοινωνία ἢ ἡ ἐπιστήμη εἶχαν λύσει ὅλα τὰ προβλήματα, ἂν καὶ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις, ὅπως π.χ. σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴ βασικὴ δομὴ τῆς οἰκονομίας καὶ τὴ βασικὴ δομὴ τοῦ σύμπαντος, μερικὸ ἀπὸ τοὺς ἀξιολογότερους θεωροῦσαν ὅτι ὅλα τὰ σημαντικότερα εἶχαν λυθεῖ. Σημαίνει, ὅμως, ὅτι τέτοιοι ἄνθρωποι δὲν εἶχαν σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ποῦ κατευθύνονταν ἢ ἔπρεπε νὰ κατευθυνθοῦν, οὔτε γιὰ τὶς θεωρητικὲς ἢ πρακτικὲς μεθόδους μὲ τὶς ὁποῖες θὰ ἔφταναν ἐκεῖ. Κανένας δὲν ἀμφισβητοῦσε ὅτι ἡ πρόοδος, ὑλικὴ καὶ πνευματικὴ, ἦταν γεγονός, ἀφοῦ ἦταν τόσο ὀφθαλμοφανὴς ὥστε κανένας νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ. Ἡ πρόοδος ἦταν ἡ κυρίαρχη ἔννοια τῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ ὑπῆρχε μιὰ ἀρκετὰ θεμελιακὴ διάσταση ἀνάμεσα σὲ ὅσους πίστευαν ὅτι θὰ ἦταν λίγο πολὺ συνεχῆς καὶ γραμμικὴ καὶ ἐκείνους ποὺ ἤξεραν (ὅπως ὁ Μάρξ) ὅτι δὲν ἦταν δυνατόν παρὰ νὰ εἶναι ἀσυνεχῆς καὶ ἀντιφατικὴ. Ἀμφιβολίες μποροῦσαν νὰ προκύψουν μόνο γιὰ ζητήματα γούστου, θὰ λέγαμε, ὅπως ἡ καλὴ συμπεριφορὰ καὶ ἡ ἠθικὴ, ὅπου ἡ ἀπλὴ ποσοτικὴ συσσώρευση δὲν ἀποτελοῦσε πυξίδα. Δὲν γεννιόταν ἀμφιβολία ὅτι τὸ 1860 οἱ ἄνθρωποι ἤξεραν περισσότερα παρὰ ποτὲ πρὶν, ἀλλὰ τὸ κατὰ πόσο ἦταν «καλύτεροι» δὲν μποροῦσε νὰ ἀποδειχθεῖ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Αὐτὰ τὰ ζητήματα, ὅμως, ἀπα-

σχολοῦσαν τοὺς θεολόγους (τῶν ὁποίων τὸ πνευματικὸ κῦρος δὲν ἦταν μεγάλο), τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς καλλιτέχνες (οἱ ὅποιοι ἔχαιραν θαυμασμοῦ, ἀλλὰ κάπως μὲ τὸν τρόπο πού οἱ πλούσιοι θαυμάζουν τὰ διαμάντια πού μποροῦν νὰ ἀγοράσουν στὶς γυναῖκες τους) καὶ ὄσους ἀσχοῦσαν κοινωνικὴ κριτικὴ ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ ἢ τὰ δεξιὰ, γιατί δὲν τοὺς ἄρεσε ἡ κοινωνία στὴν ὁποία ζοῦσαν ἢ πρὸς τὴν ὁποία τοὺς ἔσπρωχναν. Τὸ 1860 ὅλοι αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν μειονότητα μεταξὺ τῶν μορφωμένων πού ἐξέφραζαν δημόσια τὴ γνώμη τους.

Παρόλο πού ἡ μαζικὴ πρόοδος ἦταν ὀρατὴ σὲ ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ, ἔμοιαζε ἀδιαμφισβήτητο ὅτι μερικοὶ ἦταν πιὸ προχωρημένοι, μερικοὶ πιὸ ὀλοκληρωμένοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἔτσι, ἡ φυσικὴ ἔδειχνε πιὸ ὠριμὴ ἀπὸ τὴ χημεία καὶ εἶχε ἤδη ἀφήσει πίσω της τὸ στάδιο τῆς ὀρητικῆς, ἐκρηκτικῆς προόδου, στὸ ὁποῖο ὀλοφάνερα βρισκόταν ἀκόμα ἡ τελευταία. Ἡ χημεία μὲ τὴ σειρά της, ἀκόμα καὶ ἡ «ὀργανικὴ χημεία», ἦταν σημαντικὰ πιὸ προηγμένη ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες τῆς ζωῆς, πού μόλις τώρα ἔδειχναν νὰ ἐξορμοῦν γιὰ θεαματικὲς κατακτήσεις. Πράγματι, ἂν κάποια ἐπιστημονικὴ θεωρία ἀντιπροσώπευε τὶς προόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὴν περίοδό μας καὶ ἀναγνωριζόταν ὡς ζωτικὴ, ἦταν ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης, καὶ ἂν κάποια μορφή κυριαρχοῦσε στὴν εἰκόνα τῆς κοινῆς γνώμης γιὰ τὴν ἐπιστήμη, ἦταν ἡ τραχιὰ καὶ κάπως πιθηκοειδῆς φυσιογνωμία τοῦ Κάρολου Δαρβίνου (1809-1882). Ὁ παράξενος, ἀφηρημένος καὶ λογικὰ ἐξωπραγματικὸς κόσμος τῶν μαθηματικῶν φαινόταν κάπως ἀπομονωμένος, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ πλατὺ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ κοινό, ἴσως περισσότερο ἀπομονωμένος ἀπὸ ἄλλοτε, ἀφοῦ ὁ κύριος σύνδεσμός του μὲ τὸν «ἐξω κόσμο», ἡ φυσικὴ (μέσω τῆς τεχνολογίας), ἔδειχνε σ' αὐτὴ τὴ φάση νὰ ἔχει μικρότερη σχέση μὲ τὶς πιὸ προχωρημένες καὶ τολμηρὲς ἀφαιρέσεις του ἀπὸ ὅσο στὶς μεγάλες μέρες τῆς κατασκευῆς μιᾶς οὐράνιας μηχανικῆς. Ὁ μαθηματικὸς λογισμὸς, χωρὶς τὸν ὁποῖο θὰ ἦταν ἀδιανόητες οἱ ἐπιτεύξεις τῆς μηχανολογίας καὶ τῶν ἐπικοινωνιῶν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, βρισκόταν ἀκόμα πολὺ πιὸ πίσω ἀπὸ τὰ προωθημένα μαθηματικά. Ἴσως ὁ χαρακτηριστικότερος ἀντιπρόσωπος τῶν τελευταίων ἦταν ὁ μεγαλύτερος μαθηματικὸς τῆς περιόδου, ὁ Γκέοργκ Μπέρνχαρντ Ρήμαν (1826-1866). Ἡ διατριβὴ του ἐπὶ καθηγεσία *Περὶ τῶν ὑποθέσεων στὶς ὀποῖες στηρίζεται ἡ γεωμετρία* (γράφτηκε τὸ 1854, δημοσιεύτηκε τὸ

1868) δὲν μπορεῖ νὰ παραλειφθεῖ ἀπὸ μιὰ συζήτηση γιὰ τὴν ἐπιστήμη τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως δὲν μποροῦν νὰ παραλειφθοῦν οἱ Ἀρχές τοῦ Νεύτωνα ἀπὸ μιὰ συζήτηση γιὰ τὴν ἐπιστήμη τοῦ 17ου αἰώνα. Ἔβαλε τὰ θεμέλια τῆς τοπολογίας, τῆς διαφορικῆς γεωμετρίας τῶν πολύφυλλων ἐπιφανειῶν, τῆς θεωρίας τοῦ χωρόχρονου καὶ τῆς βαρύτητας. Ὁ Ρήμαν ὀραματίστηκε ἀκόμα καὶ μιὰ θεωρία τῆς φυσικῆς συμβιβάσιμη μὲ τὴ σημερινὴ κβαντικὴ θεωρία. Ὡστόσο, αὐτὲς καθὼς καὶ ἄλλες ἐξαιρετικὰ πρωτότυπες μαθηματικὲς ἀνακαλύψεις δὲν ἀξιοποιήθηκαν ὥσπου νὰ ἀρχίσει, στὸ τέλος τοῦ αἰώνα, ἡ νέα ἐπαναστατικὴ περίοδος τῆς φυσικῆς.

Ἄλλὰ σὲ καμιά ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες δὲν φαινόταν νὰ ὑπάρχει σοβαρὴ ἀβεβαιότητα γιὰ τὴ γενικὴ κατεύθυνση τῶν γνώσεων ἢ γιὰ τὸ βασικὸ ἐννοιολογικὸ ἢ μεθοδολογικὸ πλαίσιο τῆς προόδου τους. Οἱ ἀνακαλύψεις ἦταν ἄφθονες, οἱ θεωρίες μερικὲς φορές νεωτεριστικὲς, ἀλλὰ, θὰ λέγαμε, ὄχι ἀπροσδόκητες. Ἀκόμα καὶ ἡ δαρβίνεια θεωρία τῆς ἐξέλιξης ἦταν ἐντυπωσιακὴ ὄχι ἐπειδὴ ἡ ἔννοια τῆς ἐξέλιξης ἦταν καινούρια —στὴν πραγματικότητα ἦταν οἰκεία ἀπὸ δεκαετίες— ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔδινε γιὰ πρώτη φορὰ ἓνα ἱκανοποιητικὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν εἰδῶν, καὶ τὸ ἔκανε μὲ ὄρους ποὺ ἦταν πέρα γιὰ πέρα οἰκεῖοι ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς μὴ ἐπιστήμονες, ἀφοῦ ἀπηχοῦσαν τὴν πιὸ γνώριμη ἔννοια τῆς φιλελεύθερης οἰκονομίας: τὸν ἀνταγωνισμό. Μάλιστα, πολλοὶ κορυφαῖοι ἐπιστήμονες χρησιμοποιοῦσαν μιὰ ὀρολογία ποὺ διευκόλυνε —μερικὲς φορές σὲ ὑπέροτρο βαθμὸ— τὴν ἐκλαίκευσή τους: ὁ Δαρβίνος, ὁ Παστέρ, οἱ φυσιολόγοι Κλώντ Μπερνάρ (1813-1878) καὶ Ροῦντολφ Φίρχοφ (1821-1902), ὁ Χέλμχολτς (1821-1894) (βλ. σ. 269), γιὰ νὰ μὴ ἀναφέρουμε φυσικοὺς ὅπως ὁ Οὐίλλιαμ Τόμσον (Λόρδος Κέλβιν). Τὰ βασικὰ μοντέλα ἢ «ὑποδείγματα» τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν φαινόταν πάγια, ἂν καὶ μερικοὶ μεγάλοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Τζέιμς Κλάρκ Μάξγουελ (1831-1879), διατύπωσαν τὶς δικὲς τους παραλλαγὰς μὲ μιὰ ἐνστικτώδη περίσκεψη ποὺ τὶς ἔκανε συμβιβάσιμες μὲ μεταγενέστερες θεωρίες, βασισμένες σὲ πολὺ διαφορετικὰ μοντέλα.

Στὸ χῶρο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν σπάνιζαν οἱ παθιασμένες καὶ μπερδεμένες διαμάχες ποὺ ξεσποῦν ὅταν ὑπάρχει σύγκρουση ὄχι διαφορετικῶν ὑποθέσεων, ἀλλὰ διαφορετικῶν τρόπων ἀντιμετώπισης τοῦ ἴδιου προβλήματος, π.χ. ὅταν ἡ μία πλευρὰ προτείνει ὄχι ἀπλῶς

μια διαφορετική απάντηση, αλλά μια απάντηση που ή άλλη πλευρά θεωρεί ανεπίτρεπτη ή «αδιανόητη». Μια τέτοια σύγκρουση ξέσπασε στον απόμακρο μικρόκοσμο τῶν μαθηματικῶν, ὅταν ὁ Λ. Κρόνεκερ (1823-1891) ἐπιτέθηκε ἄγρια στους Κ. Βάιερστρας (1815-1897), Ρ. Ντέντεκιντ (1831-1916) καὶ Γ. Κάντορ (1845-1918) πάνω στο ζήτημα τῶν μαθηματικῶν τοῦ ἀπείρου. Τέτοιες μεθοδολογικὲς διαμάχες (Methodenstreite) δίχαζαν τὸν κόσμο τῶν κοινωνιολόγων, ἀλλὰ ὅταν ἐπεκτείνονταν στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες — ἀκόμα καὶ στὶς βιολογικὲς, γύρω ἀπὸ τὸ εὐαίσθητο θέμα τῆς ἐξέλιξης — ἀντανακλούσαν μᾶλλον τὴν παρείσφρηση ἰδεολογικῶν προτιμήσεων παρὰ ἕναν ἐπαγγελματικὸ διάλογο. Δὲν ὑπάρχει πειστικὸς ἐπιστημονικὸς λόγος γιατί δὲν ὑπῆρχαν τέτοιες διαμάχες. Ἔτσι, ὁ τυπικότερος μεσοβικτωριανὸς ἐπιστήμονας, ὁ Οὐίλλιαμ Τόμσον ἢ Λόρδος Κέλβιν (τυπικὸς ἐπειδὴ συνδύαζε μεγάλη, ἂν καὶ συμβατικὴ, θεωρητικὴ δύναμη, ἀπίστευτη τεχνολογικὴ γονιμότητα* καὶ συνακόλουθη ἐπιχειρηματικὴ ἐπιτυχία), σίγουρα δὲν ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι τὰ μαθηματικὰ πού χρησιμοποιήσε ὁ Κλάρκ Μάξγουελ στὴν ἠλεκτρομαγνητικὴ θεωρία τοῦ φωτός, τὴν ὁποία πολλοὶ θεωροῦν ἀφετηρία τῆς σύγχρονης φυσικῆς. Ὡστόσο, καθὼς νόμιζε (λανθασμένα) ὅτι μποροῦσε νὰ τὰ μεταφράσει στὰ δικά του ἐφαρμοσμένα μαθηματικὰ, δὲν στράφηκε ἐναντίον τους. Ὁ Τόμσον πάλι ἔδειξε πρὸς ἱκανοποίησή του ὅτι, μὲ βάση τοὺς γνωστοὺς φυσικοὺς νόμους, ὁ ἥλιος δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει ἡλικία μεγαλύτερη ἀπὸ πεντακόσια ἑκατομμύρια χρόνια καί, συνεπῶς, τὰ χρονικὰ περιθώρια πού ἀπαιτοῦσε ἡ γεωλογικὴ καὶ βιολογικὴ ἐξέλιξη πάνω στὴ γῆ ἦταν ἀδύνατον νὰ ὑπῆρξαν. (Σὰν καλὸς χριστιανὸς πού ἦταν, μὲ τὴ συμβατικὴ ἔννοια, χαιρέτισε αὐτὸ τὸ συμπέρασμα.) Πράγματι, σύμφωνα μὲ τὴ φυσικὴ τοῦ 1864, εἶχε δίκιο: μόνον ἡ ἀνακάλυψη ἄγνωστων τότε πηγῶν πυρηνικῆς ἐνέργειας ἐπέτρεψε στοὺς φυσικοὺς νὰ ὑποθέσουν μιὰ πολὺ μεγαλύτερη ἡλικία γιὰ τὸν ἥλιο καί, ἐπομένως, γιὰ τὴ γῆ. Ἀλλὰ ὁ Τόμσον δὲν ἀναρωτήθηκε μήπως ἡ φυσικὴ του ἦταν ἀτελής, ἀφοῦ ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν παραδεκτὴ γεωλογία, καὶ οἱ γεωλόγοι ἀπλῶς συνέχισαν τὸ ἔργο τους, χωρὶς νὰ δώ-

* Ὁ δρ. S. Zienau μοῦ ὑπενθυμίζει ὅτι «δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνα ἠλεκτρικὸ ὄργανο μέτρησης στὴν προηλεκτρονικὴ ἐποχὴ, στὴν τηλεγραφία, στὴ σιδηροδρομικὴ σηματοδότηση, στὰ ταχυδρομεῖα καὶ στοὺς σταθμοὺς παραγωγῆς ἐνέργειας, πού νὰ μὴν ὀφείλει κάτι στὸν Τόμσον».

σουν σημασία στη φυσική. Ἡ διαμάχη θὰ μπορούσε λοιπὸν νὰ μὴν εἶχε ὑπάρξει, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν παραπέρα ἐξέλιξη καὶ τῶν δύο ἐπιστημῶν.

Ἔτσι λοιπὸν, ἡ ἐπιστήμη προχωροῦσε πάνω στὶς δικές της πνευματικές σιδηροτροχιές, καὶ ὅλα ἔδειχναν ὅτι ἡ παραπέρα πρόοδος της, ὅπως ἡ πρόοδος τῶν ἰδίων τῶν σιδηροδρόμων, ἀνοίγε τὴν προοπτικὴ νὰ ἐγκατασταθοῦν περισσότερες σιδηροδρομικὲς γραμμὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου σὲ νέα ἐδάφη. Οἱ οὐρανοὶ φαίνονταν νὰ μὴν περιέχουν παρὰ λίγα πράγματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐκπλήξουν τοὺς παλιότερους ἀστρονόμους, ἂν ἐξαίρεσουμε ἓνα πλῆθος ἀπὸ νέες παρατηρήσεις, ποὺ ἔγιναν ἐφικτὲς χάρις σὲ ἰσχυρότερα τηλεσκόπια καὶ ὄργανα μέτρησης (καὶ τὰ δύο κυρίως γερμανικὲς ἐφευρέσεις),* ἀλλὰ καὶ τὴ χρῆση τῆς νέας τεχνικῆς τῆς φωτογραφίας, καθὼς καὶ τῆς φασματοσκοπικῆς ἀνάλυσης· ἡ τελευταία ἐφαρμόστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ φῶς τῶν ἄστρων τὸ 1861 καὶ ἔμελλε νὰ ἀποδειχτεῖ ἓνα τρομερὰ ἀποτελεσματικὸ ἐρευνητικὸ ἐργαλεῖο.

Ἡ φυσικὴ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ραγδαῖα τὸν προηγούμενο μισὸ αἰῶνα, ὅταν φαινόμενα ἐκ πρώτης ὄψεως ἀνόμοια, ὅπως ἡ θερμότητα καὶ ἡ ἐνέργεια, ἐνοποιήθηκαν χάρις στοὺς νόμους τῆς θερμοδυναμικῆς, ἐνῶ ὁ ἠλεκτρισμὸς, ὁ μαγνητισμὸς, ἀκόμα καὶ τὸ φῶς, συνέκλιναν πρὸς ἓνα ἐνιαῖο ἀναλυτικὸ μοντέλο. Ἡ θερμοδυναμικὴ δὲν σημείωσε σημαντικὴ πρόοδο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου μας, ἂν καὶ ὁ Τόμσον ὀλοκλήρωσε, τὸ 1851, τὴ διαδικασία συμφιλίωσης τῶν νέων θεωρητικῶν ἀρχῶν τῆς θερμότητας μὲ τὶς παλιότερες τῆς μηχανικῆς (Τὸ δυναμικὸ ἰσοδύναμο τῆς θερμότητας). Τὸ ἀξιοσημείωτο μαθηματικὸ μοντέλο τῆς ἠλεκτρομαγνητικῆς θεωρίας τοῦ φωτός, ποὺ διατυπώθηκε τὸ 1862 ἀπὸ τὸν πρόδρομο τῆς σημερινῆς θεωρητικῆς φυσικῆς, τὸν Τζέιμς Κλάρκ Μάξγουελ, ἦταν βαθὺ στὴ σύλληψη ἀλλὰ καὶ πρόσφορο σὲ μετεξέλιξη. Ἄφηνε ἀνοιχτὸ τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀνακάλυψη

* Ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1890, τὸ τηλεσκόπιο τοῦ Ἰωσήφ Φράουνχοφερ (1787-1826) ἦταν τὸ πρότυπο τῶν γιγάντιων διοπτρῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τότε τὰ ἀμερικανικὰ ἀστεροσκοπεῖα. Ἡ βρετανικὴ ἀστρονομία ὑστεροῦσε πλέον ποιοτικὰ ἀπέναντι σ' ἐκείνη τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ τὸ μειονέκτημα αὐτὸ τὸ ἀντιστάθμιζε ἡ ὑπάρξη μιᾶς μακρόχρονης καὶ ἀδιάλειπτης σειρᾶς παρατηρήσεων. «Τὸ Γκρήνουιτς θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ μιὰ πατροπαράδοτη ἐπιχείρηση, ποὺ λειτουργεῖ μὲ συντηρητικὸ πνεῦμα, ἀλλὰ ἔχει σταθερὴ φήμη καὶ ἐγγυημένη πελατεία, δηλαδὴ ὅλη τὴν παγκόσμια ναυσιπλοία» (S. Zienau).

του ηλεκτρονίου. 'Αλλά ο Μάξγουελ, ίσως έπειδή δέν μπόρεσε ποτέ νά έκθέσει μέ ίκανοποιητικό τρόπο τή θεωρία του, τήν όποία περιέγραφε ώς «κάπως άκομψη» (ή ίκανοποιητική διατύπωση της δέν έπιτεύχθηκε παρά μόλις τό 1941!),⁶ δέν κατόρθωσε νά πείσει κορυφαίους συγχρόνους του όπως τόν Τόμσον και τόν Χέλμχολτς ή ακόμα και τόν λαμπρό αυστριακό φυσικό Λουδοβίκο Μπόλτσμαν (1844-1906), ό όποιος μέ τό μνημόνιο του τοϋ 1868 έγκαινίασε ούσιαστικά τή στατιστική μηχανική ώς κλάδο τής φυσικής. 'Η φυσική στα μέσα τοϋ 19ου αιώνα μάλλον δέν ήταν τόσο θεαματική όσο στην προηγούμενη και τήν έπόμενη περίοδο, αλλά οι θεωρητικές πρόοδοί της ήταν πολύ έντυπωσιακές. Και όμως, ανάμεσα σ' αυτές ή ηλεκτρομαγνητική θεωρία και οι νόμοι τής θερμοδυναμικής έδειχναν, για νά παραθέσουμε τόν Μπερνάλ, «νά έχουν κάτι τό τελεσίδικο».⁷ 'Οπωσδήποτε οι βρετανοί φυσικοί (μέ επικεφαλής τόν Τόμσον), αλλά και άλλοι, πού είχαν δουλέψει δημιουργικά στη θερμοδυναμική, εμπαιναν στον πειρασμό νά πιστέψουν ότι ό άνθρωπος είχε πιά κατανοήσει όριστικά τους νόμους τής φύσης (άν και ένας Χέλμχολτς ή ένας Μπόλτσμαν δυσπιστοϋσαν, μέ τό δικιο τους). 'Ισως ή μεγάλη τεχνολογική γονιμότητα τής φυσικής πού χρησιμοποιούσε μηχανικά μοντέλα έκανε δελεαστικότερη αυτή τήν άταπάτη τής όριστικότητας.

Προφανώς δέν υπήρχε ή ίδια αίσθηση όριστικότητας στη δεύτερη μεγάλη φυσική έπιστήμη, ίσως αυτή πού άκμασε περισσότερο από όλες τόν 19ο αιώνα: τή χημεία. 'Η ανάπτυξη της ήταν ραγδαία, ιδιαίτερα στη Γερμανία, και ένας από τους όχι άσήμαντους λόγους γι' αυτό ήταν οι πολυσχιδείς βιομηχανικές έφαρμογές της: από τά λευκαντικά, τις χρωστικές ύλες και τά λιπάσματα ώς τά φαρμακευτικά προϊόντα και τά έκρηκτικά. Οι χημικοί κόντευαν νά αποτελούν περισσότερο από τό 50% τών ανθρώπων πού ασχολούταν επαγγελματικά μέ τήν έπιστήμη.⁸ Τά θεμέλια τής χημείας, ώς ώριμης έπιστήμης, είχαν μπει στο τελευταίο τρίτο τοϋ 18ου αιώνα. 'Από τότε ή χημεία προόδευε συνεχώς και στην περίοδό μας έξακολούθησε νά αναπτύσσεται, ξεχειλίζοντας από ιδέες και ανακαλύψεις.

Οι στοιχειώδεις χημικές διαδικασίες είχαν κατανοηθεί και τά βασικά αναλυτικά έργαλεία ήταν ήδη διαθέσιμα: ή ύπαρξη ενός περιορισμένου αριθμοϋ χημικών στοιχείων, πού αποτελούνται από διάφορο αριθμό βασικών μονάδων (άτόμων), ή ύπαρξη ένώσεων τών στοιχεί-

ων, πού αποτελοῦνται ἀπὸ βασικὲς πολυατομικὲς μονάδες (μόρια), καθὼς καὶ κάποια ἰδέα γιὰ τοὺς νόμους σχηματισμοῦ αὐτῶν τῶν συνδυασμῶν, ὅλα αὐτὰ ἦταν ἤδη κτῆμα τῆς χημείας, ὅπως ἄλλωστε ἔπρεπε νὰ εἶναι γιὰ νὰ σημειωθεῖ τόσο μεγάλη πρόοδος στὴν κύρια δραστηριότητα τῶν χημικῶν: τὴν ἀνάλυση καὶ σύνθεση τῶν διαφόρων οὐσιῶν. Ὁ εἰδικὸς τομέας τῆς ὀργανικῆς χημείας γνώριζε ἤδη ἀνθιση, παρόλο πού αὐτὴ ἡ ἀνθιση περιοριζόταν πρὸς τὸ παρὸν στὶς ιδιότητες —κατὰ κύριο λόγο ιδιότητες χρήσιμες γιὰ τὴν παραγωγή— ὑλῶν πού προέρχονταν ἀπὸ ἄλλοτε ἔμβιες πηγές, ὅπως τὸ κάρβουνο. Ἦταν ἀκόμα μακρὺς ὁ δρόμος ὡς τὴ βιοχημεία, δηλαδὴ τὴν κατανόηση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον λειτουργοῦν αὐτὲς οἱ οὐσίες στὸν ζωντανὸ ὄργανισμό. Ὡστόσο, τὰ μοντέλα τῆς χημείας παρέμεναν μᾶλλον ἀτελῆ καὶ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα σημειώθηκε οὐσιαστικὴ πρόοδος στὴν κατανόησή τους. Φώτισαν τὴ δομὴ τῶν χημικῶν ἐνώσεων, τὴν ὁποία οἱ χημικοὶ ἔβλεπαν ὡς τότε μόνο μὲ ποσοτικὸς ὄρους (δηλαδὴ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀτόμων σὲ ἓνα μόριο).

Ἡ χημεία κατόρθωσε νὰ προσδιορίσει τοὺς σωστοὺς ἀριθμοὺς ἀτόμων τοῦ κάθε εἴδους σὲ ἓνα μόριο, χάρη στὸν Νόμο τοῦ Ἀβογκάντρο, πού εἶχε διατυπωθεῖ ἤδη τὸ 1811, ἀλλὰ τὸν ἀνέσυρε ἀπὸ τὴν ἀφάνεια ἓνας πατριώτης ἰταλὸς χημικὸς σὲ ἓνα διεθνὲς ἐπιστημονικὸ συμπόσιο τὸ 1860, τὴ χρονιὰ πού ἐνοποιήθηκε ἡ Ἰταλία. Ἐπιπλέον —ἄλλο ἓνα γόνιμο δάνειο ἀπὸ τὴ φυσικὴ— ὁ Παστέρ ἀνακάλυψε τὸ 1848 ὅτι εἶναι δυνατὸν χημικὰ ταυτόσημες οὐσίες νὰ διαφέρουν ἀπὸ φυσικὴ ἄποψη, π.χ. νὰ περιστρέφουν ἢ νὰ μὴν περιστρέφουν τὸ ἐπίπεδο τοῦ πολωμένου φωτός. Ἀπὸ αὐτὸ προέκυπτε, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι τὰ μόρια εἶχαν ἓνα σχῆμα στὸν τρισδιάστατο χῶρο, καὶ ὁ λαμπρὸς γερμανὸς χημικὸς Κέκουλε (1829-1896), στὴν πολὺ βικτωριανὴ κατὰστασι ἐνὸς ἐπιβάτη καθισμένου στὸν πάνω ὄροφο ἐνὸς λονδρέζικου λεωφορείου τὸ 1865, φαντάστηκε τὸ πρῶτο μοντέλο γιὰ τὴν πολὺπλοκὴ μοριακὴ δομὴ: τὸν περίφημο δακτύλιο βενζολίου, ἀπὸ ἑξὶ ἄτομα ἀνθρακα, σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι προσκολλημένο ἓνα ἄτομο ὕδρογόνου. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἢ μηχανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν χημικὸ τύπο ἀντικατέστησε τὴν ἕως τότε λογιστικὴ ἀντίληψη — C_6H_6 , τὴν ἀπλὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἀτόμων.

Ἴσως ἀκόμα σημαντικότερη ἦταν ἡ μεγάλη γενίκευση πού ἔκανε στὸ χῶρο τῆς χημείας ὁ Μεντελέγιεφ (1834-1907) μὲ τὸν Περιωδικὸ

Πίνακα τῶν Στοιχείων (1869). Χάρη στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων τοῦ ἀτομικοῦ βάρους καὶ τοῦ σθένους (τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δεσμῶν ποὺ ἔχει τὸ ἄτομο ἐνὸς στοιχείου μὲ ἄλλα ἄτομα), ἡ ἀτομικὴ θεωρία, κάπως παραμελημένη μετὰ τὴν ἀνθιστὴς τῆς στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ξανάγινε ἐπίκαιρη μετὰ τὸ 1860, καὶ ταυτόχρονα ἡ τεχνολογία, μὲ τὴ μορφή τοῦ φασματοσκοπίου (1859), ἐπέτρεψε τὴν ἀνακάλυψη διαφόρων νέων στοιχείων. Ἐξάλλου, ἡ δεκαετία τοῦ 1860 ἦταν μιὰ μεγάλη περίοδος τυποποίησης καὶ μετρήσεων. (Εἶδε, μεταξὺ ἄλλων, τὴν παγίωση τῶν γνωστῶν μονάδων ἠλεκτρικῆς μέτρησης: βόλτ, ἀμπέρ, βὰτ καὶ ὦμ). Ἐγίναν λοιπὸν διαφορὲς ἀπόπειρες νὰ ἀναταξινόμηθοῦν τὰ χημικὰ στοιχεῖα ἀνάλογα μὲ τὸ σθένος καὶ τὸ ἀτομικὸ βᾶρος τους. Αὐτὴ ποὺ ἐπιχείρησαν ὁ Μεντελέγιεφ καὶ ὁ Γερμανὸς Λοθάριος Μάγερ (1830-1895) βασιζόταν στὸ γεγονός ὅτι οἱ ιδιότητες τῶν στοιχείων μεταβάλλονται περιοδικὰ μὲ τὰ ἀτομικὰ βάρη τους. Ἡ σπουδαιότητά τῆς βρισκόταν στὴν παραδοχὴ ὅτι, σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀρχή, ὀρισμένες θέσεις στὸν περιοδικὸ πίνακα τῶν ἐνεργήτων δύο στοιχείων ἦταν ἀκόμα κενές, καὶ στὴν πρόβλεψη τῶν ιδιοτήτων τῶν ἄγνωστων ἀκόμα στοιχείων ποὺ θὰ καταλάμβαναν αὐτὲς τὶς θέσεις. Μὲ τὴν πρώτη ματιά, ὁ πίνακας τοῦ Μεντελέγιεφ ἔδειχνε νὰ ἀποπερατώνει τὴ μελέτη τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, βάζοντας ἓνα ὄριο στὴν ὑπαρξὴ θεμελιακὰ διαφοροτικῶν εἰδῶν ὕλης. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, «ἐπρόκειτο νὰ βρεῖ τὴν πλήρη ἐρμηνεία του σὲ μιὰ νέα ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ὕλη δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀμετάβλητα ἄτομα, ἀλλὰ ἀπὸ σχετικὰ παροδικοὺς συνδυασμοὺς λίγων θεμελιωδῶν σωματιδίων, ποὺ καὶ τὰ ἴδια ὑπόκεινται σὲ ἀλλαγές καὶ μετασχηματισμοὺς». Ἀλλὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Μεντελέγιεφ φαινόταν νὰ εἶναι, ὅπως καὶ ὁ Κλᾶρκ Μάξγουελ, ἡ τελευταία λέξη σὲ μιὰ παλιὰ συζήτηση καὶ ὄχι ἡ πρώτη σὲ μιὰ καινούρια.

Ἡ βιολογία ὑπολειπόταν πολὺ ἀπὸ τὶς ἄλλες φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς παράγοντες ποὺ ἀναχαίτιζαν τὴν πρόοδό τῆς ἦταν ὁ συντηρητισμὸς τῶν δύο κυριότερων κατηγοριῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς: τῶν γεωργοκτηνοτρόφων καὶ προπαντὸς τῶν γιατρῶν. Κρίνοντας ἐκ τῶν ὑστέρων, ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς πρώιμους φυσιολόγους εἶναι ὁ Κλώντ Μπερνάρ, τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τὴ βάση ὅλης τῆς νεότερης φυσιολογίας καὶ βιοχημείας· ὁ Μπερνάρ ἔγραψε, ἐπίσης, μιὰ ἀπὸ τὶς

λεπτότερες αναλύσεις τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων πού γράφτηκαν ποτέ, μέ τὸ σύγγραμμά του *Εἰσαγωγή στὴ μελέτη τῆς πειραματικῆς ἰατρικῆς* (1865). Ὡστόσο, παρὰ τὴν ἐκτίμηση πού ἀπολάμβανε, ἰδιαίτερα στὴν πατρίδα του τὴ Γαλλία, οἱ ἀνακαλύψεις του δὲν εἶχαν ἄμεση ἐφαρμογὴ καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἐπιρροή του στοὺς συγχρόνους του ἦταν μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ συμπατριώτη του Λουὶ Παστέρ, πού ἔγινε, μαζί μέ τὸν Δαρβίνο, ἴσως ὁ γνωστότερος στὸ πλατὺ κοινὸ ἐπιστήμονας τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ Παστέρ κατέληξε στὸ πεδίο τῆς βακτηριολογίας, τοῦ ὁποίου ἔγινε ὁ μεγάλος πρωτοπόρος (μαζί μέ τὸν Ρόμπερτ Κόχ [1843-1910], ἕναν γερμανὸ ἐπαρχιακὸ γιατρό), μέσω τῆς βιομηχανικῆς χημείας, γιὰ τὴν ἀκρίβεια προσπαθώντας νὰ ἀνακαλύψει γιατί ἡ μπίρα καὶ τὸ ξίδι χαλοῦν μερικὲς φορές, γιὰ λόγους πού δὲν μποροῦσε νὰ ἀνιχνεύσει ἡ χημικὴ ἀνάλυση. Τόσο οἱ τεχνικὲς τῆς βακτηριολογίας —τὸ μικροσκόπιο, ἡ παρασκευὴ καλλιεργειῶν κτλ.— ὅσο καὶ οἱ ἄμεσες ἐφαρμογές της —ἡ θεραπεία νόσων πού προσβάλλουν τὰ ζῶα καὶ τοὺς ἀνθρώπους— ἔκαναν τὴν νέα ἐπιστῆμη προσιτῆ, κατανοητῆ καὶ ἐλκυστικῆ. Ἀναπτύχθηκαν τεχνικὲς ὅπως ἡ ἀντισηψία (πού ἐφευρέθηκε γύρω στὸ 1865 ἀπὸ τὸν Λίστερ [1827-1912]), ἡ «παστερίωση» ἢ ἄλλες μέθοδοι γιὰ τὴν προστασία ὀργανικῶν προϊόντων ἀπὸ τὴ μόλυνση μέ μικρόβια, ὁ ἐμβολιασμός, ἐνῶ τὰ ἐπιχειρήματα ἦταν τόσο πειστικὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα τόσο ἀπτά ὥστε ὑπερνίκησαν ἀκόμα καὶ τὴν πάγια ἐχθρότητα τοῦ ἰατρικοῦ κόσμου. Ἡ μελέτη τῶν βακτηρίων ἔμελλε νὰ ἐφοδιάσει τὴ βιολογία μέ ἐξαιρετικὰ χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴ φύση τῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν ἔθετε θεωρητικὰ ἐρωτήματα πού νὰ μὴν τὰ ἀναγνώριζε ἀμέσως ἀκόμα καὶ ὁ πιὸ συμβατικὸς ἐπιστήμονας.

Ἡ σημαντικότερη καὶ ἐντυπωσιακότερη πρόοδος στὴ βιολογία εἶχε, ἐκείνη τὴν περίοδο, μόνο περιθωριακὴ σχέση μέ τὴ μελέτη τῆς φυσικῆς καὶ χημικῆς δομῆς τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ζωῆς. Ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης μέσω τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς εἶχε ἐπιπτώσεις πού ξεπερνοῦσαν κατὰ πολὺ τὰ ὄρια τῆς βιολογίας, καὶ σ' αὐτὸ βρίσκεται ἡ σημασία της. Ἐπικύρωνε τὸ θρίαμβο τῆς ἱστορίας πάνω σὲ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, ἂν καὶ κατὰ κανόνα οἱ σύγχρονοι συνέχεαν ἐδῶ τὴν «ἱστορία» μέ τὴν «πρόοδο». Ἐξἄλλου, ἐντάσσοντας καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο στὴ βιολογικὴ ἐξέλιξη, κατάργησε τὴν αὐστηρὴ διαχωριστικὴ

γραμμῇ ἀνάμεσα στίς φυσικῆς καί τίς κοινωνικῆς ἐπιστῆμες ἢ ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου. Στό ἐξῆς ὁλόκληρος ὁ κόσμος, ἢ τουλάχιστον ὁλόκληρο τὸ ἡλιακὸ σύστημα, ἔπρεπε νὰ γίνεται νοητὸ ὡς διαδικασία συνεχοῦς ιστορικῆς ἀλλαγῆς. Ὁ ἥλιος καί οἱ πλανῆτες βρῖσκονταν στή μέση μιᾶς τέτοιας πορείας καί, ὅπως εἶχαν ἤδη ἀποδείξει οἱ γεωλόγοι (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο ΙΕ'), τὸ ἴδιο συνέβαινε μὲ τὴ γῆ. Τὰ ἔμβια ὄντα συμπεριλαμβάνονταν τώρα σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία, παρόλο πὸς τὸ ζήτημα ἂν ἡ ἴδια ἡ ζωὴ εἶχε προκύψει ἀπὸ τὴν ἄβια ὕλη ἔμενε ἀξεδιάλυτο καί, προπαντὸς γιὰ ἰδεολογικοὺς λόγους, ἐξαιρετικὰ λεπτό. (Ὁ μέγας Παστέρ πίστευε πὸς εἶχε ἀποδείξει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ εἶχε τέτοια προέλευση.) Ὁ Δαρβῖνος δὲν ἐνσωμάτωσε μόνο τὰ ζῶα, ἀλλὰ καί τὸν ἄνθρωπο στὸ σχῆμα τῆς ἐξέλιξης.

Ἡ δυσκολία γιὰ τὴν ἐπιστῆμη τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν ἦταν τόσο νὰ παραδεχτεῖ αὐτὴ τὴν ιστορικοποίηση τοῦ σύμπαντος — τίποτα δὲν ἦταν εὐκολότερο σὲ μιὰ ἐποχὴ κατάδηλων καί μαζικῶν ιστορικῶν ἀλλαγῶν— ὅσο τὸ νὰ τὴ συνδυάσει μὲ τὴν ὁμαλή, συνεχῆ καί μὴ ἐπαναστατικὴ δράση ἀμετάβλητων φυσικῶν νόμων. Δὲν ἔλειπε ἀπὸ τοὺς προβληματισμοὺς τῶν ἐπιστημόνων μιὰ δυσπιστία γιὰ τίς κοινωνικῆς ἐπαναστάσεις, ἀλλὰ καί γιὰ τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία, ἀφοῦ τὰ ἱερὰ κείμενά της τῆς ὑπαγόρευαν τὴν πίστη στὴν ἀσυνεχῆ ἀλλαγὴ («δημιουργία») καί στίς διακοπὲς τῆς κανονικῆς πορείας τῆς φύσης («θαύματα»). Ὡστόσο, σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ἡ ἐπιστῆμη φαινόταν νὰ στηρίζεται στὸ ὁμαλὸ καί τὸ ἀμετάβλητο. Ὁ ρεντουξιονισμὸς (ἀναγωγισμὸς) ἔδειχνε νὰ εἶναι ζωτικὸ στοιχεῖο της. Μόνον ἐπαναστατικοὶ στοχαστές, ὅπως ὁ Μάρξ, μπορούσαν εὐκόλα νὰ διανοηθοῦν καταστάσεις ὅπου, ἄς ποῦμε, τὸ 2+2 δὲν ἔκανε πιά 4, ἀλλὰ κάτι ἄλλο ἢ καί κάτι ἄλλο.* Τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τῶν γεωλόγων ἦταν ὅτι ἔδειξαν μὲ ποῖο τρόπο ἡ δράση τῶν ἰδίων ἀκριβῶς δυνάμεων πὸς παρατηροῦμε σήμερα μπορεῖ, ἂν δεχτοῦμε ἰκανὰ χρονικὰ περιθώρια, νὰ ἐξηγήσει τὴν τεράστια ποικιλία μορφῶν τῆς ἄβιας ὕλης, ἀλλοτινῶν καί σημερινῶν, πάνω στὴ γῆ. Τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα

* Στίς συζητήσεις τῶν μαθηματικῶν γιὰ τὸ ἄπειρο, αὐτὸ τὸ ζήτημα προκαλοῦσε σάλο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ κανόνες τῆς ἀριθμητικῆς δὲν ἔδιναν πιά τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα.

τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς ἦταν ὅτι ἐξήγησε τὴν ἀκόμα μεγαλύτερη ποικιλία ἔμβιων ὄντων, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἡ ἐπιτυχία ἔβαλε, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ βάζει, πολλοὺς στοχαστὲς στὸν πειρασμὸ νὰ ἀρνηθοῦν ἢ νὰ ὑποτιμήσουν τὶς πολὺ διαφορετικὲς καὶ καινοφανεῖς διεργασίες ποὺ κυβερνοῦν τὴν ἱστορικὴ ἀλλαγὴ καὶ νὰ ἀναγάγουν τὶς κοινωνικὲς μεταβολὲς στοὺς νόμους τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης — μὲ βαρυσήμαντες πολιτικὲς συνέπειες καὶ, μερικὲς φορές, προθέσεις («κοινωνικὸς δαρβινισμὸς»). Ἡ κοινωνία στὴν ὁποία ζοῦσαν οἱ δυτικὸι ἐπιστήμονες — καὶ ὅλοι οἱ ἐπιστήμονες ἀνῆκαν στὸν δυτικὸ κόσμον, ἀκόμα καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ζοῦσαν στὶς παρυφές του, ὅπως στὴ Ρωσία — συνδύαζε σταθερότητα καὶ ἀλλαγὴ· τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ οἱ ἐξελικτικὲς θεωρίες τους.

Αὐτὲς οἱ θεωρίες, ὥστόσο, εἶχαν δραματικὸ ἢ μᾶλλον τραυματικὸ χαρακτήρα, γιατί ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ συγκρούονταν ἐσκεμμένα καὶ μαχητικὰ μὲ τὶς δυνάμεις τῆς παράδοσης, τὸν συντηρητισμὸ καὶ προπαντὸς τὴ θρησκεία. Καταργοῦσαν τὴν ἰδιαίτερη θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸ σύμπαν, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονταν ἡ παράδοση. Ἡ βιαιότητα ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἀντίδραση κατὰ τῆς ἔννοιας τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης ἦταν ἰδεολογική. Πῶς μπορούσε ὁ ἄνθρωπος, πλασμένος κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ, νὰ μὴν εἶναι παρὰ μιὰ παραλλαγμένη μαϊμού; Θεωρώντας ὅτι εἶχαν νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στοὺς πιθήκους καὶ τοὺς ἀγγέλους, οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Δαρβίνου πῆραν τὸ μέρος τῶν ἀγγέλων. Ἡ σθεναρότητα αὐτῆς τῆς ἀντίστασης φανερώνει τὴ δύναμη τῆς παραδοσιοκρατίας καὶ τῆς ὀργανωμένης θρησκείας ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ χειραφετημένους καὶ καλλιεργημένους μερίδες τῶν δυτικῶν λαῶν, γιατί ἡ συζήτηση περιοριζόταν στοὺς μορφωμένους. Ὡστόσο, ἐξίσου, ἂν ὄχι περισσότερο ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ προθυμία τῶν ἐξελικτιστῶν νὰ προκαλέσουν δημόσια τὶς δυνάμεις τῆς παράδοσης — καὶ ὁ σχετικὰ γρήγορος θρίαμβός τους. Εἶχαν ὑπάρξει πολλοὶ ἐξελικτιστὲς στὸ πρῶτον μισὸ τοῦ αἰῶνα, ἀλλὰ οἱ βιολόγοι ἀνάμεσά τους εἶχαν χειριστεῖ τὸ ζήτημα μὲ περίσκεψη καὶ κάποιον προσωπικὸ φόβο. Ὁ ἴδιος ὁ Δαρβίνος δίστασε νὰ κοινοποιήσει τὶς ἀπόψεις ποὺ εἶχε ἤδη σχηματίσει.

Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς μεταστροφῆς δὲν ἦταν ὅτι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴ ζωικὴ καταγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔγιναν πιά συντριπτικὲς, ἂν καὶ εἶναι γεγονὸς ὅτι συσσωρεύονταν ραγδαῖα στὴ δεκαετία τοῦ 1850. Τὸ πι-

θηκοειδές κρανίο του ανθρώπου του Νεάντερταλ (1856) δὲν μπορούσε πιά νὰ καταρριφθῆ ὡς ἐπιχείρημα. Ἄλλὰ οἱ ἐνδείξεις ἦταν ἤδη ἀρκετὰ ἰσχυρὲς πρὶν ἀπὸ τὸ 1848. Ὁ λόγος ποὺ ἄλλαξαν στάση οἱ ἐπιστήμονες ἦταν ἡ εὐτυχὴς σύμπτωση δύο παραγόντων: τῆς ραγδαίας προόδου μιᾶς φιλελεύθερης καὶ «προοδευτικῆς» ἀστικῆς τάξης καὶ τῆς ἀπουσίας ἐπανάστασης. Ἡ ἀμφισβήτησις τῶν δυνάμεων τῆς παράδοσης ἔγινε ἰσχυρότερη, ἀλλὰ δὲν ἔδειχνε πιά νὰ συνεπάγεται κοινωνικὴ ἀναταραχὴ. Ὁ ἴδιος ὁ Δαρβίνος ἐξεικονίζει αὐτὸν τὸ συνδυασμό. Ἀστὸς, ὁπαδὸς τῆς μετριοπαθοῦς φιλελεύθερης Ἀριστερᾶς καὶ ἀναμφίβολα πρόθυμος νὰ συγκρουστῆ μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ συντηρητισμοῦ καὶ τῆς θρησκείας ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 (ὄχι ὅμως πρὶν), ἀρνῆθηκε εὐγενικὰ τὴν προσφορὰ τοῦ Κάρλ Μάρξ νὰ τοῦ ἀφιερῶσει τὸν δεῦτερο τόμο τοῦ *Κεφαλαίου*. Στὸ κάτω κάτω, δὲν ἦταν ἐπαναστάτης.

Ἔτσι, ἡ τύχη τοῦ δαρβινισμοῦ δὲν ἐξαρτήθηκε τόσο ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία του νὰ πείσει τὸ ἐπιστημονικὸ κοινό, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς προφανεῖς ἀρετὲς τῆς *Καταγωγῆς τῶν εἰδῶν*, ὅσο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ συγκυρία τοῦ χρόνου καὶ τῆς χώρας. Φυσικά, ὁ δαρβινισμὸς υἱοθετήθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἄκρα Ἀριστερά, ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶχε ἤδη νὰ ἐπιδείξει ἀποφασιστικὴ συμβολὴ στὴν ἐξελικτικὴ σκέψη. Ὁ Ἄλφρεντ Ράσσελ Οὐάλλας (1823-1913), ποὺ διατύπωσε τὴ θεωρία τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Δαρβίνο καὶ μοιράστηκε μαζί του τὴ δόξα, προερχόταν ἀπὸ ἐκείνη τὴν παράδοση χειροτεχνικῆς ἐπιστήμης καὶ ριζοσπαστισμοῦ ποὺ ἔπαιζε πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ εἶχε ἔμφυτη κλίση πρὸς τὴν «φυσικὴ ἱστορία». Γαλουχημένος στὸ περιβάλλον τοῦ χαρτισμοῦ καὶ τῶν ὀυενιτικῶν «Αἰθουσῶν τῆς Ἐπιστήμης», παρέμεινε ὁπαδὸς τῆς ἄκρας Ἀριστερᾶς καὶ ξανάρχισε πρὸς τὰ τέλη τῆς ζωῆς του νὰ ὑποστηρίξει μαχητικὰ τὴν ἐθνικοποίησι τῆς γῆς, ἀκόμα καὶ τὸν σοσιαλισμό, ἐνῶ διατήρησε τὴν πίστη του σ' ἐκείνες τὶς ἄλλες χαρακτηριστικὲς θεωρίες τῆς ἐτερόδοξης καὶ πληθειακῆς ἰδεολογίας: τὴ φρενολογία καὶ τὸν πνευματισμὸ (βλ. σ. 273). Ὁ Μάρξ χαιρέτισε ἀμέσως τὴν *Καταγωγὴ τῶν εἰδῶν* ὡς «ἔρεισμα τῶν ἀπόψεών μας στὶς φυσικὲς ἐπιστήμες»⁹ καὶ ἡ κοινωνικὴ δημοκρατία ἔγινε σὲ μεγάλο βαθμὸ —ὑπερβολικὰ μεγάλο, μάλιστα, μὲ μερικὸς μαθητὲς τοῦ Μάρξ, ὅπως ὁ Κάουτσκι— δαρβίνεια.

Ἡ προφανὴς συγγένεια τῶν σοσιαλιστῶν μὲ τὸν βιολογικὸ δαρβινισμό δὲν ἐμπόδισε τὰ δυναμικά, προοδευτικά, φιλελεύθερα στοιχεῖα τῆς μεσαιᾶς τάξης νὰ τὸν χαιρετίσουν, ἀκόμα μάλιστα καὶ νὰ γίνουν ὑπέρμαχοί του. Ὁ δαρβινισμὸς θριάμβευσε γρήγορα στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γερμανία, στὴν ὁποία ἐπικρατοῦσε ἀτμόσφαιρα αὐτοπεποιθῆσης καὶ φιλελευθερισμοῦ κατὰ τὴ δεκαετία τῆς ἐνοποίησης. Στὴ Γαλλία, ὅπου ἡ μεσαιᾶ τάξη προτιμοῦσε τὴ σταθερότητα τῆς ναπολεόντειας αὐτοκρατορίας καὶ οἱ ἀριστεροὶ διανοούμενοι δὲν αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη νὰ ἐγκολπωθοῦν ἰδέες προερχόμενες ἀπὸ μὴ Γάλλους καὶ ἐπομένως καθυστερημένους ξένους, ὁ δαρβινισμὸς δὲν σημείωσε γοργὴ πρόοδο παρὰ μόνο μετὰ τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἦττα τῆς παρισινῆς Κομούνας. Στὴν Ἰταλία οἱ ὑποστηρικτὲς του φοβοῦνταν περισσότερο τὶς κοινωνιοεπαναστατικὲς συνέπειές του παρὰ τοὺς παπικοὺς κεραυνούς, ἀλλὰ πάντως εἶχαν ἀρκετὴ αὐτοπεποιθῆση. Στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὄχι μόνο θριάμβευσε γρήγορα, ἀλλὰ ἔγινε πολὺ σύντομα καὶ ἰδεολογία τοῦ μαχητικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀντίθεση στὴ δαρβίνεια ἐξέλιξη, ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἐπιστῆμονες, προερχόταν ἀπὸ τοὺς κοινωνικὰ συντηρητικούς.

II

Ἡ ἐξέλιξη συνδέει τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες μὲ τὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου ἢ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ἂν καὶ ὁ τελευταῖος ὅρος εἶναι ἀναχρονιστικός. Ὡστόσο, γιὰ πρώτη φορὰ ἔγινε πραγματικὰ αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη γιὰ μιὰ εἰδικὴ καὶ γενικὴ ἐπιστῆμη τῆς κοινωνίας (ξεχωριστὴ ἀπὸ τοὺς διάφορους εἰδικούς κλάδους ποὺ ἀσχολοῦνταν ἤδη μὲ τὶς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις). Ἡ Βρετανικὴ Ἐταιρεία γιὰ τὴν Προαγωγή τῆς Κοινωνικῆς Ἐπιστήμης (1857) εἶχε περιορισμένο στόχο: τὴν ἐφαρμογὴ ἐπιστημονικῶν μεθόδων στὶς κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἀλλὰ ἡ κοινωνιολογία, ἕνας ὅρος ποὺ ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Αὐγουστο Κόντ τὸ 1839 καὶ διαδόθηκε ἀπὸ τὸν Χέρμπερτ Σπένσερ (ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ 1876 ἕνα πρόωρο βιβλίον γύρω ἀπὸ τὶς ἀρχὲς αὐτῆς, ὅπως καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιστημῶν), ἦταν ἀντικείμενο πολλῶν συζητήσεων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ εὐρύτερο, ἀλλὰ συγγενικὸ πεδίο τῆς ἀνθρωπολογίας ἐξελισσόταν γοργὰ σὲ αὐτόνομη ἐπιστῆμη, ἀποσπῶνταν ἤδη ἀπὸ τὴ νομικὴ, τὴ φιλοσοφία, τὴν ἐθνολογία καὶ τὴν ταξιδι-

ωτική λογοτεχνία, περνώντας από το δημοφιλές τότε αντικείμενο της «φυσικής ανθρωπολογίας», που όδηγησε στη μόδα της συλλογής και μέτρησης κρανίων από διάφορους λαούς. Ο πρώτος που τη δίδαξε επίσημα ήταν μάλλον ο Κατρεφάζ το 1855, στην έδρα που υπήρχε γι' αυτό το αντικείμενο στο Έθνικό Μουσείο του Παρισιού. Την ίδρυση της παρισινής Ανθρωπολογικής Εταιρείας (1859) την ακολούθησε μια αξιοσημείωτη έξαρση του ενδιαφέροντος στη δεκαετία του 1860, όταν δημιουργήθηκαν αντίστοιχα σωματεία στο Λονδίνο, τη Μαδρίτη, τη Μόσχα, τη Φλωρεντία και το Βερολίνο. Η ψυχολογία (άλλος ένας νεολογισμός, πλασμένος αυτή τη φορά από τον Τζων Στιούαρτ Μιλ) εξακολουθούσε να συνδέεται με τη φιλοσοφία — το έργο του Α. Μπαίην *Mental and Moral Science* (1868) τη συνδύαζε ακόμα με την ήθικη— αλλά αποκτούσε όλο και πιο πειραματικό προσανατολισμό χάρη στον Γ. Βούντ (1832-1920), που είχε διατελέσει βοηθός του μεγάλου Χέλμχολτς. Στη δεκαετία του 1870 ήταν πια αναντίρρητα μια αναγνωρισμένη επιστήμη, τουλάχιστον στα γερμανικά πανεπιστήμια. Είχε επίσης προεκτάσεις στην κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία, ενώ ήδη το 1859 δημιουργήθηκε ένα ειδικό περιοδικό που τη συνέδεε με τη γλωσσολογία.¹⁰

Με τα κριτήρια των «θετικών» και ιδιαίτερα των πειραματικών επιστημών, οι επιδόσεις αυτών των νέων κοινωνικών επιστημών δεν ήταν έντυπωσιακές, αν και τρεις από αυτές είχαν ήδη να επιδείξουν γνήσια και συστηματικά επιτεύγματα, ως επιστήμες, πριν από το 1848: η οικονομολογία, η στατιστική και η γλωσσολογία (βλ. *Η εποχή των επαναστάσεων*, Κεφάλαιο ΙΕ', σελ. 283-7). Ο δεσμός ανάμεσα στην οικονομολογία και τα μαθηματικά έγινε τώρα στενός και άμεσος (χάρη σε δύο Γάλλους, τους Α. Α. Κουρνό [1801-1877] και Λ. Βαλρά [1834-1910]), και η εφαρμογή της στατιστικής σε κοινωνικά φαινόμενα ήταν ήδη αρκετά προχωρημένη ώστε να αποτελέσει έρέθισμα για την εφαρμογή της και στις φυσικές επιστήμες. Αυτό τουλάχιστον υποστηρίζουν μερικοί από όσους μελετούν τις απαρχές της στατιστικής μηχανικής, ενός κλάδου που έγκαινίασε ο Κλάρκ Μάξγουελ. Όπωςδήποτε η κοινωνική στατιστική άνηθε σε ποτέ άλλοτε και οι ειδικοί που την ασκούσαν έβρισκαν άφθονες ευκαιρίες απασχόλησης σε δημόσια ιδρύματα. Από το 1853 άρχισαν να οργανώνονται κατά διαστήματα διεθνή συνέδρια στατιστικής και το

έπιστημονικό κύρος του άντικειμένου αναγνωρίστηκε με την έκλογή του όνομαστού και αξιοθαύμαστου δόκτορος Ούίλλιαμ Φάρ (1807-1883) ως μέλους της Βασιλικής Έταιρείας. Η γλωσσολογία ακολούθησε, όπως θα δούμε, διαφορετική πορεία.

Όστόσο, στο σύνολό τους, αν εξαιρέσουμε τη μεθοδολογική πλευρά, αυτά τα άποτελέσματα δεν ήταν σπουδαία. Η οικονομολογική σχολή της όριακής ωφέλειας, που άναπτύχθηκε ταυτόχρονα στη Βρετανία, την Αύστρία και τη Γαλλία γύρω στο 1870, ήταν τυπολογικά κομψή και έκλεπτυσμένη, αλλά άναμφίβολα πολύ στενότερη από την παλιά «πολιτική οίκονομία» (ή ακόμα και από την «ίστορική οίκονομολογική σχολή» των δύστροπων Γερμανών), και από αυτή την άποψη άποτελοϋσε μιá λιγότερο ρεαλιστική προσέγγιση των οίκονομικών προβλημάτων. Αντίθετα με τις φυσικές έπιστῆμες, σε μιá φιλελεύθερη κοινωνία οι κοινωνικές έπιστῆμες δεν είχαν καν τó έρέθισμα της τεχνολογικής προόδου. Άφου τó βασικό μοντέλο της οίκονομίας φαινόταν άπόλυτα ίκανοποιητικό, δεν άφηνε άλυτα μεγάλα προβλήματα, όπως έκεινα της ποσοτικής άνάπτυξης, της ένδεχόμενης οίκονομικής κατάρρευσης ή της κατανομῆς των έισοδημάτων. Έφόσον αυτά τα προβλήματα δεν είχαν ήδη έπιλυθεί, οι αυτόματες λειτουργίες της οίκονομίας της άγοράς (στις όποιες έπικεντρώθηκε στο έξῆς ή άνάλυση) θα τά έλυναν, αν βέβαια δεν βρίσκονταν πέρα από τά όρια των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Έν πάση περιπτώσει, τά πράγματα καλύτερευαν όλοφάνερα, ή πρόοδος συνεχιζόταν, και αυτή ή κατάσταση ήταν άπίθανο νά έστιάσει την προσοχή των οίκονομολόγων στις βαθύτερες πλευρές της έπιστῆμης τους.

Οί έπιφυλάξεις που είχαν οι άστοι στοχαστές για τόν κόσμο τους ήταν μάλλον κοινωνικές και πολιτικές παρά οίκονομικές, προπαντός εκεί όπου ό κίνδυνος της επανάστασης έμενε ανεξίτηλος στη μνήμη, όπως στη Γαλλία, ή διαγραφόταν στον όρίζοντα με την άνοδο του έργατικού κινήματος, όπως στη Γερμανία. "Αν όμως οι γερμανοί διανοητές, που ποτέ δεν ένστερνίστηκαν την άκραία φιλελεύθερη θεωρία στο σύνολό της, άνησυχούσαν, όπως οι άπανταχού συντηρητικοί, μήπως ή κοινωνία που παρήγε ό φιλελεύθερος καπιταλισμός άποδεικνυόταν επικίνδυνη και άσταθής, δεν είχαν πολλά πράγματα νά αντιπροτείνουν, έκτός από προληπτικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Τό βασικό σχῆμα που είχε μπροστά στα μάτια του ό κοινωνιολόγος ήταν ή

βιολογικής προέλευσης ιδέα του «κοινωνικού οργανισμού», ή λειτουργική συνεργασία όλων των ομάδων μιᾶς κοινωνίας, τόσο διαφορετική από την ταξική πάλη. Ἐπρόκειτο γιὰ ἀπαρχαιωμένο συντηρητισμό, πού εἶχε ντυθεῖ μὲ ρούχα τοῦ 19ου αἰώνα καί, παρεμπιπτόντως, δύσκολα μποροῦσε νὰ συμφιλιωθεῖ μὲ τὴν ἄλλη βιολογική ιδέα τοῦ αἰώνα, τὴν ιδέα τῆς «ἐξέλιξης», πού ἀντιπροσώπευε τὴν ἀλλαγὴ καὶ τὴν πρόοδο. Στὴν πραγματικότητα προσέφερε καλύτερη βάση γιὰ τὴν προπαγάνδα παρὰ γιὰ τὴν ἐπιστήμη.

Ἔτσι, ὁ μόνος στοχαστὴς αὐτῆς τῆς περιόδου πού ἀνέπτυξε μιὰ ὀλοκληρωμένη θεωρία γιὰ τὴν κοινωνική δομὴ καὶ τὴν κοινωνική ἀλλαγὴ, μιὰ θεωρία πού ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιβάλλει τὸ σεβασμό, ἦταν ὁ κοινωνικὸς ἐπαναστάτης Κάρλ Μάρξ, πού ἀπολαμβάνει τὸ θαυμασμό ἢ τουλάχιστον τὸ σεβασμὸ οἰκονομολόγων, ιστορικῶν καὶ κοινωνιολόγων. Πρόκειται γιὰ ἀξιοσημείωτο ἐπίτευγμα, γιατί οἱ σύγχρονοί του (μὲ ἐξαίρεση μερικοὺς οἰκονομολόγους) ἔχουν πιά λησμονηθεῖ, ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἀνθρώπους μὲ μεγάλη μόρφωση, ἢ πάλι ξεθώριασαν τόσο πολὺ στὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα πού μεσολάβησε, ὥστε σήμερα οἱ ἀρχαιολόγοι τοῦ πνεύματος ἀνακαλύπτουν πάλι ξεχασμένες ἀρετὲς στὰ γραπτὰ τους. Ἐκεῖνο ὅμως πού μᾶς ξαφνιάζει δὲν εἶναι τόσο τὸ γεγονός ὅτι ὁ Αὐγουστος Κόντ ἢ ὁ Χέρμπερτ Σπένσερ ἦταν, στὸ κάτω κάτω, στοχαστὲς μὲ ὄχι εὐκαταφρόνητο πνευματικὸ ἀνάστημα, ὅσο τὸ ὅτι ἄνθρωποι πού θεωρήθηκαν κάποτε οἱ Ἄριστοτέληδες τοῦ σύγχρονου κόσμου ἔπεσαν οὐσιαστικὰ στὴν ἀφάνεια. Στὴν ἐποχὴ τους εἶχαν ἀσύγκριτα μεγαλύτερη φήμη καὶ ἐπιρροὴ ἀπὸ ὅσο ὁ Μάρξ, τοῦ ὁποίου τὸ *Κεφάλαιο* ἕνας ἀνώνυμος γερμανὸς εἰδήμονας τὸ περιέγραψε, τὸ 1875, ὡς ἔργο ἑνὸς αὐτοδίδαχτου πού δὲν εἶχε ιδέα γιὰ τὴν πρόοδο τῶν τελευταίων εἴκοσι πέντε χρόνων.¹¹ Γιατὶ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, στὴ Δύση, τὸν Μάρξ τὸν ἀντιμετώπιζαν σοβαρὰ μόνο μέσα στοὺς κόλπους τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος καὶ προπαντὸς τοῦ ἀναπτυσσόμενου σοσιαλιστικοῦ κινήματος τῆς πατρίδας του· ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ, ἡ πνευματικὴ ἐπιρροὴ του ἦταν ἀκόμα μικρὴ. Ὡστόσο, οἱ διανοούμενοι μιᾶς ὄλο καὶ πιὸ ἐπαναστατικῆς Ρωσίας ἄρχισαν ἀμέσως νὰ τὸν διαβάζουν ἀχόρταγα. Ἡ πρώτη γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ *Κεφαλαίου* (1867) —χίλια ἀντίτυπα— χρειάστηκε πέντε χρόνια γιὰ νὰ ἐξαντληθεῖ, ἀλλὰ τὸ 1872 τὰ πρῶτα χίλια ἀντίτυπα τῆς ρωσικῆς ἔκδοσης πουλήθηκαν σὲ λιγότερο ἀπὸ δύο μῆνες.

Τὸ πρόβλημα πού ἔθεσε στὸν ἑαυτό του ὁ Μάρξ ἦταν τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο προσπαθοῦσαν νὰ ἀντεπεξέλθουν καὶ ἄλλοι κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες: ἡ φύση καὶ ὁ μηχανισμὸς τῆς μετάβασης ἀπὸ μιὰ προκαπιταλιστικὴ σὲ μιὰ καπιταλιστικὴ κοινωνία, οἱ εἰδικοὶ τρόποι λειτουργίας καὶ οἱ μελλοντικὲς ἐξελικτικὲς τάσεις τῆς τελευταίας. Ἀφοῦ οἱ ἀπαντήσεις του εἶναι σχετικὰ γνωστές, δὲν χρειάζεται νὰ τις ἀνακεφαλαιώσουμε ἐδῶ, ἀν καὶ ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Μάρξ ἀντιστάθηκε στὴν τάση, ὅλο καὶ ἰσχυρότερη σὲ ἄλλους, νὰ διαχωρίζεται ἡ οἰκονομικὴ ἀνάλυση ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο τῆς. Τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα ὀδηγοῦσε ὄχι μόνο τοὺς θεωρητικούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς πράξης στὸ ἀπώτερο παρελθόν. Γιατὶ, τόσο στὶς καπιταλιστικὲς χῶρες ὅσο καὶ στὰ σημεῖα ὅπου ἡ ἐπεκτεινόμενη ἀστικὴ κοινωνία συναντοῦσε —καὶ κατέστρεφε— ἄλλες κοινωνίες, τὸ ζωντανὸ παρελθόν καὶ τὸ ἀναδυόμενο παρὸν ἔρχονταν σὲ ἀνοιχτὴ σύγκρουση. Οἱ γερμανοὶ στοχαστὲς ἔβλεπαν τὴν ἱεραρχία τῶν Stände στὴ χώρα τους νὰ ὑποχωρεῖ μπροστὰ σὲ μιὰ κοινωνία ἀλληλοσυγκρουόμενων τάξεων. Οἱ βρετανοὶ νομικοὶ, ἰδιαίτερα ὅσοι εἶχαν πείρα ἀπὸ τὴν Ἰνδία, ἐπισήμαιναν τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν παλιὰ κοινωνία τοῦ «status» καὶ τὴν νέα κοινωνία τοῦ «συμβολαίου», καὶ θεωροῦσαν ὅτι ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη εἶναι ὁ κύριος τύπος ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Οἱ ρῶσοι συγγραφεῖς ζοῦσαν ταυτόχρονα καὶ στοὺς δύο κόσμους —τὸν ἀρχέγονο κοινοτισμὸ τῶν ἀγροτῶν, τὸν ὁποῖο τόσοι πολλοὶ ἀνάμεσά τους γνώριζαν ἀπὸ τὰ μακριὰ καλοκαίρια στὰ τσιφλίκια τους, καὶ τὸν κόσμο τοῦ ἐκδυτικισμένου καὶ πολυταξιδεμένου διανοούμενου. Γιὰ ἕναν παρατηρητὴ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, ὀλόκληρη ἡ ἱστορία συνυπῆρχε στὴν ἴδια περίοδο, μὲ ἐξαιρεση τοὺς ἀρχαίους πολιτισμούς, πού ἦταν (κυριολεκτικὰ) θαμμένοι, περιμένοντας τὴ σκαπάνη τοῦ Ε. Σλήμαν (1822-1890) στὴν Τροία καὶ τὶς Μυκῆνες ἢ τοῦ Φλίντερς Πήτρη (1853-1942) στὴν Αἴγυπτο.

Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἡ ἐπιστῆμη πού συνδεόταν στενότερα μὲ τὸ παρελθόν θὰ εἶχε ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἡ ἱστορία, ὡς ἀκαδημαϊκὴ εἰδικότητα, τοὺς πρόσφερε ἐξαιρετικὰ μικρὴ βοήθεια. Οἱ θεράποντες αὐτοῦ τοῦ κλάδου ἀσχολοῦνταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ ἡγεμόνες, μάχες, συνθήκες, πολιτικὰ συμβάντα ἢ πολιτικοноми-

κούς θεσμούς, δηλαδή με άναδρομική πολιτική, ἄν ὄχι μάλιστα με τρέχουσα πολιτική μεταμφιεσμένη σὲ ἱστορία. Τελειοποίησαν τὴ μεθοδολογία τῆς ἔρευνας, με βάση τὰ ντοκουμέντα πού ὑπῆρχαν στὰ τώρα πιά ἀξιοθαύμαστα τακτοποιημένα καὶ διατηρημένα δημόσια ἀρχεῖα, καὶ ἔτειναν ὄλο καὶ περισσότερο (ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν Γερμανῶν) νὰ ὀργανώνουν τὶς δημοσιεύσεις τους γύρω ἀπὸ δύο πόλους: τὴν ἐναίσιμη διατριβὴ καὶ τὸ εἰδικὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικό. Τὸ *Historische Zeitschrift* ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται τὸ 1858, τὸ *Revue historique* τὸ 1876, τὸ ἀγγλικὸ *Historical Review* τὸ 1886 καὶ τὸ *American Historical Review* τὸ 1895. Ἐνῶ αὐτὸ πού παρήγαγαν ἦταν στὴν καλύτερη περίπτωσι διαρκὴ μνημεῖα πολυμάθειας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξακολουθοῦμε νὰ ἐπωφελοῦμαστε, καὶ στὴ χειρότερη ὑπερμεγέθεις λίβελαι, πού σήμερα διαβάζονται, ἂν διαβάζονται, μόνο γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ ἐνδιαφέρον τους. Ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἱστορία, παρὰ τὸν μετριοπαθὴ φιλελευθερισμὸ μερικῶν ἀπὸ τοὺς θεράποντές της, εἶχε μιὰ φυσικὴ τάση νὰ θέλει νὰ συντηρήσει τὸ παρελθὸν καὶ νὰ βλέπει καχύποπτα τὸ μέλλον, ἂν ὄχι νὰ τὸ ἐλεεινολογεῖ. Οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες σ' αὐτὸ τὸ στάδιο εἶχαν τὴν ἀντίθετη τάση.

Ἐνῶ ὅμως οἱ ἀκαδημαϊκοὶ ἱστορικοὶ περιορίζονταν στὴ συσσώρευση νεκρῶν γνώσεων, ἡ ἱστορία ἦταν σταθερὰ τὸ κύριον συστατικὸ τῶν νεαρῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Αὐτὸ φαινόταν ἰδιαίτερα καθαρὰ στὸ ἀπίστευτα ἀνθρώπο —καί, ὅπως τόσοι ἄλλοι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι, γερμανοκρατούμενο— πεδίο τῆς γλωσσολογίας ἢ μᾶλλον, ὅπως λεγόταν τότε, τῆς φιλολογίας. Τὸ κύριον ἐνδιαφέρον της ἦταν νὰ ἀναπαραστήσει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν, οἱ ὁποῖες, ἴσως ἐπειδὴ στὴ Γερμανία ὀνομάζονταν «ἰνδογερμανικὲς», προκαλοῦσαν σ' αὐτὴ τὴ χώρα τὴν ἐθνικὴ, ἂν ὄχι ἐθνικιστικὴ, προσοχή. Γίνονταν ἐπίσης προσπάθειες νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ πολὺ πλατύτερη ἐξελικτικὴ τυπολογία τῶν γλωσσῶν, δηλαδή νὰ ἀνακαλυφθοῦν ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ὁμιλίας καὶ τῆς γλώσσας. Τέτοιες ἀπόπειρες ἔκαναν π.χ. ὁ Χ. Στάινταλ (1823-1899) καὶ ὁ Α. Σλάιχερ (1821-1868). Ἐνῶ τὰ γενεαλογικὰ δέντρα πού κατασκευάστηκαν ἔτσι ἦταν ἐξαιρετικὰ ὑποθετικὰ καὶ οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα «γένη» καὶ «εἶδη» πολὺ ἀμφίβολες. Ἐνῶ ἐξαιρέσουμε τὰ ἐβραϊκὰ καὶ τὶς συγγενικὲς σημιτικὲς γλώσσες, πού προσέλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον Ἐβραίων ἢ μελετητῶν τῆς Βίβλου, καὶ κάποιες μελέτες

για τις φινουγγρικές γλώσσες (πού έτυχε να έχουν, με τὰ ούγγρικά, έναν αντιπρόσωπό τους στην κεντρική Εύρώπη), οί μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες ελάχιστα είχαν μελετηθεί συστηματικά στις χώρες όπου άκμαζε ή φιλολογία στα μέσα του 19ου αιώνα.* Από την άλλη μεριά, οί θεμελιακές ανακαλύψεις του πρώτου μισού του αιώνα εφαρμόζονταν τώρα συστηματικά στην ινδοευρωπαϊκή έξελικτική γλωσσολογία και αναπτύσσονταν παραπέρα. Οί κανόνες φωνητικών μεταβολών που ανακάλυψε ο Γκριμ για τὰ γερμανικά γνώριζαν τώρα στενότερη διερεύνηση και έξειδίκευση, καθιερώθηκαν μέθοδοι για τήν ανασύσταση παλιότερων άγραφων τύπων των λέξεων και για τήν κατασκευή γλωσσολογικών «γενεαλογικών δέντρων», προτάθηκαν άλλα μοντέλα έξελικτικής διαφοροποίησης (όπως ή «θεωρία των κυμάτων» του Σμίτ) και αναπτύχθηκε ή χρήση τής αναλογίας —ιδιαίτερα τής γραμματικής αναλογίας· γιατί ή φιλολογία ήταν άδιανόητη χωρίς τόν συγκριτικό χαρακτήρα της. Στη δεκαετία του 1870 ή κορυφαία σχολή των Νέων Γραμματικών (Junggrammatiker) πίστευε ότι ήταν πια σέ θέση να ανασυστήσει τήν αρχική ινδοευρωπαϊκή γλώσσα από τήν όποία προήλθαν τόσες και τόσες άλλες, από τὰ σανσκριτικά στην Ανατολή ως τὰ κελτικά στη δύση, και μάλιστα ό τρομερός Σλάιχερ έγραφε κείμενα σ' αυτή τήν ανασυστημένη γλώσσα. Η σημερινή γλωσσολογία ακολούθησε έντελώς διαφορετικό δρόμο, άπορρίπτοντας, ίσως με ύπερβολική βιαιότητα, τὰ ιστοριστικά και έξελικτικά ενδιαφέροντα των μέσων του 19ου αιώνα, και από αυτή τήν άποψη ή φιλολογία στην περίοδο που έξετάζουμε μάλλον έπεξεργάστηκε γνωστές αρχές παρά προοιωνίστηκε καινούριες. Ήταν όμως μιá κοινωνική έπιστήμη με τυπικά έξελικτικό χαρακτήρα, και με τὰ μέτρα τής εποχής μιá πολύ πετυχημένη έπιστήμη, γιατί είχε άπήχηση τόσο ανάμεσα στους λογίους όσο και στο πλατύ κοινό. Δυστυχώς, ένθάρρυνε τήν πίστη του τελευταίου στον ρατσισμό (και άς τόν αποτάχθηκαν ειδικοί όπως ο Φ. Μάξ-Μύλλερ [1823-1900] τής Όξφόρδης), γιατί όσοι μιλούσαν ινδοευρωπαϊκές γλώσσες (μιá καθαρά γλωσσολογική έννοια) ταυτίστηκαν με τήν «άρια φυλή».

Ό ρατσισμός έπαιξε κρίσιμο ρόλο σέ μιá άλλη ραγδαία αναπτυσσόμενη κοινωνική έπιστήμη: τήν ανθρωπολογία, που προήλθε από τή

* Η άμερικανική γλωσσολογική σχολή, που βασίζεται στη μελέτη των γλωσσών των Άμερινδών, δέν είχε αναπτυχθεί ακόμα.

συγχώνευση δύο έντελῶς χωριστῶν, ἀρχικά, ἐπιστημῶν, τῆς «φυσικῆς ἀνθρωπολογίας» (ἡ ὁποία ἐκκινουῖσε κυρίως ἀπὸ ἀνατομικὰ καὶ παρόμοια ἐνδιαφέροντα) καὶ τῆς «ἐθνογραφίας», δηλαδή τῆς περιγραφῆς διαφόρων (κατὰ κανόνα καθυστερημένων ἢ πρωτόγονων) κοινοτήτων. Καὶ οἱ δύο ἀντιμετώπισαν ἀναπόφευκτα ἓνα πρόβλημα, τὸ ὁποῖο καὶ κυριάρχησε σ' αὐτὲς: τὸ πρόβλημα τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὶς ποικίλες ἀνθρώπινες ὁμάδες καὶ (ὅταν οἱ δύο κλάδοι προσχώρησαν στὸν ἐξελικτισμὸ) τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν διαφορῶν τύπων κοινωνίας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἀστικὸς κόσμος φαινόταν ἀναμφισβήτητα ὁ ἀνώτερος. Ἡ φυσικὴ ἀνθρωπολογία ὀδήγησε αὐτόματα στὴν ἔννοια τῆς «φυλῆς», ἀφοῦ οἱ φυσικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ λευκοὺς, κίτρινους καὶ μαύρους λαοὺς, Νέγρους, Μογγόλους, Καυκάσιους (ἢ ὅποια ἄλλα ταξινομικὰ σχήματα ἐφαρμόζονταν) ἦταν ἀναντίρρητες. Αὐτὸ δὲν συνεπαγόταν ἀπὸ μόνο του πίστη στὴ φυλετικὴ ἀνισότητά, ἀνωτερότητα ἢ κατωτερότητα, ἀλλὰ ὀδηγοῦσε ἐκεῖ ὅταν συνδυαζόταν μὲ τὴ μελέτη τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ βάση τῶν ἀπολιθωμένων λειψάνων. Γιατὶ οἱ παλαιότεροι προσδιορισμένοι πρόγονοι τοῦ ἀνθρώπου —προπαντὸς ὁ ἄνθρωπος τοῦ Νεάντερταλ— ἦταν σαφῶς πιὸ πιθηκοειδεῖς καὶ πολιτισμικὰ κατώτεροι ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τους. Ἄν ὅμως μποροῦσε κανεὶς νὰ δείξει ὅτι μερικὲς σημερινὲς φυλὲς βρισκονται πιὸ κοντὰ στοὺς πιθήκους ἀπὸ ὅσο ἄλλες, αὐτὸ ἄραγε δὲν θὰ ἦταν ἀπόδειξη τῆς κατωτερότητάς τους;

Τὸ ἐπιχείρημα πάσχει, ἀλλὰ ἀσκοῦσε εὐλογη ἔλξη σὲ ὄσους ἤθελαν νὰ ἀποδείξουν τὴ φυλετικὴ κατωτερότητα, π.χ. τῶν μαύρων ἀπέναντι στοὺς λευκοὺς —ἢ ἀκόμα καὶ ὁποιασδήποτε ἄλλης φυλῆς ἀπέναντι στοὺς λευκοὺς. (Τὸ προκατειλημμένο μάτι μπορεῖ νὰ διακρίνει τὸ πιθηκοειδὲς σχῆμα ἀκόμα καὶ στοὺς Κινέζους καὶ τοὺς Ἰάπωνες, ὅπως μαρτυροῦν πολλὲς γελοιογραφίες.) Ἄν ὅμως ἡ δαρβίνεια βιολογικὴ ἐξέλιξη ὑπαινισσόταν μιὰ φυλετικὴ ἱεραρχία, τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ ἡ συγκριτικὴ μέθοδος, ὅπως ἐφαρμοζόταν στὴν «πολιτισμικὴ ἀνθρωπολογία», τῆς ὁποίας ὁ σημαντικότερος σταθμὸς ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Ε. Μ. Τάιλορ *Primitive Culture* (1871). Γιὰ τὸν Τάιλορ (1832-1917), ὅπως καὶ γιὰ πολλοὺς θιασῶτες τῆς «προόδου» ὅταν παρατηροῦσαν κοινότητες καὶ πολιτισμοὺς πού, ἀντίθετα μὲ τὸν προϊστορικὸ ἄνθρωπο, δὲν εἶχαν ἐκλείψει, αὐτοὶ οἱ λαοὶ δὲν ἦταν κατώτεροι

ἐκ φύσεως, παρὰ ζοῦσαν σ' ἓνα πιὸ πρῶιμο στάδιο τῆς ἐξέλιξης πρὸς τὸν σημερινὸ πολιτισμὸ. Βρίσκονταν σὲ μιὰ φάση ἀνάλογη μὲ τὴ νηπιακὴ ἢ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἢ ἀντίληψη ὀδήγησε σὲ μιὰ θεωρία σταδίων — ὁ Τάιλορ ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Κόντ — ποὺ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο (μὲ τὴ συνηθισμένη περίσκεψη τῶν καθωσπρέπει ἀνθρώπων, ὅταν ἔθιγαν αὐτὸ τὸ ἐκρηκτικὸ ἀκόμα ζήτημα) στὴ θρησκεία. Ἀπὸ τὸν πρωτόγονο «ἀνιμισμὸ» (ὄρος ποὺ ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο) ὁ δρόμος ὀδηγοῦσε στὶς ἀνώτερες μονοθεϊστικὲς θρησκείες καὶ τελικὰ στὸ θρίαμβο τῆς ἐπιστήμης, ἢ ὁποῖα, ἱκανὴ νὰ ἐξηγεῖ ὄλο καὶ μεγαλύτερες περιοχὲς τῆς ἐμπειρίας χωρὶς ἀναφορὰ στὸ πνεῦμα, θὰ «ἀντικαθιστᾶ στὸν ἓνα τομέα μετὰ τὸν ἄλλο τὴν ἀνεξάρτητὴ ἐθελούσια δράση μὲ τὴ συστηματικὴ λειτουργία νόμων». ¹² Στὸ μεταξύ, ὅμως, διακρίνονταν παντοῦ ἱστορικὰ τροποποιημένες «ἐπιβιώσεις» παλαιότερων σταδίων τοῦ πολιτισμοῦ, ἀκόμα καὶ στὰ ὀλοφάνερα «καθυστερημένα» τμήματα τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν, π.χ. στὶς δεισιδαιμονίες καὶ τὰ ἔθιμα τῆς ὑπαίθρου. Ἔτσι, ὁ χωρικὸς ἔγινε ὁ συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὸν ἄγριο ἄνθρωπο καὶ τὴν πολιτισμένη κοινωνία. Ὁ Τάιλορ, ποὺ θεωροῦσε ὅτι ἡ ἀνθρωπολογία εἶναι «οὐσιαστικὰ ἢ ἐπιστῆμη ἐνὸς μεταρρυθμιστῆ», δὲν πίστευε φυσικὰ ὅτι αὐτὸ σήμαινε ἀνικανότητα τῶν χωρικῶν νὰ γίνουν ἰσότιμα μέλη τῆς πολιτισμένης κοινωνίας. Ἀλλὰ τί τὸ εὐκολότερο ἀπὸ τὸ νὰ θεωρήσει κανεὶς ὅτι ὅσοι ἀντιπροσώπευαν τὸ στάδιο τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἢ τῆς ἐφηβείας στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ ἦταν οἱ ἴδιοι κάτι σὰν παιδιὰ καὶ ἔπρεπε νὰ τοὺς μεταχειρίζονται σὰν παιδιὰ οἱ ὠριμοὶ «γονεῖς» τους; «Ὅπως ὁ τύπος τοῦ Νέγρου [ἔγραφε τὸ *Anthropological Review*] εἶναι ἐμβρυακός, ἔτσι καὶ ὁ τύπος τοῦ Μογγόλου εἶναι νηπιακός. Καὶ σὲ πλήρη συμφωνία μὲ αὐτό, βλέπουμε ὅτι ἡ κυβέρνησις, ἡ λογοτεχνία καὶ ἡ τέχνη τους εἶναι καὶ αὐτὲς νηπιακὲς. Εἶναι ἀμούστακα παιδιὰ, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ εἶναι καθῆκον καὶ τῶν ὁποίων ἡ κύρια ἀρετὴ συνίσταται στὴν ἄνευ ὄρων ὑπακοή.» ¹³ Ἡ, ὅπως τὸ ἔθεσε ὁ πλοίαρχος Ὁσμφορν τὸ 1860 μὲ τὴν τραχιὰ εὐθύτητα ἐνὸς ναυτικοῦ: «Μεταχειριστεῖτε τους σὰν παιδιὰ. Βάλτε τους νὰ κάνουν αὐτὸ ποὺ ξέρουμε πὼς εἶναι γιὰ τὸ καλὸ τους, καθὼς καὶ γιὰ τὸ δικὸ μας καλὸ, καὶ τότε θὰ τελειώσουν ὄλα τὰ προβλήματα στὴν Κίνα». ¹⁴

Οἱ ἄλλες φυλές, λοιπόν, ἦταν «κατώτερες» ἐπειδὴ ἀντιπροσώ-

πευαν ένα προγενέστερο στάδιο βιολογικής ή κοινωνιοπολιτισμικής εξέλιξης ή και των δύο. Και ή απόδειξη τής κατωτερότητάς τους ήταν τὸ γεγονός ὅτι ή «άνώτερη φυλή» ήταν πράγματι άνώτερη με τὰ κριτήρια τής δικής τους κοινωνίας: τεχνολογικά πιὸ προηγμένη, στρατιωτικά πιὸ ισχυρή, πλουσιότερη και πιὸ «πετυχημένη». Τὸ ἐπιχείρημα ήταν κολακευτικό και βολικό —τόσο βολικό ὥστε ή μεσαιά τάξη ἔνιωθε τὴν τάση νὰ τὸ δανείζεται ἀπὸ τοὺς ἀριστοκράτες (πού ἀπὸ καιρὸ φαντάζονταν ὅτι ήταν οἱ ἴδιοι μιὰ άνώτερη φυλή) γιὰ ἐσωτερικούς ὅσο και διεθνεῖς σκοπούς: οἱ φτωχοὶ ήταν φτωχοὶ ἐπειδὴ ήταν βιολογικά κατώτεροι και ἀντίστροφα, ἂν κάποιιοι πολῖτες ἀνῆκαν σὲ «κατώτερες» φυλές, δὲν ήταν παράξενο πὸ ἔμεναν φτωχοὶ και καθυστερημένοι. Τὸ ἐπιχείρημα δὲν εἶχε ντυθεῖ ἀκόμα με τὰ ρούχα τής σημερινῆς γενετικῆς, πὸ οὐσιαστικά δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα: τὰ πασίγνωστα σήμερα πειράματα με τὰ μπιζέλια, πὸ ἔκανε τὸ 1865 ὁ μοναχὸς Γρηγόριος Μέντελ (1822-1884) στὸν κῆπο τοῦ μοναστηριῦ του στὴ Μοραβία, πέρασαν ἐντελῶς ἀπαρατήρητα και ἀνακαλύφθηκαν ξανά γύρω στὸ 1900. Ἄλλὰ πολλοὶ πίστευαν, με πρωτόγονο τρόπο, ὅτι οἱ άνώτερες τάξεις ήταν ἕνας άνώτερος τύπος ἀνθρώπου, πὸ καλλιεργοῦσε τὴν ὑπεροχὴ του με τὴν ἐνδογαμία, ἐνῶ τὸν ἀπειλοῦσε ή ἐπιμεξία με τὶς κατώτερες τάξεις και, ἀκόμα περισσότερο, ή μεγαλύτερη γεννητικότητα τῶν κατώτερων. Ἄντίστροφα, ὅπως ἤθελε νὰ ἀποδείξει ή (κυρίως ἰταλική) σχολὴ τής «ἐγκληματολογικῆς ἀνθρωπολογίας», οἱ ἐγκληματίες, τὰ ἀντικοινωνικά στοιχεῖα, οἱ κοινωνικῶς μὴ προνομιούχοι, ἀνῆκαν σὲ μιὰ ράτσα διαφορετικὴ και κατώτερη ἀπὸ τοὺς «εὐπόληπτους» και μπορούσαν νὰ ἐντοπισθοῦν με τὴ μέτρηση τοῦ κρανίου τους ή ἄλλους ἀπλοὺς τρόπους.

Ἄρατισμὸς διαποτίζει τὴ σκέψη τής περιόδου μας σ' ἕνα βαθμὸ πὸ δύσκολο μπορούμε νὰ ἐκτιμήσουμε σήμερα και δὲν εἶναι πάντα εὐκόλο νὰ καταλάβουμε. (Γιατί, λόγου χάρη, ὑπῆρχε αὐτὸς ὁ τρόμος γιὰ τὴ διασταύρωση λευκῶν με ἐγχρώμους και ή σχεδὸν καθολικὴ πεποίθηση τῶν λευκῶν ὅτι οἱ «μιγάδες» κληρονομοῦν ἀκριβῶς τὰ χειρότερα φυλετικά γνωρίσματα τῶν γονιῶν τους;) Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ήταν βολικό, ἀφοῦ νομιμοποιοῦσε τὴν ἐξουσία τῶν λευκῶν πάνω στους ἐγχρώμους, τῶν πλουσιῶν πάνω στους φτωχοὺς, ή πιθανότερη ἐξήγηση εἶναι ἴσως ὅτι ἀποτελοῦσε ἕναν μηχανισμό με τὸν ὁποῖο μιὰ κοινωνία με βαθιὲς ἀνισότητες, ἀλλὰ βασισμένη σὲ μιὰ βαθιὰ ἰσονο-

μιστική ιδεολογία, έκλογίκευε τις ανισότητές της και προσπαθοῦσε νὰ δικαιολογήσει καὶ νὰ ὑπερασπίσει προνόμια πού ἡ δημοκρατικὴ φιλοσοφία τῶν θεσμῶν της ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ ἀμφισβητήσῃ. Ὁ φιλελευθερισμὸς δὲν εἶχε λογικὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς ἰσότητος καὶ τῆς δημοκρατίας. Ὁχυρώθηκε λοιπὸν πίσω ἀπὸ τὴν ἄλογη φιλοσοφία τῆς φυλῆς: ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη, τὸ ἀτοῦ τοῦ φιλελευθερισμοῦ, μποροῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι ἴσοι.

Ἄλλὰ, φυσικά, ἡ ἐπιστήμη τῆς περιόδου δὲν ἀποδείκνυε αὐτό, ἂν καὶ ἴσως μερικοὶ ἐπιστήμονες θὰ τὸ ἤθελαν. Ἡ δαρβίνεια ταυτολογία («ἐπιβίωση τῶν ἰκανοτέρων», ὅπου ἡ ἀπόδειξη τῆς ἰκανότητος εἶναι ἡ ἐπιβίωση) δὲν μποροῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸ σκουλήκι, ἀφοῦ καὶ τὰ δύο εἶδη ἐπιβιώνουν μὲ ἐπιτυχία. Ὅσοι ἤθελαν νὰ συναγάγουν τὴν «ὑπεροχὴν» ἀπὸ τὴν παλαιοντολογία τὸ ἔκαναν ἐξισώνοντας τὴν ἐξελικτικὴ ἱστορία μὲ τὴν «πρόοδο». Καὶ παρόλο πού ἡ ἐξελικτικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου διέκρινε, πολὺ σωστά, πρόοδο σὲ ὀρισμένους τομεῖς —κυρίως τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία— χωρὶς ὅμως νὰ δίνει προσοχὴ σὲ ἄλλους, δὲν δίδασκε, οὔτε μποροῦσε νὰ διδάξῃ ὅτι ἡ «καθυστέρηση» εἶναι μόνιμη καὶ ἀνεπανόρθωτη. Γιατὶ βασιζόταν στὴν παραδοχὴ ὅτι οἱ ἄνθρωποι, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἐμφανίστηκε ὁ *homo sapiens*, εἶναι οἱ ἴδιοι, ἡ συμπεριφορὰ τους ὑπακούει στοὺς ἴδιους ἐνιαίους νόμους, ἂν καὶ σὲ διαφορετικὰς ἱστορικὰς περιστάσεις. Ἡ ἀγγλικὴ γλῶσσα διαφέρει ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ ἰνδοευρωπαϊκὴ, ὅχι ὅμως ἐπειδὴ οἱ σύγχρονοι Ἄγγλοι λειτουργοῦν γλωσσικὰ μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τὰ προγονικά τους φύλα, πού ζοῦσαν, ὅπως πιστευόταν τότε, στὴν κεντρικὴ Ἀσία. Τὸ βασικὸ ὑπόδειγμα τοῦ «γενεαλογικοῦ δέντρου», πού ἐμφανίζεται τόσο στὴ φιλολογία ὅσο καὶ στὴν ἀνθρωπολογία, ὑπονοεῖ τὸ ἀντίθετο τῶν γενετικῶν ἢ ἄλλων μόνιμων μορφῶν ἀνισότητος. Τὰ συστήματα αἱματοσυγγένειας τῶν Ἀβοριγίνων τῆς Αὐστραλίας, τῶν νησιωτῶν τοῦ Εἰρηνικοῦ καὶ τῶν Ἰνδιάνων Ἰροκουά, πού ἄρχισαν τώρα νὰ τὰ μελετοῦν σοβαρὰ οἱ πρόδρομοι τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας, ὅπως ὁ Λιούις Μόργκαν (1818-1881) —ἂν καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ σπουδὴ τοῦ ἀντικειμένου ἐξακολουθοῦσε νὰ γίνεται πιὸ πολὺ στὴ βιβλιοθήκη παρὰ ἐπιτόπου— θεωροῦνταν «ἐπιβιώσεις» ἀρχαιότερων σταδίων στὴν ἐξέλιξη τῆς πολιτισμένης κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἄλλὰ ἐκεῖνο πού εἶχε σημασία εἶναι ὅτι ἦταν συγ-

κρίσιμα: διαφορετικά, αλλά όχι άπαραιτήτως κατώτερα.* 'Ο «κοινωνικός δαρβινισμός» και ἡ ρατσιστική ἀνθρωπολογία ἢ βιολογία δὲν ἀνήκουν στὴν ἐπιστῆμη τοῦ 19ου αἰώνα, ἀλλὰ στὴν πολιτική του.

Ἄν κοιτάξουμε ἀναδρομικὰ τὶς φυσικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες τῆς περιόδου, θὰ μᾶς κάνει μεγάλη ἐντύπωση ἡ αὐτοπεποιθήσή τους. Ἦταν λιγότερο ἀδικαιολόγητη στὶς φυσικὲς ἀπὸ ὅ,τι στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ ἐξίσου ἐκδηλῆ. Οἱ φυσικοὶ ποὺ αἰσθάνονταν ὅτι δὲν εἶχαν ἀφήσει πολλὴ δουλειὰ στοὺς διαδόχους τους ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπίλυση λίγων δευτερευόντων προβλημάτων ἐξέφραζαν τὴν ἴδια διάθεση ὅπως ὁ Αὐγουστος Σλάιχερ, ποὺ ἦταν βέβαιος ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἼΑριοι μιλοῦσαν ἀκριβῶς τὴν ὑποθετικὴ γλῶσσα ποὺ εἶχε φτιάξει γι' αὐτούς. Αὐτὸ τὸ αἶσθημα δὲν βασιζόταν τόσο σὲ ἀποτελέσματα —ἐκεῖνα τῶν ἐξελικτικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἐπιδέχονταν σχεδὸν καθόλου πειραματικὴ διάψευση— ὅσο στὴν πίστη ὅτι ἡ «ἐπιστημονικὴ μέθοδος» εἶναι ἀλάθητη. Ἡ «θετικὴ» ἐπιστῆμη, δουλεύοντας μὲ ἀντικειμενικὰ καὶ ἐξακριβωμένα δεδομένα, συναρμολογημένα μὲ αὐστηροὺς δεσμοὺς αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, καὶ διατυπώνοντας ἐνιαίους, ἀμετάβλητους γενικοὺς «νόμους» ποὺ δὲν ἐπιδέχονταν οὔτε ἀμφισβήτηση οὔτε σκόπιμη τροποποίηση, ἦταν τὸ «ἀντικλεῖδι» γιὰ τὸ σύμπαν, καὶ ὁ 19ος αἰώνας τὸ κατεῖχε. Ἀκόμα περισσότερο: μὲ τὴν ἔλευση τοῦ κόσμου τοῦ 19ου αἰώνα, τὰ πρῶμα καὶ νηπιακὰ στάδια τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τὴ δεισιδαιμονία, τὴ θεολογία καὶ τὴ δοξασία, ἦταν πιά παρελθόν, εἶχε φτάσει τὸ «τρίτο στάδιο» τοῦ Κόντ, τὸ στάδιο τῆς θετικῆς ἐπιστῆμης. Σήμερα εἶναι εὐκόλο νὰ περιγελάσουμε αὐτὴ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν καταλληλότητα τῆς μεθόδου καὶ στὴν ἀντοχὴ τῶν θεωρητικῶν μοντέλων, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ἦταν ἄτοπη, ὅπως θὰ ἐπισήμαιναν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς παλιούς φιλοσόφους, δὲν τὴν ἔκανε λιγότερο ἰσχυρή. Καὶ ἂν οἱ ἐπιστῆμονες αἰσθάνονταν ὅτι μποροῦσαν νὰ μιλήσουν μὲ βεβαιότητα, πόσο περισσότερο ἴσχυε αὐτὸ γιὰ τοὺς ὑποδεέστερους πολιτικοὺς ἀρθρογράφους καὶ ἰδεολόγους, ποὺ ἦταν ἀκόμα πιὸ σίγουροι γιὰ τὶς βεβαιότητες τῶν εἰδημόνων ἐπειδὴ μποροῦσαν νὰ καταλάβουν τὰ περισσότερα ἀπὸ ὅσα

* Αὐτό, φυσικά, γινόταν δεκτὸ γιὰ τοὺς λαοὺς τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, τὰ συστήματα αἱματοσυγγένειας τῶν ὁποίων ἀπέτελεσαν τὴ βάση τῶν πρώτων σπουδῶν γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς οἰκογένειας: τοῦ ἔργου τοῦ J. J. Bachofen *Das Mutterrecht* (Τὸ μητρικὸ δίκαιο), ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1861.

ἔλεγαν οἱ εἰδήμονες, τουλάχιστον στὸ βαθμὸ πὺ μποροῦσαν ἀκόμα νὰ εἰπωθοῦν χωρὶς τὴ χρῆση ἀνώτερων μαθηματικῶν. Ἀκόμα καὶ στὴ φυσικὴ ἢ τὴ χημεία, τὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα φαίνονταν κατανοητὰ γιὰ τὸν «πρακτικὸ ἄνθρωπο» — ἄς ποῦμε, γιὰ ἓναν πολιτικὸ μηχανικό. Ἡ Καταγωγὴ τῶν εἰδῶν τοῦ Δαρβίνου ἦταν ἀπόλυτα προσιτὴ γιὰ ἓναν μορφωμένο χωρὶς ἐπιστημονικὴ κατάρτιση. Ποτέ πιά δὲν ἔμελλε νὰ εἶναι τόσο εὐκόλο γιὰ τὸν νωθρὸ κοινὸ νοῦ, πὺ ἤξερε ἔτσι κι ἄλλιῶς ὅτι ὁ θριαμβευτὴς κόσμος τῆς φιλελεύθερης καπιταλιστικῆς προόδου ἦταν ὁ καλύτερος ἀπὸ ὅλους τοὺς κόσμους πὺ μποροῦσε νὰ διανοηθεῖ, νὰ ἐπιστρατεύσει τὸ σύμπαν γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τίς προκαταλήψεις του.

Οἱ δημοσιογράφοι, οἱ ἐκλαϊκευτὲς καὶ οἱ ἰδεολόγοι ὑπῆρχαν τώρα σὲ ὀλόκληρο τὸν δυτικὸ κόσμο καὶ παντοῦ ὅπου ὑπῆρχε μιὰ τοπικὴ ἔλιτ πὺ τὴν ἔλκυε ὁ «ἐκσυγχρονισμός». Οἱ πρωτότυποι ἐπιστῆμονες καὶ λόγιοι — τουλάχιστον αὐτοὶ πὺ ἀπολάμβαναν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπολαμβάνουν φήμη πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς πατρίδας τους— ἦταν κατανεμημένοι πῶ ἄνισα. Οὐσιαστικά, μάλιστα, περιορίζονταν σὲ τμήματα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς.* Ἔργο σημαντικό σὲ ποιότητα καὶ ποσότητα, καὶ μὲ διεθνὲς ἐνδιαφέρον, παραγόταν τώρα στὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, ἰδιαιτέρα στὴ Ρωσία, καὶ πιθανότατα αὐτὴ ἦταν ἡ ἐντυπωσιακότερη ἀλλαγὴ πὺ σημειώθηκε τότε στὸν «ἀκαδημαϊκὸ» χάρτη τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ γραφεῖ καμιὰ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης σ' αὐτὴ τὴν περίοδο χωρὶς νὰ κάνει μνεῖα μερικῶν ἐπιφανῶν Βορειοαμερικανῶν, προπαντὸς τοῦ φυσικοῦ Οὐίλλαρντ Γκίμπς (1839-1903). Ὡστόσο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι γύρω στὸ 1875 αὐτὸ πὺ γινόταν στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν ἢ τοῦ Κιέβου ἦταν σημαντικότερο ἀπὸ ὅ,τι γινόταν στὸ Γέιλ καὶ τὸ Πρίνστον.

Ἀλλὰ ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀναδείξει τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς ἀκαδημαϊκῆς ζωῆς στὴν περιόδὸ μας: τὴν ἡγεμονία τῶν Γερμανῶν, μὲ ἔρεισμά της τὰ πολυάριθμα γερμανόφωνα πανεπιστήμια (στὰ ὅποια συμπεριλαμβάνονταν τὰ περισσότερα ἑλβετικά, τὰ περισσότερα τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων καὶ ἐκεῖνα

* Στὴν Εὐρώπη, ἡ Ἰβηρικὴ καὶ ἡ Βαλκανικὴ χερσόνησος ἔμεναν μᾶλλον καθυστερημένες ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη.

τῶν βαλτικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ρωσίας) καὶ τὴν ἔντονη ἔλξη πρὸς ἀσκοῦσε ἡ γερμανικὴ κουλτούρα στὴ Σκανδιναβία, τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴν νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη. Ἐξω ἀπὸ τὸν λατινικὸ κόσμον καὶ τὴ Βρετανία, ὡς ἓνα βαθμὸ μάλιστα ἀκόμα καὶ ἐκεῖ, υἱοθετήθηκε τὸ γερμανικὸ πρότυπο γιὰ τὸ πανεπιστήμιον. Ἡ γερμανικὴ κυριαρχία ἦταν πάντως ἀπὸ ὅλα ποσοτικῆ: εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι, στὴν περίοδόν μας, ἐκδόθηκαν περισσότερα νέα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ στὰ γερμανικὰ ἀπὸ ὅσα στὰ γαλλικὰ καὶ τὰ ἀγγλικὰ μαζί. Ἄν ἐξαίρεσουμε ὀρισμένους τομεῖς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ χημεία καὶ πιθανότατα τὰ μαθηματικά, ὅπου οἱ Γερμανοὶ ἐπικρατοῦσαν σαφῶς, οἱ ἐξαιρετικὰ ὑψηλὲς ποιοτικὲς ἐπιτεύξεις τους ἦταν ἴσως λιγότερο φανερῆς, ἐπειδὴ (σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ 19οῦ αἰῶνα) δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ τὴν περίοδον μιὰ εἰδικὰ γερμανικὴ φυσικὴ φιλοσοφία. Ἐνῶ οἱ Γάλλοι, μᾶλλον γιὰ ἔθνικιστικὸς λόγους, ἔμειναν προσκολλημένοι στὸ δικὸν τους στίλ — μὲ συνέπεια τὴν ἀπομόνωση τῶν γαλλικῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (ὄχι ὅμως καὶ τῶν μαθηματικῶν) — ἐκτὸς ἀπὸ λίγους ὀνομαστούς ἐπιστήμονες, οἱ Γερμανοὶ δὲν ἔκαναν τὸ ἴδιον. Ἰσως τὸ δικὸν τους στίλ, πρὸς ἐπικράτησιν στὸν 20ὸ αἰῶνα, δὲν ἐκδηλώθηκε παρὰ μόνον ὅταν οἱ ἐπιστῆμες προχώρησαν στὴ φάσιν τῆς θεωρίας καὶ τῆς συστηματοποίησης, πρὸς (γιὰ λόγους μᾶλλον σκοτεινοῦς) ταιριάζουσαν θαυμάσια στοὺς Γερμανοὺς. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, οἱ βρετανικὲς φυσικὲς ἐπιστῆμες, πρὸς εἶχαν πολὺ στενότερη βάση, ἀλλὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἀπολάμβαναν τὸ πλεονέκτημα ἑνὸς ἐντυπωσιακοῦ κοινοῦ ἀπὸ εἰδικούς, ἀπὸ μορφωμένους ἀστοὺς χωρὶς ἐπιστημονικὴ εἰδικότητα, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τεχνίτες, ἐξακολουθοῦσαν νὰ παράγουν ἐπιστῆμονες μὲ τεράστια φήμη, ὅπως ὁ Τόμσον καὶ ὁ Δαρβίνος.

Ἄν ἐξαίρεσουμε τὴν ἀκαδημαϊκὴν ἱστορίαν καὶ τὴν γλωσσολογίαν, δὲν ὑπῆρχε ἡ ἴδια γερμανικὴ κυριαρχία στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες. Ἡ οἰκονομολογία ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ βρετανικὴ ὑπόθεσις, ἂν καί, ἀναδρομικὰ, μπορούμε νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴν παραγωγὴ σημαντικοῦ ἀναλυτικοῦ ἔργου στὴ Γαλλίαν, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Αὐστρίαν. (Ἡ αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, ἂν καὶ ἀπὸ μερικὲς πλευρῆς ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ γερμανικοῦ πολιτισμικοῦ χώρου, ἀκολουθοῦσε πολὺ διαφορετικὴ πνευματικὴ πορεία.) Ἡ κοινωνιολογία, γιὰ τὰ ὅσα λίγα ἀξίζει νὰ μνημονευτεῖ, συνδεόταν κυρίως μὲ τὴν Γαλλ-

λία και τὴ Βρετανία καὶ ἔγινε ἐνθουσιωδῶς δεκτὴ στὸν λατινικὸ κόσμο. Στὴν ἀνθρωπολογία, οἱ παγκόσμιες συνδέσεις τῶν Βρετανῶν τοὺς πρόσφεραν σημαντικὸ πλεονέκτημα. Ἡ «ἐξέλιξη» γενικὰ — αὐτὴ ἢ γέφυρα ἀνάμεσα στὶς φυσικὲς καὶ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες— εἶχε τὸ κέντρο βαρύτητάς της στὴ Βρετανία. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ἀντανακλοῦσαν τὶς προκαταλήψεις καὶ τὰ προβλήματα τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ στὴν κλασικὴ μορφή του, ἢ ὁποία δὲν ὑπῆρχε στὴ Γερμανία, γιατί ἐκεῖ ἡ ἀστικὴ κοινωνία παρεμβλήθηκε στὸν βιωματικὸ κόσμον τῶν ἀριστοκρατῶν καὶ τῶν γραφειοκρατῶν. Ὁ πιὸ διακεκριμένος κοινωνικὸς ἐπιστήμονας τῆς περιόδου, ὁ Κάρλ Μάρξ, ἐργαζόταν στὴ Βρετανία, θεμελιώνοντας τὴ συγκεκριμένη ἀνάλυσή του στὴ μὴ γερμανικὴ ἐπιστῆμη τῶν οἰκονομικῶν καὶ κάνοντας ἐμπειρικὴ βάση τοῦ ἔργου του τὴν «κλασικὴν», ἂν καὶ ὄχι πιά ἀπρόσβλητη, μορφή ἀστικῆς κοινωνίας: τὴ βρετανικὴ.

III

Ἡ «ἐπιστῆμη» ἦταν ὁ πυρήνας τῆς κοσμικῆς ἰδεολογίας τῆς προόδου, εἴτε φιλελεύθερης εἴτε (σὲ μικρὸ, ἀλλὰ αὐξανόμενον βαθμὸν) σοσιαλιστικῆς. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀφιερῶσουμε ξεχωριστὴ ἐνότητα σ' αὐτὴ τὴν ἰδεολογία, ἀφοῦ ἡ γενικὴ φύση της θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἤδη προβάλλει καθαρὰ μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ βιβλίου.

Σὲ σύγκριση μὲ τὴν κοσμικὴ ἰδεολογία, ἡ θρησκεία στὴν περίοδό μας παρουσιάζει σχετικὰ μικρὸ ἐνδιαφέρον καὶ δὲν ἀξίζει ἐκτεταμένη ἀνάπτυξη. Ἀξίζει, ὡστόσο, κάποιον προσοχὴν, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἰδίωμα στὸ ὁποῖο σκεφτόταν ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ ἴδια ἡ ἀστικὴ κοινωνία, παρὰ τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἐκκοσμίκευσή της, ἀνησυχοῦσε φανερὰ γιὰ τὶς ἐνδεχόμενες συνέπειες τῆς ἀποκοτιᾶς της. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἔγινε σχετικὰ εὐκόλο, τουλάχιστον στὸν δυτικὸν κόσμον, νὰ διακηρύσσει κανεὶς δημόσια ὅτι δὲν πιστεύει στὸν Θεό, ἀφοῦ τόσοι καὶ τόσοι ἀπὸ τοὺς ἐπαληθεύσιμους ἰσχυρισμοὺς τῶν ἰουδαιοχριστιανικῶν ἱερῶν κειμένων εἶχαν ὑπονομευθεῖ ἢ καὶ καταρριφθεῖ ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς, τὶς κοινωνικὲς καὶ προπαντὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ἄν ὁ Λάιελ (1797-1875) καὶ ὁ Δαρβίνος εἶχαν δίκιο, τότε τὸ βιβλίον τῆς Γένεσης εἶχε ἄδικο στὸ κατὰ λέξη νόημα

του· και ήταν φανερό ότι οι πνευματικοί αντίπαλοι του Δαρβίνου και του Λάιελ κατατροπώνονταν. Ἡ ἑλευθεροφροσύνη ήταν ἀπὸ καιρὸ οἰκεία στὶς ἀνώτερες τάξεις, τουλάχιστον ἀνάμεσα στοὺς εὐπατρίδες. Ὁ ἀθεϊσμός τῆς μεσαιᾶς τάξης καὶ τῶν διανοουμένων δὲν ἦταν οὔτε αὐτὸς καινούριο φαινόμενο, καὶ γινόταν μαχητικὸς σὲ συνάρτηση μὲ τὴν αὐξανόμενη πολιτικὴ σημασία τοῦ ἀντικληρικισμοῦ. Ἡ ἑλευθεροφροσύνη τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἂν καὶ συνδεόταν ἤδη μὲ ἐπαναστατικὲς ἰδεολογίες, πῆρε εἰδικὴ μορφή, καθὼς οἱ παλαιότερες ἐπαναστατικὲς ἰδεολογίες παράκμασαν, ἀφήνοντας πίσω τους μόνο τὶς λιγότερο πολιτικὲς πλευρὲς τους, καὶ νέες ἰδεολογίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, μὲ γερὴ βάση τους μιὰ ὑλιστικὴ φιλοσοφία, κέρδιζαν ἔδαφος. Στὴ Βρετανία τὸ «κοσμικιστικὸ» κίνημα προῆλθε ἄμεσα ἀπὸ τὰ παλιὰ κινήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης, τὸ ριζοσπαστικὸ, τὸ χαρτιστικὸ καὶ τὸ οὐνενιτικὸ, ἀλλὰ ὑπῆρχε τώρα ὡς ἀνεξάρτητο σῶμα, ἰδιαίτερα ἔλκυστικὸ γιὰ ἄντρες καὶ γυναῖκες ποὺ ἀντιδρούσαν στὴν καταπιεστικὴ θρησκευτικὴ διαπαιδαγώγησή τους. Ὁ Θεὸς δὲν κηρυσσόταν ἀπλῶς ἔκπτωτος, ἀλλὰ δεχόταν μετωπικὴ ἐπίθεση.

Αὐτὴ ἡ ἐπίθεση κατὰ τῆς θρησκείας συνέπιπτε, ἀλλὰ δὲν ταυτιζόταν ἀκριβῶς, μὲ τὸ ἐξίσου μαχητικὸ κίνημα τοῦ ἀντικληρικισμοῦ, ποὺ ἀγκάλιαζε ὅλα τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα, ἀπὸ τοὺς μετριοπαθεῖς φιλελεύθερους ὡς τοὺς μαρξιστὲς καὶ τοὺς ἀναρχικοὺς. Ἡ ἐπίθεση κατὰ τῆς Ἐκκλησίας, προπαντὸς κατὰ τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας τοῦ κράτους καὶ κατὰ τῆς διεθνοῦς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας — ἡ ὁποία διεκδικοῦσε τὸ δικαίωμα νὰ ὀρίζει τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ δικαίωμα νὰ μονοπωλεῖ ὀρισμένες λειτουργίες ζωτικὲς γιὰ τοὺς πολῖτες (ὅπως ἦταν ὁ γάμος, ἡ κηδεία, ἡ ἐκπαίδευση)— δὲν σήμαινε ἀπὸ μόνη τῆς ἀθεϊσμοῦ. Σὲ χῶρες ὅπου ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπὸ μιὰ θρησκείες, μπορεῖ νὰ ἐξαπολυόταν ἀπὸ τὰ μέλη ἑνὸς θρησκευάματος ἐναντίον ἑνὸς ἄλλου. Στὴ Βρετανία προερχόταν κυρίως ἀπὸ μέλη τῶν ἀντικομφορμιστικῶν αἱρέσεων καὶ στρεφόταν ἐναντίον τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας· στὴ Γερμανία ὁ Βίσμαρκ, ποὺ στὰ 1870-71 μπλέχτηκε σ' ἓναν σκληρὸ ἀγῶνα (Kulturkampf) ἐναντίον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, σίγουρα δὲν εἶχε τὴν πρόθεση νὰ ἀμφισβητήσει τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ ἢ τὴ θεία φύση τοῦ Ἰησοῦ, ἀφοῦ ἦταν δηλωμένος λουθηρανός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, σὲ χῶρες ὅπου ἐπικρατοῦσε ἓνα καὶ μοναδικὸ μονολιθικὸ θρησκευτικὸ δόγμα, προπαντὸς στὶς ρωμαιο-

καθολικές, ὁ ἀντικληρικισμὸς συνεπαγόταν κατὰ κανόνα τὴν ἀπόρριψη κάθε θρησκείας. Ὑπῆρχε μέσα στοὺς κόλπους τοῦ καθολικισμοῦ ἓνα ἀδύναμο «φιλελεύθερο» ρεῦμα ποὺ ἀντιστεκόταν στὸν ὅλο καὶ πιὸ ἄκαμπτο ὑπερσυντηρητισμὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἱεραρχίας, ὅπως αὐτὸς ἐκφράστηκε στὴ δεκαετία τοῦ 1860 (βλ. σ. 165 γιὰ τὸν *Σύλλαβο Πλανῶν*) καὶ θριάμβευσε ἐπίσημα τὸ 1870 στὴ Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ, διακηρύσσοντας τὸ ἀλάθητο τοῦ Πάπα. Εὐκόλα ὁμως κατατροπώθηκε στὴν Ἐκκλησία, καὶ ἄς τὸ ὑποστήριζαν μερικοὶ κληρικοὶ ποὺ ἤθελαν νὰ διατηρήσουν τὴ σχετικὴ αὐτονομία τῆς ἐθνικῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τους καὶ ποὺ ἦταν ἰσχυρότεροι μᾶλλον στὴ Γαλλία. Ἄλλὰ ὁ «γαλλικανισμὸς» δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πραγματικὰ «φιλελεύθερος» μὲ τὴν κοινὰ ἀποδεκτὴ ἔννοια, παρόλο ποὺ ἦταν περισσότερο διατεθειμένος, γιὰ πραγματιστικούς ὅσο καὶ γιὰ ἀντιρωμαϊκοὺς λόγους, νὰ συνδιαλλαγῆ μὲ τὶς σύγχρονες κοσμικὲς καὶ φιλελεύθερες κυβερνήσεις.

Ὁ ἀντικληρικισμὸς ἦταν φανατικὰ κοσμικιστικός, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἤθελε νὰ ἀφαιρέσει ἀπὸ τὴ θρησκεία κάθε ἐπίσημη θέση στὴν κοινωνία («χωρισμὸς Ἐκκλησίας καὶ κράτους»), κἀνοντάς τὴν καθαρὰ ἰδιωτικὴ ὑπόθεση. Ἡ θρησκεία ἔπρεπε νὰ μετατραπῆ σὲ μία ἢ περισσότερες καθαρὰ ἐθελοντικὲς ὀργανώσεις, ἀνάλογες μὲ τοὺς συλλόγους τῶν φιλοτελιστῶν, ἂν καὶ ἀναμφίβολα μεγαλύτερες. Αὐτὸ τὸ αἶτημα, ὁμως, δὲν βασιζόταν τόσο στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ πίστη στὸν Θεὸ ἢ ὅποιαδήποτε παραλλαγή της εἶναι πλάνη, ὅσο στὴν αὐξανόμενη χωρητικότητα τῆς δημόσιας διοίκησης, τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἀκτίνα δράσης καὶ τὶς ὅλο καὶ πλατύτερες φιλοδοξίες τοῦ κοσμικοῦ κράτους — ἀκόμα καὶ στὴν πιὸ φιλελεύθερη μορφή του — ποὺ δὲν ἦταν δυνατόν παρὰ νὰ ἐξοβελίσει τὶς ἰδιωτικὲς ὀργανώσεις ἀπὸ τὸ δικό του (σύμφωνα μὲ τὴ νέα ἀντίληψη) πεδίο δράσης. Κατὰ βάση, ὡστόσο, ὁ ἀντικληρικισμὸς εἶχε πολιτικὸ χαρακτήρα, γιὰ τὸ πάθος ποὺ τὸν ὠθοῦσε ἦταν ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ κατεστημένες θρησκείες ἦταν ἐχθρικές πρὸς τὴν πρόοδο. Καὶ πράγματι ἦταν, ἀφοῦ τόσο κοινωνιολογικά ὅσο καὶ πολιτικὰ ἦταν πολὺ συντηρητικοὶ θεσμοί. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, μάλιστα, ἐχθρευόταν ἔντονα ὅλα ὅσα χαρακτήριζαν τὴν ἐποχὴ. Οἱ αἵρετικοὶ ἢ οἱ ἑτερόδοξοι μπορεῖ νὰ ἦταν φιλελεύθεροι ἢ ἀκόμα καὶ ἐπαναστάτες, οἱ θρησκευτικὲς μειονότητες μπορεῖ νὰ ἐλκύονταν ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη ἀνεξιθρησκία, ἀλλὰ δὲν ἴσχυε τὸ ἴδιο γιὰ τὶς κατεστημένες ἐκκλησίες καὶ τὶς ὀρθοδοξίες. Καί, καθὼς οἱ

μάζες —ιδιαίτερα οι αγροτικές μάζες— έξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι στὰ χέρια τοῦ σκοταδισμού, τῆς παραδοσιοκρατίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἀντίδρασης, ἡ δύναμή τους ἔπρεπε νὰ συντριβεῖ, ἀλλιῶς θὰ διακυβεύονταν ἡ πρόοδος. Γι' αὐτό, ὅσο πιὸ «καθυστερημένη» ἦταν ἡ χώρα, τόσο μαχητικότερος καὶ φανατικότερος ἦταν ὁ ἀντικληρικισμός. Στὴ Γαλλία οἱ πολιτικοὶ φιλονικοῦσαν γιὰ τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν καθολικῶν σχολείων, ἀλλὰ στὸ Μεξικὸ διακυβεύονταν πολὺ περισσότερα στὸν ἀγῶνα τῶν κοσμικῶν κυβερνήσεων ἐναντίον τῶν παπάδων.

Ἔτσι λοιπόν, ἡ «πρόοδος», ἡ χειραφέτηση τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἀτόμων ἀπὸ τὴν παράδοση, ἔδειχνε νὰ συνεπάγεται τὴ ριζικὴ ρήξη μὲ τὶς ἀρχαῖες δοξασίες, πράγμα ποὺ ἔβρισκε ζωντὴ ἔκφραση στὴ συμπεριφορὰ τῶν δυναμικότερων στοιχείων τῶν λαϊκῶν κινημάτων, καθὼς καὶ τῶν διανοουμένων τῆς μεσαιᾶς τάξης. Ἐνα βιβλίον μὲ τίτλον *Μωυσῆς ἢ Δαρβίνος* ἔμελλε νὰ διαβαστεῖ ἀπὸ τοὺς γερμανοὺς σοσιαλδημοκράτες ἐργάτες περισσότερο ἀπὸ ὅσο τὰ γραπτὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ. Ἐπικεφαλῆς τῆς προόδου —ἀκόμα καὶ τῆς σοσιαλιστικῆς προόδου— ἦταν, στὸ νοῦ τῶν κοινῶν ἀνθρώπων, οἱ μεγάλοι παιδαγωγοὶ καὶ ἐλευθερωτές, καὶ ἡ ἐπιστήμη (ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε λογικὰ ὁ «ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμός») ἦταν τὸ κλειδί γιὰ τὴν πνευματικὴν χειραφέτηση ἀπὸ τὰ δεσμὰ ἐνὸς παρελθόντος ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ δεισιδαιμονία καὶ ἐνὸς παρόντος ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ καταπίεση. Οἱ δυτικοευρωπαῖοι ἀναρχικοὶ, ποὺ ἀντανακλοῦσαν μὲ μεγάλη ἀκρίβεια τὰ ἔνστικτα τέτοιων δυναμικῶν στοιχείων, ἦταν φανατικὰ ἀντικληρικοί. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἕνας ριζοσπάστης σιδεράς στὴν ἰταλικὴ ἐπαρχία τῆς Ρωμανίας βάρφτισε τὸν γιό του Μπενίτο Μουσσολίνι ἀπὸ τὸν ἀντικληρικὸ πρόεδρο τοῦ Μεξικοῦ Μπενίτο Χουάρες.

Ὁστόσο, ἀκόμα καὶ μεταξὺ τῶν ἐλευθεροφρόνων, παρέμεινε μιὰ νοσταλγία γιὰ τὴ θρησκεία. Οἱ ἰδεολόγοι τῆς μεσαιᾶς τάξης, ἐκτιμώντας τὸ ρόλον τῆς θρησκείας ὡς θεσμοῦ ποὺ διατηρεῖ τὴν ταπεινοφροσύνη τῶν φτωχῶν καὶ ἐγγυᾶται τὴν τάξη, πειραματίζονταν μερικὲς φορές μὲ «νεοθρησκείες», ὅπως ἡ «θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητος» τοῦ Αὐγούστου Κόντ, ἡ ὁποία ἀντικαθιστοῦσε τὸ πάνθεον ἢ τὸ ἑορτολόγιον τῶν ἁγίων μὲ μιὰ πλειάδα μεγάλων ἀνδρῶν, ἂν καὶ τέτοια πειράματα δὲν ἦταν ἰδιαίτερα πετυχημένα. Ὑπῆρχε ὁμως καὶ μιὰ γνήσια τάση νὰ διαφυλαχθοῦν οἱ παραμυθίες τῆς θρησκείας στὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ «Χριστιανικὴ Ἐπιστήμη», μὲ ἰδρύτριά της τὴ Μαίρη

Μπέικερ Έντυ (1821-1910), που δημοσίευσε τις «γραφές» της τὸ 1875, ἀποτελοῦσε μιὰ τέτοια προσπάθεια. Στὴν ἴδια αἰτία ὀφείλεται πιθανότατα ἡ ἀξιοσημείωτη δημοτικότητα τοῦ πνευματισμοῦ, πὺ ἐγινε γιὰ πρώτη φορὰ μόδα στὴ δεκαετία τοῦ 1850. Πολιτικά καὶ ἰδεολογικά ἦταν εὐνοϊκὰ διατεθειμένοι ἀπέναντι στὴν πρόοδο, τὶς μεταρρυθμίσεις καὶ τὴ ριζοσπαστικὴ Ἄριστερά, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ χειραφέτηση τῶν γυναικῶν, ἰδιαίτερα στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, πὺ ἦταν τὸ κύριο κέντρο διάδοσής του. Ξέχωρα ἀπὸ τὰ ἄλλα θέλγητρά του, εἶχε τὸ σημαντικό πλεονέκτημα νὰ πείθει ὅτι τοποθετεῖ τὴ μεταθανάτια ζωὴ πάνω στὴν ὑγιή βάση τῆς πειραματικῆς ἐπιστήμης, ἴσως μάλιστα τῆς ἀντικειμενικῆς εἰκόνας (ὅπως φιλοδοξοῦσε νὰ ἀποδείξει ἡ νέα τέχνη τῆς φωτογραφίας). Ὅταν τὰ θαύματα δὲν μποροῦν πιά νὰ γίνουν πιστευτά, ἡ παραψυχολογία διευρύνει τὸ δυνητικὸ κοινὸ της. Μερικὲς φορὲς, ὅμως, μᾶλλον δὲν μαρτυροῦσε τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἀνθρώπινη δίψα γιὰ ὑποβλητικὲς τελετουργίες, δίψα πὺ ἡ παραδοσιακὴ θρησκεία κατὰ κανόνα ξέρει θαυμάσια νὰ σβήνει. Ἡ ἐποχὴ γύρω στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἐπινοημένες κοσμικὲς τελετουργίες, προπαντὸς στὶς ἀγγλοσαξονικὲς χῶρες, ὅπου τὰ συνδικάτα ἔφτιαχναν πολύπλοκα ἀλληγορικὰ λάβαρα καὶ πιστοποιητικά, οἱ Ἐταιρεῖες Ἀμοιβαίας Βοήθειας («Φιλικὲς Ἐταιρεῖες») περιβάλλονταν ἀπὸ ἕναν μυθολογικὸ καὶ τελετουργικὸ διάκοσμο, ἐνῶ τὰ μέλη τῆς Κου Κλουξ Κλάν, οἱ Ὁραγγιστὲς καὶ ἄλλα, λιγότερο πολιτικά, «μυστικά» τάγματα ἐπιδείκνυαν τὰ ἄμφιά τους. Ἡ ἀρχαιότερη, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ σημαντικότερη σὲ ἐπιρροή, ἀπὸ αὐτὲς τὶς μυστικὲς, τελετουργικὲς, ἱεραρχικὲς ὀργανώσεις πρέσβευε πραγματικὰ τὴν ἐλευθεροφροσύνη καὶ τὸν ἀντικληρικισμό, τουλάχιστον ἔξω ἀπὸ τὶς ἀγγλοσαξονικὲς χῶρες: οἱ Ἐλευθεροτέκτονες (Μασόνοι). Δὲν ξέρομε ἀν ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν της αὐξήθηκε σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ἀλλὰ εἶναι πιθανόν ὅπωςδὴποτε αὐξήθηκε ἡ πολιτικὴ σημασία της (πρβλ. σ. 366).

Ἄν ὅμως ἀκόμα καὶ οἱ ἐλευθερόφρονες νοσταλγοῦσαν τουλάχιστον μερικὲς ἀπὸ τὶς πνευματικὲς παραμυθίες παραδοσιακοῦ τύπου, ἔδειχναν ὡστόσο νὰ καταδιώκουν ἕναν ἐχθρὸ πὺ βρισκόταν σὲ ὑποχώρηση. Γιατὶ —ὅπως μαρτυροῦν εὐγλωττα τὰ βικτωριανὰ κείμενα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860— οἱ πιστοὶ εἶχαν «ἀμφιβολίες», προπαντὸς ἀν ἦταν διανοούμενοι. Ἡ θρησκεία βρισκόταν ἀναμφισβήτητα σὲ πα-

ρακμή, όχι μόνον ανάμεσα στους διανοούμενους, αλλά και γενικά στις ραγδαία αναπτυσσόμενες μεγαλουπόλεις, όπου ή φροντίδα για τή θρησκευτική λατρεία, όπως και οι εγκαταστάσεις υγιεινής, δέν ανταποκρινόταν στην αύξηση του πληθυσμού και οι, έντονες στις μικρότερες κοινότητες, πιέσεις για συμμόρφωση με τή θρησκευτική πρακτική και ήθική ήταν έδω άσθενικές.

Ώστόσο, οι δεκαετίες των μέσων του 19ου αιώνα δέν είδαν καμιά παρακμή τής θρησκευτικότητας των μαζών ανάλογη με τή θεωρητική κατατρόπωση τής θεολογίας. Οι άγγλολάξονες άστοι έξακολούθησαν, στη μεγάλη πλειονότητά τους, νά πιστεύουν στον Θεό, οι περισσότεροι μάλιστα ήταν ένεργά μέλη τής Έκκλησίας τους ή πάντως ύποκριτές. Από τους μεγάλους άμερικανούς έκατομμυριούχους, μόνον ένας (ό Αντριου Κάρνεγχι) διακήρυσε ότι ήταν άθεος. Ο ρυθμός έξάπλωσης των άνεπίσημων προτεσταντικών αίρέσεων έπιβραδύνθηκε, αλλά —τουλάχιστον στη Βρετανία— ή «άντικομφορμιστική συνείδηση» τήν όποία αντιπροσώπευαν απέκτησε πολύ μεγαλύτερη πολιτική έπιρροή, καθώς αυτές οι αίρέσεις συνδέθηκαν στενότερα με τις μεσαίες τάξεις. Η θρησκεία δέν παράκμασε στις νέες υπερόντιες κοινότητες των μεταναστών: στην Αύστραλία τò ποσοστό εκκλησιασμού στα άνω των 15 έτών άτομα αύξήθηκε από 36,5% τò 1850 σέ σχεδόν 59% τò 1870, για νά σταθεροποιηθεί γύρω στο 45% τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα.¹⁵ Οι Ένωμένες Πολιτείες, παρά τήν παρουσία του συνταγματάρχη Ίνγκερσολ, του διάσημου άθειστή (1833-1899), ήταν μια χώρα πολύ λιγότερο άθεη από τή Γαλλία.

Σέ ό,τι άφορᾶ τις μεσαίες τάξεις, είδαμε ότι τήν παρακμή τής θρησκείας δέν τήν άναχαίτιζαν μόνον ή παράδοση και ή θεαματική άποτυχία του φιλελεύθερου όρθολογισμού νά δημιουργήσει ένα συγκινησιακό ύποκατάστατο για τή συλλογική θρησκευτική λατρεία και τελετουργία (έκτός ίσως μέσω τής τέχνης —βλ. Κεφάλαιο ΙΕ'), αλλά και ή άπροθυμία νά εγκαταλειφθεί ένας τόσο πολύτιμος, ίσως αναντικατάστατος στυλοβάτης τής σταθερότητας, των χρηστών ήθών και τής κοινωνικής γαλήνης. Σέ ό,τι άφορᾶ τις μάζες, ή έξάπλωση της μπορεί κάλλιστα νά όφείλεται κυρίως σέ όρισμένους δημογραφικούς παράγοντες, στους όποιους ή Καθολική Έκκλησία άρεσκόταν όλο και περισσότερο νά στηρίζεται για νά πετύχει τόν τελικό θρίαμβό της: τή μαζική μετανάστευση από πιό παραδοσιακά, δηλαδή εύ-

σεβή, περιβάλλοντα σὲ νέες πόλεις, περιφέρειες καὶ ἠπείρους, καὶ τὴ μεγαλύτερη γεννητικότητα τῶν θεοφοβούμενων φτωχῶν σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἄθεους, ποὺ τοὺς διέφθειρε ἡ πρόοδος (στοιχείο τῆς τελευταίας ἦταν καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν γεννήσεων). Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι οἱ Ἴρλανδοὶ ἔγιναν πιὸ θρησκοὶ στὴν περίοδό μας, ἀντίθετα ὑπάρχουν μερικὲς ὅτι ἡ μετανάστευση ἐξασθένησε τὴν ἐπιρροὴ τῆς θρησκείας στὴ ζωὴ τους: ἀλλὰ ἡ διασπορὰ καὶ ὁ δείκτης γεννήσεων αὐτοῦ τοῦ λαοῦ ἔκαναν ἀναμφίβολα τοὺς Καθολικοὺς νὰ αὐξηθοῦν σχετικὰ καὶ ἀπόλυτα στὸ σύνολο τῶν Χριστιανῶν. Ἄραγε ὅμως δὲν ὑπῆρχαν δυνάμεις μέσα στοὺς κόλπους τῆς θρησκείας γιὰ νὰ τὴν ἀναζωογονήσουν καὶ νὰ τὴ διαδώσουν;

Ἐπισημάνω, σ' αὐτὸ τὸ στάδιο οἱ προσπάθειες τῶν χριστιανῶν ἱεραποστόλων δὲν στέφονταν ἀπὸ ιδιαίτερη ἐπιτυχία, εἴτε ἐπιχειροῦσαν νὰ ξανακερδίσουν τὸ ἀπολωλὸς προλεταριάτο στὴν πατρίδα τους εἴτε νὰ προσηλυτίσουν τοὺς εἰδωλολάτρες, ἅς ἀφήσουμε πιά τοὺς ὀπαδοὺς ἀντίπαλων παγκόσμιων θρησκειῶν, στὸ ἐξωτερικό. Ἄν σκεφτοῦμε τίς πολὺ ὑπολογίσιμες δαπάνες — ἀνάμεσα στὸ 1871 καὶ τὸ 1877, οἱ Βρετανοὶ μόνοι χρηματοδότησαν τίς ἱεραποστολὲς μὲ 8 ἑκατομμύρια στερλίνες¹⁶— τὰ ἀποτελέσματα ἦταν πενιχρότατα. Ὁ χριστιανισμὸς, σὲ ὅλες του τίς παραλλαγές, ἀπέτυχε νὰ ἀνταγωνιστεῖ σοβαρὰ τὴ μόνη θρησκεία ποὺ ἐξαπλωνόταν πραγματικά: τὸ Ἰσλάμ. Ὁ ἰσλαμισμὸς ἐξακολούθησε νὰ διαδίδεται ἀσυγκράτητα στὴν ἐνδοχώρα τῆς Ἀφρικῆς καὶ σὲ τμήματα τῆς Ἀσίας, χωρὶς νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ ἱεραποστολικὲς ὀργανώσεις, χρήματα ἢ μεγάλες δυνάμεις, συνεπικουρούμενος ὅμως ἀναμφίβολα ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἐξισωτικὴν ἰδεολογία του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰ συνείδηση ὑπεροχῆς ἀπέναντι στὶς ἀξίες τῶν εὐρωπαϊῶν κατακτητῶν. Ποτὲ οἱ ἱεραπόστολοι δὲν κατόρθωσαν νὰ δημιουργήσουν κάποιο θύλακο μέσα σὲ ἕναν μωαμεθανικὸ πληθυσμὸ. Δημιούργησαν μόνον μικροὺς θυλάκους σὲ μὴ ἰσλαμικοὺς λαοὺς, ἀφοῦ σὲ γενικὲς γραμμὲς τοὺς ἔλειπε ἀκόμα τὸ κύριο ὄπλο τῆς χριστιανικῆς διεΐσδυσης, δηλαδὴ ἡ ἀπροκάλυπτη ἀποικιακὴ κατοχὴ, ἢ τουλάχιστον ὁ ἐπίσημος προσηλυτισμὸς ἡγεμόνων, ποὺ συμπαρέσυραν καὶ τοὺς ὑπηκόους τους, ὅπως συνέβη στὴ Μαδαγασκάρη, ποὺ αὐτοανακηρύχτηκε τὸ 1869 χριστιανικὸ νησί. Ὁ χριστιανισμὸς σημείωσε κάποια πρόοδο στὴ νότια Ἰνδία (κυρίως στὰ κατώτερα στρώματα τοῦ συστήματος τῶν καστῶν), παρὰ τὴν ἔλλει-

ψη ένθουσιασμοῦ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κυβέρνησης, καὶ στὴν Ἰνδοκίνα μετὰ τὴ γαλλικὴ κατάκτηση. Ἄλλὰ δὲν προόδευσε σημαντικὰ στὴν Ἀφρική, ὥσπου ὁ ἰμπεριαλισμὸς πολλαπλασίασε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἱεραποστόλων (ἀπὸ ἴσως 3.000 προτεστάντες, πού ὑπῆρχαν γύρω στὸ 1885, σὲ ἴσως 18.000 τὸ 1900) καὶ ἐνίσχυσε ὑλικά σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ τὴν πνευματικὴ δύναμη τοῦ Σωτήρα.¹⁷ Στὸ μεσουράνημα τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὁ ἱεραποστολικὸς ζῆλος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχασε κιάλας ἓνα μέρος τῆς ὀρμῆς του. Σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς δεκαετίες πού μεσολάβησαν ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1880, μόνο τρεῖς τέσσερις νέοι ἱεραποστολικοὶ σταθμοὶ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν ἀνοιζαν στὴν Ἀφρική, σὲ σύγκριση μὲ ἕξι στὴ δεκαετία τοῦ 1840, δεκατέσσερις στὴ δεκαετία τοῦ 1880 καὶ δεκαεπτὰ στὴ δεκαετία τοῦ 1890.¹⁸ Ὁ χριστιανισμὸς ἦταν περισσότερο ἀποτελεσματικὸς ὅταν ὀρισμένα στοιχεῖα του ἐνσωματώνονταν στὴν τοπικὴ θρησκευτικὴ ἰδεολογία, μὲ τὴ μορφή «νατιβιστικῶν» συγκρητιστικῶν λατρειῶν. Τὸ κίνημα τῶν Ταϊπίνγκ στὴν Κίνα (βλ. Κεφάλαιο Ζ') ἦταν μὲ ἀπόσταση τὸ σημαντικότερο σὲ ἐξάπλωση καὶ ἀπήχηση ἀπὸ αὐτὰ τὰ φαινόμενα.

Ὡστόσο, ὑπῆρχαν μέσα στοὺς κόλπους τοῦ χριστιανισμοῦ σημάδια μιᾶς ἀντεπίθεσης ἐναντίον τῆς ἐκκοσμίκευσης. Ὅχι τόσο στὸν προτεσταντικὸ κόσμο, ὅπου ἡ δημιουργία καὶ ἐξάπλωση νέων ἀνεπίσημων αἱρέσεων φαίνεται ὅτι ἔχασε ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ δυναμισμοῦ πού εἶχε πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 —μὲ τὴν πιθανὴ ἐξάιρεση τῶν μαύρων στὴν ἀγγλοσαξονικὴ Ἀμερικὴ— ὅσο στὸν καθολικισμό. Ἡ λατρεία τῶν θαυμάτων στὴ Λούρδη τῆς Γαλλίας, πού ἄρχισε τὸ 1858 μὲ τὸ ὄραμα μιᾶς βοσκοπούλας, διαδόθηκε μὲ ἐκπληκτικὴ ταχύτητα ἴσως αὐθόρμητα στὴν ἀρχή, ἀλλὰ ὅπωςδῆποτε μὲ τὴν ἄμεση ἐκκλησιαστικὴ ὑποστήριξη ἔπειτα ἀπὸ λίγο. Τὸ 1875 εἶχε ἤδη ἀνοίξει στὸ Βέλγιο ἓνα παράρτημα τῆς Λούρδης. Μὲ λιγότερο δραματικὸ τρόπο, ὁ ἀντικληρικισμὸς προκάλεσε ἓνα σημαντικὸ ἀντικίνημα ἐπανακήρυξης τοῦ Εὐαγγελίου ἀνάμεσα στοὺς πιστοὺς καὶ μιὰ ὄχι εὐκαταφρόνητὴ ἐπανενίσχυση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ κλήρου. Στὴν Λατινικὴ Ἀμερικὴ ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἦταν ὡς τότε σὲ μεγάλο ποσοστὸ χριστιανικὸς χωρὶς νὰ ἔχει ἱερεῖς: ὡς μετὰ τὸ 1860 οἱ περισσότεροι μεξικανοὶ κληρικοὶ διέμεναν στὰ ἀστικά κέντρα. Ἀντιδρώντας στὸν ἐπίσημο ἀντικληρικισμό, ἡ Ἐκκλησία ἄρχισε συστηματικὰ νὰ κυριεύει ἢ νὰ ἀναπροσηλυτίζει τὴν ὑπαιθρο. Ὑπὸ μία ἔννοια, ἀντιμετωπίζοντας

τὴν ἀπειλὴ κοσμικῆς μεταρρύθμισης, ἀντέδρασε ὅπως εἶχε ἀντιδράσει τὸν 16ο αἰῶνα μὲ μιὰ ἀντιμεταρρύθμιση. Ὁ καθολικισμὸς, πέρα γιὰ πέρα ἀδιάλλακτος τώρα, ἀρνούμενος κάθε συμβιβασμὸ μὲ τὶς δυνάμεις τῆς προόδου, τῆς ἐκβιομηχάνισης καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἔγινε μετὰ τὴ Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ τὸ 1870 μιὰ δύναμη φοβερότερη ἀπὸ πρὶν — ἀλλὰ μὲ κόστος τὴν ἐγκατάλειψη μεγάλων περιοχῶν στοὺς πολέμιους του.

Ἐξω ἀπὸ τὸν χριστιανισμό, οἱ θρησκείες στηρίζονταν κυρίως στὴ δύναμη τῆς παράδοσης γιὰ νὰ ἀντισταθοῦν στὴ διαβρωτικὴ δράση τῆς φιλελεύθερης ἐποχῆς καὶ τῆς σύγκρουσης μὲ τὴ Δύση. Οἱ προσπάθειες γιὰ «φιλελευθεροποίησή» τους εἶχαν ἀπήχηση στὴν ἡμιαφομοιωμένη ἀστικὴ τάξη (ὅπως ὁ Μεταρρυθμιστικὸς Ἰουδαϊσμός, ποὺ ἐμφανίστηκε στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860), ἀλλὰ ἀπορρίπτονταν μὲ βδελυγμία ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους καὶ ἀντιμετωπίζονταν μὲ περιφρόνηση ἀπὸ τοὺς ἀγνωστικιστές. Ἡ παράδοση εἶχε ἀκόμα τεράστια δύναμη καὶ συχνὰ ἐνισχυόταν ἀπὸ τὴν ἀντίσταση στὴν «πρόοδο» καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸ ἐπεκτατισμὸ. Ὅπως εἶδαμε, ἡ Ἰαπωνία ἔφτασε ὡς τὸ σημεῖο νὰ δημιουργήσῃ μιὰ νέα κρατικὴ θρησκεία, τὸν σιντοϊσμό, ἐπιστρατεύοντας παραδοσιακὰ στοιχεῖα, σὲ μεγάλο βαθμὸ γιὰ νὰ ἀντισταθεῖ στὴν Εὐρώπη (βλ. Κεφάλαιο Η'). Ἀκόμα καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἐκδυτικισμοῦ καὶ οἱ ἐπαναστάτες στὸν Τρίτο Κόσμο ἐπρόκειτο νὰ μάθουν ὅτι ὁ εὐκολότερος τρόπος γιὰ νὰ ἔχει ἓνας πολιτικὸς ἀπήχηση στὶς μάζες ἦταν νὰ ὑποδυθεῖ τὸ ρόλο ἢ τουλάχιστον νὰ ἀποκτήσῃ τὸ γόητρο τοῦ βουδιστῆ μοναχοῦ ἢ τοῦ Ἰνδουιστῆ ἀγίου. Ὡστόσο οἱ ἄθρησκοι, παρόλο ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι σχετικὰ λίγοι στὴν περιόδὸ μας (στὸ κάτω κάτω, ἀκόμα καὶ στὴν Εὐρώπη τὸ γυναικεῖο μισὸ τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς ἔμενε σχεδὸν ἀνεπηρέαστο ἀπὸ τὸν ἀγνωστικισμό), κυριαρχοῦσαν σὲ ἓναν κόσμο οὐσιαστικὰ χειραφετημένο ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Τὸ μόνον ποὺ μπορούσε νὰ κάνει ἡ θρησκεία γιὰ νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσει ἦταν νὰ ἀποσυρθεῖ στὰ, ὁμολογουμένως τεράστια καὶ πανίσχυρα, κάστρα τῆς καὶ νὰ προετοιμαστεῖ γιὰ μιὰ μακρόχρονη πολιορκία.

ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ

Πρέπει να τὸ βάλουμε καλὰ στὸ μυαλό μας ὅτι τὴν ἱστορία σήμερα τὴ γράφουν τὰ ἴδια ἀνθρώπινα ὄντα ποὺ δημιούργησαν κάποτε τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ἀλλά, ἀφοῦ τὸ κάνουμε αὐτό, ἔχουμε χρέος νὰ ἀνακαλύψουμε τί ἄλλαξε αὐτὰ τὰ ἀνθρώπινα ὄντα τόσο ριζικὰ ὥστε σήμερα νὰ παράγουμε ἀπλῶς βιομηχανικὰ προϊόντα πολυτελείας, ἐνῶ ἐκεῖνοι δημιουργοῦσαν ἔργα τέχνης.

PIKAPNT BAKNEP¹

Γιατί γράφετε στίχους; Κανένας δὲν νοιάζεται γι' αὐτοὺς σήμερα... Στὴν ἐποχὴ μας, ἐποχὴ σκεπτικιστικῆς ὀριμότητας καὶ δημοκρατικῆς ἀνεξαρτησίας, ὁ στίχος εἶναι μιὰ ἀπαρχαιωμένη μορφή. Προτιμοῦμε τὴν πρόζα, ἢ ὅποια, καθὼς ἔχει ἐλευθερία κινήσεων, συμφωνεῖ περισσότερο μὲ τὰ ἔνστικτα τῆς δημοκρατίας.

EUGÈNE PELLETAN, γάλλος βουλευτής, γύρω στὸ 1877²

I

Ἀν ὁ θρίαμβος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἔδειχνε νὰ εὐνοεῖ τὴν ἐπιστήμη, ἦταν πολὺ λιγότερο εὐνοϊκὸς γιὰ τὶς τέχνες. Στὶς δημιουργικὲς τέχνες, βέβαια, οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις εἶναι πάντα ἐξαιρετικὰ ὑποκειμενικὲς, ἀλλὰ πολὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς διττῆς ἐπανάστασης (1789-1848) εἶχε δεῖ ἀνθρώπους μὲ σπάνια χαρίσματα νὰ σημειώνουν ἐκπληκτικὲς ἐπιδόσεις, καὶ μάλιστα στὶς πιὸ διαφορετικὲς εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ ἰδιαίτερα οἱ δεκαετίες ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, δὲν προκαλοῦν ἐξίσου συγκλονιστικὴ ἐντύπωση, ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς περιπτώσεις μιᾶς δυὸ σχετικὰ καθυστερημένων χωρῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πιὸ ἀξιοπρόσεκτη εἶναι χωρὶς συζήτηση ἡ Ρωσία. Δὲν ἐννοοῦμε ὅτι οἱ δημιουργίαι αὐτῆς τῆς περιόδου ἦταν μέτριες, ἂν καί, ὅταν ἀπαριθμοῦμε τοὺς δημιουργοὺς ποὺ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἔργου ἢ τῆς ἀπήχησής τους τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1870, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι πολλοὶ ἦταν ἤδη ὀρι-

μοι και είχαν πίσω τους έντυπωσιακή παραγωγή πριν από το 1848. Στο κάτω κάτω —για να περιοριστούμε σε τρεις από τους κατά γενική όμολογία μεγαλύτερους— ο Κάρολος Ντίκενς (1812-1870) είχε ήδη δώσει σχεδόν το μισό έργο του, ο Όνορέ Ντωμιέ (1808-1879) είχε αρχίσει τη σταδιοδρομία του στις γραφικές τέχνες τον καιρό της επανάστασης του 1830, ενώ ακόμα και ο Ρίχαρντ Βάγκνερ (1813-1883) είχε κιόλας πίσω του αρκετές όπερες: ο Λόεβγκριν ήταν ήδη τελειωμένος το 1848. Όστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πεζογραφία, και ιδιαίτερα το μυθιστόρημα, γνώρισε σημαντική άνθηση, κυρίως χάρη στις συνεχιζόμενες επιτυχίες των γάλλων και των βρετανών συγγραφέων και τις καινοφανείς επιτυχίες των Ρώσων. Στην ιστορία της ζωγραφικής, πρόκειτο για μια περίοδο όχι απλώς αξιόλογη, αλλά πραγματικά σπουδαία, σχεδόν έξοκληρου χάρη στους Γάλλους. Στη μουσική, η εποχή του Βάγκνερ και του Μπράμς υστερεί μόνο σε σύγκριση με την προηγούμενη εποχή του Μότσαρτ, του Μπετόβεν και του Σούμπερτ.

Και όμως, αν κοιτάξουμε προσεκτικότερα τη συνολική εικόνα των δημιουργικών τεχνών, θα μάς φανεϊ μια ιδέα λιγότερο πλούσια σε επιτεύγματα αυτή την περίοδο. Αναφέραμε ήδη τον γεωγραφικό κατακερματισμό της. Για τη Ρωσία η εποχή ήταν μια περίοδος έκπληκτικού μεγαλείου, προπαντός στη λογοτεχνία, αλλά και στη μουσική, για να μην αναφέρουμε τις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες. Μια δεκαετία όπως αυτή του 1870, που είδε το ταυτόχρονο μεσουράνημα του Ντοστογιέφσκι και του Τολστόι, του Τσαϊκόφσκι (1840-1893), του Μούσοργκσκι (1835-1881) και του κλασικού Αυτοκρατορικού Μπαλέτου, δεν έχει να φοβηθεί κανέναν ανταγωνισμό. Η Γαλλία και η Βρετανία διατήρησαν, όπως είδαμε, ένα πολύ ύψηλο επίπεδο, η δεύτερη κυρίως στην πεζογραφία, η πρώτη επίσης στη ζωγραφική και την ποίηση*. Οι Ήνωμένες Πολιτείες, αν και δεν έπαιζαν ακόμα σημαντικό ρόλο στις εικαστικές τέχνες και τη «σοβαρή» μουσική, άρχιζαν να επιβάλλονται ως λογοτεχνική δύναμη με τον Μέλβιλ (1819-1891), τον Χώθορν (1804-1864) και τον Ούίτμαν (1819-

* Στην αγγλική ποίηση οι επιδόσεις του Τέννyson, του Μπράουνινγκ κ.ά. είναι κάπως λιγότερο έντυπωσιακές από εκείνες των μεγάλων ρομαντικών της εποχής των επαναστάσεων στη Γαλλία δεν ισχύει το ίδιο για τις επιδόσεις του Μπωντλαίφ και του Ρεμπώ.

1891) στὰ ἀνατολικά, καὶ μὲ μιὰ νέα φουρνιά λαϊκότερων συγγραφέων στὰ δυτικά, οἱ ὅποιοι προῆλθαν ἀπὸ τὴ δημοσιογραφία καὶ ὁ ἐπιφανέστερος ἀνάμεσά τους ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ ὁ Μάρκ Τουαὶν (1835-1910). Ὡστόσο, μὲ οἰκουμενικὰ κριτήρια, αὐτὴ ἡ λογοτεχνία ἦταν ἐπαρχιακὴ, ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις μάλιστα λιγότερο ἐντυπωσιακὴ καὶ μὲ μικρότερη διεθνή ἀπήχηση ἀπὸ ὅσο τὸ δημιουργικὸ ἔργο ποὺ παραγόταν τώρα σὲ μερικὰ μικρὰ ἔθνη, τὰ ὁποῖα σφυρηλατοῦσαν τὴ δική τους ἐθνικὴ ταυτότητα. (Παραδόξως, ἀρκετοὶ ἐλάσσονες ἀμερικανοὶ συγγραφεῖς τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ αἰῶνα προκαλοῦσαν περυσσότερη αἴσθηση στὸ ἐξωτερικόν.) Οἱ μουσικοσυνθέτες τῶν Τσέχων (Α. Ντβόρζακ [1841-1904], Μπ. Σμέτανα [1824-1884]) ἔβρισκαν εὐκολότερα διεθνή ἀποδοχὴ ἀπὸ ὅσο οἱ συγγραφεῖς τους, ἀπομονωμένοι ἐξαιτίας μιᾶς γλώσσας ποὺ πολὺ λίγοι ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς χώρας τους μποροῦσαν νὰ διαβάσουν ἢ ἐνδιαφέρονταν νὰ μάθουν. Οἱ γλωσσικὲς δυσκολίες περιορίζαν καὶ τὴ φήμη συγγραφέων ἀπὸ ἄλλες περιοχές, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατέχουν περίοπτη θέση στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας τῶν λαῶν τους — π.χ. τῶν Ὁλλανδῶν καὶ τῶν Φλαμανδῶν. Μόνον οἱ Σκανδιναβοὶ ἄρχισαν νὰ κατακτοῦν ἓνα πλατύτερο κοινόν, ἴσως ἐπειδὴ ὁ διασημότερος ἐκπρόσωπός τους — ὁ Ἐρρίκος Ίβεν (1828-1906), ποὺ ἔφτασε στὴν ὠριμότητα τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ τελειώνει ἡ περιόδός μας — προτίμησε νὰ γράφει θεατρικὰ ἔργα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, διαπιστώνουμε μιὰ σαφὴ καὶ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις θεαματικὴ ποιοτικὴ παρακμὴ στὰ κορυφαῖα ἔργα δύο μεγάλων κέντρων πνευματικῆς δημιουργίας: τῶν γερμανόφωνων λαῶν καὶ τῶν Ἰταλῶν. Μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ μουσικὴ, ἂν καὶ στὴν Ἰταλία δύσκολα θὰ βροῦμε ἄλλον ἀπὸ τὸν Τζιουζέπε Βέρντι (1813-1901), τοῦ ὁποῖου ἡ καλλιτεχνικὴ ἐξέλιξη εἶχε ἤδη προχωρήσει πρὶν ἀπὸ τὸ 1848, ἐνῶ στὴν Αὐστρογερμανία ἀπὸ τοὺς ἀναγνωρισμένους μεγάλους μουσουργοὺς μόνον ὁ Μπράμς (1833-1897) καὶ ὁ Μπρούκνερ (1824-1896) ἐμφανίστηκαν οὐσιαστικὰ αὐτὴ τὴν περίοδο, ἀφοῦ ὁ Βάγκνερ ἦταν στὴν πραγματικότητα ἤδη ὠριμος. Πάντως, αὐτὰ τὰ ὀνόματα εἶναι ἀρκετὰ ἐντυπωσιακά, ἰδιαίτερα ὁ Βάγκνερ, πελώρια μεγαλοφυΐα, ἂν καὶ πολὺ δυσάρεστος ὡς ἄνθρωπος καὶ ὡς πολιτισμικὸ φαινόμενο. Ἀλλὰ οἱ σπουδαῖες ἐπιδόσεις αὐτῶν τῶν δύο λαῶν στὶς δημιουργικὲς τέχνες περιορίζονται σχεδόν

ἀποκλειστικὰ στὴ μουσικὴ. Δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν σοβαρὲς διαφορῆς γιὰ τὴν κατώτερη ποιότητα τῆς λογοτεχνίας καὶ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν τους σὲ σύγκριση μὲ τὴν πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 περίοδο.

Ἄν πάρουμε τὶς διάφορες τέχνες μία μία χωριστά, ἡ γενικὴ πτώση τοῦ ἐπιπέδου εἶναι ἐξίσου ἐμφανὴς σὲ μερικές, ἐνῶ ἡ ἀνωτερότητά τους σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνες τῆς ἀμέσως προηγούμενης περιόδου δὲν εἶναι ἀναμφισβήτητη σὲ καμιά. Ἡ λογοτεχνία ἄνθησε, ὅπως εἶδαμε, κυρίως χάρη στὸ πρόσφορο μέσο τοῦ μυθιστορήματος. Τὸ μυθιστόρημα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ μόνον λογοτεχνικὸ εἶδος πού μπόρεσε νὰ προσαρμοστεῖ στὴν ἀστικὴ κοινωνία, τῆς ὁποίας ἡ ἄνοδος καὶ οἱ κρίσεις ἀποτελοῦσαν τὸ κύριον θέμα του. Ἔχουν γίνῃ προσπάθειες νὰ διασωθεῖ ἡ ὑπόληψη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, καὶ ἀναμφίβολα σημειώθηκαν ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα σ' αὐτὸ τὸν τομέα. Ἄν ὅμως σκεφτοῦμε τὸν οἰκοδομικὸ ὄργανισμὸν πού ἄρχισε στὴ δεκαετία τοῦ 1850, μὲ κινήτριον μοχλὸν μιὰ εὐπορὴν ἀστικὴν κοινωνία, οἱ ἀρχιτεκτονικὲς ἐπιδόσεις δὲν εἶναι οὔτε σπουδαῖες οὔτε ἰδιαίτερα πολυάριθμες. Τὸ ἀνοικοδομημένον Παρίσι τοῦ Ὁσμάν ἐντυπωσιάζει μὲ τὸ πολεοδομικὸν του σχέδιον, ὅχι ὅμως μὲ τὰ κτίρια πού πλακίσωσαν τὶς νέες πλατεῖες καὶ λεωφόρους του. Ἡ Βιέννη, πού ἀποσκοποῦσε περισσότερον στὴν ἀνέγερσιν ἀρχιτεκτονικῶν ἀριστουργημάτων, σημείωσε μιὰ μᾶλλον ἀμφίβολη ἐπιτυχία. Ἡ Ρώμη τοῦ βασιλιᾶ Βίκτωρα Ἐμμανουήλ, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα μποροῦμε νὰ πῶμε ὅτι συνδέεται μὲ τὴν κακὴν ἀρχιτεκτονικὴν περισσότερον ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλου ἡγεμόνα, εἶναι σκέπη συμφορά. Σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἀξιοθαύμαστα ἐπιτεύγματα π.χ. τοῦ νεοκλασικισμοῦ — τοῦ τελευταίου ἐνιαίου ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ θρίαμβον τῆς «νεωτερικῆς» ὀρθοδοξίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα — τὰ οἰκοδομήματα πού χτίστηκαν στὸ δευτερομιστὸν τοῦ 19ου αἰῶνα προκαλοῦν σήμερον μᾶλλον ἀπολογητικὰ αἰσθήματα παρά γενικὸν θαυμασμό. Αὐτὸ δὲν ἰσχύει, φυσικὰ, γιὰ τὸ ἔργον τῶν λαμπρῶν καὶ εὐφάνταστων πολιτικῶν μηχανικῶν, τὸ ὁποῖον πάντως ἔτεινε ὅλον καὶ πλεονεχὲς νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὶς «καλλιτεχνικὰς» προσόψεις.

Ἄκόμα καὶ οἱ ἀπολογητὲς δυσκολεύονταν ὡς πρόσφατα νὰ βροῦν σημαντικὰ προτερήματα στίς περισσότερες ζωγραφικὰς δημιουργίας αὐτῆς τῆς περιόδου. Τὰ ἔργα πού ἐμελλε νὰ γίνονιν μόνιμα ἐκθέματα στὸ φανταστικὸν μουσεῖον τῶν ἀνθρώπων τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἔχουν, σχε-

δὸν χωρὶς ἐξαίρεση, γαλλικὴ προέλευση: προέρχονται ἀπὸ καλλιτέχνες ποὺ ἦταν κατάλοιπα τῆς ἐποχῆς τῶν ἐπαναστάσεων, ὅπως ὁ Ντωμιέ καὶ ὁ Γ. Κουρμπέ (1819-1877), ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Μπαρμιζὸν καὶ τὴν πρωτοποριακὴ ὁμάδα τῶν ἱμπρεσιονιστῶν (ἓνας ὑπερβολικὰ γενικὸς ὄρος, ποὺ δὲν χρειάζεται νὰ τὸν ἀναλύσουμε περισσότερο ἐδῶ), ἡ ὁποία ἐμφανίστηκε στὴ δεκαετία τοῦ 1860. Αὐτὰ τὰ ἐπιτεύγματα εἶναι πράγματι ἐξαιρετικὰ ἐντυπωσιακά, καὶ μιὰ περίοδος ποὺ εἶδε τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ε. Μανέ (1832-1883), τοῦ Ε. Ντεγκά (1834-1917) καὶ τοῦ νεαροῦ Π. Σεζάν (1839-1906) δὲν χρειάζεται νὰ ἀνησυχεῖ γιὰ τὴ φήμη της. Ὡστόσο, αὐτοὶ οἱ ζωγράφοι ὄχι μόνον δὲν ἦταν ἀντιπροσωπευτικοὶ γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ποὺ παραγόταν σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερες ποσότητες ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἀλλὰ ἦταν καὶ ἐξαιρετικὰ ὑποῦτοι γιὰ τὴν «καθωσπρέπει» τέχνη καὶ τὸ κοινὸ γοῦστο. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίσημη ἀκαδημαϊκὴ ἢ τὴ λαϊκὴ τέχνη ποὺ παραγόταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια σὲ ὅλες τὶς χῶρες, τὸ πιὸ πολὺ ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι δὲν εἶχε πάντα ὁμοίομορφο χαρακτῆρα, ὅτι οἱ τεχνικὲς προδιαγραφές της ἦταν ὑψηλές καὶ ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνακαλύψει ἐδῶ κι ἐκεῖ κάποια ταπεινὰ προτερήματα. Ἀλλὰ τὰ περισσότερα δημιουργήματά της ἦταν καὶ εἶναι φρικτά.

Ἴσως ἡ γλυπτικὴ τῶν μέσων καὶ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα, ποὺ διαιωνίστηκε σὲ ἀναρίθμητα μνημειώδη ἔργα, ἄξιζε κάτι ἐλαφρῶς καλύτερο ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία ποὺ τῆς ἐπιφυλάχτηκε στὸ μέλλον —στὸ κάτω κάτω ἔβγαλε τὸν νεαρὸ Ροντὲν (1840-1917). Ὡστόσο, κάθε μαζικὴ συλλογὴ βικτωριανῶν γλυπτῶν, ὅπως αὐτὲς ποὺ βλέπει κανεὶς ἀκόμα καὶ σήμερα στὰ σπίτια εὐπορῶν Βεγγαλέζων, ποὺ ἀγόραζαν ὀλόκληρες καραβιές ἀπὸ τέτοιο ἐμπόρευμα, προκαλεῖ ἔντονη κατάθλιψη.

II

Ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις ἦταν μιὰ κωμικοτραγικὴ κατάσταση. Λίγες κοινωνιὲς λάτρεψαν τὰ ἔργα τῆς δημιουργικῆς μεγαλοφυΐας (ἡ ἴδια αὐτὴ ἔννοια ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἀστικὴ ἐπινόηση ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο —βλ. *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων*, Κεφάλαιο ΙΔ') περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἡ ἀστικὴ κοινωνία τοῦ 19ου αἰῶνα. Λίγες ἦταν διατεθειμένες νὰ ξοδέψουν τόσο ἀπλόχερα γιὰ τὶς τέχνες καί, ἀπὸ καθαρὰ

ποσοτική άποψη, καμιά προγενέστερη κοινωνία δὲν ἀγόραζε οὔτε κατὰ προσέγγιση τόσα παλιά καὶ νέα βιβλία, ὑλικά ἀντικείμενα, πίνακες ζωγραφικῆς, γλυπτὰ, διακοσμητικὲς δομὲς τοιχοποιίας καὶ εἰσιτήρια γιὰ συναυλίες ἢ θεατρικὲς παραστάσεις. (Ἡ αὔξηση καὶ μόνον τοῦ πληθυσμοῦ θὰ ἔκανε αὐτὴ τὴ θέση ἀπροσμάχητη.) Πάνω ἀπὸ ὅλα, καί, πράγμα παράδοξο, λίγες κοινωνίες ἦταν τόσο πεπεισμένες ὅτι ζοῦσαν σὲ ἓναν χρυσὸ αἰῶνα τῶν δημιουργικῶν τεχνῶν.

Τὸ γοῦστο αὐτῆς τῆς περιόδου στρεφόταν προπαντὸς πρὸς τὰ σύγχρονα ἔργα, ὅπως ἦταν φυσικὸ γιὰ μιὰ γενιὰ πού πίστευε στὴν παγκόσμια καὶ συνεχὴ πρόοδο. Ὁ χερ Ἄρενς (1805-1881), ἓνας βιομήχανος ἀπὸ τὴ βόρεια Γερμανία πού μετεγκαταστάθηκε στὸ πολιτισμικὰ πιὸ εὐκρατο κλίμα τῆς Βιέννης καὶ ἄρχισε νὰ συλλέγει ὅταν εἶχε πιά περάσει τὰ πενήντα, ἀγόραζε περισσότερο μοντέρνους πίνακες παρὰ παλιούς μαίτρ, καὶ ἀποτελοῦσε τυπικὸ δεῖγμα τοῦ εἴδους του.³ Ὁ Μπόλκαου (σίδηρος), ὁ Χόλλογουαιη (ιδιοσκευάσματα), ὁ «ἐξ ἐμπόρων πρίγκιπας» Μέντελ (βαμβάκι), οἱ ὁποῖοι μὲ τὸν ἀνταγωνισμό τους ἀνέβαζαν τὶς τιμὲς τῶν ἐλαιογραφικῶν στὴ Βρετανία, ἔκαναν πλούσιους τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς ζωγράφους τῆς ἐποχῆς τους.⁴ Οἱ δημοσιογράφοι καὶ οἱ δημοτικοὶ ἄρχοντες, ὅταν περιέγραφαν μὲ καμάρι τὰ ἐγκαίνια ἢ ἀνήγγελλαν ἐξίσου περήφανα τὸ πλῆρες κόστος τῶν κολοσσιαίων δημόσιων κτιρίων πού ἄρχιζαν νὰ παραμορφώνουν τὰ ἀστικά τοπία τοῦ Βορρᾶ μετὰ τὸ 1848, χωρὶς νὰ κρύβονται ὀλότελα ἀπὸ τὴν αἰθαλομίχλη πού τὰ τύλιγε ἀμέσως, πίστευαν εἰλικρινὰ ὅτι ὑμνοῦσαν μιὰ καινούρια Ἀναγέννηση, πού τὴ στήριζαν οἰκονομικὰ ἐπιχειρηματίες πρίγκιπες συγκρίσιμοι μὲ τοὺς Μεδίκους. Ἀλίμονο, τὸ πιὸ προφανὲς συμπέρασμα πού μποροῦν νὰ βγάλουν οἱ ἱστορικοὶ ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα εἶναι ὅτι οἱ χρηματικὲς δαπάνες δὲν ἐγγυῶνται ἀπὸ μόνες τους ἓναν χρυσὸ αἰῶνα τῶν τεχνῶν.

Πάντως, τὰ χρηματικὰ ποσὰ πού ξοδεύονταν γιὰ τὶς τέχνες ἦταν ἐντυπωσιακὰ μὲ ὁποιοδήποτε κριτήριον, ἂν ἐξαίρεσουμε τὸ κριτήριον τῆς πρωτοφανοῦς παραγωγικότητος τοῦ καπιταλισμοῦ. Μόνον πού δὲν ξοδεύονταν πιά ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἀνθρώπους. Ἡ ἀστική ἐπανάσταση ἦταν νικηφόρα ἀκόμα καὶ στὸ χαρακτηριστικὸ πεδίο δράσης τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν εὐγενῶν. Σὲ καμιά ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀνοικοδομήσεις πόλεων πού ἔγιναν ἀνάμεσα στὸ 1850 καὶ τὸ 1875 τὸ κυρίαρχο γνώρισμα τοῦ ἀστικοῦ τοπίου δὲν εἶναι πιά τὰ βασιλικὰ ἢ

αυτοκρατορικά ανάκτορα, ἢ ἔστω ἓνα συγκρότημα ἀριστοκρατικῶν μεγάρων. Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀστική τάξη ἦταν ἀδύναμη, ὅπως στή Ρωσία, ὁ τσάρος καί οἱ μεγάλοι δούκες μπορεῖ νά ἦταν ἀκόμα οἱ κύριοι ἀτομικοί προστάτες τῶν τεχνῶν, ἀλλά ἀκόμα καί σέ τέτοιες χῶρες ὁ ρόλος τους φαίνεται πολὺ λιγότερο ζωτικὸς ἀπὸ ὅ,τι ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Σὲ ἄλλα μέρη μπορεῖ νά βρισκόταν κάποιος ἐκκεντρικὸς ἡγεμονίσκος, ὅπως ὁ Λουδοβίκος Β΄ τῆς Βαυαρίας, ἢ κάποιος σχεδὸν ἐξίσου ἐκκεντρικὸς ἀριστοκράτης, ὅπως ὁ μαρκήσιος τοῦ Χάρτφορντ, πού τὸ πάθος τους ἦταν νά ἀγοράζουν τέχνη καί καλλιτέχνες, ἀλλὰ σέ γενικὲς γραμμὲς τὰ ἄλογα, ἡ χαρτοπαιξία καί οἱ γυναῖκες εἶχαν περισσότερες πιθανότητες νά τοὺς βυθίσουν στὰ χρέη ἀπὸ ὅσο ἡ προστασία τῶν τεχνῶν.

Ποιὸς πλήρωνε λοιπὸν γιὰ τὶς τέχνες; Κυβερνήσεις καί ἄλλοι δημοσίοι φορεῖς, ἡ ἀστικὴ τάξη καί —αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀξίζει ιδιαίτερη προσοχή— μιὰ ὄλο καί μεγαλύτερη μερίδα τῶν «κατώτερων» τάξεων, στὶς ὁποῖες ἡ τεχνολογικὴ καί βιομηχανικὴ ἐξέλιξη ἔκανε τὰ προϊόντα τῶν δημιουργικῶν πνευμάτων προσιτὰ σὲ ὄλο καί μεγαλύτερες ποσότητες καί ὄλο καί χαμηλότερες τιμές.

Οἱ κοσμικὲς ἀρχές ἦταν σχεδὸν οἱ μόνοι ἀναθέτες ἔργων ὅπως τὰ γιγάντια, μνημειώδη κτίρια πού σκοπὸς τους ἦταν νά πιστοποιήσουν τὸν πλοῦτο καί τὸ μεγαλεῖο τῆς ἐποχῆς γενικότερα καί τῆς πόλης εἰδικότερα. Σπάνια ὁ σκοπὸς τους ἦταν ὠφελιμιστικὸς. Στὴν ἐποχὴ τοῦ «laissez-faire» τὰ κυβερνητικὰ κτίρια δὲν ἦταν περίβλεπτα, γιατί δὲν χρειαζόταν νά εἶναι. Κατὰ κανόνα τὰ δημόσια οἰκοδομήματα δὲν ἦταν θρησκευτικά, ἐκτὸς στὶς ἔντονα καθολικὲς χῶρες καί ὅταν κατασκευάζονταν γιὰ ἐσωτερικὴ χρῆση ἀπὸ (μειονοτικὲς) θρησκευτικὲς ὀμάδες ὅπως οἱ ἔβραιοι καί οἱ βρετανοὶ ἀντικομφορμιστές, πού ἤθελαν νά διαδηλώσουν τὸν ραγδαῖα αὐξανόμενο πλοῦτο καί τὴ συνακόλουθη αὐτοϊκανοποίησή τους. Τὸ πάθος γιὰ «ἀναστήλωση» καί ἀποπεράτωση τῶν μεγάλων ἐκκλησιῶν καί καθεδρικῶν ναῶν τοῦ Μεσαίωνα —πάθος πού σάρωνε τὴν Εὐρώπη στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα σὰν μεταδοτικὴ ἀρρώστια— ἦταν μᾶλλον κοσμικὸ παρά θρησκευτικὸ. Ἀκόμα καί στὶς πιὸ μεγαλοπρεπεῖς μοναρχίες αὐτὰ τὰ οἰκοδομήματα ἀνῆκαν, ὄλο καί περισσότερο, μᾶλλον στὸ «κοινὸ» παρά στὴν Αὐλή: αυτοκρατορικὲς συλλογὲς ἦταν τώρα μουσεῖα, ὅπερες ἀνοίγαν τὰ ταμεῖα τους γιὰ τοὺς κοινούς θνητούς. Ἦταν, πράγματι, χαρακτηρι-

στικά σύμβολα δόξας και πολιτισμοῦ, γιατί ἀκόμα καὶ τὰ τιτάνια δημαρχεῖα, γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν ὁποίων συναγωνίζονταν οἱ δημοτικοὶ ἄρχοντες, ἦταν πολὺ μεγαλύτερα ἀπὸ ὅσο θὰ ἀπαιτοῦσαν οἱ περιορισμένες ἀνάγκες τῆς δημοτικῆς διαχείρισης. Οἱ προσγειωμένοι ἐπιχειρηματίες τοῦ Λήντης ἀπέρριψαν ἐπίτηδες κάθε ὠφελιμιστικὸ ὑπολογισμὸ στὴν κατασκευὴ τοῦ δημαρχείου τῆς πόλης τους. Τί σήμαιναν λίγες χιλιάδες παραπάνω, ὅταν ὁ σκοπὸς ἦταν νὰ διατρανωθεῖ ὅτι «στὸν πυρετὸ τῶν ἐμπορικῶν ἀσχολιῶν τους οἱ κάτοικοι τοῦ Λήντης δὲν παραλείπουν νὰ καλλιιεργοῦν τὴν αἴσθησι τοῦ ὠραίου καὶ τὴν ἀγάπη γιὰ τὶς καλὲς τέχνες»; (Πράγματι, τὸ δημαρχεῖο τοῦ Λήντης στοίχισε 122.000 λίρες, δηλαδὴ περίπου τρεῖς φορές περισσότερο ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ προϋπολογισμὸ, ποσὸ ἰσοδύναμο μὲ τουλάχιστον 1%, καὶ μᾶλλον περισσότερο, τῆς συνολικῆς ἀπόδοσης τοῦ φόρου εἰσοδήματος γιὰ ὁλόκληρο τὸ Ἑνωμένο Βασίλειο τὴ χρονιὰ τῶν ἐγκαινίων του, τὸ 1858.)⁵

Θὰ δώσουμε ἓνα παράδειγμα γιὰ νὰ δείξουμε τὸν γενικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος. Ἡ πόλη τῆς Βιέννης κατεδάφισε στὴ δεκαετία τοῦ 1850 τὰ παλιὰ ὀχυρωματικὰ τῆς ἔργα καὶ γέμισε, στὶς ἐπόμενες δεκαετίες, τὸν κενὸ χῶρο ποὺ δημιουργήθηκε μὲ ἓνα λαμπρὸ κυκλικὸ βουλευτάρτο πλαισιωμένο ἀπὸ δημόσια κτίρια. Τί ἦταν αὐτὰ τὰ κτίρια; Ἐνα ἀντιπροσώπευε τὴν ἐπιχειρηματικὴ ζωὴ (τὸ χρηματιστήριον), ἓνα τὴ θρησκεία (ἡ Votivkirche), τρία τὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση, τρία τοὺς πολιτειακοὺς θεσμοὺς (τὸ δημαρχεῖο, τὸ δικαστικὸ μέγαρον καὶ τὸ κοινοβούλιον) καὶ ὄχι λιγότερα ἀπὸ ὅχτῳ τὶς τέχνες: θέατρα, μουσεῖα, ἀκαδημίαι κτλ.

Οἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἀστικῆς τάξης ἦταν ἀτομικὰ ταπεινότερες, ἀλλὰ συλλογικὰ πολὺ μεγαλύτερες. Ἡ καλλιτεχνικὴ ὑποστήριξις ποὺ πρόσφεραν οἱ ἄστοι ὡς ἄτομα μᾶλλον δὲν ἦταν τόσο σημαντικὴ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ὅσο ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ στὴν τελευταία γενιὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1914, ὅταν οἱ ἑκατομμυριοῦχοι τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν ἀνέβαζαν τὶς τιμὲς ὀρισμένων ἔργων τέχνης σὲ ὑψὲς ποὺ δὲν γνώρισε καμιὰ προγενέστερη ἢ μεταγενέστερη ἐποχὴ. (Ἀκόμα καὶ στὸ τέλος τῆς περιόδου μας οἱ ληστοβαρόνοι παραῆταν ἀπασχολημένοι μὲ τὴ ληστεία γιὰ νὰ ἀφοσιωθοῦν ὁλόψυχα στὴν ἐπίδειξι τοῦ προϊόντος τῆς ληστρικῆς δραστηριότητάς τους.) Ὡστόσο, ἦταν φανερό, προπαντὸς ἀπὸ τὸ 1860 καὶ ἔπειτα, ὅτι ὑπῆρχαν ἄφθονα διαθέσι-

μα χρήματα. Στή δεκαετία του 1850, μόνον ένα γαλλικό έπιπλο του 18ου αιώνα (τὰ γαλλικά έπιπλα του 18ου αιώνα ήταν τὸ διεθνὲς σύμβολο κοινωνικῆς περιωπῆς στὸ έσωτερικὸ ἐνὸς πλουσιόσπιτου) πουλήθηκε σὲ πλειστηριασμὸ γιὰ περισσότερες ἀπὸ χίλιες λίρες, στή δεκαετία του 1860 ὄχτῶ, στή δεκαετία του 1870 δεκατέσσερα, ἀνάμεσα τοὺς ἕνα πὸν ἔφτασε τὶς 30.000 λίρες· ἀντικείμενα ὅπως τὰ μεγάλα βάζα Σεβρών (ένα παρόμοιο σύμβολο περιωπῆς) πουλήθηκαν γιὰ χίλιες ἢ περισσότερες λίρες τρεῖς φορές στή δεκαετία του 1850, ἑπτὰ στή δεκαετία του 1860, ἔντεκα στή δεκαετία του 1870.⁶ Μιὰ χούφτα «ἐξ ἐμπόρων πρίγκιπες» πὸν ἀνταγωνίζονται ὁ ἕνας τὸν ἄλλον ἀρκεῖ γιὰ νὰ πλουτίσουν μιὰ χούφτα ζωγράφοι καὶ ἔμποροι τέχνης, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἕνα εὐάριθμο κοινὸ εἶναι ἀρετὸ γιὰ νὰ συντηρήσει μιὰ ἀθρόα καλλιτεχνικὴ παραγωγή, ἂν εἶναι εὐκατάστατο. Ἐπίδειξη εἶναι τὸ θέατρο, καὶ ὡς ἕνα βαθμὸ οἱ συναυλίες κλασικῆς μουσικῆς, γιὰτι καὶ τὰ δύο ἀκμάζουν χάρη σὲ ἕνα πολὺ μικρὸ κοινὸ. (Τότε, ὅπως καὶ σήμερα, ἡ ὄπερα καὶ τὸ κλασικὸ μπαλέτο βασιζόνταν σὲ κρατικὲς ἐπιχορηγήσεις ἢ στήν ὑποστήριξη πλουσίων πὸν ἐπιζητοῦσαν γόητρο καὶ δὲν ἀδιαφοροῦσαν πάντα γιὰ τὴν εὐκολία πρόσβασης σὲ ὁμορφες μπαλαρίνες ἢ αἰδούς.) Τὸ θέατρο εὐημεροῦσε, τουλάχιστον οἰκονομικά. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἐκδότες ὀγκωδῶν καὶ ἀκριβῶν βιβλίων γιὰ μιὰ περιορισμένη ἀγορά, τῆς ὁποίας οἱ διαστάσεις ὑποδηλώνονται ἴσως ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῶν *Times* τοῦ Λονδίνου: στὶς δεκαετίες τοῦ 1850 καὶ τοῦ 1860 κυμαινόταν ἀνάμεσα στὶς 50.000 καὶ 60.000, ἂν καὶ σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις ἔφτανε τὶς 100.000. Ποιὸς θὰ παραπονιόταν, ὅταν τὸ βιβλίον τοῦ Λίβινγκστον *Ταξίδια* (1857) πούλησε μέσα σὲ ἕξι χρόνια 30.000 ἀντίτυπα σὲ μιὰ ἔκδοση τῆς μιᾶς γκινέας;⁷ Καὶ πάντως, οἱ ἐπιχειρηματικὲς καὶ οἰκιακὲς ἀνάγκες τῆς ἀστικῆς τάξης ἔκαναν πλούσιους πολλοὺς ἀρχιτέκτονες πὸν οἰκοδομοῦσαν καὶ ἀνοικοδομοῦσαν μεγάλες ἐκτάσεις τῶν πόλεων γιὰ λογαριασμὸ τῆς.

Ἡ ἀστικὴ ἀγορὰ ἦταν καινούριο φαινόμενο μόνον ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι εἶχε τώρα πρωτοφανὲς μέγεθος καὶ γινόταν ὄλο καὶ πιὸ ἰσχυρὴ οἰκονομικά. Ἐπί τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, ἡ ἐποχὴ αὐτὴ παρήγαγε ἕνα πραγματικὰ ἐπαναστατικὸ φαινόμενο: γιὰ πρώτη φορά, χάρη στήν τεχνολογία καὶ τὴν ἐπιστήμη, ἔγινε τεχνικὰ ἐφικτὸ νὰ ἀναπαράγονται φτηνά, καὶ σὲ ἐκπληκτικὰ μεγάλῃ κλίμακα, ὀρισμένα ἔργα τέχνης. Μόνον μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς μεθόδους ἀνταγωνίζόταν πραγματικὰ τὴν

ΐδια τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία: ἡ φωτογραφία, πού ἐνηλικιώθηκε στὴ δεκαετία τοῦ 1850. Ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ ἀντίκτυπος τῆς στὴ ζωγραφικὴ ἦταν ἄμεσος καὶ βαθύς. Οἱ ὑπόλοιπες παρῆγαν ἀπλῶς κατώτερης ποιότητας παραλλαγές ἀτομικῶν προϊόντων, πού ἦταν ὅμως προσιτές στὸ πλατὺ κοινό: ὅλο καὶ πολλαπλασιάζονταν τὰ φτηνὰ χαρτόδετα βιβλία, πράγμα στὸ ὁποῖο συνέβαλλε ἀποφασιστικὰ ὁ σιδηρόδρομος (οἱ ἐμπορικότερες σειρές ὀνομάζονταν ἐνδεικτικὰ «σιδηροδρομικές» ἢ «ταξιδιωτικές» βιβλιοθήκες), ὅλο καὶ περισσότερο διαδίδονταν οἱ χαλυβογραφίες, χάρη στὴ νέα μέθοδος τῆς ἠλεκτροτυπίας (1845), πού ἐπέτρεψε τὴν ἀναπαραγωγὴ τους σὲ τεράστιες ποσότητες χωρὶς νὰ χάνονται οἱ λεπτομέρειες ἢ ἡ ἐκλέπτυνση. Καὶ στοὺς δύο αὐτοὺς τομεῖς ἔπαιξαν ζωτικὸ ρόλο ἡ ἀνάπτυξη τῆς δημοσιογραφίας, ἡ δημοσίευση λογοτεχνικῶν ἔργων σὲ συνέχειες, ἡ αὐτομόρφωση μὲ τὴ σταδιακὴ ἀγορὰ ἐγκυκλοπαιδικῶν ἔργων σὲ τεύχη, κτλ.*

Συνήθως ἡ οἰκονομικὴ σημασία αὐτῆς τῆς πρώτης μαζικῆς ἀγορᾶς ὑποτιμᾶται. Τὰ εἰσοδήματα μερικῶν κορυφαίων ζωγράφων, ἐντυπωσιακὰ ἀκόμα καὶ μὲ τὰ σημερινὰ μέτρα — ἀπὸ τὸ 1868 ὡς τὸ 1874 ὁ Μιλλαὶ ἔβγαζε κατὰ μέσον ὄρο 20.000-25.000 στερλίνες (ἐκείνης τῆς ἐποχῆς) τὸ χρόνο— προέρχονταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ γκραβουῦρες τῶν 2 γκινεῶν σὲ κορνίζες τῶν 5 σελινίων, ἓνα προϊόν πού λανσάρισαν ὁ Γκαμπάρ, ὁ Φλατοῦ καὶ ἄλλοι ἐπιχειρηματίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ὁ πίνακας τοῦ Φρίθ Ὁ σιδηροδρομικὸς σταθμὸς (1860) ἀπέφερε 4.500 στερλίνες ἀπὸ τέτοια δικαιώματα ἀναπαραγωγῆς καὶ ἐπιπλέον 750 στερλίνες γιὰ δικαιώματα ἐκθεσης.⁸ Τέτοιοι «μάνατζερ» πῆγαιναν τὴ δεσποινίδα Ρόζα Μπονέρ (1822-1899) στὴν ὄρεινὴ Σκοτία γιὰ νὰ τὴν πείσουν νὰ προσθέσει ἐλάφια καὶ κατσάβραχα (πού ὁ Λάντσηρ εἶχε ἀποδείξει ὅτι ἦταν πολὺ ἐμπορικὰ) στὰ ἄλογα καὶ τὰ βοοειδῆ πού τὴν εἶχαν ἤδη κάνει πλούσια μὲ τὴν ἀπήχησή τους στὸ φιλόζωο βρετανικὸ κοινό. Καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἐπέστησαν τὴν προσοχὴ τοῦ Λ. Ἀλμα-Τάντεμα (1836-1912) στὴν ἀρχαία Ρώμη, μὲ τὴν ἱστορικὴ γυμνότητα καὶ τὰ ὄργιά της, πράγμα πού ἀποδείχτηκε ἀμοιβαῖα ἐπικερδές. Πιὸ πρὶν ἀκόμα, τὸ 1853, ὁ Ε. Μπούλγουερ-Λύττον (1803-1873), ἓνας συγγραφέας πού δὲν παραμέλησε

* Τὸ γεγονός ὅτι αὐτὲς οἱ ἐφευρέσεις εἶχαν τὴν ἀφετηρία τους στὴς δεκαετίες τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1840 δὲν μειώνει τὴ σημασία τῆς ποσοτικῆς διάδοσής τους, πού ἄρχισε στὴ δεκαετία τοῦ 1850.

ποτέ τὰ οικονομικά, ἐχώρησε στὴ Routledge's Railway Library γιὰ δέκα χρόνια τὰ δικαιώματα τῆς χαρτόδετης ἔκδοσης τῶν προηγουμένων μυθιστορημάτων του πρὸς 20.000 στερλίνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 5.000 ἦταν «ἀμέσως καταβλητέες».⁹ Μὲ ἐξαιρέση τὴν ἀνεπανάληπτη ἐπιτυχία τοῦ μυθιστορήματος τῆς Χάρριετ Μπῆτσερ Στόου *Ἡ καλύβα τοῦ μπάριπα Θωμᾶ* (1852), πού μέσα σὲ ἕνα χρόνο θὰ πρέπει νὰ πούλησε στὴ βρετανικὴ αὐτοκρατορία γύρω στὸ ἐνάμισι ἑκατομμύριο ἀντίτυπα σὲ σαράντα ἐκδόσεις (οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες πειρατικές), ἡ μαζικὴ ἀγορὰ στὸ χῶρο τῶν τεχνῶν δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ δική μας ἐποχὴ. Ὡστόσο ὑπῆρχε, καὶ ἡ σημασία της ἦταν ἀναμφισβήτητη.

Ἐδῶ πρέπει νὰ κάνουμε δύο παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ὑποβαθμίστηκαν ἔντονα τὰ παραδοσιακὰ ἐπαγγέλματα πού ἐπηρέαστηκαν πιὸ ἄμεσα ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς μηχανικῆς ἀναπαραγωγῆς. Μέσα σὲ μιὰ γενιά, αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ἐπρόκειτο νὰ προκαλέσει, προπαντὸς στὴ Βρετανία, τὴν πατρίδα τῆς ἐκβιομηχάνισης, τὴν πολιτικοῖδεολογικὴ ἀντίδραση τοῦ (σὲ σημαντικὸ βαθμὸ σοσιαλιστικοῦ) κινήματος πού ἤθελε νὰ συγκεράσει τὶς καλὲς τέχνες καὶ τὴ χειροτεχνία. Ἄν θέλουμε νὰ ἀνιχνεύσουμε τὶς ἀντιβιομηχανικὲς, ἔμμεσα ἀντικαπιταλιστικὲς ρίζες του, θὰ φτάσουμε, περνώντας ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή διακοσμῆσεων πού ἴδρυσε ὁ Οὐίλλιαμ Μόρρις τὸ 1860, στοὺς προραφαηλίτες ζωγράφους τῆς δεκαετίας τοῦ 1850. Ἡ δευτέρη παρατήρηση ἀφορᾷ τὴ φύση τοῦ κοινοῦ πού ἐπηρέαζε τοὺς καλλιτέχνες. Χωρὶς ἀμφιβολία, δὲν ἦταν ἀποκλειστικὰ μιὰ ἀριστοκρατικὴ ἢ ἀστική πελατεία, ὅπως αὐτὴ πού καθόριζε τὸ περιεχόμενο τῶν θεατρικῶν παραστάσεων στὸ λονδρέζικο Οὐέστ ἢ στὸ παρισινὸ θέατρο τοῦ βουλεβάρτου. Ἦταν ἐπίσης ἕνα μαζικὸ κοινό, πού συμπεριλάμβανε τὴ μικρομεσαία τάξη καὶ ἄλλα στρώματα, ἀνάμεσά τους εἰδικευμένους ἐργάτες πού φιλοδοξοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν εὐποληψία καὶ παιδεΐα. Οἱ τέχνες στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν ἀπὸ κάθε ἄποψη λαϊκὲς, καὶ αὐτὸ τὸ ἤξεραν οἱ νεόκοποι διαφημιστὲς στὴ δεκαετία τοῦ 1880, ὅταν ἀγόραζαν μερικoὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ θλιβεροὺς καὶ δαπανηροὺς ζωγραφικοὺς πίνακες γιὰ νὰ κολλήσουν πάνω τους τὶς ἀφίσες τους.

Οἱ τέχνες εὐημεροῦσαν, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ δημιουργικὰ τάλεντα πού εἶχαν ἀπήχηση στὸ κοινό —καὶ πού μὲ κανέναν τρόπο δὲν

ήταν όπωσδήποτε τὰ χειρότερα. Εἶναι μύθος ὅτι τὰ μεγάλα ταλέντα τῆς ἐποχῆς φυτοζωοῦσαν ἐπειδὴ δὲν τοὺς ἀναγνώριζαν οἱ ἀνίδεοι καὶ ἀκαλλιέργητοι. Μποροῦμε, βέβαια, νὰ ἀνακαλύψουμε δημιουργοὺς πού, γιὰ διάφορους λόγους, ἀντιστέκονταν στὸ ἀστικὸ κοινὸ ἢ προσπαθοῦσαν νὰ τὸ σοκάρουν, ἢ πού ἀπλῶς δὲν μποροῦσαν νὰ βροῦν ἀγοραστὲς· τέτοιες περιπτώσεις ὑπῆρχαν κυρίως στὴ Γαλλία (ὁ Φλωμπέρ [1821-1880], οἱ πρῶμοι συμβολιστές, οἱ ἱμπρεσιονιστές), ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ. Ὡστόσο, στίς περισσότερες περιπτώσεις οἱ ἄντρες καὶ γυναῖκες τῶν ὁποίων ἡ καλλιτεχνικὴ φήμη ἄντεξε στὸν ἐπόμενο αἰῶνα ἦταν ἄνθρωποι πού στὴν ἐποχὴ τους εἶχαν ἐξαιρετικὰ μεγάλη ὑπόληψη ἢ καὶ ἀποτελοῦσαν εἰδῶλα, ἐνῶ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴ δουλειά τους ἦταν ἀπὸ ὑπολογίσιμα ὡς μυθῶδη. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Τολστόι ἔμελλε νὰ ζήσει ἄνετα ἀπὸ τὶς πωλήσεις ἐλάχιστων μυθιστορημάτων, ὅταν ὁ μεγάλος συγγραφέας ἐγκατέλειψε τὰ κτήματά του. Ὁ Κάρλος Ντίκενς, γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ὁποίου συμβαίνει νὰ εἴμαστε πολὺ καλά πληροφορημένοι, μποροῦσε νὰ ὑπολογίζει σὲ 10.000 στερλίνες ἐτήσιο εἰσόδημα τὰ περισσότερα χρόνια ἀπὸ τὸ 1848 καὶ ἔπειτα, ἐνῶ στὴ δεκαετία τοῦ 1860 τὸ ἐτήσιο εἰσόδημά του αὐξήθηκε, γιὰ νὰ φτάσει τὸ 1868 τὶς 33.000 στερλίνες περίπου (τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ προερχόταν ἀπὸ τὸ ἀμερικανικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ, πού ἦταν ἤδη μιὰ ἐκπληκτικὰ προσοδοφόρα ἀγορά).¹⁰ Ἐκατὸν πενήντα χιλιάδες δολάρια θὰ ἦταν ἀκόμα καὶ σήμερα ἓνα πολὺ σημαντικὸ εἰσόδημα, ἀλλὰ γύρω στὸ 1870 τοποθετοῦσε τὸν κάτοχό του στὴ χορεία τῶν πολὺ πλούσιων. Σὲ γενικὲς γραμμές, λοιπόν, ὁ καλλιτέχνης εἶχε προσαρμοστῆ στὴν ἀγορά. Ἀκόμα καὶ ὅσοι δὲν ἔγιναν πλούσιοι ἦταν σεβαστοί. Ντίκενς, Ο. Θάκερεϋ (1811-1863), Τζῶρτζ Ἐλιοτ (1819-1880), Τέννyson (1809-1892), Βίκτωρ Οὐγκὸ (1802-1885), Ἐμιλ Ζολὰ (1840-1902), Τολστόι, Ντοστογιέφσκι, Τουργένιεφ, Βάγκνερ, Βέρντι, Μπράμς, Λιστ (1811-1886), Ντβόρζακ, Τσαϊκόφσκι, Μάρκ Τουαίν, Ἐρρίκος Ίψεν· ὅλοι αὐτοὶ δὲν ἦταν προσωπικότητες πού ὅσο ζοῦσαν τοὺς ἔλειψε ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ ἀναγνώριση.

III

Ἀκόμα σημαντικότερο εἶναι ὅτι ὁ καλλιτέχνης (καί, σ' αὐτὴ τὴν περίοδο πολὺ σπανιότερα ἀπὸ ὅσο στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ

καλλιτέχνιδα) όχι μόνον είχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀποκτήσει ὑλικὴ ἄνεση, ἀλλὰ καὶ ἀπολάμβανε ξεχωριστὴ ἐκτίμηση. Στὴ μοναρχικὴ καὶ ἀριστοκρατικὴ κοινωνία, ὁ καλλιτέχνης ἦταν στὴν καλύτερη περίπτωσις ἓνας διακοσμητὴς ἢ ἓνα στολίδι τῆς Αὐλῆς καὶ τοῦ παλατιοῦ, ἓνα πολῦτιμο περιουσιακὸ στοιχεῖο, ἐνῶ στὴ χειρότερη ἓνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἀκριβοπληρωμένους καὶ ἴσως ἰδιότροπους ἀνθρώπους, ὅπως οἱ κομμωτὲς καὶ οἱ μὸδιστροί, ποὺ παρεῖχαν δαπανηρὲς ὑπηρεσίαις ἢ προμήθευαν εἶδη πολυτελείας, ἀπαραίτητα καὶ τὰ δυὸ γιὰ τὴν κοσμικὴ ζωὴ. Γιὰ τὴν ἀστικὴν κοινωνία, ὅμως, ἀντιπροσώπευε τὴ «μεγαλοφυΐα», ποὺ ἦταν μιὰ μὴ οἰκονομικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἀτομικῆς ἐπιχειρήσεως, τὸ «ιδεῶδες» ποὺ συμπλήρωνε καὶ ἐπέστεφε τὴν ὑλικὴ ἐπιτυχία καί, γενικότερα, τὶς πνευματικὲς ἀξίαις τῆς ζωῆς.

Δὲν μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὶς τέχνες στὸ δεύτερο μέρος τοῦ 19ου αἰῶνα χωρὶς νὰ λάβουμε ὑπόψιν αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ αἴτημα, ὅτι δηλαδὴ ἔπρεπε νὰ δίνουν πνευματικὸ περιεχόμενον στὸν ὑλιστικότερον ἀπὸ ὅλους τοὺς πολιτισμούς. Σχεδὸν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι πῆραν τὴ θέση τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας στὴ ζωὴ τῶν μορφωμένων καὶ χειραφετημένων, δηλαδὴ τῶν πετυχημένων ἀστῶν, συμπληρωμένες βέβαια ἀπὸ τὸ γεμάτο ἔμπνευση θέαμα τῆς «φύσεως», δηλαδὴ τοῦ τοπίου. Αὐτὸ ἦταν φανερότερον στοὺς γερμανόφωνους λαοὺς, ποὺ εἶχαν φτάσει στὸ σημεῖο νὰ θεωροῦν τὸν πολιτισμὸ δικὸν τους μονοπῶλιον τὸν καιρὸ ποὺ οἱ Βρετανοὶ μονοπωλοῦσαν τὴν οἰκονομικὴν καὶ οἱ Γάλλοι τὴν πολιτικὴν ἐπιτυχία. Σ' αὐτοὺς τοὺς λαοὺς οἱ ὄπερες καὶ τὰ θεάτρα ἔγιναν ναοί, ὅπου οἱ ἄνθρωποι λάτρευαν τὰ ἔργα τοῦ κλασικοῦ ρεπερτορίου μὲ εὐλάβεια, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὰ ἀπολάμβαναν πάντα, καὶ ὅπου ἡ μύηση τῶν μαθητῶν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἄρχιζε π.χ. μὲ τὸν *Γουλιέλμο Τέλλο* τοῦ Σίλλερ γιὰ νὰ προχωρήσει τελικὰ στὰ ὑψηλὰ μυστήρια τοῦ *Φάουστ* τοῦ Γκαϊτε. Ὁ Ρίχαρντ Βάγκνερ, αὐτὴ ἡ δυσάρεστη μεγαλοφυΐα, εἶχε ἀντιληφθεῖ σωστὰ τὴν παραπάνω λειτουργία, ὅταν ἔχτισε τὸν καθεδρικὸ ναὸν του στὸ Μπάυρουτ (1872-76), ὅπου οἱ προσκυνητὲς συνέρρεαν γιὰ νὰ ἀκούσουν μὲ κατάνυξη, ἐπὶ πολλὰς ὥρας καὶ ἀρκετὰς μέρας, τὸ τευτονικὸ νεοπαγανιστικὸ κήρυγμα τοῦ δασκάλου, μετὰ τὸ τέλος τοῦ ὁποίου ἀπαγορευόταν νὰ κάνουν κάτι τόσο βέβηλον ὅπως τὸ νὰ χειροκροτήσουν. Τί ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ στρατό, μπορούσε νὰ ἐκφράσει τὴν ἀσύλληπτη ἔννοια τοῦ ἔθνους καλύτερα ἀπὸ ὅσο τὰ σύμβολα τῆς τέ-

χνης — πρωτόγονης, ὅπως στίς σημαῖες καὶ τοὺς ἔθνικοὺς ὕμνους, ἐκλεπτυσμένης καὶ βαθιᾶς, ὅπως στίς «ἔθνικες» σχολές μουσικῆς, πού ταυτίστηκαν τόσο στενά μὲ τὰ ἔθνη τῆς περιόδου μας τῆ στιγμῆ πού αὐτὰ ἀπέκτησαν συλλογικὴ συνείδηση, ἀνεξαρτησία ἢ κρατικὴ ὑπόσταση, ὅπως φανερώνει ἡ περίπτωση τοῦ Βέρντι γιὰ τὴν ἰταλικὴ Παλιγγενεσία, τοῦ Ντβόρζακ καὶ τοῦ Σμέτανα γιὰ τοὺς Τσέχους;

Δὲν ἔσπρωξαν ὅλες οἱ χῶρες τὴ λατρεία τῶν τεχνῶν ὡς τὸ σημεῖο ὅπου ἔφτασε στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη, προπαντὸς ἀνάμεσα στοὺς ἀφομοιωμένους ἑβραίους ἀστους* — πού στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἦταν πολιτισμικὰ Γερμανοὶ ἢ ἐκγερμανισμένοι. Σὲ γενικὲς γραμμές, οἱ καπιταλιστὲς τῆς πρώτης γενιᾶς ἦταν ἄξεστοι, ἂν καὶ οἱ γυναῖκες τοὺς ἔκαναν ὅ,τι μπορούσαν γιὰ νὰ ἐπιδοθοῦν σὲ ὑψηλότερες ἀσχολίες. Ὁ μόνος μὴ ἑβραῖος ἀμερικανὸς μεγιστάνας πού εἶχε γνήσιο πάθος γιὰ τὸν πολιτισμὸ — συνέβαινε ἐπίσης νὰ εἶναι ὁ μόνος ἀντικληρικὸς καὶ ἐλευθερόφρονας — ἦταν ὁ Ἄντριου Κάρνεγκι, πού δὲν ξέχασε ἐντελῶς τὴν παράδοση τοῦ πατέρα του, ἐνὸς ἀνυπότακτου καλλιεργημένου ὑφαντῆ. Ἐξω ἀπὸ τὴ Γερμανία, καὶ ἴσως ἀκόμα περισσότερο τὴν Αὐστρία, δὲν ὑπῆρχαν παρά λίγοι τραπεζίτες πού θὰ ἤθελαν νὰ δοῦν τοὺς γιούς τους μουσικοσυνθέτες ἢ διευθυντὲς ὀρχήστρας, ἴσως ἐπειδὴ σ' αὐτὲς τίς δύο χῶρες δὲν εἶχαν τὴν ἐναλλακτικὴ προοπτικὴ νὰ τοὺς δοῦν ὑπουργοὺς ἢ πρωθυπουργοὺς. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς θρησκείας ἀπὸ τὴν αὐτοκαλλιέργεια καὶ τὴ συνδυασμένη λατρεία τῆς φύσης καὶ τῶν τεχνῶν χαρακτήριζε μόνον ὀρισμένες μερίδες τῶν ἀστῶν διανοουμένων, ὅπως αὐτὲς πού ἐπρόκειτο ἀργότερα νὰ συγκροτήσουν στὴν Ἀγγλία τὴν ὁμάδα Μπλούμσμπερυ, καὶ ἦταν εὐκατάστατοι ἄντρες καὶ γυναῖκες μὲ κληρονομημένες περιουσίες, πού σπάνια ἀσχολοῦνταν οἱ ἴδιοι μὲ ἐπιχειρήσεις.

Πάντως, ἀκόμα καὶ στίς πιὸ ἄξεστες ἀστικὲς κοινωνίες, μὲ ἐξαίρεση ἴσως τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, οἱ τέχνες ἐνέπνεαν σεβασμὸ καὶ ἀπολάμβαναν ιδιαίτερη ἐκτίμηση. Τὸ θέατρο καὶ ἡ ὄπερα, σπουδαῖα σύμβολα συλλογικοῦ γοήτρου, ὑψώνονταν στὸ κέντρο τῶν πρωτευουσῶν: ἦταν ἡ ἐστία τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου, ὅπως στὸ Παρίσι

* Εἶναι ἀνυπολόγιστο τὸ χρέος τῶν τεχνῶν, ἰδιαίτερα τῆς κλασικῆς μουσικῆς, στὴν ὑποστήριξη πού τοὺς ἔδωσε στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ 19ου αἰῶνα αὐτὴ ἡ μικρὴ, εὐπορὴ κοινότητα, βαθιὰ διαποτισμένη ἀπὸ πνευματικὲς ἀξίες.

(1860) και στη Βιέννη (1869), περίβλεπτα σαν καθεδρικοί ναοί, όπως στη Δρέσδη (1869), πάντα γιγάντια και με μνημειώδη διακόσμηση, όπως στη Βαρκελώνη (από το 1862) ή το Παλέρμο (από το 1875). Άνεγείρονταν νέα μουσεΐα και πινακοθήκες ή τα παλιά επέκτεινονταν, ανακαινίζονταν και τροποποιούνταν. Το ίδιο συνέβαινε με τις μεγάλες έθνικες βιβλιοθήκες: το αναγνωστήριο του Βρετανικού Μουσείου κατασκευάστηκε στα 1852-57, ή Bibliothèque Nationale ανακαινίστηκε στα 1854-57. Γενικά, ο αριθμός των μεγάλων βιβλιοθηκών (αντίθετα με τον αριθμό των πανεπιστημίων) πολλαπλασιάστηκε έκπληκτικά στην Εύρώπη, αν και στις «βάρβαρες» Ήνωμένες Πολιτεΐες ή αύξηση δεν ήταν τόσο έντυπωσιακή αυτή την περίοδο. Το 1848 υπήρχαν στην Εύρώπη γύρω στις τετρακόσιες τέτοιες βιβλιοθήκες, που είχαν κάπου 17 εκατομμύρια τόμους· το 1880 υπήρχαν σχεδόν δώδεκα φορές περισσότερες με σχεδόν διπλάσιο αριθμό βιβλίων. Η Αυστρία, ή Ρωσία, ή Ίταλία, το Βέλγιο, ή Όλλανδία υπερδεκαπλασίασαν τον αριθμό των βιβλιοθηκών τους, σχεδόν τόσο τον πολλαπλασίασε και ή Βρετανία, ακόμα και ή Ίσπανία και ή Πορτογαλία σχεδόν τον τετραπλασίασαν, ενώ οι Ήνωμένες Πολιτεΐες ούτε καν τον τριπλασίασαν. (Άπό την άλλη μεριά, όμως, οι Ήνωμένες Πολιτεΐες σχεδόν τετραπλασίασαν τον αριθμό των βιβλίων τους, κάτι στο οποίο τις ξεπέρασε μόνον ή Έλβετία.)¹¹

Οι βιβλιοθήκες των αστικών σπιτιών γέμισαν με τα περίτεχνα δεμένα έργα των κλασικών της έθνικης και παγκόσμιας λογοτεχνίας. Οι επισκέπτες των πινακοθηκών και των μουσείων πολλαπλασιάστηκαν: το 1848 ή έκθεση της Βασιλικής Ακαδημίας προσέλκυσε γύρω στους 90.000 επισκέπτες, αλλά στο τέλος της δεκαετίας του 1870 σχεδόν 400.000. Στο μεταξύ οι «ιδιωτικές επισκέψεις» αυτής της έκθεσης είχαν γίνει κοσμική εκδήλωση για την καλή κοινωνία· ήταν ένα σημάδι για την άνοδο του κοινωνικού γοήτρου της ζωγραφικής, εξίσου σίγουρο όσο ή κοινωνική αίγλη της θεατρικής πρεμιέρας, ένα κοσμικό γεγονός στο οποίο το Λονδίνο άρχισε να συναγωνίζεται το Παρίσι μετά το 1870 — και στις δύο περιπτώσεις με όληθριες επιπτώσεις στις σχετικές τέχνες. Οι άστοι τουρίστες πολύ δύσκολα μπορούσαν πια να αποφύγουν το ατέλειωτο και έξοντωτικό για τα πόδια προσκύνημα στις κιβωτούς των τεχνών, μιá μυσταγωγική πεζοπορία που επαναλαμβάνεται ως σήμερα στα σκληρά πατώματα

τοῦ Λούβρου, τῶν Οὐφίτσι καὶ τοῦ Ἀγίου Μάρκου. Οἱ ἴδιοι οἱ καλλιτέχνες, ἀκόμα καὶ οἱ ἀμφίβολοι ὡς τότε φήμης ἠθοποιοὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς ὄπερας, ἔγιναν σεβαστοὶ καὶ εὐπόληπτοι, ἄξιοι νὰ χριστοῦν ἰππότες ἢ λόρδοι.* Δὲν ἦταν κὰν ὑποχρεωμένοι νὰ συμμορφώνονται μὲ τὰ ἦθη τῶν κανονικῶν ἀστῶν, ἀρκεῖ οἱ λαιμοδέτες, οἱ βελούδινοι μπερέδες καὶ οἱ μανδύες τους νὰ ἦταν ἀπὸ ἀρκετὰ ἀκριβὸ ὕλικό. (Καὶ ἐδῶ ἐπίσης ὁ Ρίχαρντ Βάγκνερ φανέρωσε ἀλάθητο ἐνστικτο γιὰ τὸ ἀστικὸ κοινό: ἀκόμα καὶ τὰ σκάνδαλά του συνέβαλλαν στὴν καλλιτεχνικὴ φήμη του.) Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ὁ Γλάδστων ἔγινε ὁ πρῶτος πρωθυπουργὸς ποὺ προσκαλοῦσε διασημότητες τῶν τεχνῶν καὶ τῶν γραμμάτων στὰ ἐπίσημα δεῖπνα του.

Ἄραγε ἀπολάμβανε τὸ ἀστικὸ κοινὸ τίς τέχνες ποὺ προστάτευε καὶ ἐνίσχυε μὲ τόση γενναιοδωρία; Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀναχρονιστικό. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὑπῆρχαν ὀρισμένα εἶδη καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ποὺ διατήρησαν ἄμεση σχέση μὲ ἓνα κοινὸ τὸ ὁποῖο ἐπιδίωκαν ἀπλῶς νὰ ψυχαγωγήσουν. Ἡ κυριότερη ἀπὸ αὐτὲς ἦταν ἡ «ἐλαφρὰ μουσικὴ», ἡ ὁποία, μόνη ἴσως ἀνάμεσα σὲ ὅλες τίς τέχνες, γνώρισε τὸν χρυσὸ αἰῶνα τῆς στὴν περίοδόν μας. Ἡ λέξι «ὀπερέτα» ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1856, καὶ ἡ δεκαετία ἀπὸ τὸ 1865 ὡς τὸ 1875 ἔμελλε νὰ δεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἔργου τοῦ Ζὰκ Ὀφενμπαχ (1819-1880), τοῦ Γιόχαν Στράους τοῦ νεότερου (1825-1899) —τὸ βάλς «Ὁ γαλάζιος Δούναβης» χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1867, Ἡ *νυχτερίδα* ἀπὸ τὸ 1874— τὸ «Ἐλαφρὸ ἵππικό» τοῦ Σουπέ (1820-1895) καὶ τίς πρῶτες ἐπιτυχίες τῶν Γκίλμπερτ καὶ Σάλλιβαν (1836-1911, 1842-1900). Ἀκόμα καὶ ἡ ὄπερα, πρὶν γίνεи ἀσκήωτο τὸ βάρος τῆς ὑψηλῆς τέχνης ποὺ ἔπεφτε πάνω της, διατήρησε τὴν σχέση της μὲ ἓνα κοινὸ ποὺ ζητοῦσε ἄμεση ἀπόλαυση (*Ριγκολέττο*, *Τροβατόρε*, *Τραβιάτα* —ἀν καὶ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι αὐτὰ τὰ ἔργα δὲν εἶναι πολὺ μεταγενέστερα τοῦ 1848), ἐνῶ τὸ ἐμπορικὸ θέατρο πολλαπλασίασε τὰ καλοστημένα δράματα καὶ τίς μπερδεμένες φάρ-

* Στὴ Βρετανία οἱ ζωγράφοι χρίονταν ἀπὸ καιρὸ ἰππότες, ἀλλὰ ὁ Χένρυ Ἐρβινγκ, ποὺ ἐδραίωσε τὴ φήμη του στὴν περίοδόν μας, ἐπρόκειτο νὰ γίνεи ὁ πρῶτος ἠθοποιὸς ποὺ ἀπέκτησε αὐτὸ τὸν τίτλο, ἐνῶ ὁ Τέννισον ἦταν ὁ πρῶτος ποιητὴς —καὶ γενικὰ καλλιτέχνης— ποὺ ὀνομάστηκε λόρδος. Ὡστόσο, παρὰ τὴν πολιτισμικὴ ἐπιρροή τοῦ (γερμανοῦ) βασιλικοῦ συζύγου, τέτοιες τιμὲς ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι σπάνιες στὴν περίοδόν μας.

σες, είδη από τὰ ὁποῖα μόνο τὸ τελευταῖο ἄντεξε στὸ χρόνο (Λαμπις [1815-1888], Μειγιὰκ [1831-1897] καὶ Ἄλεβυ [1834-1908]). Ἄλλὰ τέτοιες μορφές ψυχαγωγίας θεωροῦνταν καλλιτεχνικά κατώτερες, ὅπως τὰ διάφορα θεάματα μὲ ὁμορφα κορίτσια, πού λανσάρησε πρῶτο τὸ Παρίσι στὴ δεκαετία τοῦ 1850 καὶ μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν σαφῶς πολλὰ κοινὰ σημεῖα.* Ἡ γνήσια ὑψηλὴ τέχνη δὲν προσφερόταν γιὰ ἀπλὴ ἀπόλαυση ἢ ἔστω γιὰ κάτι πού νὰ μπορεῖ νὰ ἀπομονωθεῖ ὡς «αἰσθητικὴ ἐκτίμηση».

Ἡ «τέχνη γιὰ τὴν τέχνη» ἦταν ἀκόμα ἓνα περιθωριακὸ φαινόμενο· περιοριζόταν στοὺς ὄψιμους ρομαντικοὺς καλλιτέχνες καὶ ἦταν μιὰ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς ἐνθερμης πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς στράτευσης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων, ἀντίδραση ἐνισχυμένη ἀπὸ τὶς πικρὲς ἀπογοητεύσεις τοῦ 1848, τοῦ κινήματος πού εἶχε συμπαράσφρει τόσα καὶ τόσα δημιουργικὰ πνεύματα. Ὁ αἰσθητισμὸς δὲν ἔγινε ἀστικὴ μόδα παρὰ μόνο στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 1880. Οἱ δημιουργικοὶ καλλιτέχνες ἦταν σοφοί, προφήτες, δάσκαλοι, ἠθοπλάστες, πηγές τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἐπίπονη προσπάθεια ἦταν τὸ τίμημα πού πλήρωνε γιὰ ἀνταμοιβή τους μιὰ ἀστικὴ τάξη μὲ ἐντονη τὴν τάση νὰ πιστεύει ὅτι καθετὶ πού ἔχει ἀξία (χρηματικὴ ἢ πνευματικὴ) ἀπαιτεῖ, σὲ πρώτη φάση, τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴν ἀπόλαυση. Οἱ τέχνες ἦταν μέρος αὐτῆς τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας. Ἡ καλλιέργειά τους τὴν ἐπιστέγαζε καὶ τὴ λάμπρυνε.

IV

Ποιὰ ἦταν ἡ φύση αὐτῆς τῆς ἀλήθειας; Ἐδῶ πρέπει νὰ διαχωρίσουμε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀπὸ τὶς ἄλλες τέχνες, γιὰ τὴν ἔλειπε τὸ θέμα πού ἔδινε σ' ἐκεῖνες μιὰ ἐπίφαση ἐνότητας. Πράγματι, τὸ χαρακτηριστικότερο γνώρισμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τῶν κοινὰ ἀποδεκτῶν ἠθικο-ιδεολογικο-αισθητικῶν «ρυθμῶν» πού σφράγιζαν πάντοτε τὶς περασμένες ἐποχές. Κυριαρχοῦσε ὁ ἐκλεκτικισμὸς. Ὅπως παρατήρησε ἤδη στὴ δεκαετία τοῦ 1850 ὁ Πιέτρο Σελβάτικο στὸ ἔργο του *Storia dell'arte del disegno*, δὲν ὑπῆρχε μόνον ἓνας ρυθμὸς ἢ μόνον ἓνα πρότυπο γιὰ τὸ Ὁραῖο. Κάθε ρυθμὸς ἦταν προσαρμοσμέ-

* Οἱ εἰσπράξεις τῶν Φολὶ Μπερζέρ ὑστεροῦσαν μόνο σὲ σύγκριση μὲ τῆς Ὁπερας καὶ ὑπερτεροῦσαν κατὰ πολὺ τῆς Κομεντὶ Φρανσέζ.¹²

νος στο σκοπό του. Έτσι, από τα νεόχτιστα οικοδομήματα της βιεννέζικης Ringstrasse, ή εκκλησία είχε φυσικά γοτθικό ρυθμό, το κοινοβούλιο έλληνικό, το δημαρχείο ήταν ένας συνδυασμός αναγεννησιακού και γοτθικού ρυθμού, το χρηματιστήριο (όπως τα περισσότερα όμοιδή του κτίρια στην περίοδό μας) αντιπροσώπευε έναν σχετικά λιτό κλασικισμό, τα μουσεία και το πανεπιστήμιο την ύψηλή 'Αναγέννηση, το Burgtheater και η Όπερα μιὰ τεχνοτροπία που μπορεί να χαρακτηριστεί όπερατικός ρυθμός της Δεύτερης Αυτοκρατορίας και στην όποία δεσπόζουν έκλεκτικιστικά αναγεννησιακά στοιχεία.

Συνήθως ή άπαιτήση για λαμπρότητα και μεγαλοπρέπεια όδηγούσε στην έπιλογή του ύψηλου αναγεννησιακού και του όψιμου γοτθικού ρυθμού ως καταλληλότερης έκφρασης. (Τό μπαρόκ και τό ροκοκό αντιμετωπίζονταν με περιφρόνηση ως τόν 20ό αιώνα.) Ό ρυθμός της 'Αναγέννησης, μιās έποχής γεμάτης από «έξ έμπόρων πρίγκιπες», ήταν φυσικά ή πιό ταιριαστή τεχνοτροπία για ανθρώπους που θεωρούσαν τους έαυτούς τους διαδόχους τους, αλλά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν έλεύθερα και άλλα στίλ που προκαλούσαν κατάλληλους συνειρμούς. Έτσι, οί γαιοκτήμονες εύγενείς της Σιλεσίας, που έγιναν έκατομμυριούχοι καπιταλιστές χάρη στο κάρβουνο τών κτημάτων τους, και οί συνάδελφοί τους που είχαν πιό άστική καταγωγή λεηλατούσαν σχεδόν όλόκληρη την ιστορία της αρχιτεκτονικής. Τό «ανάκτορο» («Schloss») του τραπεζίτη Φόν 'Αιχμπορν (1857) είναι πρωσοκλασικό, ένας ρυθμός που έξακολουθούσαν να προτιμούν οί περισσότεροι πλούσιοι άστοι στο τέλος της περιόδου μας. Ό γοτθικός ρυθμός, που υπαινίσσεται συνδυαστικά τό κλέος του μεσαιωνικού κατοίκου της πόλης και τή φήμη του ίππότη, έλκυε περισσότερο τους πιό άριστοκράτες και εύπορους, όπως στο Κόππιτς (1859) και τό Μήχοβιτς (1858). Η γνωριμία με τό Παρίσι του Ναπολέοντα Γ', όπου γνωστοί σιλεσιανοί μεγιστάνες όπως ό πρίγκιπας Χένκελ φόν Ντόννερσμαρκ είχαν αφήσει τά ίχνη τους (έστω και μόνο χάρη στο γάμο με μιὰ από τίς κορυφαίες εταίρες της πόλης, τή La Ραίνα), ήταν φυσικό να υπαγορεύσει και άλλα πρότυπα μεγαλοπρέπειας, τουλάχιστον στους πρίγκιπες του Ντόννερσμαρκ, του Χοενλόε και του Πλές. Η ίταλική, ή όλλανδική και ή βορειογερμανική 'Αναγέννηση πρόσφεραν έξίσου άποδεκτά πρότυπα στους λιγότερο άρχοντικούς, είτε σε άμιγή μορφή είτε σε κράμα.¹³ Έμφανίζονται ακόμα και τά πιό ανα-

πάντεχα μοτίβα. Έτσι, οί πλούσιοι Έβραίοι τῆς περιόδου μας προτιμοῦσαν ἕναν μαυριτανικό-ισλαμικό ρυθμό γιά τίς ὅλο καί πιό φανταχτερές συναγωγές τους, περήφανη ἔκφραση (πού ἀπηχεῖται στή μυθιστορήματα τοῦ Ντισραέλι) μιᾶς ἀνατολικῆς ἀριστοκρατίας πού δέν εἶχε ἀνάγκη νά ἀνταγωνιστεῖ τή δυτικῆ.¹⁴ αὐτό ἦταν, σαφέστατα, τὸ μόνο παράδειγμα σκόπιμης χρήσης μὴ δυτικῶν προτύπων στίς τέχνες τῆς δυτικῆς ἀστικῆς τάξης, πρὶν γίνουν μόδα τὰ ιαπωνικά μοτίβα στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καί στή δεκαετία τοῦ 1880.

Με λίγα λόγια, ἡ ἀρχιτεκτονική δέν ἐξέφραζε καμιὰ «ἀλήθεια», παρὰ μόνο τὴν ἐμπιστοσύνη καί τὴν αὐτοπεποίθηση τῆς κοινωνίας τὴν ὁποία ὑπηρετοῦσε, καί αὐτὴ ἡ αἴσθησις τῆς ἀπέραντης καί ἀκλόνητης πίστεως στὸ ἀστικὸ πεπρωμένο εἶναι πού κάνει τὰ καλύτερα δείγματά της ἐντυπωσιακά, ἔστω καί μόνο με τὸν ὄγκο τους. Ἦταν μιὰ γλώσσα κοινωνικῶν συμβόλων. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται ἡ ἐσκεμμένη ἀπόκρυψη κάθε πλευρᾶς πού ἦταν πραγματικὰ πρωτότυπη καί ἐνδιαφέρουσα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐποχῆς: τῆς ἐξοχῆς τεχνολογίας καί μηχανικῆς, πού ἔδειχναν τὸ πρόσωπό τους στὸ κοινὸ μόνο στίς σπάνιες περιπτώσεις ὅπου ὅ,τι ἔπρεπε νά συμβολιστεῖ ἦταν ἡ ἴδια ἡ τεχνικὴ πρόοδος: στὸ Κρύσταλ Πάλας τοῦ 1851, στὴ Ροτούντα τῆς ἔκθεσης τῆς Βιέννης τὸ 1873, ἀργότερα στὸν Πύργο τοῦ Ἄιφελ (1889). Κατὰ τὰ ἄλλα, ἀκόμα καί ἡ λαμπρὴ λειτουργικότητα τῶν χρηστικῶν οἰκοδομημάτων συγκαλυπτόταν ὅλο καί περισσότερο, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν σιδηροδρομικῶν σταθμῶν —ἐξωφρενικὰ ἐκλεκτικιστικῶν ὅπως τῆς Γέφυρας τοῦ Λονδίνου (1862), ἐπιβλητικὰ γοθτικῶν ὅπως τοῦ Ἀγίου Παγκρατίου τοῦ Λονδίνου (1868), ἀναγεννησιακῶν ὅπως ὁ Νότιος Σιδηροδρομικὸς Σταθμὸς (Südbahnhof) τῆς Βιέννης (1869-73). (Πάντως, ἀρκετοὶ σημαντικοὶ σταθμοὶ ἀντιστάθηκαν εὐτυχῶς στὴν ἀγάπη τῆς νέας ἐποχῆς γιά τὸ πληθωρικό.) Μόνον οἱ γέφυρες διατράνωναν τὴν κατασκευαστικὴ ὁμορφιά τους —ἀκόμα καί αὐτὴ εἶχε ἴσως γίνεϊ ἀρκετὰ βαριά πιά, χάρη στὴν ἀφθονία καί τὴ χαμηλὴ τιμὴ τοῦ σιδήρου— ἂν καί τὸ παράξενο φαινόμενο τῆς γοθτικῆς κρεμαστῆς γέφυρας, ὅπως ἡ Γέφυρα τοῦ Πύργου (Tower Bridge) τοῦ Λονδίνου, διαγραφόταν ἤδη στὸν ὀρίζοντα. Ὡστόσο, στὸ ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς, πίσω ἀπὸ τίς ἀναγεννησιακὲς καί ἀρχοντικὲς προσόψεις, συνέβαιναν ἐξαιρετικὰ τολμηρά, πρωτότυπα, μοντέρνα πράγματα. Ἡ διακόσμηση μιᾶς παρισινῆς πολυκατοικίας

τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας ἄρχιζε ἤδη νὰ κρύβει μιὰ πρωτότυπη καὶ σὲ ἀξιοσημείωτο βαθμὸ τελειοποιημένη ἐφεύρεση: τὸν ἀνελκυστήρα. Ἴσως ἡ μόνη ἔκφραση δικαιολογημένης τεχνικῆς ἔπαρσης στὴν ὁποία σπάνια ἀντιστέκονταν οἱ ἀρχιτέκτονες, ἀκόμα καὶ σὲ κτίρια μὲ «καλλιτεχνικὴ» ἐμφάνιση, ἦταν ἡ γιγάντια ἀψίδα ἢ θόλος — π.χ. στὶς σκεπαστὲς ἀγορὲς, στὰ ἀναγνωστήρια τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ στὶς τεράστιες ἐμπορικὲς στοῆς, ὅπως ἡ Στοὰ Βίκτωρος Ἐμμανουὴλ στὸ Μιλάνο. Κατὰ τὰ ἄλλα, καμιὰ ἐποχὴ δὲν ἔκρυβε μὲ τόση ἐπιμονὴ τὰ προτερήματά της.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν εἶχε δική της «ἀλήθεια», γιατί δὲν διέθετε νόημα πού νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ λέξεις. Οἱ ἄλλες τέχνες εἶχαν, γιατί τὸ δικό τους νόημα μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τέτοιον τρόπο. Τίποτα δὲν ἐκπλήσσει περισσότερο τὶς γενιὲς τῶν μέσων τοῦ 20οῦ αἰώνα, γαλουχημένες μὲ ἓνα πολὺ διαφορετικὸ κριτικὸ δόγμα, ἀπὸ ὅσο ἡ πεποιθὴση πού εἶχαν οἱ ἄνθρωποι στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ὅτι στὶς τέχνες ἡ μορφή εἶναι ἀσήμαντη, τὸ περιεχόμενον προέχει. Θὰ ἦταν λάθος νὰ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὸ σήμαινε ἀπλῶς τὴν ὑποταγὴ τῶν ἄλλων τεχνῶν στὴ λογοτεχνία, παρόλο πού οἱ σύγχρονοι πίστευαν ὅτι τὸ περιεχόμενό τους μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ μὲ λέξεις, σὲ ἄλλες περιπτώσεις περισσότερο καὶ σὲ ἄλλες λιγότερο ἱκανοποιητικὰ, καὶ παρόλο πού ἡ λογοτεχνία ἦταν ὅπως ὅποτε ἡ ζωτικότερη τέχνη τῆς περιόδου. Ἄν «κάθε εἰκόνα διηγοῦνταν μιὰ ἱστορία» καὶ τὸ ἴδιο ἔκανε, μὲ συχνότητα πού ἐκπλήσσει, ἀκόμα καὶ ἡ μουσικὴ — αὐτὴ ἦταν, στὸ κάτω κάτω, ἡ χαρακτηριστικὴ ἐποχὴ τῆς ὄπερας, τῆς μουσικῆς μπαλέτου καὶ τῆς περιγραφικῆς σουίτας* — τότε τὸ ἐπεξηγηματικὸ σχόλιο δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἔχει ἐξέχουσα σημασία. Θὰ ἦταν σωστότερον νὰ ποῦμε ὅτι οἱ σύγχρονοι πίστευαν πὼς κάθε τέχνη πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφράζεται μὲ τὴ γλῶσσα τῶν ἄλλων, ἔτσι ὥστε τὸ ἰδανικὸ «ὀλόπλευρον ἔργον τέχνης» (τὸ Gesamtkunstwerk, τοῦ ὁποίου

* Ἡ ἐπίδραση τῆς λογοτεχνίας στὴ μουσικὴ ἦταν ἔντονη. Ὁ Γκαϊτε ἐνέπνευσε τὸν Λίστ, τὸν Γκουνό, τὸν Μπόιτο καὶ τὸν Ἀμπρουάζ Τομά, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὸν Μπερλιόζ· ὁ Σίλλερ τὸν Βέρντι· ὁ Σαίξπηρ τὸν Μέντελσον, τὸν Τσαϊκόφσκι, τὸν Μπερλιόζ καὶ τὸν Βέρντι. Ὁ Βάγκνερ, πού ἐπινόησε τὸ δικό του ποιητικὸ δράμα, θεωροῦσε τὴ μουσικὴ του ἐξαρτημένη ἀπὸ αὐτό, ἂν καὶ ὁ πεφυσιωμένος ψευτομεσαιωνικὸς στίχος του εἶναι νεκρὸς χωρὶς τὴ μουσικὴ, πού ἔγινε μέρος τοῦ ρεπερτορίου τῶν συναυλιῶν ἀκόμα καὶ χωρὶς τὸ λιμπρέτο.

ὁ Βάγκνερ αὐτοανακηρύχτηκε, ὡς συνήθως, ἐκπρόσωπος) νὰ τις ἐνώ-
νει ὅλες. Ὡστόσο, οἱ τέχνες ὅπου τὸ νόημα μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ μὲ
ἀκρίβεια, π.χ. μὲ τὸ λόγο ἢ τὴν ἀναπαραστατικὴ εἰκόνα, πλεονεκτοῦ-
σαν ἀπέναντι στὶς ἄλλες. Ἦταν εὐκολότερο νὰ διασκευαστεῖ μιὰ ἱ-
στορία σὲ ὄπερα (παράδειγμα ἡ *Κάρμεν*) ἢ ἀκόμα καὶ νὰ διασκευα-
στοῦν εἰκόνες σὲ μουσικὴ σύνθεση (παράδειγμα οἱ *Εἰκόνες ἀπὸ μιὰ*
ἔκθεση τοῦ Μούσοργκσκι, 1874) ἀπὸ ὅσο νὰ μεταφραστεῖ μιὰ μουσι-
κὴ σύνθεση σὲ εἰκόνες ἢ ἔστω σὲ λυρική ποίηση.

Ἔτσι, τὸ ἐρώτημα «Γιὰ τί μιλάει αὐτό;» δὲν ἦταν μόνο θεμιτό,
ἀλλὰ καὶ θεμελιακὸ γιὰ κάθε κρίση σχετικὰ μὲ τις τέχνες τῶν μέσων
τοῦ αἰώνα. Ἡ ἀπάντηση, σὲ γενικὲς γραμμές, ἦταν: γιὰ τὴν «πραγ-
ματικότητα» καὶ τὴ «ζωή». Ὁ «ρεαλισμὸς» εἶναι ὁ ὅρος πού ἐρχόταν
καὶ ἔρχεται μὲ τὴ μεγαλύτερη φυσικότητα στὰ χεῖλη σύγχρονων καὶ
μεταγενέστερων παρατηρητῶν γι' αὐτὴ τὴν περίοδο, τουλάχιστον σὲ
σχέση μὲ τὴ λογοτεχνία καὶ τις εἰκαστικὲς τέχνες. Κανένας ὅρος δὲν
εἶναι περισσότερο ἀμφίσημος. Ὑπονοεῖ τὴν προσπάθεια τοῦ καλλιτέ-
χνη νὰ περιγράψει, νὰ ἀναπαραστήσει ἢ τουλάχιστον νὰ βρεῖ ἓνα ἀ-
κριβὲς ἰσοδύναμο γιὰ γεγονότα, εἰκόνες, ιδέες, συναισθήματα, πάθη
—στὴν ἀκραία περίπτωση τὰ εἰδικὰ μουσικὰ *Λάιτμοτιφ* τοῦ Βάγκ-
νερ, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συμβόλιζε ἓνα πρόσωπο, μιὰ κατάσταση
ἢ μιὰ πράξη, ἢ οἱ ἀπόπειρές του νὰ ἀναπλάσει μουσικὰ τὴ σεξουαλι-
κὴ ἔκσταση (ὅπως στὸ *Τριστάνος καὶ Ἰζόλδη* [1865]). Ἀλλὰ ποῖα
ἦταν ἡ πραγματικότητα πού ἀναπαριστανόταν ἔτσι, ἡ ζωὴ «σὰν τὴν
ὁποία» ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ τέχνη; Ἡ ἀστική τάξη τῶν μέσων τοῦ
αἰώνα ἦταν ἐσωτερικὰ διχασμένη ἀπὸ ἓνα δίλημμα πού ὁ θρίαμβός
της τὸ ἔκανε ἀκόμα ὀξύτερο. Ἡ εἰκόνα πού ἤθελε νὰ ἔχει γιὰ τὸν
ἑαυτὸ της δὲν μποροῦσε νὰ ἀναπαριστάνει ὀλόκληρὴ τὴν πραγματικό-
τητα, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ πραγματικότητα σήμαινε ἐπίσης φτώχεια, ἐκμε-
τάλλευση καὶ ἀθλιότητα, ὑλισμὸ, πάθη καὶ βλέψεις πού ἀπειλοῦσαν
μιὰ σταθερότητα στὴν ὁποία ὁ ἀστὸς, παρὰ τὴν αὐτοπεποιθισή του,
αἰσθανόταν ὅτι ἦταν ἐπισφαλής. Γιὰ νὰ παραθέσουμε τὸ δημοσιο-
γραφικὸ σύνθημα τῶν *New York Times*, ὑπῆρχε διαφορὰ ἀνάμεσα
στὶς εἰδήσεις καὶ «ὅλες τις εἰδήσεις πού ἀξίζει νὰ τυπώνονται». Ἀπὸ
τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, σὲ μιὰ δυναμικὴ καὶ προοδευτικὴ κοινωνία ἡ
πραγματικότητα δὲν ἦταν στατική. Δὲν θὰ ἔπρεπε ἄραγε ὁ ρεαλι-
σμὸς νὰ ἀναπαριστάνει, ὄχι τὸ ἀναπόφευκτα ἀτελὲς παρόν, ἀλλὰ τὴν

καλύτερη κατάσταση προς την οποία απέβλεπαν οι άνθρωποι και ή οποία, αναμφισβήτητα, είχε ήδη αρχίσει να δημιουργείται; Η τέχνη είχε μια μελλοντική διάσταση (ο Βάγκνερ ισχυριζόταν, ως συνήθως, ότι αυτός την αντιπροσώπευε). Με λίγα λόγια, οι «πραγματικές» και «αυθεντικές» εικόνες στην τέχνη απέκλιναν όλο και περισσότερο από τις τυποποιημένες και γλυκερά συναισθηματικές. Στην καλύτερη περίπτωση ή αστική έκδοχή του «ρεαλισμού» ήταν μια κοινωνικά βολική επιλογή, όπως στον περίφημο Άγγελο του Ζ. Φ. Μιλλέ (1814-1875), όπου ή φτώχεια και ή σκληρή δουλειά φαίνονταν αποδεκτές, χάρη στην υπάκουη ευσέβεια των φτωχών· στη χειρότερη, εκφυλιζόταν στη γλυκανάλατη κολακεία του οικογενειακού πορτρέτου.

Στις αναπαραστατικές τέχνες, υπήρχαν τρεις τρόποι να δραπετευθεί κανείς από αυτό το δίλημμα. Ο ένας ήταν να επιμένει να αναπαριστάνει ολόκληρη την πραγματικότητα, ακόμα και τις δυσάρεστες και επικίνδυνες πλευρές της. Ο «ρεαλισμός» μετατράπηκε σε «νατουραλισμό» ή «βερισμό». Αυτή ή στάση ύπονοούσε κατά κανόνα τη συνειδητή πολιτική κριτική τής αστικής κοινωνίας, όπως συνέβαινε με τον Κουρμπέ στη ζωγραφική, τον Ζολά και τον Φλωμπέρ στη λογοτεχνία. Άλλα ακόμα και έργα που δεν είχαν καμιά πρόθεση τέτοιας κριτικής, όπως το άριστούργημα του Μπιζέ (1838-1875), ή όπερα *Κάρμεν* (1875), εμπνευσμένη από τη ζωή των περιθωριακών, προκαλούσαν την αγανάκτηση κοινού και κριτικών σαν να ήταν πολιτικά. Η εναλλακτική λύση ήταν να εγκαταλείψει κανείς έντελως τη σύγχρονη ή οποιαδήποτε πραγματικότητα, είτε κόβοντας τους δεσμούς ανάμεσα στην τέχνη και τη ζωή, ειδικότερα τη σύγχρονη ζωή («ή τέχνη για την τέχνη»), είτε διαλέγοντας συνειδητά την προσέγγιση του όραματιστή (όπως στο επαναστατικό *Μεθυσμένο καράβι* [1871] του νεαρού Ρεμπώ) ή τις φαντασιώδεις υπεκφυγές εύθυμογράφων όπως ο Έντουαρντ Λήαρ (1812-1888) και ο Λιούις Κάρολ (1832-1898) στη Βρετανία, ο Βίλχελμ Μπούς (1832-1908) στη Γερμανία. Άλλά, όσο ο καλλιτέχνης δεν ύποχωρούσε (ή προχωρούσε) συνειδητά στη φαντασίωση, οι βασικές εικόνες του υποτίθεται ότι ήταν «άληθοφανείς». Και σ' αυτό το σημείο οι εικαστικές τέχνες αντιμετώπισαν μια βαθιά, τραυματική πρόκληση: τον ανταγωνισμό τής τεχνολογίας, μέσω τής φωτογραφίας.

Η φωτογραφία, που εφευρέθηκε στη δεκαετία του 1820 και στη

Γαλλία άρχισε νά ένισχύεται άπό τó Δημόσιο στή δεκαετία τού 1830, έγινε στήν περίοδό μας ένα μέσο κατάλληλο γιά τή μαζική άναπαραγωγή τής πραγματικότητας. Στή Γαλλία τής δεκαετίας τού 1850 εξέλιχτηκε ραγδαία ως έμπορική έπιχείρηση, πράγμα πού κατὰ μεγάλο ποσοστό όφείλεται σέ άποτυχημένους μποέμ καλλιτέχνες όπως ó Ναντάρ (1820-1911), γιά τόν όποϊον άντικατέστησε τήν καλλιτεχνική μέ τήν οικονομική έπιτυχία, και σέ κάθε λογής άλλους μικροεπιχειρηματίες, πού έπιδόθηκαν σέ ένα άνοιχτό και σχετικά φτηνό έμπόριο. Ή άκόρεστη ζήτηση φτηνών πορτρέτων άπό τήν άστική και προπαντός τή φιλόδοξη μικροαστική τάξη αποτέλεσε τή βάση τής έπιτυχίας τους. (Ή άγγλική φωτογραφία παρέμεινε γιά πολύ περισσότερο καιρό στά χέρια ευκατάστατων κυριών και κυρίων, πού τήν άσκοούσαν γιά πειραματικούς σκοπούς και ως χόμπι.) Ήταν όλοφάνερο ότι ή φωτογραφία κατέλυε τó μονοπώλιο τού άναπαραστατικού καλλιτέχνη. Ήδη τó 1850 ένας συντηρητικός κριτικός παρατήρησε ότι δέν μπορούσε παρά νά άπειλήσει σοβαρά τήν ύπαρξη «όλόκληρων κλάδων τής τέχνης, όπως οί γκραβούρες, ή λιθογραφία, ή ρωπογραφία και ή προσωπογραφία».¹⁵ Πώς μπορούσαν αυτές οί τέχνες νά άνταγωνιστούν, στήν πιστή άναπαράσταση τής φύσης (άν έξαιρέσουμε τó χρώμα), μιá μέθοδο πού μετέφραζε «τá άντικειμενικά δεδομένα» σέ εικόνα άμεσα και, θά έλεγε κανείς, έπιστημονικά; Μήπως ή φωτογραφία θά άντικαθιστούσε τήν τέχνη; Οί νεοκλασικιστές και οί (στό μεταξύ) άντιδραστικοί ρομαντικοί έτειναν νά άπαντούν καταφατικά και διακήρυσσαν ότι αυτό ήταν άνεπιθύμητο. Ή Ένγκρ (1780-1867) θεωρούσε ότι ή φωτογραφία ήταν μιá άπαράδεκτη είσβολή τής βιομηχανικής προόδου στό βασίλειο τής τέχνης. Ή Μπωντλαίρ (1821-1867), άπό τήν πολύ διαφορετική σκοπιά του, πίστευε τó ίδιο: «Ποιός άνθρωπος, άξιος νά λέγεται καλλιτέχνης, ποιός γνήσιος έραστής τής τέχνης, μέρδεψε ποτέ τή βιομηχανία μέ τήν τέχνη;»¹⁶ Και γιά τούς δύο, ή φωτογραφία έπρεπε νά παίξει τó ρόλο μιās βοηθητικής και ουδέτερης τεχνικής, άνάλογης μέ τήν τυπογραφία ή τή στενογραφία στή λογοτεχνία.

Παραδόξως οί ρεαλιστές, τούς όποϊους ή φωτογραφία άπειλούσε άμεσότερα, δέν ήταν τόσο όμόθυμα έχθρικοί άπέναντί της. Δέχονταν τήν πρόοδο και τήν έπιστήμη. Όπως παρατήρησε ó Ζολά, μήπως ή ζωγραφική τού Μανέ, όπως και τá δικά του μυθιστορήματα, δέν έμ-

πνέονταν από την επιστημονική μέθοδο του Κλώντ Μπερνάρ; (βλ. Κεφάλαιο ΙΔ')¹⁷ 'Ωστόσο, ακόμα και όταν υπεράσπιζαν τή φωτογραφία, απέρριπταν την ταύτιση τής τέχνης με την ακριβή και νατουραλιστική αναπαραγωγή, τήν όποια έδειχνε να συνεπάγεται ή θεωρία τους. «Ούτε τὸ σχέδιο ούτε τὸ χρώμα ούτε ἡ ἀκρίβεια τῆς ἀναπαραστάσης», υποστήριξε ὁ νατουραλιστῆς κριτικὸς Φρανσίς Βέ, «στοιχειοθετοῦν τὸν καλλιτέχνη: εἶναι ἡ mens divina, ἡ θεία ἐμπνευση... Αὐτὸ ποὺ κάνει τὸ ζωγράφο δὲν εἶναι τὸ χέρι, ἀλλὰ τὸ μυαλό: τὸ χέρι ἀπλῶς ὑπακούει».¹⁸ Ἡ φωτογραφία ἦταν χρήσιμη, γιατί μπορούσε νὰ βοηθήσει τὸ ζωγράφο νὰ ὑψωθεῖ πάνω ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μηχανικὴ ἀντιγραφή τῶν ἀντικειμένων. Διχασμένοι ἀνάμεσα στὸν ἰδεαλισμὸ καὶ τὸν ρεαλισμὸ τοῦ ἀστικοῦ κόσμου, οἱ ρεαλιστὲς απέρριπταν καὶ αὐτοὶ τὴ φωτογραφία, ἀλλὰ με κάποια ἀμηχανία.

Ἡ διαμάχη ἦταν σφοδρή, ἀλλὰ διευθετήθηκε χάρη στὴ χαρακτηριστικότερη ἐπινόηση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας: τὸ δικαίωμα ἰδιοκτησίας. Ἡ γαλλικὴ νομοθεσία, ποὺ προστάτευε τὴν «καλλιτεχνικὴ ἰδιοκτησία» εἰδικὰ ἐναντίον τῆς λογοκλοπίας ἢ τῆς ἀντιγραφῆς χάρη σὲ ἓνα νόμο τῆς Μεγάλης Ἐπανάστασης (1793), ἄφηγε τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα στὴν πολὺ πιὸ ἀόριστη προστασία τοῦ Ἄρθρου 1382 τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα. Ὅλοι οἱ φωτογράφοι υποστήριζαν ἐπίμονα ὅτι οἱ ταπεινοὶ πελάτες ποὺ ἀποκοῦσαν τὰ προϊόντα τους δὲν ἀγόραζαν ἀπλῶς φτηνὲς καὶ ἀγνωρίζιμες εἰκόνες, ἀλλὰ καὶ τὶς πνευματικὲς ἀξίες τῆς τέχνης. Ταυτόχρονα, οἱ φωτογράφοι ποὺ δὲν γνώριζαν διάσημες προσωπικότητες τόσο καλά ὥστε νὰ φτιάξουν τὰ (ἐμπορικότερα) φωτογραφικὰ πορτρέτα τους δὲν μπορούσαν νὰ ἀντισταθοῦν στὸν πειρασμὸ νὰ διαθέσουν πειρατικὰ ἀντίτυπα τέτοιων φωτογραφιῶν, πράγμα ποὺ σήμαινε ὅτι οἱ πρωτότυπες φωτογραφίες δὲν προστατεύονταν νομικὰ ὡς καλλιτεχνικὰ προϊόντα. Τὰ δικαστήρια κλήθηκαν νὰ ἀποφασίσουν, ὅταν οἱ κ.κ. Μάγερ καὶ Πῆρσον μῆνυσαν μιὰ ἀνταγωνίστρια ἑταιρεία γιὰ πειρατικὴ ἀναπαραγωγή τῶν δικῶν τους φωτογραφιῶν τοῦ Κόμη Καβούρ καὶ τοῦ Λόρδου Πάλμερστον. Στὴ διάρκεια τοῦ 1862 ἡ ὑπόθεση ἐκδικάστηκε σὲ ὅλους τοὺς βαθμούς, φτάνοντας ὡς τὸ Ἀκυρωτικὸ Δικαστήριο, ποὺ ἀποφάσισε ὅτι ἡ φωτογραφία ἦταν, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, μιὰ τέχνη, ἀφοῦ αὐτὸς ἦταν ὁ μόνος τρόπος νὰ προστατευτεῖ ἀποτελεσματικὰ ἡ πνευματικὴ ἰδιοκτησία της. Ὅστόσο —τόσο περίπλοκα προβλήματα δημιουργοῦσε ἡ

τεχνολογία στὸν κόσμον τῶν τεχνῶν—μποροῦσε ἄραγε ἀκόμα καὶ ὁ ἴδιος ὁ νόμος, μὲ ὄλο του τὸ μεγαλεῖο, νὰ ἀποφανθεῖ μὲ τόση κατηγορηματικότητα; Τί ἔπρεπε νὰ γίνει, ἂν τὸ δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας συγκρουόταν μὲ τὴν ἠθική, ὅπως συνέβη ὅταν οἱ φωτογράφοι ἀνακάλυψαν, ἀναπόφευκτα, τὶς ἐμπορικές δυνατότητες ποὺ τοὺς πρόσφερε τὸ γυναικεῖο σῶμα, προπαντὸς στὴ μορφή καὶ στὸ σχῆμα τοῦ εὐχρηστοῦ, φορητοῦ «ἐπισκεπτηρίου»;

Τὸ ὅτι τέτοιες «φωτογραφίες γυμνῶν γυναικῶν, σὲ ὄρθια ἢ πρηνή στάση, ἀλλὰ προκλητικῶν γιὰ τὸ μάτι μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ γυμνότητά τους»¹⁹ ἦταν ἄσεμνες δὲν ἐπίδεχόταν ἀμφιβολία: ἔτσι τὶς εἶχε κρίνει ἕνας νόμος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850. Ἀλλά, ὅπως οἱ πολὺ τολμηρότεροι διάδοχοί τους, ἔτσι καὶ οἱ φωτογράφοι γυμνῶν κοριτσιῶν στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα μποροῦσαν (μάταια ἐκείνη τὴν ἐποχὴ) νὰ ἀντιτάξουν στὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἠθικῆς τὰ ἐπιχειρήματα τῆς τέχνης: τῆς ριζοσπαστικῆς τέχνης τοῦ ρεαλισμοῦ. Ἡ τεχνολογία, τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ πρωτοπορία συγκρότησαν μιὰ μυστικὴ συμμαχία, ποὺ ἀντανακλοῦσε τὴν ἐπίσημη συμμαχία τοῦ χρήματος καὶ τῆς πνευματικῆς ἀξίας. Ἡ ἐπίσημη ἀποψη ἦταν σχεδὸν ἀναπόφευκτο νὰ ἐπικρατήσῃ. Καταδικάζοντας ἕναν τέτοιο φωτογράφο, ὁ εἰσαγγελέας καταδίκασε ἐπίσης «τὴ ζωγραφικὴ σχολὴ ποὺ αὐτοαποκαλεῖται ρεαλιστικὴ καὶ καταπνίγει τὸ ὠραῖο... ποὺ ὑποκαθιστᾷ τὶς εὐγενικὲς νύμφες τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ἰταλίας μὲ τὶς νύμφες μιᾶς ἄγνωστης ὡς τώρα φυλῆς, θλιβερὰ διάσημης στὶς ὄχθες τοῦ Σηκουάνα».²⁰ Ἡ ἀγόρευσὴ του δημοσιεύτηκε στὸ *Le Moniteur de la Photographie* τὸ 1863, τὴ χρονιά ποὺ παρουσιάστηκε ὁ πίνακας τοῦ Μανὲ *Πρόγευμα στὴ χλόη*.

Ὁ ρεαλισμός, ἐπομένως, ἦταν ἀμφίσημος καὶ μαζὶ ἀντιφατικός. Τὰ πρόβλημά του μποροῦσε νὰ τὰ ἀποφύγει κανεὶς μόνο μὲ τίμημα τὴν κοινοτοπία, ὅπως ἔκανε ὁ «ἀκαδημαϊκός» ζωγράφος, ποὺ ζωγράφιζε ὅ,τι ἦταν παραδεκτὸ καὶ ἐμπορικό, χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φαντασία, τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ ἰδανικὸ, τὴν πρόοδο καὶ τὶς αἰώνιες ἀξίες κτλ. Ὁ σοβαρὸς καλλιτέχνης, εἴτε ἀντιμετώπιζε κριτικὰ τὴν ἀστικὴ κοινωνία εἴτε σκεφτόταν ἀρκετὰ «τετράγωνα» ὥστε νὰ παίρνει στὰ σοβαρὰ τὶς διακηρύξεις της, βρισκόταν σὲ δυσκολότερη θέση, καὶ ἡ δεκαετία τοῦ 1860 ἐγκαινίασε μιὰ φάση ποὺ ἔδειξε ὅτι τὸ πρόβλημά του δὲν ἦταν ἀ-

πλῶς δύσκολο, ἀλλὰ ἄλυτο. Μὲ τὸν προγραμματικό, δηλαδή νατουραλιστικό, «ρεαλισμό» τοῦ Κουρμπέ, ἡ ἱστορία τῆς δυτικῆς ζωγραφικῆς, σύνθετη ἀλλὰ καὶ συνεκτικὴ ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση καὶ ὕστερα, φτάνει στὸ τέλος της. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ γερμανὸς ἱστορικὸς τῆς τέχνης Χίλντεμπραντ ἔκλεισε τὴ μελέτη του γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ αὐτὸ τὸν καλλιτέχνη καὶ αὐτὴ τὴ δεκαετία. Ὅ,τι ἦρθε κατόπιν — ἢ μᾶλλον ὅ,τι ἐμφανιζόταν τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τοὺς ἱμπρεσιονιστὲς— δὲν μποροῦσε πιά τόσο εὐκόλα νὰ προσαρτηθεῖ στὸ παρελθόν: προοιωνιζόταν τὸ μέλλον.

Τὸ θεμελιακὸ δίλημμα τοῦ ρεαλισμοῦ ἀφοροῦσε ταυτόχρονα τὴ θεματικὴ καὶ τὴν τεχνικὴ, καθὼς καὶ τὶς σχέσεις ἀνάμεσά τους. Σχετικὰ μὲ τὴ θεματικὴ, τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ἀπλῶς ἂν ὁ καλλιτέχνης ἔπρεπε νὰ προτιμᾷ τὸ συνηθισμένο καὶ ταπεινὸ ἀπὸ τὸ «εὐγενές» καὶ «ξεχωριστό», τὰ θέματα ποὺ περιφρονοῦσαν οἱ «καθωσπρέπει» καλλιτέχνες ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν πρώτη ὕλη τῶν ἀκαδημιῶν, ὅπως εἶχαν τὴν τάση νὰ κάνουν οἱ γνήσια πολιτικοποιημένοι καλλιτέχνες τῆς Ἀριστερᾶς — π.χ. ὁ ἐπαναστάτης Κουρμπέ, ποὺ προσχώρησε στὴν Κομόνα.²¹ Τὴν ἴδια τάση εἶχαν, φυσικά, μὲ μιὰ ἔννοια, ὅλοι οἱ καλλιτέχνες ποὺ ἔπαιρναν σοβαρὰ τὸν νατουραλιστικὸ ρεαλισμό, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ ζωγραφίζουσαν ὅ,τι μποροῦσε πραγματικὰ νὰ δεῖ τὸ μάτι, δηλαδή ἀντικείμενα ἢ μᾶλλον αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις καὶ ὄχι ἰδέες, ποιοτικὰ γνωρίσματα ἢ ἀξιολογικὲς κρίσεις. Ἦταν φανερό ὅτι ἡ Ὀλυμπία δὲν ἦταν μιὰ ἐξιδανικευμένη Ἀφροδίτη, ἀλλὰ — μὲ τὰ λόγια τοῦ Ζολᾶ — «ἀναμφίβολα κάποιον μοντέλο ποὺ ὁ Ἐντουάρ Μανὲ ἀπεικόνισε νηφάλια, ὅπως ἀκριβῶς ἦταν... στὴ νεανικὴ, ἐλαφρὰ σπιλωμένη γυμνότητά της»,²² καὶ ἡ τυπικὴ ὁμοιότητά της μὲ μιὰ διάσημη Ἀφροδίτη τοῦ Τισιανοῦ τὴν ἔκανε νὰ σοκάρει ἀκόμα περισσότερο. Ἀλλὰ ὁ ρεαλιστὴς καλλιτέχνης, εἴτε ἤθελε νὰ μεταδώσει κάποιον πολιτικὸν μῆνυμα εἴτε ὄχι, δὲν μποροῦσε νὰ ζωγραφίσει τὴν Ἀφροδίτη, παρὰ μόνο γυμνὲς κοπέλες, ὅπως ἀκριβῶς δὲν μποροῦσε νὰ ζωγραφίσει τὸ μεγαλεῖο, παρὰ μόνον ἐστεμμένους ἀνθρώπους: νὰ γιατί ὁ Κάουλμπαχ, ἀπεικονίζοντας τὴ στέψη τοῦ Γουλιέλμου Α' ὡς αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας τὸ 1871, δημιούργησε κάτι πολὺ λιγότερο ἐπιβλητικὸ ἀπὸ ὅσο οἱ «εἰκόνες» τοῦ Νταβίντ ἢ τοῦ Ἐγγερ γιὰ τὸν Ναπολέοντα Α'.

Ἀλλὰ ὁ ρεαλισμός, παρόλο ποὺ φαινόταν πολιτικὰ ριζοσπαστικότε-

ρος, γιατί ήταν πιό ευαίσθητος σέ σύγχρονα και λαϊκά θέματα,* στήν πραγματικότητα περιόριζε ἢ ἴσως μάλιστα ἔκανε ἀκατόρθωτη τήν πολιτικά και ιδεολογικά στρατευμένη τέχνη πού εἶχε δεσπόσει στήν πρό τοῦ 1848 περίοδο, γιατί ἡ πολιτικοποιημένη ζωγραφική δέν μπορεῖ νά κάνει χωρίς ιδέες και ἀξιολογικές κρίσεις. Ὅπως δὴποτε, σχεδόν ἐξοβέλιζε ἀπό τὸ χῶρο τῆς σοβαρῆς τέχνης τήν πιό διαδομένη τέχνη πολιτικοποιημένης ζωγραφικῆς στό πρῶτο μισό τοῦ αἰώνα: τὸν ἱστορικό πίνακα, πού ἀπό τὰ μέσα τοῦ αἰώνα ἄρχισε νά παρακμάζει ραγδαῖα. Ὁ νατουραλιστικός ρεαλισμός τοῦ ἀντιμοναρχικοῦ, δημοκράτη και σοσιαλιστῆ Κουρμπέ δέν ἐξασφάλιζε προϋποθέσεις γιά μιὰ πολιτικά ἐπαναστατική τέχνη, οὔτε καν στή Ρωσία, ὅπου οἱ Περρεντβίζνικοι (Μετακινούμενοι), μαθητὲς τοῦ ἐπαναστάτη θεωρητικοῦ Τσερνισέφσκι, ὑπέτασαν τὴ νατουραλιστικὴ τεχνικὴ στήν ἀφήγηση. Ἔτσι, κατέληξε νά μὴ διακρίνεται παρὰ μόνο θεματικά ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ζωγραφικὴ. Σημάδευε τὸ τέλος μιᾶς παράδοσης, ὅχι τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης.

Ἡ ἐπανάσταση στήν τέχνη, λοιπόν, και ἡ τέχνη τῆς ἐπανάστασης ἄρχισαν νά ἀποκλίνουν μεταξύ τους, παρὰ τὶς προσπάθειες θεωρητικῶν και προπαγανδιστῶν ὅπως ὁ Τεοφίλ Τορέ (1807-1869), ἐκπρόσωπος τῆς «γενιᾶς τοῦ '48», και ὁ ριζοσπάστης Ἐμίλ Ζολά νά διατηρήσουν τὴν ἐνότητά τους. Οἱ ἱμπρεσιονιστὲς εἶναι σημαντικοὶ ὄχι γιά τὰ λαϊκὰ θέματά τους —κυριακάτικες ἐκδρομές, λαϊκοὶ χοροὶ, ἀστικά τοπία και σκηνὲς ἀπὸ τοὺς δρόμους τῶν μεγαλοπόλεων, θέατρα, ἵπποδρομίες και οἶκοι ἀνοχῆς— ἀλλὰ γιά τὶς καινοτομίες πού εἰσήγαγαν στή μέθοδο. Αὐτὲς ὅμως ἦταν, ἀπλούστατα, μιὰ προσπάθεια νά ἐξακολουθήσει ὁ καλλιτέχνης νά ἐπιδιώκει τὴν ἀναπαράσταση τῆς πραγματικότητος, «αὐτοῦ πού βλέπει τὸ μάτι», χάρη σέ τεχνικὲς ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες τῆς φωτογραφίας και τῶν πάντα θαλερῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (και δανεισμένες ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τομεῖς). Αὐτὸ σήμαινε τὴν ἐγκατάλειψη τῶν συμβατικῶν κωδίκων τῆς ζωγραφικῆς τοῦ παρελθόντος. Τί ἔβλεπε «πραγματικά» τὸ μάτι ὅταν τὸ φῶς

* «Ὅταν οἱ ἄλλοι καλλιτέχνες διορθῶνουν τὴ φύση ζωγραφίζοντας τὴν Ἀφροδίτη, ψεύδονται. Ὁ Μανέ ἀναρωτήθηκε γιατί νά πεῖ ψέματα και ὄχι τὴν ἀλήθεια. Μᾶς γνώρισε τὴν Ὀλυμπία, μιὰ κοπέλα τοῦ καιροῦ μας, πού τὴν ἔχουμε δεῖ στό δρόμο νά ρίχνει πάνω στοὺς στενοὺς τῆς ὤμου ἓνα φτενὸ σάλι ἢ ἓνα ξεβαμμένο πλεχτό», και ἄλλα μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα (Ζολά).²³

ἔπεφτε πάνω στὰ ἀντικείμενα; Σίγουρα ὄχι τὰ παραδοσιακὰ κωδικὰ σήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζονταν ὁ γαλανὸς οὐρανός, τὰ ἄσπρα σύννεφα ἢ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ὡστόσο, ἡ προσπάθεια νὰ γίνεῖ ὁ ρεαλισμὸς πιὸ «ἐπιστημονικὸς» τὸν ἀπομάκρυνε ἀναπόφευκτα ἀπὸ τὸν κοινὸ νοῦ, ὥσπου οἱ νέες τεχνικὲς ἔγιναν καὶ αὐτὲς μὲ τὸν καιρὸ ἕνας συμβατικὸς κώδικας. Πράγματι, σήμερα τὸν ἀποκρυπτογραφοῦμε χωρὶς δυσκολία, ὅταν θαυμάζουμε τὸν Μανέ, τὸν Ρενουάρ (1841-1919), τὸν Ντεγκά, τὸν Μονέ (1840-1926) ἢ τὸν Πισσαρό (1830-1903). Στὴν ἐποχὴ τους, ὅμως, τὰ ἔργα αὐτῶν τῶν καλλιτεχνῶν ἦταν ἀκατανόητα, «ἕνας κουβάς μπογιὰ στὰ μούτρα τοῦ κοινοῦ», ὅπως θὰ ἀνέκραζε ὁ Ράσκιν μὲ ἀφορμὴ τὸν Τζέιμς Μακνήλ Οὐίςλερ (1834-1903).

Αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἔμελλε νὰ ἀποδειχθεῖ παροδικό, ἀλλὰ δυὸ ἄλλες πλευρὲς τῆς νέας τέχνης ἐπρόκειτο νὰ προκαλέσουν μεγαλύτερες δυσχέρειες. Πρῶτον, αὐτὴ ἡ τέχνη ὀδηγοῦσε τὴ ζωγραφικὴ ὡς τὰ ἀναπόφευκτα ὅρια τοῦ «ἐπιστημονικοῦ» χαρακτήρα της. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ἱμπρεσιονισμὸς σήμαινε λογικὰ ὅτι ὁ ζωγράφος δὲν ἔπρεπε νὰ δημιουργεῖ μεμονωμένους πίνακες, ἀλλὰ μιὰ ἐγχρωμη καὶ κατὰ προτίμηση τρισδιάστατη ταινία, ἱκανὴ νὰ ἀποδίδει τίς συνεχεῖς ἀλλαγές τοῦ φωτὸς πάνω στὰ ἀντικείμενα. Οἱ σειρὲς εἰκόνων ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Κλώντ Μονέ μὲ θέμα τὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ τῆς Ρουένης ἔφταναν ὡς ἐκεῖ ὅπου μποροῦσε νὰ φτάσει κανεὶς μὲ τὸ χρῶμα καὶ τὸν καμβά, δηλαδὴ ὄχι πολὺ μακριά. Ἄν ὅμως ἡ ἐπιδίωξη ἐπιστημονικότητας στὴν τέχνη δὲν μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ συγκεκριμένη λύση, τότε ὅλα ὅσα εἶχαν ἐπιτευχθεῖ ἦταν ἡ καταστροφὴ ἐνὸς συμβατικοῦ καὶ γενικὰ ἀποδεκτοῦ κώδικα ὀπτικῆς ἐπικοινωνίας, ποὺ δὲν ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν «πραγματικότητα» ἢ ἀπὸ ἕναν ἄλλο συγκεκριμένο κώδικα, παρὰ ἀπὸ ἕνα πλῆθος ἐξίσου δυνατῶν συμβάσεων. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση — ἀλλὰ οἱ δεκαετίες τοῦ 1860 καὶ τοῦ 1870 ἀπεῖχαν ἀκόμα πολὺ ἀπὸ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα — ἴσως νὰ μὴν ὑπῆρχε τρόπος νὰ διαλέξει κανεὶς ἀνάμεσα στὶς ὑποκειμενικὲς εἰκόνες ποὺ ἔβλεπε κάθε ἄτομο· καὶ ὅταν ὁ καλλιτέχνης θὰ ἔφτανε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἡ ἐπιδίωξή του νὰ κάνει τὴν ὀπτικὴ καταγραφὴ ἀπόλυτα ἀντικειμενικὴ θὰ γινόταν ὁ θρίαμβος τῆς ἀπόλυτης ὑποκειμενικότητος. Αὐτὴ ἡ προοπτικὴ ἦταν δελεαστικὴ, γιατί ἂν ἡ ἐπιστῆμη ἀποτελοῦσε μιὰ βασικὴ ἀξία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ὁ ἀτομικισμὸς καὶ ὁ

άνταγωνισμός ήταν δυο άλλες. Τα ίδια τα προπύργια της ακαδημαϊκής παιδείας και των ακαδημαϊκών προτύπων στις τέχνες υποκαθίστασαν σ' αυτή την περίοδο, μερικές φορές ασύνειδα, τα παλιά κριτήρια της «τελειότητας» και της «ακρίβειας» με το νέο κριτήριο της «πρωτοτυπίας», ανοίγοντας έντελει το δρόμο για τον ίδιο τον παραγκωνισμό τους.

Δεύτερον, αν η τέχνη ήταν ανάλογη με την έπιστήμη, τότε μοιραζόταν μαζί της το χαρακτηριστικό της προόδου, πού (με μερικούς περιορισμούς) εξισώνει το «νέο» ή το «μεταγενέστερο» με το «άνωτερο». Αυτό δέν δημιουργούσε προβλήματα στην έπιστήμη, γιατί ήταν φανερό ότι το 1875 ακόμα και ο μετριότερος έπιστήμονας ήξερε περισσότερη φυσική από όσο ο Νεύτων ή ο Φαρανταίη. Δέν ισχύει όμως το ίδιο για τις τέχνες: ο Κουρμπέ ήταν καλύτερος π.χ. από τον βαρόνο Γκρό, όχι επειδή ήρθε αργότερα ή ήταν ρεαλιστής, αλλά επειδή ήταν περισσότερο ταλαντούχος. Έξάλλου, ή ίδια ή λέξη πρόοδος ήταν διαφορούμενη, άφου μπορούσε να εφαρμοστεί, και πράγματι εφαρμοζόταν, άφενός σε κάθε ιστορικά παρατηρημένη άλλαγή, ή οποία σήμαινε (ή πιστευόταν ότι σήμαινε) βελτίωση, και άφετέρου στις προσπάθειες να έπιφέρει κανείς έπιθυμητές άλλαγές στο μέλλον. Η πρόοδος μπορεί να ήταν ή να μñν ήταν γεγονός, αλλά το «προοδευτικός» ήταν μιá δήλωση πολιτικών προθέσεων. Εύκολα μπορούσε να γίνει σύγχυση ανάμεσα στο καλλιτεχνικά έπαναστατικό και το πολιτικά έπαναστατικό, ιδιαίτερα σε θολά μυαλά όπως ο Πруντόν, και εξίσου εύκολα μπορούσε να γίνει σύγχυση ανάμεσα σ' αυτές τις δύο έννοιες και κάτι πολύ διαφορετικό, τον «νεωτερισμό» — μιá λέξη πού συναντάμε για πρώτη φορά γύρω στο 1849.*

Το να είναι κανείς «σύγχρονος» με αυτή την έννοια δέν άφορούσε μόνο τη θεματική, αλλά επέβαλλε επίσης άλλαγές και τεχνικές καινοτομίες. Γιατί αν, όπως παρατήρησε διορατικά ο Μπωντλαίρ, ή εύχαρίστηση πού δίνει ή άναπαράσταση του παρόντος δέν προέρχεται

* «Συνοψίζοντας, ο Κουρμπέ ... είναι έκφραση της έποχής. Το έργο του συμπιπτει με τη Θετική φιλοσοφία του Αύγουστου Κόντ, τη Θετική μεταφυσική του Βασέρ, με δικά μου έργα όπως το 'Ανθρώπινο δίκαιο ή ή 'Ενύπαρκτη δικαιοσύνη' με το δικαίωμα στην έργασία και το δικιο του έργάτη, πού αναγγέλλει το τέλος του καπιταλισμού και την κυριαρχία των παραγωγών με τη φρενολογία του Γκάλ και του Σπούρτσαϊμ· με τη φυσιογνωμική του Λάβατερ» (Π.-Ι. Πруντόν).²⁴

μόνον από την ένδεχόμενη όμορφιά του, αλλά και από την «ουσία του ως παρόντος», τότε κάθε διάδοχο «παρόν» πρέπει να βρίσκει την ειδική μορφή έκφρασής του, αφού καμιά άλλη δεν θα μπορούσε να το εκφράσει, τουλάχιστον να το εκφράσει κατάλληλα. Αυτό μπορεί να ήταν ή να μην ήταν «πρόοδος» με την έννοια της αντικειμενικής βελτίωσης, αλλά όπωσδήποτε ήταν «πρόοδος» από την άποψη ότι οι τρόποι αντίληψης όλων των «παρελθόντων» έπρεπε αναπόφευκτα να παραχωρήσουν τη θέση τους στους τρόπους αντίληψης της δικής μας εποχής, που ήταν καλύτεροι απλώς επειδή ήταν σύγχρονοι. Οί τέχνες έπρεπε να ανανεώνονται συνεχώς. Και στην πορεία αυτής της διαδικασίας κάθε γενιά καινοτόμων θα έχανε αναπόφευκτα —τουλάχιστον προσωρινά— τη μεγάλη μάζα των συντηρητικών, των άξεστων, εκείνων που τους έλειπε ό,τι ο νεαρός 'Αρθούρος Ρεμπώ (1854-1891) —που περιέγραψε τόσο πολλά από τὰ γνωρίσματα αυτού του μέλλοντος των τεχνών— αποκαλούσε «τὸ ὄραμα». Μὲ λίγα λόγια, μπαίνουμε σιγά σιγά στὸν σήμερα πιά οικεῖο κόσμο τῆς πρωτοπορίας —ἂν καὶ αὐτὸς ὁ ὅρος δὲν εἶχε ἀκόμα διαδοθεῖ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ ἀναδρομικὴ γενεαλογία τῶν πρωτοποριακῶν τεχνῶν δὲν μᾶς πηγαίνει, σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ ἐκτίμηση, πιὸ πίσω ἀπὸ τὴ Δεύτερη Αὐτοκρατορία στὴ Γαλλία —τὸν Μπωντλαίρ καὶ τὸν Φλωμπέρ στὴ λογοτεχνία, τοὺς ἱμπρεσιονιστὲς στὴ ζωγραφικὴ. Ἐπὶ ἱστορικὴ ἄποψη εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ μῦθος, ἀλλὰ τὸ χρονικὸ ὄροσσημο εἶναι ἔνδεικτικό. Σημαδεύει τὴν ἀποτυχία τῆς προσπάθειας νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ τέχνη συνεπῆς πρὸς τὴν ἀστικὴ κοινωνία (ἂν καὶ συχνὰ μὲ κριτικὴ στάση ἀπέναντί της) —μιὰ τέχνη πού νὰ ἐκφράζει τὴν ὕλικη πραγματικότητα τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου, τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἐπιστήμη ὅπως τὶς ἐννοοῦσε ὁ θετικισμὸς.

V

Αὐτὴ ἡ ἀποτυχία ἐπηρέασε λιγότερο τὸν κεντρικὸ πυρήνα τοῦ ἀστικοῦ κόσμου καὶ περισσότερο τὰ περιθωριακὰ στρώματά του: φοιτητὲς καὶ νεαροὺς διανοουμένους, ἀνήσυχους συγγραφεῖς καὶ καλλιτέχνες, γενικὰ τοὺς μποέμ που ἀρνοῦνταν (ἔστω καὶ παροδικὰ) νὰ υἱοθετήσουν τὸν «καθωσπρέπει» τρόπο ζωῆς τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ συχρωτίζονταν πρόθυμα μὲ ὅσους δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ζήσουν

ὅπως οἱ ἄστοι ἤ ἔκαναν μιὰ ζωὴ πού ἀπέκλειε αὐτὴ τὴν ἐνσωμάτωσιν. Οἱ ὅλο καὶ πιὸ καθορισμένες συνοικίες τῶν μεγαλουπόλεων ὅπου συναντοῦνταν ὅλοι αὐτοὶ —τὸ Καρτιέ Λατέν ἢ ἡ Μονμάρτρη—* ἔγιναν κέντρα τέτοιων «πρωτοποριῶν», πόλοι ἔλξης γιὰ ὀργισμένους νέους ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, ὅπως ὁ ἔφηβος Ρεμπώ, πού διάβαζαν μὲ μανία μικρὰ περιοδικὰ ἢ αἰρετικὴ ποίηση σὲ μέρη ὅπως ἡ Σαρλεβίλ. Αὐτοὶ ἦταν οἱ παραγωγοὶ καὶ ταυτόχρονα οἱ καταναλωτὲς μιᾶς κουλτούρας πού, ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, θὰ ὀνομαζόταν «ὑπόγεια» (underground) ἢ «ἀντικουλτούρα». Ἀποτελοῦσαν μιὰ ἀγορὰ κάθε ἄλλο παρὰ εὐκαταφρόνητη, ἂν καὶ ὄχι ἀκόμα ἀρκετὰ σφριγηλὴ ὥστε νὰ ἐξασφαλίζει στὸν πρωτοποριακὸ καλλιτέχνη τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Ἡ ὅλο καὶ διακαέστερη ἐπιθυμία τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ ἀγκαλιάσει τὶς τέχνες πολλαπλασίαζε τοὺς ὑποψήφιους γιὰ τὸν ἐναγκαλισμὸ τῆς —σπουδαστὲς τῶν καλῶν τεχνῶν, ἐπίδοξους συγγραφεῖς κ.λπ. Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἄνρι Μυρζὲ *Σκηνές ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν μποέμ* (1851) ἐγκαινίασε μιὰ ξέφρενη μόδα, ἕνα φαινόμενο πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀστικὸ ἀντίστοιχο τῆς «fête champêtre» τοῦ 18ου αἰῶνα στὶς συνθήκες τῆς σύγχρονης πόλης: τὸ νὰ παριστάνει κανεὶς ὅτι ζεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀστικὴ κοινωνία, σὲ μιὰ πόλιν πού ἦταν τώρα ὁ ἐπίγειος παράδεισος τοῦ δυτικοῦ κόσμου καὶ ἕνα καλλιτεχνικὸ κέντρο τὸ ὁποῖο ἡ Ἰταλία δὲν μποροῦσε πιά νὰ συναγωνιστεῖ. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα ὑπῆρχαν στὸ Παρίσι δέκα ὡς εἴκοσι χιλιάδες ἄνθρωποι πού αὐτοαποκαλοῦνταν «καλλιτέχνες».²⁵

Ἄν καὶ μερικὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα αὐτῆς τῆς περιόδου περιορίζονταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸ περιβάλλον τοῦ Καρτιέ Λατέν —π.χ. οἱ μπλανκιστὲς— καὶ μολονότι οἱ ἀναρχικοὶ ἐπρόκειτο νὰ ταυτίσουν τὴν ἀπλὴ συμμετοχὴ στὴν ἀντικουλτούρα μὲ τὴν ἐπανάσταση, ἡ πρωτοπορία, ὡς τέτοια, δὲν εἶχε δικό της πολιτικὸ πιστεύω ἢ ἴσως δὲν εἶχε κανένα πολιτικὸ πιστεύω. Ἀπὸ τοὺς ζωγράφους, οἱ ἀκροαριστεροὶ Πισσαρὸ καὶ Μονὲ κατέφυγαν τὸ 1870 στὸ Λονδίνο, γιὰ νὰ μὴν πάρουν μέρος στὸν Γαλλοπρωσικὸ Πόλεμο, ἀλλὰ ὁ Σε-

* Ἡ στροφή πρὸς τὴ ρεαλιστικὴ —δηλαδὴ τὴν ὑπαίθρια— ζωγραφικὴ παρήγαγε ἐπίσης τὸ παράξενο φαινόμενο τῶν μικρῶν, συχνὰ παροδικῶν ἀποικιῶν ἀπὸ καλλιτέχνες στὰ περίχωρα τοῦ Παρισιοῦ, στὶς ἀκτὲς τῆς Νορμανδίας ἢ —αὐτὸ μᾶλλον ἀργότερα— στὴν Προβηγκία. Φαίνεται ὅτι τέτοιες κοινότητες δὲν δημιουργήθηκαν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα.

ζάν, στο έπαρχιακό άναχωρητήριό του, δέν έδειχνε πραγματικό ένδιαφέρον για τίς πολιτικές άπόψεις του στενωτέρου φίλου του, του ριζοσπάστη μυθιστοριογράφου Ζολά. 'Ο Μανέ και ό Ντεγκά — άστοι με οικονομική άνεξαρτησία— καθώς και ό Ρενουάρ πήγαν ήσυχα ήσυχα στον πόλεμο και άπέφυγαν νά άνακατευτούν με την παρισινή Κομούνα· μόνον ό Κουρμπέ συντάχθηκε δημόσια με αύτή. Τό πάθος για τίς γιαπωνέζικες στάμπες —ένα από τά σημαντικότερα παραπροϊόντα του άνοίγματος του κόσμου στον καπιταλισμό— ένωνε τους ίμπρεσιονιστές, τον φανατικό άντιμοναρχικό Κλεμανσώ —δήμαρχο τής Μονμάρτρης τίς μέρες τής Κομούνας— και τους άδελφούς Γκονκούρ, πού ήταν ύστερικά άντίθετοι με την Κομούνα. "Όπως και τους ρομαντικούς πριν από τό 1848, τους ένωνε μόνον ή κοινή άντιπάθεια για την άστική τάξη και τά πολιτικά καθεστώτα της (σ' αύτή την περίπτωση τή Δεύτερη Αύτοκρατορία), για την κυριαρχία τής μετριότητας, τής ύποκρισίας και του κέρδους.

"Ως τό 1848 αύτά τά πνευματικά Καρτιέ Λατέν τής άστικής κοινωνίας έτρεφαν έλπίδες —για μιá δημοκρατική και κοινωνική επανάσταση— ίσως μάλιστα, παρ' όλο τό μίσος τους, και κάποιον άνομολόγητο θαυμασμό για τους δυναμικότερους ληστοβαρόνους του καπιταλισμού, πού άνοιγαν τό δρόμο τους γκρεμίζοντας τους φραγμούς τής παραδοσιακής άριστοκρατικής κοινωνίας. Τό μυθιστόρημα του Φλωμπέρ *Αίσθηματική άγωγή* (1869) είναι ή ιστορία αύτης τής έλπίδας στις καρδιές τής νεολαίας τής δεκαετίας του 1840, πού ήθελε νά αλλάξει τον κόσμο, καθώς και ή ιστορία τής διπλής άπογοήτευσής της, από την επανάσταση του 1848 και από τή μετέπειτα εποχή, όπου ή άστική τάξη θριάμβευσε, αλλά έγκαταλείποντας άκόμα και τά ιδεώδη τής δικής της επανάστασης, «'Ελευθερία, 'Ισότητα και 'Αδελφосύνη». 'Από μιá άποψη, ό ρομαντισμός τής περιόδου 1830-48 ήταν τό κύριο θύμα αύτης τής διάψευσης. 'Ο όραματικός ρεαλισμός του μετατράπηκε στον «έπιστημονικό» ή θετικιστικό ρεαλισμό, διατηρώντας —ίσως καλλιεργώντας— τό στοιχείο τής κοινωνικής κριτικής* ή τουλάχιστον του κοινωνικού σκανδάλου, αλλά χάνοντας τό όραμά του. Με τή σειρά του μετατράπηκε και αύτός σε «τέχνη

* 'Ο αιδεσιμότατος Ντυπανλού παρατήρησε ότι κάθε εφημέριος πού είχε εκτελέσει χρέη εξομολογητή στην έπαρχία άναγνώριζε την άκρίβεια τής *Κυρίας Μποβαρύ* του Φλωμπέρ.

για τὴν τέχνη» ἢ σὲ ἀποκλειστικὴ ἐνασχόληση μὲ τὰ τυπικὰ γνωρίσματα τῆς γλώσσας, τοῦ ὕφους καὶ τῆς τεχνικῆς. «Ὅλοι ἔχουν ἔμπνευση», εἶπε ὁ παλαίμαχος ποιητῆς Γκωτιέ (1811-1872) σὲ ἕναν νεαρό. «Κάθε ἀστὸς συγκινεῖται ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ καὶ τὴ δύση τοῦ ἡλίου. Ἄλλὰ ὁ ποιητῆς ἔχει τὴ δεξιοτεχνία.»²⁶ Ὅταν θὰ ἐμφανίζοταν μιὰ νέα μορφὴ ὁραματικῆς τέχνης, μὲ καλλιτέχνες πού τὸ 1848 ἦταν παιδιὰ ἢ ἀγέννητοι — ὁ Ρεμπώ ἔδωσε τὸ κύριο ἔργο του στὸ διάστημα 1871-73, ὁ Ἴζιντόρ Ντυκάς ἢ «Κόμης τοῦ Λωτρεαμόν» (1846-1870) δημοσίευσε τὰ ἄσματα τοῦ Μαλντορόρ τὸ 1869 — ἐμελλε νὰ εἶναι ἐσωτερικὴ, ἀνορθολογικὴ καί, ὅποιες προθέσεις καὶ ἂν εἶχαν οἱ δημιουργοὶ τῆς, ἀπολιτικῆ.

Ἔτσι, μὲ τὴ διάλυση τοῦ ὄνειρου τοῦ 1848 καὶ τὸν ἐρχομὸ τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας στὴ Γαλλία, τῆς Γερμανίας τοῦ Βίσμαρκ, τῆς Βρετανίας τοῦ Πάλμερστον καὶ τοῦ Γλάδστωνα, τῆς Ἰταλίας τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουήλ, οἱ ἀστικὲς τέχνες τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν ποίηση, διχάστηκαν σὲ ἐκείνες πού ἀπευθύνονταν στὸ πλατὺ κοινὸ καὶ ἐκείνες πού ἀπευθύνονταν σὲ μιὰ κλειστὴ, περιχαρακωμένη μειοψηφία. Δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀλήθεια ὅτι ἐξοστρακίστηκαν ἀπὸ τὴν ἀστικὴ κοινωνία, ὅπως θέλει ὁ μῦθος τῶν πρωτοποριακῶν τεχνῶν, ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ ποιητὲς πού ὠρίμασαν ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας, καὶ τοὺς ὁποίους ἀκόμα καὶ σήμερα θαυμάζουμε, δὲν εἶχαν ἀπήχηση στὴν ἀγορὰ τῆς ἐποχῆς τους, καί, ἂν ἦταν διάσημοι, χρωστοῦσαν τὴ φήμη τους στὰ σκάνδαλά τους: αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Κουρμπέ καὶ τῶν ἱμπρεσιονιστῶν, τοῦ Μπωντλαίρ καὶ τοῦ Ρεμπώ, τῶν πρῶιμων προραφαηλιτῶν, τοῦ Α. Κ. Σουίνμπερν (1837-1909), τοῦ Ντάντε Γκαμπριέλ Ροσσέτι (1828-1882). Ἄλλὰ σίγουρα δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ ὄλες τὶς τέχνες, οὔτε κἀν γιὰ ὄλες ἐκείνες πού ἐξαρτῶνταν ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ὑποστήριξη, μὲ ἐξαίρεση τὸ δράμα, γιὰ τὸ ὁποῖο ὅσο λιγότερα ποῦμε τόσο τὸ καλύτερο. Ἴσως αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ δυσκολίες πού ἀντιμετώπιζε ὁ «ρεαλισμὸς» στὶς εἰκαστικὲς τέχνες ἦταν λιγότερο ἀνυπερβλητες σὲ μερικὲς ἄλλες.

VI

Οἱ παραπάνω δυσκολίες δὲν ἐπηρέασαν σχεδὸν καθόλου τὴ μουσικὴ, γιὰτὶ σ' αὐτὴ τὴν τέχνη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐφαρμοστεῖ σοβαρὰ ὁ ἀ-

ναπαραστατικός ρεαλισμός. Ἡ ἴδια ἢ προσπάθεια νὰ εἰσαχθεῖ ὁ ἀναπαραστατικός ρεαλισμὸς στὴ μουσικὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει μεταφορικό χαρακτήρα ἢ νὰ βασίζεται στὸ λόγο. Ὅταν δὲν ἀφομοιώνονταν ἀπὸ τὸ βαγκνερικὸ Gesamtkunstwerk (τὴν ὅλομερὴ τέχνη τῆς ὄπερας τοῦ γερμανοῦ μουσουργοῦ) ἢ ἀπὸ τὸ ἐλαφρὸ τραγούδι, ὁ ρεαλισμὸς στὴ μουσικὴ σήμαινε τὴν ἀναπαράσταση συγκεκριμένων συναισθημάτων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν καὶ οἱ συγκινήσεις τοῦ σέξ, ὅπως στὸν *Τριστάνο* (1865) τοῦ Βάγκνερ. Συχνότερα, ὅπως συνέβαινε στὶς ἀνθηρὲς ἐθνικὲς σχολὲς συνθετῶν —τοῦ Σμέτανα καὶ τοῦ Ντβόρζακ στὴ Βοημία, τοῦ Τσαϊκόφσκι, τοῦ Ν. Ρίμσκι-Κόρσακοφ (1844-1908), τοῦ Μούσοργκσκι καὶ ἄλλων στὴ Ρωσία, τοῦ Ε. Γκρήγκ (1843-1907) στὴ Νορβηγία καί, φυσικά, τῶν Γερμανῶν (ὄχι ὁμῶς καὶ τῶν Αὐστριακῶν)— αὐτὰ τὰ συναισθήματα ἀναφέρονταν στὸν ἐθνικισμό, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπῆρχαν κατάλληλα σύμβολα, μὲ τὴ μορφή μοτίβων ἀπὸ τὴ δημοτικὴ μουσικὴ κτλ. Ἀλλά, ὅπως παρατηρήσαμε ἤδη, ἡ σοβαρὴ μουσικὴ ἄκμασε ὄχι τόσο ἐπειδὴ ὑπαινισσόταν τὸν πραγματικὸ κόσμον ὅσο ἐπειδὴ ὑπαινισσόταν τὸ αὔλο καὶ ἔτσι χρησίμευε, μεταξὺ ἄλλων, ὡς ὑποκατάστατο τῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας ἄλλωστε ἀποτελοῦσε πάντα ἰσχυρὸ ὄπλο. Ἄν ἤθελε νὰ ἐπιβιώσει, δηλαδὴ νὰ ἐκτελεῖται, ἔπρεπε νὰ ἔχει ἀπήχηση σὲ πλούσιους προστάτες τῶν τεχνῶν ἢ στὴν ἀγορά. Σ' αὐτὸ τὸ βαθμὸ μποροῦσε νὰ ἀντιμάχεται τὸν ἀστικὸ κόσμον μόνον ἐκ τῶν ἔνδον —ἔργο εὐκόλο, ἀφοῦ ἦταν ἀπίθανο νὰ ἀντιληφθεῖ ὁ ἀστὸς ὅτι ἦταν ἀντικείμενον κριτικῆς. Πιθανότερο ἦταν νὰ αἰσθανθεῖ ὅτι ἐκφράζονταν οἱ δικές του ἀξίες καὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ πολιτισμοῦ του. Ἔτσι, ἡ μουσικὴ ἄκμασε, χρησιμοποιοῦντας ἕνα λίγο πολὺ παραδοσιακὸ ρομαντικὸ ἰδίωμα. Ὁ μαχητικότερος ἐκπρόσωπος τῆς μουσικῆς πρωτοπορίας, ὁ Ρίχαρντ Βάγκνερ, ἦταν ἐπίσης ἡ διασημότερη προσωπικότητα στὸ χῶρον τῆς μουσικῆς γιὰτὶ κατόρθωσε (ὁμολογουμένως χάρις στὴν ὑποστήριξη τοῦ τρελοῦ βασιλιᾶ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας) νὰ πείσει τοὺς οἰκονομικὰ ἰσχυρότερους ἰθύνοντες τῆς πολιτισμικῆς ζωῆς καὶ τὰ πιὸ εὐπορα μέλη τοῦ ἀστικοῦ κοινοῦ ὅτι ἀνῆκαν σὲ μιὰ πνευματικὴ ἐλίτ ποὺ ἔστεκε πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τὶς μάζες τῶν ἀνίδεων καὶ μόνον αὐτὴ ἦταν ἀντάξια τῆς τέχνης τοῦ μέλλοντος.

Ἡ πεζογραφία, καὶ ἰδιαίτερα ἡ χαρακτηριστικὴ καλλιτεχνικὴ ἐκφραση τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς, τὸ μυθιστόρημα, ἀνθῆσε ἀκριβῶς γιὰ τὸν

ἀντίθετο λόγο. Οἱ λέξεις, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς νότες,μποροῦσαν νὰ ἀναπαραστήσουν ὄχι μόνον ἰδέες, ἀλλὰ καὶ τὴν «πραγματικὴ ζωὴ», καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες ἢ τεχνικὴ τους δὲν εἶχε οὐσιαστικὰ τὴν ἀξίωση νὰ τὴ μιμεῖται. Γι' αὐτὸ ὁ «ρεαλισμὸς» στὸ μυθιστόρημα δὲν ἀντιμετώπιζε ἄμεσες καὶ ἄλυτες ἀντιφάσεις ὅπως αὐτὲς ποὺ ἔφερε ἡ φωτογραφία στὴ ζωγραφικὴ. Μπορεῖ μερικὰ μυθιστορήματα νὰ φιλοδοξοῦσαν περισσότερο ἀπὸ ὅσο τὰ ἄλλα νὰ ἔχουν χαρακτήρα ντοκουμέντου, μπορεῖ μερικὰ νὰ ἤθελαν νὰ ἐπεκτείνουν τὴ θεματικὴ τους σὲ τομεῖς ποὺ θεωροῦνταν ἀνορθόδοξοι ἢ ἀνάξιοι τῆς προσοχῆς τῶν «καθωσπρέπει» (οἱ γάλλοι νατουραλιστὲς εὐνοοῦσαν καὶ τὶς δύο αὐτὲς τάσεις), ἀλλὰ ποιοὺς μποροῦσε νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ ἰδιότροποι, οἱ πιὸ ὑποκειμενικοὶ συγγραφεῖς ἔγραφαν ἱστορίες ποὺ ἀναφέρονταν στὸν πραγματικὸ κόσμον, καὶ τὶς περισσότερες φορὲς στὴ σύγχρονη κοινωνία; Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνας μυθιστοριογράφος αὐτῆς τῆς περιόδου ποὺ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ διασκευαστεῖ σήμερα σὲ τηλεοπτικὸ σίριαλ. Σ' αὐτὸ ὀφειλόταν ἡ δημοτικότητα καὶ ἡ εὐελιξία τοῦ μυθιστορήματος ὡς λογοτεχνικοῦ εἶδους, καθὼς καὶ τὰ ἐκπληκτικὰ ἐπιτεύγματά του. Μὲ σχετικὰ λίγες ἐξαιρέσεις — τὸν Βάγκνερ στὴ μουσικὴ, μερικοὺς γάλλους ζωγράφους καὶ ἴσως μερικοὺς ποιητὲς — οἱ ὑψηλότερες καλλιτεχνικὲς ἐπιδόσεις τῆς περιόδου μας προέρχονται ἀπὸ τοὺς μυθιστοριογράφους: Ρώσους, Ἄγγλους, Γάλλους, ἴσως καὶ Ἀμερικανοὺς (ἂν συνυπολογίσουμε τὸ *Μόμπυ Ντίκ* τοῦ Μέλβιλ). Καὶ (μὲ ἐξαίρεση τὸν Μέλβιλ) τὰ σπουδαιότερα μυθιστορήματα τῶν σπουδαιότερων μυθιστοριογράφων ἔβρισκαν σχεδὸν ἀμέσως ἀναγνώριση, ἂν καὶ ὄχι πάντα κατανόηση.

Οἱ μεγάλες δυνατότητες τοῦ μυθιστορήματος βρισκόνταν στὸ εὖρος του: ὁ μυθιστοριογράφος μποροῦσε νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὰ πιὸ κολοσσιαῖα καὶ φιλόδοξα θέματα, ὅπως φανερώνουν τὸ *Πόλεμος καὶ εἰρήνη* (1869) τοῦ Τολστόι, τὸ *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία* (1866) τοῦ Ντοστογιέφσκι, τὸ *Πατεράδες καὶ γιοὶ* (1862) τοῦ Τουργκένιεφ. Τὸ μυθιστόρημα ἐπιχειροῦσε νὰ συλλάβει τὴν πραγματικότητα μιᾶς ὁλόκληρης κοινωνίας, ἂν καί, πράγμα ἀρκετὰ παράδοξο, οἱ προγραμματισμένες προσπάθειες γιὰ τέτοια πολύπτυχα —σειρὲς ἀλληλένδετων μυθιστορημάτων κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Σκότ καὶ τοῦ Μπαλζάκ— δὲν συγκίνησαν τὰ μεγαλύτερα ταλέντα αὐτῆς τῆς περιόδου: ἀκόμα καὶ ὁ Ζολὰ ἄρχισε τὸ γιγάντιο ἀναδρομικὸ πορτρέτο τῆς Δεύτερης Αὐτο-

κρατορίας (τῆ σειρά Ρουγκόν-Μακάρ) μόνο τὸ 1871, ὁ Πέρες Γκαλντὸς (1843-1920) τὰ *Episodios nacionales* μόνο τὸ 1873, ὁ Γκούσταφ Φράιτακ (1816-1895) —γιὰ νὰ κατεβοῦμε ἀρκετὰ χαμηλότερα— τῆ δικῆ του σειρά *Die Ahnen* (*Οἱ πρόγονοι*) μόνο τὸ 1872. Ἡ ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν τιτάνιων προσπαθειῶν ποίχιλλε ἐξω ἀπὸ τὴ Ρωσία, ὅπου ἦταν σχεδὸν πάντα μεγάλη. Πρέπει πάντως νὰ σημειώσουμε ὅτι μιὰ ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀνήκουν ὁ ὠριμος Ντίκενς, ὁ Φλωμπέρ, ἡ Τζώρτζ Ἐλιοτ, ὁ Θάκερεϋ καὶ ὁ Γκότφρητ Κέλλερ (1819-1890) δὲν ἔχει νὰ φοβηθεῖ τίς συγκρίσεις. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ χαρακτηρίζει τὸ μυθιστόρημα καὶ τὸ ἔκανε τὴν τυπικὴ μορφή τέχνης τῆς περιόδου μας εἶναι ὅτι οἱ πιὸ φιλόδοξες προσπάθειές του δὲν εὐδώνονταν χάρη στὸ μῦθο καὶ τὴν τεχνικὴ (ὅπως στὸ *Δαχτυλίδι τοῦ Βάγκνερ*), ἀλλὰ χάρη στὴν πεζὴ περιγραφὴ τῆς καθημερινῆς πραγματικότητας. Θὰ λέγαμε ὅτι δὲν ὀρμούσε γιὰ νὰ κυριεύσει ἐξ ἐφόδου τοὺς οὐρανοὺς τῆς δημιουργίας, παρὰ μᾶλλον σκαρφάλωνε σ' αὐτοὺς ἀργὰ ἀλλὰ σταθερά. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο προσφερόταν ἐπίσης γιὰ μετάφραση, μὲ ἐλάχιστες ἀπώλειες. Τουλάχιστον ἓνας σημαντικὸς μυθιστοριογράφος τῆς περιόδου μας ἔγινε πραγματικὰ διεθνῆς προσωπικότητα: ὁ Κάρολος Ντίκενς.

Θὰ ἦταν ὅμως ἄδικο νὰ περιορίσουμε τὴ συζήτηση γιὰ τίς τέχνες τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀστικῆ θριάμβου σὲ μεγαλοφυεῖς καὶ ἀριστουργήματα, ἰδιαιτέρως ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν ἀπήχηση μόνο σὲ μιὰ μειοψηφία. Ἦταν, ὅπως εἶδαμε, μιὰ περίοδος ὅπου ἄνθησε ἡ τέχνη γιὰ τίς μάζες, χάρη στὴν τεχνολογία τῆς ἀναπαραγωγῆς, ποὺ ἐπέτρεψε τὴν ἀπεριόριστη ἀνατύπωση ἀκίνητων εἰκόνων, χάρη στὸ πάντρεμα τῆς τεχνολογίας μὲ τίς ἐπικοινωνίες, ποὺ παρήγαγε τὴν ἐφημερίδα καὶ τὸ περιοδικὸ (ἰδιαιτέρως τὸ εἰκονογραφημένο περιοδικὸ) μεγάλης κυκλοφορίας, χάρη τέλος στὴ μαζικὴ ἐκπαίδευση, ποὺ ἔκανε ὅλες αὐτὲς τίς κατακτήσεις προσιτὲς σὲ ἓνα καινούριο κοινό. Τὰ ἔργα τέχνης ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ποὺ ἦταν γνωστὰ σὲ ἓνα πραγματικὰ πλατὺ κοινὸ —δηλαδὴ πέρα ἀπὸ τὴ μειοψηφία τῶν «κουλτουριάρηδων»— δὲν ἦταν αὐτὰ ποὺ θαυμάζουμε περισσότερο σήμερα, μὲ πολὺ λίγες ἐξαιρέσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πιὸ διακεκριμένη εἶναι πιθανότατα ὁ Ντίκενς.*

* Ἀλλὰ ὁ Ντίκενς ἔγραφε σὰν δημοσιογράφος —τὰ μυθιστορήματά του δημοσιεύονταν σὲ συνέχειες— καὶ συμπεριφερόταν σὰν ἠθοποιός: ἦταν γνωστὸς σὲ χιλιάδες κόσμο χάρη στὴν ἰδέα του νὰ διαβάσει ἀπὸ σκηνῆς δραματικὰ ἀποσπάσματα τῶν ἔργων του.

Ἡ λογοτεχνία πού πουλοῦσε περισσότερο ἦταν ἡ λαϊκὴ ἑφημερίδα, τῆς ὁποίας ἡ κυκλοφορία στὴ Βρετανία καὶ τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖς ἔφτανε στὸν πρωτοφανῆ ἀριθμὸ τῶν διακοσίων πενήντα χιλιάδων ἢ καὶ μισοῦ ἑκατομμυρίου φύλλων. Οἱ εἰκόνες πού ἔβλεπε κανεὶς στοὺς τοίχους τῆς καλύβας ἑνὸς ἀμερικανοῦ σκαπανέα ἢ τοῦ φτωχικοῦ ἑνὸς εὐρωπαίου βιοπαλαιστῆ ἦταν ἀντίγραφα τοῦ πίνακα τοῦ Λάντσηρ *Ὁ μονάρχης τοῦ Γκλέν* (ἢ κάποιου ἔθνικοῦ ἀντίστοιχου), πορτρέτα τοῦ Λίνκολν, τοῦ Γαριβάλδη ἢ τοῦ Γλάδστωνα. Οἱ συνθέσεις «σοβαρῆς μουσικῆς» πού εἰσχωροῦσαν στὴ μαζικὴ συνείδηση ἦταν μελωδίες τοῦ Βέρντι, παιγμένες ἀπὸ τοὺς πανταχοῦ παρόντες ἰταλοὺς ὄργανοπαῖκτες, ἢ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Βάγκνερ, πού μποροῦσαν νὰ διασκευαστοῦν σὲ γαμήλια μουσικὴ, ἀλλὰ ὄχι οἱ ἴδιες οἱ ὀπερές του.

Ἀπὸ μόνο του ὁμως αὐτὸ σήμαινε μιὰ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση. Μὲ τὸ θρίαμβο τῆς πόλης καὶ τῆς βιομηχανίας, ἄρχισε νὰ παρατηρεῖται μιὰ ὄλο καὶ ἐντονότερη διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὶς «ἐκσυγχρονισμένες» μερίδες τῶν μαζῶν, δηλαδὴ τοὺς ἀστικοποιημένους, τοὺς ἐγγράμματους καὶ αὐτοὺς πού ἀποδέχονταν τὸ περιεχόμενο τῆς κυρίαρχης κουλτούρας — τῆς ἀστικῆς — καὶ τὶς ὄλο καὶ πιὸ κλονισμένες «παραδοσιακές» μερίδες. Ἡ διαφοροποίηση ἦταν ὄλο καὶ ἐντονότερη, ἐπειδὴ ἡ κληρονομιά τοῦ ἀγροτικοῦ παρελθόντος γινόταν ὄλο καὶ πιὸ ἀδιάφορη γιὰ τὴ ζωὴ τῆς ἐργατικῆς τάξης στὶς πόλεις: στὶς δεκαετίες τοῦ 1860 καὶ 1870 οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες τῆς Βοημίας ἔπαψαν νὰ ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ στράφηκαν πρὸς τὸ ἐπιθεωρησιακὸ τραγούδι, κακότεχνες μπαλάντες μὲ θέμα μιὰ ζωὴ πού δὲν εἶχε διατηρήσει παρὰ πολὺ λίγα κοινὰ γνωρίσματα μὲ τὴ ζωὴ τῶν πατεράδων τους. Αὐτὸ τὸ κενὸ ἄρχισαν νὰ τὸ γεμίζουν, γιὰ ὅσους εἶχαν ταπεινὲς πολιτισμικὲς ἀξιώσεις, οἱ πρόδρομοι τῆς σημερινῆς λαϊκῆς μουσικῆς καὶ τῆς ψυχαγωγικῆς βιομηχανίας, ἐνῶ ἡ συλλογικὴ αὐτενέργεια καὶ ὀργάνωση — ἀπὸ τὸ τέλος τῆς περιόδου μας ὄλο καὶ περισσότερο μέσα ἀπὸ πολιτικὰ κινήματα — γέμιζαν τὸ ἴδιο κενὸ γιὰ τοὺς πιὸ δραστήριους, συνειδητοποιημένους καὶ φιλόδοξους. Στὴ Βρετανία, ἡ ἐποχὴ πού πολλαπλασιάστηκαν τὰ ἐπιθεωρησιακὰ θεάτρα στὶς μεγαλουπόλεις ἦταν ἐπίσης ἡ ἐποχὴ πού πολλαπλασιάστηκαν στὶς βιομηχανικὲς κοινότητες οἱ χορωδιακοὶ σύλλογοι καὶ οἱ ἐργατικὲς ὀρχήστρες, μὲ ρεπερτόριο ἔργα δημοφιλῶν «κλασικῶν» τῆς σοβαρῆς μουσικῆς. Ἄλλὰ εἶναι ἐνδεικτικὸ

ὅτι στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν δεκαετιῶν ἡ ροὴ τῶν πολιτισμικῶν ἐπιδράσεων ἦταν μονόδρομη — ἀπὸ τὴ μεσαία τάξη πρὸς τὰ κάτω — τουλάχιστον στὴν Εὐρώπη. Ἀκόμα καὶ στὸν τομέα πού ἐπρόκειτο νὰ γίνει ἡ χαρακτηριστικότερη μορφή προλεταριακῆς κουλτούρας, τὰ μαζικὰ ἀθλήματα, τὸν τόνο τὸν ἔδιναν αὐτὴ τὴν περίοδο — ὅπως στὸ ποδόσφαιρο — οἱ νέοι τῆς μεσαίας τάξης, πού ἴδρυσαν σωματεῖα καὶ ὀργάνωναν πρωταθλήματα ἢ τουρνουά. Μόνο στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καὶ στὶς ἀρχές τῆς ἐπόμενης αὐτὰ τὰ ἀθλήματα κατακτήθηκαν καὶ ἄρχισαν νὰ συντηροῦνται ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη.*

Ἄλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ παραδοσιακὲς μορφές ἀγροτικῆς κουλτούρας ὑπονομεύτηκαν ὄχι τόσο ἐξαιτίας τῆς μετανάστευσης ὅσο ἐξαιτίας τῆς ἐκπαίδευσης. Γιατὶ ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση γίνεται προσιτὴ στὶς μάζες, ἡ παραδοσιακὴ κουλτούρα παύει ἀναπόφευκτα νὰ εἶναι κυρίως προφορικὴ καὶ νὰ βασιζέται στὴν προσωπικὴ ἐπικοινωνία· διασπᾶται σὲ μιὰ ἀνώτερη ἢ κυρίαρχη κουλτούρα τῶν ἐγγράμματων καὶ μιὰ κατώτερη ἢ ὑπολειπόμενη κουλτούρα τῶν ἀγράμματων. Ἡ ἐκπαίδευση καὶ ἡ ἐθνικὴ γραφειοκρατία μετέτρεψαν ἀκόμα καὶ τὸ χωριὸ σὲ μιὰ σχιζοφρενικὴ συνάθροιση ἀνθρώπων, διχασμένων ἀνάμεσα στὰ χαϊδευτικὰ καὶ τὰ παρατσούκλια μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν γνωστοὶ στοὺς γείτονες καὶ συγγενεῖς τους («ὁ Πακίτο ὁ Κουλόδς») καὶ τὰ ἐπίσημα ὀνόματα μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν γνωστοὶ στὸ σχολεῖο καὶ στὶς ἀρχές («Φρανθίσκο Γκονθάλεθ Λόπεθ»). Οἱ νέες γενιὲς ἔγιναν οὐσιαστικὰ δίγλωσσες. Οἱ ὅλο καὶ περισσότερες προσπάθειες νὰ διασωθεῖ ἡ παλιὰ γλῶσσα στὸν γραπτὸ λόγο μὲ τὴ μορφή τῆς «λογοτεχνίας σὲ διάλεκτο» — ὅπως τὰ βουκολικὰ δράματα τοῦ Λούντβιχ Ἄντσεγκρουμπερ (1839-1889), τὰ ποιήματα τοῦ Οὐίλλιαμ Μπάρνς (1800-1886) στὴ διάλεκτο τοῦ Ντόρσετ, οἱ αὐτοβιογραφικὲς ἱστορίες τοῦ Φρίτς Ρούτερ (1810-1874) στὴν πεδινὴ γερμανικὴ ἢ, λίγο ἀργότερα, ἡ ἀπόπειρα ἀναβίωσης τῆς προβοηγκιανῆς λογοτεχνίας μὲ τὸ κίνημα *Φελμπρίζ* (1854) — ἀπληροῦσαν τὴ ρομαν-

* Στὴ Βρετανία, τὴν κατεξοχὴν «ἀθλητικὴ χώρα», αὐτὴ ἡ περίοδος εἶδε τὴν παρακμὴ τοῦ καθαρὰ ἐπαγγελματικοῦ πληθειακοῦ ἀθλητισμοῦ πού εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσεται νωρίτερα, π.χ. στὸ κρίκετ. Διάφορες ἐκδηλώσεις πού κατεῖχαν τότε ἐξέχουσα θέση, π.χ. ἐπαγγελματικοὶ ἀγῶνες ταχύτητας, βάδην, κωπηλασίας, ἐξαπρίστηκαν.

τική νοσταλγία τῆς μεσαίας τάξης, ἕναν λαϊκισμό ἢ ἕναν «νατουραλισμό».*

Μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, αὐτὴ ἡ παρακμὴ δὲν εἶχε πάρει ἀκόμα μεγάλες διαστάσεις. Ἦταν ὅμως σημαντικὴ, γιατί ἐκεῖνα τὰ χρόνια δὲν τὴν ἀντιστάθμιζε ἀκόμα σὲ αἰσθητὸ βαθμὸ αὐτὸ πού θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε νέα προλεταριακὴ κουλτούρα ἢ ἀντικουλτούρα τῶν πόλεων. (Στὴν ὕπαιθρο δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑπάρξει ποτὲ τέτοιο φαινόμενο.) Ἡ ἡγεμονία τῆς ἐπίσημης κουλτούρας, ἀναπόφευκτα ταυτισμένης μὲ τὴ θριαμβεύτρια μεσαία τάξη πάνω στὶς κατώτερες τάξεις, ἦταν ἀδιαμφισβήτητη. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ἐλάχιστα πράγματα μπορούσαν νὰ μετριάσουν τὴν πολιτισμικὴ ὑποταγὴ τῆς μεγάλης μάζας.

* Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἐξαίρεση ἦταν ἡ λαϊκιστικὴ-δημοκρατικὴ ἀντεπίθεση ἐναντίον τῆς ὑψηλῆς (δηλαδή, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, τῆς «ξένης») κουλτούρας ἀπὸ τοὺς εὐθυμογράφους τῶν δυτικῶν καὶ νότιων πολιτειῶν τῶν ΗΠΑ, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν συστηματικὰ τὴν καθομιλουμένη γλῶσσα. Τὸ μεγαλύτερο μνημεῖο τῆς εἶναι ὁ *Χάκλμπερρυ Φίν* (1884) τοῦ Μάρκ Τουαίν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣ΄

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ὅ,τι καὶ νὰ κάνετε, τὴν τελευταία λέξη στὶς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις τὴν ἔχει τὸ πεπρωμένο. Αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ τυραννία γιὰ σᾶς. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές τῆς Προόδου, τὸ πεπρωμένο θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει καταργηθεῖ ἐδῶ καὶ πολὺν καιρό.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΕΣΤΡΟΥΪ, βιενέζος κωμωδιογράφος, 1850¹

Ἡ ἐποχὴ τοῦ φιλελεύθερου θριάμβου ἄρχισε μὲ μιὰ ἡττημένη ἐπανάσταση καὶ τελείωσε μὲ μιὰ παρατεταμένη οἰκονομικὴ ὑφεση. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ ἓνα βολικότερο ὀρόσημο ἀπὸ ὅσο ἡ δεύτερη γιὰ νὰ σημαδέψει κανεὶς τὴν ἀρχὴ ἢ τὸ τέλος μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου. Ἀλλὰ ἡ ἱστορία δὲν ρωτᾶει τοὺς ἱστορικοὺς τί τοὺς βολεῦει περισσότερο, ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δὲν τὸ συνειδητοποιοῦν πάντα. Ἡ δραματικότηता ἴσως ἀπαιτεῖ νὰ κλείσω αὐτὸ τὸ βιβλίον μὲ ἓνα θεαματικὸ γεγονός — ἄς ποῦμε τὴν ἀνακήρυξη τῆς γερμανικῆς ἐνότητας καὶ τὴν παρισινὴ Κομόνα τὸ 1871, ἢ ἔστω τὸ μεγάλο χρηματιστηριακὸ κρᾶχ τοῦ 1873— ἀλλά, ὅπως συμβαίνει συχνά, οἱ ἀπαιτήσεις τῆς δραματικότητος καὶ τῆς πραγματικότητος δὲν συμπίπτουν. Τὸ μονοπάτι δὲν τελειώνει μὲ τὴν θέα μιᾶς βουνοκορφῆς ἢ ἐνὸς καταρράκτη, ἀλλὰ μὲ τὴν θέα τοῦ λιγότερο εὐπροσδιόριστου τοπίου ἐνὸς ὑδροκρίτη: κάπου ἀνάμεσα στὸ 1871 καὶ τὸ 1879. Ἄν πρέπει νὰ ὀρίσουμε μιὰ χρονολογία, ἄς διαλέξουμε τὸ 1875, ποὺ συμβολίζει «τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870» χωρὶς νὰ συνδέεται μὲ κάποιο ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ γεγονός.

Ἡ νέα ἐποχὴ ποὺ διαδέχτηκε τὴ φάση τοῦ φιλελεύθερου θριάμβου ἐπρόκειτο νὰ εἶναι πολὺ διαφορετικὴ. Στὸν οἰκονομικὸ τομέα, ἐπρόκειτο νὰ ἀπομακρυνθεῖ μὲ ταχὺ βῆμα ἀπὸ τὴν χωρὶς φραγμοὺς ἀνταγωνιστικὴ ἰδιωτικὴ ἐπιχείρηση, τὸν κυβερνητικὸ μὴ παρεμβατισμὸ καὶ αὐτὸ ποὺ οἱ Γερμανοὶ ἀποκαλοῦσαν *μαντσεστερισμὸ* (τὴν ἀπεριό-

ριστη ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου στὴ βικτωριανὴ Βρετανία), γιὰ νὰ προχωρήσει σὲ μεγάλα βιομηχανικὰ συγκροτήματα (καρτέλ, τράστ, μονοπώλια), σὲ πολὺ σημαντικὲς κυβερνητικὲς παρεμβάσεις, σὲ πολὺ διαφορετικὲς ἀρχὲς τακτικῆς, ἂν καὶ ὄχι ἀπαραίτητα οἰκονομικῆς θεωρίας. Ἡ ἐποχὴ τοῦ ἀτομικισμοῦ τελείωσε τὸ 1870, παραπονέθηκε ὁ βρετανὸς νομικὸς Α. Β. Ντάισυ, ἄρχιζε ἡ ἐποχὴ τοῦ «κολεκτιβισμοῦ» καί, παρόλο πὺ τὰ περισσότερα ἀπὸ ὅσα περιέγραψε Ζοφερά ὡς προόδους τοῦ «κολεκτιβισμοῦ» μᾶς φαίνονται ἀσήμαντα, εἶχε δίκιο μὲ μιὰ ἔννοια.

Ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία ἄλλαξε ἀπὸ τέσσερις σημαντικὲς ἀπόψεις. Πρῶτον, μπαίνουμε τώρα σὲ μιὰ νέα τεχνολογικὴ ἐποχὴ, πὺ δὲν καθορίζεται πιά ἀπὸ τὶς ἐφευρέσεις καὶ τὶς μεθόδους τῆς πρώτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης: μιὰ ἐποχὴ νέων πηγῶν ἐνέργειας (ἠλεκτρισμὸς καὶ πετρέλαιο, στρόβιλοι καὶ κινητήρας ἐσωτερικῆς καύσης), νέων μηχανῶν βασισμένων σὲ νέα ὑλικά (ἄτσάλι, κράματα, μὴ σιδηροῦχα μέταλλα), νέων βιομηχανιῶν μὲ ἐπιστημονικὴ βάση, ὅπως ἡ ἀναπτυσσόμενη ὀργανικὴ χημικὴ βιομηχανία. Δεύτερον, περνᾶμε τώρα σὲ μιὰ οἰκονομία ὅπου ἡ ἀγορὰ προσβλέπει ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὴν οἰκιακὴ κατανάλωση. Αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, στὴν ὁποία πρωτοστατοῦν οἱ Ἑνωμένους Πολιτεῖες, τὴν ὑποθάλλει ὄχι μόνον ἡ ἄνοδος τοῦ εἰσοδήματος τῶν μαζῶν (ἄλλωστε αὐτὸς ὁ παράγοντας δὲν ἔπαιζε ἀκόμα σημαντικὸ ρόλο στὴν Εὐρώπη), ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ἡ δημογραφικὴ αὐξηση στὶς ἀνεπτυγμένους χώρες. Ἀπὸ τὸ 1870 ὡς τὸ 1910 ὁ πληθυσμὸς τῆς Εὐρώπης αὐξήθηκε ἀπὸ 290 σὲ 435 ἑκατομμύρια, τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν ἀπὸ 38,5 σὲ 92 ἑκατομμύρια. Μὲ ἄλλα λόγια, μπαίνουμε στὴν περίοδο τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, μεταξὺ ἄλλων τῆς μαζικῆς παραγωγῆς μερικῶν διαρκῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν.

Τρίτον — καὶ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις αὐτὴ ἦταν ἡ ἀποφασιστικότερη ἐξέλιξη — παρατηρήθηκε μιὰ παράδοξη ἀντιστροφή. Ἡ ἐποχὴ τοῦ φιλελεύθερου θριάμβου ἦταν ἡ ἐποχὴ τοῦ de facto διεθνοῦς βιομηχανικοῦ μονοπωλίου τῆς Βρετανίας, ἐνὸς καθεστῶτος στὸ ὁποῖο (μὲ μερικὲς ἀξιοσημείωτες ἐξαιρέσεις) τὰ κέρδη ἐξασφαλίζονταν χωρὶς μεγάλη δυσκολία, χάρις στὸν ἀνταγωνισμὸ μικρῶν καὶ μεσαίων ἐπιχειρήσεων. Ἡ μεταφιλελεύθερη ἐποχὴ ἦταν μιὰ περίοδος διεθνοῦς ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα σὲ ἐθνικὲς βιομηχανικὲς οἰκονομίες — τῆ

βρετανική, τὴ γερμανική, τὴ βορειοαμερικανική ἑνὸς ἀνταγωνισμοῦ ποὺ ὀξυνόταν ἐξαιτίας τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἀντιμετώπιζαν τώρα οἱ ἑταιρεῖες, μέσα σὲ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς οἰκονομίες, στὴ δημιουργία ἱκανοποιητικῶν κερδῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς οἰκονομικῆς ὑφους. Ἔτσι, ὁ ἀνταγωνισμὸς ὀδηγοῦσε πρὸς τὴν οἰκονομικὴ συγκέντρωση, τὸν ἔλεγχο τῆς ἀγορᾶς καὶ τὸν παρεμβατισμὸ. Παραθέτουμε ἕναν ἔξοχο ἱστορικό:

«Τώρα ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη σήμαινε ἐπίσης οἰκονομικὴ πάλη — πάλη ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὸ διαχωρισμὸ τῶν δυνατῶν ἀπὸ τοὺς ἀδύναμους, τὴν ἀποθάρρυνση μερικῶν καὶ τὴν τόνωση ἄλλων, τὴν ἐνίσχυση τῶν νέων, ἀδηφάγων ἐθνῶν εἰς βᾶρος τῶν παλιῶν. Ἡ αἰσιοδοξία γιὰ ἕνα μέλλον ἀπεριόριστης προόδου παραχώρησε τὴ θέση τῆς στὴν ἀβεβαιότητα καὶ σὲ μιὰ αἴσθησι ἀγωνίας, μὲ τὴν κλασικὴ σημασία τῆς λέξεως. Ὅλα αὐτὰ ὑποδαύλιζαν καὶ ὑποδαυλιζόνταν μὲ τὴ σειρά τους ἀπὸ τὶς ὅλο καὶ ὀξύτερες πολιτικὲς ἀντιζηλίες, μὲ τὶς δύο μορφὲς ἀνταγωνισμοῦ νὰ συγχωνεύονται τελικὰ στὴ δίψα γιὰ γῆ καὶ στὸ κυνήγι "σφαιρῶν ἐπιρροῆς", φαινόμενα ποὺ ὀνομάστηκαν Νέος Ἰμπεριαλισμός».²

Ὁ κόσμος μπῆκε στὴν περίοδο τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου (ποὺ συμπεριλαμβάνει τὶς ἀλλαγὲς στὴ δομὴ τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, π.χ. τὸν «μονοπωλιακὸ καπιταλισμὸ»), ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ στενότερη: μιὰ νέα ἔνταξη τῶν «ὑπανάπτυκτων» χωρῶν, ὡς κτήσεων, σὲ μιὰ παγκόσμια οἰκονομία ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ «ἀνεπτυγμένες» χώρες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν κρατῶν (ποὺ ὀδηγοῦσε τὶς ἰσχυρὲς χώρες στὴ διαίρεση τῆς ὑψηλῆς σὲ τυπικὲς ἢ ἄτυπες σφαῖρες ἀποκλειστικῆς δράσης τῶν ἐπιχειρηματιῶν τους), τῶν ἀγορῶν καὶ τῆς ἐξαγωγῆς κεφαλαίου, αὐτὴ ἡ ἐξέλιξι ὀφειλόταν ἐπίσης στὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη σημασία πρώτων ὑλῶν ποὺ ἔλειπαν ἀπὸ τὶς περισσότερες ἀνεπτυγμένες χώρες, γιὰ κλιματολογικοὺς καὶ γεωλογικοὺς λόγους. Οἱ νέες τεχνολογικὲς βιομηχανίες ἀπαιτοῦσαν τέτοιες ὕλες: πετρέλαιο, καουτσούκ, μὴ σιδηροῦχα μέταλλα. Στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ἡ Μαλαϊκὴ χερσόνησος εἶχε γίνει ἤδη γνωστὸς παραγωγὸς κασσίτερου, ἡ Ρωσία, ἡ Ἰνδία καὶ ἡ Χιλὴ μαγγανίου, ἡ Νέα Καληδονία νικελίου. Ἡ νέα καταναλωτικὴ οἰκονομία ἀπαιτοῦσε ραγδαῖα αὐξανόμενες ποσότητες ὄχι μόνον προϊόντων ποὺ παράγονταν καὶ στὶς ἀνεπτυγμένες χώρες (π.χ. σιτηρῶν καὶ κρέα-

τος), αλλά και άλλων, που δὲν μπορούσαν νὰ παραχθοῦν ἐκεῖ (π.χ. τροπικῶν ἢ ὑποτροπικῶν ποτῶν καὶ φρούτων, φυτικῶν ἐλαίων ἀπὸ τὶς ὑπερπόντιες χῶρες γιὰ τὴν παρασκευὴ σαπουνιῶν κτλ.). Ἡ «μπανανία» ἔγινε μέρος τῆς παγκόσμιας καπιταλιστικῆς οἰκονομίας στὸν ἴδιο βαθμὸ μὲ τὴν ἀποικία τοῦ κασσίτερου καὶ τοῦ καουτσούκ ἢ τοῦ κακάο.

Σὲ παγκόσμια κλίμακα, αὐτὴ ἡ διχοτομία ἀνάμεσα σὲ ἀνεπτυγμένους καὶ (θεωρητικὰ συμπληρωματικὲς) ὑπανάπτукτες περιοχές, ἂν καὶ δὲν ἦταν καινούριο φαινόμενο, ἄρχισε νὰ ἀποκτᾷ μιὰ μορφή που θυμίζει πιά τὴν σύγχρονη ἐποχὴ. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ νέου τύπου ἀνάπτυξης/ἐξάρτησης ἐπρόκειτο νὰ συνεχιστεῖ μὲ σύντομες μόνο διακοπὲς ὡς τὴν οἰκονομικὴ κρίση τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 καὶ ἀποτελεῖ τὴν τέταρτη μεγάλη ἀλλαγὴ στὴν παγκόσμια οἰκονομία.

Στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς, τὸ τέλος τῆς φιλελεύθερης ἐποχῆς σημαίνει καὶ κυριολεκτικὰ ὅ,τι δηλώνει αὐτὴ ἡ ἔκφραση. Στὴ Βρετανία οἱ Οὐίγιοι/Φιλελεύθεροι (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια ὅσων δὲν ἦταν Τόρρηδες/Συντηρητικοὶ) διατήρησαν τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία, ἐκτὸς ἀπὸ δύο σύντομα διαλείμματα, σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1848 ὡς τὸ 1874. Στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἐπρόκειτο νὰ κυβερνήσουν γιὰ λιγότερο ἀπὸ ὀχτῶ χρόνια. Στὴ Γερμανία καὶ τὴν Αὐστρία οἱ Φιλελεύθεροι ἔπαψαν, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, νὰ εἶναι τὸ κύριο κοινοβουλευτικὸ στήριγμα τῶν κυβερνήσεων, ὅσο βέβαια οἱ κυβερνήσεις χρειάζονταν τέτοιο στήριγμα. Ὑπονομεύτηκαν ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἥττα τῆς ἰδεολογίας τους, που συνηγοροῦσε ὑπὲρ τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καὶ τῆς φτηνῆς (δηλαδὴ σχετικὰ ἀδρανούς) κυβέρνησης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος (βλ. Κεφάλαιο ζ'), που διέλυσε τὴν ψευδαίσθηση ὅτι ἡ πολιτικὴ τους ἀντιπροσώπευε τὶς μάζες. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ ὕφεση ἐνέτεινε τὶς πιέσεις πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ προστατευτισμοῦ, που ἀσκοῦσαν μερικὲς βιομηχανίες καὶ τὰ ἔθνικα ἀγροτικὰ συμφέροντα. Ἡ τάση πρὸς μεγαλύτερη ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου ἀντιστράφηκε στὴ Ρωσία καὶ τὴν Αὐστρία τὸ 1874-75, στὴν Ἰσπανία τὸ 1877, στὴ Γερμανία τὸ 1879, καὶ σχεδὸν παντοῦ ἄλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Βρετανία —ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἀκόμα τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο ἄρχισε νὰ βάλλεται στὴ δεκαετία τοῦ 1880. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ αἶτημα τοῦ «λαουτζίκου» γιὰ προστασία ἔναντι τῶν «καπιταλιστῶν», τὸ αἶτημα τῶν ἐργατῶν γιὰ

κοινωνική ασφάλιση, κρατικά μέτρα έναντίον τῆς ἀνεργίας καὶ ἐλάχι- στο ὄριο ἡμερομισθίου, ἀρθρώθηκαν καὶ ἀπέκτησαν πολιτικὴ ἀποτελε- σματικότητα. Οἱ «καλύτερες τάξεις», εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ τὴν παλιὰ ἱεραρχικὴ ἀριστοκρατία εἴτε γιὰ τὴν νέα ἀστικὴ τάξη, δὲν μπορούσαν πιά νὰ μιλοῦν γιὰ λογαριασμὸ τῶν «κατώτερων τάξεων» ἢ, πράγμα οὐσιαστικότερο, νὰ βασιζοῦνται στὴν ἄνευ ὄρων ὑποστήριξή τους.

Ἄρχισε λοιπὸν νὰ διαμορφώνεται ἓνα νέο, ὄλο καὶ ἰσχυρότερο καὶ παρεμβατικότερο κράτος καί, μέσα στὰ πλαίσιά του, ἓνας νέος τύπος πολιτικῆς. Οἱ ἀντιδημοκρατικοὶ στοχαστὲς προφήτευαν αὐτὲς τὶς ἐ- ξελίξεις μὲ κατῆφεια. «Ἡ σύγχρονη ἐκδοχὴ τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου», ἔγραψε τὸ 1870 ὁ ἱστορικὸς Γιάκομπ Μπούρκχαρντ, «συμπεριλαμβάνει τὸ δικαίωμα στὴ δουλειὰ καὶ τὴ ζωὴ. Γιατί οἱ ἄν- θρωποι δὲν εἶναι πιά διατεθειμένοι νὰ ἐναποθέσουν τὰ ζωτικότερα ζητήματα στὴν κοινωνία, ἐπειδὴ θέλουν τὸ ἀνέφικτο καὶ φαντάζονται ὅτι μπορεῖ νὰ τοὺς τὸ ἐξασφαλίσαι μόνο τὸ κράτος, μὲ τὸ ζόρι».³ Ἐκεῖνο πού τοὺς ἐνοχλοῦσε δὲν ἦταν μόνο τὸ δῆθεν οὐτοπικὸ αἴτημα τῶν φτωχῶν νὰ τοὺς ἀναγνωριστεῖ τὸ δικαίωμα νὰ ζοῦν ἀξιοπρεπῶς, ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότητα τῶν φτωχῶν νὰ τὸ ἐπιβάλουν. «Οἱ μάζες θέλουν τὴν ἡσυχία τους καὶ τὴ χόρτασή τους. Ἄν τοὺς τὶς δώσει μιὰ δημοκρατία ἢ μιὰ μοναρχία, θὰ προσκολληθοῦν στὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη. Ἄν ὄχι, θὰ ὑποστηρίξουν χωρὶς πολλοὺς δισταγμοὺς τὸ πρῶτο σύν- ταγμα πού θὰ τοὺς ὑποσχεθεῖ αὐτὰ πού θέλουν.»⁴ Καὶ τὸ κράτος, χωρὶς πιά νὰ ἐλέγχεται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ αὐτονομία καὶ νομιμότητα πού τοῦ ἔδινε ἡ παράδοση ἢ ἡ πεποίθησις ὅτι οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι εἶναι ἀπαράβατοι, θὰ ἐξελισσόταν πρακτικὰ πρὸς ἓναν παντοδύναμο Λε- βιάθαν, ἂν καὶ θεωρητικὰ θὰ ἦταν ἀπλῶς ἓνα ἐργαλεῖο γιὰ τὴν πραγματοποίησι τῶν ἐπιδιώξεων τῶν μαζῶν.

Μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, ἡ ἐνίσχυσις τοῦ ρόλου καὶ ἡ αὐξηση τῶν λειτουργιῶν τοῦ κράτους ἦταν ἀκόμα ἀρκετὰ μικρὲς, ἂν καὶ οἱ δαπά- νες του (δηλαδὴ οἱ δραστηριότητές του) εἶχαν αὐξηθεῖ κατὰ κεφαλὴ σχεδὸν παντοῦ κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς περιόδου μας.* Σὲ μεγάλο βαθ- μό, αὐτὸ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀλματώδους αὐξησης πού σημείωσε

* Αὐτὴ ἡ αὐξηση τῶν δαπανῶν ἦταν πολὺ ἐντονότερη στὶς ἀναπτυσσόμενες ὑ- περπόντιες χώρες, πού δημιουργοῦσαν τὴν ὑποδομὴ τῆς οἰκονομίας τους μέσω τῆς εἰσαγωγῆς κεφαλαίων: στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, τὸν Καναδά, τὴν Αὐστραλία καὶ τὴν Ἀργεντινὴ.

τὸ δημόσιο χρέος σὲ παγκόσμια κλίμακα (μὲ ἐξαίρεση τὰ προπύργια τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τῆς εἰρήνης καὶ τῆς μὴ ἐπιδοτούμενης ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης: τὴ Βρετανία, τὴν Ὀλλανδία, τὸ Βέλγιο καὶ τὴ Δανία). Ὅπωςδήποτε οἱ κοινωνικὲς δαπάνες παρέμειναν σχετικὰ ἀμελητέες, ἂν ἐξαίρεσουμε τὸν τομέα τῆς παιδείας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τρεῖς νέες τάσεις προέκυψαν στὴν πολιτικὴ ἀπὸ τὴ σύγχυση καὶ τὴν ἔνταση τῆς νέας περιόδου οἰκονομικῆς ὕφεσης, ἡ ὁποία ἔγινε σχεδὸν παντοῦ μιὰ περίοδος κοινωνικῆς ἀναταραχῆς καὶ δυσαρέσκειας.

Ἡ πρώτη, καὶ πιὸ πρόδηλα καινοφανῆς, ἦταν ἡ ἐμφάνιση ἀνεξάρτητων ἐργατικῶν κομμάτων καὶ κινήματων, σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ σοσιαλιστικὸ (δηλαδὴ ὅλο καὶ πιὸ μαρξιστικὸ) προσανατολισμό. Τὸ πρῶτο καὶ ἐντυπωσιακότερο παράδειγμα ἦταν τὸ γερμανικὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κόμμα. Παρόλο πὺ οἱ κυβερνήσεις καὶ οἱ μεσαῖες τάξεις τῆς ἐποχῆς θεωροῦσαν αὐτὰ τὰ κινήματα ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνα, στὴν πραγματικότητά συμμερίζονταν τὶς ἀξίες καὶ τὶς ἰδέες τοῦ ὀρθολογιστικοῦ διαφωτισμοῦ, στίς ὁποῖες βασιζόταν ὁ φιλελευθερισμός. Ἡ δευτέρα τάση δὲν συμμερίζονταν αὐτὴ τὴν κληρονομία, καὶ μάλιστα τὴν ἀπέριπτε ἀπερίφραστα. Στίς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ 1890 προέκυψαν δημαγωγικά, ἀντιφιλελεύθερα καὶ ἀντισοσιαλιστικὰ κόμματα, ἄλλοτε ἐγκαταλείποντας τὶς πρώην φιλελεύθερες θέσεις τους — ὅπως οἱ ἀντισημίτες καὶ παγγερμανιστὲς ἐθνικιστὲς, πὺ ἔγιναν πρόδρομοι τοῦ χιτλερισμοῦ— καὶ ἄλλοτε ὑπὸ τὴ σκέπη τῆς, ὡς τότε πολιτικὰ ἀδρανοῦς, Ἐκκλησίας, ὅπως τὸ «Χριστιανοκοινωνικὸ» κίνημα στὴν Αὐστρία.* Ἡ τρίτη τάση ἦταν ἡ χειραφέτηση τῶν μαζικῶν ἐθνικιστικῶν κομμάτων καὶ κινήματων ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἰδεολογικὴ ταύτισή τους μὲ τὸν φιλελεύθερο ριζοσπαστισμό. Μερικὰ κινήματα πὺ ἀποσκοποῦσαν στὴν ἐθνικὴ αὐτονομία ἢ ἀνεξαρτησία ἔτειναν νὰ μετακινήθουν, τουλάχιστον θεωρητικὰ, πρὸς τὸν σοσιαλισμό, προπαντὸς ὅταν ἡ ἐργατικὴ τάξη ἔπαιζε σημαντικὸ ρόλο στὴ χώρα τους· ἀλλὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν σοσιαλισμὸ περισσότερο

* Γιὰ διάφορους λόγους, ὁ σημαντικότερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἴσως ἡ ἐσωστρεφῆς, ὑπεραντιδραστικὴ στάση τοῦ Βατικανοῦ ἐπὶ Πίου Θ' (1846-78), ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία δὲν μπόρεσε νὰ ἀξιοποιήσει ἀποτελεσματικὰ στὴ μαζικὴ πολιτικὴ τὸ τεράστιο δυναμικὸ τῆς παρὰ σὲ λίγες δυτικὲς χώρες ὅπου ἀποτελοῦσε μειονότητα καὶ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ὀργανωθεῖ ὡς ὁμάδα πίεσης — ὅπως στὴ Γερμανία, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1870 καὶ ἔπειτα, μὲ τὸ «Κόμμα τοῦ Κέντρου».

έθνικὸ παρὰ διεθνή (ὅπως στὴν περίπτωσιν τῶν λεγόμενων Σοσιαλιστῶν τοῦ Τσεχικοῦ Λαοῦ ἢ τοῦ Πολωνικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος) καὶ τὸ ἐθνικὸ στοιχεῖο ἔτεινε νὰ ὑπερισχύει τοῦ σοσιαλιστικοῦ. Ἄλλα κινήματα στράφηκαν πρὸς μιὰ ἰδεολογία βασισμένη στὸ αἷμα, τὴ γῆ, τὴ γλῶσσα, ὅ,τι ἀντιλαμβάνονταν ὡς ἐθνικὴ παράδοσι καὶ σχεδὸν τίποτα ἄλλο.

Αὐτὲς οἱ ἐξελίξεις δὲν ἀνέτρεψαν τὴ βασικὴ πολιτικὴ ἐπιλογὴ τῶν ἀνεπτυγμένων κρατῶν, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ στὴ δεκαετία τοῦ 1860: μιὰ λίγο πολὺ βαθμιαία καὶ ἀπρόθυμη προσέγγισις πρὸς ἕνα δημοκρατικὸ συνταγματισμὸ. Ὡστόσο, ἡ ἐμφάνισις μὴ φιλελεύθερων μαζικῶν κινήματων, ὅσο καὶ ἂν ἦταν θεωρητικὰ ἀποδεκτὴ, τρόμαξε τίς κυβερνήσεις. Πρὶν μάθουν πῶς νὰ διαχειρίζονται τὸ νέο σύστημα, ἔτειναν μερικὲς φορὲς —ἰδιαιτέρα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς «Μεγάλης Ὑφεσης»— νὰ κυριεύονται ἀπὸ πανικὸ ἢ νὰ ὑποτροπιάζουν στὴν καταστολή. Ἡ Τρίτη Δημοκρατία στὴ Γαλλία δὲν ξαναδέχτηκε στὴν πολιτικὴ ὅσους ἐπέζησαν ἀπὸ τὴ σφαγὴ τῶν Κομμουνάρων παρὰ μόλις στίς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1880. Ὁ Βίσμαρκ, πού ἤξερε πῶς νὰ χειραγωγεῖ τοὺς φιλελεύθερους ἀστούς, ἀλλὰ ὄχι ἕνα μαζικὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα οὔτε ἕνα μαζικὸ καθολικὸ κόμμα, ἔθεσε ἐκτὸς νόμου τοὺς Σοσιαλδημοκράτες τὸ 1879. Ὁ Γλάδστων ἐπανῆλθε στὴ χρῆσι βίας στὴν Ἰρλανδία. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο, ὡστόσο, ἔμελλε νὰ ἀποδειχτεῖ μᾶλλον προσωρινὴ φάσι παρὰ μόνιμη τάσι. Τὸ πλαίσιο τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς (ὅπου ὑπῆρχε) δὲν ταυστῆκε ὡς τὸ σημεῖο θραύσις παρὰ μόνο στὸν προχωρημένον 20ὸ αἰῶνα.

Πράγματι, παρόλο πού ἡ περιόδός μας παραχωρεῖ τὴ θέσι τῆς στὴν ταραγμένη ἐποχὴ τῆς «Μεγάλης Ὑφεσης», θὰ ἦταν παραπλανητικὸ νὰ ζωγραφίσουμε αὐτὴ τὴν ἐξέλιξι μὲ χρώματα ὑπερβολικὰ μελανά. Σὲ ἀντίθεσι μὲ τὴν κρίσι τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, ἀκόμα καὶ οἱ ἴδιες οἱ οικονομικὲς δυσκολίες ἦταν τόσο περίπλοκες καὶ σχετικὲς, ὥστε πολλοὶ ἱστορικοὶ φτάνουν ὡς τὸ σημεῖο νὰ ἀμφιβάλλουν ἂν ὁ ὄρος «ὕφεσι» εἶναι δικαιολογημένος, ὅταν ἐφαρμόζεται στὴν εἰκοσαετία πού ἀκολούθησε τὴν περίοδο 1848-75. Ἔχουν ἄδικο, ἀλλὰ οἱ ἀμφιβολίες τους εἶναι ἀρκετὲς γιὰ νὰ μᾶς προειδοποιήσουν νὰ μὴ δραματοποιοῦμε ὑπερβολικὰ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξι. Ἡ δομὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν κατέρρευσε, οὔτε οἰκονομικὰ οὔτε πολιτικὰ. Πέρασε σὲ μιὰ νέα φάσι, ἀλλά, ἀκόμα

καί με τή μορφή ἑνὸς ἑλαφρὰ τροποποιημένου οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, εἶχε ἀκόμα πολλὰ περιθώρια. Ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετικὴ στὶς ἐξαρτημένες, τὶς ὑπανάπτυκτες, τὶς καθυστερημένες καὶ φτωχὲς χώρες ἢ ἐκεῖνες πού, ὅπως ἡ Ρωσία, ἀνῆκαν τόσο στὸν κόσμον τῶν νικητῶν ὅσο καὶ στὸν κόσμον τῶν θυμάτων. Ἐκεῖ, ἡ «Μεγάλη Ὑφηση» ἐγκαινίασε μιὰ ἐποχὴ ἐπικείμενης ἐπανάστασης. Ἀλλὰ γιὰ μιὰ δυὸ γενιὲς μετὰ τὸ 1875 ὁ κόσμος τῆς θριαμβεύτριας ἀστικῆς τάξης φαινόταν ἀκόμα ἀρκετὰ σταθερός. Ἴσως εἶχε κάπως λιγότερη αὐτοπεποίθηση ἀπὸ ὅσο πρὶν, καὶ γι' αὐτὸ οἱ διακηρύξεις τῆς αὐτοπεποίθησής του γίνονταν σὲ κάπως ὀξύτερους τόνους. Ἴσως ἀνησυχοῦσε κάπως περισσότερο γιὰ τὸ μέλλον του. Ἴσως τὸν ἔφερε σὲ μεγαλύτερη ἀμηχανία ἢ κατάρρευση τῶν παλιῶν ιδεολογικῶν βεβαιότητων του, τὴν ὁποία οἱ στοχαστές, οἱ καλλιτέχνες καὶ οἱ ἐπιστήμονες ὑπογράμμιζαν (ἰδιαίτερα μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1880) μετὰ τὰ τολμήματά τους σὲ νέες περιοχὲς τοῦ πνεύματος, ἐνοχλητικὲς γιὰ τὴν παλιὰ κατάσταση τῶν πραγμάτων. Ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἡ «πρόοδος» συνεχιζόταν, μετὰ τὴ μορφή ἀστικῶν, καπιταλιστικῶν καὶ μετὰ τὴ γενικότερη ἔννοια φιλελεύθερων κοινωνιῶν. Ἡ «Μεγάλη Ὑφηση» δὲν ἦταν παρὰ μιὰ παρένθεση. Τάχα δὲν ὑπῆρχε οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, τεχνολογικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ πρόοδος, βελτίωση καὶ εἰρήνη; Ὁ 20ὸς αἰώνας δὲν θὰ ἦταν ἄραγε μιὰ λαμπρότερη, πιὸ πετυχημένη ἐκδοχὴ τοῦ 19ου;

Σήμερα ξέρουμε ὅτι ἡ ἀπάντηση θὰ ἦταν ἀρνητικὴ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ — ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- 1 Βλ. J. Dubois, *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872*, Παρίσι 1963.
- 2 D. A. Wells, *Recent Economic Changes*, Νέα Υόρκη 1889, σ. 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Η ΑΝΟΙΞΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ

- 1 P. Goldammer (έκδ.), *1848, Augenzeugen der Revolution*, Ανατολικό Βερολίνο 1973, σ. 58.
- 2 Goldammer, *δ.π.*, σ. 666.
- 3 K. Reppen, *Märzbewegung und Maiwahlen des Revolutionsjahres 1848 im Rheinland*, Βόννη 1955, σ. 118.
- 4 *Rinascità, II 1848, Raccolta di Saggi e Testimonianze*, Ρώμη 1948.
- 5 R. Hoppe και J. Kuczynski, «Eine... Analyse der Märzgefallenen 1848 in Berlin», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1964), IV, σσ. 200-276· D. Cantimori στο F. Fejtö (έκδ.), *1848 — Opening of an Era*, 1948.
- 6 Roger Ikor, *Insurrection ouvrière de juin 1848*, Παρίσι 1936.
- 7 K. Marx και F. Engels, Λόγος στην Κομμουνιστική Λίγκα (Μάρτιος 1850) (*Werke* VII, σ. 247).
- 8 Paul Gerbod, *La Condition universitaire en France au 19e siècle*, Παρίσι 1965.
- 9 Karl Marx, *Class Struggles in France 1848-1850* (*Werke*, VII, σσ. 30-31).
- 10 Franz Grillparzer, *Werke*, Μόναχο 1960, I, σ. 137.
- 11 Marx, *Class Struggles in France* (*Werke*, VII, σ. 44).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: Η ΜΕΓΑΛΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΕΚΡΗΣΗ

- 1 Παρατίθεται στο *Ideas and Beliefs of the Victorians*, Λονδίνο 1949, σ. 51.
- 2 Όφειλω την παραπομπή αυτή στον καθηγητή Sanford Elwitt.
- 3 "Philoponos", *The Great Exhibition of 1851; or the Wealth of the World in its Workshops*, Λονδίνο 1850, σ. 120.
- 4 T. Ellison, *The Cotton Trade of Great Britain*, Λονδίνο 1886, σ. 63 και 66.
- 5 Horst Thieme, «Statistische Materialien zur Konzessionierung der Aktienge-

- sellschaften in Preussen bis 1867», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1960), II, σ. 285.
- 6 J. Bouvier, F. Furet και M. Gilet, *Le Mouvement du profit en France au 19e siècle*, Χάγη 1955, σ. 444.
- 7 'Ο Ένγκελς στον Μάρξ (5 Νοεμβρίου 1857) (*Werke*, XXIX, σ. 211).
- 8 'Ο Μάρξ στον Danielson (10 'Απριλίου 1879) (*Werke*, XXXIV, σσ. 370-375).
- 9 Τò ύπολόγισα βάσει του Ellison, δ.π., Πίνακας II, χρησιμοποιώντας τόν πολλαπλασιαστή τῆς σ. 111.
- 10 F. S. Turner, *British Opium Policy and its Results to India and China*, Λονδίνο 1876, σ. 305.
- 11 B. R. Mitchell και P. Deane, *Abstract of Historical Statistics*, Cambridge 1962, σσ. 146-7.
- 12 C. M. Cipolla, *Literacy and Development in the West*, Harmondsworth 1969, Πίνακας I, Παράρτημα II, III.
- 13 F. Zunkel, «Industriebürgertum in Westdeutschland» στο H. U. Wehler (έκδ.), *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, Κολωνία-Βερολίνο 1966, σ. 323.
- 14 L. Simonin, *Mines and Miners or Underground Life*, Λονδίνο 1868, σ. 290.
- 15 Daniel Spitzer, *Gesammelte Schriften*, Μόναχο και Λυψία 1912, II, σ. 60.
- 16 J. Kuczynski, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, 'Ανατολικό Βερολίνο 1961, XII, σ. 29.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ': Η ΕΝΟΠΙΟΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

- 1 K. Marx - F. Engels, *Manifesto of the Communist Party*, Λονδίνο 1848.
- 2 U. S. Grant, 'Εναρκτήριο μήνυμα στο Κογκρέσο (1873).
- 3 I. Goncharov, *Oblomov*, 1859.
- 4 J. Laffey, «Racines de l'impérialisme français en Extrême-Orient», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* XVI ('Απρίλιος-'Ιούνιος 1969), σ. 285.
- 5 Πολλά από τὰ στοιχεία αὐτὰ προέρχονται από τò W. S. Lindsay, *History of Merchant Shipping*, 4 τόμοι, Λονδίνο 1876.
- 6 M. Mulhall, *A Dictionary of Statistics*, Λονδίνο 1892, σ. 495.
- 7 F. X. von Neumann-Spallart, *Übersichten der Weltwirtschaft*, Στουτγάρδη 1880, σ. 336 «Eisenbahnstatistik», *Handwörterbuch der Staatswissenschaftler*, 'Ιένα 1900.
- 8 L. de Rosa, *Iniziativa e capitale straniero nell'industria metalmeccanica del Mezzogiorno, 1840-1904*, Νεάπολη 1968, σ. 67.
- 9 Sir James Anderson, *Statistics of Telegraphy*, Λονδίνο 1872.
- 10 'Ο Ένγκελς στον Μάρξ (24 Αύγουστου 1852) (*Werke*, XXVIII, σ. 118).
- 11 *Bankers Magazine*, V, Βοστώνη 1850-1, σ. 11.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 12 *Bankers Magazine*, IX, Λονδίνο 1849, σ. 545.
- 13 *Bankers Magazine*, V, Βοστώνη 1850-1, σ. 11.
- 14 Neumann-Spallart, *δ.π.*, σ. 7.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ': ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ

- 1 Prince Napoléon Louis Bonaparte, *Fragments historiques, 1688 et 1830*, Παρίσι 1841, σ. 125.
- 2 'Ιούλιος Βέρν, *Άπό τή γῆ στη σελήνη*, 1865.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε': Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΘΝΩΝ

- 1 Ernest Renan, «What is a Nation», στο A. Zimmern (έκδ.), *Modern Political Doctrines*, 'Οξφόρδη 1939, σ. 191-2.
- 2 Johann Nestroy, *Hauptling Abendwind*, 1862.
- 3 'Ο Σάτοφ στους Δαιμονισμένους.
- 4 Gustave Flaubert, *Le dictionnaire des idées reçues* (περί τὸ 1852).
- 5 Walter Bagehot, *Physics and Politics*, Λονδίνο 1873, σ. 20-21.
- 6 Τὸ παραθέτει ὁ D. Mack Smith, *Il risorgimento italiano*, Bari 1968, σ. 422.
- 7 Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari 1963.
- 8 J. Kořalka, "Social problems in the Czech and Slovak national movements" στό: «Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales», *Mouvements Nationaux d'Indépendance et Classes Populaires*, Παρίσι 1971, I, σ. 62.
- 9 J. Conrad, «Die Frequenzverhältnisse der Universitäten der hauptsächlichsten Kulturländer», *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (1891), 3η σειρά I, σ. 376 κ.έ.
- 10 Εἶμαι ὑπόχρεος στὸν Dr R. Anderson γιὰ τὰ στοιχεῖα αὐτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ': ΟΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

- 1 H. A. Targé, *Les Déficit*, Παρίσι 1868, σ. 25.
- 2 Sir T. Erskine May, *Democracy in Europe*, Λονδίνο 1877, I, σ. lxxi.
- 3 Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (*Werke*, VIII, σ. 198-199).
- 4 G. Procacci, *Le elezioni del 1874 e l'opposizione meridionale*, Μιλάνο 1956, σ. 60· W. Gagel, *Die Wahlrechtsfrage in der Geschichte der deutschen, Liberalen Parteien 1848-1918*, Düsseldorf 1958, σ. 28.
- 5 J. Ward, *Workmen and Wages at Home and Abroad*, Λονδίνο 1868, σ. 284.
- 6 J. Deutsch, *Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung*, Βιέννη 1908, σ. 73-74· Herbert Steiner, «Die internationale Arbeiterassoziation und die österr. Arbeiterbewegung», *Weg und Ziel*, Βιέννη, Sondernummer, Jänner 1965, σσ. 89-90.

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄: ΟΙ ΝΙΚΗΜΕΝΟΙ

- 1 Erskine May, *δ.π.*, I, σ. 29.
- 2 J. W. Kaye, *A History of the Sepoy War in India*, 1870, II, σσ. 402-403.
- 3 Bipan Chandra, *Rise and Growth of Economic Nationalism in India*, Δελχί 1966, σ. 2.
- 4 Chandra, *δ.π.*
- 5 E. R. J. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, Όξφόρδη 1969, σ. 156.
- 6 Nikki Keddie, *An Islamic Response to Imperialism*, Los Angeles 1968, σ. 18.
- 7 Hu Sheng, *Imperialism and Chinese Politics*, Πεκίνο 1955, σ. 92.
- 8 Jean A. Meyer στο *Annales E.S.C.* 25, 3 (1970), σσ. 796-797.
- 9 Karl Marx, «British Rule in India», *New York Daily Tribune* (25 Ίουνίου 1853) (*Werke*, IX, σ. 129).
- 10 B. M. Bhatia, *Famines in India*, Λονδίνο 1967, σσ. 68-97.
- 11 Ta Chen, *Chinese Migration with Special Reference to Labour Conditions*, US Bureau of Labor Statistics, Washington 1923.
- 12 N. Sanchez Albornoz, «Le Cycle vital annuel en Espagne 1863-1900», *Annales E.S.C.* 24, 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1969): M. Emerit, «Le Maroc et l'Europe jusqu'en 1885», *Annales E.S.C.* 20, 3 (Μάιος-Ίούνιος 1965).
- 13 P. Leroy-Beaulieu, *L'Algérie et la Tunisie*, Παρίσι 21897, σ. 53.
- 14 *Almanach de Gotha*, 1876.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄: ΟΙ ΝΙΚΗΤΕΣ

- 1 Jacob Burckhardt, *Reflections on History*, Λονδίνο 1943, σ. 170.
- 2 Erskine May, *δ.π.*, I, σ. 25.
- 3 Τò παραθέτει ό Henry Nash Smith, *Virgin Land*, Νέα Ύόρκη 1957, σ. 191. Μεγάλη είναι ή όφειλή μου στην πολύτιμη αυτή μελέτη του άγροτικού-ούτοπικού ρεύματος στις Ήνωμένες Πολιτείες, καθώς και στον Eric Foner, *Free Soil, Free Labor, Free Men*, Όξφόρδη 1970.
- 4 Herbert G. Gutman, «Social Status and Social Mobility in Nineteenth Century America: The Industrial City. Paterson, New Jersey» (πολυγραφημένο), 1964.
- 5 Martin J. Primack, «Farm construction as a use of farm labor in the United States 1850-1910», *Journal of Economic History* XXV (1965), σ. 114 κ.έ.
- 6 Rodman Wilson Paul, *Mining Frontiers of the Far West*, Νέα Ύόρκη 1963, σσ. 57-81.
- 7 Joseph G. McCoy, *Historic Sketches of the Cattle Trade of the West and South-west*, Kansas City 1874· Glendale, Καλιφόρνια 1940. Ό συγγραφέας ίδρυσε τò "Αμπιλην ως κτηνοτροφικό κέντρο και έγινε δήμαρχός του τò 1871.
- 8 Charles Howard Shinn στο *Mining Camps, A Study in American Frontier*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- Government*, έκδ. R. W. Paul, Νέα Ύόρκη, Έβανστον και Λονδίνο 1965, Κεφάλαιο XXIV, σ. 45-46.
- 9 Hugh Davis Graham και Ted Gurr (έκδ.), *The History of Violence in America*, Νέα Ύόρκη 1969, Κεφάλαιο 5, ιδίως σ. 175.
- 10 W. Miller (έκδ.), *Men in Business*, Cambridge Mass. 1952, σ. 202.
- 11 Όφείλω στόν Dr William Rubinstein του Johns Hopkins University τίς πληροφορίες πάνω στίς όποιες βασιζώ τήν ύπόθεση αύτή.
- 12 Herbert G. Gutman, «Work, Culture and Society in Industrializing America 1815-1919», *American Historical Review*, 78, 3 (1973), σ. 569.
- 13 John Whitney Hall, *Das Japanische Kaiserreich*, Φραγκφούρτη 1968, σ. 282.
- 14 Nakagawa, Keiichiro και Henry Rosovsky, «The Case of the Dying Kimono», *Business History Review*, XXXVII (1963), σσ. 59-80.
- 15 V. G. Kiernan, *The Lords of Human Kind*, Λονδίνο 1972, σ. 188.
- 16 Horace Capron, «Agriculture in Japan» στò *Report of the Commissioner for Agriculture, 1873*, Washington 1874, σσ. 364-374.
- 17 Kiernan, *ό.π.*, σ. 193.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ': Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΤΑΒΑΛΛΕΤΑΙ

- 1 Erskine May, *ό.π.*, I, σσ. lxx-lxxvi.
- 2 *Journaux des Frères Goncourt*, Παρίσι 1956, II, σ. 753.
- 3 *Werke*, XXXIV, σσ. 510-511.
- 4 *Werke*, XXXII, σ. 669.
- 5 *Werke*, XIX, σ. 296.
- 6 *Werke*, XXXIV, σ. 512.
- 7 H. Pushkin, «The professions and the intelligentsia in nineteenth-century Russia», *University of Birmingham Historical Journal*, XII, I (1969), σ. 72 κ.έ.
- 8 Hugh Seton Watson, *Imperial Russia 1861-1917*, Όξφόρδη 1967, σσ. 422-423.
- 9 Ό A. Ardao, στò «Positivism in Latin America», *Journal of History of Ideas* XXIV, 4 (1963), σ. 519, σημειώνει ότι τò Σύνταγμα του Αύγουστου Κόντ έπιβλήθηκε στήν πολιτεία Ρίο Γκράντε ντò Σούλ (Βραζιλία).
- 10 G. Haupt, «La Commune comme symbole et comme exemple», *Mouvement Social*, 79 (Άπρίλιος-Ίούνιος 1972), σσ. 205-226.
- 11 Samuel Bernstein, *Essays in Political and Intellectual History*, Νέα Ύόρκη 1955, Κεφάλαιο XX, «The First International and a New Holy Alliance», ιδίως σσ. 194-195 και 197.
- 12 J. Rougerie, *Paris libre 1871*, Παρίσι 1971, σσ. 256-263.

- 1 Τò παραθέτει ό Jean Meyer, *Problemas campesinos y revueltas agrarias* (1821-1910), Μεξικό 1973, σ. 93.
- 2 Τò παραθέτει ό R. Giusti, «L'agricoltura e i contadini nel Mantovano (1848-1866)», *Movimento Operaio* VII, 3-4 (1955), σ. 386.
- 3 Neumann-Spallart, *δ.π.*, σ. 65.
- 4 Mitchell and Deane, *δ.π.*, σσ. 356-357.
- 5 M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Πράγα 1968, σ. 168.
- 6 «Bauerngut», *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (2η έκδ.), II, σ. 441 και 444.
- 7 «Agriculture», στο Mulhall, *δ.π.*, σ. 7.
- 8 I. Wellman, «Histoire rurale de la Hongrie», *Annales E.S.C.*, 23, 6 (1968), σ. 1203· Mulhall, *δ.π.*
- 9 E. Sereni, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Bari 1962, σσ. 351-352. Δεν θά έπρεπε νά παραβλέψουμε ούτε τή βιομηχανική άποψίλωση. «Οί μεγάλες ποσότητες καυσίμων πού άπαιτούσαν [οί κλίβανοί τής λίμνης Σουπήριου των 'Ηνωμένων Πολιτειών] έχουν ήδη άφήσει τά σημάδια τους στη γύρω δασική έκταση», έγραφε ό H. Bauermann τò 1868 (*A Treatise on the Metallurgy of Iron*, Λονδίνο 1872, σ. 227)· ή ημερήσια τροφοδότηση ενός μόνο κλιβάνου άπαιτούσε τήν εκχέρσωση ενός άκρ δάσους.
- 10 'Η Elisabeth Whitcombe, *Agrarian Conditions in Northern India, I, 1860-1900*, Berkeley, Los Angeles και Λονδίνο 1972, σσ. 75-85, βλέπει με κριτικό μάτι τίς συνέπειες τής άρδευσης εύρειας κλίμακας στις 'Ηνωμένες Έπαρχίες.
- 11 Irwin Feller, «Inventive Activity in agriculture, 1837-1900», *Journal of Economic History*, XXII (1962), σ. 576.
- 12 Charles McQueen, *Peruvian Public Finance*, Washington 1926, σσ. 5-6. Τò γουάνο άποτελούσε τò 75% τού συνόλου των εισοδημάτων τής περουβιανής κυβέρνησης στα 1861-1866 και τò 80% στα 1869-1875. (Heraclio Bonilla, *Guano y burguería en el Perú*, Λίμα 1974, σσ. 138-139, παραθέτοντας τόν Shane Hunt.)
- 13 «Bauerngut», *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (2η έκδ.), II, σ. 439.
- 14 Βλ. τò διήγημα τού G. Verga «Liberty», πού βασίζεται στην έξέγερση τού Bronte ή όποία αναλύεται μεταξύ άλλων στο D. Mack Smith, «The peasants' revolt in Sicily in 1860», στο *Studi in onore di Gino Luzzatto*, Μιλάνο 1950, σσ. 201-240.
- 15 E. D. Genovese, *In Red and Black, Marxian Explorations in Southern and Afro-American History*, Harmondsworth 1971, σσ. 131-134.
- 16 Για τήν πιò τεκμηριωμένη έκδοχή αύτής τής άποψης, βλ. R. W. Fogel και S. Engermann, *Time on the Cross*, Βοστώνη και Λονδίνο 1974.

- 17 Th. Brassey, *Works and Wages Practically Illustrated*, Λονδίνο 1872.
- 18 H. Klein, «The Coloured Freedmen in Brazilian Slave Society», *Journal of Social History* 3, 1 (1969), σ. 36· Julio e Riverend, *Historia economica de Cuba*, 'Αβάνα 1956, σ. 160.
- 19 P. Lyashchenko, *A History of the Russian National Economy*, Νέα 'Υόρκη 1949, σ. 365.
- 20 Lyashchenko, *δ.π.*, σ. 440 και 450.
- 21 D. Wells, *Recent Economic Changes*, Νέα 'Υόρκη 1889, σ. 100.
- 22 Jaroslav Purš, «Die Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft der böhmischen Länder 1849-1879», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1963), III, σ. 38.
- 23 I. Orosz, «Arbeitskräfte in der ungarischen Landwirtschaft», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1972), II, σ. 199.
- 24 J. Varga, *Typen und Probleme der bäuerlichen Grundbesitzes 1767-1849*, Βουδαπέστη 1965, πού αναφέρεται στο *Annales E.S.C.* 23, 5 (1968), σ. 1165.
- 25 A. Girault και L. Milliot, *Principes de colonisation et de législation coloniale. L'Algérie*, Παρίσι 1938, σ. 383 και 386.
- 26 Raymond Carr, *Spain 1808-1939*, 'Οξφόρδη 1966, σ. 273.
- 27 José Termes Ardevol, *El Movimiento obrero en España. La Primera Internacional (1864-1881)*, Βαρκελώνη 1965, χ.σελ. Παράρτημα: Sociedades Obreras creadas en 1870-1874.
- 28 A. Dubuc, «Les sobriquets dans le Pays de Bray en 1875», *Annales de Normandie* (Αύγουστος 1952), σσ. 281-282.
- 29 Purš, *δ.π.*, σ. 40.
- 30 Franco Venturi, *Les Intellectuels, le peuple et la révolution. Histoire du populisme russe au XIXe siècle*, Παρίσι 1972, II, σσ. 946-948. Αυτό το θαυμάσιο βιβλίο, του οποίου μιὰ παλαιότερη έκδοση μεταφράστηκε στα αγγλικά (*Roots of Revolution*, Λονδίνο 1960), είναι ή πιό δόκιμη μελέτη πάνω στο θέμα αυτό.
- 31 M. Fleury και P. Valmary, «Les Progrès d'instruction élémentaire de Louis XIV à Napoléon III», *Population XII* (1957), σ. 69 κ.έ.· E. de Laveleye, *L'instruction du Peuple*, Παρίσι 1872, σσ. 188, 196, 227-228 και 481.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ': ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΕ ΚΙΝΗΣΗ

- 1 Scholem Alejchem, *Auf dem nahen Osten*, Βερολίνο 1922.
- 2 F. Mulhauser, *Correspondence of Arthur Hugh Clough*, 'Οξφόρδη 1957, II, σ. 396.
- 3 I. Ferenczi, έκδ. F. Willcox, *International Migrations*, τόμος I *Statistics*, National Bureau of Economic Research, Νέα 'Υόρκη 1929.

- 4 Ta Chen, *Chinese Migration with Special Reference to Labor Conditions*, United States Bureau of Labor Statistics, Washington 1923, σ. 82.
- 5 S. W. Mintz, «Cuba: Terre et Esclaves», *Études Rurales*, 48 (1972), σ. 143.
- 6 *Bankers Magazine*, V, Βοστώνη 1850-1851, σ. 12.
- 7 R. Mayo Smith, *Emigration and Immigration, A Study in Social Science*, Λονδίνο 1890, σ. 94.
- 8 M.-A. Carron, «Prélude à l'exode rural en France: les migrations anciennes des travailleurs creusois», *Revue d'histoire économique et sociale*, 43 (1965), σ. 320.
- 9 A. F. Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century*, Νέα Ύορκη 1899, σ. 374.
- 10 Herbert Gutman, «Work, Culture and Society in industrializing America, 1815-1919», *American History Review*, 78 (3 Ιουνίου 1973), σ. 533.
- 11 Barry E. Supple, «A Business Elite: German-Jewish Financiers in Nineteenth Century New York», *Business History Review*, XXXI (1957), σσ. 143-178.
- 12 Mayo Smith, *δ.π.*, σ. 47· C. M. Turnbull, «The European Mercantile Community in Singapore, 1819-1867», *Journal of South East Asian History*, X, I (1969), σ. 33.
- 13 Ferenczi, *έκδ.* Willcox, *δ.π.*, τόμος II, σ. 270 σημείωση.
- 14 K. E. Levi, «Geographical Origin of German Immigration to Wisconsin», *Collections of the State Historical Society of Wisconsin*, XIV (1898), σ. 354.
- 15 Carl F. Wittke, *We who built America*, Νέα Ύορκη 1939, σ. 193.
- 16 Egon Erwin Kisch, *Karl Marx in Karlsbad*, Ανατολικό Βερολίνο 1968.
- 17 C. T. Bidwell, *The Cost of Living Abroad*, Λονδίνο 1876, Παράρτημα. 'Η Έλβετία ήταν ο βασικός προορισμός αυτής τῆς περιόδου.
- 18 Bidwell, *δ.π.*, σ. 16.
- 19 Georg von Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre*, II, *Bevoelkerungsstatistik*, 2. Lieferung, Τυβίγγη 1922, σ. 176.
- 20 E. G. Ravenstein, «The Laws of Migration», *Journal of the Royal Statistical Society*, 52 (1889), σ. 285.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ'. Η ΠΟΛΗ, Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

- 1 J. Purš, «The working class movement in the Czech Lands», *Historica*, X (1965), σ. 70.
- 2 M. May, *Die Arbeitsfrage* (1848)· αναφέρεται από τὸν R. Engelsing, «Zur politischen Bildung der deutschen Unterschichte 1789-1863», *Hist. Ztschr.* 206, 2 (Ἀπρίλιος 1968), σ. 356.
- 3 *Letters and Private Papers of W. M. Thackeray*, *έκδ.* Gordon N. Ray, II, 356, Λονδίνο 1945.

- 4 J. Purš, «The industrial revolution in the Czech Lands», *Historica*, II (1960), σ. 210 και 220.
- 5 Τὸ παραθέτουν οἱ H. J. Dyos και M. Wolff (ἐκδ.), *The Victorian City*, Λονδίνο και Βοστόνη 1973, I, σ. 110.
- 6 Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 5.
- 7 A. F. Weber (1898). Τὸ παραθέτουν οἱ Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 7.
- 8 H. Croon, «Die Versorgung der Staedte des Ruhrgebietes im 19. u. 20. Jahrhundert» (πολυγραφημένο) (International Congress of Economic History 1965), σ. 2.
- 9 Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 341.
- 10 K. Henneaux-Depooter, *Misères et Luttes Sociales dans le Hainaut 1860-96*, Βρυξέλλες 1959, σ. 117· Dyos και Wolff, *δ.π.*, σ. 134.
- 11 G. Fr. Kolb, *Handbuch der vergleichenden Statistik*, Λιψία 1879.
- 12 Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 424.
- 13 Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 326.
- 14 Dyos και Wolff, *δ.π.*, I, σ. 379.
- 15 J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, Cambridge 1932, II, σσ. 116-117.
- 16 Erich Maschke, *Es entsteht ein Konzern*, Τυβίγγη 1969.
- 17 R. Ehrenberg, *Krupp-Studien* (Thünen-Archiv II, 'Ιένα, 1906-9), σ. 203· C. Fohlen, *The Fontana Economic History of Europe, 4: The Emergence of Industrial Societies*, Λονδίνο 1973, I, σ. 60· J. P. Rioux, *La Révolution industrielle*, Παρίσι 1971, σ. 163.
- 18 G. Neppi Modona, *Sciopero, potere politico e magistratura 1870-1922*, Bari 1969, σ. 51.
- 19 P. J. Proudhon, *Manuel du Spéculateur à la Bourse*, Παρίσι 1857, σ. 429 κ.έ.
- 20 B. Gille, *The Fontana Economic History of Europe, 3: The Industrial Revolution*, Λονδίνο 1973, σ. 278.
- 21 J. Kocka, «Industrielles Management: Konzeptionen und Modelle vor 1914», *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 56/3 (Οκτώβριος 1969), σ. 336, όπου αναφέρεται απόσπασμα από τὸ Emminghaus, *Allgemeine Gewerbslehre*.
- 22 P. Pierrard, «Poésie et chanson... à Lille sous le Second Empire», *Revue du Nord*, 46 (1964), σ. 400.
- 23 G. D. H. Cole και Raymond Postgate, *The Common People*, Λονδίνο 1946, σ. 368.
- 24 H. Mottek, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*, 'Ανατολικὸ Βερολίνο 1973, II, σ. 235.
- 25 E. Waugh, *Home Life of the Lancashire Factory Folk during the Cotton Famine*, Λονδίνο 1867, σ. 13.
- 26 M. Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*, Cambridge 1973, σ. 31.

- 27 O. Handlin (έκδ.) *Immigration as a Factor in American History*, Englewood Cliffs 1959, σσ. 66-67.
- 28 J. Hagan και C. Fisher, «Piece-work and some of its consequences in the printing and coal mining industries in Australia, 1850-1930», *Labour History*, 25 (Νοέμβριος 1973), σ. 26.
- 29 A. Plessis, *De la fête impériale au mur des Fédérés*, Παρίσι 1973, σ. 157.
- 30 E. Schwiedland, *Kleingewerbe und Hausindustrie in Österreich*, Λυψία 1894, II, σσ. 264-265 και 284-285.
- 31 J. Saville και J. Bellamy (έκδ.), *Dictionary of Labour Biography*, I, σ. 17.
- 32 Engelsing, *δ.π.*, σ. 364.
- 33'Ο Rudolf Braun, *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet im 19. u. 20. Jahrhundert*, Erlenbach-Zurίχη και Στουτγάρδη 1965, σ. 139, χρησιμοποιεί τόν όρο αυτόν ειδικά για τήν περιόδο μας. "Ό,τι και να πεί κανείς είναι λίγο για τὰ ανεκτίμητα βιβλία του (βλ. επίσης *Industrialisierung und Volksleben*, 1960).
- 34 *Industrial Remuneration Conference*, Λονδίνο 1885, σ. 27.
- 35 *Industrial Remuneration Conference*, σσ. 89-90.
- 36 Beatrice Webb, *My Apprenticeship*, Harmondsworth 1938, σ. 189 και 195.
- 37 *Industrial Remuneration Conference*, σ. 27 και 30.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ': Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΟΥ

- 1 Τò αναφέρει ό L. Trénard στο «Un Industriel roubaisien du XIXe siècle», *Revue du Nord*, 50 (1968), σ. 38.
- 2 Martin Tupper, *Proverbial Philosophy*, 1876.
- 3 Βλ. Emanie Sachs, *The Terrible Siren*, Νέα Ύόρκη 1928, ιδίως σσ. 174-175.
- 4 G. von Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre III Sozialstatistik*, Erste Lieferung, Τυβίγγη 1909, σσ. 43-45. Για τήν άναξιοπιστία τών στατιστικων σχετικά με τήν πορνεία, στο *ιδιο* (5. Lieferung), σ. 988. Για τήν μεγάλη σχέση μεταξύ πορνείας και άφροδισίων νοσημάτων, Gunilla Johansson, «Prostitution in Stockholm in the latter part of the 19th century» (πολυγραφημένο) (1974). Για έκτιμήσεις σχετικά με τήν επικράτηση τής σύφιλης και τή θνησιμότητα από σύφιλη στη Γαλλία, βλ. T. Zeldin, *France 1848-1945*, ΎΟξφόρδη 1974, I, σσ. 304-306.
- 5 Αυτή ή έλευθερία να επισκέπτεται κανείς νεαρές Άμερικανίδες έπισημαίνεται στο σχετικό μέρος του κεφαλαίου για τούς ξένους στο Παρίσι στον ύπεροχο *ΎΟδηγό του Παρισιοϋ του 1867* (2 τόμοι).
- 6 Για τήν Κούβα, Verena Martinez Alier, «Elopement and seduction in 19th century Cuba», *Past and Present*, 55 (Μάιος 1972): για τόν άμερικανικό Νότο E. Genovese, *Roll Jordan Roll*, Νέα Ύόρκη 1974, σσ. 413-430, και R. W. Fogel και Stanley Engermann, *δ.π.*

- 7 Ἀπὸ τὸ βιβλίον *Man and Superman* («Maxims for Revolutionists»): «Ἐνας μετρίως ἔντιμος ἄντρας, μὲ μιὰ μετρίως πιστὴ σύζυγο, μέτριοι πότες καὶ οἱ δύο, σὲ ἓνα μετρίως ὑγιεινὸ σπιτικό: αὐτὴ εἶναι ἡ ἀληθινὴ μονάδα τῆς μεσαίας τάξης».
- 8 Zunkel, *δ.π.*, σ. 320.
- 9 Zunkel, *δ.π.*, σ. 526, Νο 59.
- 10 Tupper, *δ.π.*: «Of Home», σ. 361.
- 11 Tupper, *δ.π.*, σ. 362.
- 12 John Ruskin, «Fors Clarigera» στὸ E. T. Cook καὶ A. Wedderburn (ἐκδ.), *Collected Works*, Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1903-12, τόμος 27, ἐπιστολὴ 34.
- 13 Tupper, *δ.π.*: «Of Marriage», σ. 118.
- 14 H. Bolitho (ἐκδ.), *Further Letters of Queen Victoria*, Λονδίνο 1938, σ. 49.
- 15 «Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι, ἂν μιὰ γυναίκα ἀναγκαστεῖ νὰ ἐργαστεῖ, ἀμέσως (παρότι μπορεῖ νὰ εἶναι χριστιανὴ καὶ μὲ καλὴ ἀνατροφὴ) χάνει τὴν περριεργὴ αὐτὴ θέση ποὺ συμβατικῶς περιγράφεται ἀπὸ τὴ λέξη κυρία» (Ἐπιστολὴ στὸ *Englishwoman's Journal*, VIII (1866), σ. 59).
- 16 Trénard, *δ.π.*, σ. 38 καὶ 42.
- 17 Tupper, *δ.π.*: «Of Joy», σ. 133.
- 18 J. Lambert-Dansette, «Le Patronat du Nord. Sa période triomphante», στὸ *Bulletin de la Société d'histoire moderne et contemporaine*, 14, Σειρὰ 18η (1971), σ. 12.
- 19 Charlotte Erickson, *British Industrialists: Steel and Hosiery, 1850-1950*, Cambridge 1959.
- 20 H. Kellenbenz, «Unternehmertum in Südwestdeutschland», *Tradition*, 10, 4 (Αὐγούστος 1965), σ. 183 κ.έ.
- 21 *Nouvelle biographie générale* (1861): λῆμμα Koechlin, σ. 954.
- 22 C. Pucheu, «Les grands Notables de l'agglomération bordelaise du milieu du XIXe siècle à nos jours», *Revue d'histoire économique et sociale*, 45 (1967), σ. 493.
- 23 P. Guillaume, «La Fortune bordelaise au milieu du XIXe siècle», *Revue d'histoire économique et sociale*, 43 (1965), σ. 331, 332 καὶ 351.
- 24 E. Gruner, «Quelques réflexions sur l'élite politique dans la Confédération Helvétique depuis 1848», *Revue d'histoire économique et sociale*, 44 (1966), σ. 145 κ.έ.
- 25 B. Verhaegen, «Le groupe libéral à la Chambre Belge (1847-1852)», *Revue belge de philologie et d'histoire*, 47 (1969), 3-4, σ. 1176 κ.έ.
- 26 Lambert-Dansette, *δ.π.*, σ. 9.
- 27 Lambert-Dansette, *δ.π.*, σ. 8· V. E. Chancellor (ἐκδ.), *Master and Artisan in Victorian England*, Λονδίνο 1969, σ. 7.
- 28 Serge Hutin, *Les Francs-Maçons*, Παρίσι 1960, σ. 103 κ.έ. καὶ 114 κ.έ.· P. Chevalier, *Histoire de la Francmaçonnerie française*, II, Παρίσι 1974. Γιὰ

τὸν ἰβηρικὸ κόσμον, ἡ κρίση: «Ὁ Ἐλευθεροτεκτονισμὸς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν ἦταν παρὰ ἡ παγκόσμια συνωμοσία τῆς ἐπαναστατικῆς μεσαιᾶς τάξης ἐναντίον τῆς φεουδαρχικῆς, μοναρχικῆς καὶ θείας τυραννίας. Ἦταν ἡ Διεθνὴς τῆς τάξης αὐτῆς», παρατίθεται στό: Iris M. Zavala, *Masones, Comunes y Carbonarios*, Μαδρίτη 1971, σ. 192.

- 29 T. Mundt, *Die neuen Bestrebungen zu einer Wirtschaftlichen Reform der unteren Volksklassen*, 1855. Τὸ παραθέτει ὁ Zunkel, *δ.π.*, σ. 327.
- 30 Rolande Trempé, «Contribution à l'étude de la psychologie patronale: le comportement des administrateurs de la Société des Mines de Carmaux (1856-1914)», *Mouvement Social*, 43 (1963), σ. 66.
- 31 John Ruskin, *Modern Painters*: τὰ ἀναφέρει ὁ W. E. Houghton στὸ *The Victorian Frame of Mind*, Newhaven 1957, σ. 116. Samuel Smiles, *Self Help*, 1859, Κεφάλαιο 11, σσ. 359-360.
- 32 John Ruskin, «Traffic», *The Crown of Wild Olives*, 1866, *Works* 18, σ. 453.
- 33 Trempé, *δ.π.*, σ. 73.
- 34 W. L. Burn, *The Age of Equipoise*, Λονδίνο 1964, σ. 244 σημ.
- 35 H. Ashworth στὰ 1853-1854: τὸ παραθέτει ὁ Burn, *δ.π.*, σ. 243.
- 36 H. U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*, Κολωνία-Βερολίνο 1969, σ. 431.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ': ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

- 1 Francis Darwin καὶ A. Seward (ἐκδ.), *More Letters of Charles Darwin*, Νέα Ὑόρκη 1903, II, σ. 34.
- 2 Τὸ παραθέτει ὁ Engelsing, *δ.π.*, σ. 361.
- 3 *Anthropological Review*, IV (1866), σ. 115.
- 4 P. Benaerts et. al., *Nationalité et Nationalisme*, Παρίσι 1968, σ. 623.
- 5 Karl Marx, *Capital*, I, ἐπίλογος στῆ δευτέρη ἐκδοση.
- 6 Στὸ ἔργο *Electromagnetic Theory* τοῦ Julius Stratton τοῦ MIT. Ὁ Dr S. Zienau, στὸν ὁποῖο ὀφείλω πολλὰ γιὰ τὶς παραπομπές μου τὶς σχετικὲς μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, μοῦ λέει ὅτι αὐτὸ συνέβη σὲ μιὰ εὐτυχῆ στιγμή γιὰ τὴν ἀγγλοσαξονικὴ πολεμικὴ ἔρευνα στὸν τομέα τῶν ραντάρ.
- 7 J. D. Bernal, *Science in History*, Λονδίνο 1969, II, σ. 568.
- 8 Bernal, *δ.π.*
- 9 Ὁ Μάρξ στὸν Ἐγγελς (19 Δεκεμβρίου 1860) (*Werke*, XXX, σ. 131).
- 10 H. Steinthal καὶ M. Lazarus, *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*.
- 11 F. Mehring, *Karl Marx, The Story of his Life*, Λονδίνο 1936, σ. 383.
- 12 E. B. Tylor, «The Religion of Savages», *Fortnightly Review*, VI (1866), σ. 83.
- 13 *Anthropological Review*, IV (1866), σ. 120.

- 14 Kiernan, *δ.π.*, σ. 159.
- 15 W. Philips, «Religious profession and practice in New South Wales 1850-1900», *Historical Studies* (Όκτώβριος 1972), σ. 388.
- 16 Haydn's Dictionary of Dates (έκδ. 1889): λήμμα Missions.
- 17 Eugene Stock, *A Short Handbook of Missions*, Λονδίνο 1904, σ. 97. Αυτό τὸ μεροληπτικὸ ἀλλὰ έγκυρο έγχειρίδιο έχει πάρει τις στατιστικές ἀπὸ τὸ J. S. Dennis, *Centennial Survey of Foreign Missions*, Νέα Ὑόρκη καὶ Σικάγο 1902.
- 18 *Catholic Encyclopedia*, λήμματα Missions, Africa.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ': ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ

- 1 R. Wagner, «Kunst und Klima», *Gesammelte Schriften*, Λιψία 1907, III, σ. 214.
- 2 Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν E. Dowden, *Studies in Literature 1789-1877*, Λονδίνο 1892, σ. 404.
- 3 Th. v. Frimmel, *Lexicon der Wiener Gemaldesammlungen* (A-L 1913-14), λήμμα Ahrens.
- 4 G. Reitlinger, *The Economics of Taste*, Λονδίνο 1961, Κεφάλαιο 6. Βασί-στηκα πολὺ σ' αὐτὴ τὴν πολύτιμη έργασία, ἡ ὁποία εἰσαγάγει στὴ μελέτη τῆς τέχνης έναν θετικό, οἰκονομικῆς φύσεως ρεαλισμὸ πὸυ ταιριάζει στὴν περίοδὸ μας.
- 5 Asa Briggs, *Victorian Cities*, Λονδίνο 1963, σ. 164 καὶ 183.
- 6 Reitlinger, *δ.π.*
- 7 R. D. Altick, *The English Common Reader*, Σικάγο 1963, σ. 355 καὶ 388.
- 8 Reitlinger, *δ.π.*
- 9 F. A. Mumby, *The House of Routledge*, Λονδίνο 1934.
- 10 M. V. Stokes, «Charles Dickens: A Customer of Coutts & Co.», *The Dickensian*, 68 (1972), σσ. 17-30. Ὅφείλω τὴν παραπομπή αὐτὴ στὸν Michael Slater.
- 11 Mulhall, *δ.π.*, λήμμα Libraries. Πρέπει νὰ γίνει ιδιαίτερη μνεία τοῦ βρετανικοῦ κινήματος γιὰ δημόσιες βιβλιοθῆκες. Δεκαεχνέα πόλεις ίδρυσαν βιβλιοθῆκες με έλεύθερη εἰσοδο στὴ δεκαετία τοῦ 1850, έντεκα στὴ δεκαετία τοῦ 1860, πενήντα μία στὴ δεκαετία τοῦ 1870 (W. A. Munford, *Edward Edwards*, Λονδίνο 1963).
- 12 T. Zeldin, *France 1848-1945*, Ὁξφόρδη 1974, I, σ. 310.
- 13 G. Grundmann, «Schlösser und Villen des 19. Jahrhunderts von Unternehmern in Schlesien», *Tradition* 10, 4 (Αὔγουστος 1965), σσ. 149-162.
- 14 R. Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue*, Φιλαδέλφεια 1964, Κεφάλαιο X, ιδίως σσ. 196 καὶ 202-206.
- 15 Gisèle Freund, *Photographie und bürgerliche Gesellschaft*, Μόναχο 1968, σ. 92.

- 16 Freund, *δ.π.*, σσ. 94-96.
- 17 Τò παραθέτει ἡ Linda Nochlin (ἐκδ.), *Realism and Tradition in Art*, Englewood Cliffs 1966, σ. 71 καὶ 74.
- 18 Gisèle Freund, *Photographie et Société*, Παρίσι 1974, σ. 77.
- 19 Freund, *δ.π.* (1968), σ. 111.
- 20 Freund, *δ.π.* (1968), σσ. 112-113.
- 21 Για τὸ θέμα καλλιτέχνες καὶ ἐπανάσταση κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, βλ. T. J. Clark, *The Absolute Bourgeois*, Λονδίνο 1973, καὶ *Image of the People: Gustave Courbet*, Λονδίνο 1973.
- 22 Nochlin, *δ.π.*, σ. 77.
- 23 Nochlin, *δ.π.*, σ. 77.
- 24 Nochlin, *δ.π.*, σ. 53.
- 25 Ἀκόμη καὶ σ' αὐτὸ τὸ δευτερεῖον κέντρο τῶν μποέμ, τὸ Μόναχο, ἡ Münchener Kunstverein εἶχε περίπου 4.500 μέλη στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870. P. Drey, *Die wirtschaftlichen Grundlagen der Malkunst. Versuch einer Kunstökonomie*, Στουτγάρδη καὶ Βερολίνο 1910.
- 26 «Στὴν τέχνη ἡ ἐπιδεξιότητα εἶναι σχεδὸν τὸ πᾶν. Ἡ ἔμπνευση, ναί, ἡ ἔμπνευση εἶναι πολὺ ὠραῖο πράγμα, μὰ λίγο μπανάλ· εἶναι τόσο διαδεδομένη. Ὅλοι οἱ ἄστοι ἐπηρεάζονται λίγο πολὺ ἀπὸ μιὰ αὐγὴ ἢ μιὰ δύση. Ὅλοι ἔχουν κάποια ἔμπνευση». Τὸ παραθέτει ὁ Dowden, *δ.π.*, σ. 405.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣ' ΕΠΙΛΟΓΟΣ

- 1 Johann Nestroy, *Sie sollen ihn nicht haben*, 1850.
- 2 D. S. Landes, *The Unbound Prometheus*, Cambridge 1969, σσ. 240-241.
- 3 Burckhardt, *δ.π.*, σ. 116.
- 4 Burckhardt, *δ.π.*, σ. 171.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οι ακόλουθες σημειώσεις αναφέρονται, με πολύ λίγες εξαιρέσεις, μόνο σε βιβλία, και μάλιστα σε βιβλία στην αγγλική γλώσσα. Αυτό δέν σημαίνει ότι πρόκειται για τὰ καλύτερα πού είχαμε στη διάθεσή μας, ἄν και συχνὰ εἶναι. Κάνουμε ἐδῶ μιὰ παραχώρηση μπροστά στην ἄγνοια ξένων γλωσσῶν πού διακατέχει τοὺς περισσότερους ἀναγνώστες στὸν ἀγγλόφωνο κόσμο.

Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι τόσο τεράστια, πού δέν μπορεῖ νὰ γίνει οὔτε κὰν ἀπόπειρα νὰ καλυφθοῦν ὅλες τῆς οἱ πλευρές, ἔστω και ἐπιλεκτικά· ἔτσι, ἡ ἐπιλογή πού προτείνεται εἶναι προσωπική, και μερικές φορές τυχαία. Ὁδηγοὶ βιβλιογραφίας γιὰ τὰ περισσότερα θέματα περιέχονται στὸν *Guide to Historical Literature* τῆς American Historical Association, πού ἀναθεωρεῖται ταχτικά. Ἡ βιβλιογραφία στὸ *Cambridge Economic History of Europe*, τόμος VI, εἶναι εὐρύτερη ἀπ' ὅσο ἀφήνει νὰ ἐνοηθεῖ ὁ τίτλος τῆς. Μπορεῖ κανεὶς ἐπίσης νὰ συμβουλευθεῖ τὸ J. Roach (ἐκδ.), *A Bibliography of Modern History* (1968), ἀλλὰ με προσοχή. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βιβλία πού ἀκολουθοῦν περιέχουν βιβλιογραφικές παραπομπές, εἴτε σε σημειώσεις, εἴτε χωριστά.

Ἀπὸ τὰ γενικὰ ἱστορικά ἔργα τὸ W. Langer, *Encyclopedia of World History* δίνει τίς κυριότερες χρονολογίες, ὅπως και τὸ Neville Williams, *Chronology of the Modern World* (1966). Τὸ *Annals of European Civilization 1500-1900* (1949) τοῦ Alfred Mayer πραγματεύεται τίς τέχνες και τίς ἐπιστῆμες. Τὸ *Dictionary of Statistics* (1892) τοῦ M. Mulhall παραμένει ἡ καλύτερη συλλογὴ ἀριθμῶν. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν 19ο αἰῶνα, ἡ ἐνδέκατη ἐκδοσὴ τῆς *Encyclopaedia Britannica*, πού μπορεῖ ἀκόμη νὰ τῆ βρεῖ κανεὶς σε καλὲς πανεπιστημιακὲς βιβλιοθῆκες, εἶναι σαφῶς ἀνώτερη τῶν μεταγενέστερων ἐκδόσεῶν τῆς, ὅπως και ἡ *Encyclopaedia of the Social Sciences* τοῦ 1931 εἶναι —γιὰ τὸ σκοπὸ πού τῆ χρειαζόμαστε— καλύτερη ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1968. Οἱ βιβλιογραφικὲς ἐπιτομὲς και τὰ ἔργα ἀναφορᾶς σε εἰδικὰ θέματα εἶναι τόσο πολυάριθμα πού δέν γίνεται νὰ ἀναφερθοῦν. Ἀπὸ ἱστορικοὺς ἄτλαντες συνιστῶνται οἱ J. Engel et al., *Grosser Historischer Weltatlas* (1957), Rand-McNally, *Atlas of World History* (1957) και *Penguin Historical Atlas* (1974-).

Τὰ ἔργα τῶν G. Barraclough, *An Introduction to Contemporary History* (1967) [ἑλλ. μτφρ. *Εἰσαγωγή στὴ σύγχρονη ἱστορία*, Ἀθήνα 1985] και C. Morazé, *The Triumph of the Middle Classes* (1966) —τὸ δεύτερο με θαυμάσια σχεδιασμένους χάρτες— εἶναι χρήσιμα ὡς εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τοῦ πλανῆτη. Τὸ κομψὸ και σοφὸ ἔργο τοῦ V. G. Kiernan *The Lords of Human Kind* (1969, 1972)

ἀποτελεί ἐπισκόπηση τῆς εὐρωπαϊκῆς στάσης ἐναντι τοῦ ἔξω κόσμου. Τόσο τὸ *New Cambridge Modern History*, τόμος X (J. P. T. Bury [ἐπιμ. ἐκδ.], *The Zenith of European Power 1839-1870*) ὅσο καὶ τὰ δύο μέρη τοῦ *Cambridge Economic History*, τόμος VI (*The Industrial Revolutions and After*) ἐκτείνονται καὶ πέρα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Καὶ τὰ δύο μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ συμβουλευέται συνεχῶς μὲ μεγάλο ὄφελος. Ὅσο γιὰ αὐστηρότερα εὐρωπαϊκὲς μελέτες, τὰ M. S. Anderson, *The Ascendancy of Europe 1815-1914* (1972) καὶ E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution, Europe 1879-1848* (1962) [ἑλλ. μτφρ. Ἡ Ἐποχὴ τῶν Ἐπαναστάσεων 1879-1848, Ἀθήνα ΜΙΕΤ, 1992] ξεπερνοῦν τὰ ὄρια τῆς ἡπείρου. Τὸ W. E. Mosse, *Liberal Europe 1848-1875* (1974) καλύπτει τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο μὲ τὸ παρὸν βιβλίον. Τὸ *Political and Social Upheaval 1832-1852* (1969) τοῦ William L. Langer —μὲ χρήσιμη βιβλιογραφία— εἶναι κατὰ πολὺ καλύτερο ἀπὸ τοὺς σχετικούς μὲ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο τόμους τῆς σειρᾶς *The Rise of Modern Europe*, ποὺ ἐκδόθηκε μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ἴδιου συγγραφέα.

Ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα σὲ πιὸ εἰδικούς τομεῖς, τὸ C. Cipolla (ἐπιμ. ἐκδ.) *The Fontana Economic History of Europe* (1973, τόμοι 3, 4i καὶ 4ii) εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐχρηστο· ἀλλὰ ἡ καλύτερη εἰσαγωγὴ στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς περιόδου εἶναι τὸ ὑπέροχο *The Unbound Prometheus* (1969) τοῦ D. S. Landes, ποὺ ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τῆς συμβολῆς τοῦ συγγραφέα στὸ *Cambridge Economic History*. Οἱ σχετικοὶ τόμοι τῶν C. Singer et al., *A History of Technology*, εἶναι κατάλληλοι γιὰ ἀναφορά. Τὸ *The Culture of Western Europe: the nineteenth and twentieth centuries* (1963) τοῦ G. L. Mosse εἶναι μία καλὴ εἰσαγωγὴ στὸ θέμα. Τὸ J. D. Bernal, *Science in History* (1965) εἶναι ἔξοχο, ἀλλὰ τὰ μέρη του ποὺ ἀφοροῦν τὴν περιόδὸ μας πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστοῦν κριτικά. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ *The Social History of Art* (1952) τοῦ A. Hauser [ἑλλ. μτφρ. *Κοινωνικὴ ἱστορία τῆς τέχνης*, 4 τόμοι, Ἀθήνα 1969-70]. Ἀρκετοὶ τόμοι τοῦ *Penguin History of Art* καλύπτουν τὸν 19ο αἰῶνα. Τὸ Peter Stearns, *European Society in Upheaval* (ἔκδ. 1975) ἀποτελεῖ ἀπόπειρα, ἴσως πρόωρη, ἐπισκόπησης τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς ἡπείρου. Δύο ἔργα τοῦ C. Cipolla, τὸ *The Economic History of World Population* (1962) καὶ τὸ *Literacy and Development in the West* (1969), ἀποτελοῦν χρήσιμες μικρὲς εἰσαγωγές. Τὸ A. F. Weber, *The Growth of Cities in the 19th century* (1899 καὶ ἐπανεκδόσεις), εἶναι, ἀπὸ τὴν πρώτη του κιόλας ἔκδοση, ἀνεκτίμητο.

Δὲν διαθέτουν ὅλες οἱ χῶρες σύγχρονες, βολικοῦ μεγέθους περιεκτικὲς ἐθνικὲς ἱστορίες στὰ ἀγγλικά γιὰ τὴν περιόδὸ μας. Ἡ Βρετανία πάντως δὲν διαθέτει, ἂν καὶ τὰ H. Perkin, *The Origin of Modern English Society 1780-1880* (1969) καὶ Geoffrey Best, *Midvictorian Britain 1850-75* (1971) εἶναι καλὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία καὶ τὸ J. H. Chapham, *An Economic History of Modern Britain, II, (1850-1880)* (1932) παραμένει ἀξιόλογο. Ἡ καλύτερη ἱστορία τῆς Γαλλίας εἶναι ἡ (ἀμετάφραστη στὰ ἀγγλικά) *Nouvelle Histoire de la France Contemporaine*, τόμοι 8 καὶ 9, τῶν M. Agulhon (*1848 ou l'apprentissage de la République*) καὶ Alain Plessis (*De la fête impériale au mur des fédérés*)

(1973 και τὰ δύο). Τὸ Hajo Holborn, *A History of Modern Germany 1840-1945* (1970) εἶναι καλὸ, ἀλλὰ γιὰ τὴ δική μας περίοδο τὰ *Restoration, Revolution, Reaction, Economics and Politics in Germany 1815-1871* (1958) καὶ *Social Foundations of German Unification* (1969) τοῦ T. S. Hamerow εἶναι ἀπολύτως σχετικά. Τὸ *The Hapsburg Empire 1790-1918* (1969) τοῦ C. A. Macartney καὶ τὸ ἐντυπωσιακὸ *Spain 1808-1939* (1966) τοῦ Raymond Carr περιέχουν ὅλα ὅσα χρειάζεται νὰ ξέρουν οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς γιὰ τὶς χῶρες τους, ἐνῶ τὸ B. J. Hovde, *The Scandinavian Countries 1720-1865*, σὲ 2 τόμους (1943), περιέχει ἀκόμη περισσότερα. Τὰ ἱστορικὰ ἔργα γιὰ τὴ Ρωσία ἀντανακλοῦν σθεναρὲς ἀπόψεις. Τὸ *Imperial Russia 1801-1917* (1967) τοῦ Hugh Seton Watson εἶναι πλούσιο σὲ πληροφορίες, ὅπως καὶ τὸ *A History of the Russian National Economy* (1949), τοῦ P. Lyashchenko. Τὸ G. Proccaci, *History of the Italian People, II* (1973) εἶναι μιὰ καλὴ, ἀλλὰ πολὺ συνοπτικὴ εἰσαγωγὴ· τὸ D. Mack Smith, *Italy, A Modern History* (1959) εἶναι πρῶμο ἔργο τοῦ κορυφαίου εἰδικοῦ γι' αὐτὴ τὴν περίοδο τῆς ἰταλικῆς ἱστορίας. Τὸ L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (1958) εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὴ ἐπισκόπηση.

Γιὰ τὸν ἐξωευρωπαϊκὸ χῶρο, οἱ περισσότεροι ἀναγνῶστες θὰ χρειάζονταν ὄχι ἱστορικὰ ἔργα γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, ἀλλὰ γενικὲς εἰσαγωγὲς σὲ μὴ οἰκείες περιοχές. Σχετικὰ μὲ τὴν Κίνα, μιὰ τέτοια εἰσαγωγὴ ἀποτελεῖ τὸ *China Readings I*, Franz Schurmann καὶ O. Schell (ἐπιμ. ἐκδ.), *Imperial China* (1967)· γιὰ τὴν Ἰαπωνία, τὸ *The Japan Reader I*, J. Livingston, J. Moore καὶ F. Oldfather (ἐπιμ. ἐκδ.), *Imperial Japan 1800-1945* (1973)· γιὰ τὸν ἰσλαμικὸ κόσμον, τὸ G. von Grunebaum (ἐπιμ. ἐκδ.), *Unity and Variety in the Muslim Civilization* (1955)· γιὰ τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ Lewis Hanke (ἐπιμ. ἐκδ.), *Readings in Latin American History II: Since 1810* (1966)· γιὰ τὴν Ἰνδία, τὸ Elisabeth Whitcombe, *Agrarian Conditions in Northern India, I: The United Provinces under British Rule* (1972)· γιὰ τὴν Αἴγυπτον, τὸ E. R. J. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914* (1969). Γιὰ τὰ καθοριστικὰ γεγονότα στὶς ἀντίστοιχες χῶρες, ὑπάρχουν τὰ ἔργα M. Frantz, *The Taiping Rebellion* (1966) καὶ W. G. Beasley, *The Meiji Restoration* (1972).

Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ ἱστορία εἶναι ἀπεριόριστη. Οἱ γενικὲς ἱστορίες εἶναι ὅλες κατάλληλες γιὰ ὅσους δὲν ἔχουν καμία ἐξοικείωση μὲ τὴ χώρα αὐτὴ, π.χ. τὸ E. C. Rozwenc, *The Making of American Society, I: to 1877* (1972), ποὺ συμπληρώνεται ἀπὸ τὸ R. B. Morris, *Encyclopaedia of American History* (1965). Ὅλα εἶναι ξεπερασμένα ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας.

Τὸ κύριο θέμα τοῦ παρόντος βιβλίου εἶναι ἡ δημιουργία ἐνὸς ἐνιαίου κόσμου ὑπὸ καπιταλιστικὴ ἡγεμονία. Γιὰ τὴν πορεία τῆς ἐξερεύνησης βλ. J. N. L. Baker, *A History of Geographical Discovery and Exploration* (1931)· γιὰ τὴν κατασκευὴ χαρτῶν, τὸ Cdr L. S. Dawson RN, *Memoirs of Hydrography II* (καλύπτει τὴν περίοδο 1830-80) (ἀνατύπωση 1969)· γιὰ τὶς μεταφορὲς ὑπάρχει ἡ σύντομη εἰσαγωγὴ τοῦ M. Robbins, *The Railway Age* (1962), καὶ τὸ ὀγκῶδες καὶ πανηγυρικὸ χρονικὸ τοῦ W. S. Lindsay, *History of Merchant Shipping*, 4 τόμοι

(1876). 'Η εξάπλωση του έποικισμού και τής ιδιωτικῆς ἐπιχειρήσης είναι ἀληθένδετη με τὴν ἱστορία τῆς μετανάστευσης (βλ. Κεφάλαιο ΙΑ'): βλ. Brinley Thomas, *Migration and Economic Growth* (1954)· γιὰ τὴν ἀνθρώπινη πλευρά, M. Hansen, *The Immigrant in American History* (1940) καὶ C. Erickson, *Invisible Immigrants: The Adaptation of English and Scottish Immigrants in 19th century America* (1972), ἐνὼ τὸ ἔργο τοῦ Hugh Tinker *A New System of Slavery* (1974) ἀσχολεῖται με τὴν ἐξαγωγή ἐργασίας ἐπὶ συμβάσει. Γιὰ τὶς μετακινήσεις τῶν συνόρων R. A. Billington, *Westward Expansion* (1949) καὶ Rodman Wilson Paul, *Mining Frontiers of the Far West* (1963). Γιὰ τὶς καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ ἐξωτερικὸ τὸ θαυμάσιο *Bankers and Pashas: International Finance and Modern Imperialism in Egypt* (1958), τοῦ D. S. Landes, καὶ τὰ L. H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875* (1927)· H. Feis, *Europe, The World's Banker* (1930)· A. T. Helps, *The Life and Labours of Mr Brassey* (1872, ἀνατύπωση 1969) καὶ W. Stewart, *Henry Meiggs, A Yankee Pizarro* (1946). Τὰ δύο τελευταῖα ἀσχολοῦνται με κολοσσοὺς τῶν σιδηροδρομικῶν κατασκευῶν. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ματιὰ στὶς σύγχρονες τάσεις εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ Jean Chesneaux, *The Political and Social Ideas of Jules Verne* (1972), γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ *Γύρου τοῦ κόσμου σὲ ὀγδόντα μέρες*.

Μένει νὰ γραφεῖ σωστὰ ἡ ἱστορία τῆς ἀστικῆς τάξης, τῆς τάξης κλειδὶ γιὰ τὴν περίοδό μας, στὰ ἀγγλικά ἀσφαλῶς καὶ σὲ γενικῶς προσιτὴ μορφή. Τὸ Asa Briggs, *Victorian People* (1955) εἶναι μιὰ χρήσιμη εἰσαγωγή, ἀλλὰ ὁ καλύτερος ὁδηγὸς βρίσκεται στὴ σειρά Rougon-Macquart τῶν μυθιστορημάτων τοῦ 'Εμίλ Ζολά, ὅπου ἀναλύεται ἡ κοινωνία τῆς γαλλικῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας, καὶ μάλιστα βάσει πολὺ ἀξίопιστων στοιχείων. Βλ. ἐπίσης τὴν εἰσαγωγή τοῦ Mario Praz στὸ G. S. Métraux καὶ F. Crouzet (ἐπιμ. ἐκδ.) *The Nineteenth-Century World* (1968). Μεταξὺ τῶν μονογραφιῶν πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν: Adeline Dau-mard, *La Bourgeoisie parisienne 1815-1848* (συντομευμένη ἔκδοση 1970)· A. Tudesq, *Les Grands Notables en France*, 2 τόμοι (1964), διαφωτιστικὸ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς συνείδησης κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848· καὶ F. Zunkel, «Industriebürgertum in Westdeutschland», στὸ H. U. Wehler (ἐπιμ. ἐκδ.), *Modern Deutsche Sozialgeschichte* (1966). Γιὰ τὶς φιλοδοξίες τῆς κατώτερης μεσαίας τάξης, ποὺ θεωροῦνταν κατάλληλες καὶ γιὰ δλοὺς τοὺς ὑπολοίπους, βλ. Samuel Smiles, *Self Help* (1859 καὶ πολυάριθμες ἐπανεκδόσεις). Τὸ W. L. Burn, *The Age of Equipoise* (1964) εἶναι μιὰ ἐξαιρετὴ τομὴ τῆς (ἀγγλικῆς) ἀστικῆς κοινωνίας, καὶ τὸ T. Zeldin, *France 1848-1945*, τόμος I (1974) εἶναι ἓνας πολὺ καλὸς ὁδηγὸς γιὰ τὴν γαλλικὴ ἀστικὴ κοινωνία, με ἀναφορὲς στὴν οἰκογένεια καὶ τὸ σέξ. Τὸ J. R. Vincent, *The Formation of the British Liberal Party 1857-68* (1972) εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον.

* Ἄν καὶ ὑπάρχουν ἐξαιρετικὰ βιβλία σχετικὰ με τὶς πόλεις τοῦ 19ου αἰῶνα ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ A. F. Weber (π.χ. Asa Briggs, *Victorian Cities*, 1963, καὶ τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ H. J. Dyos καὶ M. Wolff [ἐπιμ. ἐκδ.], *The Victorian City*, 2 τόμοι, 1973), οἱ γενικοὶ ὁδηγοὶ γιὰ τὸν κόσμον τῶν χειρωνάκτων — ξεχωριστοὶ

ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ὀργανώσεών τους— εἶναι εὐάριθμοι. Τὸ *Useful Toil* (1974) τοῦ John Burnett (ἐπιμ. ἐκδ.) ἀποτελεῖ συλλογὴ αὐτοβιογραφιῶν βρετανῶν ἐργατῶν μὲ διαφωτιστικὲς εἰσαγωγές, ἐνῶ τὸ *London Labour and the London Poor*, 4 τόμοι (ἀρχικὴ ἔκδοσις 1861-2) τοῦ Henry Mayhew εἶναι ἕνας ἰδιοφυῆς ἀπολογισμὸς γιὰ τὴ μεγαλύτερη πόλη τῆς Δύσης. Τὸ E. J. Hobsbawm, *Labouring Men* (1964) περιέχει ὀρισμένες μελέτες σχετικὲς μὲ τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία. Πολυάριθμες εἶναι οἱ πολύτιμες μελέτες γιὰ συγκεκριμένους χώρους, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Γαλλία, ποὺ παραμένουν ἀμετάφραστες στὰ ἀγγλικά. Ξεχωρίζουν: Michelle Perrot, *Les Ouvriers en grève, 1871-90*, τόμος 2 (1974)· Rolande Treppe, *Les Mineurs de Carmaux* (1971) καὶ Rudolf Braun, *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet* (1965), τοῦ ὁποίου ἡ σπουδαιότητα εἶναι σαφῶς μεγαλύτερη ἀπὸ ὅσο ὑποδεικνύει ἡ περιορισμένη τοπικὴ του βάση (ἢ Ἑλβετία). Πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ τὸ ὀγκῶδες ἔργο τοῦ J. Kuczynski, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, 40 τόμοι (1960-72). Οἱ τόμοι 2, 3 καὶ 18-20 ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς γερμανοὺς ἐργάτες κατὰ τὴν περιόδὸ μας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα ποὺ ἤδη ἀνέφερα, ἡ γῆ, οἱ καλλιέργειες καὶ ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία μποροῦν νὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τὰ T. Shanin (ἐπιμ. ἐκδ.), *Peasants and Peasant Societies* (1971), Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia* (1961), Geroid T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime* (1932), F. M. L. Thompson, *English Landed Society in the 19th Century* (1963) καὶ F. A. Shannon, *The Farmer's Last Frontier* (1945). Γιὰ τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῆς τελευταίας περιόδου τῆς δουλείας, βλ. Eugene G. Genovese, *The World the Slaveholders made* (1969) καὶ Roll, Jordan Roll: *the World the Slaves made* (1974), καθὼς καὶ τὸ R. W. Fogel καὶ S. Engermann, *Time on the Cross*, 2 τόμοι (1974), ἔργο συζητήσιμο. Γιὰ τὴν λιγότερο γνωστὴ οἰκονομία τῆς ἐργασίας ἐπὶ συμβάσει, βλ. Alan Adamson, *Sugar without Slaves* (1972). Τὸ ἔργο τοῦ Ζολὰ *La Terre* μεταφέρει, μαζὶ μὲ ἀκριβεῖς πληροφορίες, τὶς προκαταλήψεις τῶν κατοίκων τῶν πόλεων ἔναντι τῶν ἀγροτῶν. Γιὰ τοὺς ξεριζωμένους χωρικοὺς, βλ. O. Handlin (ἐπιμ. ἐκδ.), *Immigration as a Factor in American History* (1959).

Τὰ ἔργα τῶν A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (1954) καὶ W. E. Mosse, *The European Powers and the German Question 1848-1871* (1969) εἶναι χρήσιμα ὡς εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῶν διεθνῶν σχέσεων, ἐνῶ εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῶν πολέμων ἀποτελοῦν τὰ A. Vagts, *A History of Militarism* (1938), E. A. Pratt, *The Rise of Rail Power in War and Conquest* (1915) καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ H. Nickerson «Nineteenth Century Military Techniques» στὸ *Journal of World History*, IV (1957-8). Τὸ *The Franco-Prussian War* (1962) τοῦ Michael Howard εἶναι ὑποδειγματικὴ μονογραφία.

Γιὰ τὶς σύγχρονες τάσεις σχετικῶς μὲ τὰ δύο μεγάλα θέματα τῆς ἐθνικῆς καὶ λαϊκῆς κυβέρνησης, βλ. Walter Bagehot, *Physics and Politics* (1873) καὶ *The British Constitution* (1872 καὶ πολυάριθμες ἐπανεκδόσεις). Ἡ ἱστοριογραφία

και η πραγμάτευση του εθνικισμού δὲν εἶναι ικανοποιητική. Τὸ «What is a Nation?» τοῦ Ἐρνέστου Ρενὰν στὸ A. Zimmern (ἐπιμ. ἐκδ.), *Modern Political Doctrines* (1939) εἶναι μιὰ ἀφετηρία. Τὸ καλύτερο βιβλίο εἶναι τοῦ M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas* (Πράγα 1968)· βλ. ἐπίσης Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales, *Mouvements Nationaux d'Indépendance et Classes Populaires au 19e et 20e siècles*, τόμος I (1971). Γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ δικαιώματος ψήφου στὴ Βρετανία τὸ 1867, βλ. Royden Harrison, *Before the Socialists* (1965), Κεφάλαια III-IV· γιὰ τὴ Γερμανία, G. Mayer, «Die Trennung der proletarischen von der bürgerlichen Demokratie in Deutschland 1863-70», στὸ *Grünberg's Archiv*, II (1911), σ. 1-67. Βλ. ἐπίσης τὰ ἔργα τῶν J. R. Vincent, T. S. Hamerow καὶ T. Zeldin, *The Political System of Napoleon III* (1958). Γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. V. G. Kiernan, *The Revolution of 1854 in Spanish History* (1966), C. A. M. Hennessy, *The Federal Republic in Spain 1868-74* (1962) καί, μέσα στὸ πλῆθος βιβλίων γύρω ἀπὸ τὴν παρισινὴ Κομούνα, ὅπου ἀνήκει καὶ τὸ περίφημο Ἐμφύλιος πόλεμος στὴν Γαλλία τοῦ Μάρξ, τὸ J. Rougerie, *Paris Libre 1871* (1971). Τὰ W. L. Langer, *Political and Social Upheaval 1832-52* (1969) καὶ Peter Stearns, *The 1848 Revolution* (1974) θὰ εἰσαγάγουν τοὺς ἀναγῶστες στὴ μεγαλύτερη ἐπανάσταση τῆς περιόδου μας, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Μάρξ ἔγραψε τότε δύο μικρὰ βιβλία (*Ταξικοί ἀγῶνες στὴ Γαλλία καὶ Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη*), ὁ Ἐνγκελς ἓνα (*Ἐπανάσταση καὶ ἀντεπανάσταση στὴ Γερμανία τὸ 1848*) καὶ ὁ Ἀλεξίς ντὲ Τοκβίλ ὀρισμένα ἀξιόλογα ἀποσπάσματα στὰ Ἀπομνημονεύματά του. Ὁ μεγαλύτερος ἀγωνιστὴς γιὰ τὴν ἐλευθερία αὐτὴ τὴν περίοδο ἀποτελεῖ τὸ θέμα τοῦ J. Ridley, *Garibaldi* (1974), ἐνῶ μὲ τοὺς ρώσους ἐπαναστάτες ἀσχολεῖται τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ F. Venturi, *Roots of Revolution* (1960).

Ὁ H. K. Girvetz στὸ *From Wealth to Welfare: The Evolution of Liberalism* (1963) περιγράφει τὶς μεταβολὲς στὴν κρατούσα ἀστική ἰδεολογία· τὸ *Virgin Land* (1957) τοῦ Henry Nash Smith εἶναι ἓνας ἐξαιρετος ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἰδεολογία τοῦ ριζοσπαστισμοῦ, ὁ ὁποῖος βρῆκε τὴν καθαρότερη ἔκφρασή του στὰ σύνορα. Βλ. ἐπίσης Eric Foner, *Free Soil, Free Labor, Free Men* (1970). Τὸ ἔργο τοῦ G. Lichtheim, *The Origins of Socialism* (1969) εἶναι ἡ καλύτερη εἰσαγωγὴ στὸν σοσιαλισμὸ. Τὸ G. D. H. Cole, *A History of Socialist Thought, II: Marxism and Anarchism 1850-1890* (1954), παραμένει ὁ πιὸ περιεκτικὸς γενικὸς ἀπολογισμὸς. Γιὰ μὴ σοσιαλιστικὴ κριτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ, τὸ σημαντικότερο ἴσως ἀπὸ τὰ σύγχρονα ἔργα εἶναι τοῦ J. Burckhardt, *Reflexions on World History* (1945). Τὸ ἔργο τοῦ E. Roll, *A History of Economic Thought*, εἶναι συνοπτικὸ καὶ ἐξυπνο καὶ σὲ κάθε νέα του ἔκδοση ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς ριζοσπαστικὲς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα του. Τὸ W. H. Simon, *European Positivism in the 19th Century* (1963) ἀφορᾷ ἓνα ἀρκετὰ σημαντικὸ ἰδεολογικὸ ρεῦμα τῆς περιόδου αὐτῆς. Τὸ *Karl Marx, The Story of His Life* (1936) τοῦ Franz Mehring εἶναι προτιμότερο ἀπὸ μεταγενέστερες εἰσαγωγὲς στὴ ζωὴ καὶ τὴ σκέ-

ψη του Μάρξ, αφού ο συγγραφέας μεταδίδει τί σήμαινε ο Μάρξ για τη γενιά των άμεσων μαθητών και όπαδών του. Για τους ίδιους λόγους αξίζει να συμβουλευτεί κανείς το A. D. White, *A History of the Warfare of Science and Theology* (1896). Για τον δαρβινισμό, βλ. J. Burrow, *Evolution and Society: A Study in Victorian Social Theory*, την εισαγωγή του ίδιου συγγραφέα στην έκδοση Penguin του *The Origin of Species* (1968), το R. Hofstadter, *Social Darwinism in American Thought* (1955) και το W. Bagehot, *Physics and Politics* (1873).

Το *A History of European Thought in the 19th Century* (4 τόμοι, 1896-1914) του J. T. Merz παραμένει ουσιώδης για τη μελέτη των έπιστημών του 19ου αιώνα. Το S. P. Thompson, *The Life of William Thompson* (2 τόμοι, 1910) ασχολείται με μιá σημαντική προσωπικότητα. Το J. D. Bernal, *Science and Industry in the 19th Century* (1953) είναι μιá λαμπρή μονογραφία. Το *Science in History* του ίδιου έχει ήδη μνημονευθεί παραπάνω. Το A. Findlay, *A Hundred Years of Chemistry* (1948) είναι μιá εύχρηστη πραγματεία για μιá σημαντική έπιστήμη. Για τις τέχνες, εκτός από τα γενικά έργα που προανέφερα, το G. Reitlinger, *The Economics of Taste I και II* (1961, 1963) αναλύει τη φύση της αγοράς τέχνης: τα T. J. Clark, *The Absolute Bourgeois και Image of the People* (1973), την τέχνη και την επανάσταση: το *Realism* (1971) της Linda Nochlin δέν χρειάζεται επεξήγηση (βλ. επίσης της ίδιας «The Invention of the Avant-Garde: France 1830-1880» στο *Art News Annual* 34), ούτε και το Gisèle Freund, *Photographie und bürgerliche Gesellschaft* (1968). Το «Paris — Capital of the 19th Century» του Walter Benjamin (στο *New Left Review* 48, 1968) είναι σύντομο αλλά εισχωρεί σε βάθος. Το *Studies in European Realism* (1950) του G. Lukacs είναι έργο ενός ξεχωριστού θεωρητικού της λογοτεχνίας, και το Georg Brandes, *Main Currents in Nineteenth Century Literature* (6 τόμοι, 1901-5) μάς δίνει την πλησιέστερη προς την έν λόγω έποχή άποψη. Το *Aspects of Wagner* (1972) του Bryan Magee υπερασπίζεται έναν περίφημο αλλά άντιπαθή συνθέτη.

Σχετικά με την κρίση που κλείνει την περίοδό μας, βλ. Hans Rosenberg, *Grosse Depression und Bismarckzeit* (1967) και David Wells, *Recent Economic Changes* (1889).

Έν κατακλείδι, ένα γενικό έργο μεγάλου ενδιαφέροντος: Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1967, Penguin 1973) [*Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας*, Αθήνα 1984].

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- 'Αβινιόν 91
'Αβογκάντρο νόμος 384
'Άγγελος (Μιλλέ) 434
'Αγγλικανική Έκκλησία 405
'Αγία Πετρούπολη 248, 316-7, 362
'Άγιος Παύλος (São Paulo) 264
'Αγίου Παγκρατίου Σταθμός (Λονδίνο) 431
άγροτικές καλλιέργειες 108, 261-73, 281-8
'Αδελαΐδα 96
'Αζέλιο Μάσιμο ντ' (Massimo d'Azeglio) 139
Αίγυπτος 109· άρδευση 271· έξαγωγές βαμβακιού 264· σιδηρόδρομοι 88· σχέσεις με τη Δύση 194-6, 202· τουρισμός 310
'Αίντα (Βέρντι) 194
'Αινταχο 214, 215
Αϊξ-λά-Σαπέλ (*Ααχεν) 97
Αϊξ-λε-Μπαιν 309
'Αιοβα 102, 213
Αίσθηματική Άγωγή (Φλωμπέρ) 444
'Αιτή 183σ.
'Αιφελ πύργος 431
'Αιχμπορν (Eichborn) 430
'Ακυρωτικό Δικαστήριο 436
'Αλάσκα 119, 209
'Άλ Άφγανί Τζαμάλ άντ-ντίν (Jamal ad-din Al Afghani) 195
'Άλβέρτος, σύζυγος Βικτωρίας τής Άγγλίας 357σ., 428σ.
'Άλγέρι 148σ.
'Άλγερία: ανακατανομή τής γής 286· άποικιοκρατία 187, 193, 298· λιμοί 109, 205· σιδηρόδρομοι 88· στρατόπεδα έργασίας 37
'Άλεβύ Ιάκωβος (Jacques Halévy) 429
'Άλεξάνδρεια 94, 96
'Άλέξανδρος Β', τσάρος 246, 248, 249
'Άλλαν Ούίλλιαμ (William Allan) 339
'Άλμα-Τάντεμα Λώρενς (Sir Lawrence Alma-Tadema) 422
'Άλμπέρ (Alexandre Martin Albert) 36
'Άλπεις 90
'Άλπική Λέσχη 311
'Άλσατία 193
'Άλστερ (Ulster) 144
'Άμβουργό 102, 111σ.
'Άμερικανική Τηλεγραφική Έταιρεία 95
'Άμερικανικός Έμφύλιος Πόλεμος (1861-1865) 118, 120, 123, 131, 171, 215-219, 265· διακοπή του άνεφοδισμού σέ βαμβάκι 185, 194, 264, 333· επίδραση στόν ύπόλοιπο κόσμο 58, 71· ζήτηση για όπλα 76· ως θέμα τής λαϊκής παράδοσης 212, 219· κινητοποίηση του πληθυσμού 125· οικονομικές συνέπειες τής έκβασής του 18
'Άμερική βλ. Βόρεια Άμερική, Λατινική Άμερική, Νότια Άμερική
'Άμπε Έρνέστος (Ernst Abbe) 72
'Άμπιλιν 214
άναλφαβητισμός 73σ.
άναρχισμός 244-46, 407
'Ανατολικό Ζήτημα 119, 121, 131
'Ανδαλουσία 288
άνθρακας 68, 71
άνθρωπολογία 391, 396-99
'Ό άνθρωπος έναντίον του κράτους (Σπένσερ) 246

- Ἐνταρκτική 81, 85
 Ἐντεν (Aden) 96
 Ἐντεσενγκρουμπερ Λούντβιχ (Ludwig Anzengruber) 450
 Ἐνώνυμοι Ἐλκοολικοὶ 354
 Ἐουερσπεργκ κόμης (Anton Alexander von Auersperg) 365
 Ἐοὺντ 191
 Ἐπάτσι 214
 Ἐργεντινὴ: ἀνάπτυξη τῶν πόλεων 296, 316· ἐμπόριο 123· πολιτικὰ συστήματα 184· σιδηρόδρομοι 88, 90
 Ἐρενς (Ahrens) 418
 Ἐριζόνα 208
 Ἐρκανσω 102
 Ἐρκτική 81, 85
 Ἐρμωρ Φίλιπ (Philip Armour) 222, 265
 Ἐρνολντ Ματθαῖος (Matthew Arnold) 374
 ἀρχιτεκτονικὴ 416, 429-32
 Ἐσία: βρετανικὲς ἐξαγωγὰς 83· σιδηρόδρομοι 89
 Ἐσματα τοῦ Μαλντορόρ (Ντυκάς) 445
 ἀστικὴ τάξη 346-75, 376· ἀντιμετώπιση τοῦ σὲξ 348-55, 356· καὶ Βίσαμαρκ 49, 166, 375· καὶ ἐπαναστάσεις 48, 166, 232, 372-5· καὶ ἐργάτες 327, 341-3, 373· εὐημερία 336, 347-8, 355-6· ἡ οἰκογένεια ὡς μονάδα τῆς 356-63· στὴν Πρωσία 41, 167, 232· καὶ τέχνες 368, 417-24, 426-9, 435-6, 442-8· φιλελευθερισμὸς 154, 404-5
 Ἐστορ (οἰκογένεια) 223
 ἀτμοδύναμη 68-70
 Ἐστρολία: ἀγροτικὲς καλλιέργειες 270· ἀνάπτυξη τῶν πόλεων 297, 316· ἀνεξερεύνητη 81, 85· βρετανικὲς ἐξαγωγὰς πρὸς 83· θρησκεία 409· μετανάστευση πρὸς 104, 180, 295, 303· σιδηρόδρομοι 88· συνδικαλιστικὲς ὀργανώσεις 169, 176· ὑψηλοὶ μισθοὶ 105· χρυσοθηρία 61, 62, 99, 100, 104
 Ἐστροία: ἀποκλεισμὸς ἀπὸ τῆς Γερμανίας 115, 122· βιβλιοθήκες 247· ἐκβιομηχάνιση 69· ἐκπαίδευση 147· ἐλευθερία στὴν ἀσκήση ἐπιτηδεύματος 63· ἐμπόριο 82, 455· στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία στὴν Εὐρώπη 126· συνδικαλιστικὲς ὀργανώσεις 174· τηλεγραφία 95, 97· φιλελεύθερη πολιτικὴ 162· βλ. καὶ Ἐσβουῦργοι
 Ἐστροιακὸ Λόουντ 92
 Ἐστροουγγαρία βλ. Ἐσβουῦργοι
 αὐτοβοήθεια (Σμαίλς) 328
 αὐτομόρφωσης ὀργανώσεις (Γερμανία) 340
 Ἐσφρανιστάν 181
 Ἐσφρική: ἀνεξερεύνητη 81, 84· ἀποικιοκρατία 180· βρετανικὲς ἐξαγωγὰς 85· ἱεραπόστολοι 411· σιδηρόδρομοι 88, 89
 Ἐσβουῦργοι 31· ἀνάπτυξη τῶν πόλεων 316· ἀπεργίαι 174· ἀριστοκρατία 365· αὐτονομία τῆς Οὐγγαρίας 115, 132· καὶ Βοσνία 117· δουλοπάροικοι καὶ δουλοπαροικία 33-4, 275-8· καὶ ἐθνικισμὸς 30, 135· ἐμπόριο 82· ἐπανάσταση 28· ἐσωτερικὰ προβλήματα 57, 113, 131· ἱαματικὰ λουτρά 310· καὶ κατάρκτηση τῆς Οὐγγαρίας 40· ὡς μεγάλη δύναμη 34, 113, 127· ναυσιπλοΐα 92· νίκη κατὰ τοῦ στρατοῦ τοῦ Πεδεμοντίου 38· πολιτικὴ 111, 151, 165· πρόσωπα-κλειδιά στὴν παλινόρθωση τῆς μοναρχίας 41
 Alejchem Scholem (Scholem Jakob Rabinowitz) 292
 Almanach de Gotha 82σ.
 American Historical Review 395
 Anthropological Review 376, 398
 Βάγκνερ Ρίχαρντ (Richard Wagner) 369, 413, 414, 415, 424, 425, 428, 432σ., 433, 434, 446, 448, 449
 Βάιερστρας Κάρλ (Karl Weierstrass) 381
 Βαλκάνια 117, 130, 134

- Βάλντσταϊν (Waldstein) οικόγενεια 284σ.
- Βαλρά Λεόν (Marie-Esprit-Léon Walras) 391
- Βαλτική 66
- Βάντερμπιλτ Κορνήλιος (Cornelius Vanderbilt) 92, 103, 219, 221, 350σ.
- Βάντερμπιλτ οικόγενεια 223
- Βαρκελώνη 427
- Βαρσοβία 91
- Βασερό Έτιέν (Étienne Vacherot) 441σ.
- Βασιλική Ακαδημία 427
- Βασιλική Έταιρεία 392
- Βαταβία 96
- Βατικανού Σύνοδος 1870 374, 406, 412
- Βαυαρία: επανάσταση 26· οργανώσεις αυτομόρφωσης 340
- Βεγγάλη 61σ., 91, 263· στρατός της 191-2
- Βέλγιο: ανάπτυξη των πόλεων 316· ανώτατη εκπαίδευση 73· απεργίες 174· άτυμωσύνη 70· βιβλιοθήκες 427· βιομηχανοποίηση 71· έγγραμματα 290σ· εκλογικό σύστημα 159, 167· έμπορικός κύκλος 107· εξαγωγές σιδήρου 55· έξωτερικό έμπόριο 82· επανάσταση 26σ., 27· κοινοβούλιο 364· νόμοι κατά της τοκογλυφίας 64· παραγωγή σιδήρου 70· πληθυσμός 261· πολιτική 27, 162· τηλεγραφία 95, 97
- Βενεζουέλα 263-4
- Βενετία 38· Άγιος Μάρκος 428
- Βέντορ (Ventnor) 309
- Βέρβεροι 181, 188
- Βερλαϊν Πώλ (Paul Verlaine) 309
- Βέρν Ιούλιος (Jules Verne) 72, 86, 110
- Βέρντι Τζιουζέππε (Giuseppe Verdi) 194, 415, 424, 426, 432σ., 449
- Βερολίνο 26, 34, 35, 297, 313, 316, 318, 351, 391
- Βέρτχαιμσταϊν βαρόνος φόν (von Wertheimstein) 365
- Βέρτχαιμσταϊν οικόγενεια 300
- Βεσφαλία 269σ.
- Βέ Φρανσίς (Francis Wey) 436
- βιβλιοθήκες 427
- Βιέννη: αρχιτεκτονική και σχέδιο πόλης 416, 420, 427, 430· ως βιομηχανικό κέντρο 316, 318· επαναστάσεις 26, 32, 41-2· οικονομική κρίση του 1873 108· Ροτούντα 58, 431· σιδηρόδρομοι 89· σοσιαλισμός 337· Südbahnhof 431
- Βιετνάμ 182
- Βίκτωρ Έμμανουήλ Β', βασιλιάς της Ιταλίας 115, 138, 416, 445
- Βικτωρία, βασίλισσα της Άγγλιας 357σ.
- Βινογράντοφ Παῦλος (Paul Vinogradoff) 253
- βιολογία 386-9
- βιομηχανία σιδήρου και χάλυβα 69-72
- βιομηχανική επανάσταση 16, 17, 59, 72
- Βιργίνια (πόλη) 214, 215
- Βιρμανία 182, 294
- Βίσμαρκ Όττο φόν (Otto von Bismarck) 19, 445· απαγορεύει τή σοσιαλιστική δράση 179, 458· και άστική τάξη 49, 166, 375· και δημιουργία του Συνσπισμοῦ των Τριῶν Αὐτοκρατόρων 255· δικαίωμα γενικής ψήφου στη Γερμανία 173-4· εναντίον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς έκκλησίας 405· και ένωση τῆς Γερμανίας 113-5, 122, 138· και Ναπολέων Γ' 156, 310σ· και Οὐγγαρία 117· συμμαχία με τοὺς έθνικοφιλελεύθερους 162, 167
- Βισῦ 309
- Βίχελχαους Ροβέρτος (Robert Wichelhaus) 356
- Βίχελχαους Φρειδερίκος (Friedrich Wichelhaus) 356
- Βοημία 32, 284
- Βολιβία 286
- Βομβάη 96, 192, 204
- Βομβάη (πλοίο) 92
- Βόννης Πανεπιστήμιο 74
- Βόρεια Άμερική 88· βλ. και 'Ηνωμένες Πολιτείες, Καναδάς

- Βόρεια Θάλασσα 96
 Βορόνιεζ 281σ.
 Βοσνία 117, 134, 142
 Βοστώνη 101, 102, 103, 265
 Βουδαπέστη 39, 313
 Βουκουρέστι 148σ.
 Βουλγαρία 117, 131, 142
 Βούντ Γουλιέλμος (Wilhelm Wundt) 391
 Βουρβόνοι 40, 168
 Βραζιλία: άνομβρίες 267· έμπόριο 123, 185, 264· έξαγωγές καφέ 264· έπανάσταση 26· κατάργηση τής δουλείας 276, 278· μετανάστευση από την Εύρωπη προς 185, 187· πληθυσμός 183· σιδηρόδρομοι 88· χωρισμός από την Πορτογαλία 184
 Βραχώδη Όρη 90
 Βρέμη 102, 111σ.
 Βρέστη 96
 Βρετανική Έταιρεία για την Προαγωγή τής Κοινωνικής Έπιστήμης 390
 Βρετανική Κολομβία 208
 Βρετανικό Μουσείο 427
- Bachofen Johann Jakob 401
Bankers Magazine 101, 294σ.
 Bildungsvereine βλ. αὐτομόρφωσης όργανώσεις
The Builder 320
- Γαλικία 35, 277
 Γαλλία: άνακατανομή τής γής στην Άλγερία 286· άναρχισμός 245· άπεργίες 174· άποικιοκρατία 193, 208· άτμοδύναμη 70· δαρβινισμός 390· Δεύτερη Αὐτοκρατορία 44, 48, 57, 93, 122, 155-6, 337, 442, 445· δυναστεία Βουρβόνων 168· έγγράμματα 290σ· έθνικισμός 136-8, 140, 146-7· έκβιομηχάνιση 70, 76, 126· έκλογές 41, 49-50, 113· έκπαίδευση 43, 73, 147-8· έξωτερική πολιτική 121· έξωτερικό έμπόριο 82, 184· έπενδύσεις 323· έργάτες 341· ζωγραφική 417· στην Ίνδοκίνα 208· Ίουλιανή Μοναρχία 157· καθολικισμός 365· Κριμαϊκός πόλεμος 120· ώς μεγάλη δύναμη 119-21, 126, 130· μετανάστευση έργατών 297· παραγωγή σιδήρου 69· πληθυσμός 261· πολιτική 155-9, 162· ρεπουμπλικανισμός 288· σιδηρόδρομοι 93· συνδικάτα 172· τέχνες 414, 416-7· τηλεγραφία 95· Τρίτη Δημοκρατία 149, 157, 162, 168, 458· ύφασματοβιομηχανία 361· χρυσά νομίσματα 61· βλ. και Γαλλική Έπανάσταση, Κομόνα
- Γαλλική Έπανάσταση 16-22, 25-42, 46, 132, 242
 Γαλλοπρωσικός Πόλεμος 116, 122, 125, 127, 146, 193, 443
 Γαμβέττας (Léon Michel Gambetta) 157
 Γαριβάλδης Ίωσήφ (Giuseppe Garibaldi) 19, 47, 146, 171, 449· ιδεολογία 243· σικελική έκστρατεία 116, 238, 253, 287
- Γέλατσιτς (Josip Jellačić de Bužim) 39
 Γενική Γερμανική Ένωση Έργατών (Allgemeiner Deutscher Arbeitverein) 173
- Γερμανία: άγροτικές καλλιέργειες 270· άνάπτυξη τών πόλεων 296· άπεργίες 174· δικαίωμα ψήφου 174· δικαίωμα ψήφου 174· έθνικισμός 132-4, 135-8, 140, 142, 146· έκβιομηχάνιση 71, 317· έκπαίδευση 74, 147, 148, 403· έλευθερία άσκησης έπιτηδεύματος 63· έμπόριο 455· ένωση 18, 29, 111, 115, 122, 130· έξωτερικό έμπόριο 71· και έπαναστάσεις του 1848 26, 28, 34· έργάτες, 340· «Gründerjahre» 78· καπιταλιστικές έπιχειρήσεις 361· Κομμουνιστική Λίγκα 44· μετανάστευση προς 295, 297, 302, 304· μουσική 415· νόμοι κατά τής τοκογλυφίας 64· οικονομική άνάπτυξη 78· οικονομική ύφεση 108· παραγωγή σιδήρου και

- άτσαλιού 69-71· πολιτικά συστήματα 162, 165· Reichstag 160· ριζοσπαστισμός 41· σοσιαλισμός 172-5, 179· συνδικάτα 174· Συνέλευση Φραγκφούρτης 31· τηλεγραφία 95, 97· Τελωνειακή Ένωση 111σ· χημική βιομηχανία 383· βλ. και Πρωσία
- Γέφυρα του Πύργου βλ. Λονδίνου γέφυρα
- Γιακί 214
- Γιακόμπι Κάρλ Γκούσταφ (Karl Gustav Jacobi) 42
- Γιβραλτάρ 96
- Γιουκατάν 182, 279
- Γιούτα 208, 213
- Γκάιγκυ (Geigy) οικογένεια 361
- Γκái Λουδοβίκος (Ljudevit Gaj) 39
- Γκαίργκεϊ (Cörgel) στρατηγός 40
- Γκαίτε (Johann Wolfgang von Goethe) 425, 432σ.
- Γκαλντός Μπενίτο Πέρες (Benito Pérez Galdós) 448
- Γκάλ Φραγκίσκος Ίωσήφ (Franz Joseph Gall) 441σ.
- Γάμα Βάσκο ντá (Vasco da Gama) 60
- Γαμπάρ (Gambart) 422
- Γκαρσία Μάρκες Ραφαέλ (Rafael Garcia Marquez) 164
- Γάσταϊν (Gastein) 309, 310
- Γέλζενκίρχεν (Gelsenkirchen) 306
- Γίλκριστ-Τόμας (Gilchrist-Thomas) μέθοδος 72
- Γίλμπερτ Ούίλλιαμ (Sir William Schenk Gilbert) 428
- Γίμπς Ούίλλιαρντ (Willard Gibbs) 402
- Γίντλ (Gintl) 95
- Γίφεν Ρόμπερτ (Sir Robert Giffen) 343, 345
- Γκονκούρ (Goncourt) άδελφοί 237, 444
- Γκοντσάρφ Ίβάν Άλεξάντροβιτς 80
- Γκούγκενχάιμ (Guggenheim) οικογένεια 299
- Γκούλντ Τζέι (Jay Gould) 92, 220, 222
- Γκουνό (Charles François Gounod) 432σ.
- Γκραβελότ (Gravelotte) μάχη 125
- Γκράντ Όδυσσέας (Ulysses Grant) 58, 80
- Γκρήγκ Έδουάρδος (Edvard Grieg) 446
- Γκρήλυ Όράτιος (Horace Greeley) 242
- Γκριλπάρτσερ Φράντς φόν (Franz von Grillparzer) 48
- Γκρίμ Γιάκομπ (Jakob Grimm) 396
- Γκρό (Antoine Jean Gros), βαρόνος 441
- Γκωτιέ Θεόφιλος (Théophile Gautier) 445
- Γλάδστον Γουλιέλμος (William Ewart Gladstone) 114, 428, 445, 449, 458
- Γλασκόβη 319
- γλυπτική 417
- γλωσσολογία 395-6
- Γουάνα 208, 294
- Γουλιέλμος Α΄, αυτοκράτορας τής Πρωσίας 438
- Γουλιέλμος Τέλλος (Σύλλερ) 425
- Γούντχαλ Βικτόρια (Victoria Woodhull) 243σ., 350
- Γουό Τζέν 200
- Carlyle Thomas 292
- Carr Raymond 287
- Clough Arthur Hugh 292
- Crédit Mobilier 56, 323, 324, 325
- Δαλματία 290σ.
- Δανία: άγροτικές καλλιέργειες 270· άποικιοκρατία 208· και έπαναστάσεις του 1848 26σ· κατάργηση τής νομοθεσίας για τις συντεχνίες 63· πολιτικά συστήματα 162· συνδικάτα 176· τηλεγραφία 95
- Δάντης 133σ.
- Δαρβίνος Κάρολος (Charles Darwin) 187, 234, 376· ώς εξέχουσα μορφή τής επιστήμης 379, 386, 403, 404· θεωρία τής εξέλιξης 380, 386-90, 397-8, 400-1, 405· Ή καταγωγή τών ειδών 389, 402
- Τό δαχτυλίδι τών Νιμπελοϋγκεν (Βάγκνερ) 448

- Δελχι 91
 Διεθνής Α' 22, 106, 171, 172, 174, 175, 176-9, 240, 241, 244, 245, 254, 288, 337
 Διεθνής Β' 338
 Διεθνής Έκθεση Βιέννης 75
 Διεθνής Έρυθρός Σταυρός 106σ., 124
 Διεθνής Κώδικας Σημάτων 106
 Διεθνής Μετεωρολογικός Όργανισμός 106
 Διεθνής Ταχυδρομική Ένωση 106, 307
 Διεθνής Τηλεγραφική Ένωση 105
 Δόκτωρ Φάουστους (Μάν) 352
 δουλεία 217, 275-6, 277-83
 δουλοπάροικοι και δουλοπαροικία 34-5, 278, 279-86
 Δούναβης 64, 93
 Δρέσδη 427
 Το δυναμικό ίσοδύναμο της θερμότητας (Τόμσον) 382
- Dutt R.C. 192σ.
- Έβραιοί 295, 296, 361· εθνικισμός 150· στην Εύρωπη 149· στις ΗΠΑ 299· μαϊκήνες των τεχνών 426· μετανάστευση 303· στη Ρωσία 64· συναγωγές 431
 έγγραμματοί 289-90
 Έγκλημα και τιμωρία (Ντοστογιέφσκι) 447
 εθνικισμός 129-52, 153
 Έθνικό Έργατικό Μεταρρυθμιστικό Κόμμα ΗΠΑ 172
 Είκοσες από μια έκθεση (Μούσοργκσκι) 433
 Είσαγωγή στη μελέτη της πειραματικής ιατρικής (Μπερνάρ) 386
 Έκατό χρόνια μοναξιά (Μάρκες) 164
 Έκκλησία της Αγγλίας 365
 εκπαίδευση 74, 147-52
 Έλβετία: αναρχισμός 245· εκβιομηχάνιση 69· έκλογικό σώμα 159· και επαναστάσεις του 1848 26σ., 28· Όμο-
- σπονδιακό Συμβούλιο 363· όρειβασία 311· τηλεγραφία 95
 έλευθερία άσκησης επίτηδύματος 63
 Έλευθεροτεκτονισμός 408
 Έλιοτ Τζώρτζ (George Eliot) 424, 448
 Ελλάδα 27· ανεξαρτησία 130· τηλεγραφία 95
 Έμντεν (Emden) 96
 εμπόριο 55-64, 83, 262-6, 272-3· ελεύθερο εμπόριο 64-8, 445· εμπορικοί κύκλοι 55, 57-8, 77, 108, 334
 Ο έμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία (Μάρξ) 177
 Ένγκελς Φρήντριχ (Friedrich Engels) 47, 48, 80, 169, 174, 238, 266· και πολιτική κρίση στις ΗΠΑ 240-1· και εθνικισμός 137σ· Κομμουνιστικό Μανιφέστο 9, 100· για τη χρυσοθηρία 62, 100
 Ένγκελς οικογένεια 356
 Ένγκρ (Georges Auguste Dominique Ingres) 435, 438
 Ένιαία Έταιρεία Μηχανικών 170, 339
 Ένιαία Έταιρεία Ξυλουργών και Έπιπλοποιών 170
 Έντισον Τόμας Άλβα (Thomas Alva Edison) 72
 Έντο βλ. Τόκιο
 Έντυ Μαίρη Μπέικερ (Mary Baker Eddy) 408
 έξερευνήσεις 83-6
 επανάσταση 16-50, 237-57
 έπιστήμες 73, 376, 378-91, 400-5
 Έρβινγκ Χένρυ (Sir Henry Irving) 428σ.
 έργατική τάξη 327-45· και άστυκή τάξη 371-2
 Έσθονία 134
 Έσπεράντο 106
 Έσσην 322
 Έταιρεία Άνατολικών Ινδιών 191, 193
 Έταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής (Verein für Sozialpolitik) 175
 Έταιρείες Άμοιβαίας Βοήθειας 169, 338, 342, 408

- Ευρώπη: πληθυσμός 453· σιδηρόδρομοι 87, 88, 89, 90
- Écho du Nord* 360
- Eichendorff Joseph von 25
- Episodios Nacionales* (Γκαλντός) 448
- Ζάγκρεμπ 148σ.
- Ζάξ (Sachs) οικόγένεια 299
- Ζέλιγκμαν (Seligmann) οικόγένεια 299
- Ζέμμερινγκ (Semmeling) διάβαση 89
- Ζερμινάλ (Ζολά) 371
- Ζήμενς Βέρνερ (Werner Siemens) 362
- Ζήμενς Γουλιέλμος (William Siemens) 362
- Ζήμενς Κάρλ (Carl Siemens) 362
- Ζήμενς-Μάρτιν κάμιнос 71
- Ζήμενς & Χάλσκε (Siemens und Halske) 361-2
- Ζολά Έμιλ (Émile Zola) 320, 354, 371, 424, 434, 435, 438, 439, 444, 447
- Ζουλού 181, 188
- Ζυγκλάρ Κλεμάν (Clément Juglar) 77
- ζωγραφική 416-7
- Gewerbefreiheit 63
- Gewerbeordnung 65
- Guthoffnungshütte A.G. (βιομηχανία) 321
- Ήνωμένες Πολιτείες: αγοράζουν την Άλάσκα από τη Ρωσία 119, 209· Άγρια Δύση 212-6, 264-5· αγρότες έμποροι 383-4· αγροτικές καλλιέργειες 270, 272· άλλαγές στη ζωή της υπαίθρου 291· ανάπτυξη 210-24· ανάπτυξη τών πόλεων 296, 316, 320· άτμοδύναμη 70· βιβλιοθήκες 427· δαρβινισμός 390· δικαίωμα ψήφου 159, 246σ· δουλεία 217-8, 219, 275-6, 277, 281· έκβιομηχάνιση 70, 126· εκπαίδευση 74, 148· έξωτερικό εμπόριο 67, 82, 100-2, 185, 263· και εύρωπαϊκές επαναστάσεις 240-1· θρησκεία 409· κρίσεις του επιχειρηματικού κύκλου 108· λογοτεχνία 414-5, 451σ· μαζική παραγωγή 76, 77· μετανάστευση 78, 139, 144, 145, 151, 180, 292-304· ναυσιπλοία 94· νόμος και τάξη 373· παραγωγή πετρελαίου 74· παραγωγή σιδήρου 70· πληθυσμός 261, 453· πόλεμος με το Μεξικό 185, 203, 209, 373· πολιτική 165· και προστατευτισμός 64-5· σιδηρόδρομοι 86, 87, 90· συνδικάτα 169, 170· τέχνες 426· τηλεγραφία 95, 96· Φένιοι 145, 146· χρυσά νομίσματα 61
- Historical Review* 395
- Historische Zeitschrift* 395
- Θάκερεϋ Ουίλλιαμ (William Makepeace Thackeray) 314, 424, 448
- θέατρο 428-9
- Θιέρσος Άδόλφος (Adolphe Thiers) 157
- θρησκεία 404-12
- Ίάβα: λιμός 205· σιδηρόδρομοι 88
- Ίακωβίνοι 44
- Ίαπωνία 81· ανάπτυξη 224-36· έκβιομηχάνιση 126· θρησκεία 412· ιμπεριαλισμός 182· παλινόρθωση του Μειτζι 126, 131, 228, 229, 230· σιδηρόδρομοι 88
- Ίάσιο 148σ.
- Ίβηρική Χερσόνησος βλ. Ίσπανία, Πορτογαλία
- Ίησουίτες 123
- ιμπεριαλισμός 180-206, 207-9, 453-4
- ιμπρεσιονισμός 417, 424, 438, 439, 440, 441, 444
- Ίνγκερσολ Ρόμπερτ Γκρήν (Robert Green Ingersoll) 409
- Ίνδία: άρδευση 271· βρετανικές εξαγωγές προς 83· και βρετανικός ιμπεριαλισμός 181, 189-93, 204, 373· εμπόριο όπιοι 61· λιμοι 205· μετανάστευση προς 294· παραγωγή μαγγανίου

- 454· πληθυσμός 109, 180-1· σιδηρόδρομοι 88, 90· Χριστιανισμός 410
- Ἰνδουή Ἀνταρσία 191, 192-3
- Ἰνδικό Ἐθνικὸ Κογκρέσο 193
- Ἰνδοκίνα 120, 208, 411
- Ἰνδονησία 180, 208, 264
- Ἰρλανδία: Ἀγροτικὴ Ὑφεση 145· Ἀγροτικὸς Σύνδεσμος 145, 288· ἐθνικισμὸς 288· θρησκεία 410· Μεγάλος Λιμὸς 295· μετανάστευση 130, 295, 301, 304, 410· βλ. καὶ Φένιοι
- Ἰρλανδικὴ Δημοκρατικὴ Ἀδελφότητα βλ. Φένιοι
- Ἰρλανδικὸς Δημοκρατικὸς Στρατὸς 143
- Ἰσλάμ 81, 196, 410
- Ἰσμαήλ Πασάς, χεδίβης τῆς Αἰγύπτου 194
- Ἰσπανία: ἀνακατανομὴ τῆς γῆς 286· ἀναρχισμὸς 245-6· ἀπεργίες 174· ἀποικιοκρατία 120, 182, 185, 208· βιβλιοθήκες 286· Βουρβόνοι 178· ἐγγράμματοι 290σ· ἐλεύθερο ἐμπόριο 64, 455· ἐξεγέρσεις πεινασμένων 56· ἐπαναστάσεις 27, 178, 254, 288· πληθυσμὸς 109· πόλεμος Καρλιστῶν 288· τηλεγραφία 95
- Ἰσπανιόλα 208
- Ἰταλία: ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις 277, 287· ἀγροτικὲς καλλιέργειες 270, 271· ἀνακατανομὴ τῆς γῆς 286· ἀναρχισμὸς 245· ἀπεργίες 174· βιβλιοθήκες 427· δαρβινισμὸς 390· δημοκρατία 111· ἐγγράμματοι 290· ἐθνικισμὸς 133, 136, 142· ἐκλογικὸ σῶμα 160, 166· ἐκπαίδευση 147· ἐνωση 29, 111, 115-7, 122, 130· ἐπανάσταση 26, 28, 32, 37-8, 48-9, 56· Ἐταιρεῖες Ἀμοιβαίας Βοήθειας 169· κατανομὴ τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων 34-5· ὡς μεγάλῃ δύναμει 127· μουσικὴ 415· πόλεμος τοῦ 1859-60 113, 125· πολιτικὰ συστήματα 162, 165· τηλεγραφία 95
- Ἰψεν Ἐρρίκος (Henrik Ibsen) 415, 424
- Ἰωσήφ Β', αὐτοκράτορας 290
- Japan Herald* 235
- Καβαινιαὶ Λουὶ (Louis Cavaignac) 50
- Καβούρ Κάμιλλος (Camillo Cavour) 19, 36, 436· ἀποψή του γιὰ τὸ ἱρλανδικὸ κίνημα 137· ἐνωση τῆς Ἰταλίας 34, 114-7, 136· καὶ Ναπολέων Γ' 116, 117, 156, 310
- Καγιάο 91, 94
- Καγκοσίμα 225, 229
- Κάιρο 194
- Καλαβρία 28
- Καλαὶ 95
- Καλιφόρνια: παραχώρησή της ἀπὸ τὸ Μεξικὸ 208· πληθυσμὸς 62-3, 101· χρυσοθηρία 61, 100-4
- Καλκούτα 96
- Καλκούτα (πλοῖο) 92
- Ἡ καλύβα τοῦ μπαρμπα-Θωμᾶ (Στόου) 423
- Καμπέ Ἐτιέν (Étienne Cabet) 168-9, 242
- Καναδάς: ἀγροτικὲς καλλιέργειες 270· ἀποικιοκρατία 180, 208, 295, 296
- Κάννες 310
- Κάνσας 209
- Καντόνα 86, 198
- Κάντορ Γκέοργκ (Georg Cantor) 381
- Κάουλμπαχ Γουλιέλμος φὸν (Wilhelm von Kaulbach) 438
- Κάουτσου Κάρολος (Karl Kautsky) 389
- Κάπρι 311
- Καραϊβικὴ 103, 183, 208, 209, 218, 264, 294
- Καρέγιεφ Ν. 253
- Καρινθία 135, 174
- Κάρλσμπατ (Karlsbad) 309, 310
- Κάρμεν (Μπιζέ) 433, 434
- Καρμπονάροι 156
- Κάρνεγχι Ἀντριου (Andrew Carnegie) 222, 409, 426
- Κάρντιγκανσαϊρ 297
- Κάρολ Λιούις (Lewis Carroll) 352, 434
- Κάστερ Τζῶρτζ (George Custer) 215

- Ἡ καταγωγή τῶν εἰδῶν (Δαρβίνος) 389, 402
 Κατρεφάζ Ζὰν Λουί (Jean Louis Armand de Quatrefages) 391
 Κάτω Χῶρες βλ. Ὁλλανδία
 Καύκασος 181, 281σ.
 Κβείτσου 199
 Κεκλὲν Ἀντρέ (André Koechlin) 362
 Κεκλὲν Νικολὰ (Nicholas Koechlin) 362
 Κεκλὲν οἰκογένεια 361
 Κέκουλε Αὐγουστος (August Kekule von Stradonitz) 384
 Κέλλερ Γκότφρητ (Gottfried Keller) 448
 Κεντρικὸς Εἰρηρικὸς Σιδηρόδρομος (Central Pacific Railroad) 222
 Κεϋλάνη 264· σιδηρόδρομοι 88
 Τὸ κεφάλαιο (Μάρξ) 15, 169, 178, 253, 389, 393
 Κίνα 81· ἀγγλογαλλικὲς στρατιωτικὲς ἀποστολὲς 120· δυναστεία Μαντσού 198, 201· δυναστεία Μίνγκ 198· ἐμπόριο ὀπίου 61· ἐπαναστάσεις 196-201· ἱμπεριαλισμὸς 182· λιμοὶ 205· μετανάστευση 294· Πράξη γιὰ τὸν Περιορισμὸ τῆς Μετανάστευσης ἀπὸ τὴν Κίνα (1882) 102· σχέσεις μὲ τὴ Δύση 199-201, 202, 226, 227· βλ. καὶ Πόλεμος τοῦ Ὀπίου, Ταϊπίνγκ
 Κίγκσλεϋ Κάρολος (Charles Kingsley) 357
 Κίνσκυ (Kinsky) οἰκογένεια 284σ.
 Κλεμανσὼ Ζῶρξ (Georges Clemenceau) 444
 Κλερμόν-Φερράν 53
 Κλουζερὲ (Gustave Paul Cluseret) 146
 Κολλορέντο - Μάνσφελντ (Collredo - Mansfeld) 284σ.
 Κολομβία 26, 66, 209, 263· βλ. καὶ Βρετανικὴ Κολομβία
 Κολόμβος Χριστόφορος 60
 Κολοράδο 208, 214
 Κολωνία 35, 317, 333
 Κομόνα τοῦ Παρισιοῦ 146, 175, 438, 444, 452, 458· καὶ κοινωνικὴ ἐπανάσταση 242, 246, 254, 255, 341· καὶ μπλανκισμὸς 242· πτώση 77, 177, 239, 242, 256, 372, 390
 Κομμουνιστικὴ Λίγκα 25, 44, 169
 Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο 25, 26, 34, 100, 145, 171, 240, 241
 Κόμπτεν Ρίτσαρντ (Richard Cobden) 57
 Κοννεμάρα 87
 Κόντ Αὐγουστος (Auguste Comte) 390, 393· ἐπιρροὴ στὴ Βραζιλία 186, 253· καὶ θετικισμὸς 377, 401, 441σ· «θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητος», 407· καὶ Σαινσιμονισμὸς 242· ἐπιρροὴ τοῦ στὸν Τάιλερ 398
 Κοπεγχάγη 66
 Κόππιτς (Korppitz) 430
 Κορτές (Hernán Cortés) 60
 Κόσσουτ Λάγιος (Lajos Kossuth) 39, 40, 42, 46, 47, 117, 290
 Κούβα: δουλεία 275-6, 278-9· ἐξαγωγὲς 185· ὡς ἰσπανικὴ ἀποικία 208· μετανάστευση Εὐρωπαίων 186· μετανάστευση Κινέζων 294· σιδηρόδρομοι 88
 Κούγκελμαν (Kugelman) Δρ 310
 Κουησλανδία 91
 Κούκ Γουλιέλμος (Sir William Fothergill Cooke) 94
 Κούκ Θωμᾶς (Thomas Cook) 308, 312
 Κου Κλουξ Κλὰν 408
 Κουὺν (Kuhn) οἰκογένεια 299
 Κουρμπὲ Γουσταῖος (Gustave Courbet) 417, 434, 438, 439, 441, 444, 445
 Κουρνὸ (Antoine Augustin Cournot) 376, 391
 Κούρσκ 281σ.
 Κουστόττσα (Custoza) μάχη 38, 40
 Κόχ Ρόμπερτ (Robert Koch) 386
 Κράουζε Κάρολος (Karl Krause) 253
 Κρεζὸ (Le Creusot) 322
 Κριμαϊκὸς Πόλεμος 18, 112, 121, 122, 125, 127, 247
 Κροάτες 39, 130, 134, 135

- Κρόκερ Τσάρλς (Charles Crocker) 222
 Κρόνεκερ Λεοπόλδος (Leopold Kronecker) 381
 Κροπότκιν πρίγκιπας 307
 Κρούπ (Alfred Krupp) 322, 324, 326, 355, 367, 369
 Κρούπ οικογένεια 360
 Κρύσταλ Πάλας (Λονδίνο) 58, 431
 Κυανή 'Ακτή 310
 Κύτο 226
- Kathedersozialisten 175
 Kaye J.W. 180
- Λάβατερ Γιόχαν Κάσπαρ (Johann Kaspar Lavater) 441σ.
 Λάιελ Τσάρλς (Sir Charles Lyell) 404, 405
 Λαμαρτίνος (Alphonse de Lamartine) 42
 Λαμπις Εϋγένιος (Eugène Labiche) 429
 Λάνκασαϊρ (Lancashire) 315, 333
 Λάντσηρ Έντουιν (Sir Edwin Landseer) 422, 449
 Λασσάλ Φερδινάνδος (Ferdinand Lassalle) 172, 173, 239, 340
 Λατινική 'Αμερική: άνακατανομή τής γής 286· ανάπτυξη 183, 184-7, 207· βρετανικές εξαγωγές 83· δουλεία 275-6, 279· επαναστάσεις 253· θρησκεία 411· σιδηρόδρομοι 90· βλ. και Νότια 'Αμερική
 Λατινική Νομισματική Ένωση 64
 Λέμαν (Lehmann) οικογένεια 299
 Λεμβέργη 91
 Λένιν Βλαντίμιρ Ίλιτς 47, 251, 254, 282
 Λεντρώ-Ρολλέν (Alexandre Auguste Ledru-Rollin) 46, 48
 Λέ Πλαί Φρειδερίκος (Frédéric Le Play) 337
 Λεσσέψ Φερδινάνδος (Ferdinand-Marie de Lesseps) 92, 103
 Λεττονία 134
 Λεφέβρ (Lefebvre) οικογένεια 361
- Λήαρ Έντουαρντ (Edward Lear) 434
 Λήμπιχ Γιούστους (Justus Liebig) μέθοδος 265
 Λήντς (Leeds) 420
 Λιβερία 82σ.
 Λίβερπουλ 87, 102
 Λίβινγκστον Δαβίδ (David Livingstone) 83, 84, 98, 421
 Λιβύη 81
 Λύλλη 44, 324, 337, 360, 363, 364
 λυμοί 205
 Λιμπάου (Libau) 96
 Λίμπερετς (Liberec) 315
 Λίμπνεχτ Γουλιέλμος (Wilhelm Liebknecht) 146, 173
 Λίνκολν 'Αβραάμ (Abraham Lincoln) 19, 159, 171, 212, 218, 449
 Λισαβόνα 96
 Λίστερ Ίωσήφ (Joseph Lister) 386
 Λιστ Φράντς (Franz Liszt) 424, 432σ.
 Λι Χούνγκ-Τσάηγκ 201
 Λίχτενσταϊν 'Αλόις (Alois Lichtenstein) 284σ.
 Λιψίας μάχη 125
 λογοτεχνία 414, 416, 446-51
 Λόεγκριν (Βάγκνερ) 414
 Λομβαρδία 290σ.
 Λόμπκωβιτς (Lobkowitz) οικογένεια 284σ.
 Λονδίνο 87, 96, 102, 190, 265, 292, 308, 318, 319, 344, 391, 427
 Λονδίνου Γέφυρα 431
 Λόπες Φρανθίσκο Γκονθάλεθ (Francisco Gonzalez Lopez) 450
 Λορραίνη 193
 Λουδοβίκος Β' τής Βαυαρίας 374, 419, 446
 Λούκατς Γκέοργκ (Georg Lukács) 349
 Λούρδη 411
 Λουτσίσκι Β. 253
 Λυόν 91
- Μάγερ Λοθάριος (Lothar Meyer) 385
 Μάγερ & Πήρσον 436

- Μάγια 182, 183, 279
 Μαγιάροι 39, 113
 Μαδαγασκάρη 410
 Μαδράς 96, 192, 205
 Μαδρίτη 391
 Μαϊεν 96
 Μαίην Χένρυ (Sir Henry Maine) 315
 Μαίηχιου Χένρυ (Henry Mayhew) 341
 Μακεδονία 81, 134
 Μακώλεϋ Τόμας (Thomas Babington Macaulay) 189
 Μαλαισία 208, 294, 454
 Μάλουα (Malwa) 61σ.
 Μάλτα 96
 Μανέ Έδουάρδος (Édouard Manet) 353, 417, 435, 437, 438, 439σ., 440, 444
 Μανίν Ντανιέλε (Daniele Manin) 38
 Μαντάμ Μποβαρύ (Φλωμπέρ) 444σ.
 Μάν Τόμας (Thomas Mann) 352
 Μάξγουελ Τζέιμς Κλάρκ (James Clerk Maxwell) 380, 381, 382, 383, 385, 391
 Μαξιμιλιανός αυτοκράτορας 120
 Μάξ-Μύλλερ Φ. (F. Max-Muller) 396
 Μαορί 188
 Μαργάλ Φρανθίσκο Πι ύ (Francisco Pi y Margall) 245
 Μαριένμπαντ 309, 310
 Μάρκροφτ Ούίλλιαμ (William Marcroft) 338
 Μάρξ Κάρλ (Karl Marx) 35, 42, 80, 108, 178, 306, 309, 310, 330, 340· για τόν αναρχισμό 245· και Βικτόρια Γούντχαλ 350σ· και έθνικισμός 137σ· και επανάσταση τών Ταϊπίνγκ 196· έπιρροή στη Ρωσία 253· ιδεολογία 20, 25, 46-7, 59, 66, 124, 405· για τόν ιμπεριαλισμό 204, 373· κοινωνική επανάσταση 238-42, 251, 378, 387, 394· και Κομούνα 254· Κομμουνιστική Λίγκα 44· και Λασσάλ 173· και Ναπολέων Γ' 50, 155, 158· *Neue Rheinische Zeitung* 42· και Πρώτη Διεθνής 22, 172, 176· και Χέγκελ 377· για τή χρυσοθηρία 62, 100, 266· και Φένιοι 144σ.
 Μαρόκο 82σ., 109, 182
 Μάρσαλ Τζέιμς (James Marshall) 99
 Μασσαλία 93, 96
 Ματσίνι Ίωσήφ (Giuseppe Mazzini) 38, 46, 47, 86, 137, 243
 Μάττερχορν 311
 Μαύρη Θάλασσα 93
 Μαυρίκιος (νησί) 91
 Μεγάλη Βρετανία: αγροτικές καλλιέργειες 271· ανάληψη νόμων περί Σιτηρών 66· ανάπτυξη τών πόλεων 297, 316-7· άπεργίες 174· άποικιοκρατία 207-8· άριστοκρατία 365· άτμοδύναμη 70· βαμβακοβιομηχανία 54-5, 60σ· βιβλιοθήκες 427· βιομηχανική επανάσταση 16, 77· βιομήχανοι χάλυβα 361· δαρβινισμός 390· διακοπές στη θάλασσα 309· δικαίωμα ψήφου 159-61· έθνικισμός 139· εισαγωγές καουτσούκ 75· έκβιομηχάνιση 70, 321· έκλογικό σωμα 113· έκπαίδευση 72-3, 148· έλεγχος τών πόλεων 364· έλεύθερο έμπόριο 64, 455· έμπορικό ναυτικό 94· έμπορικός κύκλος 107-8· ένδεχόμενο σοσιαλιστικής επανάστασης 240· έξωτερική πολιτική 118· έξωτερικό έμπόριο 67-8, 82, 184· επενδύσεις 323· θρησκεία 409-10· και Ίνδία 181, 189-93, 204, 373· και Ίνδοκίνα 181· και ιρλανδικός έθνικισμός 143· κατανάλωση ζάχαρης και καφέ 266· Κόμμα Φιλελευθέρων 340· Κριμαϊκός πόλεμος 120· ως μεγάλη δύναμη 119, 126· μετανάστευση 104, 296, 298, 302, 304-5· νόμοι κατά τής τοκογλυφίας 64· νόμος περί προϊσταμένων και ύφισταμένων 65, 329· παραγωγή άνθρακα 68· παραγωγή σιδήρου και χάλυβα 68-70· πληθυσμός 261· πόλεμος με τήν Κίνα 197-8, 227· πολιτική 27, 162,

- 165· σιδηρόδρομοι 68, 308, 316, 321·
σοσιαλισμός 169· συνδικάτα 65, 171,
176· τέχνες 414· τηλεγραφία 96·
τουρισμός 312· Χαρτισμός 56, 169·
χρυσά νομίσματα 61
- Μεγάλη Έκθεση του 1851 58, 308
Μεγάλη Ύφεση 21, 22, 358, 359
Μεγάλος Άνατολικός (πλοίο) 96
Μεγιάκ Άνρι (Henri Meilhac) 429
Μέγκς Χένρυ (Henry Meiggs) 90, 92
Μεθυσμένο καράβι (Ρεμπώ) 434
Μεκλεμβούργο 111σ., 135
Μέλβιν Χέρμαν (Herman Melville) 225,
414, 447
Μελβούρνη 318
Μελγαρέχο (Melgarejo) 286
Μέντελ Γρηγόριος (Gregor Johann
Mendel) 399
Μέντελ (Mendel) 418
Μεντελέγιεφ Ντιμίτρι Ίβάνοβιτς 384,
385
Μέντελσον Φέλιξ (Felix Mendelssohn)
432σ.
Μεξικό: άνακατανομή τής γής 286·
γαλλική επέμβαση 120· έκκλησία και
κράτος 186· πόλεμος με τις ΗΠΑ
185, 186, 203, 209, 373· πολύτιμα
μέταλλα 103· σιδηρόδρομοι 88
Μέση Άνατολή 83
Μεσόγειος 81, 311
μετανάστευση 101-4, 292-306, 313
Μεταρρυθμιστική Πράξη του 1867
113, 114, 148-9, 160, 168
Μέττερνιχ Κλήμης (Klemens Metter-
nich) 29, 48, 138
Μήγκ (Mieg) οικογένεια 362
Τό μητρικό δίκαιο (J.J. Bachofen) 401
Μήχοβιτς (Miechowicz) 430
Μιζούρι 102, 214
Μιλάνο 26, 34, 37· στοά Βίκτωρος
Έμμανουήλ 432
Μιλλαι Τζών Έβερρετ (Sir John Everett
Millais) 422
- Μιλλέ Ζάν-Φρανσουά (Jean-François
Millet) 434
Μιλ Τζών Στιούαρτ (John Stewart Mill)
187, 328, 376, 377, 391
Μινεσότα 209
Μιράντα 91
μισθοί 327-37
Μισσισιππής 213, 217
Μιτσούι 225
Μογγόλων δυναστεία 192, 197
Μόμπυ Ντικ (Μέλβιλ) 225, 447
Ό μονάρχης του Γκλέν (Λάντσηρ) 449
Μονέ Κλώντ (Claude Monet) 440, 443
Μόνς 321
Μοντάνα 214
Μόντε Κάρολο 310
Μοραβία 290
Μόργκαν Λιούις (Lewis Morgan) 400
Μόργκαν Τζών (John Pierpont Morgan)
223, 224
Μορμόνοι 213, 303
Μόρρις Ούίλλιαμ (William Morris) 423
Μόσχα 90, 391
Μότσαρτ (Wolfgang Amadeus Mozart)
414
μουσική 414, 415, 425, 428-9, 446
Μούσοργκσκι Μόδεστος Πετρόβιτς
414, 433, 446
Μουσουλμάνοι 286
Μουσσολίνι Μπενίτο (Benito Mussolini)
407
Μπαϊν Άλέξανδρος (Alexander Bain)
391
Μπαϊνινγκερ Τέοντορ (Theodore Boe-
ninger) 367
Μπαϊντεκερ Κάρλ (Karl Baedeker)
311, 312
Μπακούιν Μιχαήλ 46, 143σ., 172,
242, 244, 245, 246, 252, 341
Μπαλζάκ Όνορέ (Honoré de Balzac)
447
Μπάντεν Μπάντεν 309
Μπάρεμ 174, 317
Μπαρμπιζόν σχολή 417

- Μπάρνς Ούιλλιαμ (William Barnes) 450
 Μπαρράκας 91
 Μπάρτ 'Ερρίκος (Heinrich Barth) 83
 Μπάρτον Ρίτσαρντ (Sir Richard Burton) 98
 Μπάτζοτ Ουώλτερ (Walter Bagehot) 19, 131, 168
 Μπάουροϋτ 425
 Μπάχ 'Αλεξάντερ (Alexander Bach) 41
 Μπαχόφεν (J.J. Bachofen), 401σ.
 Μπέικερ (Samuel White Baker) 84
 Μπέμπελ Αύγουστος (August Bebel) 146, 173
 Μπερλιόζ 'Εκτωρ (Hector Berlioz) 432σ.
 Μπερνάλ (J.D. Bernal) 383
 Μπερνάρ Κλώντ (Claude Bernard) 380, 385, 436
 Μπέσσεμερ μετατροπέας 71
 Μπετόβεν (Ludwig van Beethoven) 414
 Μπῆτσερ Χένρυ Ούώρντ (Henry Ward Beecher) 350
 Μπήτσου Χέντ (Beachy Head) 96
 Μπιαρρίτς 309, 310σ.
 Μπιελίνσκι Βησσαρίων Γκριγκόριεβιτς 253
 Μπιζέ Ζωρζ (Georges Bizet) 434
 Μπιλμπάο 91
 Μπίρμιγγαμ 84
 Μπλάιχραϊντερ (Bleichröder) οικόγεια 300
 Μπλανκί Λουδοβίκος Αύγουστος (Louis Auguste Blanqui) 46, 168, 178, 242, 252, 443
 Μπλάν Λουί (Louis Blanc) 46, 168
 Μπόιτο 'Αρρίγο (Arrigo Boito) 432σ.
 Μπόκα 91
 Μπόλκωου (Bolckow) 418
 Μπόλτον 84
 Μπόλτμαν Λουδοβίκος (Ludwig Boltzmann) 383
 Μπὸν (Bône) 96
 Μπονέρ Ρόζα (Rosa Bonheur) 422
 Μπόρμουθ (Bornemouth) 309
 Μπὸρν οικόγεια 267
 Μπὸρν Στέφανος (Stefan Born) 35, 44
 Μπορνχόλμ (νησί) 96
 Μπορντώ 102, 363
 Μπουένος 'Αιρες 306
 Μπούλγουερ-Κλαίητον (Bulwer-Clayton) ἀγγλοαμερικανική συνθήκη 103
 Μπούλγουερ-Λύττον Ε. (Sir Edward Bulwer-Lytton) 422
 Μπουνγκε (Bunge) οικόγεια 267
 Μπουναρρότι Φίλιππος (Filippo Buonarroti) 251
 Μπούρχαρτ Γιάκομπ (Jacob Burckhardt) 207, 456
 Μπούς Βίλχελμ (Wilhelm Busch) 434
 Μπράιτ Τζών (John Bright) 57
 Μπράμς (Johannes Brahms) 414, 415, 424
 Μπράουνινγκ Ρόμπερτ (Robert Browning) 414
 Μπράσσεϋ Τόμας (Thomas Brassey) 91, 278, 328
 Μπρίντιζι 90
 Μπρούαμ (Henry Peter Brougham) 310
 Μπρούκ (Karl Ludwig von Bruck) 41
 Μπρούκνερ (Anton Bruckner) 415
 Μπωντλαϊρ Κάρολος (Charles Beaudelaire) 414, 435, 441, 442, 445
 Μυλούζη 362
 Μυρζέ 'Ανρί (Henri Murger) 443
 Μυσόρη 205
Μωυσῆς ἡ Δαρβίνος 407
 May M. 314
 May Thomas Erskine 153, 180, 207, 237
Mental and Moral Science (Μπαίην) 391
 Mills Charles Wright 223
Le Moniteur de la Photographie 437
Mukherjee's Magazine 190
 Νανά (Ζολά) 354
 Νανκίνγκ 199

- Ναντάρ (Nadar) 435
 Ναπολεόντειοι πόλεμοι 107, 125
 Ναπολέον Α', αυτοκράτορας τῆς Γαλλίας 19, 49, 118, 119, 126, 249, 438
 Ναπολέον Γ', αυτοκράτορας τῆς Γαλλίας 93, 110, 309, 323, 352· απόπειρες «φιλελευθεροποίησης» τοῦ αυτοκρατορικοῦ καθεστώτος 113· δικαιώματα γαιοκτησίας στὴν Ἄλγερια 286· ἐξωτερικὴ πολιτικὴ 120· καὶ Καβούρ 116, 117, 310σ· καὶ Ναπολέον Α' 19· ὡς πρόεδρος τῆς Δεύτερης Αυτοκρατορίας 50, 57, 115· καὶ Πrouντὸν 169· πτώση τῆς Δεύτερης Αυτοκρατορίας 121-2, 256· καὶ συνδικάτα 65, 171, 175· συνάντηση μὲ τὸν Βίσμαρκ 310σ· σχεδιασμός τοῦ Παρισιοῦ 194, 196, 430· χαρακτήρας 155-9
 ναυσιπλοῖα 93
 Νέα Γρανάδα (Κολομβία) 66
 Νέα Ζηλανδία: ἀποικισμός 180, 187, 298, 303· σιδηρόδρομοι 88
 Νέα Καληδονία 454
 Νέα Ὀρλεάνη 265
 Νεάπολη 166, 310
 Νέα Ὑόρκη 78, 87, 97, 98, 102, 103, 108, 172, 313, 320
 Νεβάδα 209
 Νεμπράσκα 209, 212, 214
 Νέοι Γραμματικοὶ (Junggrammatiker) 396
 Νέο Μεξικό 208
 Νέστρου Ἰωάννης (Johann Nepomuk Nestroy) 129, 346, 452
 Νετσάγιεφ Σεργκέι Γκενάντιεβιτς 426, 252
 Νεύτων Ἰσαάκ (Isaac Newton) 380, 441
 Νίκαια 310, 312
 Νικόλαος Α', τσάρος 121, 247
 Νοβάρια 38
 Νόμοι περὶ Σιτηρῶν (κατάργηση) 57, 367
 Νορβηγία: ἀνάπτυξη τῶν πόλεων 316·
 ἐθνικισμός 133, 141· μετανάστευση 295, 303· πολιτικὰ συστήματα 162· τηλεγραφία 95
 Νορμανδία 289, 443
 Νότια Ἀμερικὴ: ἀνεξερεύνητη 81· βρετανικὲς ἐξαγωγὲς 83· οικονομικὲς κρίσεις 108· σιδηρόδρομοι 90· βλ. καὶ Λατινικὴ Ἀμερικὴ
 Νότια Ἀφρική: ἀποικισμός 187· σιδηρόδρομοι 88
 Νότιγγχαμ 361
 Νταβίντ (Jacques Louis David) 438
 Ντάβιτ Μάουλ (Michael Davitt) 145
 Ντάισυ Ἄλμπερτ (Albert Venn Dicey) 453
 Νταλχάουζι (James Ramsey Dalhousie) 191
 Ντβόρζακ (Antonin Drořák) 415, 424, 426, 446
 Ντεγκὰ Ἐντγκὰρ (Edgar Degas) 418, 440, 444
 Ντὲ Γκὼλ Σὰρλ (Charles de Gaulle) 157
 Ντέντεκιντ Ρίχαρντ (Richard Dedekind) 381
 Ντῆτριχσταϊν (Dietrichstein) οἰκογένεια 284σ.
 Ντίας Πορφύριο (Porfirio Díaz) 209
 Ντίκενς Κάρολος (Charles Dickens) 106, 347, 414, 424, 448
 Ντισραέλι Βενιαμίν (Benjamin Disraeli) 114, 167, 175, 431
 Ντόβερ 95
 Ντολφύς-Μήγκ (Dollfus-Mieg) ἑταιρεία 362
 Ντομπρολιούμποφ Νικολάι Ἀλεξάντροβιτς 253
 Ντόννερσμαρκ Χένκελ (Henkel von Donnersmarck) 430
 Ντοστογιέφσκι Φιόντορ Μιχαίλοβιτς 129, 246, 414, 424, 447
 Ντότς Σίτυ 214
 Ντυκάς Ἰσίδωρος (Isidore Ducasse) 445

- Ντυπανλού (Félix Antoine Philibert Dupanloup) 444σ.
 Ντύσσελντορφ 317
 Ντωμιέ Όνορέ (Honoré Daumier) 414, 417
National Labor Tribune 224
Neue Freie Presse 367
Neue Rheinische Zeitung 42
New York Herald 84, 97
New York Times 433
- Όβερβεκ Άδόλφος (Adolf Overweg) 83
 Όδησσός 148σ., 267
 Όθωμανική αυτοκρατορία 27, 81· ή Αϊγυπτος ως τμήμα της 193· ως απολυταρχία 160· άποσύνθεση 119· και βαλκανικές εξέγέρσεις 130, 131· εξέγέρσεις 142· στρατιωτική δύναμη 181· φιλελευθερισμός και δημοκρατία 70· βλ. και Τουρκία
 Όλλανδία: άποικίες 208· άτμοδύναμη 69· βιβλιοθήκες 427· έγγραμματοι 290σ· έξωτερικό εμπόριο 82· νόμοι κατά της τοκογλυφίας 64· φιλελεύθερη πολιτική 161-2· τηλεγραφία 95
 Όλνταμ (Oldham) 317, 339
 Όλυμπία (Μανέ) 439
 Όουεν Ρόμπερτ (Robert Owen) 242, 339
 Όπίου Πόλεμος 124, 197, 200, 228
 Όραγγιστές 408
 Όρεγκον 103, 209
 Όρέλ 281σ.
 Όρίσα 205
 Όρλεανιστές 40
 Όσάκα 226
 Όσλο βλ. Χριστιανία
 Όσμπορν Σέραρντ (Sherard Osborn) 398
 Όστάνδη 95
 Ούάιλντ Όσκαρ (Oscar Wilde) 87
 Ούάιλντ Ούίλλιαμ (Sir William Wilde) 87
- Ουάλλας Άλφρεντ Ράσσελ (Alfred Russell Wallace) 389
 Ουάργγλα 109
 Ουγγαρία: άγροτικές καλλιέργειες 270· άυτονομία στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας τών Άψβούργων 39, 40, 115, 117, 130, 132· Δίαιτα 39· δουλοπάροικοι και δουλοπαροικία 35, 285· έθνικισμός 140, 141· επανάσταση 26, 33, 37, 38-9· εποχικές μεταναστεύσεις 306· σιδηρόδρομοι 93
 Ουγκό Βίκτωρ (Victor Hugo) 42, 155, 424
 Ουίλσον Γούντρω (Woodrow Wilson) 135
 Ουίμπερ Έντουαρντ (Edward Whymper) 311
 Ουισκόνσιν 102, 209
 Ουίσλερ Τζέιμς Μακνήλ (James McNeill Whistler) 440
 Ουίτμαν Ουώλτ (Walt Whitman) 414
 Ουίτστον Κάρολος (Sir Charles Wheatstone) 72, 94, 95
 Ουκρανία 39
 Ούρουγουάη 123, 185σ.
 Ούσσίτες 142
 Ούφίτσι 428
 Όφενμπαχ Όάκωβος (Jacques Offenbach) 428
- Παθάνοι 181
 Πάλατσου (František Palacký) 30
 Παλέρμο 166, 427
 Πά[λ]μερστον (Henry John Temple, ύποκόμης Palmerston) 118, 436, 445
 Παναμά διώρυγα 93, 103, 209
 Παναμάς 92, 103
 Παντζάμπ 191
 Πάντιχαμ (Padiham) 317
 Παραγουάης Πόλεμος 122, 123, 218
 Παρίσι: άρχιτεκτονική και σχέδιο πόλης 194, 196, 416, 426, 431-2· Έθνική Βιβλιοθήκη 427· έκθέσεις 58· Λουβρο 428· Χρηματιστήριο 324

- Παστέρ Λουδοβίκος (Louis Pasteur) 72, 380, 384, 386, 387
Πατεράδες και γιοί (Τουργκένιεφ) 447
 Πάτερσον 211
 Πάττισον Ούίλλιαμ (William Pattison) 90σ.
 Πεδεμόντιο 37, 115, 169, 174, 286, 290σ.
 Πεκέρ Κωνσταντίνος (Constantin Pecqueur) 168
 Πεκίνο 200, 201
 Πενάνγκ 96
 Πενζάνς (Penzance) 96
 Πενσυλβανία 221, 306
 Περέρ Έμιλ (Émile Pereire) 93, 323, 324
 Περέρ Ίσαακ (Isaac Pereire) 93, 323, 324
 Περιοδικός Πίνακας τῶν Στοιχείων 384-5
 Περναμπούκο 26
 Περού: έξαγωγές 185, 272· κινέζοι μετανάστες 294· πολύτιμα μέταλλα 103· σιδηρόδρομοι 88, 90, 92 (Κεντρικός Σιδηρόδρομος τοῦ Περού 90)
 Πέρρυ (Matthew Calbraith Perry) 225
 Περσία 82σ., 182, 205
 Πέτεφι Σάντορ (Sándor Petöfi) 35, 42 πετρέλαιο 74
 Πήτρη Φλίντερς (Flinders Petrie) 394
 Πιθάρρο Φραγκίσκος (Francisco Pizarro) 60
 Πίνκερτον (Allan Pinkerton) 221, 372
 Πίος Θ', πάπας 165, 457σ.
 Πισσαρό Κάμιλλος (Camille Pissarro) 440, 443
 Πιστόια 91
 Πλομπιέρ (Plombières) 310σ.
 πόλεις 316-21
 πόλεμοι 110-128
Πόλεμος και εἰρήνη (Τολστόι) 249, 447
 Πολεσία 267
 πολιτική 153-79· σοσιαλισμός 168-75, 239, 244, 457-8· συντηρητισμός 164-5, 167-8· φιλελευθερισμός 154-5, 162-8, 340, 367, 455
 Πόλκ Τζέιμς Νόξ (James Knox Polk) 99
 Πολωνία: ἔθνικισμός 132, 141· ἐξέγερση τοῦ 1863, 130· και ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 28σ· Πολωνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα 458
 Πορτογαλία: ἀποικίες 182, 184, 208· βιβλιοθήκες 427· ἐκβιομηχάνιση 69· και ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 27· τηλεγραφία 95
 Πότερ Βεατρίκη (Beatrice Potter) 344, 345
 Πουέρτο Ρίκο 208
 Πράγα 32
 Πράτο 91
 Πρέστον 333
 Προβηγία 443
Πρόγευμα στη χλόη (Μανέ) 353, 437
Οἱ πρόγονοι (Φράιτακ) 448
 Προυβό Ἀμεδαῖος (Amedée Prouvost) 361
 Προυντόν Πέτρος Ίωσήφ (Pierre Joseph Proudhon) 46, 158, 169, 172, 244, 245, 441
 Πρωσία: ἀστυκή τάξη 41, 166, 230· στη γερμανική ὁμοσπονδία 117· ἐκβιομηχάνιση 126· ἐκλογικό σῶμα 166· ἐκπαίδευση 73, 149· καπιταλισμός 230· μετοχικές ἐταιρεῖες 55· πληθυσμός 261· στρατιωτική σημασία 126· φιλελευθερισμός 166· βλ. και Γερμανία
 La Païva 430
Pather Panchali (Ράι) 91
 Pelletan Eugène 413
Primitive Culture (Τάλορ) 397
 Ράι Σατιατζιτ (Satyajit Ray) 91
 Ράιχενμπεργκ (Λίμπερετς) 315
 Ράλστον Ο. (W. Ralston) 103

- Ράμσγκεϊτ 95
 Ράουντρη Σήμπωμ (Seebohm Rowntree) 358
 Ράσκιν Τζών (John Ruskin) 357, 370, 440
 Ρασπάιγ Φ.Β. (François Vincent Raspail) 42, 48
 Ρατζπουτάνα 205
 ρατσισμός 399-400
 Ρεμπώ 'Αρθούρος (Arthur Rimbaud) 414., 434, 442, 443, 445
 Ρενάν 'Ερνέστος (Ernest Renan) 129
 Ρενουάρ Αύγουστος (Auguste Renoir) 440, 444
 Ρήμαν Γκέοργκ Μπέρνχαρντ (Georg Bernhard Riemann) 379, 380
 Ρηγανία 28, 35, 41, 269σ.
 Ριγκολέττο (Βέρντι) 428
 Ρίμσι-Κόρσακοφ Νικολάι 'Αντρέγε-βιτς 446
 Ρίο ντέ λά Πλάτα 123, 185, 187, 265, 268
 Ρίσκα 321
 Ρίτσαρντσον 'Ιάκωβος (James Richardson) 83
 Ροδανός 93
 Ροκφέλλερ Τζών (John D. Rockefeller) 74, 222, 224
 Ρομάνοφ δυναστεία 277
 Ροντέν Αύγουστος (Auguste Rodin) 417
 Ρόσα Σάντορ (Sandor Rósa) 39
 Ρόσας Χουάν Μανουέλ ντέ (Juan Manuel de Rosas) 184
 Ροσσέτι Ντάντε Γκαμπριέλ (Dante Gabriel Rossetti) 445
 Ρότσιλντ οικόγένεια 93, 214, 300, 324, 360
 Ρότσιλντ Τζέιμς ντέ (James de Rothschild) 54
 Ρότσιλντ τράπεζα 26
 Ρουμανία: άνεξαρτησία 121, 131, 142· δουλοπάροικοι και δουλοπαροικία 33σ., 280, 285· τηλεγραφία 95
 Ρουμπαί (Roubaix) 44, 84, 317
 Ρούρ 295, 321
 Ρούτερ 'Ιούλιος (Julius Reuter) 97
 Ρούτερ Φρίτς (Fritz Reuter) 450
 Ρυαζάν 281σ.
 Ρωμαιοκαθολική 'Εκκλησία 164, 374, 405-10, 411, 412, 457σ.
 Ρώμη 38, 313, 416
 Ρωσία: άγρότες 276-7, 280, 282-5, 290· άγροτικές καλλιέργειες 270· άνταρτοπόλεμος 181· άπεργίες 174· ώς άπολυταρχία 160· βιβλιοθήκες 427· διανοούμενοι 249-50· δουλοπάροικοι και δουλοπαροικία 33σ., 121, 276-7, 280· και έλεύθερο έμπόριο 64, 445· έξαγωγές δημητριακών 263· έπανάσταση 27, 178, 239, 240, 241, 248, 277, 290· Κριμαϊκός Πόλεμος 121· λαϊκισμός 246-7, 251, 287-8, 290· ώς μεγάλη δύναμη 119, 126· και Πανσλαβισμός 142-3· παραγωγή μαγανίου 454· πόλεμοι με την Τουρκία 181· πουλάει την 'Αλάσκα στις ΗΠΑ 119, 209· σοβιετ 45· και συντεχνίες 63· τέχνες 414-5· τηλεγραφία 97· φιλελευθερισμός και δημοκρατία 112
Revue Historique 395
 Routledge's Railway Library 423
 Σαβοΐα 122, 135, 136, 159
 Σαγκάη 94, 200
 Σαιν-Σιμόν Κλώντ ντέ (Claude de Saint-Simon) 49, 92, 103, 156, 242, 323
 Σαίξπηρ Ουίλλιαμ (William Shakespeare) 133σ., 134, 432σ.
 Σαλκόμπ (Salcombe) 96
 Σάλλιβαν 'Αρθουρ (Sir Arthur Sullivan) 428
 Σανκιλότ (Sans-Culottes) 44
 Σαντιάγο Κούβας 96
 Σάντοβας μάχη 125
 Σάν Φρανσίσκο 92, 99, 100, 102, 103, 294
 Σαξονία 28· πληθυσμός 261

- Σαουθάμπτον 103
 Σαρραζέν (Sarrazin) οικογένεια 361
 Σατσούμα οίκος 229
 Σάττερς Μιλ (Sutter's Mill) 99
 Σβάρτσενμπεργκ (Schwarzenberg) οί-
 κογένεια 284σ.
 Σβάτοπλουκ, βασιλιάς τῆς Μοραβίας
 290
 Σεβίλλη 90
 Σεβρών πορσελάνες 421
 Σεζάν Πώλ (Paul Cézanne) 417, 443-4
 Σελβάτικο Πιέτρο (Pietro Selvatico)
 429
 Σενίς (Cenis) σήραγγα 90
 Σεντάν μάχη 125
 σέξ και άστική ήθική 349-55
 Σερβία 130, 134
 Σέφιλντ (Sheffield) 317
 Σήτον Ντέλαβαλ (Seaton Delaval) 371
 Σιάμ 82σ., 182
 Σιβηρία 208, 295
 Σιγκαπούρη 96
 Ὁ σιδηροδρομικός σταθμός (Φριθ) 422
 σιδηρόδρομοι 69, 86-94, 305, 321, 326
 Σικάγο 19, 75, 210, 214, 265, 313,
 318
 Σικελία: άγροτικές επαναστάσεις 26,
 28, 277
 Σιλεσία 430
 Σίλλερ Φρειδερίκος (Friedrich von
 Schiller) 425, 432σ.
 Σίμκοξ Ήντιθ (Edith Simcox) 343
 Σινσινάτι 75
 Σιού 214
 Σίχ 181
 σιωνισμός 139
 Σκανδιναβία: έκλογικό σωμα 112· έξω-
 τερικό έμπόριο 82· μετανάστευση
 296· οικονομικές κρίσεις 108
 Σκηές από τή ζωή τών μοπέμ (Μυρζέ)
 443
 Σκότ Ουώλτερ (Sir Walter Scott) 283,
 447
 Σλάβοι 134, 143, 296
 Σλάιχερ Αύγουστος (August Schleicher)
 395, 401
 Σλέσβιχ (Schleswig) 111σ.
 Σλῆμαν Έρρικος (Heinrich Schliemann)
 394
 Σλοβάκοι 39
 Σλοβένοι 134, 135, 150
 Σλουμπερζέ (Schlumberger) εταιρεία
 362
 Σμάιλς Σαμουήλ (Samuel Smiles) 328,
 338, 354, 370
 Σμέτανα Μπέντριχ (Bedrich Smetana)
 415, 426, 446
 Σμίτ (Schmidt) 396
 Σνεντέρ (Schneider) 322
 Σολφερίνο μάχη 125
 Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας
 (SPD) 173, 239, 241, 457, 458
 Σοσιαλιστές του Τσεχικού Λαού 458
 Σουαίηθ (Swaith) 321
 Σουέζ διώρυγα 19, 86, 87, 93, 94, 194,
 310
 Σουηδία: άγροτικές καλλιέργειες 270·
 έκβιομηχάνιση 69· εκπαίδευση 43· έ-
 κλογικό σωμα 162· και επαναστάσεις
 του 1848 27· κατάχρηση τών συντε-
 χιών 63· πολιτικά συστήματα 161·
 τηλεγραφία 95
 Σουίνμπερν Α.Κ. (Algernon Charles
 Swinburne) 445
 Σουίφτ (Gustavus Franklin Swift) 265
 Σουμιτόμο 226
 Σοϋμπερτ Φράντς (Franz Schubert) 414
 Σουππέ Φράντς (Franz von Suppé) 428
 Σπά 309
 Σπένσερ Χέρμπερτ (Herbert Spencer)
 234, 245, 246, 377, 390, 393
 Σπήκ Ίωάννης (John Hanning Speke)
 84, 98
 Σπούρτσχαϊμ Γιόχαν Κρίστοφ (Johann
 Christoph Spurzheim) 441σ.
 Στάνινταλ Χάυμαν (Heymann Steinthal)
 395

- Στάνλεϋ Χένρυ Μόρτον (Henry Morton Stanley) 84, 98
 Στάνφορντ Λήλαντ (Leland Stanford) 221-2
 Στάρκ (Stark) 95
 Στήβενσον Τζώρτζ (George Stevenson) 72
 Στοκχόλμη 313
 Στόου Χάρριετ Μπῆτσερ (Harriet Beecher Stowe) 423
 Στράουζ Γιόχαν ὁ νεότερος (Johann Strauss) 428
 Στράουσμπεργκ Μπάρθελ (Barthel Stroussberg) 91
 Στρατὸς Σωτηρίας 341
 Στυρία 174
 Σϋδνεϋ 103
 Σύλλαβος Πλανῶν (Πίος Θ') 165, 374, 406
 Σύμβαση τῆς Γενεύης 124
 συμβολιστὲς 424
 Συνασπισμὸς τῶν Τριῶν Αὐτοκρατόρων 255
 Σύνδεσμος κατὰ τῶν Νόμων περὶ Σιτηρῶν 367
 συνδικάτα 45, 66, 170-1, 173, 174, 176, 340, 408
 Συρία 120
 Σὼ Μπέρναρντ (Bernard Shaw) 354

 Schaubach F. 376
 Standard Oil Company 74
Storia dell'arte del disegno (Σελβάτικο) 429

 Τάιλορ E.M. (Sir Edward Burnett Tylor) 397, 398
 Ταῖν Ἰππόλυτος (Hippolyte Taine) 377
 Ταίνιες Φερδινάνδος (Ferdinand Toennies) 315, 316
 Ταϊπίνγκ ἐξέγερση 118, 123, 124, 196-201, 218, 411
 Ταϊτή 88
 Ταλαμπὸ Πωλὲν (Paulin Talabot) 93

Ταξίδια (Λίβινγκστον) 421
Ταξιδιωτικοὶ ὁδηγοὶ τοῦ Μάρραιη 310, 312
Ταξιδιωτικὸς ὁδηγὸς τοῦ Παρισιοῦ 307
 Τάππερ Μάρτιν (Martin Tupper) 346, 357
 Ταφιλέλτ 109
 Τελωνεῖα Ἑνωσῆ Γερμανικῆ 111σ.
 Τέννυσον Ἄλφρέδος (Alfred Tennyson) 414σ., 424, 428σ.
 Τέξας 102, 265, 284
 Τεργέστη 41, 89, 92
 Τεχεράνη 96
 τέχνες 413-51
 τεχνολογία 74-6, 264-5, 453
 Τζαμάικα 96
 Τζόουνς Ἔρνεστ (Ernest Jones) 56
 τηλεγραφία 95-7
 Τίλακ (Bal Gangadhar Tilak) 191
 Τιμπουκτοῦ 109
 Τισιανὸς (Tiziano Vecellio) 438
 Τοκβίλ Ἄλεξις ντέ (Alexis de Tocqueville) 25
 Τόκιο (Ἐντο) 96, 97, 148σ., 226, 228
 Τοκουγκάουα οἶκος 229, 231
 Τολστόϊ Λέων Νικολάγεβιτς 249, 283, 414, 424, 447
 Τομὰ Ἄμπρουάζ (Ambroise Thomas) 432σ.
 Τόμσον Οὐίλλιαμ, Λόρδος Κέλβιν (William Thompson, Lord Kelvin) 72, 378, 380, 381, 382, 383, 403
 Τορέ Θεοφίλ (Théophile Thoré) 439
 Τουαῖν Μάρκ (Marc Twain) 415, 424, 451σ.
 Τουργκένιεφ Ἰβάν Σεργκίεβιτς 246, 309, 424, 447
 τουρισμὸς 307-13
 Τουρκία: βρετανικὲς ἐξαγωγὰς 83· Κριμαϊκὸς πόλεμος 120· κυριαρχία ἐπὶ τῆς Βοσνίας 117· πόλεμοι μετὰ τὴν Ρωσία 181· σύνορα 113· τηλεγραφία 97· βλ. καὶ Ὅθωμανικὴ αὐτοκρατορία
Τραβιάτα (Βέρντι) 428

- Τραγουδία για να τραγουδᾶνε οἱ ἄγγλοι ἑργάτες (Songs for English workmen to sing)* 327
 Τρανσυλβανία 28
 Τράπεζα τῆς Καλιφόρνιας 103
 Τρι니다δ 294
Τριστάνος καὶ Ἴζόλδη (Βάγκνερ) 433, 446
Τροβατόρε (Βέρντι) 428
 Τσαϊκόφσκι Πιότρ Ἰλίτς 414, 424, 432σ., 446
 Τσάττερτζη Μπανκίμ Τσάντρα (Bankim Chandra Chatterjee) 192σ.
 Τσερεσπόλ 91
 Τσερνισέφσκι Νικολάι Γκαβρίλοβιτς 253, 439
 Τσέρνοβιτς 91, 148σ.
 Τσέχοι 35, 130, 142, 150, 285, 295· ἀγροκτήματα 284· ἔθνικισμός 133, 136, 137, 141· ἐργοστάσια ζάχαρης 315· συνδικάτα 174
 Τσέχοφ Ἀντὸν Πάβλοβιτς 283
 Τσόσου οἶκος 229
 Τυνησία 109
 Τυρόλο 135

 Targé Henri Allain 153
The Times 98, 367, 421
Trautenau Wochenblatt 314

 ὑποβρύχια καλώδια 96

 Union Pacific 90

 Φάβρ Ἰούλιος (Jules Favre) 157
Φάουστ (Γκαίτε) 425
 Φάρ Οὐίλλιαμ (William Farr) 392
 Φαρανταίη Μάικλ (Michael Faraday) 95, 441
 Φελιμπριζ κίνημα 450
 Φένιοι 130, 144-5, 146, 178, 240, 288· βλ. καὶ Ἴρλανδία
 Φέρντεϊλ (Ferdale) 321
 Φερρὺ Ἰούλιος (Jules Ferry) 157
 Φιλαδέλφεια 58
 Φιλανδία 133-4
 Φιλικὲς Ἐταιρεῖες 169, 408
 φιλοσοφία 376-7
 Φίρχοφ Ροῦντολφ (Rudolf Virchow) 380
 Φίσκ Τζιμ (Jim Fisk) 92, 220, 222
 Φίσχοφ Ἀδόλφος (Adolf Fischhof) 42
 Φλαμανδοὶ 163
 Φλατοῦ (Flatou) 422
 Φλωμπέρ Γουσταῦος (Gustave Flaubert) 129, 424, 434, 442, 444 καὶ σ., 448
 Φλωρεντία 391
 Φορσάιτ (Forsythe) οἰκογένεια 300
 Φόρστερ Ἐντουαρντ Μόργκαν (Edward Morgan Forster) 349
 Φουριέ Φρανσουά (François Fourier) 242
 Φραγκφούρτης Συνέλευση 31, 136
 Φράιλιγκρατ Φερδινάνδος (Ferdinand Freiligrath) 42
 Φράιτακ Γκούσταφ (Gustav Freytag) 448
 Φράουνχοφερ Ἰωσήφ (Joseph Fraunhofer) 382σ.
 Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ', βασιλιάς τῆς Πρωσίας 32
 Φριθ Οὐίλλιαμ Πάουελ (William Powell Frith) 422
 Φρόυντ Ζίγκμουντ (Sigmund Freud) 353
Τὸ φυλαχτὸ (Νέστροϋ) 346
 Φυλετικὸς Πόλεμος 182, 279
 φυσικὴ 382
 φωτογραφία 434-7

 Verein für Sozialpolitik βλ. Ἐταιρεία Κοινωνικῆς Πολιτικῆς
 Volapük (γλώσσα) 106

 Χάβρη 96, 102
 Χαβάη 100
 Χάι Μπλάνταϊρ (High Blantyre) 321
 Χάιντμαν Χ.Μ. (Henry Mayers Hyndman) 60

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Χάντιγκτον Κόλις (Collis P. Huntington) 221, 222
 Χάντσον Τζώρτζ (George Hudson) 91
 Χαρτισμός 33, 56, 341, 367, 389, 405
 Χάρτ Ρόμπερτ (Robert Hart) 200
 Χάρτφορντ (Hertford) μαρκήσιος 419
 Χέγκελ (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) 377
 Χέλμχολτς Χέρμαν φον (Hermann von Helmholtz) 380, 383, 391
 Χέρβεργκ Γκέοργκ (Georg Herwegh) 42
 Χέρτσεν Άλέξανδρος (Alexander Herzen) 253
 χημεία 383-6
 Χίκοκ (James Butler Hickok), γνωστός ως Άγριος Μπίλ Χίκοκ (Wild Bill Hickok) 215
 Χιλή 100, 454: άκτοπλοία 184· σιδηρόδρομοι 88
 Χίλντεμπραντ (Adolf von Hildebrand) 438
 Χίτλερ Άδόλφος (Adolf Hitler) 116σ., 155, 457
 Χόλλογουαιη Θωμάς (Thomas Holloway) 418
 Χόλσταϊν-Λάουενμπουργκ (Holstein-Lauenburg) 111σ.
 Χόλυχεντ (Holyhead) 87
 Χόμπς Θωμάς (Thomas Hobbes) 359
 Χόνγκ Κόνγκ 208
 Χόπκινς Μάρκ (Mark Hopkins) 222
 Χότεκ (Chotek) κόμης 365
 Χουάρες Μπενίτο (Benito Juarez) 186, 286, 407
 Χούγκκ Σιού Τσουάν 198
 Χριστιανία (Όσλο) 313
 Χριστιανική Έπιστήμη 407
 χρυσός 62-3, 99-104
 Χώθορν Ναθαναήλ (Nathaniel Hawthorne) 414
 Weerth Georg 25
 Whewell William 53
 White Star (άκτοπλοϊκές γραμμές) 87
 ψήφου δικαίωμα 160, 166
 ψυχολογία 392
 Ώβέρνη 297
 Ώσμάν (Georges Eugène Haussmann) 416
 Zeiss (έργοστάσια) 72
 Zienau S. 381, 382
 Zollverein βλ. Τελωνειακή Ένωση Γερμανική

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ
ΤΟΥ Ε. Ι. ΗΟΒΣΑΥΜ
1848-1875
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΚΕ
ΣΤΟ «ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ»
ΚΑΙ ΤΥΠΗΚΕ
ΣΤΟ ΝΑΝΤΑ ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 1994
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΗΣ ΑΝΤΙΛΟΝΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΜΑΡΤΑΡΙΤΑΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑ